

ÉRTEKEZÉSEK

A TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

TIZENKETTEDIK KÖTET.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PAUER IMRE

OSZTÁLYTITKÁR

BUDAPEST.

Froude03.

Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

TARTALOM.

- I. szám. Carlyle Tamás társadalom-politikai rendszere. Székfoglaló értekezés. *Gaál Jenő* 1. tagtól.
- II. Az ausztriai császári cím fölveteléről. Székfoglaló értekezés. *Nagy Ernő* 1. tagtól.
- III. Herodotos és Anytos psephismája. *Sehtvarcz Gyula* r. tagtól.
- IV. Évtizedünk egyenes adóreformjairól. *Ráth Zoltán* 1. tagtól.
- V. Népszaporodásunk kérdése a XX. század küszöbén. *Ráth Zoltán* 1. tagtól.
- VI. A rendőrség természete és állása szabad államban. *Concha Győző* r. tagtól.
- VII. A sociologia sarktétele. *Hegedűs Lóránttól*.
- VIII. Az egyházi házasságkötési jog történelmi alapjai. Székfoglaló értekezés. *Reiner János* 1. tagtól.
- IX. A társadalomerkölcsli probléma. Székfoglaló értekezés. *Földes Béla* r. tagtól.
- X. Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében. Székfoglaló értekezés. *Thirring Gusztáv* 1. tagtól.

CARLYLE TAMÁS

CARLYLE TAMÁS
TÁRSADALOM-POLITIKAI RENDSZERE.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

*

DR GAAL JENŐ

L. TAGTÓL.

(Olvastattott a Magyar Tud. Akadémia II. osztályának 1896. decz. 7-ikl ülésén.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1897.

Carlyle Tamás társadalom-politikai rendszere.

I.

A társadalom haladása szerves processus, melynél annak közreműködése a legfontosabb mozzanat. Ezt a közreműködést azonban elő kell idézni és a kik a társadalom életműködését helyes irányba terelni s abban fokozni képesek, voltaképp csak azok vezéreink. A legnagyobb kitüntetés, mely embert érhet, a hálás tisztelet embertársai részéről, első sorban az ily férfiakat illeti meg. Valóban nagy dolgot csak maga a nemzet és a nemzetek egyeteme, az emberiség vihet keresztül. Azok megalkotásáért az érdem nem lehet egyeseké. Nincs nemes, nagy, szép, vagy hasznos eszme, mely a névtelen hősök hosszú sorozata és a tömegek támogatása nélkül megvalósulhatott volna valaha. A nyelv, melyet beszélünk, a jog, mely társas viszonyainkat szabályozza, a tudomány és művészet, mely elviselhetővé és kellemesebbé teszi életünket, a vallás, mely kétségben hánykodó lelkünk békéjét adja vissza, a gazdaság, mely összes szükségünk tervszerű kielégítésének rendszere, az érvényesülni törekvő emberi szellem alkotásai, melyekben a megszámlálhatlan évezredek óta létezett összes nemzedékek résztvettek. Két idegen gondolat egy harmadikat szül, mely, gróf Széchenyi István mondása szerint,¹ oly viszonyban van az előbbiekhöz, mint a gyermek szüleihez. Hasonlít, sokszor azonban nem is hasonlít ezekhez. Belőlök keletkezett, de velők még sem azonos és ismét további képződmények

¹ Hitel, 37. 1.

szülője lehet. Az az érdem mindazáltal megilletheti az egyest is, hogy újabb és újabb eszmék keletkezését idézi elő valamely irányban. Oly gondolatai lehetnek, melyek az általános szükségletnek felelven meg, a közfigyelmet felköltik s az eszmék tovább fűzésére, ezek során pedig a felfogás és az elhatározás megváltoztatására kényszerítenek egyeseket, a kik példája később számosakat von maga után. Az eszme-áramlatból tettekben nyilvánuló mozgalom keletkezik, mely a társadalom képét többé-kevésbé módosítja, vagy talán éppen teljes átalakuláson viszi keresztül, ami ismét új fejlemények beláthatlan sorának képezi indító okát.

Jól mondja Emerson,¹ hogy minden igaz eszme, mint a folyam, maga vájja és szélesbíti ki a saját medrét. Szerez magának fogékony sziveket, azokat benső táplálékkal látja el, megteremti terjeszkedésének alkalmait és harci fegyvereit s apostolokat biztosít magának, a kik azt diadalra juttatják. Az ember, aki a gondolatok birodalmában a maga helyén van, alkotó, termékeny és befolyásos, mert a saját akaratával seregeket tölthet meg, melyek azt tényleg megvalósítják.

Nincs nagyobb támogatás, mint ha embertársainknak hasznos gondolatot adunk és nemes érzelmeket keltünk bennök. Minden más segítség csak látszólagos. Valóban jó csak a szellemi és az erkölcsi erő. Belőled indul ki és nekem basznál, akire soha sem gondoltál. Említeni sem hallhatjuk valamely egyén bármely személyes jelességét, vagy valamely nagy és hatalmas tulajdonságát anélkül, hogy azok bírásának vagy utánzásának vágya ne lepne meg bennünket is, mert minden, amit ember tehet, versenyre hívja fel a többieket. És különösen a jó emberek igazlelkűsége tartja fenn a világot, az élet általuk nyer célt és értelmet. Ha e mellett a jó ember lángelmével is bír, melynél fogva az érzékek feletti régiók természetvizsgálójává lesz, s azokról térképet állít össze, melyen a haladás iránya biztos kézzel van megjelölve, a legnagyobb hatással lehet kortársaira és az utókorra egyaránt, mert népének főpapja, aki az igazságot előmozdítván, békéjét adja vissza és annak legmagasb értelmében volt fejedelme,

¹ Representatív mén. Bevezetés.

aki új felfogást teremt és annak alapján új társadalmi alkotmányt ad nemzetének.

Az ilyen ember a természet legnagyobb és, megfejtve, a leghasznosabb titkának feltárása által megbecsülhetetlen szolgálatot tesz fajának, miután azt természetes helyzetével és saját magával ismerteti meg, és archimedesi pontot teremt számára, melynek segélyével a tévedések egész világát lesz képes sarkaiból kiemelni. De hogy a való embert láthassuk, magunknak is igazaknak kell lennünk, s csak az képes őt felfedezni és másokkal megismertetni, aki az igazságnak tud élni minden körülmények közt.

Ilyen férfiú volt Carlyle Tamás. Ő reá szintén alkalmazható az, a mit Clarendon Falklandról mondott, aki szerinte oly makacs tisztelője volt az igazságnak, hogy képesebb lett volna valamely nagyon kifogásolható gonosz tettet elkövetni, mint az általa netán véghezvittet eltagadni.

Megtestesülése volt az igazmondásnak s szavahihetőségnek, és semmi sem ellenkezett jobban természetével, mint hogy gondolatai, szavai és tettei között különbséget engedjen támadni. Mindazt, amit írt vagy mondott, magasb rendű köteleességteljesítésnek tekintette, azért a legnagyobb áldozatokra volt hajlandó és képes, csak hogy egy betűt se kelljen papírra tennie, ami nem legmélyebb meggyőződését fejezte ki.

Már a légkör is, melyben született és nevelkedett, arra praedestinálta őt, hogy a mély meggyőződés embere legyen. Skóciában a protestánsok sokkal intransigensebbek voltak, mint bárhol széles e világon.¹ A puritánok hitükért éltek-haltak. Az edinburgi temetőben van egy emlékszóbor, melynek felirata szerint 1661. évi május 27-étől kezdve, midőn a nemes Argyll őrgrófot lefejezték, 1688. évi február 17-dikéig midőn James Renwich kiszenvedett, egy vagy más alakban ugyanazon szent ügyért tizennyolcvezren, mindnyájan Jézus Krisztus vértanúi, gyilkoltattak meg.

Az a tájék, ahol Carlyle családja, mely hajdan Angliából származott át Skótországba, századok óta lakott, képezte

¹ James Anthony Froude. Thomas Carlyle (Életrajza 41 éves koráig) 1. I. 2. fejt.

e rémtettek színhelyét, és ő még észlelhette, hogy a nép vértanúit később is miként tiszteli. Sőt az ő atyái is, akik a puritánok egyik szigorúbb felekezetéhez, a »burgherek«-bez, tartoztak, vallásos meggyőződésük miatt sokat szenvedtek. A csontos, szikár, de izmos és rendkívül szívós, kitartó népfaj ivadékai rendszeren nem lettek hűtlenekké nemzeti és családi hagyományaikhoz. Hibáik leginkább erényeik túlzásában állottak, de ha az élet súrlódásai ezekből le is koptatnak valamit, annyi erkölcsi alaptökéjük még mindig marad, amennyi sikerüket a legnehezebb körülmények közt is biztosítani képes. Az angolok azt állítják, hogy Skóciában az emberek nem nevetnek. Pedig a skótban a zord és sokszor nem tetszetős külső alatt mély kedély lakik. Nehézkesnek tűnik fel, pedig igei gyakran rendkívül gyors felfogása van. Szervezete erős mint a gránit, és vasizmokkal bíró lábai óvatosan haladnak a földön, melyet lépteivel előbb kipróbálni látszik. Szolid tulajdonságai nem mindig kellemesek, de ezzel könnyen kibékülhetünk, ha alkalmunk van tapasztalni, hogy minden álságot halálosan gyűlöl. Angliában és Amerikában az élet minden terén az első helyeket foglalják el és pedig a kormányzat, a tudomány és az üzletek mezején egyaránt. Vallásosságát azonban a skót rendszerint nem vetkezi le, hanem késő vénségeig, melyet aránylag igen sokan érnek el közülök, egész bensőséggel és őszintén adja át magát neki s kevés felvilágosult nép van, melynek bitét oly nehéz volna megrendíteni. Ebből a fajtából származott Carlyle Tamás.

Azon hivatás szempontjából, melyet a magáénak vallott, szerencsésebb viszonyok közt nem nőhetett volna fel. A legnagyobb nevek ifjú korában a John Knoxé, az Olivér Cromwellé és a Luther Mártoné voltak. Bölcsőjét és ifjúkorának ábrándjait ezek szelleme lebegte körül. Atyja régi nemes családból származott, a vallásos küzdelmek alatt talán nem is nagy vagyonát elvesztette, előjogait pedig nem gyakorolván, azok lassanként feledékenységbe mentek. De a nemes eredet tudata élt a Carlyle-okban és bármily szegény sorsra jutottak is, mindig szemök előtt tartották, hogy őseikhez méltatlan tettet elkövetniük nem szabad. Atyját, aki földművelő és kőműves volt, úgy írja le Carlyle, mint nagyon eszes, vallásos és

komoly embert, akinek ridegsége azonban gyermekeinek igaz sajnálatára nem engedte, hogy tiszteletteljes szeretetek egész melegével közelíthessenek hozzája, pedig egyenes lelkének minden merevsége mellett őszinte ájtatosság és mély érzés lakott benne. »Soha életemben jelentékenyebb embert nem láttam nála.« Ez volt nagy fiának a későbbi korban is ítélete róla.

Anyjáról mint szintén, habár némileg más fajta, nemes családból eredetről emlékezett meg, mert hiszen ennek ősei mind a jámborok, igazságosak és bölcsök nemzetiségéhez tartoztak. Egyszerűen nevelt asszony volt, aki írni csak később s csupán azért tanult meg, hogy tudományosan képzett fiaival levelezhessen. De Carlyle ismételve mondja naplóiban, hogy tíz más anyaért nem cserélte volna be az övét, mert oly igazán hívő és bölcs asszony volt, aki életének minden mozzanatát a gondviselés és a természet legmagasb parancsaihoz híven rendezte be.

Miután Carlyle tanításainak egész földi pályáján hívebb követője nem volt mint ő maga, miután egész valójával tanúságot tett azokról s hűtlen egy lépésével sem lett irántuk soha, az ő életrajza nélkül hiányos volna a kép, melyet társadalom-bölcséleti felfogásáról adni lehetne. Csak annak világánál Ítéltető meg az a mélység és őszinteség, mely tanításait jellemzi, s csak életpályája külső adatainak ismerete mellett vagyunk képesek őt és társadalom-politikai rendszerét kellőleg méltányolni. Roppant erős lelki küzdelmek útján jutott meggyőződéséhez s annak méltó és hitelt érdemlő kifejezhetőseért folytonos nehéz küzdelemmé tette egész hosszú életét. Egy teljes ember áll előttünk Carlyleban, a minőnek ő az egészséges társadalom alapsejtjét, az egyént, látni kívánta. Megérdemli tehát ő és az a becses tanulság, melyet földi pályafutása nyújt, hogy rendszerének ismertetése előtt kissé bővebben foglalkozzam vele.

II.

Carlyle Tamás Ecclephochanban, Dumfriesshire egy kis községében, született 1795. évi december hó 4-én.¹ Alapneve-

¹ Frontde: Carlyle.s early life. I. kötet. 8. lan.

lésének befejezte után eleinte papnak akarták nevelni, ami családja vallásos hajlamainak és ízlésének a legjobban felelt volna meg. De csakhamar éreznie kellett, hogy kutató és nyugtalan szellemét az egyházi szűk keret nagyon feszélyezte volna. Tizennégy éves korában gyalog hagyta el szülőfaluját, s Edinburgba ment, hogy a skót egyetemi szegény tanulók szenvedéseinek éveit letöltse. Erős kételyei támadtak már ekkor és azért a theologiai karból csakhamar átment a jogiba. Egyetemi tanulmányainak befejezte után egy matematikai pályanyertes munkájával a vidéken e szakból tanítói állást kapván, elhagyta a skót fővárost. E minőségben különböző helyeken évekig foglalkozott, egyúttal e téren némi irodalmi tevékenységet is fejtven ki. Bölcselkedő természetét azonban valamint a theologia, úgy a jog és később a matematika sem elégítette ki. A tanításban sem talált nagy örömet. Legnagyobb szenvedélye a tanulás volt. Erős agya képessé tette őt arra, hogy minden nap egy kötetet olvasson át és annak tartalmát bámulatos híven emlékezetébe vesse. Csakhamar igen széles körű és bő ismeretekre tett szert, melyek azonban lelkének nyugalmát egyelőre teljesen feldúlták. A szülői házba visszatérve nagy fájdalommal tapasztalta, hogy a hit, mely ott honolt és mely oly boldoggá tette annak egyszerű, de okos lakóit, őt többé már nem elégíti ki. Kételyei merőben skeptikussá tették.¹ A tépelődések karmai közül nem tudott menekülni és bárhova ment, őszinte és épp azért emésztő benső harcát mindenüvé magával vitte. Kereste a lét titkát. Az élet céljáról, a saját feladatairól és cselekvésének természetes, helyes irányáról nem tudott magának felvilágosítást szerezni sehol sem. E tusakodása következtében rendkívül idegessé lett, ami főleg levertségben és ideges gyomorfájdalmakban nyilvánult, melyek néha annyira gyötörték, hogy már az öngyilkosság gondolatával is foglalkozott.² Mint Faust, ő is kereste az emberi boldogság biztos útját és nagyon sokáig nem találta meg. Régi vallásos meggyőződése mélyebb tanulmányainak hatása alatt eltűnt, korának haszonelvi felfogásával pedig,

¹ Froude: Carlyle's early life. I. kötet. 67. lap.

² U. o. 95. lap.

melyet Bentham Jeromos hozott rendszerbe, sehogy sem tudott egyetérteni. Idősb korában is borzadva gondolt vissza azon időszakra, midőn ily formán a kétely martaléka lett. Sartor Resartus című művében, mely első nagyobb eredeti és önálló dolgozata, minderről megragadó képet fest és annak elolvasása után belátjuk, hogy igaza volt, midőn Daniéval magára vonatkozólag mondta: lássátok az embert, aki már a pokolban is járt.¹ ² Elénk képzelnie mellett valóságos látományai voltak, melyek egyikének izgalmai közt az őt mindenféle kecsegtetéssel hatalmába keríteni igyekvő ördögnek formáserint kiadta az útját. Belső harcának két körülmény adott kedvező fordulatot, az egyik kedélyét némileg megnyugtatta, a másik pedig előmozdította, hogy végleges, szilárd eredményre juthasson, melyre azután törhetlen hűséggel szentül tartót meggyőződését és altruisticus világnézetét alapította.

Nem szívesen barátkozott és másokhoz állandó viszonyba igen nehezen lépett. Kivételt tett azonban néhány emberrel, a kikhez azután állandóan ragaszkodott. Ilyen barátja volt egy Trving nevű lelkész, akivel az egyetemi évek alatt ismerkedett meg és aki neki mennyiségtani állását, később pedig nejét is szerezte.³ Ennek társaságában az edinburgi Leith-walkon sétálva panaszkolta el már csaknem tűrhetlenné vált állapotát. És e lelkésznek sikerült egy ügyes fordulattal bizonyítani neki, hogy ő épp oly hívő, mint azelőtt volt, csak hogy hitének nyilvánulási formái, a ruha, melybe legbecsesb gondolatait öltözteti, változtak meg. Innen nyerte az előbb idézett munkája is címét, mert a Sartor Resartusban egy német egyetemi tanár a ruha bölcsészetéről írt állítólagos művének ismertetése során ecseteli a lét és az emberi magasb rendeltetésre vonatkozó eszmék kifejezésének változó alakjait, és azt, hogy ezen ruhák változtatása már csak az egyesnek is, ha az őszinte és igaz meggyőződés embere, mennyi fájdalmat okoz.⁴

¹ Sartor Resartus IV. és VII. fejezet..

² Heroes, heroworship stb. 85. (»Ecco l' uomo eh'è stato all' Inferno..)

³ Froude idézett munkája 153. I.

⁴ Sartor Resartus. 56., 57. 11.

A másik körülmény, mely életében forduló pontot képezett, az, hogy Goethének munkáival ismerkedett meg. Ezekben ugyanazon lelki tusa leírását olvashatta, melynek ő is oly sokáig áldozata volt. Midőn Wilhelm Meisterban azt látta, hogy nincs a boldogságnak vényje, recipéje, mely szerint az egész életen át szerencséseknak érezhetnők magunkat és hogy, ha a boldogság után futunk, azt bizonyosan nem találjuk meg, ellenben az igen sok esetben önként megjön, ha természetes kötelességeinket híven és odaadással teljesítjük, akkor vette észre, hogy az övéhez hasonló lelki baja másnak is van, s hogy ennek orvoslása hatalmunkban áll, ha az önálló és legsajátabb utainkról való lemondással, a társadalom rendjébe, adott viszonyainkhoz képest, önként és szívesen beilleszkedünk.¹

Ez a két körülmény teljesen kicserélte Carlylet. Erősen kezdett újra hinni, csakhogy az ő magas míveltségének megfelelő alakban. Megtalálta élete súlypontját, megtalálta annak természetes irányát és boldognak érezte magát, hogy felfedezvén létének feladatát, összes testi és szellemi erejét annak szentelhette. Érezte, hogy e lelki egyensúlyjal minő kincs birtokába jutott. Ellenállhatlan vágy hatotta át, hogy annak jótéteményeiben másokat is részesítsen. Belátta, hogy erre reménye csak akkor lehet, ha ezt hivatásává teszi, melynek betölthetéseért semmiféle áldozatot nem tarthat nagynak. És csakugyan igen nagy áldozatot kellett e végből hoznia. Mert szegény volt, a kít körülményei rendszeres szellemi foglalkozásra utaltak. Megélhetését csak ilyen biztosíthatta. De a biztos megélhetés némi alkalmazkodást tételez fel, erre azonban az ő eszményi felfogása magas hivatásáról, függetlenségre teremtett jelleme, az igazság határtalan szeretető, melynek teljes és cziczomázatlan ki nem mondása által hűtlenséget vélt elkövetni, teljesen képtelenné tették őt. Érezte magában az erőt, hogy a közfelfogásnak tett minden engedmény nélkül is keresztül fogja magát törni. A vallásos nevelés és ifjú korának szűkös viszonyai a lemondást könnyebbnek tüntették fel előtte, mint a minőnek az tényleg bizonyult. Emellett

¹ Froude: Thomas Carlyle. I. 415. I.

szerencsés volt, hogy Miss Jane Welshben oly élettársat kapott, aki szellemi fensőbbiségét nemcsak felfogta és tisztelte, de annak ereje- és érvényesülésében feltétlenül bízott is, habár szerencséjét, mint a következmények megmutatták, talán kissé túi is becsülte. Eleinte Irvinghez óhajtott volna férjhez menni, aki őt csakugyan szerette is, de aki kénytelen volt róla lemondani, mivel egy meggondolatlan pillanatában egy lelkész leányával jegyezte el magát, aki nem volt hajlandó e köteléket felbontani. Carlyle-lal Irving hozta Jane Welsht össze. Ide sokáig tartott, míg az egyáltalán nem vonzó modorú és külsejű író, aki biztos állással nem bírt, sőt nem is akart bírni, eszével és bámulatos jellemével őt meghódította, és anyjának ellenzése daczára elhatározta, hogy az életet annak minden viszontagságaival együtt megosztja vele.. Apai kis Örökségének haszonélvezetéről édesanyja részére lemondván, úgy ment férjhez Carlyle-hoz, hogy háztartásuk összes költségeinek fedezése tekintetében ennek irodalmi keresményére voltak utalva. Csak olyan nő mellett, minő az ő felesége volt valósíthatta meg élettervét, mert az semmivel sem volt kevésbé puritán felfogású, mint maga Carlyle. Származása folytán vérségi összeköttetésben állott Knox Jánossal, akinek leánya egy Welsh nevű lelkészhez ment nőül. Midőn ezt Jakab király meghallotta, így kiáltott fel: »Knox és Welsh, ilyen párt az ördög még nem hozott össze.« A fiatal Welshné, rögtön készen volt a felelettel, mondván, hogy annak tanácsát nem is kérték ki. A dacznak és önérzetnek ez a szelleme, hatotta át az egész családot egész Jane Welshig, aki e mellett igen eszes és nagyon szép nő is volt. ÍN érní csalódásban élt mert voltaképp azt hitte, hogy Carlylenek csak mutatnia kell a világ előtt magát és sikere biztos lesz. Még mielőtt meg-nősült volna, Carlylet már is anyagi gondok nyomták. Fordításai nehezen keltek, később, bármily kitűnő munka volt. Schillerről írt nagyobb tanulmánya sem részesült elég figyelemben. A szellem, melyet a német irodalommal való alaposabb foglalkozás révén magába felvett, nem ízlett az angoloknak. Irályának különös volta pedig szintén nagyon megne-

¹ Fromle: M. Carlyle I. kötet 360—380. II.

hezítette azt, hogy olvasói szélesebb körben legyenek. Már ekkor kénytelen volt a drágább londoni tartózkodást egy vidéki skót tanyával felcserélni, amelyet, hogy csendben dolgozhassák, kibérelt. De itt nem volt maradása, mert a tulajdonossal nem tudtak kijönni. Hanem azért midőn 1826-ban megnősült, csak rövid ideig tartózkodhatott Edinburg egyik tengerparti külvárosában, mert az élet sokba került, ő pedig csak keveset tudott tollával keresni. Csakhamar nevének Craigenputtoch nevű kis birtokára kellett visszavonulniok, de ott csak a lakás állott rendelkezésükre.¹ Itt teljes hat évig oly magányban éltek, hogy vendéget hónapokig nem láttak és ha rokonaikat maguk nem mentek meglátogatni, emberrel is alig találkoztak, mivel a legközelebbi parasztszomszéd is két mérföldnyire lakott tőlük. A finom műveltségű fiatal asszonynak a legközönségesebb házi dolgokat is magának kellett végezni, mert valamire való cselédet azon a vidéken és efféle magány számára nem kapott. Nehezen adta reá fejét, hogy így elvonuljanak a világtól, de férjének, aki sem hivatalnok, sem szerződötetett hírlapi munkatárs, sem tanító nem akart lenni, hanem kizárólag mint szabad író kívánt függetlenül élni, meghozta ez áldozatot. Carlyle emellett még szüleit és Jolin nevű orvosnövendék fivérét is segíyezni kívánta. Ily körülmények közt igen össze kellett húzódniook. Volt idő, midőn munkaerején kívül néhány font képezte mindazt, amit vagyonának nevezhetett a teljesen bizonytalan jövővel és a dolog természete szerint mégis mindig fokozódó anyagi szükségekkel szemben. Egyik tanulmányt a másik után írta, de minél jobban kidomborodott egyénisége, a korábban bőkezűbbé válni kezdő kiadók annál tartózkodóbbak lőnek.²

A Sartor Resartus a Fraser Magazinejában darabonként jelent meg, de azt igen rosszul fogadták, minek következményei közelinek tüntették fel a veszélyt, hogy az írói pályával szakítania kellend. Ekkor már oly állapotban volt, hogy valamely biztos állást is elfogadott volna. Egy tanári állásra pályázott is, de azt nem kapta meg, sőt egy tekintélyes

¹ Froude: Carlyle.s early life II. 40. lap.
2 U. o. II. 65. lap.

kiadója, a kinek támogatását kérte levélben, csaknem durván utasította el kérelmével. Az a gondolat is megfordult agyában, hogy Amerikába vándorol ki, különösen miután Emerson, értekezéseinek olvasása által indíttatva, a világtól elzárt magányában felkereste és ismételve biztatta őt, hogy eleinte legalább felolvasások tartása végett menjen át.

Látván, hogy így életét tovább nem folytathatja, a Sartor Resartus számára Londonba nejével kiadót ment keresni, de ott ekkor még minden irodalmi munkássága daczára oly idegen volt, hogy napokig nem tudott mással mint nejével egyetlen szót sem váltani.

Még nőtlen korában tett néhány rövid utazást a külföldön. Egyes hajóskapitányok szívességből elvitték Franciaország partjaira, sőt egy alkalommal két heti tartózkodásra sikerült Párisba is ellátogatnia. Már ekkor fogalmazott meg benne a gondolat, hogy felfogásának helyességét, amely szerint az ember csak mint őszintén társas lény lehet boldog, s hogy az individualistikus és utilitarius világnézet bomlásra vezet, a nagy világtörténeti tények fényénél fogja igazolni. A lezajlott nagy forradalom rémes képei még élénken éltek az akkori nemzedék emlékezetében. Azt ő a természetes újáról letért francia nemzet büntetésének fogta fel mindig,¹ így tehát történetének megírása nemcsak írói pályáját biztosíthatta, hanem alapfelfogását is, melynek érvényesítését tűzte ki élete céljául, teljesen kidomborítani mutatkozott alkalmasnak. Az ily munkának megírása azonban a vidéken lehetetlen volt. Hiszen ott még a társadalom-politikai tanulmányaihoz szükséges anyagot sem gyűjthette össze. A chartisták mozgalma már nagy hullámokat vetett és ő szívesen látogatta volna meg annak színhelyét. De oly szűk anyagi viszonyok közt élt, hogy ezt sem tehetette. Mindez végre arra az elhatározásra bírta őt, hogy 1834-ben február havában London Chelsea városrészébe költözött, amelynek Cheyne Row nevű utcájában aztán haláláig lakott.

A francia forradalom történetét akarta megírni, s mint naplójában mondja, annak sikerétől függött győzelme vagy

¹ Froude: Carlyle's life in London I. 13. 1.

halála. Elhagyatottságában remegett a gondolattól, hogy teljesen koldusbotra fog jutni, mert a múltak tapasztalatai után még ezt is előbbre tette az álláskeresésnél. Az irodalmi pálya ugyan nem sok kilátással kecsegtette. A newgate-i foglyokén kívül a tönkre ment emberek nyomorának szomorúbb képét sehol sem látta, mint az írók zömének életrajzában. És ő emellett nem is dolgozott könnyen. Nem azért, mintha tehetsége nem lett volna az íráshoz, hanem mert a szó szoros értelmében szívének vérével írta meg könyveit. Bele mélyedt tárgyába s az őt úgy áthatotta, hogy valóságos lázban fogalmazott, minek folytán a munka nagyon emésztette őt. De égett a vágytól, hogy a mi nagyot és nemeset gondolt és érzett, azt másokkal is közölje s meg akart arról bizonyosodni, hogy azok visszhangot tudnak-e kelteni. Át volt hatva annak tudatától, hogy meggyőződésünket csak fokozza, ha annak igaz voltáról másokat is képesek vagyunk meggyőzni. Utolsó értékének felemésztésével széleskörű tanulmány alapján éjt is nappallá téve írta meg a francia forradalom történetének első kötetét. John Stuart Mill, akivel ekkor már ösmeretségben volt, nagyon sokat várt e munkától és azt még kéziratban átolvasás végett elkérte. Carlyle szívesen engedte át, mivel nagy súlyt fektetett a Stuart Mill ítéletére. Azonban ez a kéziratot dolgozó szobájának oly helyén feledte, ahol rendszerint a haszontalan papírok heverték, minek folytán egyik cselédje, néhány jelentéktelen részlet kivételével, az egészzet feltűzelte.¹ Képzeltető a Mill, de még inkább a Carlyle-pár szerencsétlensége. Carlyle nemcsak merőben pénz nélkül és kimerült volt, hanem szokása szerint a munka elkészültével összes jegyzeteit is megsemmisítette már. És ily körülmények közt is első kérése az volt nejehez, hogy Mill-lel nem kell közölni, hogy mily bajt okozott nekik. És midőn némi kárpótlásul ez jelentékenyebb összeget ajánlott fel, ő eleinte semmit sem, később csak 100 fontot akart elfogadni, mint a mennyi élete fentartásához szükséges volt, míg az elpusztult munkát pótolhatta.

Némi készülődés után azonnal hozzá is fogott az első

¹ Froude: T. Carlyle's life in London I. 26. 1.

kötet újból való megírásához. Az eset feletti kererúségét azzal akarta ellensúlyozni, hogy az elsónél különb munkát kívánt teremteni. Hihetetlen erélylyel pótolta is azt. Soha munkát nagyobb fáradsággal lángelme nem írt, mint Carlyle ez első kötet akaratlan második teljesen javított kiadását. Két és fél év múlva hasonló odaadással megírta a másik két kötetet is. »Nem tudom,« mondá feleségének, »hogy mikép fogják fogadni, de az bizonyos, hogy száz év óta sem írtak munkát, mely oly egyenesen jött volna szerzőjének lángoló szívéből, mint ez.« Célját azzal tökéletesen el is érte, mert sikerült bebizonyítani az által, hogy mily szerencsétlen minden jeles tulajdonai daczára az a nemzet, mely hitét és eszményeit elveszté s a mely felett a kétely gyászos hatalma uralkodik.

Hogy e munka három kötete, melyek címei: a bastille az alkotmány és a guillotine, minő olvasmány, azt a magyar művelt közönségnek, mely saját nyelvén éppen a magyar tudományos akadémia kiadványában olvashatja azt, nem kell mondanom. Sir William Hamilton, a bölcész, amint megkapta, délután háromtól másnap reggeli 4 óráig úgyszólván elnyelte azt, mert míg készen nem volt vele, nem tudta letenni. És valóban az eseményeknek e műben nem leírása olvasható, hanem azok szemeink előtt vonulnak el, s azt a lelkiismeretesen történehető hőskötemény és a bölcészet vegyiilékének kell tekinteni, mely lángbetűkkel hirdeti, hogy a nemzetek eszményeit kiméivé, hitét nem szabad megsemmisíteni, ha azok helyett jobbat nem nyújthatunk neki, és hogy az önzés tüzével óvatosan kell bánni, mert az a lángba borult társadalommal együtt a gyújtogatókat is könnyen megsemmisítheti.

Ugyanily meggyőződés keltése céljából írta 1839-ben a »Chartism.« című kis, alig száz lapra terjedő, munkáját.² A gépek alkalmazása legelőbb is Angliában alakította át az egész termelést. A vállalkozás kezdett nagyon hasznos foglalkozás lenni, mely egyfelől a munkaadókat gazdagította, másfelől pedig a munkások körében eleinte példátlan zűrzavart, később pedig nagy mérvű nyomort terjesztett. A régi, nemesb

¹ T. Carlile's life in London I. 97. lap.

² U. o. 173. lap.

felfogású mankaadókat új, rendszerint durva érzelmű, volt-munkás - parvenuk foglalták el. Rövid néhány év alatt a socialis kérdés napirendre került Angliában.

A tömeg az alsó néposztályok magna chartáját akarta kivívni, innen az egész mozgalom neve, mely sok helyen zendüléssé fajult. Sokan abban a véleményben voltak, hogy e nyugtalanságot esetleg fegyveres erővel lehet és kell elfojtani. Carlyle másképp fogta fel annak természetét, melyet említett iratában kellő világításba igyekezett helyezni. Szembe szállott az uralkodó közvéleménnyel s kimutatta, hogy a manchesteri iskolának nincs igaza, midőn oly bajokkal szemben, mint aminők tüneteit a munkások lázongása képezi, folyton csak a laissez-faire elvét hangoztatja.¹ Már ifjabb korában is észlelte a munkásnép nyomorát. Szülőföldét szintén felkeresték a liazajokban megélni nem tudó írek. A skót nagy városok is telve voltak tömegnyomorral. A társadalmi élet fejlődésében felismerte az egészségtelen csírákat és azok kiirtásának vagy legalább lehető gyérítésének szükségéről már régen meg volt győződve. Kiindulási pontja az volt, hogy míg az emberek nem javulnak, semmiféle intézmény nem biztosíthatja a javulást.² Nevelni kell a társadalmat, mert a gazemberek tömegével magasztos, nagy dolgokat létesíteni, vagy amazokat a becsületes emberek ezredéivé begyakorolni merőben lehetetlen.³ Az angoloknak odakiáltotta: »Javíts meg egy embert, tenmagadat, és többet fogtál használni, mintha az egész nemzetet boldogítani hivatott, de közérzésű emberek híjában meg nem valósítható bármily szép terveket eszeltéi is ki.«⁴ Az angol törvényhozás és kormány mindennel inkább foglalkozott, mint a valóban égető társadalmi és munkáskérdésekkel. Pedig e részben igen fontos és sürgős feladatok várták a megoldást. A társadalom ma talán elavult, de a maguk idején bevált régi kötelekei bomladoznak és újakat senki sem törekszik helyökbe teremteni. Az atomisalt társadalomban felütötte fejét

¹ Carlyle: Ohartism. VI. és VII. fejezet: Laissez-faire és uo laissez-faire felirattal.

² U. o. V. fej. 32. lap.

³ Carlyle: Past and present. 22. lap.

⁴ Sartor Besartus. The everlastim Yea. 127. lap.

mindenkinek harcza mindenki ellen. Az önzés lesz urakodó elemmé, mely azután minden nagy és szent ügyet üzletté tesz. és az angol kormányzat zsebpolitikává süllyedt le.¹ Erkölcsi, sőt jogi kötelességeit is alig teljesíti valaki, pedig a jogok és előjogok élvezete a természet rendelete szerint súlyos teherrel jár együtt. Azután a kölcsönösség elve uralkodik az emberi társadalomban. Ha valaki ragaszkodik hozzád, te is szeretettel tartozol neki, s ha bizalommal követni akar, a vezetés lelkiismeretbe vágó kötelességének teljesítése alól helyesen nem vonhatod ki magadat. A társadalom elavult feudális kötelekeit magasb rendű erkölcsi összekötő szálakkal kell pótolni. A hit megingott társadalmunkban; vissza kell azt állítani.² He nem az a hit ment meg, mely az ajkak gépies mozgásában, hanem amely emberszeretet által diktált hasznos tettekben nyilvánul. Imádkozni és a társadalom érdekei iránti őszinte odaadással munkálkodni: az egy és ugyanaz. Tanítsuk meg ily értelmű imára az embereket és lelkünk szent tüzével gyűjtsuk lángra a többi lelkeket is.

Ezzel kezdte meg azon műveinek sorozatát, melyekben társadalom-politikai felfogását kidomborította. Social-politikai dolgozataiban foglalta össze történeti kutatásainak tanulságait és az ő igazi nagy jelentőségét első sorban ezek a munkák adják meg, habár harminczhét kötetre terjedő összes műveinek írásánál vezér-szemponjtja mindig az volt, hogy a társadalom és egyén közötti természet-adta viszonyt teljesen érthetővé és mintegy kézzelfoghatóvá tegye.

Mélyen meg volt arról győződve, hogy az ember rendeltetése e földön nem a boldogság, hanem a természet és viszonyok alakulása folytán neki jutott munkakör betöltése és kötelességeinek hű, odaadó teljesítése.² A természet ezen legmagasb rendelkezésének meg nem értéséből és megértve nem követéséből származnak az újabb időben jelentkező összes társadalmi bajaink. Ennek tudatát akarta általán elterjeszteni. Hogy ezt teltesse, szembe kellett szállania minden ellenkező,

¹ Chartism. X. 85. lap.

² Sartor Resartus 183.

³ U. o. 173—175.

bármily nagy hatalmú felfogással is. Ezért kívánt teljesen független maradni. Irályát sem akarta tetszetősbbe tenni, mint ahogy egyes kiadói kívánták tőle. Ő tisztán az eszmék hatalma által akart hatni, mert azok mindent legyőző erejében rendületlenül bízott. Azonban anyagi helyzete ennek folytán annyira bizonytalan maradt folyton, hogy egyes tisztelői jónak látták annak javítását valamely általa is elfogadható módon kezdeményezni. Így jöttek létre azok a felolvasások, melyeket Carlyle 1837-től 1840-ig évenként mindig néhány héten át a London legelőbbkelő köreiből összegyűlt jelentékeny hallgatóközönség előtt tartott.¹ Ezek egyik sorozatát képezte az a később gondosabban kidolgozott munkája, mely talán a legjobban van elterjedve ma is (mert hiszen csak a Chapman and Hall cég újabban csupán egy alakban 1872-től 1896-ig közel 120,000 példányban nyomatta ki azt), és amelynek címe: »On heroes, hero-worship and the heroic in history.« Az összesen 224 lapra terjedő mű hat jellemrajzot foglal magában, melyekben kimutatja, hogy a nagy és mindenekfelett igaz és őszinte emberek mily áldást, ellenben az önzéssel telt legnagyobb tehetségek is mily szerencsétlenséget képeznek az emberiségre nézve. Ez előadásai megkapóan tárgyalják a legnagyobb társadalom-bölcseleti kérdéseket, s nemcsak az értelemre hatnak, hanem, mint általában az ő művei, erkölcsileg is javítják és emelik az olvasót.

Különbben mind jobban meggyőződött arról, hogy az általános történetírásnak legalkalmasabb alakja az életrajz. A nagy emberek hatása is jelentékeny, de főleg tanulságos az, hogy a külvilágot, mely az ő lelkületükben visszatükröződik, miként fogták fel. A Carlyle fő mértéke, melylyel az emberek nagyságát megállapítani igyekezett, mindig az erkölcsi tisztaság s a közérdek őszinte és bátor szolgálata volt. így állapította meg azt is, hogy Cromwell Olivér nem volt oly rossz ember, mint a minőnek merev puritán jellemének túlzásai folytán őt sokáig tartották és hogy zűrzavaros beszédeiben és hátramaradt irataiban nagy erkölcsi erő rejlik. Felolvasásai egyikében ő vele is foglalkozik, de hogy, mint

¹ Froude: Carl. life in London I. 192. és a köv. 11.

bitólaról, melyre őt tévedt kortársai és ezek tanúsága folytán az utókor helyezte, képes legyen őt levenni, hat évi uehéz és sokszor lélekölő munka után kiadta Cromwell Olivér leveleit és beszédeit, melyek az angol történet egy fontos fejezetére, mint azt számos mások közt Sir Robert Peel is elismerte egy levelében, egészen új világot vetett.¹ — Anyagi helyzete a felolvasások következtében és mivel a francia forradalom történetéről írt műve jobban kelt. lényegesen megjavult. Társadalmi állása is évről évre emelkedett, de attól, hogy gond nélkül élhessen, vagy népszerű ember lett volna, még igen távol állott. Háza nem volt ugyan többé oly elhagyott, mint azelőtt. Barátain kívül sok angol és külföldi nevezetesség is megfordult nála. Így például Mazzini gyakran, sőt a későbbi III. Napóleon is meglátogatta őt. De szava még sokáig volt a pusztában kiáltóéhoz hasonló. Ez azonban nem csüggesztette el, hanem újból és újból visszatért az angol állam és társadalom szervi bajainak bonczolásához. Különösen 1843-ban »Past and present« cím alatt megjelent munkája társadalom-politikai eszméinek úgyszólván tárházát képezi. Ez időtájt az angol közállapotok nagyon szomorú képet mutattak. Az üzleti életet nagy lanyhaság jellemezte és, amint sokan hitték, a gabona-törvények hatása következtében száz és százezer munkás dolog nélkül lézengett.³ A kenyér drága volt, az északi városokban éhínség pusztított. Ez alatt pedig a nemes lordok mint rendesen a legnagyobb lelki nyugalommal folytatták fajdkakas-vadászataikat. Nem volt éppen zendülés, de a kényszerűen hivalkodó munkásnép fenyegető hangulatban protestált némán járva az utcákon. A szegényházak zsúfolásig telve voltak és a városi és vidéki lakosság, mint két ellenséges tábor, állott egymással szemben. Carlyle színről-színre látta e nyomort. Lelke felháborodott annak szemlélete folytán. A Chartismus-ról írt munkáját olvasták ugyan, bámulták is, de jóslatai felett csak nevettek.³ A közállapotok azonban egyre rosszabbak lettek. Carlyle

¹ Froude: Life in London I. 404., 405 11.

² Past and present I. fejr. 2—3. 1.

³ Froude: Carlyle's life in London I. XI. 290.

látván, hogy azok javítására alig történik valami, s hogy ebben mennyi igazságtalanság rejlik, pedig egész irodalmi tevékenységét csak annak szentelte, hogy az igazat megmondja és az igazság teljesülését előmozdítsa, újra felemelte óvó és intő szavát. Tanított, vádolt, korholt, de buzdított is egyúttal. Kimondotta, hogy az önérdék álláspontjának uralomra juttatása mily óriási tévedés. Az önző, még ha sikeresen halmozza is fel kincseit, nem fogja azokat élvezhetni, mert az alsó osztályok háborgása vulkányszerű és az a leszámolást sürgeti. Annak a viszonynak, melyben az ember embertársához van, igazságosabb elméletére van szüksége. Jocelyn krónikája, mely a XII. század Angolországának állapotát élénk színekkel ecsetelte, kerülvén kezei közé, azokkal hasonlítja össze az 1843. évi helyzetet és meggyőzően tünteti fel a nagyobb embertelenséget, mely ez utóbbit amavval szemben jellemzi.¹

Ugyanily szellem hatja át »Latterday's pamphlet« című munkáját, mely az 1850 és 1851. években megjelent társadalom-politikai tartalmú értekezéseit foglalja magában. Ezekben ostorozza a képmutatást, a jesuitismust, mely a protestáns angol társadalomban uralomra vergődött s azt a beteges sentimentalismust, mely, míg a munkásnép nyomorával nem törődik, addig a szegényügyi törvényekkel a proletariátust mesterségesen tenyésztí és a börtönök lakóit dédelgeti. A résztvevők bármily nagy mértékét helyeselte, de azt kívánta, hogy az igazságos szigorral legyen párosulva, mert ez a természet hamisítatlan törvénye. Az 1848-diki franciaországi eseményekben felfogásának igazolását látta és midőn a polgárkirályság ott összeomlott, azt írta, hogy a királyok futkosnak mint egy pénzhamisító csapat, midőn a rendőrség rajtaütött. Megtámadta az általa dismal science-nak nevezett angol classicus nemzetgazdaságtant, mely az elvont, önző gazdasági lény bölcseletét adja csupán, holott az embernek a természet rendje szerint minden, tehát gazdasági tevékenységét is, nemcsak egyéni, hanem magasb, általánosb érdekű indokoknak is át kell hatni, sőt összeütközés esetén a döntő befolyás ez utóbbiaknak tulajdonítandó. A mély erkölcsi meggyőződés

¹ Past and present 34. lap.

minden iratában elemi erővel tör elő, nem csodálható azért, ha irálya nem mindig művészi, és csak tényt állapítanak meg bírálói, midőn abban az egyenletes simaságot nélkülözik, de igazuk van azoknak is, akik, mint például egyik életirója, Froude, természetesnek tartják, hogy az kedélyállapotához képest, melyben írt, miután kevés őszintébb embert ismerünk nála, majd szakgatott. darabos, majd a láva özönléséhez, majd pedig a vihar zúgásához hasonlít. Óriási olvasottsága és tudása mellett könyvei telve vannak oly vonatkozásokkal, melyek első pillanatra nem mindenki által érthetők. És engedményt még irálya módosításában sem akarván tenni a közfelfogásnak, sok időre volt szüksége, míg hatalmas szelleme annak daczára végre irtat tört magának.¹

A folytonos munkában az idő eltelt és 56 éves volt. midőn legnagyobb művének, Nagy Frigyes porosz király élet-történetének megírására határozta el magát. Habár munkássága, melyet igaz lélekkel és tökéletes odaadással folytattott, nagyban emésztette, egészsége e korban minden panaszkodása daczára szilárdabb volt. mint fiatalabb korában.

Nagy idegessége mellett, a mely lelkiismeretességének, vagy mint magát Froude kifejezi, vékonybőrűségének (he was thinskinne) volt tulajdonítható, munkaképessége nagyon sokáig alig hanyatlott. A tárgy, melyet feldolgozandó volt, ismét főleg azért vonzotta, mivel Nagy Frigyesben látta az egyenes, tetterős embert megtestesülve, aki nemzetének, nemcsak mert a trónra született, hanem mivel arra termett is, természetes vezére és hőse volt. Nagy aparátussal, roppant előtanulmányok alapján fogott e munkához, melynek szempontjából kétszer utazott Németországba is, ahol II. Frigyes minden főbb tartózkodási helyén és nevezetesebb csataterrein is megfordult és annak egy fontos mozzanata sem kerülte el figyelmét. Elment ekkor a Luther és Goethe életének színhelyeire is és ezen szerinte két legnagyobb német emlékének őszinte hódolattal adózott és kegyeletének megkapó kifejezést adott azon megható levelekben, melyeket ez útjáról nejének és édesanyjának küldött.²

¹ Froude: Carlyle's life in London II. 21.5 222. 11.

² U. o. II. 235 249. 11.

Kezei közt az így összegyűjtött anyag nagyra nőtt, midőn hét évet töltött annak feldolgozásával és eredetileg 6 kötetes munkájában sikerült megtisztítania a nemzete iránti önfeláldozásban mintaszerű fejedelem Voltaire és mások által bemocskolt emlékét. Neje, Carlylenek legrészreghajlatlanabb bírálója, legjobb művének ezt tartotta, míg mások, habár úttörő érdemét nem vonták kétségbe, kissé terjengőnek találták, de hogy mestermű, melyben az események maguk vonulnak el itt is az olvasó szemei előtt, hogy inkább valamely életerős fiatal ember, mint egy 70 éves aggyastyán elmeszüléményének benyomását teszi és hogy a legmagasb társadalmi erkölcs szempontjából van írva. azt nem vonhatta kétségbe senki sem.

Carlyle ekkor ért el életének tetőpontjára, a honnan már beláthatta kimondhatlan küzdelmének óriási hatását is. A század közepétől fogva a mívelt világ úgy fejlődött, mint ahogy azt ő előre megmondta. A társadalmak betegsége az ő jóslata szerint lett mind acutabbá. De új nemzedék is nőtt fel, mely hiszékenyebb figyelemmel olvasta munkáit és igazat kezdett adni neki, aki magához és elveihez minden körülmények közt hű maradt. Ebben a korban egypár megrendítő csapás érte őt, aminő bámulattal szeretett anyjának s egyik fivérének halála volt, akiket abban édesatyja már korábban megelőzött.

De ekkor érte őt az egyetlen nagy kitüntetés is, melyet hazájától elfogadott. Hiába kínálták meg a Bath-rend nagszalagjával és állami nyugdíjjal, azok elfogadására nem volt rábírható. De midőn az edinburgi egyetem 346 szótöbbséggel lord rectorává választotta Disraeli ellenében, mint Gladstone-nek utódját, az nagyon jól esett neki. Beköszöntő beszédét 1866. évi ápril 2-án kellett tartania.¹ A már 71 éves Carlyle híres barátja Tyndall gondozása mellett kelt útra, amelyen Huxley is csatlakozott hozzájuk. Bendkiviili pompával fogadták és beszédével tüneményeszerű hatást idézett elő. Gladstone lelépő szónoklata (melyet utódának aztán elengedtek), a retorika minden fegyverének felhasználásával három óráig tartott és viharos tetszést idézett elő. A Carlyle beszéde semmiben

¹ Froude: Carlyle's life in London II. kötet XXVIII. fejt.

sem hasonlított ahhoz. A hatást minden szónoki fordulat és fogás keresett mellőzésével szándékosan kerülni látszott, de a tartalom fensége a Gladstoneénál magasbrendű diadalt biztosított részére.

E beszéd röviden jelzi álláspontját, melyből a világot és az életet tekintette. Mindenekelőtt arra utalt, hogy ő is ezen egyetem polgára volt. Azóta két nemzedék tűnt le, most a harmadik előtt áll, hogy az megítélje, váljon nem méltatlan munkás volt-e az úr szőleijében. Azután a lehető egyszerűséggel tanácsokat adott az egyetemi hallgatóknak. Intette, hogy szorgalom, hűség és becsületes törekvés tekintetében fennálló elemi kötelességeiket odaadással teljesítsék. Tanulmányaik rendje ki van szabva. De tanácsolja, hogy olvassák a történetet, és abból meg fognak győződni, hogy csak azok a nemzetek boldogulnak, melyek nagyságuk alapjává az isten tiszteletét és félelmét tették s hogy ezek nélkül sem egyes, sem nemzet nem boldogulhat. Az angol történetből vett példák illusztrálta e tételt. Ezekből is látható, hogy, ha a theologia nem is lényeges, de a vallás feltétlenül szükséges az embernek. Ő maga is kora ifjúságában radicalis volt, sőt ma is, habár nem a szó köznapi értelmében, az. Elnézetének fejlődését mutatta be néhány vonással, azután a demokracziáról beszélt, mely a dolgok természete szerint nem lehet tartós, mert alig van az újkori társadalomban fontosabb érdek, mint az, hogy a legnemesbek és a legnőiesebbek vezessenek, a többiek pedig engedelmeskedjenek amazoknak és kövessék őket, így lett Angolország és Skóczia is nagygyá és előkelő helyét a nemzetek sorában ezentúl is csak így fogja megtartani. A sok tanulás és mívelődés folytán már csaknem elhiszsiik, hogy az emberi természet megváltozott s egyenlőtlenség többé már nem létezik. A kor szükségeinek magaslatán álló igazi tudomány és bölcsesség megszerzése azonban ma épp oly nehéz, mint bármikor volt azelőtt. Nem kell hinni, hogy az a szónoklásban áll. Demosthenes a legnagyobb szónok lehetett, de Phocion a tetteben bizonyult erősebbnek. Korunk az anarchiának és a társadalmi bomlásnak kora, melyben mindaz, ami nem aszbesztből való, el fog égni.

E felett nincs mit sajnálkozni és hallgatóit csak arra inti, hogy szívleljék meg és tanulságát fordítsák javukra. Legyenek hűk és igazak életükben, igyekezzenek a természet parancsai szerint cselekedni, nem gondolván azzal, hogy a mostani világ fogalmai szerint becses előnyüket biztosíthatnak-e maguknak. Szerepüket oly egyszerűen és nyugodtan játszák el, amint csak lehet. Ne higyjék, hogy a világ ellenségük és hogy telve van rossz indulattal irántuk. Néha úgy fog feltűnni, mintha az ostromolná és meg akarná semmisíteni őket, de később be fogják látni, hogy más a világ folyása, mert ez a maga útján őket tekintetbe sem véve rohan tovább, talán eltapossa őket, de egyenként ellenük valami különös rosszakarat nem létezik. Ne higyjék azt sem, hogy az élet utai rózsával vannak behintve s legyenek elkészülve arra, hogy a jó mellett nekik is osztályrészül egy bizonyos mennyiségű rossz szintén kijut. Barátaik is lesznek, ha azt megérdemlik, és átlag azt a sikert fogják az életben elérni, a melyért tényleg megszolgáltak. Goethe egy költeményének kapcsán azzal végezte beszédét: reméljete!

Leírhatatlan meghatottság vett erőt az egész hallgatóságban, mely perczekig mintegy magába szállva síri csendben hallgatott. Azután a tetszés zaja elemi erővel tört ki és Carlyle napokig oly ünnepeletetés tárgya volt, hogy menekülnie kellett, ha nem akarta, hogy teljesen kimerüljön. Britannia sok ezer lapja egész terjedelmében közölte beszédét, mely másnap külön lenyomatban 20,000 példányban kelt el. Pedig újat nem mondott, sőt ő maga is ugyanezeket sokkal nagyobb nyomatékkal és bővebben számtalanszor kifejtette már. De részint a helyzet, melyben mint teljesen szavahihető ember szólott, részint az a körülmény, hogy csaknem félszázados irodalmi tevékenységével az angol közfelfogást már nagyrészt átalakította volt, rendkívüli súlyt és fontosságot biztosított szavainak. Egész Anglia egy kiáltásban tört ki: »Carlyle mégis csak nagy ember.«¹ És ezzel eszméinek, melyekkel oly kevés kilátással a sikerre korának közfelfogásával szembe szállott, diadala meg volt pecsételve.

¹ Life in London II. 329. l.

Neje még értesülhetett dicsőségéről. Nemsokára azonban szélhűtés következtében meghalt. Carlyle ezután köztiszteletben még 15 évig élt. Ezalatt tapasztalhatta, hogy fel fogásával a legtöbb főkérdésben mennyire igaza volt, és a fejlemények meggyőződésében még jobban megerősítették őt. Néhány kis tanulmánytól eltekintve, nagyobb irodalmi tevékenységet többé már nem fejtett ki. Csak a saját és nejének naplóit és életrajzi jegyzeteit állította össze. Habár a legjobban szerette volna, hogy az utókor nem személyével, hanem csak eszméivel foglalkozzék, de a szerzett tapasztalatok után erre kevés reménye lévén, és azok hatása érdekében semmit sem szépítve, úgy ahogy élt és működött, a maga valóságában kívánta magát barátja és életírója, Froude által, akit e szándékáról nem tudott lebeszélni, bemutatatni Csak néha jelent meg a közönség előtt. Így az 1870/71. évi német-francia háború alatt, midőn a Timesben a két nagy nemzet küzdelmének valódi okait és természetét, a francziák javára beavatkozást sürgető angol közvélemény előtt, feltárta. Később Németország győzelmét melegen üdvözölte, mert annak következtében a mai társadalmi állapotok kiforrhatása idejének néhány századdal való meghosszabbítását remélte. E nyilatkozatában nemcsak a németek erkölcsi fölényét ismerte el, hanem egyúttal arra nézve is nyilatkozott, hogy a társadalom általa egyedül helyesnek felismert irányban való átalakulását és eszméinek győzelemre jutását rövid idő alatt nem várta.¹

Daczára azonban ezen óvatosságának nem volt pessimista és abban a meggyőződésben halt meg 1881. évi február 5-én 86 éves korában, hogy a kor igényeinek megfelelő alakban megjelenő hit elterjedése az altruizmusnak ismét oly túlsúlyt fog biztosítani, mely a társadalom felbillent egyensúlyát képes lesz helyreállítani.

¹ Life in London II. 427. és köv. II.

III.

Carlyle Tamás tüneményszerű egyéniség volt. Származása, szervezete, neveltetése, hajlamai egyaránt képesítették őt arra, hogy hazájának, sőt az emberiségnek az általa magasb értelemben annak nevezett szellemi és erkölcsi h erős a legyen. A hit szükséges voltának átérzése mellett is minden távolabb volt azonban tőle, mint hogy vallási fanaticus, vagy valamely egyháznak, illetve pártnak előharczosa legyen. Szerinte a positiv vallások és a keresztény felekezetek sem elégítik ki többé korunk lelki szükségait.¹ De arról, hogy ő keresse az igaz hit újabb, megfelelőbb formáit, hallani sem akart. A keresztény vallás alapeszméjét, az emberszeretetet, azonban fajunk legnagyobb vívmányának tekintette, mely egyszer e világra születvén, abból soha többé eltűnni nem fog, mert minden emberi bölcseségnek kezdete és vége.² A természet törvényeit az istenség szigorú parancsaiként félte és tisztelte és azok lehetőleg teljes uralma alakjában hitte Isten országának eljövételét e földre, melynek minden parányában testvér-elemet volt hajlandó elismerni. A Sartor Resartus című művében³ leírja, hogy mily lelki küzdelmeken ment keresztül míg arra a meggyőződésre jutott, hogy a természet törvényeinek gyakorlati tisztelete mellett mennyire nem kell félni semmitől, s hogy akkor még a halál is elveszti rettenetes voltát. Már pedig a félelemtől megszabadulva az ember magasb szellem, valósággal félisten lehet. Ő is attól a pillanattól fogva kezdett élni, midőn belátta, hogy így szabad lehet és minden valóban rossznak befolyásától mentesítve van. Az örökös *nem* helyett örökké *igent* mond a természet összes tetteinkre, ha annak rendje szerint élünk egyenként és együttesen.⁴

¹ Sartor Resartus 152., 160., 174—177.

² Latter day's pamphlet 60. l. 187.

³ Sartor Besartus VII. fej. 116. lap.

⁴ U. o. no. és 127. 11.

Goethe műveinek, különösen Wilhelm Meister-jának, később pedig Faust-jának tanulmányozása nagy hatást tett reá. De rendszerének alapnézetei, ha nem is teljesen jege-czedve, megvoltak benne a német irodalommal való foglalkozás előtt is. Ő másoktól csak kifejezési formákat vett kölcsön, melyekbe azután ifjúkorában szerzett meggyőződéseit öltöztette. Ifjúságának szellemi és erkölcsi légköre döntő befolyást gyakorolt egész benső valójának alakulására s a szülői ház mély benyomása megmaradt nála egész haláláig.

Ezt a helyet pedig nem a tizenhét század, hanem a reformationnak szelleme hatotta át. És Carlyle Tamás abban is különbözött kortársaitól, jogy jelleme nem úgy volt alkotva mint ezeké, a kik az ifjúságban befogadott tanokkal ellenkező életet folytatnak, s eljárásuk nyilvánosan később is vallott elveikkel rendszerint ellentétben van. Lelkülete tiszta tükre volt a korában elemi erővel összeütköző nagy elvi ellentétek liarczának. Jellemző egyéniség volt, mivel benne mint mikrokosmosban látható volt kora makrokosmusának nagyméretű vonaglása.

John Stuart Mill önéletrajzában¹ azt mondja róla, hogy Carlyleban a XIX. század szelleme kelt tusára a XVIII-dik századéval. Ebben az egyén volt a világ közepe, mely mindenek fölé helyezkedni és a jogosult individualismus határain túl is érvényesülni kívánt, minek következtében a magasabb egységnek negatíójává fajult el. Carlyle nem volt a reactio embere, de ezzel a túlzással szemben reagált, s az egésznek, t. i. a társadalomnak álláspontjára helyezkedett és társadalom-politikai eszméinek jelentősége abban áll, hogy ezen álláspontnak logikájától és jogos követelményeitől sem riadt vissza. Hitét nem restelte, hanem nyíltan vallotta be és sokáig kereste annak kifejezésére a megfelelő alakot, a köntöst, melylyel, hogy mások által is láthatóvá tegye, gondolatait fel kellett ruháznia.² Anélkül, hogy a categoricus imperativus álláspontját Kanttól vette volna kölcsön, Beutham

¹ J. Stuart Mill: Autobiography V. fejj., továbbá Past and present 109, lap.

² Sartor Resartus 157. 1.

utilitarismusának hadat izent és az erényt nem úgy kívánta tekinteni, mint a jólét biztosításának legalkalmasabb módját, hanem mint a magas erkölcsi kötelességérzet természetes kifolyását. Az előbbi nem egyéb, mint észszerű és célirányos önzés, ez pedig a legnagyobb és legigazságosabb lény parancsai iránti önfelelt engedelmesség, tehát az önzésnek ellentéte és megtagadása. Carlyle valamint életpályáján, úgy erkölcsi felfogásában is minden alkut, minden compromissumot visszautasított. Főleg ez adta meg neki azt a hatalmat, mely korának ellentétes felfogásával szemben eszméinek győzelmét végre is biztosította.¹ Mert azok már nem oly idegenszerűek, mint voltak akkor, midőn először jutottak kifejezésre és hogy ez a változás az angol irodalomban, sőt még a nagy közönség javánál is ily mértékben végbement, az bámulatos siker, mely a jövőben csak fokozódhatik.²

Míg a kétely áldozata volt, gyengének érezte magát, mert a cselekvő embernek jót vagy rosszat, de valamit hinni kell, máskülönben a tettet megelőző concret elhatározásig soha sem fog eljuthatni. Már csaknem a pessimismus áldozata lön, de hazulról az egészséges erkölcsi érzésnek oly gazdag tőkájével indult életútjára, hogy hitetlenül, nem bízva semmi-
ben, minden belső súlypont nélkül, önmagával meghasonlva. vagy hamis súlyponttal lelkében, nem tudott élni. Így jutott lassanként arra a meggyőződésre, hogy az *én* nem lehet az emberi élet végcélja és központja. Goethe műveivel foglalkozva látta, hogy e kétely másoknál is felmerült és nagyon kínos tépelődéseket okozott. Belátta, hogy senkinek sincs szerzett joga a boldogságra, mert nincs akivel szemben e jogot érvényesíteni lehetne.³ És nincs nagy tett vagy nagy alkotás, melyet a boldogság délibábja után futkosók vittek volna véghez, illetve hoztak volna létre valaha.

S jaj annak a szívnek, mely nem sejti, hogy mi után kell áhítozni, mivel abban az ember által elérhető valódi boldogság

¹ Thomas Carlyle's personality dominates the Victorian era.

² Heroes stb. 69., 159—160. 11.

³ Lásd Schulze-Gävernitz: Zum socialen Frieden I. köt. 77-290. és Past and present 6. lap.

iránti fogékonyság hiányzik. A mai próféták azt hirdetik, hogy te egyén és te nép. neked boldognak kell lenned és a társadalom tartozik, neked azzal, hogy boldoggá tegyen. Már pedig az embert más, mint önmaga, a természet parancsai szerint élve és mindennek, első sorban pedig saját egyéniségének lényegét kikutatva és megismerve, boldoggá nem teheti. Mennyi csalódás, mennyi keserűség, az elégedetlenség mily tengere támadt e balhítből, s igaza van Goethének, ha a fájdalmat szentnek nevezi, mert az megtanít bennünket arra, hogy szerényebbek, lemondok legyünk, s ha nem felismerhető emberi igazságtalanság kifolyása balsorsunk, adjuk meg magunkat, s helyezkedjünk arra az álláspontra, melyen még hinni tudtunk.

Reméljünk és teljesítsük kötelességünket. De a lemondás alatt Carlyle nem a fatalismust érti, hanem a világi vágyak legyőzését oly tevékenység által, melynek nem önzés a főrugója.¹

A társadalmat a hit és a szeretet tartja fenn. Az Utilitarismus ravasz számíttatás és már csirájában rősz. ellenben az önmegtágadás a családi, polgári és gazdasági erények szülőanyja. A mai kor mívelt emberében a dolog természete szerint igen sok társas elemnek kell együtt lenni, mert hiszen sohasem voltak az emberek tényleg oly mértékben egymásra utalva, mint jelenleg. Következetlen és visszás eljárás tehát, ha első sorban nem altruistikus indokok által vezetettjük magunkat.

Az ember célja a közhasznú cselekvés lévén, az az okoskodás, mely nem erre vezet, téves, s mint Goethehez intézett levelében írja, csak a szeretet vezet el bennünket a tökéletes megismeréshez is.² Az életben és a tudományban tehát azok a természetes vezérek, akik az altruizmus által leginkább vannak áthatva, akik az igazságot önmagaért kutatják; akik a szolgálatot teljesíteni és nem annak jutalmát esetleg csupán a szolgálat látszatának fitogtatásával akarják megkapni.³

¹ Past and present 133. lap.

² Schulze-Gävernitz: Carlyle als Socialtheoriesticker Z. s. f. I. 253. lap.

³ Past and present 137.. 169.. tnv. Heroes and hero worship 1.. 39., 107., 143., 181. 11.

Bízni kell a magasb erkölcsi törvényben és ez a bizalom a hit. Minden nagy dolog hívőknek a műve. mert csak az épít és fejleszt, ellenben a hitetlenség hatása minden látszólagos haladás kecsgetető és szemfényvesztő káprázata daczára végső elemzésben rombolás.¹

Azonban a hit sem tarthat örökké. Annak nyilvánulási formái elavulnak, s mint a test köntöse, úgy a gondolatok ruházata is elkopik.² Sokáig, midőn már a hit eltűnt, az érdekeltség annak látszatát még fenn akarja tartani. Az álságnak e korszakai a legveszedelmesebbek, mert a sokáig felhalmozott hazugságok rengeteg alkotmánya óriási robajjal roskad össze, ha a hitnek új kielégítő formáit idejekorán megtalálni nem sikerült. Nagy megnyugvást okozott neki, hogy ő az altruisticus társadalmi felfogás terjesztésében és lehető megvalósulásában feltalálta az irányt, melyben a jövő hitének alkalmas külső formáját keresni kell és hogy ez által életének egységét ismét helyreállította, mert még felekezetiesen hívő édesanyjával is el tudta fogadtatni, hogy az ő társadalmi felfogása voltaképp nem más mint a kereszténység szellemének modern, korszerű nyilvánulása. Ennek megvalósulásában, a kereszténység megújulásában bízott, és társadalmi bajaink meggyógyulását attól remélte. Nem esett kétségbe a mai, sok tekintetben a múltaknál is rosszabb, mert romlottabb állapotok felett, mivel a hit és hitetlenség korszakainak váltakozását természetesnek találta.² Nem fog ez a váltakozás megállni soha, de az önzés korszakai nagyon megnyúlván, sok bajt és szenvedést idéznek elő, melyeket el lehetne kerülni és rombolás következhetik be, melynek hatása azután civilizációnk fejlődésére beláthatatlan. Eleinte Darwinnal nem értett egyet, később azonban belátta, hogy tanításai és az ő felfogása közt vannak érintkezési pontok. A létért folytatott küzdelemben ugyanis voltaképp társadalom áll társadalommal szemben.⁴ Nagyon természetellenes dolog tehát, hogy egy és ugyanazon szervezetnek sejtjei keljenek egymással öldöklő tusára, mert ez az egész erejét teljesen alá

¹ Past and present 22. lap.

² U. o. 109. lap.

³ Life in London II. 401.

⁴ Schulze-Gävernitz: idézett munkája I. köt. 110. lap.

fogja ásní. Azért az önzésre alapított társadalomban a bomlás folyamata, míg más jobb elemek annak útját nem állják, fel nem tartóztatható. A jobb, erősebb fajok kiválása természeti törvény, mely a társadalmak életének fejlődésében is érvényesül, mert hiszen az emberiség emelkedése mindig a társadalmak evolúciója útján ment végbe, és más igazi haladásra a jövőben sincsen kilátás.¹

Az előadottakból kitűnik, hogy Carlyle mennyire ellentétbe helyezkedett a classicus nemzetgazdasági iskolával,² mely a gazdasági élet szervezetének főtényezőjévé és egyetlen jogosult mozgató erejévé az önzést tette. E szerint a magára hagyott és kizárólag vagy tulnyomólag önérdéke után induló ember szerves természetű gazdasági eljárásával a legalkalmasabb arra, hogy a társadalom összhangját megteremtse és fentartsa. Hogy ha ez ma valahol netalán még fogyatékos, ez annak tulajdonítható, mivel a gazdasági és társadalmi életben a régi kor maradványai igen nagy mértékben akadályozzák a természetes harmónia keletkezését.

E felfogással Carlyle nem tudott kibékülni, mert nem egy új és jobb összhang keletkezését, hanem a meglévő hiányosnak is teljes összezavarodását látta maga előtt keletkezni. Lehetetlennek tartotta, hogy az önzés rendet teremtsen, mert hiszen az, ha túlsúlyra vergődött, a bellum omnium contra omnesben az erősebb jogát juttatja uralomra. Pedig történeti tapasztalat, hogy, míg az erőt csak az önzés vezette, addig az rendesen elpusztította ellenfelét vagy rabszolgájává tette. Csak midőn emberibb állapotok keletkeztek, azaz midőn a nyers erő mellett az ész és értelem is érvényesülhetett, lön a gyenge helyzete tűrhetőbbé az erőssel szemben. Az erős hatalmának tetőpontján is csak addig marad az, míg bizonyos lemondással és különösen állati ösztöneinek megfékezésével kezeli a hatalmat, mert a mint az élvezetnek és dobzódásnak adja át magát, csakhamar megszűnik erős, tehát hatalmas lenni. A lemondási képesség ennél fogva az erő femaradhatásának is előfeltétele. Helytelen, mert a történeti igazsággal ellen-

¹ Schultze-Gavernitz: idézett munkája I. köt. 120. lap.

² Chartism. VI. és VII. fejezetei.

kezik a társadalom szerződés alapján végbement keletkezésének felfogása.¹ Az sem felel meg a valóságnak, hogy a társadalmat a győzelmes nyers erő teremtette volna meg. mivel a vad erő diadala nem hódít, hanem a meghódoltakat egyszerűen elpusztítja. De azért az erős uralma a gyengék felett mégis természeti törvény. Az első munkafelosztás az uralkodásban és uralásban nyilvánult. Azonban már az első tartósabb uralmi rendszerek, melyek kétségkívül sok önzéssel voltak tele, sem az individualismus győzelmét jelentik, mert hiszen az erős, midőn uralmát a gyengére erőlteti, kénytelen ennek érdekeivel is törődni és hajlandóságát megnyerni. Igaz, a gyengét eleinte a félelem hajtja az erős uralma alá, de később ő is kénytelen érezni, hogy annak védelme és támogatása nélkül, ha t. i. az erős a hatalom kezelésében bizonyos mérvű altruismus által vezetteti magát, meg nem maradhat és nem képes boldogulni. A hódítóból erős, de egyúttal gondos uralkodó lesz, mert hatalmát csak így consolidálhatja; a félnék gyengéből pedig loyalis alattvaló válik, aki vezérért már nemcsak féli, hanem tiszteli is. Pusztán a nyers erőnek az emberek a legkezedetlegesebb állapotok közt sem vetik magukat huzamosan alá. Bizonyos mérvű altruismussal azonban az uralmi viszony az emberi természetnek megfelel.³ Az is természetes, hogy mindenki annyi ember felett uralkodik, a mennyit kormányozni csak bír és minden alattvaló felett huzamosan csak annyira lehet uralkodni, a mily mértékben ennek a vezetésre valóban szüksége van. »Az ember vagy született jobbágya más embernek, vagy született ura, akár elismeri ezt a tényt, akár nem. És szerencsétlensége, ha elismerni nem tudja, mert akkor cliaoticus állapotok közé kerül és közel a veszély, hogy elpusztul.«® Az uralomra született emberben a megfelelő tulajdonságok közt. a testi és szellemi erő mellett, a társas érzés fokozott mértéke, Carlyle szerint a legnagyobb bölcsesség, játsza a főszerepet.⁴ A normannok nem azért hódították meg az

¹ Carlyle: French Revolution. A history I. köt. II. könyv VII. fejt. (Contrat social.)

² Heroes and keroworship 11. lap.

³ Latterday's pamphlet 53. lap.

⁴ Heroes etc. 17. lap.

angolszászokat, mintha az a szintön germán eredetű nép physikailag gyöngébb lett volna, hanem mivel azokban több volt a társas érzés, az összetartás, a szervezettség, vagyis a természetes uralmi viszonyban való önkéntes elhelyezkedése erősnek és gyengének, vezérnek és vezetésre utaltnak egyaránt.¹

A népeknél a megfelelő társas szellemet azonban többkevesebb sikerrel el lehet terjeszteni. Ez a lehetőség adja meg életrevalóságuk mértékét. A kezdeményezés e részben oly egyesek dolga, a kikben annak nagyobb mértéke, tisztább nyilvánulási módja és fokozottabb ereje, a fenkölt érzés, az erény, az embereknek, a hazának a többiekénél melegebb szeretete, mint a természet magasb adománya jelentkezik.²

Az ily férfiak az illető nemzetnek természetes vezetői, hősei, a kiket, ha korábban jöttek, mint a talaj számukra kedvezően alakult, talán megfeszítenek, ellenben az őskorban mint isteneket,³ később mint prófétákat,⁴ vallásalapítókat,⁵ fejedelmeket, vezéret, törvényhozókat,⁶ költőket⁷ és nagy hatású írókat⁸ tisztel a nép. A nemzeteknek ők képezik minden korban legbecsesebb elemeit. Koruk eszmemozgalmaikat ők indítják meg és a társadalom fejlődésére lényöknek bélyegét mintegy rányomják. Különben ezt teszi az atya a családban, a főnök a törzsben, a hódító a meghódolt nép körében is.

A vezetésre általában minden társadalom rá van utalva, és a legkétsógtelenebb jogok közé tartozik az, hogy a gyenge és a kevésbé okos az erős és a bölcs által vezettség. A természet rendelése ez, s a társadalom addig küzd, vonaglik és szenved, míg e törvény nem valósul. A vezettség jog, a vezetés ellenben súlyos kötelesség, mert az uralkodás alatt

¹ Heroes etc. 17. lap.

² U. o. 27. lap.

³ Heroes and heroworship, etc. 1. lap.

⁴ U. o. 34. lap.

⁵ U. o. 107. lap.

⁶ U. o. 181. lap.

⁷ U. o. 771. lap.

⁸ U. o. 143. lap.

nem a nyers erő hatalmaskodását kell érteni, hanem azt a nehéz, felelősségteljes munkát, melynek természetével semmi sem ellenkezik jobban, mint az avatatlan dilettantizmus, és a vezető hivatása az is, hogy a társadalom jólétéhez szükséges erkölcsi eszmetartalom gyarapodásáról gondoskodjék.

A társadalom Carlyle szerint is organismus, mely épp oly felfoghatatlan, mint testünk szervezete. Nem emberek tákolták össze, hanem természetes alakulat, melynek részei annál jobban függenek az egésztől, minél jobban tökélyesbül ez. Történeti fejlődése pedig csak úgy érthető meg, ha azt mint benső erejénél fogva folyton tökélyesbülőt az egyes állatfajok fejlődésének világánál tekintjük. Az egyének keletkeznek és elmúlnak, a társadalom fejlődése tőlük független, de az egyének mindig nagyobb mértékben függenek a társadalomtól. Ok teljesen annak alkotásai és egész valójuk, annak minden mozzanata a múlt anyagi, szellemi és erkölcsi munkájának eredménye. Mindnyájunkban a múltban teljesített munkának megmérhetlenül hosszú sorozata tükröződik vissza. Az ember felfogásában és képzeletében élő világ is a társadalom terméke. Ezért a történelem nemcsak a legképzőbb, hanem az egyetlen alkalmas tanulmány, mely a maga nagy egészében, mint az emberi gondolat és érzés szakadatlan átalakulásának képe, a többi mind magában foglalja.¹

A társadalomnak, mint organismusnak fejlődésével annak uralma és befolyása az egyén felett folyton nagyobb lesz, a miből önként következik, hogy az egyes és az osztályok mind kevesebb önálló joggal fognak birni, s hatáskörüket folyton inkább csak mint a társadalom közegei fogják betölteni. Semmi sem oly bizonyos tehát, mint hogy az ember feladatának csak akkor felelhet meg, ha az egész iránti odaadása, az altruizmus szelleme, őt mindinkább áthatja. A társadalmi egyenletes és párhuzamos működés csak a közszellem nagymérvű elterjedése mellett remélhető. Ennek megfelelő közvélemény, szokások és intézmények fognak keletkezni, melyek azután a társadalom új rendjének benső szilárdságot lesznek képesek adni.²

¹ Past and present, 207. lap.

² Sartor Eesartus 160. és a köv. 11.

Ez azon álláspont, melyből Carlyle az egész nagy társadalmi kérdést megítéli. Az ő kiindulási pontja ellentétes a merev individualizmussal szemben. Nála az altruisticus felfogás lehető általánosítása és uralomra juttatása a helyzet javulásának nyitja. Ez a főelv. A többiek, melyekre még rendszerét alapítja, amannak csak logikai következményei.¹

IV.

Minden társadalmi intézmény keletkezése az egyesnek bizonyos áldozatával jár. A társulásban résztvevő közönséges tagoknál az áldozat azonban sokkal kisebb mérvű, mert azokban az önzés még erősen működik. A dogmák csak az eszközök jelentőségével bírnak, de azokra szükség van, mivel az ember cselekedni csak úgy képes, ha egy bizonyos célra törekedhetik. Az embernek határozott céllal kell bírnia, hogy kötelességének teljesítésében kitartó lehessen.

A végtelennek valamely véges dologban megvalósulva kell jelentkezni, hogy azt az ember felfoghassa. Ezek a véges dolgok a jelvények.¹ Ily jelvény a katonának a zászló, a polgárnak a haza fogalma. Nem egy bizonyos nagyságú terület, vagy népsokaság az, ami lelkesít bennünket, hanem az altruismus, melynek amaz csak tárgyát vagy jelvényét képezi. A legfontosabbak a vallásos jelképek, mert azok a minket és az egész világot teremtett legfelsőbb hatalom symbolumait képezik.

Az istenség fogalmát emberileg gondoljuk magunknak, mert hiszen másféle gondolatra nem is vagyunk képesek, azért a maga emberileg gondolt alakjában az istenség sem más jelvéynél, mely azonban a legmagasabb, legnagyobb mert a teljesen önzetlen szeretetet jelképezi.

A hit fogalma alá sorolja ezenkívül a haza, család, szülők és gyermekek szeretetét is. Az önzés mindig ugyanaz, ellenben a szeretet tárgyahoz képest, melyre vonatkozik, változó.

¹ Schultze-Gavernitz idézett műve 120. lap.

² Sartor Resartus 150. lap. Heroes etc. 88. 1.

Az idő azonban lassanként minden jelképet megfoszt érvényétől és szent voltától. Az emberiség haladásával az istenség jelképe és vele fogalma is folyton elvontabbá lesz.. A számos istenségtől a felfoghatatlan egy isten eszméjéig a haladásnak nagy útját kellett megtenni. A jelvények ezen változásában csak az eszme mulékony köntöse pusztul el. ellenben az örök igazság megmarad.

Pontos tétele Carlyle rendszerének, hogy a gondolkozás czélja a tett.² Azért az olyan vallás, amely csak elmélkedésben áll, nem sokat ér. Az élő hit az embernek cselekvésre irányuló akaratát kell hogy befolyásolja.

Az önzés az egyéni létre fekteti a súlyt, és azzal szemben, lia ellentétbe jut vele, az egész világot megtagadja. Viszont a bit a legnagyobb súlyt mindenek felett becsült tárgyára fekteti. A bit tárgya a kor törekvései és felfogása szerint különböző lehet. A munka egyedül a hitből fakadó tevékenység. Minden más munka szerinte alig különbözik az állattétől. A valódi munka önmagáért történik. Az emberiség egy nagy vívmánya sem létesült az egyén odaadása nélkül. A hősök egy vagy más alakban életüket egészen vagy részben áldozatul dobták a közérdeknek. Minden becsületes munkában van egy bizonyos eleme a hősiességnek.

Már csak az irodalmi tevékenység is olyan, hogy, ha csupán a sikerért folytatják, felületes és igen rövid életű alkotásokat hoz létre, s csak az igazság és szép iránti áldozatteljes szeretet képes a tudomány és művészet terén igazán nagyot alkotni.

Sok igaz van abban e barát-közmondásban, hogy »labore est orare«. Az igazi munkás, tekintet nélkül előnyre vagy hátrányra, dicséretre vagy gáncsra, hitét, azaz benső legfőbb meggyőződését követi. Ha enélkül munkálkodik, akár félre is tehetné a dolgát, mert vagy semmit sem, vagy csak álmunkát véget. Ha pedig tevékenysége az ily értelemben vett munka jellegét ölti magára, akkor a munkás mindinkább a társadalom orgánumává lesz. Az egésznek érdeke azután

¹ U. o. 152. és 165. 11.

² Past and present 199. 1.

öt eltartani, mint ahogy az organismus gondoskodik a sejtek megmaradásáról.

A munkabér úgy alakul, hogy minden munkás az általa végzendő teendőkre alkalmas állapotban fenmaradjon, magát képezhesse és a neki jutott feladatot tovább megoldani képes legyen.¹

Minden valódi munka megbecsülhetetlen, és sokkal több értéke van, mint az érette adott munkabérnek. A munka az, mely bennünket boldogít. Szerencsés, aki a maga életfeladatát megtalálta, mert a benső emésztő küzdelmektől csak az menekül s kételyeinek csak az képes véget vetni, aki kötelességét a saját munkakörében teljesíti. Nem is tudhatunk mást, mint amit munka közben tanultunk meg. A többi ismeret csupán föltevés, a miből világosán következik, hogy az ember csak munka által tökélyesbülhet.

De nem csak a magasb értékű, hanem még az alsóbb rendű munka is oly természetű, hogy, ha ahhoz kedvvel és odaadással fogunk, az a kedély összhangját helyreállítani alkalmas. A máskülönben végzett munka ellentéteket idéz elő, melyek nagy és végtelen harcok csiráját rejtik magukban.²

A gondolatok és a hit bizonyos köntösben jelentkeznek, a mely szokásokban és jogi intézményekben nyilvánul. A benső tartalomnak, a nemzetben élő felfogásnak, a törvények csak nagyon szűk kivonatát képezik és a nemzetben élő meg nem írott kódexek sokkal nagyobbak.³ Ezek annak erkölcsi törvényeit tartalmazzák, melyeken a jog alapszik. A jogviszony nem más, mint ünnepélyesen elismert uralmi viszony. Ennek megállapítása a társadalomra nézve a legfontosabb cselekvény. Jogában nyilvánul leginkább a nép szelleme. Ebből folyólag mondja Carlyle, hogy »like the people like the king.«

A legfőbb hatalom a legnagyobb képességeket teszi szükségessé. A leghatalmasabbnak a legnagyobb tere van, melyet a gyenge nem is tudna betölteni. Azért a tulajdon

¹ Heroes etc. 114 és 116., továbbá 191 és 194. 11. — Past and present 169 és 172. 11.

² Latterday's pamphlet 88. lap.

³ Tk. Carlyle: French Revolution. A history I. kötet, 11. könyv, III. fejezet.

som szerezhető meg egyszersmindenkorra, hanem azt folyton meg kell hódítani, és a birtok csak addig terjed, míg megtartásának követelményeit teljesíteni tudják.¹

A hatalmi viszonyok küzdelemmel járnak, tehát a jog is a küzdelmek eredménye. Ha a tartalom sokáig a jog megett messzire elmarad, akkor ez nem is lesz huzamosan fentartható. Az előjogokkal bíró osztályokra nézve is áll, hogy míg tényleges hatalmuk megvan, előjogaik addig biztosítvák. Viszont, ha valamely új osztály hatalomra tesz szert, annak érdekében a jog is módosulni fog.²

A történet az emberiség socializálásának folyamata, t. i. abban a társadalmi elem mind tisztább alakban jelentkezik. De ez alakulatok is, mint az egyének, folyton megújulnak. Megnőnek, viharos ifjúságuk után megérik s miután férfidíszük tetőpontját elérték volna, rohamosan hanyatlanak, mert minden virágkor rövid.

Azután szomorúan fogynak, szétmorzsolódnak és az első erőszakos lökésre zajjal vagy zajtalanul összeomlanak. Különösen áll ez oly intézményekről, melyek külső formáit mesterségesen még akkor is fennakarják tartani, midőn a lélek már elszállt belőlök.³

A fejlődés és hanyatlás korszakát Carlyle úgy jellemzi, hogy az előbbiben az *egész* növekvése és életműködése erősebb mint a részeké, és az egyes fejlődését amaz befolyásolja. A társadalomnak minden változása voltaképp belső tartalmának, gondolatvilágának, változását jelenti. Az egész azonban magával sohasem azonosítja teljesen a részeket. Ha a régi hit elhal, helyébe nem azonnal lép másik. A hit elhalványulásával a társadalom mindinkább elveszti uralmát a részek felett és újból az individualismus kerekedik felül. Ez a társadalom bomlásának, vagy helyesebben kötelékei lazulásának ideje. E szerint Carlyle megkülönbözteti a pozitív, vagyis a társadalom szoros kötelékeinek idejét, és a negatív, vagyis a kötelékek lazulásának idejét, midőn a Ilit elvész, és a társadalom maga is pusztulásnak indul.

¹ Chartism. V. fejezet.

² Past and present 150. és 205. l.

³ Latterday's pamplilet 135. l.

A pozitív időket¹ a hit jellemzi, mely először szőkébb körben, a papoknál, költőknél jelentkezik és úgy terjed el a nép körében. E körben ismét egyesek azok, a kiknek lelkiéletében a hit csirája megfogamzik. Ezek a népek igazi hősei és méltó vezérei. A nép azután fogadja be a hitet, és pedig úgy, hogy arra ekkor már külső erőszakot nem gyakorol senki.

Voltak idők, midőn a hitet tényleg rá erőszakolták a népre, de ekkor az valótlan maradt, míg csak maga a nép öntevékenysége által nem jutott annak birtokába. Nem szükséges, hogy, a miben a nép hisz, azt maga találja fel, elég, ha később elfogadta és hite őszinte. Az ilyennel bíró társadalom bölcsesége is telve van vallásos elemekkel. Az erkölcsök és az intézmények javulnak, s ezek életrevalóságukat addig tartják meg, míg az új idők új szükségleteihez való alkalmazkodási képességük megmarad.

Különben az intézményeket is kellett valakinek valamely alakban kezdeményezni. Az első csapáson később megindulnak mások is, s ösvény, majd út, végre országút lesz belőle, melyen aztán a közfelfogás halad. Az életcélok ki vannak tűzve, a hit a gyengébbek magatartását is szilárddá teszi, mert hiszen a többség nem magáért, hanem az eszmények megvalósításáért dolgozik.

Ugyanazon hitágazatok és a cselekvés ugyanazon rugói sarkalják egybevágó, párhuzamos tevékenységre az embereket. Mindenki valamely kisebb vagy nagyobb közösségnek tagja, mely őt védi és melyért ő odaadással működik. Ezen *egész* nem számítás alapján létesült és az önfeláldozás vagy legalább az áldozatkészség bizonyos foka a részek oldalán természetes fejlemény. Csak az ilyen egész nevezhető társadalomnak, mert ez határozottan felette áll a részeknek, holott például az egylethez a tag csak annyiban társul, amennyiben az érkeinek megfelel. Itt a rész a fő, és az egész a feltételes következmény.

¹ Vesd össze: Schultze-Gävernitz id. mun. I. 120. lap.

A szövetkezetek társadalmi jelleggel bírnak, és virágzásuk a pozitív idők tanúságát képezi, míg ellenben a negatív korszak azokat nem érti meg és kellőleg nem karolja fel. A pozitív korszakban az igazság uralkodik, s ekkor a munkás nem csak a látszat kedvéért dolgozik, minek következtében a munkát rendszeren siker szokta kísérni.¹

VI.

A hit korszakára a hitetlenségé következik, midőn a tudomány a régebbi hitre vonatkozó fogalmakat szétfosztotta már.² Előbb a tapasztalaton alapuló tudás fejlődik ki, a mire később következik a hit. A kettő kölcsönhatást gyakorol egymásra, de a tudásnak nagyobb befolyása van a hitre, mint megfordítva. Történeti igazság, hogy a tudás fejlődésével változik ez is, a miből következik, hogy senkisé is hiheti teljesen ugyanazt, amit az apja hitt.

És a hit fejlődésének is megvan a növekvési, virágzási és hanyatlási korszaka, a szerint, a mint a tudás még támogatja a vallásos eszméket, vagy csak érintetlenül hagyja, vagy pedig már lerombolni kezdi azokat. Az alsó osztályok és a nők körében sokáig megmarad, midőn a felvilágosult férfiban már regény kihalt.

A hitetlenségnek is két alakulata létezik. Az egyik, melyben a kétség a hitet csak meggyengíti, és a másik, melyben azt már teljesen megölte. Az első korszakban még megvan az az öntudatos törekvés, hogy a tudományt és hitet kibékítsék. Ez a dogmatikus bölcsélet korszaka. De logikai okoskodással a hitet nem lehetvén bizonyítani, ennél fogva, minél inkább törekszik erre, annál inkább tönkreteszi azt.³ Ez a korszak, midőn az ember hinni már nem tud, de önkínzásával még hinni akar. A második phasisban a hitetlenséget már maguknak bevallják az emberek, de az ennek nyilvános beval-

¹ Miscellaneous essays: a) Sign of times, 1829-ből, b) Characteristics 1831-ből.

² Sartor Besartus 176., 177 és 187. 11.

³ Schulze-Gävernitz id. műnk. I. 130 és köv. 11.

lásával járó következményektől tartva, a híres látszatát meg akarják óvni. Ez az állapot: a jesuitismus.¹

A vallásos felfogást kétféleképp lehet megsemmisíteni; vagy úgy, hogy a reformátorok újat állítsanak helyébe, vagy pedig úgy, hogy a forradalmárok azt lerombolják, de pótolni nem képesek. A reformátorok valóságos hősök, akik amit tesznek, az isten iránti szeretetből teszik. Az ilyen emberek a nekik jutott feladatot életük veszélyeztetésével, sőt tudatos feláldozásával is készek szolgálni.³ Midőn azonban ilyen emberek nem akadnak, mert az akkori társadalomban kevés az altruizmus, akkor a magukat túlélt hitformákat a felvilágosodásért küzdő egyesek egyszerűen lerombolják. Ezek pozitív dolgot nem képesek nyújtani, mert bit helyett maguk is telve vannak skepticizmussal. Az ily egyének legfeljebb lelkesedésre, de nem önfeláldozásra képesek, és így hősöknek nem is nevezhetők.

Eljárásuk nem épít, mivel igen gyakran önző indokból indulnak ki. Önző indok legtöbb esetben a becsvágy is. Minél jobban domborodik ki e korszak valódi jellege, az állat az emberben annál inkább előtérbe lép.

A pozitív időkben a társadalom életműködése öntudatlan, mint az egészséges emberi szervezeté, de amint az önzés lesz annak vezérelvévé, a tudatosság lép az önkéntelenség helyébe. A tökély nem ismeri magát, s ami ismeri magát, az már többé-kevésbé tökéletlen. A pozitív és negatív korszakok személyesítőiként Carlyle Krisztus és Bentham alakját állította egymással szembe.

A hittel az erkölcs is megrendül és az emberek cselekvésében nagy ingadozás észlelhető. Az önző indokok uralomra jutnak, és a társadalom élete az egyéni erők változó esélyű játékának tűnik fel. Az ily korszakban a társadalom beteg és a régi intézmények, ha még fennállanak is, tartalmuk elpárolgásával a cselekvést nem irányítják többé. A munkát már nem önmagáért végzik, s az odaadás nélkül teljesítetvén, nem igen sikeres. Akkor minden gondolkozás kezdete és vége

¹ Latterday's pamphlet 249—286. 11.

² Heroes and heroworship 110 és köv. 11.

az egyén, aki az összes tevékenység központját képezi. A kormányzat többé már nem a kötelességteljesítés, hanem az egyéni előmenetel eszköze.¹ A kormányzók kiválasztása is a választók saját szempontjából, többé-kevésbé leplezett vesztegetéssel megy végbe, és így mindig méltatlanabbak kerülnek hatalomra.² Az egyes szervek nem biztosítanak erőt az egésznek, tehát ez sem táplálhatja őket kellőleg. Ennek az állapotnak külsőleg észlelhető tünetei a tömegnyomor egyrésztől és a nagy értékek felhalmozódása másrésztől. A szervezkedésre, a szövötközésre nincs hajlam, minélfogva az egyes a maga elszigeteltségében nem is segíthet magán.³

Ekkor az emberek megfélemedeznek istenről, vagyis a világot nem úgy fogják fel, amint az tényleg létezik.⁴ A mindenség egy igen nagy baromistállóvá válik, vagy azt dologháznak tartják, melynek roppant konyhája és óriási ebédlőasztalai vannak, és csak az a bölcs, aki ezeknél helyet tud biztosítani magának.

Vezetők ekkor a kuruzslók és munkájok eredménye a társadalomra nézve rombolás.⁶ Az elégedetlenek adamitismus után vágyódnak, azaz vissza akarnak térni a legkezdetlegesebb állapotokhoz,⁷ s vagy Rousseau híveivé lesznek, vagy az anarchismusra törekednek.⁸ Pedig nem abban rejlik a baj oka, hogy kormányok léteznek, hanem hogy álkormányzók vannak. Es általában a hamisság a legnagyobb baja e korszaknak. A hit elavult formáitól a forradalmon kívül a demokratikus elporladás által szabadul meg a társadalom.⁹ Azonban a demokratia sem végleges állapot, mivel az nem egyéb, mint a helyzet tisztítása és a lehetőség megszerzése arra, hogy a tisztult alapon valamely alakulat létrejöhessen. A demo-

¹ Latterday's pamphlet 75—107. 11.

² Past and present 216. 1.

³ Latterday.s pamphlet 85. 1.

⁴ Sartor Resartus 181., 183. 1.

⁵ Erének Revolution I. köt. 73., II. köt. 122., III. köt. 309. 11., Latterday's pamph. 29., 89., 93. 11.

⁶ Heroes stb. 4., 200. 1., French Rev. I. 130., 131. 1.

⁷ Sartor Besartus 39. 1.

⁸ Heroes stb. 172. 1.

⁹ Latterday's pamph. 22. 1.

kratia semmiféle nagy alkotásra nem volt még képes. Athéné és Róma nem a tömegek zajos szavazásai, hanem kevés bölcsnek uralma által létesített nagy dolgokat. A radicalismus csak az ürességet hagyja maga után, melyben a jövő alkotásai helyet kaphatnak. A francia forradalmat Carlyle ilyen tabula rasa készítésének tekintette, és büntetésnek, mivel az azt megelőzőt nemzedékek nem úgy fogták fel a világrendet, mint a minőnek a természet alkotta.¹

Azonban utoljára a hazugságnak is vége szakad, és a forradalmak a sok hamisság közepeit ismét valóságot jelentenek, melynek hatalma előtt nem áll meg, csak ami szintén valóság. E korszakban egy elvont egyéniséget gondolnak ki, mert az csak az egyes érdekei előtt hajlik meg. Ennek jóléte s ügy nevezett természetes jogainak biztosítása képezi a társadalom legfőbb célját, ami nem egyéb, mint rendőrséggel kibővített anarchia.

De amint a positiv idők bekövetkeznek, az elvont egyén helyét ismét elfoglalja a valóban létező, a maga természetes-ségével, és az önérdék anarchiája helyébe az egyöntetű, a párhuzamos cselekvés harmóniája lép. A positiv, őszinte korszakban nagy férfiak is osztoznak annak hitében, mint a maguk korában Luther² és Cromwell,³ ellenben a negatív idők vezérférfiai hitetlenek. Példa reá Mirabeau⁴ és Napóleon.⁵

Carlyle a hit és hitetlenség korának ezen változásában a jónak végső győzelmét mindig reméli. Örök igazság van a történelemben, melynek hullámozása alatt az érvényesül. Azért, bármily sötétben fesse is az önzés túltengésének káros következményeit, pessimistának mondani őt még sem lehet.⁶

A történelem különben a küzdelmek sorozata. Az erős győz a gyenge felett. A háború a nemzetek erőpróbája fog maradni mindig, ha ritkábban forduland is elő. Az a nép, mely nem tudja megvédeni magát és területét, elvesztette

¹ French. Rév. I. 20. 1.

² Heroes stb. 107., 118., 130. 11.

³ U. o. 181—224. 11.

⁴ Francia forr. tört. I. köt. 109 és 332., II. 206 és 212. 11.

⁵ Heroes stb. 218 és köv. 11.

⁶ Schulze-Gavernitz id. munkája, I. köt. 266. 1.

jogát az élethez.¹ A társadalomban is szakadatlan küzdelem foly. Itt azonban nem az egyesek vagy osztályok elpusztítása a küzdelem célja. Itt is áll, hogy hatalom a jog tartalma, mert ha az erő nem áll a jog megett, az végre is tarthatatlanná válik. Az emberek viszonyainak alakulásába az isteni hatalom nem nyúl bele, hanem az organicusan megy végbe. A hatalom alatt pedig Carlyle főleg az erkölcsi hatalmat érti, melyben az emberiség történetének sarkcsillagát látja.

Nem hiába mondták a rómaiak: *divide et impera*. Csak az a nép hatalmas, mely összetart és erkölcsi alapon szervezkedik, ellenben az, mely csak egyének rendszertelen tömegét képezi, gyenge. A történet tanúsága szerint, ha *altruisticus* alapon álló és önzéssel telt népek ütköztek össze, mindig az előbbiek voltak a győztesek.

De nemcsak a társadalmak, hanem az egyének is akkor igazán erősek, ha dolgozni tudnak, azaz hittel keblükben fognak a munkához. Akit ellenben főleg az önzés vezet, az a másikkal nem állja ki a versenyt, mert szabály szerint állandóan nem hajlandó áldozatokra.

Vannak korszakok, midőn az individualismus oly általánosan lép fel, hogy a társas elem azzal szemben csekély. Ekkor az önző a helyzet urává lesz, de hazugságai és túlzásai csakhamar maguk után fogják vonni bukását.² Ekkor azután mást, mint ürességet ez sem hagy maga után, és így a rosszság, mely a természetesnek ellentéte, mindig megsemmisíti önmagát.

A társadalom az individualismus korszakában csak azért marad fenn, mert *socialis* elem még mindig lappang benne. A társadalomnak azok a munkásai, akik odaadással dolgoznak, a vértanúk, a nemeslelkű emberek, képezik a kovászt, mely a jó irányú gerjedést előidézi és az emberiséget a végpusztulástól megmenti. A reform ezek segélyével megy végbe, midőn új hit keletkezik.³

Az emberre nézve természetes kényszer létezik, hogy sorakozzék. Minden népnek vezérletre van szüksége, és ha

¹ Chartism. V. fej. 32. 1.

² Francia forr. tört. I. 20. lap.

³ Heroes stb. I. fejezet.

jobbakat, arisztokratákat maga nem állít elő, máshonnan, fognak számára ilyenek jönni. Eendszerint a hódítók képezik azon erősbbekeket, akik ily esetben a vezetésre hivatvák, mivel bennök több a társas elem, mint a meghódított népben. Ezeknek nem az élvezet képezi a főgondját, hanem a kötelesség s a vezérhez való hűség, kiért éltöket is készek feláldozni. A hanyatló nemzeteknek aztán az ily hódítók új eszményeket adnak és regenerálják öket.

VI.

Carlyle szerint társadalmunk mindinkább veszít hitéből. Hanyatlást mutat az egyház is,¹ mert benső tartalma megfogyatkozott s a képmutatás és a tettetés hatalma vett rajta erőt. A vallás külső formáságai Európászerte nem őszinte meggyőződésből, hanem rendszerint csak azért tartatnak meg, mivel ezt az illetők érdeke parancsolja, mert az egyház hatalmában osztozni kívánnak, vagy pedig szellemi lustaságból egyszerűen a hagyományok előtt hódolnak meg. Leggyakoribb azonban az az eset, melyben a vallás a megélhetés vagy boldogulás és szereplés eszközévé aljasul és a vallásos formák alatt is önző, társadalom-ellenes cselekmények jelentkeznek.²

A hazugság az élet minden nyilvánulását megmételezi. Az igazságot tisztán sehol sem észlelhetjük, legfeljebb az valamely hamissággal együtt képez amalgamot. A magán- és közéletben ez egyaránt tapasztalható. Sem a parlamentben,³ sem a templomi szöszéken, sem az irodalomban, sehol sem mondanak igazat, s a hazugság mérge beszűrődik a társadalom minden ízébe és rétegébe. Az angolok egész magánélete is csupa hagyományosság. A külső formákra nagyon vigyáznak, mert ezt tisztességesnek tartják, de egy angol sem meri hinni a tiszta igazságot, mert azt veszélyesnek tartja, s a középútról az a felfogásuk, hogyha már ki nem kerülhető, az igazságot össze kell kötni valamely álsággal.

¹ Francia forr. tört. I. 55. Past and present 40., 50. 11.

² Latterday's pampáiét 111—112. 11.

³ U. o. 136., 143. 1. »I have heard no true word in parliament at all.«

Mindezt igen bőven és ismételve fejt ki összes, de különösen társadalom-politikai tartalmú műveiben. Okoskodása meggyőző, képei, hasonlatai megkapok, és azt hiszem, hogy a fennebb előadottak megértését is nagy mértékben elősegítendő, ha Carlylenak azon eszméit, melyeket a jövő teendőire vonatkozólag meggyőződésekép vallott, lehetőleg saját velős kifejezéseinek felhasználásával mutatom be.

Anglia telve van gazdagsággal és mégis alétan vonaglik.¹ Mindent bőven termelnek benne és a munkásosztály mégis a poor law segélyére szorul. Százvezrek ülnek a dologházakban, de több százezer még oda sem juthat be. Oly becses kincsesei foly a pazarlás, melyhez képest Potosinak és Gfolcondának minden ezüstje hitvány por és merő salak. Szállj le bárhol az alsó osztályok körébe, tekints a különféle szaktanácskozmányok irataiba vagy az adótáblázatokba, mindenütt ugyanaz a szomorít kép fog eléd tárulni. Be kell látnod, hogy a gazdag angol nemzet munkásosztálya oly állapot felé siilyed, melyhez foghatóban, ha mindent figyelembe veszünk, eddig még soha sem volt.

A stockporti törvényszéki tárgyalások során kiderült, hogy egy apa és anya egyetértve három gyermekét mérgezte meg, hogy egyenként 3 font és 8 shillinget kapjanak eltakarítatásuk végett a temetkezési társulattól, a miből azonban valamit meggazdálkodhatnak. Bevádoltatván, elítéltettek. A hivatalnokok nyilatkozata szerint jobb lenne az ily dolgokat nem firtatni, mert ehhez hasonló nagyon sok eset fordul elő. És ezek nem is írek, mint vigasztalókig szokták a nyomor említése alkalmával ellenvetéskép felhozni, hanem angolok, a kiket e kétségbeesett elhatározásra az éhenhalástól való félelem vitt. Ez emberek így gondolkoztak: »Mélyen belesülyedtünk pinczelakásunk nyomorába és a segély oly messze van tőlünk. Szegény éhező kis Tóm fiunk egész nap kenyérért kiabál, amit nem tudunk neki nyújtani. Miután e világon jót alig fog az életben tapasztalni, hátha egyszerre megszabadítanék őt a siralom e völgyének minden nyomorától. Ha ő meghal, mi többiek még életben maradhatunk. Az eszme ténynyé vált és a szegény,

¹ Th. Carlyle: Past and present. I. fe.j.

éhező kis Tora csakhamar nincs már az élők sorában. A sor ezután a szintén éhező kis Jackre, majd Willre került.« Minő pénzügyi bizottság az, mely az ily szülőkből áll. Evvel a nyomorral szembeállítja a rohamosan fejlődő gyáripárterjedésének felhalmozódó eredményeit, de a melyek, mintha varázslat alatt állának, nem használnak senkinek sem. Válgjon ki lett általuk valóban gazdagabb? Ezreket költhetünk ott, ahol azelőtt csak százakat adhattunk ki; de mi jót vehetünk velők? A helyett, hogy nemesítő általános jólét lenne, van hiú fényűzés és duslakodás egyfelől, melyet azután alacsony ínség vált fel másfelől. És hát a gazdagok tényleg jobb létnek örvendenek, mint a szegények? Finomabb ételeket ehetnek, drágább italokat fogyaszthatnak, de minő előnyt meríthetnek ebből ők maguk és nem orvosaik? Válgjon fokozott boldogság lakik-e rossz gyomruk szomszédságában levő szíveikben? Válgjon jobbak, szebbek, erősebbek, bátrabbak-e? Több tárgyra vagy személyre tekinthetnek-e megelégedéssel és több egyén tekinthet-e így rájuk? Ellenkezőleg az emberi tekintetek mind sötétebben meredeznek egymásra. A munkást alkalmazó vállalkozó az ellenséges hangulat által szabad mozgásában korlátolva folyton tele van aggodalommal, a földesurak pedig a gabonatorvényekért remegnek. Kié tehát Angliának az a híres gazdagsága? Kít tesz jobbá, szebbé, bölcsebbé vagy boldogabbá?¹

Annyi értékkel bírunk, a mennyivel eddig egy nemzet sem dicsekedhetett soha, de mi haszna van a bőségnek, ha a nemzet zöme elpusztul mellette? Egész aranyfalak és telt csűrők birtokában senki sem érzi magát biztonságban elégedettnék. Végzetes hűdés terjed a nemzet testében a végtagoktól a szív felé. Meg vagyunk bűvölve és átkozva, mint Midas király. Minő tanulság van e regében?

A társadalom e nagy bajának voltaképp félreértés az oka. Pedig a nemzet is úgy van, mint a Sphinxet² megkérdező egyén, menekülése vagy pusztulása attól függ, hogy sorsának és végzetének kérdésére minő választ képes adni. A kielégítő feleletre azonban csak akkor leszünk képesek, ha saját ter-

¹ Past and present 1., 20. 11.

² Past, and present 6. 1.

mészetünk valóságát megismertük. A nemzeteknek is bölcseségre van szükségök, hogy a látszatot fel ne cseréljék a valósággal. És ne higgye senki, hogy mivel érvényesülése haladékos szenved, nincsen igazság e földön. A rossznak elítélése késhetik napokig, évekig, századokig, de oly bizonyos mint a halál. A világnak Nagy Szelleme mindenek felett igazságos, ha a látszat sokszor és sokáig erről nem is tanúskodik. Emberek és nemzetek elpusztulnak, mintha »törvény« nem is lenne. A jutalom és büntetés reánk nézve beláthatlanul elmaradozik, de azért ne hidd, hogy nincs igazság! Nincs is más e földön mint igazság. A világnak kiküldőit legnagyobb igazságtalan dicsősége után néhány év múlva annak alanya hideg halott. Nem lát többé, nem trombitálnak és harangoznak neki, örömtüzek és vezérczikkek nem hirdetik jelességét, s emléke körül semmi jó nem látszik és nem hallik. Valjon miféle siker az ilyen?

Egy azonban bizonyos, hogy minden viszonylagos a földön. Azért az elviselhető viszonylagosság mellett türelmeseknek kell lennünk. De az is bizonyos, hogy a küzdelemben a végső siker csak a jóé és nemesé lehet. A mi odáig bekövetkezik, az talán sokszor komoly, sokszor veszélyes próbára tétel, de benső lényegénél fogva csupán elhalasztása a győzelemnek. Mint a nehézkedés törvénye szerint minden a föld központja felé törekszik, úgy annak, ami valóban erkölcsi súlylyal bír, rendeltetése az, hogy az erkölcsi és ezzel együtt az anyagi siker végső központjához eljusson. Ebbéli nehézkedésében természetes irányától egy ideig eltávolodkatik, mert a közbenso akadályok eltérítették attól, de végre is a magaczeljához nehezedik. Ez a világ törvénye, mely régibb mint az maga, mivel a teremtés tervével egykorú.

És a munkával kapcsolatos igazság is be fog telni.¹ Méltányos napibér a tisztességes munkáért, ez az igazság, és az emberi társadalom haladása e követelmény fokozatos megvalósulásában áll. A munkabér minél arányosabb legyen a munkához. Ha ennek igazságos voltát elismered, mindent megadtál nekem.

¹ Past and present 146. 1.

Minden embernek annyit kell fizetni, mint amennyiért megdolgozott. Az egyik munkájáért nagy vagyon és tisztelet jár, a másikat pedig az akasztófa vagy a taposómalom jutalmazza igazságosan. És mit kívánhatnánk az igazságnál többet? Isten országa, melyért naponként imádkozunk, így eljövendett, és az ő akarata meglesz a földön, mint a mennyben. De attól, hogy ez meglegyen, ma még igen messze vagyunk. Ma munkát, igen sok, minél több munkát akarnak az emberek egymással végeztetni, de a nagy sietségben nem érnek rá, hogy a jövedelem helyes felosztása felett gondolkozzanak. A termelés fokozása visszás dolog, ha annak a munkálkodó tömegek is nem veszik hasznát.¹ Minek felhalmozni a termelt ingeket egyfelől, ha másfelől nem tudjuk a csupaszon álló hátakhoz eljuttatni azokat? Milyen visszás állapot ez? Kincs Angliában ló, mely munkára alkalmaztatik és a melynek mégsem lenne meg takarmánya és istállója. Ha ez lehetséges, miért lehetetlen az, hogy a dologra alkalmas és tényleg dolgozó munkás megfelelő élelemmel és lakással bírjon? Azt mondják: és mégis lehetetlen. Hát akkor kövessünk el mindent, hogy lehetővé váljék. A cél oly fontos és oly szent, hogy mi és gyermekeink addig gondolkozzunk és dolgozzunk, míg a célt elértük vagy életünket e törekvés közben elfogyasztva meghaltunk mindnyájan. E szót »lehetetlen« e tárgygyal kapcsolatban töröljük ki a szótárból, mert különben rettenetes értelme lesz mindnyájunkra nézve.²

Hogy a munkabérre vonatkozó igazság megvalósuljon, annak két nagy akadálya van, melyeket e két szóban lehet összefoglalni: kormányzati dilettantism us és mammonismus. Az ember rendeltetése a tett, a tettnek pedig mindenütt, és így a kormányzás terén is, a dolgok benső természetével kell megegyezni. De e téren igaz tett csak arra való igaz emberektől várható. És vájjon mikép kívánhatjuk, hogy hősök kormányozzanak bennünket, míg magunk szolgálalkúek vagyunk.³ Míg csak ilyenek maradunk, hamis próféták, álhősök és kuruzslók fognak vezetni, a kiknek munkáját a hazugság

¹ Past and present 147. 1.

² Latterday's pamph. 31. 1.

³ U. o. 141. 1.

és plausibilitás fogja jellemezni, és az nem lesz egyéb a munka látszatánál, melyre a természet örökösen azt fogja felelni, hogy: *nem!* Mert a »törvényhozó« nem kedvez azon nemzeteknek, melyek nem járnak el az ő rendelkezései, vagyis a természeti törvények értelmében. Azért szálljunk magunkba, éleszsűk fel a lelket, a lelkiismeretet magunkban, s kőszívűnket érző szívvel igyekezzünk kicserélni. Akkor egész hosszú sorozatát meg fogjuk állapíthatni annak, amit tennünk kell. Ha az elsőt meg tudtuk cselekedni, a többi sokkal könnyebb lesz. Összes bajaink ellen nem minden betegséget egyaránt meggyógyító labdacsoportot fogunk akkor keresni és árulni, hanem a kuruzslók hatalma alól felszabadulva, valódi hősök és orvosok tanácsai és intelmei után indulandunk.¹ A társadalom állapotainak javításához az első feltétel, hogy a hamis vezetőktől megszabaduljon. Ha egyszer felismerted őket, soha sem fogsz többé reájok szavazni, mert be fogod látni, hogy a kuruzsló és a becsapott egy és ugyanazon dolagnak két oldala. Ma azonban a kuruzslóké a világ.²

Mit kell tenni, hogy megszabaduljunk tőle? Ha valaki nyomorult, váljon panaszkodnia kell-e, s az utczákat és a világot megtölteni jajveszékével? Hiszen nyomorúságának okát saját oktalansága képezi.³ A természet törvényeit nem ismerte, vagy ismerve nem követte. A természet mindig hű törvényeihez s azokat, kik hozzá alkalmazkodnak, megjutalmazza. És ami áll az egyénre, áll a nemzetekre nézve is. Azok régi vezérei, a próféták, vagy akárhogy hívták őket, ezt már az őskorban prédikálták nekik. A nemzetek újkori vezetői, a hírlapírók, nemzetgazdák, politikusok és publicisták ezt egészen elfeledték és hajlandók megtagadni. Pedig ezt az igazságot újra meg kell tanulnunk, s addig fog a sors ostromozni és korbácsolni bennünket, míg vagy megtanuljuk azt újból, vagy kisenvedünk a csapások alatt. Mert a jelzett igazság tagadhatatlan. A régi próféták azt mondták: elhagyatottok az isten útjait, azért vagytok szerencsétlenek. Ez mai nyelven szólva azt jelenti, hogy nem engedelmeskedtetek a

¹ Past and present 20. »Morrison pills.«

² Latterday.s pamph. 102. 1.

³ U. o. 95. 1.

tények törvényeinek, hanem azokat, szándékosan vagy tudatlanságból, tekinteten kívül hagyátok.

A hazugságnak vége van, a természet bosszú tőrése véletlek szemben kimerült, és ime nyomorultak vagytok. Ezt a modern közgazdák, publicisták és egyéb tollatlan kétlábú állatok is megérthetnék.

Ha valamely ország szenved, kétségtelen, hogy azt félrevezették. Az utóbbi századok alatt azt hitték az emberek, hogy a természet meghalt. No hát az megmutatja minden kétkedőnek, hogy ól, mindenütt jelen van és elég nyomatékkai beszél arra, hogy szava a földteke legvastagabb koponyáján is keresztül hatoljon. Az kétségtelen, hogy Angliát az utóbbi időben nem elég bölcsen kormányozták. Nagyon is botor emberek kezében volt annak vezetése, és ime ide vezették. Okosabbaknak kell lennünk, vagy elpusztulunk. Ennek tudatára már eljutottunk volna, de tovább még nem. Egész Anglia tördeli kezeit, kérdezvén, mi legyen hát ezentúl? A reformbill nem használ, a felvilágosult önzés tana hatálytalannak bizonyul. Mindazon javaslatok, melyek a Chartista öt pont, szabad kereskedés, egyház-kiterjesztés, mozgó skála név alatt ismeretesekek, csak az eszmezavart növelik. Az isten izenete még nem volt vastagabb bőré és nehezebb hallású néphez intézve. Most az mennydörgésszerű hangon szólal meg ismét: »légy bölcsőbb, vagy meghalsz.«

Tehát jobb vezetés kell: a tehetségek aristokráciája.¹ De ennek megszerzésénél alig van nehezebb. Ezt nem lehet a tömegeből szavazás által egyszerűen kiválasztani, sem valami varázsróstitál, mint a gabonát a polyvától, elkülöníteni. Pedig meg kell lenni, mert a romlás útján rohamosan haladunk lefelé. Akarjuk is, de hogyan és mi áron tegyük azt? Ennek nincs biztosabb módja, mint hogy én, te és mindnyájan igyekezzünk oly belátással bírni, mely a valódi tehetséget felismeri. De ez a valódi tehetség tiszteletét tételezi fel, a mi pedig megint annyi más dolgot tételez fel. Mert példáid: azt a tehetséget, mely durva vagy rongyos kabátban jár, nem tiszteli a közönséges nyárspolgár. Az, hogy a tehetség hírért,

¹ Latterday's pamph. 102. 1.

hatalmát, pénzt vagy dicsőségét tisztelik, közönséges dolog. De a nyárspolgár a tehetséget magát szemével soha sem látja. Különbön előtte annak saját belső becse igen kevés vagy semmi, és ha valamelyessel bír is, azt csak pénzzel, a dicséret vagy a pudding meghódításának képességével lehet megmérni. Ez az átlagos nyárspolgár soha sem fog tehetségre szavazni, kivéve ha a valódi vagy áltehetség kivitte, hogy ő sikert Ígérő választás tárgya legyen. Amilyen a nép, olyan a papja.

Az tudja magát kinevezetni vele, aki legalkalmasabb és legügyesebb a kinevezetésben és megválasztásban. Így azután a nemzet a bölcsesség hiányáért az által bűnhődik, hogy bölcsek helyett, akik a természettől egyedül kaptak jogot a kormányzásra, álbölcsek vagy olyanok által vezetettik, a kik talán másra igen, de a vezetésre nem bírnak arra-lalósággal.

A népek elalélt lelkének ismét életre ébresztése nem rövid tartamú, nem kellemes, hanem hosszú és rettenetes processus. Magunknak is kicsinyben hősöknek kell lennünk, ha a hősök által való vezetést biztosítani akarjuk magunknak. Hős királyság hős nemzetet tételez fel. Ez állapot felé kell törekedni, mert körülöttünk minden, az élet vihardúlta tengere, a francia forradalom példája, a Chartismus, a manchesteri zendülés, szóval minden, ami beteggé teszi az érző szíveket, oda terel, hogy ebbe a révbe meneküljünk.¹

Az ember végzete minden időben és korban egy és ugyanaz. A mindenség központi törvénye az igazság; a vallás annak tisztelete. Csak feledkezzél meg róluk, akkor az egész mindenség ellened lesz, ellened az isten, s tenmagad; csak az ördög és a sárkányok lesznek barátaid.

Az üres fecsegés idejének vége s a parlamenti törvényekkel el nem intézhetett kérdések rohamosan mennek megoldásuk elé. A munkának okvetlenül szervezetre van szüksége és annak jutalmát többé visszatartani már nem lehet. A néma, nehéz munkára született milliók sorsa mindig kemény volt és oly feladat jutott nekik osztályrészü, mely nemcsak az izmok-

¹ Past and present 45. 1.

nak, de igen gyakran a szívnek is fáj.¹ A földhöz kötött jobbágyság, sőt hajdanta még a grófok, herezegek, sőt a fejedelmek is arczuk igazán véres verejtekével tartották fenn magukat s az ő életök sem volt enyelgés, hanem nagyon komoly valóság. De Carlyle azt állítja, hogy azon néma milliók sorsa sohasem volt tűrhetlenebb, mint az ő férfikorában. Nem az teszi az embert nyomorulttá, hogy meg kell halnia; hiszen mindnyájunknak a vége a fájdalom tüzes szekere. De nyomorultan élni és nem tudni miért, fájdalmasan dolgozni és a betevő falatért folyton aggódni, tört szívvel, kimerülve, elszigetelve, az emberi társadalomból kiragadva, a velünk nem törődő általános, közöny övével körülfogva, ebbe bebörtönözve, siketen és némán darabonként halni meg: ez a nyomorult lét. Ez tűrhetetlen és az is fog maradni az istenalkotta emberre nézve. Korunk állapota valóban példátlan a történetben. A dús gazdagság mellett az a nyomor és vele szemben a szívtelenség, melynek lépten-nyomon szemtanúi vagyunk, fellázít és csak nem kétségbe ejt. Az angol és skót városokban akárhányszor koldulva járnak az írek, akik otthon már rothadt burgonyát sem kapnak. Dr. Alison említi, hogy egy szegény ír nő három gyermekével járt az egyik nagy városban házról-házra segélyt, alamizsnát kérni; de mivel nem volt odavaló illetőségű, még a koldulástól is eltiltattott. Kimerülve, kiéhezve, csakhamar meghalt, de később kitűnt, hogy hagymázban szenvedett és 17 más egyén, akik elkergették, megkapta e betegséget tőle. Most már láthatjátok, hogy még sem volt oly idegen, hogy hús volt a ti húsotokból és csont a ti csontotokból. De ennek megtudásához nektek ily bizonyítékokra van szükségtek, s ily rémképek kellenek, hogy az elhunyt szemrehányását megértsetek, mely szerint: »ime még is testvéretek voltam!«

Azt mondják: korunk az isteni szabadság korszaka. De az éhenhalás szabadsága csak még sem mondható isteninek. Az ember igazi szabadsága abban áll, hogy tanulhat, ami neki tetszik, dolgozhatik olyat, amire képessége van. Ez a szabadság egyúttal a jólétnek is netovábbja. Ha nem ez a szabadság, akkor ő azt semmire sem becsüli. A kétségtelen örültnek

¹ Heroes etc. 5. lap.

nem fogod megengedni, hogy a mélységbe vesse magát. De annak, aki nem minden kétségen felül bolond, csak értelme gyenge, eljárása botor, ha nem is alkalmazod a kényszerzubbonyt, szintén nem szabad megengedned, hogy rendszeresen megsemmisítse magát. A botornak joga van ahhoz, hogy tönkremenetelét alkalmas módon bölcseséggel megakadályozd. Mi rossz van abban, ha nekem, a botornak, szabadságomat korlátoztad, de életemet mented meg. Úgy látszik, hogy a mai nagy eszmezavar mellett a szabadságnak új fogalomhatározatára van szükség.

A bölcsekre, a jobbakra, a régi értelemben vett »aristoi«-ra a társadalomnak nagy szüksége van. Ezen szükség szempontjából tekintve a demokrácia nem más, mint a kétségbeesés afelett, hogy a vezérletre alkalmas hősöket találhat magának a társadalom. Azt szokták azonban mondani, hogy hiszen parlamenti tagokat választhatunk és hogy ennél fogva szabadok vagyunk és módunk van a bölcseket is választani. Csak az a kérdés, hogy tényleg minők választottaid. Ha kuruzslók és kénytelen vagy őket megválasztani, akkor szabadságod merő hazugság és rabszolgaságod teljes. El fog jönni az idő, midőn ezt általán felismerik majd, de ez nem elég. Meg kell ismernetek valódi vezéreiteket, ami sokkal nehezebb feladat. Sok keserű tapasztalat, szomorúság, csalódás, zavargás, zendülés, talán forradalmak és kétségbeesés fogják megelőzni azt az időpontot, midőn annak megoldására is képes léssz. Oly leczke ez, melyet igen nehéz lesz megtanulni, de azt a legnagyobb és folytonos büntetések terhe alatt mégis meg kellend tanulnotok. Nyomorult, rövidlátó, fájdalommal telt szivű halandók, miért imádjátok a hazugságot? Nem erszénytek, földjádékotok, hanem lelketek van a legnagyobb veszélyben. Ha pedig lélek nincs az emberben, akkor jobb nem is élnie, mert akkor még oly nyugodt élete sem lehet, mint az állatnak, s nyomora természetellenes állapotában végtelen.

A megvesztegetésen felépült parlamenti rendszer pedig hazugság, és folytonos hazugságra kényszerít. Az értelmiség bűnös, midőn maga hamisan szavaz és még bűnösebb, midőn az alsóbb osztályokat oda tereli, hogy szintén hamisan szavazanak és tisztelettel adóznak azoknak, a kik tiszteletet nem

érdemelnek. Véget kell vetni a vesztegetéseknek, de ez csak akkor válik lehetővé, ha előbb a megvesztegethetőséget egyenként kiirtottuk magunkból.¹ E halálos betegséget nem annyira külső mosás, mint inkább életerőnk és tisztasági érzésünk erélyes összpontosításával gyógyíthatjuk meg.

Carlyle ebben az időben nagyon szomorú jelenségnek tartotta a parlamenti kapaszkodás elterjedését. Az emberek drága pénzen megvásztatják magukat, hogy polgári munkával csak nehezen megszerezhető előnyöket biztosítsanak maguknak. Szemei előtt Disraeli esete lebeghetett, aki midőn a radicalisoknál nem boldogult, átment a conservatívekhez.² Mások a politikát egyszerűen a vagyonszerzés útjának tekintették és a mandátummal szemérmetlen módon üzérkedtek. A tömeg, ha nagy kísértésnek van kitéve és már romlott, eladja magát, különben pedig azt emeli vállára, aki neki jobban tud hizelegni és finomabban képes őt rászedni.³ Pedig a legvalószínűbb dolog, hogy az, aki jól beszél, alkalmatlan a kormányzásra. Az ügyes és tetszetős szónoklás annyira nem ismerve a kormányzás képességének, mint a koczkázás, a zsákbanfutás, vagy szappannal bekent póznán való felmászás művészete. Ebben tehát általános nagy tévedés rejlik, mely a nevelés és közoktatás következménye, mivel ez a gondolatok ügyes kifejezésében és nem tettekben és a tettek szükséges tulajdonok gyakorlásában áll. A parlament kezdetben egészséges intézmény volt. Tagjai azért jöttek össze, hogy a tett előtt a közelhatározást röviden és lehetőleg egyszerűen megállapítsák. A politikát valóban csináló tényezők jöttek össze, hogy megállapodásra jussanak. A parlament ekkor rendeltetésének megfelelt.⁴ Később azonban a fecsegés és hivalkodás színterévé fajult el. A választott képviselőkben az önérdek működik első sorban, emelkedni akarnak, azért az időt tisztán elvesztegeti, aki beszédeiket figyelemmel kíséri. Azonban a parlament némi reform mellett még is jobb, mint az absolutismus, melynek ugyan szintén tekintetbe kell venni a tények logikáját, de az

¹ Past and present 216. 1.

² Schliuze-Gavernitz idézett munkája I. 190. 1.

³ Past and present 66. lap.

⁴ U. o. 90. lap.

ellentétek mellette a nagy csendben jobban kifejlődhetnek és összeütközhetnek, ellenben a parlamentben azok, mielőtt fegyveres támadásra kerülne a dolog, valószínűleg szóval egyenlítettnek ki. De a parlamentnek nem kellene mást, mint az ellenőrzetet gyakorolni és befolyása a kormány alakítására megszüntetendő lenne.¹ Mindjárt kevesebb volna a torzskodás s a hiúság és az önérdék előtérbe tolokodása. Leírja részletesen, hogy a parlamenti tagok már előzetesen megállapított nézetek mellett a pártsajtó visszhangjaiként vitatkoznak. Mai napság annak, aki a közvéleményre hatást akar gyakorolni, nem is szükséges magát mandátummal felszerelni, a sajtó és az irodalom erre sokkal alkalmasabb tér, csak általában meglegyen az illetőben a befolyást-gyakorló képesség.

A mai parlamenti végtelen viták anachronismust képeznek. Azoknak nem is a jó kormányzás előmozdítása, hanem a kormánybuktatás képezi főcélját. Mennyi erő- és időpazarlás e miatt! És hát ki jut oda is? Aki beszélni és tolokodni tud. A cselekvésre képes csak kivételesen kerül oda,² s az is csak akkor, ha mellesleg jó szónok. És ha oda jutott, idejének és erejének javát ismét nem szentelheti a tetteknek, hanem azt a beszédekre, vagy azok készítésére kell fordítania. A hatalmára féltékeny parlament azután lépten-nyomon számot kér tőle, és helyzete hasonlít azon iparoséhoz, akit műhelyéből minden pillanatban kiszólítanak.³ Váljon miféle munkát várhatni az ilyentől? Emellett mindenféle kellemetlenséget csinálnak neki, csak hogy irigyelt helyén, melyre annyian vágyódnak és váraкоznak, sokáig meg ne maradhasson. A miniszter oly lovon ül, melyhez kézzel, térddel, lábikrával kapaszkodnia kell, ha le nem akar róla esni, és meg kell azzal elégednie, ha lova valahova viszi. Hova? arra neki a legkevesebb befolyása van, és boldognak érezheti magát, ha megy és őt le nem veti. Ez mind hübb képe az angol parlamenti kormányzatnak az utóbbi időben. Míg aristokratikusabb volt az államszerkezet, addig az aristokratia talán nem mindig helyesen, de tényleg irányt adott neki. Minél demokratikusabb az

¹ Latterday's pamph. 97. 1.

² U. o. 132. 1.

³ U. o. 99. 1. és Past and present 90. 1.

alkotmány, a parlament és vele együtt a kormányzat is annál kiszámíthatatlanabb. Az angol parlamenarismus compromissum, mely a forradalom és a régi alkotmányos tényezők közt jött létre. Ha hiba van benne, itt gyökeredzik, és az történeti fejlemény.¹ Azon alkotmányok, melyek utanzatait képezik, ezt a történeti hibát elvi jelentőségre emelték. Ez magyarázza meg, hogy a szárazföldi és különösen a francia alkotmány még kevésbé kielégítő eredményt mutat fel.

A dologtalan, gabonatörvényeket védő, sportoló aristokrátiát a kormányzási dilettantismus, a gyakorlatban a semmittevés, az elméletben a semmitmondás jellemzi. És ez egyének egyoldalú jogait úgy védik, hogy az ember kénytelen helye tők szégyelni magát. Hamissággal teljes beszédek képezik nem őszinte cselekedeteik anyagát, mert hiszen a beszédmód a legtöbb embernél jelzi azt, hogy minő tetteket várhatunk tőle. És minő nemesség lehet az, mely dologtalan, midőn bizonyos, hogy csak a munka nemesít. A könnyű élet nem embernek, legfeljebb istennek való. Az ember fia számára, akár jó, akár pedig rossz kedvvel viselje azt, más mint töviskoszorú nem készült. Minden igaz dicsőség fáradtságos.² Ez nem új, hanem nagyon régi igazság. És váljon a mai nemzedék egész nyomorúsága nem abban az igényben gyökeredzik-e, melyet az élet iránt a boldogság tekintetében emel? Minden sajnálatra méltó ugrifüles (whipster) át van hatva a meggyőződéstől, hogy isteni és emberi törvények szerint neki boldognak, élete folyásának pedig oly zavartalannak kell lenni, a minő az isteneké sem lehet. Nem csoda, hiszen a mai próféták is azt hirdetik nekünk, hogy szeresd a kellemes dolgokat és minden áron találd is meg azokat. A nép azonban nem találja meg, s természetesen folyton csak azért panaszkodik, hogy az őt megillető boldogságot nem kapta meg. Életünket és társadalmi rendszerünket a legnagyobb boldogság elvére fektetjük, holott azt a legnagyobb kötelesség elvére kellene alapítanunk. A lélek ma, mint némely szláv nyelvben, egyértelmű a gyomorral. És kérdem, a saját szem-

¹ Latterday's pampáiét 26. 1.

² Past and present 23. 1.

pontból is oly fontos-e, hogy, amint kívánod, boldog légy? Hiszen a tegnap oly hamar mává lesz és a holnapok mind tegnapokká válnak. Hányszor történik meg, hogy tegnapi fájdalmaid ma már örömeidet képezik, azt pedig nem is tudod, hogy azokban minő gyógyerő lakik, s csak később fogod ezt belátni, midőn bölcsőbbé lettél általuk.

Valódi boldogtalanság az emberre nézve egyedül az, ha nem tud munkálkodni, s ha nem tud rendeltetésének eleget tenni. Minden elmúlik, csak a tettek eredményei maradnak meg valamely alakban. Azért az aristokráciának is nem a semmittevés a feladata. Új és jobb útra kell térnie. Nekik a társadalom, a vállalkozóknak pedig a termelés vezetése a kötelességük.¹ Ma azonban a tétlen aristokrácia oly osztály, melynek előjoga van, hogy dúsan, fényesen éljen a föld zsírjából, emellett pedig kéretik arra, hogy mindezért ne tegyen, ne szolgáltatson semmit. Ez a természet törvényeinek fejtetőre állítása. Van-e értelme az ily nemességnek?² Hiszen voltaképp annak kellene bátran küzdeni és szenvedni másokért, nem pedig szenvedtetni másokat saját magáért. Társadalmi kiváló állás és elismerés csak a tényleges vezéreket illeti meg, az emberek vezére jog szerint pedig csak az lehet, aki legtöbbet dolgozik és szembeszáll oly veszélyekkel is, melyektől mások visszariadnak. Miért adatott a mulékony és csak viszonylagos értékű élet nekünk, ha nem azért, hogy becsületesen és bátran oda adjuk a közjónak helyzetünk kötelességei szerint darabonként vagy egyszerre. A becsületes polgárnak meg kell tenni kötelességét élete árán is, mint a jó katonának. A természet, mely a legigazságosabb, de egyúttal a legszigorúbb souverain is, rettenetes büntető eszközök felett rendelkezik. Jobb volna az aristokráciának is dolgát végezni, mint folyton csak pergamenjére hivatkozni, mert e hivalkodásra furcsa feleletet kaphat.³

¹ Past and present 231. »Captains of industry.«

² U. o. 150., 205. 11.

³ U. o. 189. 1.

VII.

A mai társadalmi bajok másik fő okát a munkálkodó új arisztokratia által képviselt mammonismus képezi.¹ Ennek jelszava az, hogy versenyével minden külföldi vállalkozót lehetlenné tegyen. Mindenkinél olcsóbban akar termelni, mert pénzt csak így csinálhat. De hát a pénzcsinálás legfőbb életfeladata-e az embernek? »Mit tegyünk a munkásnéppel, hol alkalmazzuk, ha nem leszünk versenyképesek?« Az előbbi kérdésre rendszerint ez a felelet. Gondolkozatok és a ma lehetlennék vallott nem sokára lehetővé fog válni, mert akkor Anglia szelleme a munkásnép elnyomása nélkül is meg fogja találni a megélhetés útját. Hagyj neki szabad utat, ne nyomd el mesterségesen e szellemet, valamit a sorsra is bízván, és az megfejtendi a megfejtethetlennék látszó talányt. Legyen szabad kereskedelem, a gabonatorvényeket el kell törölni, a *laissez faire* elvével szakítani kell. Könnyítsetek a nép sorsán, foglalkozatok vele, tanítsátok és szabályozzátok viszonyait. Élete fentartásához nemcsak kenyérre, hanem szellemi és erkölcsi táplálékra is szüksége van, és mindenek felett adjatok neki valódi kormányzást, a természetnek megfelelő elveken alapuló vezetést.

Folytonos lázongás, küzdelem, gyűlölet, elszigeteltség és átkozódás járják ma, és fogják járni mindig, a meddig csak az emberek meg nem győződnek arról, hogy akármily aranyosnak lássák is, ez a mai nem haladás, hanem annak ellentéte. Ne higgyétek, hogy a természet törvényei ellen feltámadhattok. A tengeri kalóz leüthet egy, száz vagy ezer embert, de ez mit használ neki: az emberek alkotóját nem verheti le, s végre is lakolnia kell. Csak a hős, és nem a kalóz győzhet igazán. Az tudniillik, a ki sikereket és nem azok látszatát tudja felmutatni. Ez az igazság arra a küzdelemre is vonatkozik, melynek tere az élet. Az indián wigwamjában egymás mellé aggatja ellenségeinek scalpjait, s azokat szám-

¹ Past and present 124. 1.

láivá dicsekszik, mert azok mennyiségétől függ, hogy elismerik-e őt hősnek vagy nem. A százazreket vagy milliókat érő értékpapírok, ha nem igazságos termelés mellett szereznék, alig mások ilyen scalpoknál. A vállalkozónak abban a visszaságban kellene keresni az ellenséget, mely a munkás nyomora és a felhalmozott munkaeredmény közötti ellentétben áll. Ezt kellene kibékíteni. De nem erre törekszik, hanem ő is, mint az indián, a maga módja szerint, emberi scalpokat gyűjt előkelő wigwamja számára, mert ha sok ilyennel bír, azt hiszi, hogy a pokol — a pénz-nem-szerzés — áldozata lesz.

A vállalkozó nem tesz eleget kötelességének, ha munkásait egyszerűen készpénzzel kifizeti.¹ Nem minden ment a kalózságtól, amit a kereskedelmi törvény nem ítél el. A kalóz szokás és felfogás a mívelt társadalmakban is még nagyon uralkodik. A mammonismus korszakában a *laissez faire* elvével nem lehet elérni semmit, hanem szervezni kell a munkát.

Az úgynevezett szabad országok kormányai elvből, de egyúttal lustaságból is nagyon kevés lényeges dolgot végeznek. Pedig a be nem avatkozás politikája nem tartható fenn.² Carlyle constatálván, hogy a gyárfelügyelők alkalmazása és a gyári törvények meghozatala által attól már az ő idejében is eltértek, ez irány folytatását, a megkezdett eljárás kiterjesztését és hatályosbítását sürgette. Az egész ügyet jobban kell gondozni. A romai aedilisek sok munkáslakást bezáratnának, kérdvén: hát rómainak való lakhely ez? A törvényhozás feladata lenne a sötét és kormos gyárvárosokban több csínt, tisztaságot és világosságot meghonosítani. Fürdők, szabad levegő, a gyárakban megfelelő hőmérsék és legalább busz láb magas földem kellene. A munkás-gyermekek testi és szellemi neveléséről gondoskodni szükséges.

Nem lehet túrni, hogy az ipar kedvéért egész nemzedékek áldoztassanak fel. Mentsétek meg a rachitikus gyermekeket és azután boldoguljon ipartok is, mely voltaképp nem lehet virágzó, ha költségeihez, mint üzlettárs, az ördög is

¹ Past and present 157. 1.

² Latterday's pamph. 85. 1.

hozzájárul. A sok millió fő sötéttségét szintén el kell tüntetni,¹ s az értelmi chaosba rend hozandó. Ha az angol népet nem nevelitek, isten és az emberek előtt nagy felelősség súlya fog reátok neheznedi. A kivándorlást is szabályozni kell, hogy a nemzet munkás fiai átmehessenek a nagy hídon az új világ valamely részébe, ahol nem kell egymást minduntalan oldalba ütniök. Ott majd gabonát termelnek részünkre is, megveszik iparczikkeinket és nem válnak belőlük áldatlan chartisták.

Így a munka szervezésére is időt nyerünk. Ha e szigetek, melyekre szintén kivándorlás útján került, szűkek már az angol nemzetnek, a világ elég nagy még további hatezer évig is. Carlyle megjósolta az angol gyarmati politika nagy jövőjét. London azontúl is központja és végső gyűlhelye marad minden angol gyarmatosnak. Minő jövő! kiált fel. Nagy a világnak, ha van bátorságunk azt elfoglalni.

A jövő a múltban gyökeredzik és új korszak következik be újabb sürgős feladatokkal. De ő nem lehet arra hivatva, hogy a teendő irányán kivid azok részleteit is megállapítsa. Az angol nemzet azért fizeti kormányát, hogy erre attól felvilágosítást kaphasson.² Ha nem tudja, miképp oldja meg feladatát, tegyen próbát és vele a nemzet is abban a határozott tudatban, hogy annak előbb-utóbb sikerülni kell, ha elveszni nem akar. Egyébiránt a kormány sem tehet mindent, mert a kormány csak jelez és vezethet, de nem valósíthatja meg azt, amit a társadalom megtenni egyáltalán nem akar. A munka szervezésének nagy problémáját csak a társadalom és különösen a munkaadók oldhatják meg. A parlament csak azt foglalhatja törvénybe, a mi a munkánál érdekelt feleknél csirában már megvan. Azonban míg Mammon az istenünk, addig ennek is kevés lesz a valódi foganatja. Csak a mammoufeudalizmus helyébe léphet az egészséges industrialismus és a hölsebbek kormányzata. Amennyiben az ipari termelés vezethető, annyiban annak intézői voltaképp a világ vezetői is lesznek.³ De ha ezekben nem lesz meg a nemes érzés, akkor

¹ Latterday's pamph. 83. 1.

² U. o. 108. 1.

³ U. o. r.35. 1.

sem sem fog újabb arisztokratia keletkezni. Buzdító szavakkal lordul az angol gyárosokhoz, majd pedig korholja őket, mondván, hogy kalóztól és indiánoktól, akiknek főcélja, hogy pénz és scalpot gyűjtsenek, soha sem várható nemes tett. Vezérek csak akkor lehetnek, ha az emberek ragaszkodását is megnyeritek; de a szeretet pénzen nem vásárolható meg. Hogy kívánhatjátok anarchia mellett vezetni a világot; előbb ezredkebe kell azt sorozni és azután begyakorolni. E nélkül célt nem érhetni. A katonaságnál ez az első nap kitűnnék, a munkás társadalomban talán több évtized vagy nemzedék kell hozzá; ma már azonban ezt is világosan láthatjuk. Ha forradalmat akartok, annyi fog bekövetkezni, a mennyit természetellenes eljárátok megérdemel.

Az elszigeteltség az ember legnagyobb baja. Egyedül elhagyatva élni, idegennek lenni saját honában, ennél szomorúbb sorsot nem ismerek. Azért a legnagyobb emberi érdeket, a munkát, szervezni kell, mert körülöttünk minden megmozdult és a föld is inog lábaink alatt. A feladat nehéz, de melyik nemes feladat volt valaha könnyű? Annak megoldásában talán életünk telik el. He volt-e ennél nemesb cél, melyért emberek éltüket adhatták? És nem óriási nehézségeket háritott-e el már az emberiség útjából? Hatalmába kerítette a természet erőit, saját céljaira használja fel még az ellenséges elemeket is. Csak igazán akarnia kell, és a társadalmi kérdést szintén célszerűen, szervesen és a nemes embe-riesség szellemében meg fogja oldani.

Társadalom-politikai felfogásának kellő feltüntethetése végett még csak néhány pótló megjegyzést teszek. Malthust egyénileg nem támadta meg, mert jóhiszeműségéről és jóakarataról meg volt győződve, de népesedési tanának gyakorlati követelményeit, mint láttuk, határozottan visszaütötte. A neomalthusianisták röpiratai megbotránkoztatták és azokat a sülyedés kétségtelen jelének tekintette. Az álemeriességnek sem volt barátja. Kigúnyolta azt az eljárást, hogy a paupereket és büntetéseket dédelgetve a proletárságot mesterségesen tenyésztik.

Az embernek emberhez való viszonyában is bizonyos

állandóságot kívánt uralkodóvá tenni, mert a valódi civilisatio ebben áll.

Megtámadták a néger kérdésben¹ elfoglalt álláspontja miatt, mely nem kedvezett azok rögtöni felszabadításának. Lehet, hogy felfogásának indokolása kissé túlzott, de a következmények később csakugyan neki adtak igazat, mivel a felszabadult négerék nem akartak dolgozni és sok angol gyarmatban ennek folytán gazdasági válság állott be. Carlyle átmeneti intézkedéseket tartott szükségeseknek, ami talán a felszabadult rabszolgákra is jobb lett volna, mert a szabadság okos élvezetéhez jobban hozzászoktak volna. Az alsó osztályok ellenséges hangulatát elemi erőnek tekintette. A tömeg hársány kiáltása a különben néma állat fájdalmas kitöréséhez hasonlít. Az egyházat is vádolta, hogy azzal szemben nem ismeri fel és nem akarja kötelességét teljesíteni. A helyesebb és igazságosabb közvélemény alakítása tekintetében sokat várt az irodalomtól, mivel a felsőbb osztályok eddig csak az ő javukra szóló közvéleményt teremtettek.

Élénken eszeteli a könyvnek befolyását a fiatal kedélyekre. Az író vezeti, vagy félrevezeti kortársait, sőt ő a leg-hatalmasabb ember, mivel a síron túl is igazgatja az emberek sorsát.² Nagyon sok függ tehát attól, hogy milyen az irodalom. Ha az a köznapi felfogás fölé tud emelkedni, a társadalmi reformtörekvéseket elsősorban indíthatja meg. És e meggyőződés bírta őt is arra, hogy mint író igyekezzék az igazság hirdetése által szolgálatot tenni hazájának. A korabeli angol és francia irodalom iránya általában nem bírta helyeslését, ellenben a német irodalomban felülkerekedett erkölcsi irányt igen nagyra becsülte. Kant és Goethe alakja lebegett szemei előtt, de Fichte,³ Jean Paul és más német írók művei is kedvencz olvasmányait képezték, sőt a német irodalom ismertetését is megírta az angolok számára. Szerinte a német irodalom a reformáció positiv, míg a francia forradalom annak negativ folytatása volt.

Carlyle nem bírván művészi hajlamokkal, a német iro-

¹ Negro question. — Shooting Niagara — and other.

² Heroes, heroworship etc. 144. 1.

³ Heroes etc. 145., 146. 1.

dalomban sem a szépiészeti előnyök, hanem a kritikai bölcsészet hatott rá. Szerinte Goethe¹ ájtatosan, de vakság nélkül és kora műveltségének teljes birtokában élt a jognak, a nélkül, hogy heves elkeseredéssel támadta volna a jogtalanságot, mint egy antik hős, aki azonban a jelenkor sokoldalú műveltségén kívül sokféle modern képességgel is bírt. Carlyle ítélete szerint Goethe Luther után a legfontosabb német, aki valaha csak élt.

Érthető már az életrajzi adatokból is ez elragadtatás. Goethében Carlyle rokon szellemet fedezett fel, a kinek ő is sokat köszönt. Különböző lépésről lépésre kimutatható,² hogy a vallás szükséges voltáról, az embernek embertársaihoz való viszonyáról, a hívő és hitetlen korszakok váltakozásairól stb. Goethének felfogása nagyon hasonlatos a Carlylééhez. Őt is a tisztult vallásosság jellemezte, ő is meg volt győződve, hogy tisztán az önzés alapján állva hasznos társadalmi munkát végezni nem lehet. Mindketten negatív jellegűnek ismerték fel a korszakot, melyben éltek, s mindketten biztak a kereszténység megújulásában s nagy hatásra folyton képes erejében, és a helyzet javulását egyedül ettől várták. Ennek szem előtt tartása mellett válik érthetővé, hogy miért tekintette Carlyle Goethét, társadalom-politikai nyilatkozatai és általános világnézete miatt, oly fontos embernek.

Carlyle bízott a jobb jövőben, és úgy nyilatkozott, hogy nagy munka indult meg, melyet haladásában nem lehet feltartóztatni, t. i. mindannak, ami a hagyományokban és a történetben isteninek mutatkozott, visszaállítására. Ezek felküzdik magukat, mert nemcsak a külső formákban, hanem a természetben és az emberek szívében is éltek mindig. Azt a két dolgot, mely Kantot saját nyilatkozata szerint a legnagyobb bámulásba ejtette és sejtelemmel leginkább töltte el, t. i. a csillagos eget és saját lelkiismeretünk szavát, kezdik most már nem csak Königsbergben, hanem a Charing Cross közelében is észlelni.³ Lassanként mindenkinek szeme jobban

¹ Miscellaneous Essays I. fej.

² Schulze-Giivernitz: Zum socialen Frieden I. köt. 260 és a köv. 11.

³ Miscellaneous Essays V. fej.

kiveszi azokat, és ha egyesek, akik a földnek és az emberiségnek savát képezik, azokat jól meglátták, akkor teljes felismerésük mindenkinek javára bizonyosan be fog következni. A társadalom lényegének és az ember ahhoz való viszonyának helyes felismerését tartotta a legfontosabb dolognak, melynek nagyságához képest minden más semmiség. Hiába ajánlottak egyesek mindenféle részletes reformokat, ő azokat a közfelfogás átalakítása és reformja nélkül kicsinyeseknek tekintette. Nem egy eszme, nem is egyes intézkedések, hanem az menthet meg bennünket, ha igen sok egyén individualistikus felfogását levetkezve, a társadalom megbízottjának, közegének vallja magát, és annak is bizonyul. Midőn öregségére tapasztalta, hogy az általa megjósolt események mind bekövetkeznek, a továbbiakra vonatkozó meggyőződése is jobban megerősödött. A javulás biztosítására más módot nem látott, mint, hogy az altruisticus irányban történt megindulás után azt egész a csúcsra való feljutásig lankadatlanul követni kell. Ez azonban szerintem csak akkor lehetséges, ha az emberek cselekvésök hibás indokait és hibás kiindulási pontjukat képesek lesznek természetesebbekkel felcserélni. De nem ringatta magát abban az illúzióban, hogy ez hamarjában fog bekövetkezhetni, hiszen, mint már említettem, a kivándorlás szabályozását is azért sürgette, hogy a jobb, egészségesebb, és nem egyes osztályok, hanem az egész nemzet javára irányuló közvélemény megteremtéséhez, mely az egész angol társadalmat és vele az államot is átalakítandó lesz, maradjon elég nyugodt idő és biztosítassák elég kedvező alkalom.

VIII.

Ezekben igyekeztem Carlylenak úgy világnézetét, valamint társadalom-politikai eszméit lehetőleg átnézetesen és az ő saját kifejezéseinek felhasználásával ismertetni. Rendszernek neveztem azok összességét, daczára annak, hogy ő az embernek embertársaihoz való viszonyára vonatkozó felfogását maga összefüggően és dogmaticus módon sehol sem adta elő. De történeti műveit főleg azok megvilágításának és lehető

kidomborításának céljából írta. Alapeszméit számtalan változatban ismétli, midőn Cromwell életrajzában és irataiban az angol forradalom egyes kimagasló tényeit ismerteti, midőn a francia forradalom előzményeit és rémes jeleneteit egy nagy epikus szemléltető hatalmával tárja fel előttünk és midőn II. Frigyes élettörténetében az önfeláldozó, tetterős fejedelem képét mutatja be. A Sartor Resartusban világnézete megalkulásának egész folyamatát láthatjuk, a Past and Present a munka apológiája, a Heroes, heroworship and heroic in history a társadalmi egyenlőtlenség jogosultságát és a hivatott vezetők működésében rejlő nagy áldást ecseteli, vegyes tanulmányainak némelyike, továbbá a Chartism és a Latter-day.s pamphlet című alkalmi értekezései a szemei előtt kifejlődött közállapotokat bonczolják és azokra vonatkozó irányeszméit, a helyzet bírálatát és a javítására vonatkozó elvi javaslatokat foglalják magukban.

Az egyes kiadások szerint különböző számú, majd 37 majd 40 kötetet tevő irodalmi termékeiben elszórva, számtalan tárggyal összefűzött változatban jelentkeznek társadalom-politikai gondolatai. De azért ezek mind szoros összefüggésben vannak és együtt egy teljes egészét képeznek. Ebben megvan az a zavartalan összhang, mely Carlyle Tamás egyéniségét és egész életét jellemezte. Hogy daczára a szétszórtságnak, daczára irálya nehézségeinek és hátrányainak, daczára annak, hogy maga semmiféle áramlatnak vagy ízlésnek soha nem tett engedményeket, hogy kora egész felfogásával s az uralkodó hatalmas áramlatokkal ellentétbe helyezkedve azokkal szembe csak eszméit állította és pedig kíméletlenül, ridegen, leplezetlenül, és mégis megérte azt, hogy felfogásának győzelmes haladását láthassa, mely halála óta is semmi által fel nem tartóztatva nyomul előre, mindez a legjobban bizonyítja, hogy mily benső erkölcsi erő rejlik azokban. Különös, hogy napjainkban, midőn a mívelt világban a tudományos törekvések iránt a legnagyobb érdeklődés és a legélelénkebb érzék mutatkozik, a leggyakorlatibb szellemű nagy nemzet körében éppen a legigénytelenebb módon és a sokszor valóban nem is tetszetős formákban megjelenő, aránylag kis tudományos apparátussal támogatott általános igaz-

ságok mutatják a legnagyobb hódító képességét. Mert hogy Carlyle eszméi mennyire hódítanak, arról meggyőződhetik mindenki, ha a társadalmi tudományok mai és félszázad előtti angol termékeit hasonlítja össze, s ha látja, hogy alig van művelt ember Angliában, aki ma már az ő tanainak hatása alatt nem állana. Az angol társadalom oly természetesnek találja az ő felfogását, mintha mással alig birt volna valaha, és egyesek nyílt elismerése szerint szelleme, »ezen sziget egész légkörét áthatva, mindenüvé bevette magát, úgy hogy valószínűleg nincs ötven évesnél fiatalabb egyén Caithness-től Cornwallis-ig, aki igazán elmondhatná magáról, hogy befolyása őt többé-kevésbé nem alakította volna át. Nem szólva bevallott utánzóiról, az ember nem vehet kezébe könyvet vagy folyóiratot anélkül, hogy valamely kifejezést vagy valamely gondolatformát ne találna, mely az ő geniusának határozott bélyegét viseli magán.«¹

És eszméi most már hazájának és az angol nyelv óriást területének határain kívül is hódítanak. Születésének emlékét Németországban szintén megünnepelték, ahol életrajzát — legnagyobb részt Froude idézett művei alapján — igen meleg hangon tartott alkalmi iratokban ismertetik,² levelezését, különösen a melyet Emerson-nel folytatott, német nyelven is kiadták. Angol életróirán és eszméinek ismertetőin kívül,⁸ a milyen Masson, Hamley, Nicoll és P. Bayne, a németek közül különösen Schulze-Gävernitz szerzett magának érdemet azzal, hogy angolra is lefordított és többször idézett művében Carlyle socialpolitikai felfogását rendszeresen előadni igyekezett.

Akadtt azonban Carlylenek egy barátja és tisztelője, aki mind ezeknél többet tett arra, hogy nézetei így elterjed-

¹ English Cyclopaedia. Carlyle-czikk. Idézi Baráth F. is a Francia forradalom történetéhez írt életrajzában.

² Thomas Carlyle. Ein Gedenkblatt zur hundertsten Wiederkehr seines Geburtstages von Christian Rogge. Göttingen, 1895.

³ Masson: Thomas Carlyle. London Macmillan. Hamley: Essay on Carlyle. London Blackwood. H. J. Nicoll: Thomas Carlyle, a biographical sketch. London, Maceriven és Wallace. Peter Bayne: Lessons from my Masters. London, Alias.

tek. Ez Jolin Ruskin. Voltakép aestheticus és műtörténész, aki eleinte kizárólag a saját szakmájával foglalkozott s a festészet és építészet köréből vett tárgyakról írt több kisebb-nagyobb dolgozatot. Később azonban nemzetgazdasági tanulmányokkal is foglalkozott, melyekben sok excentricitás is van, de a melyeket, mint kitűnő prósaíró, tetszetősen tudott előadni. E műveiben Carlyle tanításait igen nagy sikerrel népszerűsítette.

»Unto this last« cím alatt 1860-ban jelent meg a Cornhill Magazinban egy tanulmányosorozata, melyben Ricardo és Mill orthodox nemzetgazdaságtanát támadta meg. Első cikkében, melynek felirása »The roots of honours,« igen behatóan foglalkozik azzal az eszmével, hogy a munkaadónak mily nagy felelőssége van munkásaival szemben és hogy a tisztességes munkabér egyenletességéhez mily nagy társadalmi érdekek fűződnek. A másodikban kimutatja, hogy minden nemzet legnagyobb kincsét boldog és meglegedett szívű fiai képezik. A harmadikban azt bizonyítja, hogy az igazságos jövedelem-elosztásnak alapja az a benső érték, mely az illető munkást jellemzi. Végül pedig oda concludál, hogy nincs más igazi vagyon, mint maga az élet, a szeretet, öröm és bánat minden nyilvánulását beleértve. Hasonló szellemben terjesztette Carlyle felfogását az 1867-ben megjelent »Time and tide« az 1872-ben közzétett »Munera pulveris« feliratú műveiben és 1871-ben kiadott »Fors Clavigera« című folyóiratában.

Azonban mindez merőben haszontalan törekvés lett volna, ha Carlyle felfogásában nincs annyi igazság, erkölcsi őserő, összhang és emelő hatás, mint amennyi azt oly becsessé teszi, és maga Carlyle egész életének következetesen correct folyása és kifogástalan önzetlensége folytán nem lett volna oly tiszteletet parancsoló alak, a melynek bámulata is jól esik a nem teljesen romlott emberi kedélynek. Carlyle társadalompolitikai eszméi azonban nem képeznek tudományos rendszert, hanem inkább a világtörténelem tanulságainak nevezhetők és maga Carlyle is kevésbé történetíró volt a szó szoros értelmében, mint inkább történetbölcész. Négy ezer év eseményeinek végig tanulmányozása arról győzte meg őt, hogy emberi természetünknek bizonyos társadalmi, állami és gaz-

dasági benső szükséglet felel meg. Ennek eleget kell tenni és pedig úgy, hogy a korszakok igényeihez képest változó alakban és változó intézmények által mindig ugyanazt a szellemet kell megvalósítani. Ezt a szellemet legjobban a felekezetiességtől megtisztított kereszténység fejezi ki, melynek eddig uralkodott formái mind elavultak; a legtöbb helyen magát a szellemet is levetkezték és elfeledték. De ő föltétlenül bízik abban, hogy a legújabb kor tudásával ellentétben nem álló külső alak megtalálásával annak ereje ismét érvényesülni fog. E formát keresendőnek vélte, de nem hitte, hogy azt akár ő maga, akár más valaki már megtalálta volna. Addig is, míg e részben a kor megteremti a maga szükségleteinek általa elfogadható alakját, Carlyle azt egyszerűen az altruismus képében mutatja be. Ez szerinte a természet rendelése, mert az ember csak vele boldogulhat. De az altruismus megvalósulását ő nem előre megállapított intézmények segítségével, hanem a társadalmi felfogás gyökeres átalakítása által kívánja elérni.

Tanítása leginkább hasonlít lényegre nézve a Comte Ágost positivizmusához; várható fejlődési formájára, de nem kiindulási és végpontjára nézve a Spencer Herbertéhez, és merő ellentéte a tudományos socialismusnak.

Comte is élénk nyugtalanságot érzett kora közállapotainak szemlélésénél, melyet válságosnak ismert fel. Ez állapot szerinte a létezett társadalmi rend lejárt alakjainak decomposíciójából keletkezett, de azon formák, melyekkel azokat pótolni akarják, felfogása szerint elégtelenek.¹ Comte azonban azt hiszi, hogy miután a tbeológia és metaphysika nem volt képes a társadalom bajait meggyógyítani, a positivizmusban ő megtalálta azoknak orvosserét.² A positivizmus szintén nem más, mint az újkori hit egy Comte által kielégítőnek talált alakja. A »Politique positive«-ben ő is az altruismus kifejlődésének fontosságát, még pedig igen részletesen ecseteli, melyet a közoktatás és nevelés alapjává kíván tenni. Az állami kormányzat céljának ő is a közjó megvalósítását látja, de oly

¹ Augate Comte: Opuscules 60—61. 1.

² U. o. 112. 1.

merev intézkedésekkel, hogy érthető Stuart Mill-nek emlékirataiban foglalt ítélete Comte felfogásáról, mely szerint »az a vallási és politikai despotismusnak oly teljes rendszere, a minőre, talán a Loyola Ignácztól kivéve, eddig nem volt példa.«

Carlylet is sokan félreértették, és egyesek különösen a Parlamentarismus szigorú bírálata, a *laissez faire* elvének határozott elítélése, a rabszolga-kérdésben mondott véleménye alapján reactionariusnak voltak hajlandók tartani őt. Azonban Carlyle e felfogást számtalan más, a szabadság szellemében tartott nyilatkozata által megczáfolta. Alapeszméi a szabadságnak soha sem lehetnek veszedelmesek, mert hiszen azok teljesen összeesnek a tisztult keresztény fölfogással, mely mellett pedig a lelkiismereti, polgári, politikai és gazdasági szabadság eddig egyedül valósulhatott meg. Miután csupán vezérgondolatoknak adott kifejezést, nem mondhatott olyat, ami a fejlődést bárhol és bármikor akadályozhatná.

A részletektől lehetőleg tartózkodott, intézményeket alig hozott javaslatba, ennélfogva azon itt-ott a vita hevében elejtett szavai, melyek talán túlzás számba mehetnek, irányzatának nem módosítását, hanem legfelebb jelentéktelen hibáit képezik. Minden lényegtelen mondatát tehát nem is kell elfogadni annak, aki alapfelfogásával egyetért, mert ez azok nélkül is tökéletesen megáll. Túlzásai pedig, mint Miss Martineau mondta, emberszeretetének és a társadalom iránti mérhetetlen rokonszenvének nem mindig meggondolt kitörései voltak. Nem is gyakorlati javaslatai, hanem a mély erkölcsi meggyőződés, mely azokat áthatja, teszi iratait oly becsesekké, hogy értékükről csak a jövő, mely tanai igaz voltának bizonyítékait fogja szolgáltatni, lesz képes az embereket meggyőzni. És életírójának abbeli nyilatkozatában, hogy Carlyle nagy alakja valóban csak száz év múlva fog kidomborodni, nagyon sok találó van.

Mint Spencer Herbert, ő is az evolúció útján reméli a társadalom megújódását; csakhogy, míg amaz az individualismus, Carlyle az altruismus győzelmét várja attól. Spencer a gyengéknek az állam által való támogatását is azért ellenzi, mert attól tart, hogy ez a haladás törvényével, mely

szerint az erőseknek kell fenmaradni, áll ellentétben.¹ Érdekes, hogy ennek az emberi társadalomra való alkalmazása ellen, melyet barbarismusnak jelentett ki, éppen a természettudományok oly kitűnő művelője tiltakozott, mint a minő Huxley volt.²

Spencer a társadalmat az élő organismussal úgyszólván azonosítván, mint a »Természettudományok és a nevelés« című könyvében ugyancsak Huxley mutatta ki, nagy ellentmondásba jön alaptételeivel, miután abból szükségkép oly politika következik, mely az államnak nagymérvű hatalmát állapítja meg az egyénnel szemben, pedig Spencernek kiindulási és végpontja éppen ez. Ettől az ellenmondástól minden védekezése daczára sem bír szabadulni. Carlyle ellenben csak következetes önmagához, midőn kiindulási pontjának minden consequentiáját elfogadva, a gazdasági életben is a szervezkedést sürgeti, és nagy ellentmondásnak jelenti ki az önösséget, vagyis a túlzott önzést, midőn a munkafelosztás mindjobban egymásra utalja az embereket, akiknek boldogulása ennél fogva mindinkább függ az egész társadalom gyarapodásától.

Carlyle a nemzetgazdaságtant *dismal science*-nek nevezte. Kora orthodox közgazdasági irányával szemben talán igaza is volt. He a nemzetgazdaságtan mai színvonalán még az angol tudomány képviselői ellen sem lehetne e részben alapos kifogása. Az ethikai elemeket ott szintén kellőleg méltányolják már a gazdasági élet szempontjából is, és lehetetlen volna például abban a gyönyörű bevezetésben, mely Marschall nemzetgazdasági nagy munkáját előzi meg, — aki pedig feladatául azt tűzte ki, hogy a tudományos kutatás mai eredményeit a *classicus* nemzetgazdaságtan alapján mutassa be, — a munkásosztály iránti társadalmi kötelességek hangsúlyozásánál használt meleg hangot elismeréssel nem üdvözlőnie.

Egy új világgal találkoznék ma e tudomány terén is, midőn ott már általánosan elismertetik, hogy az ethikai erények egyúttal a legnagyobb gazdasági erények is. Jól mondja Boscher, hogy az áralakulás az, ahol az emberi önzés a leg-

¹ Herbert Spencer: *Social Statics* (1856.)

² *The Nineteenth Century*. 1888. februári füzet.

felismerhetőbb módon és a legtisztább alakban jelentkeznek. És íme az újabb nemzetgazdasági írók constatálják, hogy a gazdasági élet soliditásának haladásával az erkölcsi tényezőknek mindig nagyobb és nagyobb tere nyílik. A nagy vállalatoknál s a tisztességes üzletembereknél ma már nem ritkaság annak a példája sem, hogy könyveikkel bizonyítják be az üzletfelek előtt az általok követelt árak méltányos voltát. Tehát az erkölcsi mozzanatok semmiképen sincsenek ellentétben a gazdasági élet szerves fejlődésével, míg az erkölcsi törvény nevében a gazdasági szabadságot jobban nem korlátozzák, mint a mennyire ez a közgazdaság organicus természetével megegyeztethető. És éppen ebben mutatkozik a nagy különbség Carlyle felfogása s a tudományos socialismus követelményei között. Marx és követői merev mechanikus intézkedésekkel ölnének meg minden szabadságot az egyenlőség nevében, lehetetlenné tennék az erkölcsi rugók működését és beláthatatlan zűrzavaros fejleményekre nyitnának kilátást. Carlyle ellenben az altruisticus közvélemény megteremtése által oly szerves fejlődést akar megindítani, mely az egyént, aki úgy is csak korának és környezetének terméke, lassankint átalakítja, s szabadságát nem korlátozza mechanikusan, hanem azt a társadalom fegyelmének veti alá, miután őt a társadalom annak tiszteletében nevelte volna fel.

Az altruisticus közvélemény alkotná meg a saját szükségleteinek megfelelő intézményeket is, a melyektől tehát sem az egyént a maga jogosult hatáskörében és szabadságában, sem a társadalmi békés együttélhetést az elnyomott ellentétek erőszakos kitörésétől féltetni nem kellene.

Carlyle érdeme nem valami új mentő gondolat formulálásában, hanem abban áll, hogy egy kipróbált, négy ezer év tanulságai szerint egyedül helyes és célra vezető nagy vezéreszmét mutatott be: azt hogy a társaságban született ember nem magáé, és hogy boldog csak akkor lehet, ha a természet törvényei szerint, a tárgyi igazságnak hódolva, odaadással szolgálja azt a közösséget, melyhez tartozik, melytől ő mindent kapott, és a melynek ezért mindenével odaadással kell rendelkezésére állania. Burns-nek egy általa mennyei harmatcsepnek nevezett versszakára hivatkozva mondja, hogy az élet oly

becses, melynek nem lehet ára, mert a melyik ilyennel bír, az már becstelen. Az életet tehát nem adhatjuk el semmiért sem, de oda adjuk egészben, vagy darabonként, egy magasabbrendű tartozás lerovásaként, testünket a földnek, melyből úgy is vétetett, szellemünket annak a társadalomnak, mely azt alakította, s midőn ezt tesszük, bennünket nem terület, néptömeg, vagy bármely más tárgy, hanem emberi természetünk jobbik fele, az altruismus lelkesít. A jogosult önérdék megóvása is igen gyakran altruistikus cselekvény. A családért, hazáért, vagy becsületért dolgozni, élni, halni, az idegenekkel szemben önzés, másrészt pedig önfeláldozás. Mind a kettő megfér a Carlyle rendszerében, csak jogosult, csak őszinte legyen. De amint az önérdék álnok hazugságon alapszik és egyoldalú, szerinte oly bűn, melyet, ha annak az emberi törvényhozás meg is kegyelmez, a természet örök jogrendje előbb-utóbb még a késő ivadékokban is meg fog torolni.

A Carlyle világnézete és társadalmi felfogása tehát semmi más, mint a megtisztult erkölcsi törvény, az örök igazság hirdetése, és megállapítása annak, hogy az ember világnak a világegyetemmel elválhatlan kapcsolatlan és teljes összhangban kell maradni. Mindez a történelem tanúságaként áll Carlyle műveiben szemünk előtt, s azokban a jövőnek valószínű kilátásait és jövődöbéli feladatainkat is világosan láthatjuk. Carlyle társadalom-politikai eszméi tehát, ha azok szorosan véve nem képeznek is tudományos rendszert, olyasmit adnak, melynél nagyobbbat és becsesebbet semmiféle tudomány sem nyújthat nekünk.

És hogy Carlyle tanításai mennyire az emberiség életéből vannak merítve, s szükségleteinek mennyire megfelelnek, arról bennünket a világhistórián kívül saját történetünk is meggyőzhet. Midőn önfeláldozó királyok és országnagyok állottak a nemzet ólén, az mindig boldogult, de ha vezérlete méltatlan kezekbe került, vagy a nemzet az utilitarismus karjaiba vetette magát, azt kivétel nélkül csaknem végzetes szerencsétlenség követte. Sőt ez utóbbi esetben az odaadó vezetés egymagában nem is volt elég boldogítására. Amint például Hollós Mátyás király lehunyta szemeit, az ország rendei tehetetlen fejedelmet siettek választani, mivel romlottságukban azt hitték, hogy érde-

keiket alatta leginkább lesznek képesek biztosítani. Mohácsnál az önzés netovábbja súlyosztette közel kétszáz éves török szolgaságba az országot. Míg ellenben e század második negyedének vezérlő férfiai önzetlen hazafiságukkal azt oly magasra emelték, hogy sok tekintetben azon korszak szellemi és különösen erkölcsi hagyatékából táplálkozunk még ma is. Az utoljára említett korszak egyik nagy alakja, Deák Ferencz szerezte meg újból a nemzet részére az örökre elveszettnek hitt államiságot, és az önzetlen hazafias jellem, az államférfim bölcs mérséklet és előrelátás oly eszményét hagyta örökül reánk, amely nemcsak a saját korának képezte áldását, hanem emlékének üdvös hatása által folyton jóltevője és örök dicsősége marad nemzetének.

A valódi hazafiságban jelentkező hit ezen korszakának másik nagy alakja gróf Széchenyi István volt, aki attól a pillanattól fogva, melyben a közpályára lépett, míg csak szellemi erejével rendelkezett, mindig híven és oly sikeresen szolgálta nemzetét, hogy Magyarország társadalmának nem újjá-, hanem megszületését első sorban neki köszönhetjük.

Mindaz, amit Carlyle a nemzet hivatott vezéreiről, az igazi aristokratiáról mond. az tökéletesen illik reá. Sőt tovább megyek, mindazt, amit Carlyle világnézetéről és társadalmi felfogásáról ez értekezésben felhoztam, megtalálhatjuk gróf Széchenyi István oly időben napvilágot látott műveiben is, midőn Carlyle azokról még nem is írt. Az ember rendeltetéséről. a munka és tevékenység magasztos voltáról, az ember valódi boldogságának mibenlétéről, az igazság és a természeti törvények tiszteletéről, a látszat és hazugság mételéről, a nemesség lényegéről s a kötelmekről általában — a Carlyle meggyőződésével minden tekintetben egyező szellemben nyilatkozott.

Ismert írmodorával valamennyi művében számtalan kitérést használt, melyekben általános érvényű nagy igazságokat mondott el, de annyi élet- és társadalmi bölcsesség egy munkájában sincs, mivel a többiekben sokkal inkább tárgyához tartotta magát, mint a Hittel-ben. Ennek minden fejezete telve van oly nyilatkozatokkal, melyek őt Carlyle Tamással igen közeli szellemi rokonnak tüntetik fel. Az igazat ő is

mindenek felé helyezte. A honleányokat felhívja, hogy neveljék gyermekeiket bátrakká, igazságszeretőkké, szóval férfiakká.¹ Tanítsák őket mindenek előtt igazságszeretetre s a csalfa, hazug szónak és tettnek gyűlöletére. Mert hány embert tett vagyonilag tönkre, hány szerencsétlennek könnyárjával és hány repedt ^{szív} néma fájdmával töltötte he a hazug szó és csalfa tett a világot.² A halottakról nem semmit vagy jót, hanem semmit vagy igazat kell mondani!³ A legnagyobb igazságból minden részre a legnagyobb haszon is foly, és csak a természet örökös érvényű rendszabásai szerint alkotott tárgy rejt magában a siker és állandóság biztosítékát.⁴ Az emberi nyomorúságok nagy része a bölcsesség törvényeinek figyelembe nem vételéből származik.⁵ Aki a természet útjáról sohasem tér le, csak az igazán bölcs.⁶ A bölcsesség pedig erő és szerencse. A valódi boldogság gróf Széchenyi István szerint szintén nem a vagyonosságban, nem a rang-, nem a hatalomban áll, hanem a kötelességét híven teljesítő romlatlanságban.⁷ A szerencsének szelíd rokona a megelégedés.⁸ Szerinte is csak a gyenge szereti önmagát, míg az erős egész nemzeteket hordoz szívében.⁹ A jólelkű ember befisőleg soha sem lehet nyugodt, míg önmagának csak azt mondhatja: »Neked hazád mindent adott, s te hazádnak soha semmit!«¹⁰ A legszentebb kötelesség teljesítésének érzése tölti be az élet minden helyzetében édes megelégedéssel a hív hazafit, legyen az lierczeg, legyen az zsellér!¹¹ És az az ember igazán nem lehet boldog, aki a közjó iránt süket és vak.¹²

Say, Kicardo, Malthus és Sismondi véleményeként idézi, hogy a munka a nemzeti gazdaság alapja. Erre ő azt válaszolja: igenis, de a *jól elrendelt munka*. A világ évrázjaiból azt tanuljuk, hogy a jobb, engedékenyebb és szelidebb földesúr mindig a legvagyonosabb és legboldogabb is.¹³ Természetes vezetőnek ő is az erőst, a tanultat, az ügyest tartotta a gyengével, a tudatlannal, az tigyfogyottal szemben.¹⁴

A teremtő minden szépet és nagyot csak munka és

¹ Hitel 73. 1. — ³ U. o. 75. 1. — ³ U. o. 199. 1. — ⁴ U. o. 253. 1. — ⁵ U. o. 29. 1. — ⁶ U. o. 78. 1. — ⁷ U. o. 83. 1. — ⁸ U. o. 106. 1. — ³ U. o. 22. 1. — ¹⁰ U. o. 233. 1. — ¹¹ U. o. 135. 1. — ¹² U. o. 63. 1. — ¹³ U. o. 105., 245. 1. — ¹⁴ U. o. 69. 1.

fáradtság által enged elérnünk. A természetellenes rossz intézmények károsan hatnak emelkedésünkre, s minden ami bizonyos mértéken túl nő, hibás, tehát a világegyetemben mindennek kivétel nélkül reformáltatni vagy pedig vesznie kell.¹ Igazi javítást azonban nem lehet mindig a fennállóknak pusztá módosításával eszközölni, mert a fennálló olyas lehet, ami tökéletes ellentétben áll azzal, amit elérni czélozunk. Ehhez képest ilyenkor a réginek gyökeres megsemmisítése és az újnak gyökeres felállítása szükséges.² Az emberben a teremtésre való vágy létezik, s e tekintetben az önhaszon és ösztön által vezetetti magát, de azért a szellemi élettel való kapcsolat sem tévesztendő szem elől soha, s nem a pusztá anyag, hanem a szellem alapjain kell hogy nyugodjék a népelet: jelenünk és jövőnk.³ Tökéletes országlási rendszer nem létezik. A legjobb tehát az, mely a lehető legnagyobb résznek jólétét és boldogságát alapítja meg, a közjóit pedig főleg az általános osztó igazságban gyökeredzik.⁴ A kormányzat nagy erömű, melynek igazgatásához szakismeret és képesség szükséges. És jaj annak az országnak, ahol képtelenek nyerik hatalmukba a kormányzás jogát.⁵ Az egyéni szabadság, jogegyenlőség és tulajdonbiztonság főfeltétele az egészséges államéletnek, melyben az egyik néposztály annál jobban érzi magát, minél inkább becsüli a többit. Az igazság mindenkire áldást halmoz, aki magát abból szűkkeblűen ki nem zárja.^{6,7}

Ezen rövid, igen töredékes idézetekkel csak némi jelzést kívántam szolgáltatni annak, hogy a legnagyobb magyar is teljesen megegyezett gondolkozásmódra nézve Carlyle-lal. És jellemök is sok rokon vonást mutat fel. Carlyle épp úgy,

¹ Világ 384., és Stádium 4., 272., 284., 11.

² Balatoni hajózás 11. lap.

³ Kelet népe 5., 6., 11.

⁴ Világ 61 és 178. 11. — Kelet népe 227. 1. — Stádium 23., 144., 242. lapok.

⁶ Világ 166., és Kelet népe 173 és köv. 11.

⁷ Stádium 3 és következő 11.

⁸ Általában Széchenyi politikai és nemzetgazdasági felfogását alaposan tárgyalja *Kautz Gyula* a »Nemzetgazdasági eszmék fejlődésének története Magyarországon« című művének 274—299. lapjain.

mint Széchenyi, őszinte, önmagához hű volt, és mindkettőnél tanításaik legtökéletesebb megvalósítását saját földi pályájuk képezte. Carlyle az emberi élet céljának a tettet jelentette ki, és úgy azt az odaadást, melylyel dolgozott, valamint a hatást is tekintve, melyet munkásságával előidézett, csupán írói minőségében is a tettek embere volt. Gróf Széchenyi István pedig oly fényes eredményeket ért el a tettek mezején, melyre 1830-ban ellenfelét, gróf Dessewffy Józsefet is szólította a Világ című művében, mondván: »szóvita helyett tetti vitára hívlak fel,«¹ hogy mi mindnyájan és az utánunk még következő összes magyar nemzedékek bámulattal és hálával önként és szívesen adózunk emlékének az idők végtelenéig. Gróf Széchenyi István odaadó szeretetét nemzete iránt jellemzik következő szívreható szavai: »És ugyan miért szégyeleném megvallani?« Írja az Üdvlelde című művében,² »ha mások s nagy becsben levők, cím, tiszt, hatalom, kincs és effélék elnyerése után vágyakoznak, és ez mindennapisága miatt szemet nem szúr, miért kellene nekem azért pirulnom, hogy én viszont kirekesztőleg és egyedül vérem egy kis méltánylása után sóvárgok?«

Azt hiszem, az ő szellemi és erkölcsi nagysága előtt e helyen és ez alkalommal nem hódolhatok hozzá is méltóbban, mintha megállapítom azt a kétségbevonhatatlan tény, hogy Carlyle Tamás ugyanazon eszmékkal regenerálta az angol társadalmat, amelyeket ő korábban vallott nála, és amelyekkel korábban is ébresztette fel a már csaknem halálos lethargiába süllyedt magyar nemzetet. És erős meggyőződése, hogy nemzetünknek nincs másképp jövője, mint úgy, ha az ő szellemétől áthatva, abban az irányban halad, illetve ahhoz tér újból vissza, melyet Goethe és Carlyle világnézetével teljes összhangban gróf Széchenyi István jelölt ki számára.

¹ Világ 483. 1.

² Üdvlelde 48. 1.

AZ
AUSZTRIAI
CSÁSZÁRI CZÍM FÖLVÉTELÉRŐL.

*

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

NAGYERNŐ

L. TAGTÓL.

(Olvastattott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1897. január 11-én tartott ülésén.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1897.

Budapest. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

Az ausztriai császári cím fölvételéről.

A jogi életben sem ismeretlen jelenség az, hogy egyes eseményekről, sőt intézményekről is bizonyos önkényvel keletkeznek nézetek, vagy épen így alakul a közvélemény. Az eltérés kezdetben talán alig észrevehető, csak a szabatoság hiányának látszik, de idők folytával messze eltávozhatnak a valótól, a melyhez visszavezetni az igaz után szomjúhozó tudománynak sokszor nem csekély fáradságába kerül.

Könnyen érthető, hogy ilyen esetek a közjogban, különösen a mi történeti fejlődésű közjogunkban még inkább előfordulhatnak, minthogy tételei a politikai étellel, ennek pártküzdelseivel, eltérő irányjaival és céljaival szoros összeköttetésben állanak és mert sajátságos közviszonyaink folytán néha három nemzet irodalmában is közvetlen érdekük.

Az ausztriai császári cím eredetének jogi fejtegetése a mai élő jogunkra ugyan nem vonatkozik. — Magyarországnak Ausztriához való viszonyát a *pragmatica sanctio* és az 1867: XII. t.-cz. világosan meghatározván, annak tartalmára, jogi természetére nagyban és egészben, mondhatni, megállapodás jött létre és pedig nemcsak a mi irodalmunkban. Az újabb és tekintélyes osztrák közjogi írók nagy része ¹⁾ ma már arra

¹⁾ Egyike az elsőeknek *Juraschek* gráci, majd innsbrucki tanár, a ki azt a régi felfogást, a mely szerint Magyarország Ausztriával magasabb állami egységet alkotna, mint »Bundesstaat«, »Staatstaat« stb. czáfolván, azt mondja: »In Oesterreich-Ungarn besteht keineswegs ein Gesamtstaatsbürgerrecht, sondern es gibt nur ein österreichisches und ein ungarisches ... somit auch kein zu beherrschendes Gesamtvolk ... auch ein zu beherrschendes Gesamtstaatsgebiet liegt nicht vor, der Wortlaut der pragmatischen Sanction spricht dagegen. Wie sie über-

az álláspontra helyezkedik, a melyet méltán nevezhetünk magyar álláspontnak; sőt ha igazságosak akarunk lenni, be kell vallanunk, hogy közreműködtek annak kiderítésén, mi-

haupt eine Successionsordnung ist, so will sie gar nicht ein Gesamtstaatsgebiet feststellen, sondern besagt blos, dass die Königreiche und Länder untrennbar und unauflösbar mit einander verbunden in den Besitz der Erben übergehen ... Es fehlt auch die herrschende Centralgewalt ... ein die Staaten einigender Staat ist in Oesterreich-Ungarn nicht vorhanden ... In der einen leiblichen Person des Souveräns kann man zwei völlig getrennte und verschiedene Regentenpersonen unterscheiden. In jedem Staate ist sie Subject einer anderen Souveränität; in Oesterreich ist sie Kaiser, in Ungarn König.« (Personal- und Realunion. 1878.) A lényegben ez álláspontot foglalja el *Jetiinek*, akkor bécsi, most heidelbergi tanár, a ki részletes és nagy jogi értékkel bíró fejtegetéseiben bizonyítja, hogy Ausztria és Magyarország, mint két souverain állam, nemzetközi jellegű szövetségben él egymással és hogy az uralkodó természeti személyében két souverain fejedelem közjogi személyisége találkozik össze (Lehre von den Staaten Verbindungen. 1882.). — *TJlbricli*, a prágai egyetem nagy tekintélyű tanára legújabb művében (Oesterr. Staatsrecht. I 892.) mondja: »Die Konstruktion der Anhänger der Gesamtstaatstheorie, dass die Centralgewalt bei Zustandekommen des Ausgleiches im Jahre 1867 einen Theil ihrer Kompetenzen an die beiden Theilstaaten abgegeben, den Rest aber behalten habe, findet in dem positiven Rechte keine Begründung, weil eine solche Willensäußerung dieser angeblichen Centralgewalt nirgends zu finden ist. — Im Gegentheil, es wurde im Jahre 1867 der Kreis der gemeinsamen Angelegenheiten beider Staaten durch materiell übereinstimmende Willenserklärung derselben verträglich fixirt, unter principieller Wahrung der Selbstständigkeit beider Staaten ... Der gemeinsame Monarch vereinigt zwei Herrscherpersönlichkeiten in sich, er ist Kaiser von Oesterreich und König von Ungarn.« Ó ugyan az összeköttetést realunióknak nevezi, de annak mai, ríj jelentőségében, hogy t. i. souverain államokból áll. — *Gumplovicz*, gráci tanár szerint: »Beide Staaten haben einen gemeinschaftlichen Monarchen, welcher Kaiser von Oesterreich und König von Ungarn ist. Die so verbundenen Staaten bilden einen untheilbaren und unzertrennlichen gemeinsamen Besitz, des jedesmal nach der Erbfolgeordnung zum Throne berufenen Herrschers. Im übrigen sind diese beiden Staaten zwei gesonderte und ganz gleich berechnete Theile, und ist jeder legislativ und administrativ unabhängig.« A dualismusra vonatkozólag: »das Wesen desselben besteht darin, dass Oesterreich und Ungarn zwei selbstständige Staaten... bilden.« (Oesterr. Staatsrecht. 1891.) Igaz ugyan, hogy sociologikus (vagy mint nevezik realistikus, de nem jogi) módszere folytán több tételében zavaros, sőt látszólag következetlen is lesz. *Hauke*, czernowitzi tanár (Monarchenrecht, 1894) és *Tezner*, a bécsi egye-

szerint Magyarország és Ausztria egymáshoz való viszonya két souverain állam szövetsége, és érdemük van abban, már csak az általuk használt világnyelv következtében is, hogy az a régi téves tan az összbiradalomról és még más nevekkel jelölt magasabb állami egységről a külföldi jogi irodalomban mindinkább meghaladott.¹⁾

tem magántanára szintén elismerik ez összeköttetésben 1867-től Magyarország államiségát (Ung. Verfassungsgesetze. Grünhut: Zeitschr. XX. k.).

¹⁾ Az irányváltozást láthatjuk már *Demomybnes* (Constitutions européennes, II. kiadás) és *Dareste* (Constitutions modernes, II. kiadás) nagy elterjedésnek örvendő műveikben. *Bidermann*, gráci tanár komoly tanulmányok alapján »Geschichte der österr. Gesamtstaatsidee« ezimű munka megírásához fog (I. köt. 1872.), a »Gesamtstaat« alatt értve Magyarországot is, de már a második kötet előszavában kijelenti (1889.), hogy elvesztette kedvét a mű folytatásától, miután az uralkodó áramlat irányát elhagyta és a mű félbemaradt, a mi pedig befejezésül a szerző halála után megjelent (Grünhut: Zeitschrift, XXI. köt.), azt a szerző még aligha közölte volna. Az említett *Ulbrich* legelső műveiben (*Die rechtliche Natur der ung.-österr. Monarchie 1879* és *Lehrbuch des österr. Staatsrechtes 1882*) még szintén a »Gesamtstaat* elméletének hódol, az utolsó művében (1892.) pedig a fentebb ismertetett álláspontot foglalja el és csak az itt-ott becsúszott egyes kifejezései emlékeztetnek a régi tanra. *Bernatzik*, akkor baseli tanár, *Gumplovicz* említett művet bírálva, mondja: »auf den ersten Blick fällt auf, dass er in seinem österreichischen Staatsrecht auch das ungarische Verfassungsrecht mit behandelt (a mi pedig régebben egészen szokásos volt). Er scheint — man traut seinen Augen kaum — Ungarn zum österreichischen Staat zu rechnen . . . Ich bemerke aber sofort zur Beschwichtigung einer allenfalls sich erhebenden patriotischen Entrüstung in Ungarn, dass der Verfasser nebenan präzise erklärt: »Oesterreich-Ungarn besteht aus zwei Staaten.« Majd folytatólag két oldalon keresztül gúnyolja a szerző e következtelenségeit és módszérének furcsaságait (Grünhut: Zeitschrift, XIX. k.). *Marquardsen*, erlangeni tanárnak a különböző államok közjogát bemutató nagy vállalatában (*Handbuch des öffentl. Bechts*), az első kiadásnál (1883.) még Magyarország és Ausztria közjoga együtt tárgyalatott, mint »Staatsrecht der österreichischen-ungarischen Monarchie«, míg a második kiadásnál (1892.) már külön jelent meg az osztrák közjog és külön készül a magyar (*Staatsrecht des Königreichs Ungarn*), hogy »önállósága teljesen kidomborítható legyen.« *Brie*, boroszlói tanár szerint Magyarország viszonya Ausztriához realunio (e szót mai jogi jelentésében használva) vagyis a souverain államok társas viszonya az uralkodó természeti személyének jogilag megállapított közösségével (*Theorie der Staatenverbindungen*, 1886). *Mischler*, gráci tanár és *Ulbrich* által szerkesztett »Oesterreichisches

De bár így a két állam jogi viszonya alapján kiderítettnek tekinthető és a részletek, mint a milyen a címnek kérdése is, ehhez simulni kénytelenek, még sem lehet az reánk nézve közönyös, hogy az ausztriai császári cím milyen jogi jelentőséggel keletkezett, mert az kétségtelen, hogy a múltra vonnak belőle következtetéseket, vagyis arra az időre, mely a mai rendet közvetlen megelőzte, és így annak megítélése, hogy a mai jog milyen változást idézett elő, attól is függ, hogy milyennek tekintjük a régi viszonyt.

Az ausztriai császári cím fölvételét illetőleg pedig igen eltérő felfogásokkal találkozunk. A magyar irodalomban ugyan arra nézve, hogy lényegében mit jelentett, vagy talán jobban mondva, hogy mit nem jelenthetett, alig van eltérés,¹⁾ bár a részleteket illetőleg itt is hiányzik a teljes egyetértés; de már az idegen nyelvű irodalmakban igen szétválnak a nézetek.

Az egykorú és közeli íróknál csekély eltéréssel azt olvashatjuk, hogy a császári cím pusztán cím, az uralkodó és az uralkodóház tekintélyének, tényleges nagy hatalmának megfelelő magasabb rang jelzése.²⁾ Később az írók már kevésbbé

Staatswörterbuch« egy nagy közleményt hoz »Ungarn« címűszó alatt (1896.). De a szerkesztőség kijelenti: »mit Rücksicht auf die Mannigfaltigkeiten der geschichtlichen, staatsrechtlichen und wirthschaftlichen Beziehungen der im Reichsrathe vertretenen Länder und der Länder der heiligen Stephanskronen erschien es zweckmässig, auch die Hauptpunkte des ungarischen Staats- und Verwaltungsrechts zu behandeln, wobei aber selbstverständlich die staatsrechtliche Selbständigkeit Ungarns gehörig zum Ausdrucke zu bringen ist.«

¹⁾ Ez pedig nemcsak abból következett, hogy, a mint látni fogjuk, a cím fölvételét ünnepélyesen kihirdető okmány a magyar alkotmány változatlan fennállását többszörösen biztosítja, hanem mert mindaddig, míg a magyar törvényhozás, tehát a koronás király és az országgyűlés hivatott az állam souverain természetű akaratát kifejezésre hozni, mint ahogy ezt kifejezi Werbőczy (Hk. II.), az 1635: XVIII., valamint közvetlen előzőleg az 1791: XII. t.-cikkek és a törvényekkel szemben a Felső egyszemélyes rendelkezése változást nem idézhet elő: világos, hogy a rendezetileg megállapított címfelvétel Magyarországot nem egyesíthette Ausztriával.

²⁾ Így *Gretzmillner*: Geschichte Oesterreichs (1808.); *Genersich*: Geschichte der österreichischen Monarchie (1815.); *Schneller*: Staatsgeschichte des österreichischen Kaiserthums (1821.); *Hassler*: Geschichte

határozottan nyilatkoznak, sőt egyesek ellenkező véleményre térnek át.¹⁾ Végre egészen megerősödik, és különösen az osztrák jogi irodalomban majdnem kizárólagossá lesz az a nézet, hogy a császári cím fölvételéből a Felség uralkodása alatt élő összes országok és királyságok szorosabb jogi egysége következik; a magasabb cím az összes országokat egy magasabb állami egységbe, a császárságba olvasztotta. E nézetet elfogadják még azok is, a kik Magyarország és Ausztria mai viszonyát elfogulatlanul képesek megítélni.

így olvashatjuk, hogy az örökös császári cím fölvétele fontos állami intézmény, II. Ferencz ezzel országait szorosabban összefűzi a napóleoni túlhatalommal szemben,²⁾ a császári

des österreichischen Kaiserthums (1842.); *Klaudi*, a ki még leginkább jogi alapon tárgyalja a kérdést, világosan kijelenti, hogy a császári cím pusztán cím és fölvételének jogi következményei nincsenek, a miért azután meg is támadják.

¹⁾ *Arneth*: Geschichte des österreichischen Kaiserthums (1827.); *Meynert*: Gesch. Oesterreichs (1846.). *A Rotteck* és *Welcher* Staatswörterbuch-ban, Oesterreich címűszónál (1848.): II. Ferencz 1804. aug. 11-én: »seine gesammten Staaten als »Kaiserthum von Oesterreich« zu einem ganzen vereinigt hatte«. A souverain a császár, csakhogy souverainitása a magyar belügyekre korlátolt. *Mailáth* szerint, az császári cím az ausztriai államtest alakulásának symboluma és annak egységét megpecsételi (Geschichte des österreichischen Kaiserstaates, 1842.), a ki egyébként már hasonló felfogásnak ad kifejezést a magyar Ismeretek Tárában. (I. köt. 1831.) A tekintélyes osztrák író, *Beer*, a Bluntschli-féle Staatswörterbuch-ban, »Kaiserthum Oesterreich« címűszónál (1862.) mondja: »Die Annahme der Kaiserwürde von Seiten Napoleons bestimmte Franz I. sich zum Erbkaizer von Oesterreich zu erklären und seine sämmtlichen Staaten unter den Namen eines Kaiserthums zu einem Staate zu vereinigen. E nézetet van *Lustkandl*, bécsi tanár nálunk is hírhedt művében (Das ungarisch-österreichische Staatsrecht, 1863) és megtámadja *Klaudit*: »Es ist gerade umgekehrt, als wie man von verschiedenen Seiten deduciren gehört hat (z. B. *Beichsrath Klaudi*), nicht darf man sagen, weil das Patent vom 11. August 1804 einen blossen Titel eingeführt hat, darum besteht keine realverbundene Monarchie, sondern weil bereits eine realverbundene Gesamtmonarchie bestand, deshalb hat der Begent einen dieses Verhältniss zweckmässig bezeichnenden Titel eingeführt... und weil eben die Monarchie schon bestand, darum ist auch das Patent ohne Widerrede auch in Ungarn anerkannt worden.«

²⁾ *Welcher*: Weltgeschichte.

czím szép symbolumát képezi a Felség uralkodása alatt élő országok egységének. — *Ulbrich* szerint, az 1804-ben fölvetett örökös császári czím a Felség országai reál-egyesülésének symboluma, a császárság pedig a pátens szavai szerint az összes országok egységét és összhatalmát jelenti.¹⁾ *Dánt teher von Kollesberg* akkor a bécsi, most az innsbrucki egyetem tanárának felfogása, hogy az ausztriai császárság régente, az 1804. augusztus 11-ki pátens értelmében a Felség uralkodása alatt élő királyságokból és országokból alakult államot jelentette. Ez egyesítés létre jöhetett, mert akkor az összmonarchia absolut volt (?), így tehát az államfő szabadon határozhatott,²⁾ *Gumpłowicz* egész röviden nyilatkozik a czím fölveteléről, de úgy látszik, hogy az uralkodói jogokat most már a császár hatalmi körébe tartozóknak tekinti.³⁾ *Bidermann* irodalmi hagyatékából, az említett nagyobb művének befejezéseként közölt tanulmány⁴⁾ a császári czím fölvetelésének jogi jelentőségéről külön nem nyilatkozik, minthogy az szerinte olyan világos, hogy bővebb magyarázatra nem szorul. De fejtegetéseiből az tűnik ki, hogy a császári czím Magyarországot és Ausztriát egy magasabb állami egységbe foglalja össze, illetve ez egységet megerősíti vagyis kifejezi. Az előadása és okos-

¹⁾ Id. műveiben: »Die Kaiserwürde ist ein Symbol der realen Vereinigungen aller einzelnen Länder . . . der Ausdruck Kaiserthum bedeutet nach dem Wortlaute des Patentes die Gesamtheit der verbundenen Königreiche und Länder ... Gesamtmacht des coexistenten Staates. — Bár ő már akkor is bizonyos dualismust lát a két állam közti viszonyban, csakhogy a magyar király közjogi személye inkább a magyar belügyeknél lép előtérbe, míg az összmonarchiát érdeklő ügyben a császár bírja a hatalmat.

²⁾ »Das frühere Kaiserthum bezeichnete nach dem Patente vom 11. August 1804 den Staat, welcher aus sämtlichen Königreichen und Ländern, die zu jener Zeit unter dem österreichischen Scepter vereinigt waren, für das Gebiet der ihnen allen gemeinsamen Angelegenheiten (sic) bestand. Da die Gesamtmonarchie damals eine absolute war, stand dem Staatsoberhaupte dieser Monarchie allein die Entscheidung zu.« (Der monarchische Bundesstaat Oesterreich-Ungarn, 1880).

³⁾ Einleitung in das Staatsrecht és Das österreichische Staatsrecht.

⁴⁾ Közli Adler, a bécsi egyetem magántanára, Grünhut-féle Zeitschrift für das priv. und öffentl. Recht. XXL köt. 1894.

kodása annyira különös, hogy jónak látjuk itt az eredeti szövegére utalni.¹⁾

Tezner, a bécsi egyetem magántanára, érdekesen fejtegeti,²⁾ hogy a magyar alkotmányos küzdelmeknek sajátsága volt, miszerint nem is annyira a személy szabadságáért, mint inkább az állam függetlenségének, önállóságának fentartásáért folytak. A magyaroknak, mondja, sikerült is az uralkodótól időről-időre annak biztosítását elnyerni, hogy az uralkodói hatalmat Magyarországon csak mint magyar király gyakorolja, és ezzel elejét vették ama felfogásnak, mintha Magyarország a német örökös tartományokkal jogilag az állami életre egyesült volna. Ilyen biztosítást tartalmaznak különösen az 1791-ki törvények,

¹⁾ »Thronfolger ist in Ungarn so gut als in Oesterreich der *Archidux Austriae*. Dass derselbe vermöge der ungarischen Vefassung gehalten ist bei vielen fürstlichen Verrichtungen als König von Ungarn so sich zu benehmen, wie diese Verfassung es vorschreibt, ändert nichts au der Machtsphäre, die der seit dem Jahre 1804 zum Kaiser von Oesterreich erhobene *Archidux Austriae*, allen Sträubens der Ungarn ungeachtet, auch auf dem Gebiete der ungarischen Krone zu entfalten im vollen Rechte ist . . . Der Kaisertitel ist beim regierenden Erzherzoge von Oesterreich an die Stelle des Erzherzogstitel getreten (?), während die übrigen Prinzen des Herrscherhauses den letzteren führen (elözöleg is viselték). Diese Veränderung vollzog sich im Jahre 1804. Am 10. August des eben genannten Jahres eröffnete Kaiser Franz seinen bezüglichlichen Entschluss einer Versammlung der Staatswürdenträgern. Am folgenden Tage verkündete ein Patent, dass der bisherige römisch-deutsche Kaiser (mint ilyen?) den Titel eines Erbkaisers von Oesterreich angenommen habe . . . die ungarischen Behörden wurden durch ein königliches Rescript vom 17. August davon benachrichtigt, in diesem lateinisch abgefassten Rescript ist statt vom »Erbkaiserthum Oesterreich« (de ez a pátensem fordul elő), von einer »*Monarchia Austriaca*« die Rede. Dass hierunter auch die ungarischen Länder begriffen seien, ist nicht ausdrücklich gesagt, aber dem Contexte deutlich zu entnehmen. Denn es wird den Ungarn zum Tröste in dem Rescripte erklärt, dass die ungarische Verfassung von der Neuerung in keiner Weise berührt wird.« (De ha a változás Magyarországot nem érte, miért kellett a magyarokat megvigasztalni?)... Ezzel: »die Herrschaft über alle Erbkönigreiche und Länder, nicht blos deren Gesamtgebiet ist als untheilbar erklärt. . . die dualistische Neugestaltung der österr.-ungarisehen Monarchie (1867) hat die bezüglichliche Rechtsanschauung in den Hintergrund gedrängt.«

²⁾ Die ungarischen Verfassungsgesetze. Birálat. Grünhut-féle Zeitschrift für das priv. und öffentl. Beelit. XX. k. 1893.

melyek nemcsak Magyarországnak tartománynyá válását, hanem a királyi hatalomnak csak részleges egyesülését is más államhatalommal kizárták.¹⁾

De a francia háborúk, folytatja, a népeket végre az alkotmányokkal szemben is közönyössé tették és így I. Ferencz az ausztriai császári címet, az egyesített ausztriai államtest egységének és tekintélyének megerősítésére fölveheti és publikálhatja, a nélkül hogy a magyaroknál ellenzésre találna. Igaz, hogy a címnek fölvétele hirdető pátensben a magyar alkotmány biztosítatik, de ilyen biztosítást nyertek a többi királyságok és országok is, a melyek pedig, mint tartományok, most már az egységes államhatalomnak meghódoltak. Az államhatalmat egész 1848-ig úgy kezelik, hogy felismerhető lesz, miszerint az 1804-ki pátens nem valamely pusztá címét, hanem az egész monarchiára kiterjedő egységes hatalmat állapít meg... és Magyarország csak 1867-ben, a kiegyezéssel nyeri vissza államiságát, addig provincia.²⁾

Juraschek szerint a császári cím fölvétele Magyarország

1) »... nicht blos eine Provinzialisirung Ungarns, sondern auch nur eine partielle Verschmelzung der ungarischen Königsgewalt mit einer fremden Staatsgewalt zu einer rechtlich einheitlichen ausschliessen... Das ganze so reiche, für die Erstarkung der Gesamtstaatsidee vorgebrachte historische Material (Bidermannna czelozva) kann an dem Resultate nichts ändern, dass der Versuch, eine feste, verfassungsmässige Grundlage zu gewinnen, mit dem Erlass dieser Landtagsabschiede gescheitert ist.«

2) »Das Patent vom 11. August 1804, in welchem Franz X. für sich und seine Nachfolger den Titel eines erblichen Kaisers von Oesterreich zur Befestigung des Ansehens des vereinigten österreichischen Staatenkörpers annimmt, kann publiciert werden, ohne die nachdrücklichsten Proteste der ungarischen Stände hervorzurufen. Der Aufrechthaltung der Verfassung Ungarns wird in diesem Patente gedacht, aber nicht minder der aller übrigen Königreiche und Staaten, von denen nicht bezweifelt werden kann, dass sie als Provinzen einer einheitlichen Staatsgewalt unterlagen... Jedenfalls ist bis zum Jahre 1848 die Staatsgewalt in der ganzen Monarchie derart ausgeübt, dass sich erkennen lässt, es habe mit dem citirten Patente nicht blos ein Titel, sondern eine einheitliche Staatsgewalt in der ganzen Monarchie etablirt worden wollen... erst im Jahre 1867 ist der ungarische Staat, bisher nur eine Provinz, neuerlich begründet worden.«

és a Felső német örökös tartományai közt levő tényleges viszonyt véglegesen jogira változtatta át; . . . a német és a szláv örökös tartományokban a császár uralkodik, Magyarországot illetőleg azonban csak a kiülgyekben és kadügyekben, míg a belügyekben a királyt illetik meg az uralkodói jogok. Az 1867-ki kiegyezés e tekintetben azután változásokat idéz elő.¹⁾

Ha még ezekhez hozzá vesszük a magyar felfogást, mely a magyar alkotmányosságból, az állam függetlenségéből kiindulva a császári címnek fölvétele alkalmával Magyarországot illetőleg minden jogi jelentőségű változásnak a leghatározottabban ellenmond: be kell látnunk, hogy kérdésünkre vonatkozólag a különböző nézeteknek egész mintalapját lehet összeállítani.²⁾

A nézeteknek ilyen nagy eltérése a komoly irodalomban vezetett engem arra, hogy a kérdést forrásainál, a levéltárakban tanulmányozzam. Kutassam azt, hogy az ausztriai császári címnek milyen jogi jelentőséget tulajdonítottak abban a korban, a melyben létrejött; a bécsi, valamint a külföldi kormá-

¹⁾ Id. m. »Als endlich durch die Schaffung der österreichischen Kaiserwürde (1804) der faktische Zustand definitiv in einen rechtlichen umgewandelt wurde, da wurden die schon früher erloschenen Regentenpersonen der deutsch-slavischen Länder vollends beseitigt und aufgesogen von der einheitlichen österreichischen Kaiserwürde, aber die Kegentenperson des ungarischen Königs blieb erhalten ... Es war somit der eigenthümliche Zustand, wonach der Kaiser von Oesterreich in den oben genannten Angelegenheiten (külügyek és hadügyek) über die Gesammtheit der Länder regierte und den Best der Staatsgewalt in den deutsch-slavischen Ländern wieder als Kaiser von Oesterreich, in Ungarn als König ausübte, nun dauernd rechtlich fixirt.«

²⁾ De a magyar művek is többször azt a gondolatot keltik az olvasóban, mintha Ausztriában, 1804-ben, a császári cím fölvételével, Magyarországot jogilag egyesítettnek tekintették volna és ez ellen tiltakoznak. Továbbá megjegyezzük, hogy tudunkkal az újabb külföldi irodalomban csak egyedül *Jellinek* (Staatenverbindungen) nyilatkozik a magyar állásponthoz hasonlóan: »das Patent vom 11. August 1804, mittelst welches Franz II. als Herrscher der Gesammtheit seiner Staaten den Titel eines Kaisers von Oesterreich annahm, hat keinerlei Folgen für die staatsrechtliche Stellung Ungarns gehabt; Ungarn hat durch Anerkennung dieses Titels sich in keiner Hinsicht zu einer Provinz eines über ihm stehenden Staates gemacht. — Hauke (i. m.), Luschin (Reichsgeschichte, 1896) határozatlan.

nyok felfogása egyezett-e a magyar állásponttal vagy eltért tőle, avagy talán a magyar alkotmány félreértésével keletkezett? Ezen sem lehetne csodálkoznunk, tekintve az akkori közjogi tudást, különösen pedig a magyar alkotmány csekély ismeretét külföldön.

És most, a midőn e tanulmányok eredményéről beszámolni kísérletet teszek, azt hiszem, képes vagyok bebizonyítani, hogy e tételt illetőleg az idegen jogi irodalomnak jelenleg uralkodó iránya messze eltávozott a valótól, hogy azt már elfelejtette. Sőt nekem úgy látszik, hogy a magyar állam függetlensége oly erősen domborodik ki ép ez esetben, hogy vele foglalkozni már e szempontból is érdemes.

*

Az ausztriai császári cím fölvételének jelentőségét hogy méltathassuk, szükséges némely közismereti tény, habár csak egész röviden is felemlítenünk.

A császári cím (Imperator) már az ókorban is a legmagasabb világi hatalmat jelenti; igaz ugyan, hogy választás útján nyerhető el, de a választással az egész »majestas populi«, a »majestas reipublicae« reá ruháztatott.

A középkorban a császár a keresztény világ feje.¹⁾ Megmarad, sőt megerősödik az a felfogás, hogy birodalma »Imperium mundi«. Később is az »Imperium Romanum Germanicae Nationis« elsőségét vitatlanul elismerik. Már léteznek ugyan mellette önálló, független államok, melyeknek uralkodói a hatalom souverain voltát illetőleg a császárral egyenlők, de rangra a császár fölöttük áll, mint ahogy ezt Mátyás királyunk is megírta Frigyes császárnak. Sőt midőn nagy Péter a nystadti béke (1721.) után, mint a keleti császárok utóda és női ágon rokona a császári címet szintén fölvette, a római-német császárt rang-

¹⁾ Némelyek szerint ezt symbolizálná a kétfejű sas, már akár abban az értelemben, hogy a keresztény világnak két feje van: a lelkiekben a pápa, világiakban a császár, akár pedig a nyugati és a keleti császárokra vonatkoztatva. Mások szerint ez egyszerűen csak megkülönböztetné a császári címet a római királyi címtől, melyet az egyfejű sas alkotott (Háberlin-Pütter: Handbuch des Teutschen Staatsrechts, 1794).

ban elsőnek elismeri és ez a nemzetközi életben, a diplomatiái érintkezéseknél mindig megmaradt. — Ebből érthető, hogy a »felség«, »felséges« legmagasabb címzéseket hosszú időn keresztül csak a császárt megilletőnek tekintik és midőn a XV. századtól a királyokkal szemben is használják már, a császár ellenmond és jogilag a királyokat is megilletőnek általában csak a westphaliai béke után fogadják el.

A múlt század végén és századunk első éveiben tehát a császári címhez két ezer év hatalmának és dicsőségének emléke fűződik; így volt elég ok reá, hogy becsesnek tekintsék, és pedig annál inkább, mert még mindig a legmagasabb uralkodás rang és tekintély jelzésére szolgál. Megérthető az is, hogy dynastiánk, mely e címet ugyan választás útján nyeri el, de tényleg már, rövid megszakítással, több mint háromszáz év óta bírja, ragaszkodik hozzá.

A napóleoni háborúk következtében a római-német birodalom alapjában ingadozik. De azért még sem mondhatnánk, hogy az ausztriai császári cím fölvételére a közvetlen okot ez szolgáltatta volna, mint ahogy többektől hallható és valószínűnek is látszik, miután most már a később bekövetkezett eseményeket is ismerjük. Nem. Az osztrák államférfiak a lunevillei béke után a római-német birodalom és ezzel a római császári cím fennállását még lehetőknek Ítélik. Igaz ugyan, hogy ott már egy idegen hatalom nagy befolyáshoz jutott, de nem volt kizárva, hogy ez csak ideiglenes természetű lesz, és azután, mert a császári cím már a XVII. és XVIII. században jogi tartalmából és tényleges hatalmából úgysis igen sokat veszített.

A bécsi udvari és állami levéltárban őrzött okmányokból a legvilágosabban kitűnik, a mi egyébiránt a történetirók nagy részének is álláspontja, hogy az ausztriai császári cím fölvételére a közvetlen okot I. Napóleon szolgáltatta ama tervével, hogy Franciaországban a monarchiát a császársággal állítja vissza, minthogy a királyi cím, melylyel szemben a francia nemzet ép előbb fejezett be egy véres küzdelmet, nem igen vonzhatta, és mert a császársággal ugyancsak nagy és hízelgő történeti emlékeket eleveníthetett föl, mint nagy Károly utóda, valamint ez tényleges hatalmának is inkább megfelelni látszott.

A midőn az első consul tervének hire Becsbe érkezik,

majd a francia kormány a bécsi udvar hozzájárulását kikéri és sürgeti, akkor jön hivatalosan szóba a dynastia által fölveendő örökös császári cím. A kérdés mibenlétének megvilágítására, az elintézésre szóló javaslattal egyetemben, gr. Colloredo, birodalmi alkancellár, és gr. Kobenzl, udvari és állami titkos kancellár, 1804. márczius 20-ki kelettel, egy memorandumot¹⁾ terjesztenek a Felség elé, mely azután a továbbiaknak is alapul szolgál.

A monarchia visszaállítása Franciaországban, természetesen a bécsi udvar előtt ellenszenves nem lehetett; mert egyrészt ez csak betetőzése az első consul által eddig is követett politikai iránynak, és mert tőle a monarchikus államok megerősödése, ezzel az általános béke is talán inkább várható volt. Fölötte sajnálandónak tekintik ugyan, hogy nem a törvényes királyi család előnyére történik, de végre is tanácsosabbnak látszott megnyugodni egy szerencsés »Usurpator«²⁾ sikereiben, mintsem hogy a legitim uralkodócsalád jogaiért folytatott eredménytelen küzdelem Európa békéjét továbbra is megzavarja.)

De már az a terv, hogy Napoleon a monarchiát a császári cízzel akarja visszaállítani, a bécsi kormánynak nagy gondokat okozott.

Ez a fenhéjázás (Anmassung), mondja a memorandum, már csak azért is komoly megfontolást igényel, mert féltő, hogy a császári magasabb cízzel új hódítási vágyak lesznek összekötve; továbbá kétely merült fel a tekintetben is, hogy az új francia császár hajlandó lesz-e a római császár rangjának elsőségét elismerni?

A legnagyobb aggályt azonban az a kérdés okozta, hogy milyen lesz uralkodónknak és házának, valamint a monarchiának, tehát a Felség jogara alatt élő, egyrészt a trónörökösödési országos törvények szerint, másrészt a hűbéri patrimoniális jog alapján örökös országainak és tartományainak viszonya az rij császársághoz?

¹⁾ A bécsi Staatsarchiv titkos levéltári része, Titel und Wappen, II. fasc.

²⁾ Ugyanott.

Mert igaz ugyan, hogy a dynastia több mint háromszáz év óta bírta a római császári czímet, de minden egyes esetben választás útján nyerte el, és így nem volt kizárva annak a lehetősége, hogy esetleg másra szálljon át; különösen most a császári rang elsőbbségéért beállható küzdelemben talán épen a francia befolyás fog oda hatni, hogy azt valamely engedékenyebb német fejedelem nyerje el. A múltból egy praecedens kínálkozott a kérdés elvi megoldására: Mária Theresia nem viselte a császári koronát, de azért, mint magyar király és a német örökös tartományok uralkodója, az európai nagyhatalmakkal és így Franciaországgal is teljesen egyenrangúnak tekintetett.

A francia kormány a jelen esetben is hajlandónak mutatkozott az egyenlőség elismerésére,¹⁾ de jogosult volt az aggály, hogy megmarad-e a jövőre is ez állásponton, akkor, a midőn a francia uralkodó a császári czímmel olyan czímnak a birtokosa leend, mely a közfelfogás szerint magasabb rangot, elsőbbséget jelent, és ép ez okból nem fogják-e elsőbbségre való törekvését mások is igazoltnak tekinteni?

A bécsi udvar tehát nem láthatta szívesen a francia császárság keletkezését, de nem volt abban a helyzetben, hogy ellene mondjon, vagy akár csak kitérő választ adjon. Ezért a kancellári javaslat oda irányul, hogy Ferencz császár és király a francia első consulnak a császári cím fölvételére vonatkozó tervét a kedvetlenség minden jele nélkül, sőt előzékenyen fogadja, de azt is mindjárt tudomására hozza, hogy mint Magyarország királya és az örökös tartományok uralkodója az eddig is élvezett rangegyenlőségének fentartása céljából a francia kormányval bizalmas természetű tárgyalásokba óhajt bocsátkozni, és ezek folyamán jöhetne szóba, hogy uralkodónk a rang egyenlőségét maga számára csakis az örökös császári cím fölvételével látja valóban biztosítottak, már akár úgy, hogy a római császári cím dynastiánkat illetőleg örökössé tétessék, akár pedig más alakban, a Felség uralkodása alatt

¹⁾ A bécsi Staatsarchiv, Titel und Wappen, II. fasc. 4. sz. — L. még Wertheimer: Geschichte etc.

élő országokra és királyságokra gyökeresítve. De egyszersmind kifejezendő lenne az is, hogy, ha az első consul eláll tervétől, uralkodónk is lemond a császári cím fölvételéről, miután ezzel csak az egyenlőséget óhajtja fentartani.

A párisi és bécsi kormányok között a bizalmas tárgyalások hosszabbra nyúlnak, és az érdekes részleteket nem nélkülözik,¹⁾ de végre is a francia kormány elfogadja a bécsi udvar javaslatait, hogy ez meg a francia császárságot ismerje el. És miután I. Napoléon 1804. május hóban a francziák császárává kikiáltott, a senatus által megerősített, a bécsi kormány is terveinek megvalósításához fog.

A kivitel módozataira vonatkozó kancellári előterjesztés²⁾ abból indul ki, hogy Magyarország és az örökös királyságok és tartományok uralkodóját Franciaországgal, így tehát a francia uralkodóval szemben is a múltban elismert, a campoformiói és a lunovillei békében is kifejezett egyenlő rang illeti meg. Ez pedig nemcsak a külső ceremóniális eljárásban, a követek és meghatalmazottak egyenlő jogaiban nyilvánul, hanem abban is, hogy egyik fél sem viselhet magasabb souverain címet a másiknál, vagy ha egyik ilyent mégis fölvenne, a másik is jogosított hasonlóan cselekedni és azok a hatalmak, melyek az elsőnek rangban való emelkedését elismerik, az utóbbtól sem tagadhatják meg hozzájárulásukat, minthogy nem függhet egy harmadiknak önkényétől, hogy a nemzetközi megállapodásokon és szerződéseken nyugvó egyenlőség csorbát szenvedjen. — Másrészt meg ő Felsege, mint örökös királyságainak és országainak souveraine, minden előfeltétellel rendelkezik a császári cím fölvételéhez. Így monarchiája »több, egymástól független országokból és királyságokból áll,³⁾ és ez alapon a hatalom és tekintély azon fokával rendelkezik, a

¹⁾ L. Wertheimer: Geschichte Oesterreichs und Ungarns im ersten Jahrzehnte des XIX. Jahrhunderts.

²⁾ A bécsi Staatsarchiv, titkos levéltár, Titel u. Wappen, II. fásé.

³⁾ Ebből is kitűnik, hogy a »monarchia« itt nem közönséges államjogi, hanem átvitt értelemben használt kifejezés a monarcha személyére vonatkoztatva, a ki több független királyságokban és országokban (vagyis közönséges értelemben több monarchiában) uralkodik.

mely régtől fogva a legelső európai államokkal egyenlővé tette.«

De a cím fölvételénél, folytatja az előterjesztés, arra különös figyelem fordítandó, hogy a monarchia sajátos közviszonyai sérelmet ne szenvedjenek, és ezt úgy véli elérhetőnek, hogyha a császári cím nem az egyik vagy másik ország címével jön kapcsolatba, hanem a Felső uralkodása alatt élő *független királyságok és országok összeségére* gyökeresítetik (radizirt).

Ez azután számos félreértésre vezetett és talán vezet ma is, pedig az előterjesztés megmagyarázza, hogy miként értendő.

A császári cím a fejedelem személyére vonatkoznék, a ki több független ország fölött uralkodik. De ez országoknak alkotmánya, eddigi jogaik, címeik, kiváltságaik, egyszóval egész politikai alakulata változatlan marad, habár az uralkodó az örökös császári címet is viselni fogja. A mint a Felső a római császári címet századokon keresztül viselhette a monarchia különböző államainak és birodalmainak (besonderen Staaten und Reichen) sérelme nélkül, ép úgy nem lesz az sérelmes, ha most mellé még fölveszi az örökös császári címet, ha csak ez a monarchiát alkotó, különálló országok jogainak, alkotmányának tiszteletével történik. — Azért is a kancellárnak javaslata oda irányul, hogy a császári cím az uralkodóház (ausztriai) nevéhez kapcsoltsassák, mert így elejét vehetni ama kifogásoknak, melyeket esetleg különösen Magyarország emelhetne¹⁾, miután közjogi állása változást nem szenved. A Felső megmarad továbbra is magyar királynak és az örökös tartományok urának. »Felsőged a legtokétebb függetlenséggel bírja örökös királyságait és országait, a mi az által nincs megsértve vagy gyengítve, hogy Felsőged a

¹⁾ Az előterjesztés világosan mondja: »die Benennung von Oesterreich, keineswegs von dem Lande Oesterreich, sondern von dem allgemein üblichen Geschlechtsname des durchlauchtigsten Regentenhauses genommen und zu verstehen ist.«

római-német birodalomhoz tartozó országok felett is uralkodik, mint ahogy — mondja igen találóan — az angol királynak, svéd királynak, dán királynak független souverainitásán nem ejtett csorbát a római-német birodalomhoz tartozó részeknek birtoka.«¹⁾ — Minthogy pedig a Felső uralkodása alatt élő független ország kétségkívül első sorban a magyar királyság, e kijelentés nem kevesebbet ismer el, mint azt, hogy a magyar királyság olyan független és souverain a német örökös tartományokkal szemben, mint a milyen független volt Anglia, Svédország, Dánia, és ez a cím fölvétele után is változatlan marad.

Ferencz császár és király, az 1804. augusztus 8-án kelt előterjesztést elfogadja és akként rendelkezik, hogy a császári cím fölvétele ennek értelmében és indokai alapján történjék; arról ügy a külhatalmak, mint a Felső uralkodása alatt álló országok és hatóságok értesíttessenek, a mi azután három nap múlva, augusztus 11-én kelt ismeretes pátenssel meg is történik. Magyarország pedig, mint tudjuk, augusztus 17-én kelt külön leirattal nyer a cím fölvételéről értesítést, melyhez a pátens mellékelve sem volt és ámbár e leirat a pátens szövegét vagyis az utóbb említett memorandum főelveit tartalmazza, de egy külön pontban még Magyarország alkotmányos jogállását és függetlenségét újra is biztosítja.

¹⁾ A kancellári előterjesztés e tétele így szól: ... E. Majestät haben sich entschlossen, den neuen erblichen Kaiser-Titel nicht auf eines von Ihren Erbländern, sondern auf den Complexum aller Ihrer *unabhängigen* Staaten und auf die Person des Kegenten, der diese Staaten unter seinem Scepter vereinigt, dergestalt zu radiziren, dass die Staaten und Königreiche ihre Titeln, Verfassungen und Vorrechte ungeschmälert beibehalten ... *Die politische Beschaffenheit dieser Länder bleibt unverändert, obschon der Besitzer aller derselben den erblichen Titel eines Kaisers führt.* Dieser Titel wird mit demjenigen Verband in keinen Widerspruch kommen, der zwischen den deutschen Erbländern und dem deutschen Reiche besteht (tehát annyira nem összefoglaló cím). *E. Majestät besitzen Ihre Erbkönigreiche mit vollkommener Unabhängigkeit, welche dadurch auf keine Art vermindert oder beschränkt wird, dass allerhöchstdieselben auch einige mit dem deutschen Staatskörper vereinigte Staaten besitzen;* gleichwie der Besitz von Reichslanden der unabhängigen königl. Würde der Souveraine von England, Dänemark, Schweden keinen Abbruch thut.

Érdekes, hogy vigy a pátens, mint a Magyarországhoz intézett leirat háromszor is hangsúlyozza, miszerint a címfelvétel különösen arra való tekintettel történt, hogy a Felség több egymástól független országnak az uralkodója. Így mindjárt a bevezetésben: »A címfelvétel tekintettel az uralkodóház ősi fényére és az uralkodása alatt álló, független fejedelemségeket magában foglaló államainak (unabhiingige Königreiche und Fürstenthümer in sicli fassende Staaten) nagy terjedelmére és népességére történik;« továbbá »az uralkodó jogosítottnak érzi magát, hogy e címet az uralkodóház és a monarchia fényének emelésére fölvegye, tekintettel ennek (t. i. a monarchiának) független államaira;« végre »az uralkodó maga és utódai számára, független államainak osztatlan birtokában az ausztriai örökös császári címet és méltóságot a *föherczegi liáz nevéként fölveszi*, de úgy, hogy az összes királyságok, fejedelemségek, tartományok eddigi címeiket, alkotmányukat, jogukat változatlanul megtartandják, különösen pedig áll ez a magyar királyságra és a vele egyesített országokra.«¹⁾

Magyarországhoz intézett leirat utolsó pontjában pedig még egyszer előfordul: »Megemlékezvén a koronázási hitlevélben kiadott biztosításról, ő Felsége figyelmét arra fordította, hogy a mit az egész monarchia fényének emelésére és méltóságára tenni határozott, az Magyarország alkotmányának, törvényeinek, jogainak épségben tartásával történjék.«

De mielőtt a császári címnek az uralkodóház nevéhez

¹⁾»... *in dem unzertrennlichen Besitze unserer unabhängigen Königreiche und Staaten den Titel und die Würde eines erblichen Kaisers von Oesterreich als den Namen unseres Erzhauses dergestalt feierlich anzunehmen und festzusetzen*, dass unsere sämmtliche Königreiche, Fürstenthümer und Provinzen ihre bisherigen Titel, Verfassungen, Vorrechte und Verhältnisse fernerhin unverändert beibehalten sollen.« A leiratban: »Cujus in consequentiam praemissa matúra deliberatione Majestati Nostrae visum est, pro Nobis, Nostrisque in inseparabili regnorum et independentium ditionum Nostrarum Kegimine Successoribus titulum et dignitatem: Haereditarii Imperatoris Austriae. utpote augustae domus Nostrae cognomine, quam solennissime hisce ea tarnen ratione assumere et stabilire ut universa Kegna, principatus et provinciáé Nostrae titulis, Constitutionibus ac juribus suis, quibus hactenus gaudebant in posterum quoque citra mutationem illibate fruantur.«

történő kapcsolása elhatározottat volna, többféle terv merült föl, a melyek szintén bizonytságot tesznek arról, hogy csakis a császári czímnek valamely alakban fölvétele volt a czél. — Az első, hogy a római császár czím az uralkodóházat illetőleg örökössé tétessék. Ez bírta volna legteljesebben a történeti tradíciókat; csakhogy örökössé tétele nem történhetett volna egyoldalúan, uralkodói rendelettel, hanem csak a birodalmi gyűlés beleegyezésével, a mi pedig egyáltalán nem volt biztosítottnak tekinthető. Mert igaz ugyan, hogy a római császári czím inkább csak üres czím, de vájjon a birodalmi fejedelmek nem tarthattak volna-e olyan idők bekövetkezésétől, a midőn a most már örökössé vált császári czím régi jogaihoz visszafelé fejlődik? A másik terv volt, ugyancsak a történeti emlékeknek hódolva a »Pannónia császára« czímet fölvenni; egy harmadik szerint a »magyar és cseh császár« czím lett volna fölveendő, a császári czímet a Felső két legtekintélyesebb királyi czíméhez csatolva. — Elfogadásra azonban egyik sem talált.

A külhatalmak értesítésénél a czím fölvételét kihirdető okiratot még egy rövidke levél is kíséri, mely előterjesztést tartalmaz a czím elismerésére; továbbá némely követségünkhöz (angol, svéd, dán, egyes német követségekhez) még bizalmas utasítás *) is menesztetett az ügy mibenlétének megvilágítására, ha talán bővebb magyarázatra lenne szükség.²⁾ De semmiesem mutat ezekben arra, mintha a czím fölvétele a Felső uralkodása alatt álló országok szorosabb egyesítését jelentené vagy csak tervezné is. Ellenkezőleg azt olvashatjuk mindenütt, hogy az uralkodó ezzel háza rangjának, nemzetközi jogállásának, valamint a monarchia rangjának, tekintélyének megóvását óhajtja.

És csakis egy kitétele van a bizalmas utasításnak, mely téves és félreértésre is vezethetne. E szerint u. i. »Ausztria a diplomatikai és statisztikai általános használatban³⁾ az uralkodóházat jelenti és hasonló nevű monarchiáját.« Már pedig

1) Reservirte Weisung.

2) A bécsi Staatsarchiv, Titel und Wappen, n. fase.

3) »Nach dem allgemeinen Gebrauch der Diplomatiker und Statistiker.«

az uralkodóház, ősi hűbéres birtoka után ugyan ausztriai ház, a mi elismertetett a nemzetközi életben: »maison d'Autriche«, valamint a német birodalomban: »das Haus Oesterreich«, úgyszintén a magyar törvényekben, a pragmática sanctióban: »domus austriaca.« De a monarchia, ha már t. i. átvitt értelemben a Felső uralkodása alatt álló, egymástól független államokat együtt, tekintettel a monarchba közös vagyis egységes természeti személyére így nevezzük, mint ahogy az történik ma is, csak az ausztriai ház monarchiája lehet.¹⁾ Igaz ugyan, hogy a téves következtetéseket megakadályozhatta már a bizalmas utasítás következő mondata, a mely ismétli, hogy ő Felsége örökös királyságait teljes függetlenséggel bírja, és ezen csorbát nem ejtethet az a tény, hogy a német birodalomhoz tartozó tartományai is vannak.

Kérdésünkre igen érdekesek már most a hatalmak válasza, melyek egyszersmind arra is világot vetnek, hogy a császári cím fölvételét a hivatalos Európa miként magyarázta. A bécsi állami levéltárnak ide vonatkozó adatai között van néhány magánlevél, de a legnagyobb részben hivatalos átirat. Ezekben csak örvendetes tudomásvételről olvashatunk, a mennyiben a császári cím és méltóság az uralkodó, uralkodóház rangjának fölemelésére szolgál, megfelelően, Írják egyesek, ama bölcseségnek, melylyel a Felső háza tekintélyét fentartani mindig törekedett; hogy ez az ausztriai háznak új fényt ad, minthogy Európa legelső hatalmasságaival a rangnak egyenlőségét a címbe is fentartja; tudják, hogy a címet az uralkodó, mint több független állam regense, veszi föl, független királyságainak és államainak osztatlan birtokában, hogy ezzel a főhercegi házat császári házzá emeli; sőt felhozzák azt is, hogy a cím fölvétele minden alkotmányi vagy jogi változtatás

¹⁾ Ez okból nem tartjuk szerencsés kifejezésnek a császári cím fölvételét ünnepélyesen hirdető pátensnek, illetve ez ügyben Magyarországhoz intézett leiratnak e kifejezését sem: »österreichische Monarchie« vagyis »monarchia austriaca«, habár ezeket per analogiam »habsburgi monarchia« megokolni és helyesen értelmezni lehetne. Az 1765: XXX. t.-cikk már akkor tiltakozik, a midőn a tengerpartot ausztriaiának kezdik elnevezni, nehogy ez az ország jogainak sérelmére legyen.

nélkül történt, a Felség uralkodása alatt álló független országokat illetően.¹⁾

Nagyobb eltéréseket csak Anglia és Svédország válaszában találunk; mert ámbár Oroszország szintén halogatja hozzájárulását, de ennek csak az a célja, hogy a bécsi udvart némely orosz érdekekre engedékenyebbé tegye.²⁾ Anglia ugyan kész az örökös császári címét elismerni, de hozzá teszi, hogy az esetben, ha valaha a római-német császári korona az ausztriai császári címtől külön válnék, az utóbbi cím viselőjének nem adhatna más rangi elsőbbséget, mint a mely a magyar királyt és a cseh királyt, vagyis az örökös tartományok uralkodóját megilleti.³⁾ E válaszban tehát a dualismus mintegy nemzetközi elismerést nyer.

¹⁾ A francia kormány, melylyel ez ügyben, mint említettük, hosszabb tárgyalások folytak, végre elismeri a római császár rangi elsőségét és az ausztriai császári címet, mint a melyet az ausztriai ház a rang-egyenlőségnek megóvására fölvelt. Ez ügyben a bécsi kormánynak 1804. aug. 2-án kelt Champigny francia követhet intézet nyilatkozata a többi között azt mondja: »... Le souverain de la Monarchie autrichienne ayant joué avant la dernière guerre d'une parité parfaite de titre et de rang avec le souverain de la Monarchie française, sa Majesté ayant le droit e l'obligation de conserver cette parité à son auguste maison, ne pouvoit se dispenser d'adopter aussi de son côté le titre d'Empereur ...« *Schweiz*: »... als allerhöchstes Oberhaupt des Hauses Oesterreich für sich und ihre Nachfolger im unzertrennlichen Besitze der sämtlichen unabhängigen Königreiche und Staaten des Erzhauses den Titel und die Würde des erblichen Kaisers angenommen haben.« — *Dánia-Norvégia*: »zur Erhaltung des Ansehens des Erzhauses den Titel und Würde eines Erbkaisers angenommen.« — *Poroszország, Bajorország, Baden, Mecklenburg és a birodalmi városok* örömknek adnak kifejezést, hogy az uralkodóház így rangban és tekintélyben emelkedik: — *Hessen*: fölötte örül, »dass Se. Majestät dem Hause Oesterreich, mit Rücksicht auf dessen unabhängige Staaten, den erblichen Kaiser-Titel beizulegen geruhen.« — *Lippe*: »... Erhebung des durchlauchtigsten Erzhauses Oesterreich zur erblichen Kaiserwürde.« — *Augsburg* örömmel látja, hogy a Felség »den uralten Glanz des durchlauchtigsten Erzhauses Oesterreich durch die erblich erteilte allerhöchste Kaiserwürde in solchem Grade des Ranges zu erheben, welche allein mit dessen Macht und Grösse im schönsten Verhältnisse steht.« — *Anhalt*: »...mit der eigenen Weisheit für den Glanz, Würde ihres kaiserlichen Hauses gesorgt und den Titel eines Kaisers von Oesterreich angenommen« stb.

²⁾ Beer: Zehn Jahre österr. Politik (1878).

³⁾ »Pour le cas où la dignité d'Empereur d'Allemagne et la dignité

De már a svéd királynak nagy aggodalmai vannak és a cím fölvételét egyelőre nem hajlandó elismerni. Szerinte e kérdésben Ferencz császár és király önhatalmúlag nem intézhetnek. ebben a határozás joga csak a birodalmi fejedelmeket vagyis a birodalmi gyűlést illeti meg.

E nyilatkozat a bécsi udvarnál oly visszatetszést keltett, hogy Svédországot a diplomatai viszony megszakításával fenyegetik. Az ottani követünkhöz, gróf Lodronhoz küldött utasításban pedig újra magyarázzák, hogy az ausztriai császári cím nem a német birodalomhoz tartozó örökös tartományokra, hanem ő Felségének ezektől független államaira gyökeresítettik, azért a német örökös tartományok viszonyát a birodalomhoz nem érinti, és így fölvételének kérdése a német birodalmi gyűlés hatáskörébe nem tarthat.¹⁾

A római-német császárság a pozsonyi béke után elemeire bomlik szét, a Felség a római császári címet leteszi. De a nagy világtörténeti eseménynek az ausztriai örökös császári címre csak az a közvetlen jelentősége, hogy e címben az »örökös« szó (haereditarius Imperator) mely egyedül a római-német »választott« császár (electus Imperator) címmel szemben az ellentét feltüntetésére szolgált, most hivatalosan külön rendelettel megszüntettelek.²⁾ És így az »ausztriai örökös császár« címe két évi léttel bír.

Impériale de l'Autriche ne se trouveroient pas reunies dans le même souverain, Sa Majesté Britannique ne sauroit reconnaître dans l'Empereur d'Autriche d'autre préséance que celle, qui lui appartient comme Roi de Hongrie et de Bohême (bécsi Staatsarchiv, Titel und Wappen, II. fase. 4. a.).

¹⁾ »... die österreichische Kaiserwürde auf den Complexus der unabhängigen Staaten (Sr. Majestät) radizirt werde und die Verhältnisse Ihrer deutschen Erbstaaten gegen das römisch-deutsche Reich, sowie deren bisherigen Landestiteln unverändert bleiben.«

²⁾ Staatsarchiv, Staatsratsakten 1806. 2233. sz. a. »der Ausdruck »Erbkaiserthum« nicht mehr zu bedienen ist, sondern statt desselben in allen öffentlichen und amtlichen Urkunden die Worte zu gebrauchen »Kaiserthum Oesterreich« oder »österreichischer Kaiserstaat.« — De úgy látszik, a hatóságok még néha használják, mert 1812-ben és 1813-ban az osztrák hatóságok új rendeletet kapnak, a mely szerint »Erbkaiser« és »Erbkaiserthum« kifejezések elhagyandók, minthogy már fölöslegesek (osztrák belügyminiszteri levéltár 1812. 329. és 1813. 33. sz. a.),

Nem lehet azonban tagadni, hogy csakhamar mutatkoznak törekvések az ausztriai császári címet reális tartalomhoz, hogy úgy mondjuk, jogi jelentőségű hatásokhoz juttatni.

Ezt először is a pecsét ügyénél tapasztalhatjuk. A kérdés a körül forog, hogy a Felség ezentúl egységes pecsétet használjon-e az uralkodása alatt élő összes országokra, vagy pedig a külön magyar királyi pecsét a magyar ügyeknél, mint a hogy azt az 1723: XCVIII. t.-cz. megállapította, a jövőre is változatlanul megmaradjon? E kérdés már 1804-ben is felmerült, és akkor a m. kir. udvari kancellár ellenmondott¹⁾ az egységes pecsét használatának, mint a mely a magyar alkotmányt sértené. Majd 1806-ban újra szóba jön, és a titkos udvari és állami kancellár előterjesztésében²⁾ úgy most, mint már 1804-ben politikai okok is szerepelnek. Szerinte a császári cím fölvételének kettős célja volt. — Az egyik, hogy a felséges uralkodóház fényére szolgáljon, a másik pedig, hogy az egységes címben a Felség összes országaira új egyesülési pont és az egységnek symboluma keletkezzék. Erre a kancellári javaslat nagy súlyt helyez; ezt nevezi a nagy politikai célnak, a melyre, bár óvatosan, de ^{szívós} kitarással kell törekedni.³⁾ E célt szolgálná az egységes császári pecsét, míg a külön pecsétek és így a külön magyar királyi pecsét elvezetnek tőle.

A kancellári előterjesztés az indokolással egyetemben az államtanács⁴⁾ elé kerül véleményezésre. A többség ugyan a

¹⁾ L. a magy. kir. udv. kancellária válasza 1804. december 21. Staatsarchiv.

²⁾ Staatsarchiv. Staatsrathsakten 1806. 3249/3202.

³⁾ »Es sey bei Einführung der österr. Kaiserwürde der doppelte Zweck (politikai cél) vor Augen gewesen, für den äusseren Glanz dieses allerdurchlauchtigsten Hauses zu sorgen, nebsthei aber eine neue, allen Erhstaaten gemeinschaftliche staatsrechtliche Beziehung, einen Vereinigungspunkt und ein Symbol der Einheit aufzustellen, woran es bis dahin gefehlt hatte. Gäbe man nun das Verlangen von Ungarn in Beziehung auf das Wappen zu, so würde ausser dem Titel Eurer Majestät kaum mehr eine Spur der österr. Kaiserwürde wahrzunehmen seyn... Diesem nach müsse auf dem Wege zum grossen Ziel der Einheit mit vorsichtiger Schonung, aber unerschütterlicher Beharrlichkeit fortgefahren werden.« (Vortrag der geh. H. und St. Kanzley vom 6. Sept. 1806).

⁴⁾ Az államtanács kizárólag tanácskozó testület volt; felmerült

kancellár javaslata mellett foglal állást, de eltérő alapon, és sajtóságos, hogy az említett politikai szempontok a szavazatok indokolásánál többé elő nem fordulnak, sőt a sorok között mintegy visszautasítást lehetne kiolvasni, a mennyiben az államtanács tagjai közül többen és pedig az osztrákok közül is, hangsúlyozzák, hogy a császári cím fölvétele alkotmányjogi változást nem idézett elő; ¹⁾ csakhogy akkor magát a javaslatot kellett volna elvetni, mint a mely a címnek fölvételére támaszkodva már változásokat tervez.

A többség vezetője az államtanácsban a nagytekintélyű *Schittlersberg*. Ő nem intéz egyenes támadást, de úgy a magyar alkotmányt, mint talán általában az alkotmányosságot félreérti. Szerinte Magyarország alkotmánya a császári cím fölvételénél ugyan ünnepélyesen biztosított, de a javasolt egységes pecsét nem is sérti azt meg, minthogy ez nem más, mint az új császári címnek symbolikus kifejezése, tehát ha a cím nem sérelmes, akkor annak symboluma sem lehet az.²⁾ Továbbá úgy ő, mint a többség elfogadja a kancellári javaslatban felem-

ugyan az a gondolat (1791.), hogy rendelkezési joggal is felruháztassék, de ez nem valósult meg (Hock: Der österreichische Staatsrath). — Az államtanács összeállításáról érdekes ismertetést közöl Wertheimer id. m.

¹⁾ *Schittlersberg*: »Ew. Majestät haben bei der Annahme der österreichischen Erbkaiserwürde dem Königreiche Ungarn die feyerliche Versicherung gegeben, dass dadurch die Constitution ganz unangetastet bleibe.« *Pfleger*: »Hungarn könne sich mit der feierlichen Versicherung E. M. allerdings begnügen.« *Grohmann*: »... da das Königreich Ungarn schon die feyerliche landesfürstliche Versicherung hat, dass durch die Annahme der erblichen Kaiserwürde die Constitution des Keichs (Ungarns) unbeirrt bleiben solle, so ist dasselbe nach meiner Meinung in seinen Rechten vollkommen sichergestellt (Staatsarchiv, Staatsrathsakten).

²⁾ »So wenig *die Sache selbst* (a cím fölvétele) der Constitution und den Privilegien des Königreichs Ungarn nicht den mindesten Abbruch thut, ebenso wenig kann dieses *die symbolische Vorstellung der Sache* vermögen. Nur eine eigenmächtige oder einseitige Aenderung an den wechselseitigen Rechten und Verbindlichkeiten zwischen dem Regenten und den Unterthanen, welche auf Verträgen bestehen, wäre ein Eingriff in die Constitution oder in die Fundamentalgesetze.« A tévedés már itt s szembeötölő, mert a magyar államra nem is az lett volna sérelmes, hogy a császári cím symbolumot választ, hanem hogy a császári symbolumot a magyar törvénybe iktatott külön kir. pecsét helyett óhajtják használni.

lített azt az álláspontot, hogy, bár a külön magyar királyi pecsét használatát az 1723: XCVIII. t.-cz. biztosítja, mégis az uralkodó határozatával ezen változtatni lehet, minthogy ez a törvény nem alaptörvény, hanem csak magán (?) törvény és mert a pecsétügy rendezése az uralkodó felségjogaihoz tartozik.¹⁾

De volt ez ügyben ellenvélemény is. *Somogyi* államtanácsos u. i. a kancellár javaslatát nem találja elfogadhatónak és jogászai éllel magyarázza a császári cím fölvétele után beállott helyzetet, támaszkodva mindig az 1791. törvényekre.

Felséged, mondja, Magyarországot nem mint ausztriai császár, hanem mint magyar király birja. Magyarország nincs semmi más országgal vagy birodalommal egyesülve, hanem szabad ország, mely a *pragmatica sanctio* szerint ugyan Felséged monarchiájának *complexumához* tartozik, de a többi országoktól külön áll. A császári cím fölvétele Magyarországot nem érinti. Abban ugyan igaza van a kancellárnak, hogy a pecsétügy rendezése tulajdonkép a Felség jogaihoz, még pedig reservált jogaihoz tartozik, de miután ő Felsége az 1723-ban országgyűlésileg összegyűlt rendeket biztosította, hogy jövőre mint magyar király milyen pecsétet használ és ez országos törvénybe is beiktattott, most már rajta másként változtatni, mint új törvény alkotása által, nem lehet. — Ezek folytán javaslata oda irányul, hogy a külön magyar pecsét használata továbbra is megmaradjon.

Ez eltérő két javaslat, az eltérő indokolással kerül a Felség elé és I. Ferencz királyunk a kancellári és a többség

¹⁾ A kancellári előterjesztésben: »Nach dem allgemeinen staats- und völkerrechtlichen Herkommen hätten die Regenten unabhängiger Staaten ihre Wappen, Titel und alles, was zum Glanze des Hofes gehört, als Reservatsrecht von jeher angesehen und nach Willkür regulirt. Für Ungarn . . . gelte nicht minder der allgemeine publicistische Grundsatz, alles sey Majestäts- und Reservatsrecht, wovon nicht bewiesen werden kann, dass der König ausdrücklich an eine Einwilligung der Stände gebunden sey (a magyar alkotmányban inkább megfordítva állt), und dieser Fall trete gerade bei der Wappenregulirung ein.« ... Ez nem fundamentális, hanem »Privatgesetz, Privatgesetze aber dürfe der König, wenn sie auch in den Artikeln stünden, nach Umständen aufheben.« E véleményhez csatlakoznak Pfleger, Lorenz, Grohmaun, Zinzendorf és Schittlersberg államtanácsosok.

javaslatát törli, Somogyiét elfogadja, aláírásával megerősíti, valamint elrendeli, hogy a m. kir. kancellária ennek megfelelően értesíttessék.

Egy másik eset, ugyancsak 1806-ban, a midőn az államkancellár előterjesztést tesz az iránt, hogy Magyarországgal szemben a római-német birodalomhoz tartozott részek elnevezésére használt e kitétel »német örökös tartományok« jövőre maradjon el, miután a német birodalom úgysis már feloszlott, és mert az ausztriai császári címnek mégis csak bizonyos egységet kellene létre hoznia, illetve kifejeznie, habár mindig lehető kíméletével a régi jogoknak és szokásoknak.¹⁾

De a javaslat az államtanácsban csak egy szavazatot nyert, míg az államtanács többi tagjai elfogadhatónak nem találták, mert a magyar királyság ő Felségének többi országitól tényleg külön áll, és így az egységes elnevezés behozatala, vagyis a megkülönböztető elnevezés elhagyása, örökös félreértésekre vezetne. Alig képzelhető, mondják, hogy a kormány miként nélkülözhetné a külön elnevezést, míg Magyarországot az örökös tartományoktól meg kell különböztetni. Az elnevezés egysége csakis Gáli ez iára lenne kiterjeszthető, esetleg mint »Oesterreichische Erbstaaten«, miután az utóbbinak kormánya az örökös tartományokéval egyesítettett. És a Felség határozata is ez irányban döntött.

Eddig tehát ama célra, hogy a császári cím a Felség uralkodása alatt élő országok között megfelelő magasabb egység létrehozásával jogi tartalmat nyerjen, csak a külsőségeknél történtek kísérletek és, mint láttuk, eredmény nélkül. Majd azonban az előbbieknél sokkal fontosabb ügyben mutatkozik hasonló törekvés, a mely, ha sikerül, megtörtént volna az első lépés Magyarország és az örökös tartományok jogi egységére.

Az egyesített udvari kancellária, az államkancellár hozzájárulásával, 1806. szeptember hóban arra nézve tesz előterjesztést, hogy miután a Felség az ausztriai császári címet fölvette és mert a nemesség adományozása a Felség jogaihoz tartozik: a nemesi diplomák között eddig létezett különbség szűnjék meg, illetve a császár által adományozott nemesség

¹⁾ Staatsarchiv, Staatsrathsakten.

természetére egy és ugyanaz legyen és a monarchia egész területére vonatkozzék. Kívánja, hogy ez által a császári cím a Felső országai és királyságai között a megfelelő szorosabb egységet hozza létre, hogy az alattvalók az uralkodóban ne a grófort, herceget vagy a királyt, hanem a császárt lássák, hogy így a császári méltóság ne maradjon üres cím és tartalom nélküli keret, hanem, a mennyiben lehet, úgy a belső ügyekben, mint a külsőségekben látható legyen.¹⁾ Ez ép úgy a császári cím fényének és méltóságának emelésére szolgálna, mint ahogy a monarchia tekintélyét is megerősítené.

Kezdetben a kérdés csak a német-örökös tartományokat és Galiciát illetőleg merül föl és itt a nemesség egyesítése he is következik, minthogy már Galiczia az örökös tartományokkal kormányzatilag egyesült. De majd ide vonják a magyar nemesség egyesítésének kérdését is az örökös tartományok nemességével, a mi annál nagyobb jelentőségű, mert ez időben még a nemesség alkotja a politikai magyar nemzetet, tehát egyesítése az osztrák nemességgel körülbelül azt jelentené, mint ma a magyar állampolgárság egyesítése az osztrák állampolgársággal.

De a kancellári javaslat mellett az államtanácsban egyedül csak gr. Chorinszky, a nagy centralista, szavaz és pedig kézzel foghatólag téves jogi alapon. Szerinte, miután az uralkodó, a kinek joga a nemesség adományozása, fölvette a császári címet. az általa adományozott nemesi diplomák érvénye is a császárság minden részére szükségkép kiterjed; így tehát kiterjed Magyarországra és Erdélyre is, mint a császárság kiegészítő részeire.

De az államtanács tagjai e nézetet (a mely pedig kétségkívül helyes lenne, ha a császárság a magyar királyságot bekebelezte volna) nem fogadják el. Ellenkezőleg azt hangsúlyozzák, hogy a császári cím fölvetelének, minthogy az az alkotmányok megváltoztatása nélkül történt, ilyen következményei nem lehetnek. Az említett *Schittlersberg* véleménye, hogy a Felső külön nemességet ad az osztrák örökös tartományoknak és külön magyar nemességet a magyar királyságban.

¹⁾ »damit die österreichische Kaiserwürde nicht blos ein leerer Schall und unfruchtbarer Titel bleibe, sondern soviel als möglich im inneren Wesen und äusseren Formen sichtbar werde.«

A jogilag legszabatosabb nézetet azonban most is *Somogyi* fejti ki. Ő nagyon helyesen abból indul ki, hogy Magyarországnak Ausztriához való viszonya a *pragmatica sancti*ón nyugszik és ezen a császári cím semmit sem változtatott. Azért a most fölvetett kérdés megítélésénél nem a császári címből, hanem a *pragmatica sancti*óból kell kiindulni és a későbbi törvényekből. Ezek szerint pedig Magyarország ő Felsége többi országitól teljesen független állam, a Felség Magyarországon csak mint magyar király uralkodik s így ott csak magyar nemességet osztogathat. Magyarországon a felségjogok nem a császárt, hanem a királyt illetik meg.

E felfogás mellett szavaztak Sebittlersberg, Zinzendorf, Rátschky, Colowrat, Pflieger, Lorenz, valamint Somogyi, Bedekovich, és ennek megfelelően jött létre a legmagasabb határozat.

Mind ez esetekből láthatjuk, hogy a császári címnek még 1806-ban nincs jogi tartalma. A titkos kancellár, a ki pedig a Felség uralkodása alatt élő államok jogi egyesítését ama nagy politikai célnek tekinti, a melyre tántorítatlan buzgalommal kell törekedni, ezt csak a jövőtől várja és addig a császári címet, legalább Magyarországot illetőleg, üres címnek tekinti.

A mondottak után könnyen megérthető, hogy a császári cím fölvétele miért nem keltett ellenmondást Magyarországon; mert a mellett, hogy a magyar alkotmány és általa az állam függetlensége a Felség német örökös tartományaival szemben, országos törvényeken és nemzetközi természetű szerződéseken nyugszik, a kir. hitlevelek és eskük által biztosítást nyer, a jelen esetben még a címnek föl vételére vonatkozó okmányok és határozatok a magyar állam önállóságát, függetlenségét sokszorosán újra és újra biztosítják. Úgy, hogy ezek egyenesen alkotmánybiztosító okiratoknak is tekinthetők, mint ahogy nálunk tekintetnek is.¹⁾

Az ausztriai császári cím pedig, mint már Deák Ferencz

¹⁾ L. alább. — A magyar adatok alapján történeti szempontból önállóan tárgyalja a kérdést Acsády: Az osztrák császári cím és Magyarország (1872.); jogi szempontból pedig részletesebben szól róla Szabó B.: A magyar korona országainak statusjogi állása (1848.).

megjegyezte (Adalékok), csakugyan fennállhat a magyar állam sérelme nélkül.

Ennek felel meg, hogy a m. kir. helytartótanács útján értesített magyar törvényhatóságok a cím fölvételét örvendezéssel fogadják, mint a mely az uralkodóház fényének fokozására szolgál, a mely által az rangban és méltóságban emelkedik és hogy mindez a magyar alkotmány sérelme nélkül jött létre, így nyilatkoznak: Tolna, Arad, Komárom, Békés, Yarasd és más vármegyék, a jászok és kunok, valamint több sz. kir. város.¹⁾

Lőcse városában a cím fölvételének öröme tartott ünnepi beszéd, melynek szövege a felterjesztéshez mellékeltetett, fölemlíti, hogy az örökös császári cím az uralkodóháznak állandó fényt kölcsönöz, és hogy a »nekünk olyan drága magyar alkotmányt nem sérti, sőt a rendek közreműködése nélkül egy új alkotmányt biztosító oklevéllel megerősíti.«

Szabolcsmegye szintén örömet fejezi ki, hogy »ő császári és királyi Felsége a felséges ausztriai háznak az európai legfőbb uralkodókkal tökéletes rangeyenlőségre és méltóságra az örökös császári nevezetet fölvette, mert mi képezhetne egy fejedelméhez mindenkor hű nemzetnek nagyobb örömet, mintha fejedelmének fényességét, külső tekintélyét növekedni szemlélheti, a minek annál inkább örülhetünk, mert kegyes fejedelmünk ez alkalommal nemzeti alkotmányunk szentségéről újlag is megemlékezni méltóztatott és azt biztosította,«

De a magyar alkotmányos álláspont még erélyesebben jut kifejezésre az országgyűlésen. Már 1805-ben a rendek a fölött tanácskoznak, hogy nem kellene-e e tekintetben külön törvényt alkotni, csakhogy azt az akkori körülmények megakadályozták.²⁾ Majd az 1807. országgyűlésen ismét szóba jön, és az ország kérései és nehézségei összeállítására kiküldött bizottság ezt az 50. pontnak veszi föl.³⁾ A rendek közül

¹⁾ Országos Levéltár, Helytartótanácsi iratok, 1804. 353. sz. a. — Ilyen válaszok azonban nem nagy számmal találhatók. L. még Acsády id. m.

²⁾ Országgyűlési irományok; a karok és rendek 1807. nov. 7-iki (LXXIII.) ülésének jegyzőkönyve.

³⁾ Országgyűlési jegyzőkönyv, 1807. 240. 1,

most is számosan sürgetik ide vonatkozólag a törvény alkotását és indokolásuk fölötté érdekes: »ő Felségének kegyelmes leirata ugyan egészen bizonyossá teszi azt, hogy a császári cím fölvételéből Magyarországnak semmi sérelme sincsen, mindazonáltal a királyi kegyelmes levelet el is lehet felejtetni, és azért csak biztosabb volna, ha erről törvény intézkednék. A való az, hogy Felséged, mint ausztriai császár, Magyarországon nem parancsol. De mégis ez elnevezés, titulázás idővel a maradékoknál kétségeket, kérdéseket támaszthat, és végre, midőn az ország javairól van szó, semmi törvényes óvást feleslegesnek mondani nem lehet.«

Mások ellenben nem tartják szükségesnek a külön törvényes intézkedéseket, »miután a királyi leirat Magyarország jogait teljesen biztosította és mert e címfelvétel Magyarországra egyáltalán nem is vonatkozhatik, miután a mi országgunkkal és alkotmányunkkal az ausztriai császárságnak semmi köze sincsen, az ausztriai császárnak nálunk nincsenek jogai.¹⁾ Az ország szabadságait és függetlenségeit biztosítja a koronázási eskü és hitlevél, és ezen a császári cím és méltóság, melyet ő Felsége házának nagyobb díszére fölvett, változást nem idézett elő, az ország jogait nem csorbíthatta.« így azután a törvénybeiktatás el is maradt.

Az 1832/6. országgyűlésen ő Felsége által használandó sorszám ismeretes vitájánál a rendek ismét és pedig következőleg nyilatkoznak a császári címről: »A rendek hálátadólag tisztelik az isteni gondviselést, mely a Felségnek több más nemzetek és államok koronáit is viselni engedi, de miután a dicsőséges uralkodóház és a magyar nemzet között készült szent kötésekben, az ország önállósága és függetlensége főtartatván, így bár Magyarország ugyanazon fejedelemnek hódol, a kit

¹⁾ Némelyek szerint, minthogy »a királyi levél által elégséges bátorságban vagyunk, nincsen nekünk e dologhoz semmi közünk. Sőt > ebbe avatkozni, midőn ez iránt úgy sem sürgettetünk, nem is tanácsos, sőt a következekekre való nézve veszedelmes is. A mi törvényhozásunk módjában újság volna és különféle vételkedésekre alkalmatosságot nyújtának.« (Id. h. és Récsi: Magyarország közjoga, I. kiad. 153. s köv. lapok.)

az ausztriai császárságban is megillet a főhatalom, de azért Magyarország, mind uralkodási formájára, törvényeire és egész alakjára az ausztriai császárságtól teljesen független.«¹⁾

V. Ferdinánd királyunk válaszában azt a kijelentést olvashatjuk, hogy a császári cím az utána következő királyi címre nem vonatkozik, vagyis, hogy nem az azt bekebelező felsőbb cím és az 1836. márcziusi ismeretes leiratában magát: Ferdinandus primus Austriae Imperator et Hungáriáé hujus nominis quintus Rex apostolicus« nevezi. Végre ugyancsak I. Ferdinánd császár által, 1848. április hóban, az ausztriai császárság számára, megfelelően az ez évi márczius 18-ki pátensnek, kiadott alkotmány Magyar-országot az ausztriai császársághoz nem számítja. E cím ekkor a lajtán-túli állam közjogi czíme.²⁾

Már most összegezve az elmondottakat, azt hisszük, világosan kiténik, hogy a császári cím eredetében, vagyis 1804-ben, jogilag mit jelentett.

¹⁾ 1832/6. országgyűlési irományok, IV. s k. köt. A további rész így szól annak bizonyítására, hogy ő Felségét külön sorszám illeti meg: mint magyar királyt és mint ausztriai császárt: Eégente »attól nem lehetett tartani, hogy Magyarország a római birodalomhoz fog számíttatni, miután azonban a római birodalom a viszálykodások által megrázkódtatva, végre a harcok és szerencsétlenségek özünébe elenyészett, Felségednek dicsőült atyja pedig az ausztriai császárság örökös czímezetét *magára és uralkodó házára* ruházta, ha csak törvényes függetlenségünk minden igazai és külső jelei gyakorlatba nem vétetnek, megtörténhetik, hogy Magyarország is az ausztriai császársághoz tartozónak fog tekintetni. Nekünk tehát, kik a törvény és a különös kötések szerint függetlenek lévén, semmi más nemzetnek alávetve nem vagyunk, a jövőben is ügyelnünk kell arra, hogy... Öngondatlanságunk és az idő viszontagságai által a példákban gyakorlat, a gyakorlatból és külső jelekből pedig olyan jussok, melyek törvényes függetlenségünkkel ellenkezének, valaha, ne vonathassanak, és így hazánk az ausztriai császárság alá ne vessessék.«

²⁾ Ez octroyált alkotmány »Verfassungsurkunde des österreichischen Kaiserstaates« áll VII részből és 59 §-ból. Az 1. §. szerint: »Sämtliche zum österreichischen Kaiserstaate gehörigen Länder bilden eine untrennbare constitutionelle Monarchie.« Ez országok pedig: »Böhmen, Galizien, Dalmatien, Oesterreich ober und unter der Enns, Salzburg, Steiermark Kärnthen, Krain, Schlesien, Mähren, Tirol, Küstenland és Bukovina.«

Ez természetére egy tiszteleti cím volt, tiszteleti jogokkal és főképp nemzetközi jelentőséggel. Az uralkodó, uralkodóház rangját, méltóságát, hatalmi tekintélyét biztosítja a bekövetkezett változásokkal szemben. E cím a Felség monarchiája, vagyis, mint többször hangsúlyozzák, az uralkodása alatt élő független államok és az akkor még a német birodalomhoz tartozó örökös tartományok rangegyenlőségének megóvására szolgál az európai legelső hatalmasságokkal, vagyis államokkal szemben. A több egymástól független állam uralkodója, éppen ez alapon, hogy t. i. természeti személyében több, független államhatalom találkozik össze, magára és az uralkodói házra fölveszi a kor felfogása szerint a legmagasabb világi címet is, de e címnek az országok államjogi életére nincsen vonatkozása. A Felség uralkodása alatt élő államok egymáshoz való viszonyán nem változtat, sőt az eddig fennállottat újra és újra megerősíti. Épp azért van az uralkodóház nevéhez fűzve, hogy ezzel még a gondolatnak is eleje vétessék, mintha államjogi változtatást tartalmazna. És így ebből nem is következik a Felség uralkodása alatt élő országoknak, tehát Magyarországnak, az ú. n. német, vagy osztrák örökös tartományokkal való szorosabb egyesülése. Ellenkezőleg 1804-ben, mint láttuk, éppen ezek egymástól való függetlensége, vagyis a souverain országok birtoka képezik a cím fölvetelének alapját. A szorosabb belső egység létrehozásán fáradozó titkos állami kancellár javaslatai is, ezt csak mint a jövőre szervezendőt tekintik, tehát nem olyanak, mint a mely már jogilag a cím fölvetelével hekövetkezett és addig a császári címet (vagyis még 1804-ben) üres címnek, tartalom nélküli keretnek mondják.

Az ugyan igen tetszetős politikai terv lehetett annak idején, hogy a Felségnek összes uralkodói jogait és hatalmát, melyet az egyes címek mégis csak a részletekben adhatnak vissza, államjogilag és együttesen a császári cím fejezze ki, majd a császári korona és koronázás jelképezze, de hajótörést kellett szenvednie ama tényen, hogy a Felség két souverain állam uralkodója, és így személyében két souverain uralkodói hatalom találkozik össze, mely még címben sem túri el az egyesítést. És mert a császári cím tiszteleti cím, ez időben a

császárság sem lehetett más, mint eszmei fogalom, a melynek teljesen hiányzott a reális közjogi tartalma.¹⁾

*

Ezzel tulajdonkép be is fejezhetnénk jelen értekezésünket, ha nem éreznénk, hogy ezt itt most elhagyva, ama törekvéseinkkel, hogy az eredetre világot vessünk, talán ép mi vezetnénk félre a további fejlődést illetőleg; de mert ez már értekezésünk keretén kívül esik,²⁾ csak egész röviden egy-két adatot említünk föl, hogy így magát az irányt az általánoságban megjelölhessük.

Az uralkodóház német örökös országai és tartományai már a régi Imperium idejében lassan és fokozatosan állami egységgé tömörülnek. Így az éles szemű Pufendorf azt mondja már, úgy van ott (Ausztriában) berendezve minden, hogy a mint a császári hatalom más személyre szállna mint az ausztriai főherczegre, azok a területek azonnal külön államot alkotnának.⁸⁾ E belső tömörülés még teljesebb lesz, illetve megerősödik Mária Theresia alatt, a ki a császári koronát nem viselte, hanem mint magyar király és cseh király, vagyis a német

¹⁾ Az »ausztriai császárság« kifejezése sem az 1804-ki páténsben vagy a Magyarországhoz intézett leiratban, sem az 1806-ki, a római császári cím letételét hirdető páténsben vagy leiratban nem fordul elő, de már a császári czimert szabályzó, ez időben kelt okmányokban határozottan kifejezésre jut; — továbbá megjegyezzük, hogy az a politikai irány, mely már előzőleg is Magyarországot a Felső német örökös tartományaival államjogilag egyesíteni törekedett, 11. József alatt is foglalkozott azzal a gondolattal, mint Bidermann előadja (id. m.), hogy a birodalmat császársággá emelje, de ez akkor kivihetetlennek tekintett, mert a római császári korona sérelmét látták benne (Wolf: Oesterreich und Preussen, 1780—1790).

²⁾ Célunk ezt egy külön értekezésbe foglalni, tehát úgy a császári cím jogi jelentőségének további fejlődését (ezzel koronázási terveket is, különösen Metternichnek 1815. és 1835-ki javaslatait), valamint ide vonva a címernek kérdését is.

³⁾ Mozzanbano: De Statu Imperii Germanici, VI. lap, 4. §. — Továbbá ide vonatkozólag igen érdekes Bidermann: »Geschichte der üsterr. Gesamtstaatsidee« című műve, valamint röviden tárgyalja e kérdést Gumplovicz: »Einleitug in das Staatsrecht.« — Ugyanazon nézetet fejezik ki Ulbrich, Hauke, Luschin és Juraschek id. műveikben.

örökös tartományok uralkodója foglal helyet az európai nagyhatalmak között. Könnyen érthetőleg az a centralistikus irány, mely Magyarországgal szemben is többször érvényesülni akar, teljes sikert arathatott az örökös tartományokban, a hol a fejedelem hűbéri patrimoniális jogon uralkodik és hatalma a XVIII. században úgy itt, mint a német birodalmat alkotó többi országokban abszolút hatalommá változik át.

De mindezek daczára, legalább a szigorú jog szerint, az osztrák örökös tartományok a római német császársághoz tartoznak és állami elnevezésükre ennek címe szolgál, eredeti külön-külön címök pedig tartományi különállásukat jelenti. És így nem tűnik fel annyira, hogy az ausztriai háznak német tartományaiból lassú, történeti fejlődéssel alakult állami egység megjelölésére hiányzik a külön állami cím, és pedig annál kevésbbé érezhető ez, mert hiszen az ausztriai ház német örökös tartományainak uralkodója egyszersmind a római-német császár.

De továbbá az örökös tartományok uralkodójának sincs az egységet megjelölő címe. A főhercegi cím mégis csak az egyik tartományra vonatkozik, és ha talán ezt kiterjeszteni hajlandóság is mutatkoznék, a mit a cseh királyság, mint rangban magasabb címet adó, bizonyára nem vett volna jó néven, e tekintetben még az a nehézség merülne föl, hogy az uralkodó család valamennyi tagja viseli a főhercegi címet, és így magára az uralkodóra különösen jellemző nem lehetett.

A nemzetközi élet eddig úgy segített magán, hogy az osztrák örökös tartományok uralkodóját néha ausztriai souverainnek, vagy ausztriai regensnek nevezi, mely utóbbi címet az 1804. augusztus 11-ki pátens is használja. E cím ugyan eléggé megjelölő, de a szokásos és elfogadott uralkodói címek közé nem tartozik.

A római-német császárság megszűntével tehát az a sajátos eset áll be, hogy van itt egy souverain állam, t. i. az osztrák örökös tartományokból alakult, de hiányzik az állami egységet kifejező címe; másrészt meg a Felség címei között egy magas címmel bír, mely a múltban is már összefoglaló állami címként szerepel és a melynek most nincsen reális jogi tartalma, nem vonatkozik valamely tényleges állami ala-

kulat megjelölésére, hanem csak tiszteleti cím. De azért szó sem lehet arról, hogy az ausztriai császári cím keletkezésekor a német örökös tartományokból alakult állami egységet fejezné ki. Ennek ellenmond a Felség több rendelkezése,¹⁾ valamint az említett vita és a legmagasabb határozat az örökös tartományok elnevezését illetőleg Magyarországgal szemben.

Az idők folyásával azonban, miután a császári cím a Felség uralkodása alatt élő összes országokra kiterjeszkedni nem képes, a cím nélküli állam és az állam nélküli cím közelednek egymáshoz. A közfelfogás csakhamar a császárt tekinti a német örökös tartományok (most már ideértve Galiciát is) uralkodójának. Az állami egységből folyó és azt jelentő uralkodói jogokat itt a császár gyakorolja, a ki a nemzetközi életben is az örökös tartományokat képviseli: címere, színei az állami jelvények.

A Felség 1806. szeptember 7-ről kelt pátensében, valamint ez ügyben Magyarországhoz intézett leiratában már. mint ausztriai császár ígéri a római-német birodalomtól elvált örökös tartományok jövőjéről gondoskodni.²⁾ A közfelfogásra pedig jellemző, hogy az 1806-ki magyar országgyűlésnek tanácskozásaiából már az látszik, mintha a rendek az ausztriai császárság alatt a lajtán-túli államot értenék, midőn kijelentik, hogy Magyarország az ausztriai császársággal nem függ össze. De ez még határozottabban, sőt egész világosan nyilvánul az 1832. 6. országgyűlésen: »Magyarország ugyanazon fejedelemnek hódol, a kit az ausztriai császárságban megillet a főhatalom, de azért Magyarország az ausztriai császárságtól független állam.« Végre I. Ferdinand 1848. évi octroyált alkotmányában az ausztriai császári címet világosan az osztrák örökös tartományok állami egységét jelzőnek tekinti, a' midőn az osztrák császárságot alkotó terület-részeket felsorolja.³⁾

¹⁾ így az 1804-ki pátens, a Magyarországhoz ekkor intézett kir. leirat stb.

²⁾ » ... in Yereinigung mit dem ganzen österreichischen Staatskörper als Kaiser von Oesterreich.« — »... in unione sua cum Integro Austriaco Status corpore ut Imperator Austriae ... ad eum felicitatis et prosperitatis gradum perducere adnitemur, qui scopus omnium desideriorum Néstrorum ... nullo non tempore futurus est.«

³⁾ Az 1848. márczius 18-án kiadott pátens értelmében jött össze

Az 1867: II. és III. t.-cikkek ünnepélyes óvást tartalmaznak azzal szemben, hogy V. Ferdinand király és Ferencz Károly trónörökös 1848. december 2-án történt lemondása csak általánosságban az ausztriai császárságot és a hozzá tartozó országokat említi, és hogy Magyarország, mint saját alkotmányával bíró, önálló ország külön fölemlítve nincsen; továbbá kiemelik, hogy a mondott esetből Magyarország önállására és függetlenségére káros következtetések nem vonhatók, végre megállapítják, hogy a jövőre bekövetkező trónlemondás Magyarország külön értesítése mellett és alkotmányos hozzájárulásával történjék.«

De az 1867. évi december 21 -ki osztrák alaptörvény a monarchia lajtán-tüli államát nem ausztriai császárságnak, hanem a »birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok« címével nevezi,¹⁾ és így a betűhöz ragaszkodva az alaki

az első osztrák alkotmány kidolgozására hivatott bizottság és már az 1848. április 25-ki paténs kihirdette az alkotmányt, mint »Verfassungsurkunde des österreichischen Kaiserstaates.« Ennek első pontja szerint: »Sämtliche zum österreichischen Kaiserstaate gehörigen Länder bilden eine untrennbare constitutionelle Monarchie.« A második pont felsorolja a német és cseh örökös tartományokat, mint a melyek az ausztriai császárságot alkotják, de Magyarországról, a magyar sz. korona országairól nincs említés téve. Erre vezetett a történeti fejlődés: a rangjelzésre szolgáló tiszteleti cím most már a Lajtán túli államnak, illetve uralkodójának közjogi czíme, a mely Magyarországra nem vonatkozik, a magyar királyi cím nincs bele foglalva, hanem mellette áll. Majd 1849 elején a Kremsierbe vonult birodalmi gyűlés, a nagy »Constitutions-ausschuss«-ban az alkotmányt tárgyalás alá veszi és 9 részre osztva, 160 szakaszba foglalta. E tervezet szerint az ausztriai császárságot a következő országok alkotnák: Csehország, Galiczia, Dalmátia, Euns alatti és fölötti Ausztria, Salzburg, Stájer, Karinthia, Krajna, Szilézia, Morvaország, Tirol, Bukovina és a tenger mellék. De ekkor már a császári kormánynek egész más tervei voltak, a mi kitűnik az 1848. december 2-ki trónlemondásnál is, a mennyiben ez csak az ausztriai császárságról és a hozzá tartozó országokról szól. Az 1849. márcz. hó 4-én kelt új octroyált alkotmány a jogi alapot feladja és az alkotmány felfüggesztésével az ausztriai császárságba Magyarországot is bekebelezettnak hirdeti. Végre az ez évi december 31-én kelt császári paténs ezt az alkotmányt is hatályon kívül helyezi, hogy az absolut kormányzatnak adjon helyt.

¹⁾ »Die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder.« Ez alapon tagadja Dantscher (id. m.): »Der Titel »Kaiserthum Oesterreich«

jog szerint mai nap is vitatni lehet, hogy az osztrák örökös tartományokból alakult állami egység az ausztriai császárság nevét viseli-e? Ámbár az meg másrészt kétségtelen, hogy ez államban az uralkodói jogok a császárt illetik meg, úgy az állam belső életében, mint a nemzetközi ügyekben. Ide vonatkozólag az ausztriai törvények minden kétséget kizárnak.¹⁾ Ennek felel meg az 1868. évi decz. 14-én kelt legmagasabb határozattal elrendelt címhasználat is, a szerződéseknél, mely szerint ő Felségének kis címe: »ausztriai császár. Csehország királya stb. és Magyarország apostoli királya.« Megnevezéseknél pedig: »ő Felsége a császár és apostoli király«, vagy »ő császári és apostoli királyi Felsége.« A cziinek ilyen használatának nem lehet más jogi jelentősége, mint hogy Magyarország uralkodója az apostoli király, a lajtán-tlni államé a császár,²⁾ a mely nézetet,

kommt diesem Staate, welcher aus den im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern besteht, in keinem Falle staatsrechtlich zu.« De akkor beáll itt az az ellenmondás, hogy ausztriai állam nincs, de az 1867. decz. 21-ki alaptörvény szerint: »für alle Angehörigen der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder besteht ein *österreichisches Staatsbürgerrecht*«, és később is a törvények mindig »österreichisches Staatsbürgerrecht«-et emlegetnek, tehát ausztriai állampolgárság van.

¹⁾ Az 1867. december 21-ki osztrák alaptörvény szerint: »Der Kaiser ist geheiligt, unverletzlich und unverantwortlich.« — »Der Kaiser führt den Oberbefehl über die bewaffnete Macht, erklärt Krieg und schliesst Frieden.« — »Der Kaiser schliesst die Staats Verträge.« — »Alle Gerichtsbarkeit im Staate wird im Namen des Kaisers ausgeübt.« — »Die Kundmachung der Gesetze erfolgt im Namen des Kaisers.« — »Der Kaiser ernennt und entlässt die Minister, und besetzt über Antrag der betreffenden Minister alle Aemter in allen Zweigen des Staatsdienstes, insofern nicht das Gesetz ein anderes verordnet.« — »Der Kaiser verleiht Orden und sonstige staatliche Auszeichnungen.« — »Der Kaiser hat das Recht Amnestie zu ertheilen und die Strafen... zu erlassen oder zu mildern.« — »Die Organisation der Landwehr bestimmt der Kaiser« (1883. május 24-ki törvény). — »Der Landsturm darf nur im Kriegsfall und auf Befehl des Kaisers aufgeboden werden« (1886. június 6-ki törvény) stb. stb.

²⁾ Ausztriára kötelező kihirdetésben: »Nachdem es den neuerlich geordneten VerfassungsVerhältnissen entspricht, dass bei Meinen souverainen Acten und insbesondere bei den in Meinem Namen mit auswärtigen Mächten zu schliessenden Staatsvorträgen die angemessenen Titulaturen und Bezeichnungen angewendet werden, so ist Mein Wille, dass

mint láttuk, az újabban erőteljes fejlődésnek induló osztrák közjogi irodalom is mindinkább elfogadja.

im Eingang dieser Verträge, wo Meine Person als vertragschliessender Theil und als Vollmachtgeber anzuführen ist, künftig Mein Titel in folgender Fassung zur Anwendung komme: »Kaiser von Oesterreich, König von Böhmen u. s. w., und Apostolischer König von Ungarn«, wozu nach in weiteren Contexte des Vertrages eine der diplomatischen Uebung anzupassende, abgekürzte Form gebraucht werde, namentlich der Titel: »Kaiser von Oesterreich und apostolischer König von Ungarn«, dann die Bezeichnung: »Se. Majestät der Kaiser und König« oder »Se. k. und k. apostolische Majestät« (Wiener Zeitung 1868. nov. 15.). De e két utóbbi czímnév már csak az előbbiekből folyólag is egész helyesen így szólna: »Se. Majestät der Kaiser und apóst. König« és »Se. k. und apostolische k. (a király apostoli) Majestät.«

HERODOTOS ÉS ANYTOS PSEPHISMÁJA

SCHVARCZ GYULA

RENDES TAGTÓL

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának márczlus 6-iki ülésében)

BUDAPEST

KIADJA A M A ÍR Y A R TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Herodotos és Anytos psephismája

A hagyományos tanokhoz szilárd kitartással ragaszkodó philolog-tudományosság egyik érdekekben gazdag kitünősége: v. *Christ* müncheni egyetemi tanár a maga »*Geschichte der griechischen Litteratur*« című munkájának csak imént megjelent 3-dik kiadásában némi gyöngéd helytelenítésben részesít engem azért, mert az athenei demokratiáról szóló művemben úgy fogtam föl *Anytos* psephismáját, mint nyílt tauúságtételét annak, hogy *Herodotos* nem kevesebb, mint 10 talantonnnyi subventiót kapott az athenei államtól az ő történelmi művének megírásáért. *Christ* nem látszik különben ellenséges indulattal viseltetni irántam, mint ahogy ellenséges indulattal szoktak viseltetni orthodox szaktekintélyek oly szerzők iránt, a kik a saját buvárlataik révén új fölfogásnak igyekeznek tért nyitni a tudományban. *Thukydides* jellemzésére vonatkozó fejtegetéseimet még meg is dicséri a tudós müncheni tanár, azt mondván, a művelődéstörténelmi és alkotmánytörténelmi mozzanatok elhanyagolását vetvén *Thukydides* szemére, hogy: »Diese Schattenseite gut beleuchtet von Schwarz, Die Demokratie I. Bd 421. ff.« (*Christ*, 341. l.) Itt melleleg említhetem csak föl, de mégis lehetetlen elhallgatnom, hogy *Christ*, ámbár művet, illetőleg annak kötet- és lapszámát helyesen idézi, a nevem elé ezt a szöcskát teszi, hogy »*Edl.*«, mintha engem Eduárdnak hívnának. Valóban nem érdemelné ez a lapsus még említést sem, ha véletlenül nem léteznék egy *Eduard Schwartz* nevű tanár a giesseni egyetemen, a ki szintén mint én, görög dolgokról szokott írni. Nagyon érdemes philolog buvára a görög történelemnek és irodalomtörténelemnek; hogy csak egyet em-

litsek, az ő *Dionysios Skytobranchion*-ról írt értekezésére, mint standard műre, vajmi gyakran hivatkoznak a philologok, de egyéb, számos értekezésére is. Jellemző tehát az a műgond hiány, a melyet *Christ* az által árul el, hogy a nevem elé az »*Ed.*« szócskát teszi: mert ez által az olvasót tündődésbe hozza, hogy hát a *Skytobranchion*-ról írt értekezés szerzője, ez az *Eduard Schwartz* nem írt-e egy külön munkát, mint a hogy én írtam az athenei demokratiáról is? Az előszót elolvastván, csakhamar rájöttem, hogy nem maga *Christ* volt e részben hibás, hanem egyik tanítványa, valami Joseph Hirmer nevű fiatal ember, a kire *Christ*, a saját szemeit kimélni akarván, föltétlen bizalommal háritotta át a művének végső nyomdai javítását.

- Nagyon megbocsátható ennek folytán, ha *Christ* akkor is *Ed. Schwartz*-nak nevez engemet, midőn helytelenül említi föl (335. l.) az athenei demokratiáról művem 22. és köv., valamint 661. és köv. lapjait, a hol én azon állításomat igyekszem beigazolni, miszerint az Anytos psephismája *Herodotost* úgy tünteti föl, mint egy államilag díjazott történetíróját az athenei államnak, a művét pedig úgy, mint subventionált munkát. *Christ* szavai a következők: »*Schwartz* macht gar in seinem Eifer gegen die Grössen des Alterthums den Herodotos weil er von Athen eine Belohnung von 10 Talenten erhielt zum officiösen Historiographen und sein Werk zu einer Subventionsarbeit.« *Christ*, midőn ekként helyteleníti kritikai eljárásomat, nem gondolja meg, hogy részéről ugyan e helytelenítésnek kellett volna érnie a nagytekintélyű szakbuvárt *Kirchhoff* berlini akademikust is; hisz *Kirchhoff* szintoly viszonyt lát mint én *Herodotos* és az athenei államhatalom akkori vezérembere: *Perikles* és ennek többségben levő pártja közt. *Kirchhoff* szerint is azért írta úgy meg *Herodotos* az atheneiek viselt dolgait a persa bábórában, a hogy éppen megírta, mert hát temérdek pénzt kapott az athenei kormánytól, 10 talantont, vagyis 60,000 drachmát és hogy *Herodotos* még többet remélt az athenei állampénztártól művének még csak ezentúl megirandott szakaszaiért, a melyekben lejövén előadásában egész *Perikles* koráig, ezen államférfi szereplését szándékozott halhatatlanná tenni. Minthogy pedig időközben —

részint a nagymérvű középítkezések, részint a háború költségei ugyancsak megcsappantották az athenei állampénztárt: tehát *Herodotos* egyszerűleg félbehagyta a munkáját, nem lévén kilátása, ily körülmények közt, további subventióra. Mindezt már *Kirchhoff*, a berlini akadémikus tanította és ugyan nemcsak a berlini akadémia előtt tartott értekezéseiben, de az ő idevágó későbbi műveiben is.¹⁾

No, de mindegy; ha nem is helyteleníti *Christ* a berlini akadémikust *Kirchhoffot* azért, a mért engemet helytelenít: én ez alkalmából mégis arra érzem magamat indítatva, hogy tüzetes kritika alá vonjam, közvetlen forrástanulmány alapján, azon érveket, a melyeket az orthodox — mondhatnám hyperorthodox — tekintélyek, philologok és történészek annak beigazolására szoknak fölhozni, hogy — miként ők velünk elhitetni szeretnék — *Herodotosról* még csak föl sem szabad tenni, hogy meghagyta volna magát vesztegettetni az ő történelmi munkájának a megírásáért az athenei állambatalom által.

Hát az tagadhatatlan, hogy meglehetősen csekély azon adatkészlet, a melyet a kérdés földeríthetése végett a forrásból öszszehüngészhetünk:

A főhely a Plutarchosnak tulajdonított *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας* című munkában áll beszövegezve: ὅτι μέντοι δέκα τάλαντα δωρεὰν ἔλαβεν ἐξ Ἀθηναίων Ἀνύτου τὸ ψήφισμα γράψαντος, ἀνὴρ Ἀθηναῖος οὐ τῶν παρημελημένων ἐν ἱστορίᾳ, Δίνυλλος εἴρηκεν.²⁾ — Ezt megelőzőleg állanak néhány sorral feljebb a következő szavak — minden valószínűség szerint, interpolatio folytán — ἀλλὰ τοῦτό γε βοηθεῖ τῷ Ἡροδότῳ πρὸς ἐκείνην τὴν διαβολὴν, ἣν ἔχει κολακείας τοὺς Ἀθηναίους, ἀργύριον πολὺ λαβεῖν παρ' αὐτῶν.

¹⁾ Abhandlungen der königl. preussischen Akademie der Wissenschaften 1873—4. Über die Entstehungszeit des Herodotischen Geschichtswerkes 1878. — Vgl. Bauer, Die Entstehung des herodotischen Geschichtswerkes 1878; — Ammer, Herod. Bal. quo ordine libros conscripserit. 1881. — Straubinger Progr. Über die Reihenfolge und Zeit der Abfassung des herodot. Geschichtswerkes 1889. Mindezen utóbbi buvárlók, bár lényegileg eltérnek is *Kirchhoff* végeredményileg kifejtett nézeteitől, voltaképen mégis nagyon is elégséges adatokat szolgáltatnak ugyanazon irányban, a melyben *Kirchhoff* a maga theoremiáját föllállította.

²⁾ De Herodoti malignitate c. 26.

Ezenkívül még csak *Eusebios* adata értékeljes; *Eusebios* ugyanis a 83 Olympiasnak 3-dik, illetőleg 4-dik évére teszi az *Anytos* psephismájának időpontját, vagyis 444-re, illetőleg 443-ra Kr. e. Mindjárt itt meg kell jegyezmem, hogy *Eduard Meyer* *Anytos* psephismájának epocháját jóval lejjebb tolja. nevezetesen a *peloponnesosi* háború elejére helyezi át. Érvet e nézete mellett persze *Eduard Meyer* nem tud, már t. i. számbavehető érvet nem tud fölhozni egyebet, mint az indítványozó *Anytos*nak életkorát: ez pedig nagyon gyöngé érv *Eduard Meyer* részéről: mert ez az egész érv *Eduard Meyer*nek azon hypothesisén alapszik, hogy ez az *Anytos* nem lehet más, mint éppen csakis az az *Anytos*, a ki *Sokrates* ellen az ismeretes vádat emelte.

Hát ezen két forráson — a *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοφθίας* és az *Eusebios*nál található chronologiai adaton kívül mindaz, a mit *Lukianos*nál (*Herod. I.*) *Suülas*nál (*Θουκυδίδης*), *Markellinos*nál (c. 54), *Photios*nál találunk, mindez részint mellékkörülményeket érint, részint pedig legendaszerű fölciczomázása és elferdítése az Odeionban történt fölolvasásra vonatkozó híradásnak. — hogy *Thukydides* mint még sibeder lett volna jelen az Olympiákon, a hol azután könyvekre is fakadt volna azon nagyszerű hatástól, melyet *Herodotos* fölolvasása rá és a közönségre gyakorolt — ez utóbbi mondom, mind csak fölciczomázott ferdítés, a mint ezt már *Dahlmann* is kimutatta.

Ismételve hangsúlyozom, szerfölött csekély a kérdés megoldására fölhasználható adatkészletünk. Egészen másként állana a kérdés már régóta, ha ránk szállott volna azon *Ψηφισμάτων συναγωγή*, a melyben *Krateros* kiadta az athenei ekklesia mindazon néphatározatait, a melyeket az athenei állami levéltárból összegyűjtögetett, — vagy ha még olvashatnók a maga egészében *Diyillos* athenei történetírónak azon munkáját, a melyből *Plutarchos*, vagy ha *Lahmeyer*¹⁾ kritikája dacára még mindig azon nézethez ragaszkodnék valaki, hogy e könyv, e nevezetes, ép oly elme éllel, mint táglátkörű olvasottsággal

¹⁾ Lahmeyer. De libelli Plutarchei qui de malignitate Herodoti inscribitur et auctoritate et auctore, Göttingen, 1848; *Holzapsel*, Philol. 42, 23 köv.

írt, tartalomdús könyv csakugyan nem magát *Plutarchost* vallja szerzőjének, — hát mondjuk Pseudo-Plutarchos a *Περὶ τῆς Ἡροδότου κρονηθείας*-ban csak pár sort tartott fenn az *Anytos*-féle psephismára vonatkozólag. — *Krateros* személyisége éppen nem áll ugyan tiszta, világos körvonalakban előttünk. Még azt sem tudjuk egész bizonyossággal, hogy ő volt-e az a *Krateros*, a kit mint *Antigonos Gonatos* féltestvérét említi Phlegon¹⁾ Trallesből, *Hadrian* felszabadított irodalmárkodó rabszolgája és így az ő idejekorát sem vagyunk képesek kellő szubatosággal megállapítani.

De annyi tény, hogy ama *Krateros* 321-ben született Kr. e. és 265-ben Kr. e. halt el. Tény az is, miszerint *Krateros* a maga gyűjteményének harmadik könyvében foglalkozott az athenei történelemnek 465 és 439 közé eső eseményeivel, még pedig, miként *Krech*²⁾ kimutatta, oly módon, mint gyűjteményének többi könyvében is, t. i. hogy minden egyes psephisma szövege mellé, melyet chronologikus rendben közölt, odamelékeltem nem csak commentárt, de bizonyítékokul többé-kevésbé hiteles okmányokat is. Azért mondom, hogy »többé-kevésbé hiteles«, mert *Plutarchos* a *Kimon* életrajzában³⁾ az úgynevezett *Kimon*-féle békeszerződés tartalmát arra való hivatkozással jelzi, hogy *Krateros* gyűjteményében is ugyanezt mondják a békeszerződés egyes cikkelyei. Már pedig a *Kimon*-békekötésének okmánya, újabb kutatások alapján, apokryphnek bizonyult és így *Krateros*-ra is rábizonyult, hogy ebben az esetben nem járt el kellő kritikával.

Igen ám, de csak is ebben az esetben, jelenlegi tudományunk szerint: mert a legújabb kritika constatálja, hogy *Krateros* közvetlenül magából az athenei állami levéltárból merítette a maga okmányait.

Az most már tehát a kérdés, hogy nem merítette-e *Dyfllos*, a *Plutarchos* által megdicsért történetíró, az ő híradását *Anytos* psephismájáról a *Krateros* gyűjteményéből?

¹⁾ Phlegon de Mirab. 32.

²⁾ *Krech*, De Crateri ψηφισμάτων συναγωγή 1888. Cobet, Ad Crateri ψηφισμάτων συναγωγήν. Mnemosyn. N. F. I. 1873.

³⁾ *Plut.* Cim. 12.

Minden oda mutat, hogy *Diyllós* nem támaszkodott *Kraterosra*, hanem közvetlenül merített az athenei államlévéltárából.

Mert ha *Diyllós* az ő h iradását Plutarchosnál, vagy Pseudo-Plutarchosnál, már t. i. a *Περὶ τῆς Ἡροδότου ζαχονθείας* szerzőjénél a *Krateros* psephisma-gyűjteményéből merítette volna: hát ezt bizonyára jelezte volna a *Περὶ τῆς Ἡροδότου ζαχονθείας* szerzője: akár *Plutarchos*, akár valami Pseudo-Plutarchos írta is ezen iratot: mert mind a kettő ismerte és használta is a *Krateros* gyűjteményét, sőt *Plutarchos* egyenesen rá is utal, a hol csak teheti, e gyűjteményre. Pedig *Lahmeyer*¹⁾ vindicatioja óta azt, hogy nem *Plutarchos*, hanem valami *Pseudo-Plutarchos* írta a *Περὶ τῆς Ἡροδότου ζαχονθείας*-t, kimutatnia még senkinek sem sikerült. Különb en is *Diyllós* virágzása a Kr. e. 330 és 290 közé esik, *Krateros* pedig 321-ben csak született és 265-ben halt meg. A valószínűség tehát a mellett van, hogy *Diyllós* előbb írta meg az ő művét, mint *Krateros* és így nem is állott módjában az utóbbinak a munkájából merítenie. *Müller* a »*Fragmenta Historicorum Graecorum*« II. kötetének 360-lik lapján azon nézetének adott kifejezést, hogy miután *Diyllós* az ő elbeszélő szövegét csak a 357-diki év eseményeivel kezdi, tehát az *Anytos* psephismájáról szöllő h iradását csakis művének *Ἡροδότου* jába szűrhatta bele. Ez valószínűnek látszik, habár e kérdést a *Krateros*-féle gyűjtemény éleselmű buvárának, *Krech*-nek sem sikerült még kitisztáznia. Legyen bárhogy: akár a szövegben, akár a bevezetésben állott is a *Diyllós* h iradása erről a nevezetes psephismáról, az a kritikára nézve irrelevans: a fő az, hogy ez a h iradás nem csekélyebb történetírótól származik, mint athenei *Diyllós*: oly történetírótól, a ki tekintélyben állott az ódon görög, majd pedig a római irodalom előtt, és a ki mint athenei állampolgár, hozzá is férhetett az athenei államlévéltárhoz.

Hogy pedig *Diyllós* athenei volt és mint történetíró csakugyan tekintélynek örvendett az ódonság előtt, ezt nemcsak *Cicero* és *Plinius* szavaiból értjük meg, de magából a

¹⁾ Lahmeyer. i. h.

Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας című irathól is, a hol szórtl-szóra ez áll róla, hogy ἀνὴρ Ἀθηναῖος οὐ τῶν παρεμλημένων ἐν ἰστορίᾳ,¹⁾ vagy is, hogy *Diyllos* azon történetírók közé tartozott, a kiknek a szavahihetősége minden kétségen felül áll.

Kutattak a ránk szállott irodalmi hagyatékon belül egyes buvárok a legkülönbözőbb irányban, csakhogy valahol újabb nyomaira akadbassanak az *Anytos*-féle psephisma emlékezetének. Átvizsgálták még a komikosok töredékeit is: hátha valami pajkos czélzást találának egyikben vagy másikban ama bizonyos 10 talantonra és azon előzményekre, a melyek után eme 10 talanton Herodotos ölébe hullott? No, ez ugyan felesleges fáradság volt: mert láttuk, hogy minő alakot csinált *Aristophanes* magából *Sokrates*-ből, és ha *Lysias*-ból megérthetjük is, miszerint éppen nem követett el *Aristophanes* valami nagy igazságtalanságot azon a hórihorgas madárijesztő alakon, ezen a vallástalan, zenerontó fűzfa-költőn, *Kinesiason*, midőn őt annyira kigúnyolta a színpadon: *Euripidest* mégis csak egészen más világításban látja ma már az irodalomtörténet, mint ahogy őt *Aristophanes* a »*Békák*«-ban festette. Nem tudhatni tehát, hogy vajon minő kritikai értékkel bírhatnának a komodia természeténél fogva az oly adatok, a melyeket valamely komikos ránk szállott töredékében az *Anytos*-féle psephismára vonatkozólag találhatnánk. A komikosnak nem lehetett az a czélja, hogy rendszerint szem előtt tartsa a történelmi igazságot, mint helyesen jegyezte meg már *Müller-Strübing*: nem, a komikosnak első sorban csak az lehetett czélja, hogy megnevettesse a színházi közönséget. Hogy mennyire nem lehet komolyan venni a komikosok töredékeiben mutatkozó irodalomtörténeti mozzanatokot, az kiderül számos példából. Én itt csak egyet hozok föl. A középkomodia egyik kiválóbb szinköltője *Alexis Aivos* című darabjában föllépteti *Heraklest*, a mint ezt azon nagyon is mulatságos töredékből látjuk, a melyet *Athenaisznál* olvasunk; és vajjon mit tapasztalunk? *Herakles Linnossul*, az ósrégi költővel folytat itt párbeszédet és ez alkalommal a párbeszéd folyamában oly görög költőket, epikusokat és drámaírókat emlegetnek, a kik majdnem ezer évvel éltek

¹⁾ Herodoti Malignitate c. 26.

Linós legendaszerű ősrégi költő után, hogy a hitregeszerű alakot, *Heraklest* ne is említsem. Így nemcsak *Homeros* műveit és *Hesiodoséit* emlegeti *Linós*. hanem a *Choiriloséit*. és egyéb tragodiákat is:

— Βιβλίον

ἐγρεῦθεν, ὅτι βούλει, παρελὼν παράλαβε
ἔπειτ' ἀναγνώσει, πάνυγε διασκοπῶν
ἀπὸ τῶν ἐπιγραμμάτων ἀτρέμα τε καὶ σχολῆ
(Ὀρφεὺς ἔρεστίν, Ἡσίοδος, τραγωδίαί
Χοιρίλος, Ὀμηροσ, ἐπιχάρτα συγγράμματα παντοδαπά.)

Mindezen költők műveivel kínálgatja *Linós* a vele társalgó *Heraklest*, és fölhívja őt, válasszon e művek közül magának olvasmányúl, mert majd ebből fogja kitudni, hogy minő tárgy vonzza őt leginkább, s hogy minő irány felé hajlik az ő lelki természete? *Herakles* választ is magának olvasmányt, de korántsem a felsorolt költők művei közül. hanem szakácskönyvet. *Simos* Technéjét, a mi nem egyéb. mint ὄψαρτυσία, választja magának kedvencz olvasmányúl:

Δείξον, τί ἐστὶ πρῶτον;
'Ηρακλ. — Ὀψαρτυσία,
ὡς φησὶ τοῦ ἐπιγράμματος. Λίν. Φιλοσοφὸς τις εἶ,
εὐδῆλον, ὅς, παρὲς τὸσαῦτα γράμματα,
Σίμου Τέχνην ἔλαβες.¹⁾

Hát ez olyasvalami, mint a mikor a *Shakspeare* »*Troilus and Cressida*« című drámájában *Odysszeus* a bikát vállán hordó *Milont* emlegeti, a ki legalább is 700 évvel élt *Odysszeus* után, hogy *Agamemnonnak* *shakspearei* szavait *Aristoteles* logikájáról ne is említsem.²⁾ Szóval a komikosok töredékei mint történelmi forrás megbízhatlanok és éppen ezért fölösleges fáradság lenne az *Anytos* psephismájának a nyomait náluk keresni.

¹⁾ Athen. Deipnos. IV, p. 164. B.

²⁾ *Troilus and Cressida* :

•Ulyss. — and for thy vigour,
Bull-bearing Milo his addition yield
To sinewy Ajax etc.

De térjünk vissza *Anytos* psephismájához. Ennek szövegét a maga teljes egészében nem ismerjük: csak annyit ismerünk belőle, a mennyit abból a *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοθρίας* szerzője tartott. *Plutarchos*nak, vagy ha úgy tetszik, *Pseudo-Plutarchos*nak inmost jelzett iratában a következőket olvassuk:

ὅτι μέντοι δέκα τάλαντα θυσίαν ἔλαβεν ἐξ Ἀθηῶν Ἀνύτου τὸ ψήφισμα γράψαντος, ἀνὴρ Ἀθηναῖος οὐ τῶν παρημελημένων ἐν ἱστορίᾳ, Δίλλος εἶρηξεν.¹⁾

Vagyis:

»Azt, hogy *Herodotos* tíz talantont kapott az athenei államtól *Anytos* indítványára ajándéknak, *Diyllos* mondja, egy oly férfiú, a ki athenei állampolgár volt és tekintélyben állott az ő szorgos gondossága folytán a történetírásban.«

Tisztán, világosan hangzik ez, sőt félreérthetlenül: *Herodotos* 10 talantont kapott az athenei államtól *Anytos* indítványára, egy szavahihető történetírónak, *Diyllos* athenei állampolgárnak tanúságtétele szerint.

Ki volt ez az *Anytos*? A ki e 10 talantonnai ajándékot *Herodotos* számára az athenei ἐκκλησία-n javaslatba hozta? Ezt közelebből nem tudjuk. Ismerjük *Anytos*t, Sokrates bevádolóját, — ismerjük azt az *Anytos* nevű strategost is, a ki Aischines scholiastája szerint első ízben kezdte megvesztegetni a népbíróság esküdt bíráit — ἤρξατο δὲ τοῦ τοιοῦτου πρώτος Ἀνύτος. Ismerünk azután egy *Anytos*t, aki *Andokides* ügyvéde volt a *Περὶ μυστηρίων*-féle perben. (Andoc II. 150) ismerünk egy másik *Anytos*t, a ki Anthemion fia volt; erről az *Anytos*ról olyasmit állít a *Platon Ἀπολογία Σωκράτους*-ának scholiastája, (p. 330) mintha azonos lett volna a *Sokrates* vádlójával, illetőleg följelentőjével, s azután hozzáteszi, hogy *Theopompos* komikos a *Σρατιώτιδες* című darabjában és *Archippos* komikos az *Ἰχθύς*-ben szintén megemlékezik róla. A *Timokles Ἰκάριοι σάνυροι* című darabjában szereplő potrohos halkereskedő *Anytos*, a ki *Pythionikével* szerelmeskedik, már semmiesetre sem jöhet itt szóba: mert hát *Timokles* a közép komédia költői közé tartozott és mint ilyen, leginkább csakis

¹⁾ De Herodoti malign. c. 26.

a saját kortársai közül hozott mulatságos alakokat a színpadra, és így ez az *Anytos* sem tehetette az indítványt *Herodotos* érdekében. Az az *Anytos* pedig, a kit *Lysias* a maga beszédében *Agoratos* ellen mint *Phyle* vidékén parancsnokló *szorgonyóst* említi (c. 77) szintén nem igen lehetett azonos a mi *Anytosunkkal*, mert akkor, *strategos* korában a *Phyle* melletti hadjárat alkalmával már nagyon öregnek kellett volna lennie, — már pedig ebben az időben az atheneiek éppen nem szoktak nagyon öreg embereket a sereg élére állítani. Szintúgy aligha lehetett azonos a mi *Anytosunkkal* azon *Anytos*, a kire mint tanura hivatkozik *Lysias*, a gabnakereskedők ellen tartott beszédében. Ugyancsak életkoránál fogva alig lehetett azonos a mi *Anytosunkkal* az *Isokrates* (263, 18) által oly nagy befolyású állampolgár színében föltüntetett és *Thraszylmos*-szal együttleg emlegetett *Anytos* sem.

Az általam immost felsorolt *Anytosokon* kívül előfordúl a forrásainkban még több *Anytos* neve is: ámde ezekre még kevésbé lehet gondolni, mint a föntebbiekre.

A mi *Anytosunkat* leginkább a *Sokrates* vállójával szeretnék azonosítani. Így Eduard Meyer is, mint már említém. Belső ok nem harczol ugyan más e fölvet ellen, mint az az egy, hogy *Perikles* párthivének kellett mindenáron lennie ezen *Anytosnak* és így nem tételezhetni föl róla, hogy képes lett volna évtizedek mulva ugyancsak ő *Sokrates* ellen oly otromba, culturelleses vádat emelni, — mondom, csak ezen egy benső ok harczol az említett két *Anytos* azonossága ellen: de igen is harczol ezen fölvet ellen a chronologiai valószínűség. *Herodotos* ugyanis a maga készülő munkájából az Odeionban fölolvastott, Athen további dicsőítését kilátásba helyező részleteket 445—4-ben olvasta föl minden valószínűség szerint és így *Anytos* psephismájának minden valószínűség szerint még ugyanezen esztendőben vagy legfőlebb a következőben kellett az ekklesia által megszavaztatnia. Ámde ha az indítványtevő *Anytos* a Kr. e. 445—4-dik évben csak 30 éves volt is, — pedig ennyi évesnek mint indítványtevőnek okvetlenül kellett már lennie — akkor *Sokrates* eliteltetésekor, vagyis 399-ben Kr. e. legalább is 86 évesnek kellett volna lennie, a mi teljességgel valószínűtlenné teszi a *Sokrates* vád-

lójának azonosságát a 10 talantonos psephisma indítványozójával.

De legyen-bár hogy, ismételve hangsúlyoznom kell, hogy *Anytos* Perikles párthive, sőt bizalmas embere kellett hogy legyen, sőt azt mondhatjuk, hogy *Anytos Periklesnek* ez esetben valódi politikai szövöcsöve volt: különben alig mehetett volna a 10 talantonra vonatkozó indítványa ebben az időben keresztül. Éppen *Periklesnek* állott érdekében az ő barátját ily nagyszerű ajándékban részesíteni; nem pedig a Melesias fia *Thukydides* conservatív pártjának. Hisz Melesias fiának a pártja, valamint vezére is, nem a szellemi életre helyezte a fősúlyt, hanem a harczias erényekre, s a tornászati általi test-edzésre. Melesias fia *Thukydides* egyebként ebben az időben már nagyon is háttérbe szorult *Perikles* előtt és száműzetése is körülbelül erre az időre esik.

De tekintsük csak ennek a szónak az értelmét *δωρεάν*. *Aischylosnál* a *Προμηθεὺς δεσμώτης*-ben (619), *Sophoklesnél* az *Αἴας*-ban (1032) szintúgy ajándékot, nevezetesen megtisztelő ajándékot, mint a német mondja: »*Ehren geschenk*«-et jelent, mint *Herodotosnál* (V, 23) és egyáltalán az attikai prózában. *Platonnál* a *Πολιτεία*-ban (V, 468) és a *Πολιτικός*-ban (290. c) szintén; van azután jogi jelentősége is, pl. *Isaiosnál* (1) és *Demosthenesnél* (27, 41 hsl. ö. 19, 171), a hol legatutumot, hagyatékokat jelent; ez utóbbi jelentőségére azonban a *δωρεά* szónak itt nem lehet gondolni, kapcsolatban az *Anytos*-féle psephismával; és így csak annál kell maradnunk, hogy *δωρεάν* annyit jelent, hogy ajándékképen kapta a 10 talantont *Herodotos* az athenei államtól. *Lysiasnál*, (7, 4) szintén ezt jelenti a *δωρεάν*. Tehát ajándék, akár megtisztelő ajándék. Igen, de hát mért kapta az athenei államtól ezt a megtisztelő ajándékot ...? A szöveg belső összefüggése csak is arra enged következtetni, hogy az ő történetírói működéséért részesült ily ajándékban. Ámde *Herodotos* akkor, midőn ezen megtisztelő ajándékban részesült az athenei állam részéről: akkor ő még nem írta meg az ő művének azon könyveit, a melyekben a persa háborúk lefolyását beszéli el; művének ezen részét csak évek hosszú sora múlva írta meg; midőn ő az Odeionban művéből egyes szakaszokat fölolvastott, akkor ő csak mutatványként közölte

ezt az athenei közönséggel: tehát a 10 talantonnyi ajándék nem lehetett ekkor még *jutalom*; mert jutalmat csak egy már bevezetett tettért, egy már befejezett műért lehet adni valakinek, de nem munkaközben; azaz ajándék, a melyet munkaközben kap az író azért, hogy majd az egész munkát dolgozza ki: az ily ajándék nem lehet más, mint subventio. Az athenei államjog műnyelvének — a mi tudomásunk szerint, volt ugyan megállapított kifejezése, volt bevett műszava ennek a fogalomnak, állambáztartási fogalomnak a jelzésére, hogy »rendelkezési alap« »Dispositionsfonds«; ez volt t. i. rá a műszó, hogy τὸ δέον, — a mint ezt többek közt Müller-Strübing is kimutatta. A »subventió fogalmának kifejezésére azonban aligha állapított meg még műszót az athenei államjog; legalább mi ily műszót ma már nem ismerünk: a fogalom azonban megvolt tagadhatlanúl, ha a subventiót más szóval fejezték is ki. Ime itt van ez a szó a szövegben: δωρεάν.

Ugyan nem jelezheték-e az atheneiek e δωρεάν szóval nem csak a már befejezett érdemteltre adott jutalmat, de egyúttal a subventiót is, a melyet a történetírónak még csak ezentúl kellendett a maga egészében megszolgáltatnia — ?

Minden oda mutat, hogy ez így volt. Más értelmezést nem is tűr a szöveg; minden más értelmezésnek képtelenségre, vagy legalább is csodával határos philologiai kalandokra kellene vezetnie. Mit mondanak már most az orthodoxok — ?

Azon hirneves tudósok közül, a kik Anytos psephisznájának illetén értelmezését, különösen pedig a Kirchhoff nézetét a legerélyesebben visszautasították, főleg kettő érdemel figyelmet: Curt Wachsmuth és Leopold von Ranke. Amaz mint első rangú reálphilolog, Athene város történetírója, s az »Einleitung in das Studium der Alten Geschichte«¹⁾ című, jórészt hangadó munka szerzője; emez Ranke, az ünnepelet emlékü történetíró, a ki csakis az ő magas életkorának utolsó éveiben kezdett ugyan tüzetesen a görög történelemmel foglalkozni, hogy azután az ő e részbeni tanulmányainak eredményeit az ő »Weltgeschichte«-jében kifejezésre juttathassa, — de a kit — más téren kivált fényes sikereire való tekintetből valódi tekin-

¹⁾ Leipzig, Hirschel, 1895.

télylyé akar emelni az orthodox kritika még a görög s a római történelem kérdéseiben, sőt még a római jogtörténelem kérdéseiben is. Hihetetlen és mégis úgy van: nem csekélyebb római jogtudós, mint *Karloua*, nem egy, hanem ugyancsak számos esetben idézi *Ranke* tanúságtételét a maga »*Römische Rechtsgeschichte*«-jében.

Különben fölöslegesnek tartanám a más téren oly nagy érdemű *Leopold von Ranké*nek a *Herodotos* számára megsza-
vazott 10 talanton kérdésében megírt fejtegetéseivel kritikailag foglalkozni: de miután a philologiai buvárlattól meglehetősen távol állott *Ranke*t maguk a philologok, már t. i. az orthodox philologok, erőnek erejével tekintélylyé akarják emelni a görög, római történelem kérdéseiben is: tehát ezért mellözhetlennek tartom megjegyzéseket tenni a *Ranke* állásfoglalására és fejtegetéseire is.

De vegyük e két tudós érveit rendre. *Curt Wachsmuth* könnyű szerrel vél végezhetni mindazzal, a mit *Kirchhoff* már ép oly tárgyilagos mint alapos és éleselmű kritikával kimutatótt. Oly feszélytelenséggel, mely már az irodalmi hősieskedéssel határos, ront rá *Wachsmuth* a nagy szakbuvárra, *Kirchhoffra*: nem csekélyebb dolgokat mondván, mint a következőket: »*Kennen wir ja doch absolut (sic) nicht die Veranlassung zu jener Gabe von 10 Talenten, die man bei dem urkundlichen Charakter der Meldung nicht wohl anzweifeln kann (ob etwa in Zusammenhang mit der Kolonisation von Thuriói?) während mit der Abfassung seines Geschichtswerkes sie in Verbindung zu bringen, das Unerhörte des Verfahrens (sic) und die abenteuerliche (sic) Höhe des Honorars geradezu (!) verbieten.*«¹⁾ Tehát ily érvelgetés alapján véli *Curt Wachsmuth* ad absurdum vezethetni a szöveg nyílt értelmét. Nem tagadhatja a *Diylos* hirdásának kétségbevonhatlan hitelességét: de azután ahhoz a fogáshoz folyamodik, hogy el akarja velünk hitetni, hogy nem *Herodotos* történetírói működéséről, Athén irányábani írói érdemeiről van itt szó, hanem egyéb másról lehet itt szó, pl. arról is, hogy azért kapott *Herodotos* 10

¹⁾ Einleitung in das Studium der Alten Geschichte. 512. lap, 1. jegyz.

talantant az athenei államtól, mert részt vett *Thuriói* gyarmatosításában! Szerénte irodalmi működés subventiójáról már csak azért sem lehet itt szó, mert hát az egész ekklesiabeli actus — már t. i. egy írónak 10 talantonnal való tiszteletdíjazása — hallatlan eset lenne az athenei történelemben és a 10 talanton oly kalandszerűleg magas tiszteletdíj lett volna, hogy már csak ezért sem lehet annak hitelt adni. Mindezt *Curt Wachsmuth* a vonal alatt, egy szerény jegyzetben, jelenti ki; a szövegben egy szót sem szól sem *Anyfos* psephismájáról, sem a 10 talantonról. Még nagyobb tüzzel kel *Leopold von Ranke Herodotos* megtámadott történetírói becsületének védelmére. Ő már egy egész csomó »érvet« eszel ki, vagy vesz kölesön orthodox philologoktól annak a nézetnek a megczáfolására, hogy *Herodotos* azért kapott 10 talantot az athenei államtól, hogy magasztalólag írja az atheneiek viselt dolgait a persa háborúkban. Valóban érdemes egész terjedelemben közölni *Leopold von Ranke* védbeszédét az orthodox fölfogás mellett. Szavai így hangzanak eredetiben: »Nun hat ein älterer Historiker, welcher nicht ohne Ruf (sic) für die Geschichte von Athen war, *Diyillos* erzählt, *Herodot* habe von der Stadt (sic) von Athen durch Volksbeschluss die Summe von 10 Talenten erhalten. Es findet sich nicht, bei welcher Veranlassung, ob etwa als Entschädigung (sic) weil er Halikarnass verlassen (sic) hatte, oder als Beihülfe, weil er sich eben (sic) mit einer Kolonie nach Thuriói begab (sic), am allerwenigsten aber, dass man damit *Schmeicheleien* über die athenische Politik (sic), die er in seine Geschichte verwoben, habe belohnen wollen. In der angeblich plutarchischen Schrift *περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας*, aus welcher wir die Stelle des *Diyillos* kennen, wird doch gegen eine solche Voraussetzung *Protest* (sic) erhoben, und zwar auch deshalb, weil in dem Werke *Herodots* Mancherlei vorkomme, was den *Athenern* notwendig habe missfallen müssen (sic). Die kleine Schrift ist sehr ungerecht (!) gegen *Herodot*, und überaus schmähsüchtig, aber jene (?) *Voraussetzung* (sic) erklärt sie doch mit dürren Worten für eine Verleumdung. c. 26: τοῦτο βουθεῖ τῷ Ἡροδότῳ πρὸς ἐκείνην τὴν διαβολήν, ἣν ἔχει κολακεύσας τοὺς Ἀθηναίους, ἀργίριον πολὺ λαβεῖν παρ' αὐτῶν.«

Leopold von Ranke tehát constatálja, hogy egy az athenei történelemre nézve nem minden hírnév nélküli régibb keletű történetíró, már t. i. *Diyllos* azt beszéli, hogy *Herodot* néphatárzat folytán 10 talantont kapott Athene városától. (Nem az athenei államtól — Staat —, hanem Athene városától — Stadt —). De azután nyomban hozzáteszi, hogy »nem lehet nyomára akadni, hogy minő alkalomból, minő indokból kapta *Herodot* ezt a 10 talantont Athene városától; és azután egész ártatlan képpel kérdezi, — vajjon nem-e azért kapta *Herodot* ezt a 10 talantont, mert hát odahagyta *Halikarnassost*. — vagy talán segítségül kapta azért, mert ő is éppen részt volt veendő *Thurioi* gyarmatosításában? De már azért bizonyára semmiesetre sem kapta ezt a 10 talantont, mert állítólag *hizelgőleg* nyilatkozott az athenei politikáról az ő történelmi munkájában, s mintha ezért akarták volna őt ezzel a 10 talantonnal megjutalmazni — teszi hozzá egész emphasissal — megjutalmazni. Hisz, teszi hozzá folytatólagos emphasissal *Leopold von Ranke*. — hisz a Plutarchosnak tulajdonított *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας* című iratban egyenesen tiltakozás van emelve egy ily föltevés ellen: és ugyan már csak azért is, mert hát *Herodotos* a maga történelmi munkájában sok olyast is mond, a mi lehetetlen, hogy *viszsaletszést* ne keltett volna az *Atheneicknél!* Ez a kis irat — már t. i. a *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας* — nagyon igazságtalan *Herodotos* iránt, s nagyon szereti — a gyalázkodást: de már azt a föltevést, hogy az ő történelmi művének megírásáért kapta volna *Herodotos* azt a 10 talantont, — no, ezt a föltevést ez a kis irat mégis száraz szavakkal *riágalomnak* jelenti ki.*

Így *Leopold von Ranke*.

Mielőtt e két hírneves tudósnak — *Curt Wachsmutnak* és *Leopold von Rankének* — ezen érveit tüzetes bírálólat alá vonnám, lehetetlen meg nem jegyezmem, hogy *Leopold von Rankének* főntebbi szavai már egymagukban véve is nagyon jellemzők — a mennyiben már a kifejezések is, a melyeket használ, nagyon is elárulják az irányzatosságot az ő állásfoglalásában. Arra nem fektetek érdemleges súlyt, hogy ő azt írja, miszerint Athene városától — von der Stadt von Athen

és nem azt mondja, hogy vom *Staate* Athen — kapta *Herodotos* a 10 talantont, — hisz *Leopold von Ranke*, a hol csak lehetett, a lehető legóvatosabban került minden újítást, még a nyelvezetben is — miután pedig három emberöltővel ezelőtt a philologok és egyáltalán a német tudósok nem azt szokták mondani, hogy der *Staat* Athen, hanem elég hibásan még akkor is, midőn az egész athenei államról, *Brauron* és *Acharnai* állampolgári jogokat gyakorló lakosait is beleértve, és nem csupán *Athen városról*, *Theseus* és *Kekrops városáról* volt szó — miután mondom, két-három emberöltővel ezelőtt a philologok és egyéb német tudósok folyton csak *Athene-városról*, *Stadt Athenről* beszéltek: tehát a céltudatosan conservatív hajlamú *Leopold von Ranke* élte utolsó lehelletéig mereven és megtántoríthatlanul ragaszkodott a *Stadt Athen* kifejezéshez, — mintha csak attól tartott volna, hogy *Stadt* helyett *Staat*-ot írni, még akkor is ha kell, éppen oly veszedelmes újítás fogott lenni, mint a minőt hajdan *Phrynis* hozott be az ő trilláival - *κλάσα*; — *Platon* szerint a görög zenébe. Pedig hát az ily merev ragaszkodás egy ily hibás kifejezéshez, midőn az athenei államhatalmat képviselő *ἐκκλησία* által *Herodotos* javára hozott psephismáról van szó, legalább is az államjogi szabatosság rovására esik; no de mondom, nem helyezek érdemleges súlyt *Leopold von Ranké*nek ezen conservatív kedvtelésére. De azt már igenis érdemleg is helytelenítenem kell a legnagyobb mértékben, hogy *Leopold von Ranke* ezt a kifejezést használja, hogy — „dass man damit Schmeicheleien über die *athenische Politik* (sic), die er in seine Geschichte verwoben, habe belohnen wollen.

Mintha mindazon kritikailag eljáró buvárok, a kik éppen a 10 talanton miatt nem akarnak, mert nem tudnak vakon binni *Herodotos* történetírói részrehajlatlanságában, azt állították volna, hogy ezért a 10 talantonért *Herodotos* az atheneiek *politikáját* magasztalja vala oly szertelenül, merő hízelgésből, ily módon akarván utólag megérdemelni a neki megszavazott ormótlan nagy pénzösszeget. Félek, hogy maga *Leopold von Ranke* maga is jól, maga is nagyon jól tudta, hogy ilyesmit senki nem állított. Hisz nem az athenei állam *politikájának* a magasztalgatását vetik szemére *Herodotosnak*, — szó sincs

róla. Nem ezt vetik szemére *Herodotosnak* első sorban: hanem azt, hogy az atheneiek fegyvertényeit igyekezik hihetetlen dicsőítgetésben részesíteni a *persa háborúk* leírása alkalmából. Így pl. meszeszerűleg nagyra teszi a persa sereg számbeli erejét, csakhogy annál nagyobb legyen az athenei sereg dicsősége a persa sereg fölött nyert csatatéri sikerek révén. *Kshayârsha* (Xerxes) király seregét pl. 5.283,000 főre teszi mindenestül, és ebből 1.700,000 gyalog combattanst meg 80,000 lovast említ: holott az egykori persa udvari orvos *Ktesias* öszszesen csak 800,000 főből álló persa seregről beszél — hogy *Welzhoffer*, *Beloch* és *Delbrück* kritikai kutatásainak eredményét, a mely a seregszállító persa hajók csekély méreteinek tanulmányozásán alapszik, ne is említsem. Ezek szerint 45—55,000-re rúghatott a persa sereg számbeli ereje, vagy legfőlebb 100,000-re: a *Marathonnál* küzdött persa seregről pedig azt az eredményt nyerték említett modern buvárok, hogy az semmi esetre sem lehetett nagyobb, mint a velük szemben állott athenei haderő. Tehát az ily mesterkélt eulogistikus műfogásokról van szó, a melyekkel *Herodotos* az athenei haderő dicsőségét igyekezett a történeti igazság rovására is egész a hihetlenségig emelni. — az ilyen műfogásokról volt és van szó, nem pedig arról, hogy *Herodotos* — miként *Leopold von Ranke* mondja — hízelt az atheneiek politikájának. Midőn tehát *Leopold von Ranke* mindezek daczára csak az atheneiek politikáját emlegeti: magyarul szólva — másról beszél, mikor a bor árít kéri.¹⁾ Abból pedig, hogy *Leopold von Ranke* a maga érvel-

¹⁾ Az atheneiek politikáját *Herodotos* mindössze csak az által magasztalja *közvetve* és ezt is csak a régibb időkre vonatkozólag cselekszi, midőn a *Kleisthenes* reformjára vonatkozólag azt mondja, hogy — *σπουδαίον* — Az *Otanes* beszédében a *demos* uralmáról szóló passus nem tarthatik e rovat alá; mert ez kétélű fegyver, a demokrácia elfejüléséről szóló rész *ἔκστασις* — éppen nem válván az atheneiek dicsőségére. Különben az *Otanes* beszédében foglalt államforma-jellemzést *Herodotos*, a legújabb philologiai buvárlatok szerint, csak úgy vette kölcsön valamelyik *sophistá*-tól, és így az atheneiek aligha ezen passusra gondoltak, midőn 10 talantont szavaztak meg *Herodotosnak*, mert hisz akkor azon *sophistát* is meg kellett volna jutalmazniok, a ki ugyan-e tant már *Herodotos* előtt is hirdette. Hsl. ö. Behm, *Gesch. der Staatsrechtswissenschaft*. 1897.

getésében ily műfogásokhoz folyamodik, tisztán, világosan látható, miszerint e részben nem a tárgyilagos igazság kiderítése lebeg a szemei előtt, hanem első sorban csakis az a törekvés sarkallja, miszerint mentül plausibilisebbé tehesse a conservatív fölfogás értelmében *Herodotos* hírnevének szeplőtlenségét.

Ámde összegezzük már most a két orthodox tekintély által fölhozott érveket és mondjuk el tisztán, világosan, hogy mért nem imponálhatnak nekünk mind ezen érvek a tudomány jelen állásában.

Az ő érvek a következők:

1. *Wachsmuth* szerint hallatlanul szokatlan, hihetetlenül szokatlan lett volna egy ily ekklesiabeli eljárás az athenei államban: teljességgel hihetetlen, hogy az athenei ἐκκλησία ily kérdésekkel foglalkozott volna, mint a minőnek tárgyát képezte az *Anytos* psephismája: lehetetlen, véli *Wachsmuth*, hogy irodalmi érdemek jutalmazása sorrendre kerülhetett volna az athenei ἐκκλησία-ban. Valóban csodálatos, hogy egy oly alapos réalphilolog, mint *Curt Wachsmuth*, ily «érv»-vel egyáltalán még elő is tud állani. Hát eltekintve a drámaköltők és különféle művészek nagymérvű állami megjutalmazásaitól, a melyekkel *Böckh* óta nem egy modern philolog foglalkozott — vajjon sohasem hallott volna *Curt Wachsmuth* arról, hogy *Pindarost*, a magasröptű költőt az athenei ἐκκλησία nem kevesebb mint 10,000 drachmányi tiszteletdíjban, vagy ha úgy tetszik, jutalomban részesítette csak azért, mert *Pindaros* egy *dithyrambost* írt, a melyben dicsőítő szavakkal üdvözli az athenei államt? Soha sem olvasta *Curt Wachsmuth* ezen pindarosi sorokat:

ὦ τὰ λιπαρὰ καὶ ἰστέφανοι καὶ αἰοίδιμοι
Ἑλλάδος ἔθρεια, κλειναὶ Ἀθῆναι!

És soha sem olvasta *Curt Wachsmuth* *Isokrates* *Περὶ ἀντιδόσεως*-ában, hogy csak azon két szóért, a mely *Pindaros* említett *dithyrambos*ában előfordul, csak ezért a két szóért, Ἑλλάδος ἔθρεια 10,000 drachmával jutalmazta és proxeniával *Pindarost* az athenei ἐκκλησία —? Igen, 10,000 drachmával jutalmazta e költőt csak azért, mert az athenei államt *Hellas* védbástyájának nevezte? ¹⁾ Sohasem olvasott erről *Curt Wachs-*

¹⁾ *Isocrat. de Antid. 166.*

muth? Hisz ott van ez szórúl-szóra *Isokratesnél: Πινδαρον μὲν τὸν ποιητὴν οἱ πρὸ ἡμῶν γεγονότες ὑπὲρ ἐνὸς μόνου ζήματος, ὅτι τὴν πόλιν* (már t. i. az athenei államot). *ἔρεισμα τῆς Ἑλλάδος ὠνόμασεν, οὕτως ἐτίμησαν ὥστε καὶ πρόξενον ποιήσασθαι καὶ δωρεὰν μυρίας αὐτῷ δοῦναι δραχμᾶς.* — Ugyan, csakugyan soha sem olvasott erről *Curt Wachsmuth?*

A *Pindaros* megjutalmaztatásával szemben tehát *Curt Wachsmuth* ezen »érve«² egyáltalán nem tehet számot a kérdés kritikai méltatásában.

2. De nem tehet számot *Curt Wachsmuth* második. u. n. érve sem. E jeles orthodox szaktekintély ugyanis azt mondja, hogy már csak azért sem lehet hitelt adni a *Kirchhoff*-k nézetének, mert hát oly kalandosan nagy összegről van szó *Dyfllos* híradásában.

10 talanton, — hát biz ez rengeteg nagy összeg, tagadhatlanúl, az akkori viszonyokhoz képest.

Tíz talanton, az annyi mint 60,000 drachma. Ebben az időben 1 obolosért eleséget lehetett vásárolni, hogy belőle egy ember egy egész napra elég ételt készíthetett magának: tehát *Herodotos* akkora összeget kapott, hogy ezen az áron 360,000 ember szerezhetett volna magának egész napra való eleséget. Ebben az időben egy darab birka ára 10 drachma volt — nem többé csak 1 drachma, mint még Solon korában, *Demetrius Phalereus* szerint; — mondom, ebben az időben egy birka ára 10 drachma volt; tehát azon az összegben, a melyet *Herodotos* kapott, nem kevesebb mint 6000 darab birkát lehetett volna vásárolni; a közepes ökör — nem az áldozatbemutatókhoz szükségelt dísz-ökör, a melynek az ára fölrúgott ekkor már 50, sőt 100 drachmára is, — mondom, a közepes ökörnek az ára ebben az időben 30 drachma volt: tehát azon az összegben, a melyet *Herodotos* kapott, 2000 ökröt lehetett volna vásárolni. 600 drachmáért már lehetett ebben az időben Athenében egy nagyon tisztességes házat vásárolni: tehát azon az összegben, a melyet *Herodotos* kapott, nem kevesebb, mint 100 házat lehetett ebben az időben Athenében vásárolni. A legfényelgőbb athenei háztartásnak összes bútorzata és egyéb berendezési készlete 1000 drachmába került csak ebben az időben Athenében: tehát azon a pénzen, a melyet *Herodotos*

kapott, nem kevesebb mint 60 legnagyobb házat lehetett volna ebben az időben Athenében a legfényesebben bebútorozni és egyébként is berendezni.¹⁾ 10 talantonon 6000 athenei férfit lehetett volna tisztességes felsőruhával — *ἐξωμίς* — ellátni; és miután a leggazdagabb athenei nők összes ékszerei egy-egy családban nem igen rúgtak többre 5000 drachma értéknel: tehát a leggazdagabb 12 athenei deán összes ékszereit meg lehetett volna a 10 talantonon vásárolni. *Timotheos* 17 talantont örökölt atyjától *Konontól* és úgy *Lysias*²⁾ mint *Demosthenes* tanuságtétele szerint ezért a 17 talantonnyi örökölt vagyonáért már a leggazdagabb emberek közé számították Athenében; többet mondok, a leggazdagabb athenei állampolgárok közé számították már *Nikeratos*, *Nikias* fiát is, a ki pedig atyjától csak 14 talantont örökölt.

Ime m. tisztelt akadémia!

14 talanton örökölt vagyonnal már a leggazdagabbak közé tartozott ebben az időben Athenében az ember; minő roppant nagy lehetett tehát az értéke azon 10 talantonnak, melyet *Herodotos* az athenei államtól kapott! Nem örökölt vagyon, nem összes tőkeérték volt ez, hanem csak subventio vagy ha úgy tesszük, irói borralaló! A *Herodotos* számára *Anytos* psephismája alapján megszavazott 10 talanton vagyis 60 ezer drachma tehát nagy volt, ormótlanul nagy volt: ánde azért mégsem mondhatni, hogy már maga az *összeg nagysága* hihetlenné teszi a *Dijillos* egész h iradását. Hisz *Isokrates* tanuságtétele szerint *Pindaros* nem kevesebbet mint 10,000 drachma tiszteletdíjat kapott az athenei államtól csak azért, mert egy rövid dithyrambost írt, a melyben e két szó fordúlt elő, hogy

Ἑλλάδος ἕρισμα!

Ha *Pindaros* ezért 10,000 drachmát kapott az athenei államtól: hát akkor csak természetesnek találhatjuk, hogy *Herodotos*nak 60,000 drachmát szavaztak meg egy egész nagy történelmi munkáért. Jól mondja a müncheni egyetem nagyérdemű tanára: *Wilhelm v. Christ*, hogy *Perikles* mozgatta itt az indítványozó *Anytos*, mert mint messzelátó államférfi,

¹⁾ Hsl. 5. Böckh, Staatshand. d. Ath., Beloch és Corsetti m.

²⁾ *Lysias* Aristoph. 39 kov. *Demosthenes* Aphob. I, 7 kov.

nagyon is megértette *Perikles*, hogy az Atheneiek viselt dolgait dicsőítő történelmi munkája *Herodotosnak* jelentékeny fogantyú fogott lenni az athenei állam tekintélyének, sőt hatalmának emelésére. »Der eigentliche Urheber aber war *Perikles*, der weitsehende Staatsmann, der in dem Unternehmen des *Herodot* einen Hebel für die Hebung der Macht Athens sah.«¹⁾ Valóban egy nagy történelmi munka által magasztaltatni, még pedig a részletekbe behatólag magasztaltatni, csak többet ér, mint bármely híres költő röpke dithyrambjja által — dicséretetni, így gondolhatta ezt *Perikles*, így az ő többségben levő pártja is; ezenfölül még az életárák emelkedésének a mozzanata is érthetővé teszi a *Herodotos* 60,000 drachmáját a *Pindaros* 10,000 drachmájával szemben. Akkor, midőn *Pindarost* 10,000 drachmával jutalmazták — mindjárt a második persa háború lezajlása után, akkor még hasonlíthatlanul olcsóbb volt Athénben az élelmi cikkek ára, mint az *Anytos* psephismájának megszavazása idején. Akkor még $\frac{1}{2}$ drachméért lehetett egy malacot venni; most már 3 drachmán alúl nem; akkor még 2—3 drachma volt egy birka ára, most 10—12. És a mi a fő: akkor még a háború költségeit nyögte az athenei társadalom és a *delosi* pénztár kincsei fölött sem rendelkeztek oly föltétlenül: most, *Anytos* psephismájának tárgyalásakor, már rég Athenébe volt elhelyezve a symmachia delosi pénztára; évről-évre óriási összegek folytak be abba a frigyársak részéről; 10,000 talantonnál is több hevert most e pénztárban és az athenei államhatalom most már föltétlenül és korlátlanul rendelkezett minde kincsek fölött, minden pillanatban.

Nincs tehát semmi értelme annak, ha *Curt Wachsmuth* érvkép azt hozza föl, hogy már csak a tiszteletdíj — »Honorar« — meseszerűleg magas volta miatt sem lehet hitelt adni azon kritikailag. eljáró szakbuvároknak, a kik azt tanítják, hogy *Herodotos* azért kapta a 10 talantont, hogy az Atheneiek viselt dolgait dicsőítse a maga munkájában.

3. *Leopold von Ranke* azt mondja, hogy a *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας* szerzője saját maga is rágalomnak

¹⁾ Christ, Geschichte der Griechischen Litteratur. 3-te Auflage 1898. — 327. 1.

nyilvánítja azon hiesztelést, miszerént *Herodotos* tömérdek pénzt kapott volna az Atheneiektől, csakhogy őket dicsőítgesse az ő történelmi munkájában. Az a hely, melyre *Leopold* von *Ranke* hivatkozik, a következőleg hangzik a ránszállott szövegben:

ἔσπουδακῶς δὲ περὶ τὰς Ἀθήνας διαφερόντως, οὐδὲ τὴν πρὸς Ἄγρας πομπὴν ἱστορήκας, ἦν πέμπουσιν ἔτι νῦν τῇ Ἐκάτῃ χαριστήρια τῆς νίκης ἐορτάζοντες. ἀλλὰ τοῦτο γε βοηθεῖ τῷ Ἡροδότῳ πρὸς ἐκείνην τὴν διαβολήν, ἣν ἔχει κολακεύσας τοῖς Ἀθηναίοις, ἀργύριον πολὺ λαβεῖν παρ' αὐτῶν, εἰ γὰρ ἀνέγνω ταῦτ' Ἀθηναίως, οὐκ ἂν εἶασαν οὐδὲ περιεῖδον, ἐνάτη τὸν Φιλιππίδην παρακαλοῦντα Λακεδαιμονίοις ἐπὶ τὴν μάχην ἐκ τῆς μάχης γεγεννημένον, καὶ ταῦτα, δευτεροαῖον εἰς Σπάρτην ἐξ Ἀθηνῶν (ὡς αὐτὸς φησιν) ἀφιγμένον. εἰ μὴ μετὰ τὸ νικῆσαι τοὺς πολεμίους Ἀθηναῖοι μετεπέμποντο τοὺς συμμάχους. ὅτι μέντοι δέκα τάλαντα δωρεὰν ἔλαβεν ἐξ Ἀθηνῶν Ἀνίτου τὸ πρῆξιμα γράψαντος, ἀνὴρ Ἀθηναῖος οὐ τῶν παρημελημένων ἐν ἱστορίᾳ Ἀνίλλος εἴρηκεν.

A főszólyt ezen egész nagy passusban *Leopold* von *Ranke* azon mondatra helyezi, hogy: ἀλλὰ τοῦτο γε βοηθεῖ τῷ Ἡροδότῳ πρὸς ἐκείνην τὴν διαβολήν, ἣν ἔχει κολακεύσας τοὺς Ἀθηναίους, ἀργύριον πολὺ λαβεῖν παρ' αὐτῶν. Vagyis, hogy az, a mi az előző mondatban a Hekatének a győzelem emlékéül küldeni szokott *πομπή* történetirői elhallgatása miatt fölpanaszoltatik, *Herodotos* mellett vallana azon rágalom ellenében, a melylyel őt, már t. i. *Herodotost*, illetni szokták, azt állítván, hogy *Herodotos* sok pénzt kapott az Atheneiektől azért, mert hát ő hizelkedett nekik az ő történetírásában. — *Leopold* von *Ranke*, mondom, ezen mondatra helyezi a főszólyt, és a *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοθείας* ezen, im most idézett szavai által azt véli beigazolhatni, hogy maga a *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοθείας* szerzője is rágalomnak nyilvánította azon hiradást, a mely szerint *Herodotos*-nak azért szavaztak volna meg 10 talantont, hogy dicsőítse, vagy azért, mert már eddig is dicsőítgette az Atheneieket. No hát *Leopold* von *Ranke* nagyon tévedt, ha azt hitte, hogy ezen ἀλλὰ τοῦτο γε βοηθεῖ-re való hivatkozással egyszermindenkorra elűmíthatott minden érvet.

a mely az ő szépítgető fejtegetéseibe ütközik. Nem, — teljességgel nem.

Minden oda mutat, hogy ezen egész mondat — *ἀλλὰ τοῦτο γε βοηθεῖ — παρ' αὐτῶν* — nem egyéb, mint egy nagyon is naiv interpolatio. Különösen erre utal azon körülmény, hogy e passust, e mondatot *ἀλλὰ τοῦτο γε βοηθεῖ — παρ' αὐτῶν* — kiszakíthatjuk a szövegből, akár hozzávéve magyarázatul a következő mondatokat egész odáig, hogy — *τοῖς σομμάχοις* — és még sem esik sérelem az összefüggésen. Az, hogy ez interpolatio kissé hosszú, nem változtat a dolog lényegén. Másfelől ezen passus éles ellentétben áll az egész szöveg szellemével.

Ámde még ha nem is interpolatio az említett mondat: még ez esetben sem bizonyíthat ez a mi fölvétünk ellen: mert a *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας* mindenesetre már a római császárságból való; holott *Diyllos*, kitől az *Anytos* által *Herodotos* javára indítványozott 10 talantorról az alapvető hiradást veszszük, csak néhány emberöltővel élt *Herodotos* után. Virágzása ugyanis a Kr. e. 330 és 290 közé esik.

Azon fölül még fontos az a körülmény is, hogy *Diyllos* született athenei állampolgár volt.

4. *Leopold* von *Ranke* azzal is érvelhetni vél a hagyományos fölfogás mellett, hogy azt kérdezi, hogy ugyan mielő alkalomból, mielő czimen kapta *Herodotos* azt a 10 talantont *Anytos* indítványára? Erre azután azt feleli *Leopold* von *Ranke*, hogy »es findet sich nicht, bei welcher Veranlassung.« Hát ez már éppen különös egy érvelgetés *Leopold* von *Ranke* részéről. Ugyan, hogy is juthatott volna bele az *Anytos* psephismája a *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας*-ba, ha nem a *Herodotos* történelmi munkájáról lenne szó az illető helyen szintűgy mint egyáltalán az egész munkán át kivétel nélkül? Nem másról szöll ez az egész munka, hanem csak arról, hogy mit és mielő irói fondorlatokat, ferdítgetéseket, csöfögásokat avagy pedig szépítgetéseket vethetni szemére *Herodotos*-nak mint történetirónak? Nincs itt egyébről szó, hanem csak bizonyítékokról, a melyek az ő *κακοηθεία*-ját a történetírásban beigazolhatnák. Midőn tehát a *Περὶ Ἡροδότου κακοηθείας* szerzője valódi emphassissal hangsúlyozza, hogy

Diylos tanuságtétele szerint s miként nem csekélyebb emphassal hozzá is teszi nyomban, hogy az athenei születésű tekintélyes történetíró *Diylos*-nak tanuságtétele szerént 10 talantont kapott *Herodotos Anytos* indítványára az athenei államtól: akkor ugyan hogyan is gondolhat elfogulatlan kritikus egyébre, mint hogy itt a *Herodotos* történelmi művének subventiójáról, vagy mint mások gondolják, tiszteletdíjazásáról van szó?

5. *Leopold* von *Ranke* azonban mégis egyébre gondol; vagy helyesebben szólva irányzatos buzgalommal keresi, hogy mi minden egyéb jogczímet lehetne alátolni *Anytos* psephisma-jának, csakhogy valamikép abban ne állapodjék meg a tudomány, hogy *Herodotos* jó nagy öszszeg pénzt kapott az Atheneiektől és ezért dicsérte föl azután annyira az Atheneieket. Igen, *Leopold* von *Ranke* szeretné velünk elhíttetni, hogy *Herodotos* azért kapta ezt a neki *Anytos* indítványára megszavazott 10 talantont, mert hát ő — *Herodotos* — szintén résztvett *Thurioi* gyarmatosításában. De hát minő jogczímen kapott volna ő, az idegen, a ki nem is volt athenei állampolgár az athenei államtól ily rengeteg öszszeg pénzt, még ha örültek is az atheneiek annak, hogy *Herodotos* is kitelepült az athenei gyarmatokkal *Thurioiba*?

Hogy *Herodotos*nak *Thurioi* alapításánál valamelyes hivatalos szerepet juttatott volna az athenei államhatalom: erről sehol semmi megbízható nyom a forrásainkban; hogy ő *οἰκιστής* lett volna a szó magasabb értelmében, mint egyéb athenei *οἰκιστής* ott *Thurioiban*: ennek éppen úgy nincs nyoma a forrásainkban, mint a hogy annak nincs nyoma, hogy hát az athenei nép valami szerfölött megörült volna annak, hogy *Herodotos* is odatelepült egyidőre *Thurioiba*. Valóban, a nevetségességgel határos az ilyen érvelgetés. Hisz *Beloch* számítása szerint alig egy tizedrészét tette az athenei gyarmatosok száma *Thurioi* összes görög gyarmatosainak: hát azért adtak volna az Atheneiek 10 talantont *Herodotos*nak, hogy velük ment *Thurioiba* az athenei gyarmatosokkal? Hát ezért adtak volna neki borraivalóul oly rengeteg pénzöszszeget, a mely közel $\frac{3}{4}$ -ed részét képezte azon egész tőkeértéknek, a mely fölött *Nikeratos* rendelkezett, a kit pedig Athén egyik leggazdagabb emberének tartottak? Hisz ha még csakugyan

a *Thurioiban* való oikistaság czimén adtak is volna 10 talantont *Herodotos*-nak az Atheneiek — a minek lehetősége csaknem teljesen ki van zárva: úgy még ez esetben is okvetlenül arra a gondolatra kellene jönnünk, hogy ez a tüntetőleges jogczím voltaképen csak leplező álczím volt, a melylyel az athéni állam fegyvertetteit oly esztelen műfogásokkal magasztalható *történetirót* akarták tulajdonképen megborralalózni, már előre is megborralalózni, vagy ha államjogilag akarunk szólni, hát leplezett subventióban részesíteni. Hisz nem adtak-e ily leplezett subventiót újabb időben is leplezett czím, valódi álczím alatt pénzbeli segélyt különböző íróknak és köztők egy vagy más *történetirónak* is, csak azért a hatalom tényezői, hogy az illető író, *történetiró* megőrizhesse az ő szeplőtlen hírnevét és mindvégig mint részrehajlatlanul tárgyilagos publicista vagy *történetiró* tündökölhessen úgy a kortársak, mint az utókor előtt?

Hasonlót kell mondanunk *Leopold von Rauke* ama másik hypothesisére, a mely szerint *Herodotos* csakis azért kapott volna oly rengeteg pénzüsszeget, 10 talantont, vagyis 60,000 drachmát az athenei államtól, a mely összeg fölért Athén egyik leggazdagabb embere, *Nikeratos* összesztes tőkeértékének közel $\frac{3}{4}$ -ed részével — hogy -- mondom — csak azért adtak volna *Herodotos*-nak az atheneiek ily rengeteg pénzüsszeget: mert hát — mint *Leopold von Rauke* mondja — *Herodotos* oda hagyta *Halikarnassost*!

Már micsoda beszéd ez!

Hisz *Herodotos* szökni volt kénytelen *Halikarnassosból* az ottani pártvillongások miatt, és bizonyára örült, hogy Athénben szerezhetett magának nem csak békés, de kényelmes. sőt fényes tűzhelyet az akkor mindenható *Perikles* védszárnyai alatt: hát ezért adtak volna neki az atheneiek az állampénztárból oly rengeteg pénzüsszeget, hogy ez által oly gazdaggá lőn körülbelül mint *Nikeratos*, Athénnek egyik elismerten leggazdagabb embere?

Hisz, ha ily czím alatt — már t. i. *Halikarnassos* oda-hagyása miatt — adtak volna az atheneiek *Herodotos*-nak ily rengeteg pénzt: hisz akkor még inkább arra a gondolatra kellene jönnünk, hogy az ily álczimmal csak leplezni akarták

az atheneiek a valódi indokot a kortársak és az utókor előtt — hogy t. i. valahogy meg ne tudja a világ, miszerint csak azért írta meg *Herodotos* a maga történelmi munkáját tényleg úgy, a hogy tényleg megírta, mert hát rengeteg pénzt kapott az athénei államhatalomtól. Valóban *Leopold von Ranke* éppen ily joggal azt is állíthatta volna, hogy *Herodotos* csak azért kapott 10 talantont az atheneiektől, hogy tanulmányutakat tegyen és útközben kutassa és szerezze meg valahogy azt az inget is, a melyben *Artemisia* királynő a salamiszi csata előtti éjét töltötte. Ha *Leopold von Ranke* ilyet állítana: úgy ez komikus lenne ugyan egy nagynevű történetíró részéről, de bizony-bizony nem lenne kevésbé alaptalan, mint az, a mit tényleg állít az ő »*Weltgeschichte*«-jében, — hogy t. i. *Herodotos* azért kapott 10 talantont az atheneiektől, mert oda-hagyta *Halikarnassost*!

6. Azt az érvet sem lehet komolyan számba venni, a mit *Leopold von Ranke* és vele együtt egy egész csapat orthodox philolog hangoztat, midőn azt mondja, hogy *Herodotos* művét már csak azért sem érhetette sem subventio, sem jutalom: mert hát sok olyasmi van beleszöve a *Herodotos* munkájába, a mi lehetetlen, hogy visszatetszést ne keltett volna az atheneieknél.

Ezt az érvet sem lehet, mondom, komolyan venni: mert hát mindaz, a mi *Herodotos* történelmi munkájában kellemetlen lehetett az atheneiekre nézve, mindez csakis mellékes dolgokra, hogy ne mondjam lappaliákra vonatkozik. Lényeges mozzanatokra nézve *Herodotos* csak magasztalni szokta az atheneieket, csak dicsőíteni szokta a végeredményben az ő fegyvertényeiket. Azután, hogy kellemetlent is mondott *Herodotos* a részletekben az atheneieknék! Hát ugyan nem írnak-e államilag dotált udvari historiographok is össze egész csomó apróbb kellemetlenséget az ő megízett történelmi munkájokban egy vagy más uralkodóról, a kiket azonban az ő nagyobb jelentőségű viselt dolgaikra nézve mégis magasztos talapzatra állítanak — ? Nem ecsetelik-e egész buzgalommal az ő dicsőített fejedelmi alakjaik apró gyöngeségeit, fősvénységét, szeszélyességét, indulatosságát — nem-e szinezgetik a lehető legrikióbb színekkel rajtok az oly egyéni gyarlóságait, a melyeket különben csak a komornyik vesz észre — csakhogy részre-

hajlatlan történetírók színében tűnjenek föl, midőn nagy dolgokban oly hadvezéri lángelmét, oly államférfúi bölcseséget, oly emberszeretetet, szóval oly fényes tulajdonságokat ragasztanak rájuk, a melyekben tán ők maguk sem hisznek — ?

Ugyan ez áll azon történetírókról is, a kik egy népnek hizelegnek, hogy a népies államhatalom kegyeiben részesülhessenek.

De ha ez így áll, pedig tagadhatlanul így áll a dolog: hát akkor méltán kérdezhetjük, hogy ugyan mi marad még meg a hagyományos *Herodotos-cultus* védelmére?

Valljuk meg őszintén: csak még egyetlen u. n. érv marad fenn mindezek után: a hagyományos hit *Herodotos* történetírói jellemének szeplőtlenségében.

Quod erat demonstrandum.

De hát honnét tudják az orthodoxok, hogy *Herodotos* történetírói jelleme annyira fölüli áll minden kritika lehetőségén? A ránszállott források egy szót sem szólnak az ő történetírói jellemének szeplőtlenségéről. Abból, hogy *Cicero* az ő szónokművészi hevélyében a történetírás atyjának¹⁾ nevezi *Herodotost*. — meg hogy a *Περὶ τῆς Ἡροδότου κωροθηρίας* interpolatora rúgalomnak nevezi az *Anytos* psephismájának kapcsán hangoztatott reflexiókat: ebből — azt hiszem — még nem győződhetik meg az elfogulatlan szakértő kritika az ellenkezőről.

Sőt az elfogulatlan, szakértő kritikának nem szabad figyelmen kívül hagynia azon híradásokat sem, a melyek éppen ellenkezőleg az orthodoxok tantételével, éppen arról szólnak, hogy *Herodotos* nemcsak Athenében, de más görög államokban is megkísérlette az ő történetírói tollának, az az hogy irvesszőjének pénzbeli értékesítését, de siker nélkül. Sőt ezen híradások szerint nagyon is csúfos kudarczot vallott ezen görög államokban, nevezetesen *Thebában* és *Korinthosban* az ő történetírói pénzszerzési kísérlete. E részbeni *thebai* kudarczát egy kevésbé ismert, de szavahihetelenség miatt komolyan nem vádolható történetíró *boiotiai Aristophanes* jegyezte föl, *Korinthosi* kudarczát pedig, a *Dion Chrysostomos*nak tulajdonf-

¹⁾ Cic. De Legibus I.

tott *Κορινθιακός λόγος* ismeretlen, de szavahihető szerzőjén kívül *Μαρκελλίνος*, a nagy *Θουκυδίδης* életfrója.

Boiotiai *Aristophanes* híradása így hangzik:

Ἀριστοφάνους δὲ τοῦ Βοιωτοῦ γράψαντος, ὅτι χρήματα μὲν αἰτήσας οὐκ ἔλαβε παρὰ Θεβαίων, ἐπίχειρῶν δὲ τοῖς νέοις διαλέγεσθαι καὶ συσχολάζειν, ὑπὸ τῶν ἀρχόντων ἐκωλύθη δι' ἀγροικίαν αὐτῶν καὶ μισολογίαν.¹⁾ Vagyis boiotiai *Aristophanes* azt jelenti, hogy *Herodotos* nagy összeg pénzért kért a *thébaiak*-tól, de a *thébaiak* nem adták meg neki a kívánt összeget, a midőn pedig az ifjúsághoz fordult és ezeknek akart *Herodotos* előadást tartani, a *thébai* hatóság meggátolta őt ebben mérő műveletlenségből és tudomány-gyűlöletből.

Az igaz, hogy a *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας* szerzője nyomban hozzát teszi, hogy *ἄλλο μὲν οὐδὲν ἔστι τεκμήριον*. Vagyis hozzát teszi, hogy mindezt csak boiotiai *Aristophanes* állítja, de nincs rá egyéb bizonyíték sehol.

Ámde ne zavarjon meg bennünket ez a hozzátétel. Ezen szavak ugyanis: *ἄλλο μὲν οὐδὲν ἔστι τεκμήριον* szintén csak *interpolatio* az ókori *Herodot-cultus* valamely túlbuzgó híve részéről. A boiót *Aristophanes* nem az egyedüli forrás, a melyből azt látjuk, hogy *Herodotos* nagyon is ellenséges színekkel festette a *thébaiak* viselt dolgait; hogy annyira bahaáruló lett volna a *thébai* nép, amint ezt nem csak az oligarchia *Attaginios* és *Timagenidas* pártjáról, de az egész *Thébairól* mondja — ennek semmi nyoma sem a *Xenophon* Hellenikájának VI. könyvében, a hol ama híres szavak *ἦν ἔλπις τὸ πάλαι λεγόμενον δεκατευθῆναι Θεβαίους* állanak, sem pedig *Polybios* könyvében. Hogy *Isokrates* tán akaratlanul is a *Herodotos* malmára hajtja a vizet: ez nagyon is érthető már csak illető

¹⁾ De Herodoti malignitate. c. 31. — Szerző azután így folytatja: *ὁ δὲ Ἡρόδοτος, τῷ Ἀριστοφάνει μεμαρυνήκει, δι' ὧν τὰ μὲν ψευδῆς, τὰ δὲ διὰ * τὰ δὲ ὧ; μισῶν καὶ διαφερόμενος τοῖς Θεβαίοις, ἐγγέκλικε. Θεσσαλοῦ; μὲν γὰρ ὑπ' ἀνάγκης; ἀποφαίνεται; μηδισαὶ τοπορεῖτον κ. τ. λ.* Miután a szöveg e helye meg van romolva, nevezetesen lacunákat mutat, nem lenne kritikai szempontból helyes belevonni a discussióba; amúgy is a ránk szállott sorokból nem következtethetni semmi oly fordulatra, mely fönt kifejtett nézetemet megczáfolhatná. Hsl. 6. Wecklein, Trádit. d. Perserkrieger 68; Moritz Müller, Gesch. Thebens 28 köv.

műve megírásának időpontjából is: de *Isokrates* szövegének szövegében forgó szövegének helyei nem czáfolhatják le azon ókori hيرادás jelentőségét, a mely szerint *Herodotos* azért festette oly sötétre a thébaiak viselkedését a persa háborúk alkalmából, mert történetírói szolgálatait bizonyos nagy pénzüsszeg árán akarta rendelkezésére bocsátani a thébai államhatalomnak, a thébai államhatalom azonban nem volt hajlandó pénzt adni *Herodotos*nak, hanem egyszerűleg elutasította őt az ő ajánlatával.¹⁾

A *korinthosiaiktól* szintén pénzt kért *Herodotos* azon ajánlata kaposán, hogy majd meg megénekli ő — a *korinthosiaik* dicsőségét a persa háborúk alkalmából viselt dolgaik fejében. A *korinthosiaik* azonban elutasították és ezért azután ő úgy állott boszújt rajtok, hogy azt írta rólok az ő történelmi művében, miszerint a *salamisi* csatában a korinthosi hajóraj *Adeimantos* parancsnokával együtt megszökött mindjárt a csata kezdetén a görög hajóhad csatavonalából és csak miután szökése közben azt hallotta egy feléje közeledő titokzatos hajó tengerészeitől, hogy hiszen a csatában a görögök győznek és nem a persák, csakis ekkor fordult volna vissza a *korinthosi* hajóraj és csak is ekkor vett volna részt a görögök már ekkor győzelmes tusájában. *Thukydides* életírója *Markellinos* ad nekünk erről hírt, midőn azt mondja, hogy *Ἡρόδοτος μὲν γὰρ ὑπεροφθεῖς ὑπὸ τῶν Κορινθίων ἀναδραῖναι φησιν αὐτοὺς τῆν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν.*²⁾

De nemcsak *Markellinos* tud erről az esetről; tud erről azon *Korinthiakos* című beszéd szerzője is, melyet századokon át *Dion Chrysostomos*-nak szoktak tulajdonítani. Ebben a nevezetes beszédben³⁾ a következő utalást találjuk *Herodotos*-nak Korinthosban elküvetett pénzszerzési kísérletére: *ἦκε δὲ καὶ Ἡρόδοτος ὁ λογοποιὸς ὡς ἡμᾶς λόγους φέρων Ἑλληνικοὺς ἄλλους τε καὶ Κορινθίους οὐδέπω ψευθεῖς ἀνθ' ὧν ἤξιον παρὰ τῆς πόλεως μισθὸν ἄρυσσθαι. διαμαρτῶν δὲ καὶ (?) τοῦτον. οὐ γὰρ ἤξιον οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι δόξαν ἀγοράζειν μετεσκευασεν*

¹⁾ De Herodoti malignitate, c. 31: *θηβαίους δὲ τὸ αὐτὸ διὰ τὴν αὐτὴν ἀνάγκην παθεῖναι λοιδορεῖται* κ. τ. λ. és egyebült is.

²⁾ Marcellini Vita Thucydidis c. 27.

³⁾ Pseudo-Dionis Corinthiaca, 456 M. 103 R.

ἐκείνα ἂ πάντες ἐπιστάμεθα, τὰ περὶ τὴν Σαλαμίνα καὶ τὸν Ἀδεϊμαντον. κ. τ. λ. Vagyis Herodotosról azt mondja, hogy nem éppen hazugan akarta ugyan elbádni Korinthosban ezen állam viselt dolgait, de hát pénzbeli jutalmat várt ezért a korinthosi államtól és bele is bukott ebbe a pénzszerzési kísérletebe. Mert hát nem akarták a korinthosziak az ő dicsőségeket pénzen megvásárolni.

Egy további helyen ¹⁾ azután azt mondja, hogy a korinthosziak ugyancsak kitüntették magukat a Salamis melletti tengeri csatában, sőt egyenesen nekik, a korinthosziaknak köszönhetni, hogy a csatában a görögök győztek: ἐν Σαλαμῖνι δὲ ἠρίστευσαν, καὶ τῆς νίκης αἵτιοι κατέστησαν. Azután hangsúlyozza, hogy erre nézve nem Herodotos elbádlására fekteti a súlyt, hanem a síremlékre, és Simonides dicsődalára, a ki a Salamis szigetén eltemetett korinthosziak tetemeit a következőleg zengte meg: ²⁾

ὦ ξεῖν' εὐνδρόν ποτ' ἐναίομεν ἄστυ Κορίνθον,
νῦν δ' ἄμ' Αἴαντος νᾶσος ἔχει Σαλαμίς.
ῥῆα δὲ Φοινίσσας νῆας καὶ Πέρσας ἐλόντες
καὶ Μήδους ἱερὰν Ἑλλάδ' ἰδρυσάμεθα.

Egy másik epigrammban pedig ugyancsak Simonides Adeimantosra, a korinthosziaknak Herodotos által megrágalmazott tengernagyúra a következő dicsőretet írta:

οὗτος Ἀδεϊμάντου κείνου τάφος, οὗ διὰ βουλάς
Ἑλλάς ἐλευθερίας ἀμφέθετο στέφανον.

Hát ebből mi következik?

Annyi bizonyosan következik, hogy bárki volt legyen is ezen, Dion Chrysostomos irataihoz csatolt »Korinthiakos logos« szerzője, szintén tudomással birt arról, a miről hírt nekünk Markellinos ad, hogy t. i. Herodotos pénzt akart csikarni a korinthosziaktól azért, mert följánlotta nekik, hogy ő majd megéneklí az ő viselt dolgaikat a persa háborúk alkalmából.

¹⁾ Ibid. 459 M, 110 R.

²⁾ Ibid. 459 M. 110 R.: Ἡροδότῳ γὰρ οὐ προσέγω, ἀλλὰ τῷ τάφῳ καὶ τῷ Σιμωνίδῃ, δὲ ἐπεγράψεν ἐπὶ τοῖς μνημοῖς τῶν Κορινθίων τεθναμένων ἐν Σαλαμῖνι κ. τ. λ.

Hogy ez a *Koquθtaxis* már a római korszakban íratott: ez kiderül a többek közt abból a körülményből is, hogy szerzője *Mummiust* emlegeti: de hogy ez írat epochája megelőzte a keresztyén korszakot: ezt meg szövegének temérdek helye bizonyítja. Egyéhként, mindent egybevetve, nem tudom, ismerte-e szerzője már a *Markellinos*-féle életrajzát *Thukydidesnek*: ha nem ismerte, a mi éppen nem valószínűtlen: úgy hát akkor még nagyobb hitelességgel bír azon híradás, melyet *Markellinosnál* is találunk - t. i. *Herodotos* csak azért rígalmazta meg a korinthusi tengernagyot, *Adeimantost* és az ő hajóraját, mert pénzt, subventiót, vagy ha úgy tetszik borralalót kért ugyan a korinthusi államhatalomtól, de a korinthusi államhatalom *Herodotust* a kérelmével egyszerűleg elutasította.

Íme, m. t. Akadémia! ezek azon u. n. érvek, a melyekkel az orthodox philologiai iskola és ennek hírneves támogatói közül úgy *Curt Wachsmuth*, mint *Leopold von Ranke* is az elfogulatlan szakértő kritika verdictje ellen harcolnak.

Valóban sajnálatra méltó érvek ezek: de méginkább sajnálatra méltó azon föltétlen meghódolás, a melyet ezen »érvekkel« szemben nem egy philologiai és történész-körben még mindig tanusítanak.

Hisz az csak nem lehet a történelmi buvárlat és a történelmi tudomány föladata, hogy egy történetírónak a megközelíthetlen jellembeli szeplőtlenségét minden áron, még akkor is köröm szakadtig védelmezze, midőn a védelmet csakis a szavahihető források teljes elnémitásával vagy legalább is botrányos elferdítésével lehet még inágy-amúgy fölszínen tartani. Tekintélyeket, kiket évezredek kegyelete állított magas talapzatra, ok nélkül, alap nélkül, kellő kritikai jogczim nélkül minden áron lerombolni akarni — bizonyára nem a tudomány föladata, — sőt a tudománynak érdekében áll övni az irodalmi tekintélyek nimbusát, míg csak a források kritikailag mérlegelhető szavahihetősége az öröklött irodalmi tekintélyek épségben tartása mellett beszél.

Ámde, midőn a hagyományosan öröklött irodalmi tekintély nimbusát csak a források kiáltó szavának elnémitásával

vagy annak erőszakos elferdítésével lehet csupán a maga megszokott érintetlenségében föntartani: akkor a tudomány érdeke első sorban az, a mely megköveteli a helyreigazítást.

Herodotosnak az ő nagy jelentősége megmarad ezért minden egyéb tekintetben. Az ő adatainak rendkívül nagy bősége nélkülözhetetlen világot fog vetni ezentúl is mindazon világtörténelmi (egyiptomi, assyr, méd, persa, lyd) és görög mozzanatokra, a melyek nem állanak közvetlen oktani egybefüggésben az atheneiek viselt dolgaival; nem veszthet *Herodotos* történetírói jelentősége e részben semmit, de nem veszthet a tudomány sem. — sőt csak nyerhet: a mennyiben még az atheneiek viselt dolgaira vonatkozólag is csak tisztábban, világosabban fogunk láthatni a kritika fényénél ott, hol eddig homály fűdte a szemünket.

ÉVTIZEDÜNK

EGYENESADÓ-REFORMJAIRÓL

RÁTH ZOLTÁN

L. TAGTÓL

(Olvastatott a II. Tud. Akadémia 11. osztályának 1899. június 12-én tartott ülésén)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1899

Évtizedünk egyenesadó-reformjairól.

Mikor Villéle francia pénzügyminiszter az 1828. évi költségvetést, mely először lépte át az 1 milliárd frankot, a parlament elé terjesztette, azt kiáltotta a meglepett képviselőknek: »Uraim, üdvözljék e számot; nem fogják azt viszontlátni!« A jó államférfiú azt hitte, hogy sikerülni fog józan takarékossgal apasztani az állam kiadásait. Csalódott! Az azóta lefolyt hét évtized alatt a francia budget 1 milliárd frankról 34 milliárdra emelkedett, nem is említve az önkormányzati szervek 1 milliárdot szintén meghaladó évi kiadásait.

De nem is kell oly messze mennünk. Nemcsak hasonló, hanem még sokkal nagyobb arányú fokozódást látunk a magyar államháztartás tételeinél. A rendi alkotmány végső éveivel egybevetve, tehát egy rövid félszázad leforgása alatt, a magyar állam bevételei és kiadásai kerekszámokban meghús-szorozódtak. Ez az arány mutatja, hogy mibe kerül egy nemzetnek századok mulasztásait pótolni. S ha nem akarjuk az összehasonlítást a régi korszakig¹⁾ kiterjeszteni, hanem csak a modern magyar állam budgeteit vesszük: az első önálló magyar költségvetés, az 1868. évi XXVIII. tcz. 130.5 millió írt kiadást tüntet fel, míg a legújabb, az 1899. évi VIII. tcz. meghaladja az egymilliárd koronát, s régi valutánkban szólva, már túl van a félmilliárdon.²⁾ Három évtized alatt tehát

¹⁾ A pénz vásárlási képességében beállott változás a negyvenes évek óta tudvalevőleg igen tekintélyes.

²⁾ A költségvetést nézve, csak az 1899. évre szóló haladja meg az egy milliárd koronát; a zárószámadások szerint azonban már 1895 óta benne vagyunk a milliárd koronás államháztartásban.

egyremásra négyszeres nagyságra nőtt fel államháztartásunk. Igaz, hogy a bruttó-bevételek és kiadások bizonyos emelkedése még nem jelenti az állampolgárok megterhelésének megfelelő növekedését: az állami vállalatok, monopolok budgete külön mérlegelést kívánna. De nem akarva pénzügyi statisztikát csinálni, elég azt felhozni, hogy az államháztartás viszont nem foglalja magában az összes közterheket: az önkormányzati szervek kiadásainak ép a legújabb időben jelentkező óriási fokozódása nagyon is súlyosan esik a mérlegbe. Hazai viszonyaink eléggé ismeretesek e téren,¹⁾ de legyen szabad Angliára utalnom, hol az utolsó években ismét erősen fokozódott állami terhek mellett²⁾ az önkormányzati körök háztartásainak növekedése nagyon is magára vonja a közfigyelmet.³⁾

Azok közt a tapasztalati igazságok közt, melyekkel a távozóban levő XIX. század gazdagította az emberiséget, talán egy sincs, mely általánosabb elismerésnek örvendene, mint az, hogy az állam feladatai s ezzel szükségletei is szükségkép növekednek az általános emberi haladással. Azok a nagy időszakos hullámzások, melyek az állami hatáskörben az új-korban beállottak épúgy, mint a közép- és ókor államainak egybehasonlítása, azt mutatják, hogy gyorsan haladó korszakok erős állam nélkül nem létezhetnek. A sociológiának feladata ez összefüggést elméletileg megmagyarázni és annak törvényeit egész általánosságban felállítani. Itt beérhetem azzal, hogy századunk az erős haladás s egyúttal az állami élet nagy terjeszkedésének korszaka volt. De, míg egy századdal

¹⁾ A Wekerle-féle adóreform-munkálatok szerint 1890-ben a községi pótdadó kis- és nagy-községekben átlag 30%, rendezett tanácsú városokban 25%, a törvényhatósági joggal felruházott városokban 38%. Ehhez járul a vármegyei pótdadó, melynek átlaga 4.7%, az útdadó 8.2% átlaggal, végül az iskola- és kisdédóvó-adó. Külön tétel az egyházi adó, mely sok községben igen jelentékeny hányada az állami adóknak. Tanak továbbá külön községi fogyasztási adók, illetve adópótlékok.

²⁾ Az állami budget 1898/9-re 116 millió £., 3 év alatt 12.76 millió £. emelkedéssel.

³⁾ Az angol pénzügyminiszter 1898. április 21-ki budgetexposéja alkalmával felemlítette, hogy a helyi kötelekek adósságai az 1894/5. évvel záruló évtizedben 75½ millió £. összeggel növekedtek.

előbb a legfejlettebb nemzetek bölcseiszei, a vezető közgazdasági iskolával, a physiocratismussal és Smith tanaival azt hirdették, hogy az állam hatáskörében nagy apályra van kilátás: ma egészen más az uralkodó meggyőződés. A manchesterismus a gyakorlatban soha sem érvényesült s hívei ma már az elmélet terén is kihalófélben vannak, s minden jel arra mutat, hogy a küszöbön álló XX. század nem apasztani, hanem még inkább erősen szaporítani fogja a közszükségleteket. Egy kis szemle az állami és községi feladatok fejlődése felett támogatni fogja e nézetünket.

Mindenekelőtt tapasztalhatjuk, hogy a Smith által is elismert, sőt első helyre tett állami feladat: az idegen államok elleni önvédelem, folyton növekedő teherként alkot. A »mindenek atyja«, a hogy a görög bölcse a háborút nevezte, volt valószínűleg az első igazi állami szervezkedések szülőoka s ma is első helyen áll a kiadások rangsorában. Sőt a szociális ellentétek, az osztályok közt mindinkább lábrakapó gyűlölet, legalább a continensen, párosulva itt-ott a nemzetiségi súrlódásokkal, nehezítik a belső béke fentartását s fokozzák annak költségeit. Nyugaton viszont a közgazdasági terjeszkedés érdekében folytatott gyarmatpolitika kíván fokozott áldozatokat s ez áramlat szemmel láthatólag terjed kelet felé is.

Am az állam ezen legeredetibb feladatához az idők folyamán sok olyan járult, melyet a társadalom élénkülő működésének szabályozása tesz szükségessé. A társadalom haladása mind változatosabb és sokoldalúbb együttműködést hoz létre ember és ember közt: ez együttműködésből keletkező viszályok elintézése és, ami tulajdonképp még fontosabb, e közreműködésnek előmozdítása és felügyelete is temérdek munkát ad az államnak. A jogszabályok halomra gyűlnek, a vezérlő, felügyelő és bíraskodó szervek egész láncolata keletkezik, a melyeknek személyi és dologi szükségletei mindig fokozódnak. A pur et simple jogállam, Lasallének ez éji baktere is mindig több és több feladatot kénytelen magára venni, a mint a gazdasági, szellemi és társasélet fejlődik, s

¹⁾ Ld. Földes Béla: »A társadalmi gazdaságtan elemei« 2. kiadásához írt előszavát.

ha egy-egy téren feleslegessé válik szabályozó közbelépése, helyette két-három új életviszony támad, mely beavatkozásra hívja fel. Napjainkban itt is kimagaslik a socialpolitikai feladat: a munkás és gazdája közti viszony szabályozása, mely mindegyre nő anyagában, a vállalatok minden fajára és e viszony minden részletére kiterjesztetik.

Am ezek a beavatkozások, melyek a társadalom érdekében az egyesek sikeres és békés közreműködését vannak hivatva biztosítani: szükségessé tesznek ugyan külön szervezetek és így külön kiadásokat is, egészben véve azonban kevésbé veszik igénybe az államok gazdasági erejét. Sokkal nagyobb a pénzügyi jelentősége azoknak a feladatoknak, a melyeknél az állam vagy az alája rendelt önkormányzati testek magokra veszik a közszükséglet kielégítését, magok cselekesznek. Az állami, községi stb. vállalkozás terjeszkedése, a vállalat szót a legtágabb értelemben véve, félreismerhetetlen irányzata korunknak. Első sorban a kontinens vezető államának: Németországnak példájára hivatkozhatunk e részben. Amint még az angol iparost is megdöbbsenti az az áru, melyen jelezve van, hogy »made in Germany«, úgy nagy a varázsa annak a socialpolitikának, melyet e nagy birodalom követ. Végre is a siker a legjobb apostola az eszméknek s a német köz- és államgazdaság virágzó állapota, az a hatalmas lendület, melyet ott, ép napjainkban, minden vállalkozás vett: ellenállhatatlanul magával ragadja a többi népeket. De hasonló irányt találunk annál a nagy népfajnál is, melyet megszoktunk az individualismus előretolt órének tekinteni: az angolszász fajnál. Úgy Angliában, mint az Óceán másik partján fekvő nagy köztársaságban igen nagy arányokban terjeszkedik a közvállalkozás, azzal a különbséggel, hogy ott a decentralisaltabb közigazgatásnak megfelelően, a kisebb közjogi testek vezetnek inkább: a helyi kötelekek vállalatai szaporodnak rohamosan.

Rendkívül fontos kérdés, hogy e tapasztalati irányzatnak minő mélyebb okai vannak? Hogy általános fejlődési törvénnyel van-e dolgunk, avagy csak napjaink néhány vezető szellemének összetalálkozó észjárása vagy épen mint sokan hiszik — a német kathedrasocialisták propagandája idézte-e

elő e jelenséget, mely azonnal eltűnik, mihelyt irányadó helyen módosul a felfogás és más lesz a hivatalos jelszó? Megkíséreljük e nehéz kérdésre a feleletet.

Kiindulhatunk az emberi szükségletekből, a melyek végre is minden egyéni és társas cselekvés indító rugói. Ezek egy részét kielégítheti az egyes a saját erejéből, a másik részhez azonban társulás kell. Ha ez utóbbiakat, rövidség okáért, közszükségleteknek¹⁾ nevezzük, ezzel egyúttal jelezzük azt is, hogy az állam épügy ilyenek megvalósítására van hivatva, mint az egyszerű magánjogi társaság. Az államnak, községnek stb. nem lehetnek más céljai, más feladatai, mint az egyes emberek céljai, azok szükségletének kielégítése. Az ellenség elűzése, a belső béke fentartása épügy az egyes ember szükséglete, épügy annak javára válik, mint az államvasút, vagy a városi csatornázás. Az individualistikus álláspontnak itt teljesen igaza van: a közszükségletek kivétel nélkül egyéniiek, habár az egyes által ki nem elégíthetők.²⁾

Ha már most az e közszükségletek kielégítésében egymással versenyző társas szervezetek működési köre általában

¹⁾ Az osztályozás alapja tehát itt tisztán csak a kielégítés kétféle módja. Sajnos, hogy ezen két mód megkülönböztetésére megfelelő elfogadott műszavaink nincsenek. A magán és társas szükséglet mást jelent: a társas együttélésből eredő vágyakat nevezik társas szükségleteknek, ilyen pl. a fényüzési szükséglet. Ám ez utóbbi is egyéni vágy: a társaságban való feltűnés vágya; Robinson azonban nem érezné. Wagner, ki a Géméinwirthschaft jellegének és nemeinek tanulmányozása körül tán legtöbb érdemet szerzett, »Gemeinbedürfnisse* alatt azokat a szükségleteket érti, melyek abból erednek, hogy az egyes a különböző emberi közösségekhez tartozik s ideérti pl. a jogrendre vonatkozó szükségletet épügy, mint a kisajátítási, tűz- és vízhasználati, biztosítási, vallási, szórakozási szükségleteket, stb. Ezek a példák mutatják, hogy a Wagner-féle köz- vagy kollektív szükségletek lényegileg azonosak ugyan azokkal, a melyek kielégítéséhez társulás kell, de a megkülönböztetés alapja más. Anélkül, hogy azokkal a nagyon is finom megkülönböztetésekkel és meghatározásokkal foglalkoznánk, a melyeket Hermann, Schaffle, Sax és Cohn a közszükségletek körében felállítanak, utalunk arra, hogy itt történelmileg nagyon változó körökkel van dolgunk, melyek változása megint a technika átalakulásától is függ, amint arra alább rátérünk.

²⁾ Ez nem jelenti azt, hogy az állam stb. csakugyan a legáltalánosabb szükségleteket, érdekeket elégíti ki; nagyon is rendes eset, hogy egy kisebbség tolja fel szükségleteit az államra.

tágul, ha szaporodnak az egyletek, részvénytársaságok, több az állami, községi vállalat: ez tisztán csak a szükségletek általános szaporodásának következménye is lehet.

Minden kultúra, minden civilisatio folyton növekvő szükségletekkel jár: a közszükségletek szaporodása tehát — caeteris paribus — csak függvénye az általános haladásnak és semmi különösét nem kell abban keresnünk, hogy pl. a községi vállalatok megkétszereződtek, ha ugyanabban az időben a magánvállalatok is kétszeresre emelkedtek. Az emelkedés ott abszolút ugyan, de nem relatív.

Vannak azonban működésben oly különös tényezők, melyek odahatnak, hogy a közszükségletek s ezek közt megint az állam és alája tartozó kisebb kötelékek által fedezendő szükségletek viszonylag is fokozódjanak. E tényezők egyik része általános technikai természetű, a másik pedig politikai.

A szükségletek egyik nagy körében, a gazdaságiban, ép századunk mutatta meg, hogy a nagyban való előállítás és forgalom eredményesebb, mint a kicsinyben való. A nagyipar diadalmas előrenyomulása, a nagy és óriás vállalatok, a részvénytársaságok meggyőzik az embereket, hogy az anyagi szükségletek közös ellátása előnyösebb, mint a ki egyéni erőkön nyugvó. Míg a legrégebbi korra, az emberiség őskorára nézve ép a legújabb kutatás tette bizonyossá, hogy az élelemkeresés a legszélsőbb fokig egyéni feladat volt s a communistikus maradványok, melyeknek Laveleye s mások oly nagy jelentőséget tulajdonítottak, nem eredeti, hanem mesterséges és késő intézmények: addig az újabb fejlődés kimutatta, hogy a gazdasági élet sok terén csakis a nagy társas szervezet képes a mai technika előnyeit kihasználni. Az ipar és a szállítás igen sok ágában teljesen szétszaggatta a technikai fejlődés azokat a kis egyéni vagy családi vállalatokat, a melyeket még Smith a gazdaság normális vivőitül képzelt az ő szabadelvű közgazdaságában. Innét csak egy lépés az állami és községi vállalkozás czélszerűségéhez; hol a nagy részvénytársaság nehézkes szervezete beválik, jól működik, ott helyt állhat az állam s a község is. Minél kevésbé képes megbirkózni az egyes a termelés és forgalom terén a nagytőke hatalmával: annál inkább előrenyomul a gazdasági élet központi szervezésének lehetősége.

Ha a technika fejlődése odavisz, hogy olcsóbbá kerül egy város fűtése központilag, mint ezer és ezer kályha és tűzhely ellátása: ha ugyanígy vagyunk a világítással stb.: minden külön socialistikus érzület nélkül is átlátják az emberek, hogy e szükségletek magán-szükségletekből közszükségletekké alakultak át és a választás csak akörül forog, hogy nagy részvénytársaságok vagy a község rendezzék be e vállalatokat. Nem véletlen műve, hogy a socialistikus államregények a technika e vívmányait minduntalan hangoztatják s képzelt társadalmukban a végletekig érvényesítik azokat. A nyugati államokban áll a technika legmagasabb fejlettségi fokon s ugyanott látjuk a községi vállalatok nagy terjeszkedését. Hogy a vasutak, posta, távírda, telefon, hajózható csatornák állami kezelésben nagyon jól működnek, az iránt már ma alig van nézeteltérés s mindinkább terjed az a meggyőződés, hogy a hitel és biztosítási ügy terén is nagy feladat vár az államra: a jegybanktól a földhitel szervezéséig, a biztosítás körében az általános aggság és rokkantság esetére való biztosítási ügy, mint a kárbiztosítás különböző ágaiban az államosítás nagyon is közeledni látszanak.

De nemcsak az anyagi téren, hanem az életszükségletek egyéb, nagyon különböző irányjaiban is oda fejlődnek a dolgok, hogy az egyéni, sőt a kisebb társulásban rejlő erő sem elég azok kielégítésére. A tudományok haladása megmutatja, hogy a boldogulásnak módja bonyolultabb, hogy a veszélyek elhárítása sokkal nagyobb-szabású berendezést kíván, hogy céljaink elérésére sokkal általánosabb beavatkozás kell, mintsem elébb, a tudományok gyermekkorában, hitték az emberek. Legyen szabad két példával beérnem. Az egyik az élet első javára, az egészségre vonatkozik. Az orvosi tudás haladása meggyőzött arról, hogy az egészségnek vannak oly általános előfeltételei, melyeket az egyes nem teremthet elő, de a melyek sokkal fontosabbak egész nemzedékek élete szempontjából. mint az orvosi kezelés adott esetben. Amit praeventiv közegészségügyi beavatkozás alatt szokás érteni, még csak gyermekkorát éli ugyan ma, de máris látjuk azokat a hatalmas feladatokat, melyeket az a közre ró: a városi csatornázástól és vízvezeték-től kezdve a sanatoriumokig, a munkáslaká-

sokig, játszóterekig, szegény gyermekek nyaralótokéig, védőoltásokig, a gümökóros marhaállomány kiirtásáig, stb.

A legmagasabb rendű szükségletek: a tudományei szolgáltatásak a másik példát. Míg a tudás aprioristikus jellegű volt, míg a legnagyobb tudósoknak azokat tartották, akik a legmerészebb rendszereket eszelték ki a természet világának jelenségeire: addig a tudomány magánjog maradhatott. Ma azonban oly óriási tömege kell az eszközöknek, nagyítóknak és mikroszkopoknak, laboratóriumoknak és kísérleti telkeknek, könyvtáraknak, anyag- és szergyűjteményeknek, orvosok számára kórházaknak, stb. hogy a tudomány jó része már csak a legnagyobb anyagi eszközökkel bíró közszervezetek útján vihető előbbre. Amerikában még versenyezhetnek ugyan egyetemek állításában a milliomosok az államokkal, másutt azonban a tudomány módszere hova-tovább állami monopollá teszi azt, aminthogy részben ez oknál fogva azzá vált a társadalmi tudományok legfontosabb módszere, a statisztika. A tömeges észlelés jelentőségét egyszer felismerve, a társadalom mindinkább átlátja, hogy arra csak nagy eszközökkel rendelkező szervezet képes s így lesz a statisztikai módszer alkalmazása a természettudományokban, meteorológiában, a hvdrographiában ép úgy az állam dolga, mint pl. a munkásviszonyok kiderítésénél, amelyet ma oly jellegzetes állami feladatnak ismertek el.

Annak átlátása, hogy nagy eszközökkel a szükségletek minden ágában általában aránytalanul többet el lehet érni, mint az egyén rendelkezésére álló kisebb eszközökkel: kedvez az állami, községi tevékenység kiterjesztésének. De ez a tényező, melyet technikainak nevezünk, csaknem ugyanazon arányban kedvez a nagy magán-, illetve társas-vállalkozásnak is. Az egész országra kiterjeszkedő óriási vállalatoktól - posta, távirda stb. — elnézve, lehetne a nagy eszközöket magánúton is előteremteni, aminthogy erősen fejlett, individualistikus társadalmakban azt nagy arányokban találjuk is. Egy másik tényezőnek kellett közbejárni, hogy a közvállalkozás számára foglalja le nagyobb részét annak a térnek, melyet a technikai fejlődés a nagy eszközök követelménye révén kivett a magántevékenység köréből. Ez korunk democraticus iránya, a mi alatt itt általánosságban azt értjük, hogy az állam és tagozatai egyre nagyobb

mértékben vannak tekintettel az alsóbb osztályok érdekeire. Hogy e democraticus irányt mennyiben kell az alkotmányok democratizálásának, a választói jog kiterjesztésének tulajdonitanunk s minő része van abban a vezető osztályok lelkiismeretében beállott átalakulásnak s maga a munkásosztály mennyivel járult ahhoz szervezkedése s értelmi haladása által: az itt közömbös lehet előttünk. Csak a tényt kell elismerni, hogy annak következményeit levonhassuk.

A democraticus irány általában kedvez a közfunktiónak. Míg az erős, a gazdag segíthet magán, sőt szereti, ha nem zavarják egyéni érdekei érvényesítésében, a szegény támogatásra szőrül s hol keresse azt első sorban, mint a közintézményekben. A szegénységélyezéstől kezdve, a munkaalkalmak közvetítéség, az elemi és földműves- vagy tanonciskoláig, a külvárosokat összekötő közúti vasútig vagy a postatakarékpénztárig s így tovább végtelen sorozatát az intézményeknek kívánja meg az alsó osztályok érdeke. S ezek jó részét a közjogi testek kénytelenek megteremteni, mert a magánvállalkozás nem találja azokat elég haszonhajtóknak.

De ott is, hol a magán-, nevezetesen a társulati vállalkozás megtenné a magáét: a democraticus irány egyenesen ellene van annak. Nem tűrheti, hogy a szegények garasain a tőkés nyereszkeszédjék: ezért követel községi takarékpénztárt, állami biztosítást, községi világító és vasúti vállalatot s így tovább. De nemcsak ezért, hanem azért is, hogy a vállalat terheit úgy oszthassa meg, hogy a szegényre abból kevés essék. A magán vasút üzleti érdeke nem engedné pl. a III. v. IV. osztály viteldíjait oly mérsékelten megállapítani, hogy az a szegény ember, a munkás keresményével, tehetségével arányban álljon: az államvasút megteheti azt. A községi iskola vagy vízvezeték terheihöz a szegény csak kicsiny mértékben, vagy épen nem járul hozzá, ha annak minden előnyét élvezi is míg a magániskola, illetőleg a vízvezetéki részvénytársaság szorosán a szolgáltatás és ellenszolgáltatás elvét alkalmazza, sőt az utóbbi épen olcsóbban szállít a nagy fogyasztónak.¹⁾

¹⁾ Pl. a gyárosnak vagy általában bizonyos nagyobb fogyasztás esetén mérséklí az egységárat, vagy az első szoba után nagyobb, a második stb. után már kisebb díjat szed, tekintettel a bevezetés költségeire stb.

Amit Wagner a Gemeinwirthschaft jellemzőjének. Schiöffle communistikus megoszlásnak nevez: az a demokratikus irány nyelvére átültetve annyi, mint a közszükségletek terheinek oly elosztása, mely az ú. n. általános adóképeségnek felel meg. E hozzájárulási arány alkalmazására, a dolog természeténél fogva, ép az adóztató hatalmak lesznek hajlandók: ezért kívánja a hódító democratia az állami és községi vállalkozás kiterjesztését az igazságosság nagy jelszava alatt.

Jól tudjuk, hogy ezt a fejlődési irányzatot sokan socialistikusnak nevezik, s az állami omnipotentia vagy ép államdespotismus veszélyét látják abból kiindulni. Így Akadémiánk egyik kitűnősége: Kautz Gyula, jó másféltizeddel ezelőtt e helyről tartott felolvasásában, melynek címe: »Az államgazdaság eszméje és a socialistikus finanzia kezdetei.« Ám, ha a szavakkal játszani nem akarunk, socialismus alatt a collectivista gazdasági rendszert kell értenünk, mely a termelő javak magántulajdonát általában megszüntetné. A vázolt irányzat ettől nagyon távol áll, sőt utalhatunk arra, hogy ugyanez a socialpolitikai eszmeirány óriási pénzügyi áldozatokat hoz Angliában és Poroszországban a kisbirtok visszaállítására s ezzel a legfontosabb magántulajdon, a földbirtok általánosítására.¹⁾ A socialdemocratia veszélyei ellen pedig nem képzelhetünk erősebb védbástyát, mint az erős kisgazda osztályt. Az ipar terén a socialpolitikai irányzat a kisiparnak életképes maradványait támogatja alkalmas adópolitikával is, s a szövetségi mozgalom segítése, a kishitel szervezése által: mindezek egyenesen az individualistikus termelési alakzatok fentartására irányuló törekvésből folynak s így egyenesen antisocialista irányúak. S ugyanebben az irányban fog mozogni az állam akkor is, mikor, mint modern socialistikusok kívánják,²⁾ a kartellek és trustök ellen megvédi az összeséget, azoktól teljes nyilvánosságot kíván, árszabásaikra befolyást gyakorol s nyere-

¹⁾ Ugyanide czéloz a Chamberlain-féle javaslat, mely szerint a kis házak (300 £. értékig) lakói azok megvásárlására a vételár $\frac{4}{5}$ részéig hitelt vehetnek igénybe. E javaslatot az angol alsóház 1899. márcziusában elfogadta.

²⁾ Itt a kivétel nehézségeitől legyen szabad eltekintenünk s csak az elvet nézni.

ségök egy részét, melyet túlmagasnak tart, lefoglalja közcélokra. Mindezek egyenesen arra valók, liogy megakadályozzák azt a fejlődést, melyet maga Marx a socialismus hajnalának jelentett ki: a vagyon extrem központosítát néhány kézbe. S ezen a nyomon menve, azt kell mondanunk, hogy a socialistikusnak gúnyolt tinancia sok extrem rendszabálya is egyenesen conservatív jellegű, a solialdemokratia sikereit ellensúlyozni hivatott. Ha az egyre hódító progressiv adót vagy épen Wagnernek azt a tételét nézzük, hogy az adó lényegileg arra is való, hogy a vagyonegyenlőtlenséget mérsékelje: ebben csak oly eszközt kell látnunk, mely a socialdemocratia esélyeit csökkenti s fentartja az individualismust, lenyesve annak veszélyeit. Még Greorgenak a földjáradék agyonadóztatására irányuló terve sem sérti meg a magántulajdont, ellenkezőleg, kihúzza a földbirtok intézményéből azt a szálkát, mely ismét felszökő gabnaárak beálltával előreláthatólag nagyon is szemet fog szűrni s a socialdemokraták malmára sok vizet hajtana.

A mi az állami omnipotentia és állami despotismus veszélyét illeti: kétségtelen, hogy az állami hatáskör kiterjesztése kétélű dolog. Hasznos akkor, ha az állam jó kezekben van, melyek e hatáskört az összeség javára gyakorolják: ellenkező esetben káros. A milyen pótolhatatlan veszteség a társadalomra nézve, ha a jó állam szükreszabott korlátok közé szorítva, nem valósíthatja meg mindazokat a közcélokat, melyeket óriási erejénél fogva különben megvalósíthatna: oly veszélyt rejt magában az osztályérdekeket képviselő, vagy corrupált közigazgatással bíró állam széles hatásköre. Mikor tehát a feladatok kiterjesztéséről szólunk, mindig azt a modern democrata államot tartjuk szemünk előtt, amely a eudemonistikus vezérelvek szerint cselekszik és megbízható közegekkel rendelkezik céljai kivitelére. Az állam nem teheti ugyan közvetlenül boldoggá alattvalóit: de igenis megteremtheti e boldogulás általános előfeltételeit. Ez és csakis ez lehet a kultúr állam célja. Hogy ezt megvalósíthassa, óriási hatáskörre van szüksége. A visszaélés pusztá lehetősége miatt megvonni tőle e hatáskört annyi volna, mint lemondani a kultúra áldásairól annak árnyoldalai miatt. Hozzátehetjük, hogy a fentvázolt

politika egyenesen arra van hivatva, hogy a socialdemocratia s ezzel a tömeguralom útját vágja el: hogy despotismus ne köszöntsen be, arra ép elég, a mai kultúra mellett, a socialdemocratia veszélyének kiküszöbölése. A közszükségleteket jól kielégítő állam nagy hatalma nemcsak nem veszélyezteti, hanem egyenesen biztosítja a társadalom békéjét.

Egyébiránt más utat is követhet az állam a közszükségletek kielégítésében. Anélkül, hogy közvetlenül maga cselekednék, maga vállalkoznék: átruházhatja ezt a feladatot az érdekelték társaságára. Vagy olykép, hogy egyenesen kényszeríti őket, hogy bizonyos közszükséglet ellátására egyesüljenek, eléjük szabva az ellátás módját. Így tették a német munkásbiztosításnál s ez az alak¹⁾ még rendkívüli kiterjesztésre képes. Vagy nem alkalmaz egyenes kényszert, de a mulasztást hátrányokkal sújtja, az egyesülést pedig elég előnyben részesíti, hogy a cél elérését biztosítsa. Mindezen esetekben egyenes pénzbeli támogatást is nyújthat: ezt látjuk a német munkásbiztosítás egyik ágánál s a magyar gazdasági és ipari hitelszövetkezeteknél²⁾ (1898. XXIII. tcz.), amely utóbbi, a második kategóriához tartozó jogalkotás egyenesen tipikus példája az állam közvetett ténykedésének. A harmadik mód az, egyszerűen segíyezni azokat a magán- vagy közszervezeteket, melyek az állam által fontosaknak elismert közszükségleteket kielégítik. A felekezeti iskolák segíyezése, a jótékony vagy közművelődési egyletek anyagi támogatása épúgy ide tartozik, mint pl. az ipari termelő szövetkezetek

¹⁾ A Wagner által u. n. Zwangsgemeinwirtschaft.

²⁾ Legyen szabad itt felemlitenünk, hogy a szóban forgó törvény nagyon sokat megvalósított azon elvek közül, melyeket a kis földbirtokososztály hitelügyének reformját illetőleg majdnem 7 évvel előbb hangoztatott e sorok írója. A földbirtokos osztály hitelszükséglete s annak kielégítése című, a M. Tudományos Akadémia II. osztályának 1891. évi október 12-én tartott ülésében felolvasott értekezés végén ugyanis a következő elveket állítottam fel a kisbirtosoknak hitelintézeteire vonatkozólag: »Magánosok egyesülése az állam felügyelete és ellenőrzése alatt, szóval törvényben megállapított különleges jogállás mellett,« ez elv a központi hitelszövetkezet felállítása és szabályozása által megvalósult. »Az intézetnek erős, kifelé egységes központi szervvel kell bírnia, mely az intézet ügyeit legfőbb fokban igazgassa; másfelől le kell nyúlania a vidék

vagy általában bizonyos berendezésű termelés adómentesítése. Legújabb jogalkotásaink közül az 1898. évi XIV. tcz. »a lelkesíti jövedelem kiegészítéséről« tartozik ide. A gazdasági vállalkozás terén végül egy negyedik eljárás is van, mely nyugaton immár igen nagy elterjedésnek örvend: ez az, a mikor az állam vagy község a közszükséglet kielégítését magánvállalkozásra bízza ugyan, de egész sereg kikötéssel, a melyek annak közvállalat jellegét kölcsönöznék s az individualistikus termelés társadalmi árnyalatait kiküszöbölik. E kikötések egyfelől a munkásokra, azok bérére, munkaidejére, biztosítására, a hivatalnokok javadalmazására s általában a termelés módjára vonatkoznak, másfelől a vállalat szolgáltatásainak árszabására s ezzel arra, hogy az egyes társadalmi osztályok minő arányban részesedjenek a vállalat jótéteményeiben. Egy villamos mű felállítását pl. magánvállalkozónak adhatja át a község s mégis biztosíthatja, hogy motorok hajtásánál olcsón kapják az erőt a kisiparosok s olcsó legyen az utczavilágítás is, ellenben a magánfogyasztást, mely a jómódú osztály fényűzéséhez tartozik, magas tarifával terhelje meg, erre hártva a költség zömét.

íme minő tág tér nyílik az állam és tagozatai számára, hogy positiv sociálpolitikát üzzenek, ha közvetlenül nem akarnak is vállalkozni a közszükséglet ellátására. Hogy melyik módot válaszzák: az a társadalom erejétől, nevezetesen a magánvállalkozási szellem fejlettségétől épúgy függ. mint az állam, község rendelkezésére álló személyi erők minőségétől:

legfélésebb községig. A hálózat megannyi szövetkezetből állana, melyek széleskörű autonómiával intéznék tagjaik hitelügyét:« ez az elv is megtestesült a törvényben. »Az államnak nemcsak legmesszebbmenő erkölcsi támogatására kell számítanunk, hanem anyagi áldozatokat is méltán várhatunk az államtól« (megnevezve az illeték és portókedvezmény), amely várakozás helyesnek bizonyult. »A legnagyobb feladat az államra a felügyelet, az ellenőrzés körül vár; az ellenőrzésnek ki kellene terjednie az ügyvitelnek az alapszabályokkal való megegyezésére általában, különösen pedig ... a kötvények kibocsátására:« a törvény 68. §-a a csakugyan kormánybiztost rendel, aki a 75. §. szerint a kötvények forgalmát ellenőrzi. Örömmel jelezhetjük tehát, hogy az akkor hangoztatott, de szakörökben államsocialistikusoknak minősített (ld. Budapesti Szemle) reformjavaslataink sok pontban szóról szóra megvalósítottak.

de irányadó az ügy fontossága is.¹⁾ Az állami, községi vállalkozás körének s a vázolt helyettesítő módok célirányos megválasztásának kérdése soha sem volt oly fontos, mint napjainkban: az ügynevezett socialis kérdés megoldása jórészen ezen s nem a socialismus nagy eszközén fog előreláthatólag megfordulni.

Hogy ilykép a tiszta magánvállalkozás köre valamelyest vagy éppen jelentékenyen meg fog szűkülni: az a magasabb emberi érdekek szempontjából éppen nem lesz baj. A magánvállalkozás tere azért elég nagy lesz arra, hogy a közvetlen érdekeltségből és egyéni kezdeményezésből előálló technikai előnyök és haladási képesség a társadalom javára érvényesüljenek s a közvállalatokat is folytonos fejlődésre kényszerítsék. Ellenben a közszempontok érvényesülése, a gyengék erősítésére törekvő társadalmi politika a közjellegű vagy legalább ily befolyás alatt álló vállalatok révén vérré és hússá válnék s magával ragadná a tiszta vérű magánvállalatokat is. Ez az etliikai hatás megbecsülhetetlen fontosságú. A mit századunk a régi helyi és osztálykötelékek szétszaggatása, a gazdasági ösztön s vele a rideg önzés felszabadítása, heterogén erkölcsökkel bíró elemeknek összehalmozása s általában a tekintélyek gyengítése révén a közerkölcsökön rontott²⁾: azt az emberiség solidaritását képviselő s magasabb erkölcsi fegyelmezettséggel járó közérdekű vállalkozás van hivatva a jövőben helyrehozni. A mit az etliikai iskola hangoztat, mikor azt kívánja, hogy a gazdasági foglalkozás, a tulajdon felhasználása ne csak az egyes, hanem az összeség érdekét is szem előtt tartó magas hivatássá fejlődjék: azt ez úton lehet legbiztosabban elérni. S ha valamelyest szenvedne is a magánvállalkozás megszorítása folytán a gazdasági érdek, ha a nemzetek vagyonosodása kissé lassúbb lépésben haladna is előre: minden bizonynyal bőven kárpótolva volna az emberiség az erköl-

¹⁾ Ha Alföldünk csatornázásának ügye megvalósulás elé jut: választani kell az állami közvetlen vállalkozás s az azt helyettesítő négy mód között.

²⁾ Legyen szabad itt székfoglaló értekezésemre utalnom: »Közgazdaságtan és ethika« (Közgazdasági Szemle 1894. decz.), hol bővebben szólok e kérdéstről.

esi emelkedés által. És hogy minő visszahatása lesz e részben annak, ha az erélyes sociálpolitika az alsó osztályokat kiragadja a nyomorból, melyről meg vagyon mondva, hogy az a summa meretrix: ha képessé teszi őket a magasabb igényeket támasztó munkára s általában tényleg szabaddá teszi előttök a teret tehetségeik érvényesítésére s az emelkedésre: míg másrészt ugyané sociálpolitika megnehezíti vagy ép lehetlenné teszi a henye, munkátlan életet: ez átalakulás visszahatását az erkölcsökre s egyúttal a gazdasági életre legfeljebb csak sejthetjük. De bármit mondjanak is Nietzsche és a természetes kiválás aristocraticus irányú magyarázói; bármennyire bölcsőjében van is még a positiv sociologia, mely a társadalom egyes elemeinek értékét az emberi haladás általános szempontjából lemérni lenne hivatva: teljes joggal hihetjük, hogy a mai demokratikus államok politikája jó úton halad, mikor a gyengék érdekeit különös istápolásra méltatja s őket minden telhető eszközzel erősíteni igyekszik.

Am e kis kitérés után vissza kell mennünk oda, a honét kiindultunk: hogy a közeljövő az állami és önkormányzati kiadásokat erősen növelni fogja. Ha nem államosítás útján, hanem a szövetkezetek segélyével, sőt a magánvállalatokra gyakorolt behatással elégíti is ki a közszükségleteket a modern állam: annyi bizonyos, hogy ezzel szaporítja a kiadásokat. A sociálpolitikai szempontok által vezetett állami vagy községi vállalkozás bevételi fölöslege, amennyiben ilyen volt, csökken: az u. n. eredeti bevételek ha nem is absolute, de a szükséglethez képest viszonylag apadnak. Az állam jószágait akár telepítési célokra használja, akár a szenvedő agrárosztályok megerősítésére fordítja: e bevételforrás apad. A szállítási, közlekedési intézetek a forgalom élénkülésével járó természetes bevételgyarapodás daczára — nem hoznak többet, mint a befektetés kamatait: mihelyt többet hoznának, előtérbe lép a tarifamérséklés közgazdasági és socialpolitikai érdeke. 8 ezzel szemben gyarapodnak azok a közvállalkozások, melyeknél a kiadást nem fedezi a bevétel; a munkások érdekét szolgáló összes modern intézmények: a biztosítástól a községi munkásalakásépig, csak új terhet raknak a közszervezetek vállaira.

De még akkor is, ha a legenyhébb eszközt alkalmazva, arra szorítkoznak, hogy a magánvállalkozástól bizonyos feltételeket kötnék ki: szaporítják kiadásait, mert a socialpolitikai kikötések megdrágítják a magánvállalkozást.

Az eredmény az lesz, hogy az adókat, a polgárok vagyónából származó bevételeket emelni kell. A modern demokrata állam sokkal nagyobb százalékot vesz el polgárai jövedelméből, mint vettek az absolutistikus régi államok. Ám ebből nem következik, hogy az adóteher, az adó súlya nagyobb lett. Amíg a régi állam hatalmi célokra, az osztályuralom fentartására fordította alattvalói fillereit: a mai kultúrállam produktív kiadásai egyre erősebbi hányadra rúgnak s így a polgárok nagyobb hozzájárulása visszatérül abban, hogy az állam, község szükségleteik egy részét leveszi az ő vállalkról és maga elégíti ki. Csak természetes, hogy minél nagyobb mértékben teremti meg a közszervezet az egyes boldogulásának előfeltételeit, annál nagyobb hányadot vesz el attól e célra. Amilyen végtelen ellentét van a vad népek közszervezetet nélkülöző állapota közt, hol minden egyes a maga erejével kénytelen megküzdeni a természettel s megkeresni élelmét: s a mai civilizáció közt, a hol minden javunkat a legbonyolultabb társadalmi közreműködésnek kell köszönnünk: époly nagy lesz a különbség a két korszak közterhei közt. S ha vesszük, hogy mennyire függ ma az egyes jóléte a társadalmi szervezetek minőségétől: a pusztá csere szempontjából is előnyösnek kell tekintenünk azt, hogy jövedelmünk néhány százalékaival megfizetjük az állam és tagjainak szolgálatait s magunk hivatásunk után láthatunk, amely a mai munkamegosztásos világban s a munkával szemben támasztott igények emelkedésével, egész munkaerőnket igénybe veszi. A haladás abban van, hogy az adóteher emelkedik ugyan, de minden egyes adósszázaléknak több és több jótétemény, több és több szükséglet kielégítése felel meg.

Am, ha a közterhek viszonylag könnyebbednek is, nem szűnnek meg azok terhek lenni, amelyeknek igazságos, az egyéni képességnek megfelelő eloszlása, különösen átmeneti korszakokban, nagy küzdelmek tárgya. Átmenetinek kell e részben nevezni a mi korunkat is. A technikai haladás egész sorozatát teremté az újnemű adóalanyoknak: nagyipar, rész-

vénytársaság és szövetkezetek, kartellek és áruházak legyenek csak említve, — amely új alakok megadóztatására a régi adótechnika nem volt berendezve. De átmenetet találunk annyiban is, mert a democraticus irány a régi osztály uralom hagyományos tehermegosztásával nem elégedhetik meg, a most igazságtalanságnak bélyegzett teherarányokat nem tarthatja fenn. Innét van az a szinte lázas tevékenység az adóreformok terén, mely napjainkat jellemzi. E reformtevékenységgel fogunk a következő nemzetközi egybeállításban foglalkozni. Lényegileg csak az egyenesadókra fogunk szorítkozni s csak az utolsó évtized reformjait soroljuk fel. A kép így is felette változatos és gazdag. Helykímélésből csak azokat a leglényegesebb intézkedéseket fogjuk a reformtörvényekből és javaslatokból kiemelni, a melyek az adó tárgyát, az adókulcsot s a kivetés módját illetik s a részletekre nem terjeszkedünk ki, de igyekezni fogunk mindazt felhozni, a mi a reformok socialpolitikai irányát kellő világitásba helyezi.¹⁾

I. Poroszország.

Nem érdektelen megemlíteni, hogy a század elején, a napóleoni háborúk zajában, egy-két évre már meg volt Poroszországnak az a két adója, melyből ma ott az egész állami egyenes-adórendszer áll. Rendkívüli szükség nyomása alatt, egy erős monarcha akaratából kipattanva,²⁾ csak addig volt érvényben. míg a veszély tartott. Ám az új adórendszer hosszas ter-

¹⁾ Forrásunk a törvények szövegén kívül első sorban Schanz »Finanz-Archiv«-ja, a pénzügytani folyóiratok ezen legkiválóbbika. De felhasználtuk ezen folyóiraton kívül a Conrad-féle Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik.« a Schaffle-féle »Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaften« (tübingai folyóirat) s az osztrák »Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung« legújabb évfolyamait.

²⁾ Az 1812. évi május 24. ediktuni általános vagyon és jövedelmi adót hozott be, mely utóbbit azonban már 1814-ben megszüntették: az egész kísérlet rendkívüli hadiadó jellegével birt. Angliában, mely először hozott be általános jövedelmi adót, tudvalevőleg szintén a napóleoni háborúk születtek az 1798—1802, aztán 1803—1816. érvényben volt népszerűtlen income-tax-et, melyet végleg 1842-ben rendszeresítettek.

vezetés után és a tudományos világ erős közreműködése mellett, hogy úgy mondjuk, közkívánságra¹⁾ jött létre s hogy hosszú életű lesz, arról nemcsak a keresztülvitel sikerei tanúskodnak, hanem még fényesebben tanúskodik arról az a tény, hogy úgy a birodalom határai közt, mint azokon kívül. egész sereg adó-reform létesült máris a porosz minta nyomán.

A mai porosz egyenes adórendszer felettébb egyszerű. A mióta az 1893. évi július 14-ki törvénnyel a fennállott hozadékadóról, föld-, épület-, ipar-²⁾ és bányaadóról az állam a községek javára lemondott: a porosz állam csak két nagy egyenes adót szed, úgymint az általános jövedelmi adót s az u. n. kiegészítő adót (Erganzungssteuer), a mi nem egyéb, mint általános vagyoadó. A reform, melynek részletes története nem tartozik ide, az 1891. évi június 24-ki jövedelmi adótörvénnyel kezdődött. E törvény a régi osztály- és jövedelmi adót egyesítette és átgyúrta mérsékelt progresszív, az egyéni háztartási viszonyokat erősen méltató általános jövedelmi adóvá, behozva a bevallási kényszert. Eőleg ez utóbbinak, a kivetési eljárás szigorításának köszönhető a reform folytatása. Az 1891. évi új adótól ugyanis az első évre, 1892/3-ra, nem egészen 80 millió (79.6 m.) márka bevételt vártak. De az eredmény minden várakozást felülmúlt, a mennyiben az előírt adó majdnem teljes 125 millió (124.8 m.) márkára rúgott, tehát vagy 56%-kal többre, mint a mennyire szükség volt. Az 1891. évi törvény rendelkezése szerint³⁾ e többletet a községi adók reformjára kellett fordítani s így történt, hogy az állam nemcsak a föld és házadót, mint az 1891-ki reform tervezte, hanem az újonnan átalakított mintaszerű iparadót is átengedte a községeknek. A hozadékadók helyébe egészen új. a porosz adórendszerben eddig teljesen ismeretlen elemként lépett az 1893. július 14-ki törvénybe foglalt, hivatalosan kiegészítő

¹⁾ Miquel pénzügyminiszter az első javaslatok benyújtása alkalmával mondott beszédében a »communis opinio« nyilvánulásának jelezte a reformot.

²⁾ Az 1891. évi június 24-ki törvénnyel behozott új iparadó föléről alább, az osztrák iparadó kapcsán lesz szó.

³⁾ A 80 millió márkán felüli rész a 82. §. szerint a föld- és házadó átengedésére szolgált.

adónak nevezett vagyoadó, mely a fundált jövedelem erősebb megadóztatását igazságosabban végzi, mint a régi hozadékadó-rendszer. Ezzel tehát Poroszországban testet öltött az az ige, melyet két évtizeddel elébb, 1875-ben hirdetett a Verein für Socialpolitik, mikor azt kívánta, hogy a progresszív jövedelmi adó, kapcsolatban az általános vagyoadóval, képezze a legfőbb állami egyenes adót. S végre megszűnt az az anomália, hogy a mozgó tőke a jövedelmi adón kívül nem viselt adóterhet, holott a föld, épület s az ipari kereset a hozadékadóknak ismételtén érintve volt.¹⁾

Egybefoglalva a két adót, a jelenlegi porosz egyenesadó-rendszer alapvonalaiban a következő:

Adóalanyok a jövedelmi adónál a természeti személyeken kívül a részvénytársaságok, a részvényekre alapított betéti társaságok, bányatársulajdonosok társasága s azok a szövetkezetek, melyek működésüket tagjaikra nem szorítják, ideértve az u. n. nyílt boltot tartó fogyasztási szövetkezeteket is. Meg kell azonban jegyezni, hogy miután az osztalékok az egyes természeti személyek jövedelmében is adó alá tartoznak, itt kettős adóztatás áll elő, melynek mérséklésére a jövedelmi adótörvény úgy rendelkezik, hogy a jelzett jogi személyek nyereségéből a befizetett alaptőkének, illetve befizetett üzlet-részeknek, közös bányáknál az alaptőkének, stb. $3\frac{1}{2}\%$ -át meg nem haladó rész mentesen marad. Kettős megadóztatás alá tehát csak az az üzleti felesleg kerül, mely a társaság tagjainak tényleg befektetett tőkék után az országos kamatlábat meghaladó²⁾ jutalékot nyújthat.

Vagyoadó alá e jogi személyek egyáltalában nem tartoznak, míg ellenben azok, a melyek jövedelmi adó alá nem esnek, nem ugyan önálló adóalanyok a kiegészítő adó tekintetében, hanem vagyonuk megfelelő hányada hozzászámíttatik tagjaik adóköteles vagyonához. Ezzel az 1891. évi törvénynek

¹⁾ Már 1883-ban utasította volt a porosz képviselőház a kormányt, hogy gondoskodjék a tőkevagyon erősebb megadóztatásáról — akár a jövedelmi adó keretében, akár azon kívül.

²⁾ A kormány javaslata csak 3%-ot akart mentesen hagyni, de a képviselőház bizottsága $3\frac{1}{2}\%$ -re emelte azt, mint a mely színvonal jobban megfelel az uralkodó országos kamatlábnak.

a nagy tőke ellen irányított éle el van véve, a nélkül, hogy a kis szövetkezetek és tagjaik megterhelhetnének. A szövetkezeti tagot ugyanis a vagyonadó, a magas létminimum miatt, csak kivételes esetekben fogja terhelni, mert az egy tagra eső ingatlan és ingó szövetkezeti vagyonrész szegény embernél nem oly jelentékeny, hogy őt vagyonadókötelessé tegye.

Adótárgy a jövedelem, illetve a tiszta vagyon bizonyos minimumon felül s még ott is egész csomó méltányossági indokból eredő, a szegény embert kímélő levonással.

A jövedelem fogalma ugyan adva nincs, de a törvényben adott felsorolásból kitűnik, hogy mindennemű állandó jellegű birtok- és munkajövedelem odatarozik. Kifejezetten adó alá esik ingatlanok iparszerűleg vagy üzérkedési célból történő eladásából eredő nyereség, az utóbbi cél megállapítása adott esetben nem könnyű feladat. A végrehajtási rendelet csak egy példát hoz fel: a városi épületelek nyereséggel való eladását, a hol is a spekulatív jelleg feltételezendő. Ez esetben¹⁾ s a 12. §. és 14. §-ban a porosz jövedelmi adótörvény a rendkívüli vagyonszaporodást is adótárggyá tette, nevezetesen kiterjesztette a jövedelem adótechnikai fogalmát az üzérkedési üzletekből realizált nyereségre.²⁾

Viszont van egynéhány oly megengedett levonás, mely túlmegy az üzleti vagy általában jövedelemszerzési költségek körén s tulajdonkép már az adótárgyat, a szabatosan felfogott jövedelmet rövidíti meg. Így nemcsak a kárbiztosítási díjakat vonják le,²⁾ hanem mindennemű betegség, baleset, aggság és

¹⁾ Ezzel ugyanis egyszeri bevétel is adótárggyá lett, holott ajándék, örökség stb. kifejezetten nem számít a jövedelemhez. Célja a kiterjesztésnek a conjuncturális nyereség megterhelése. Ugyanezen célzt szolgálja a törvény 12. §. d. pontja értelmében »az értékpapírok, követelések, renték üzérkedési célból történt elidegenítéséből befolyt nyereség« s a 14. §. 3. p. szerint »speculatív célból kötött üzletekből eredő nyereség« bevonása az adóköteles jövedelem fogalma alá: itt sem kell a bevételnek ismétlődnie, az üzérkedésnek iparszerűleg folyania, egyetlen speculatív célú üzlet is elvileg adótárgy, bár a gyakorlatban az alig fog az adózatás hálójába kerülni.

²⁾ A törvény idevágó 9. §. 1. p. szerint »a jövedelem . . . biztosítására . . . fordított kiadások« levonását engedi meg, mi alatt a pénzügyminiszter által kiadott végrehajtási utasítás a tűz, jégkár stb. bizto-

rokkantság elleni biztosításra, valamint özvegy-, árva- és nyugdíjpénztárakba befizetett járulékot, akár törvényen (kényszer-munkásbiztosítás) alapuljon a befizetés, akár nem. Sőt a képviselőház plénumában még messzebbmenő kivételt is fogadtak el: az évi 600 márkáig terjedő életbiztosítási díjak levonását, mi nem csekély megcsorbitása az adó alá eső jövedelemnek. E levonások a munkájuk után élő, fundált jövedelemmel nem bíró rétegek javára létesített lényeges kedvezmények s egyúttal a takarékoságot, a biztosítási hajlam terjedését is hivatva vannak előmozdítani.

Fontosak, mert nagy elvi jelentőségük a szegényebbek, részben már a középosztály javára szolgáló levonások, melyek az adóalany egyéni és családi viszonyait veszik tekintetbe. Az egyik kedvezmény nagyon általános: a 3000 márkát meg nem haladó jövedelemből minden 14 éven aluli, önállóan meg nem adóztatott családtag után 50 márkát le kell vonni s ha három vagy több családtag van, legalább 1 fokkal mérsékelni kell az adótételt.¹⁾ A másik kedvezmény kivételes s a 9500 márkáig terjedő jövedelmeknél nyerhet alkalmazást, ha az adós szolgáltatási képességét lényegesen érintő gazdasági viszonyok fordulnak elő, milyenekül a vonatkozó 19. §. csak a gyermekek tartása és nevelése, szegény hozzátartozók eltartására való kötelezettség, tartós betegség, eladósodás és különös szerencsétlenségek által okozott rendkívüli megterheltetéseket jelöli meg. Ily esetekben a kivételkor lejjebb lehet szállni, de legfeljebb három fokkal.³⁾

Nagy elvi jelentőségűeknek mondottuk e pontokat, bár a régi jövedelmi adótörvénynyel szemben az újítás nem lényeges s bár az adótételek csökkentése, mint a felhozott példákban kitűnik, nem valami nagy. De úgy kell e levonásokat tekintenünk, mint oly ajtót, melyen a családi viszonyok befolyása

sítási díjakat is érti. Tekintve azt, hogy mindig csak a tényleg élvezett jövedelem az adóalap s elemi csapás esetén a biztosítottnak kifizetett kártalanítás nem adótárgy: a biztosítási díj, mint kockázatkezelési költség, logikailag helyesen nem volna levonható.

¹⁾ Pl. 3000 márka jövedelem után, ha 3 gyermek van a családban, nem 52, hanem csak 44 márka adót kell fizetni.

²⁾ Pl. a 9500 márka jövedelemmel bíró adóköteles ily esetekben 276 márka helyett, a legnagyobb mérséklést véve, fizet 212 márkát.

a jövedelem felhasználásra elhatol a jövedelmi adóalap megszabásához. Az a nagy alapelv, hogy az adóalany teljesítési képessége nem csak tiszta bevételeitől, hanem szükségszerű kiadásaitól is függ: keresztültöri a jövedelmi adó fogalmi kereteit: nem az egész jövedelem, hanem annak a családi terhek (legalább részleges) levonása után megmaradó része válik adóalappá. A gyermekek felnevelése valóban a társadalomnak s így az államnak is tett nagy anyagi szolgálat: minél materiálisabbá válik a kor s minél inkább igyekszik az egyes a családi élet terheit magától elhárítani: annyival indokoltabbá lesz e szolgálat megjutalmazása az adó keretében. A porosz jövedelmi adó még távolról sem vonta le e nagy elv következtetéseit, nevezetesen nagyon alant szabta meg a gyermeknevelési levonások határát. A gyermekek nevelése nem csak absolute. de viszonylag is több költséggel jár az u. n. jó középosztályban, mint azon alul. A gyermek ott sokkal tovább él az apa vagy anya tárczájából, mint a kispap, kisiparos vagy ép a munkás gyermeke s az iskoláztatás ép a 14 éven felüli korban kerül legtöbbbe. S mivel ugyancsak a jó középosztály az, mely leginkább hajlik az egy és kétgyermekrendszerhez, vagy ép a coelibatushoz, itt volna leginkább helye az ellensúly alkalmazásának. De végre is az ajtó nyitva van s a jövő reformoknak könnyű lesz a továbbfejlesztés.

A vagyoadó tárgya a tiszta vagyon, bár nem teljesen. Nem tartozik oda a bútorok, háztartási felszerelés és egyéb ingók értéke, a mennyiben ezek nem ingatlan tartozékai avagy üzleti tőke alkatrészei. A házi felszerelés mentesen hagyása az indokok szerint¹⁾ részben adótechnikai, részben szociálpolitikai okokból történt. Az ékszerek, arany-ezüstnemű, bútorok felbecslése oly mély behatolást kíván az egyén és család legelrejtettebb magánviszonyaiba, mely zaklatóvá s e mellett mégis megbízhatlanná tenné ezek bevonását. Továbbá a szegényebb osztályoknál aránylag nagyobb részét teszik a vagyonnak az e nemű javak, mint a gazdagabbaknál s itt a létminimum elkülönítése és szabadon hagyása gyakorlatilag kivihetetlen. Semmi kétség, hogy ekkép a gazdagok luxusának nem kis része

¹⁾ A porosz képviselőház nyomtatványai 6. sz. 1892/3. év.

kibújik a vagyoadó alul, mi csak a közvetett adózás megfelelő kiépítése útján orvosolható.¹⁾

Kisebb terjedelmű, tisztán szociálpolitikai célú mentesség áll fenn az árva-, özvegy- és nyugdíjpénztárakkal szemben szerzett, valamint a betegség, baleset, a kötelező (törvényes) aggság és rokkantság elleni biztosításból származó igények, továbbá munka és szolgálati viszonyból eredő nyugdíjkövetelések, végre szolgálati viszonyból származó, végrendeletileg nyújtott, életjáradék-igények javára. Ez igények nem számítandók a vagyonhoz, holott minden egyél) járadékra, apanage-ra stb. való jog tőkeértéke adótárgy.

Hogy a vagyon ingatlan vagy ingó részei boznak-e jövedelmet vagy sem, az természetesen nem határoz az adóalap kiszabásánál; tehát vadaskert vagy városi üres báztelek, osztalékot nem adó vállalat részvénye, ipari vállalatba fektetett tőke, habár a vállalat veszteséggel dolgozik is: adótárgy. Kifejezetten adótárgy a pénzkészlet, bankjegy, pénztári jegy, az évi jövedelemből eredő feleslegek levonásával. Viszont azonban a tisztán a háztartási adósságok nem vonhatók le a vagyonból, minthogy ezek (iparosok, kereskedők számlái stb.) a rendes folyó bevételekben találják fedezetüket.²⁾

Az egyéni, illetve családi viszonyok mérlegelése a vagyoadónál sajátzerű módon történik. Míg a jövedelmi adónál a mentes minimum általában 900 márka, addig a vagyoadónál a rendes alsó határ, a hol az adóztatás kezdődik, 6.000 márka. A kisbirtokos gazda, de még inkább a városi kis háztulajdonos s a kistőkés tehát előbb fizetne vagyoadót, mint jövedelmi adót. Ebben ugyan, a régi állapottal szemben, nem volna rosszabbodás, mert a föld-, épület- és iparadót a legkisebb vagyon után is kellett fizetni. De hogy a kis vagyon, melyhez személyes kereset nem járul, meg ne terheltecsék, egészen 20.000 márkáig mentesen marad az, ha az adózó jövedelmi

¹⁾ Be kell érnünk azzal, hogy Schäfflenek a Frankenstein-féle gyűjtövényben »Die Steuern, besonderer Teil.« Leipzig 1897. megjelent műve 325. s k. 1. utaljunk.

²⁾ A gyakorlatban ugyan nehézségeket szül, de annyiban következetes a törvény ez intézkedése, a mennyiben az évközben mutatkozó többletet vagy hiányt nem tekinti a vagyon változásának.

adót nem fizet, vagyis, ha 900 márkát meghaladó jövedelemmel nem bír; sőt ezen túl is, egészen 32.000 márka vagyoniig, nagyon mérsékelt adótétel jő alkalmazásba azoknál, kik jövedelmi adó alá nem esnek, illetve annak négy első fokozatába tartoznak.¹⁾ A kis vagyon tehát, ha csak magában lenne adóalap, a lehető legnagyobb kedvezményben részesül: a létminimum igen tekintélyes magasságig emeltetik.

A jövedelmi adónál jelzett rendkívüli körülményeket (ld. fent a 23 l.) itt is egészen 52.000 márka vagyoniig- legfeljebb két fokkal történő leszállítással tekintetbe veszik.²⁾ Egészen mentesek a nők, kik kiskorú családtagokat tartanak fel, az apátián kiskorú árvák s a keresetképtelenek, a mennyiben vagyonuk 20.000 márkát el nem ér és jövedelmi adóalapjuk 1200 márkát túl nem halad. Megannyi méltánylást érdemlő egyéni viszonyok, melyek kimélése külön igazolásra nem szorul.

Ha bővebben foglalkoztunk a két adó tárgyával és kivetési alapjával, annál rövidebbre fogjuk szabni az adókulcs ismertetését.

Mindkét adónál a fokozatok rendszere nyer alkalmazást, inkább megszokásból és a kivetők kényelmére, mintsem elvi okokból: a százalékos adókulcs nagyobb igazságosságát és szabatoságát általán elismerték. Egyébiránt a vagyonadónál nagyon egyszerű az adókulcs: fél ezeredrész³⁾ a fokozat alsó határát véve: tehát kezdődik 6000—8000 márka közt három márkával s jd. 200 220.000 márkánál 100 márkát tesz. Az adókulcs itt sem degressiv, sem progressiv, hanem változatlan arányos, mit az adókulcs csekélységével s az egész adó alárendeltségével indokoltak. Ám a vagyonadó e tekintetben ellentétben áll a jövedelmi adónál helyeseknek ismert elvekkel.

¹⁾ Ezzel természetesen közvetve tekintetbe jő a gyermekek száma is, pl. egy 30.000 márka vagyonnal és 1200 márka jövedelemmel bíró 3 gyermekes családapa 9 m. jövedelmi és 14 m. vagyonadó helyett új m. jövedelmi és 4 m. vagyonadói fog fizetni.

²⁾ Pl. 40.000 márka vagyon mellett 18 m. helyett fizet 14-et.

³⁾ Ha a vagyon átlagos hozadékát az érték 4%-ára tesszük, a porosz vagyonadó a hozadék 1.25%-át teszi, vagyis megfelel ily adókulccsal bíró hozadékadónak. Ez adókulcs egyébiránt a törvény 48. §-a értelmében emelendő, illetve leszállítandó, hogy a kontingentált 35 millió márka bevétel elértessék.

A jövedelmi adó kulcsa körül óriási viták folytak volt az 1890 I. évi országgyűlésen. A módosítások özönével szemben egészben a kormány javaslata maradt meg az alsóbb fokoknál, de a magasaknál valami enyhe progressiot hozott be a képviselőház, a mit úgy is lehet tekinteni, mint a lefelé mérséklésnek alkalmazását a vagyonos osztályokra.¹⁾ Az elfogadott adótarifa 900—1050 márkánál 6 márka adótétellel, vagyis átlagos 0.62% adókulccsal kezd, lassan emelkedve 3%-ig, mit 9500 10.500 márka adóalapnál ér el 300 márkás adótétellel. E százalék, mely a javaslat szerint végig lett volna alkalmazandó, a törvény szerint csak 30.000 márkáig marad változatlan, onnét, 100.000 márkáig, lassan felemelkedik 4%-ra, helyesebben nagyon közel jár ahhoz.³⁾ Bármint nevezze el a tudományos terminológia a porosz jövedelmi adó e sajátos tarifáját: óriási fontosságú az a tény, hogy a nagy vagyonok (mert 30.000 márkától feljebb már jóformán csak fundált jövedelemlről lehet szó) erősebb megterhelésének elve — egyenesen a kormány ellenére, a képviselőház bizottságának kezdeményezéséből⁴⁾ bevonult a porosz egyenesadó rendszerbe, a hagyományos 3%-os adókulcs helyére. S az urakházának engedni kellett e pontban; csak egy nagy többséggel elfogadott híres resolutioval könnyíthetett conservatív lelkén. E határozat kimondja, hogy a későbbi adóreformban a progressio rendszerét érvényesíteni nem szabad, mit a vagyonadóreform meg is tartott, ellenben ugyanezen határozat 3. pontja, mely szerint a fundált jövedelem 4° o-on felüli megadóztatása meg nem engedhető (unthunlich), a vagyonadó behozatalával máris meghaladott álláspontra lett.

Áttérve az adókievetés szabályozására: az új jövedelmi adó itt is nagy újítást létesített. A mitől még az 1884-ki reform alkalmával oly mereven tartózkodott a kormány: a

¹⁾ így tekinti azt Wagner a Finanz-Archiv VIII. köt. 718. s köv. 1.

²⁾ A 100.000 márkán túlemelkedő jövedelmeknél az alsó határösszeg után csaknem pontosan 4%, a felső határösszegnél ellenben kisebb a tarifátétel. Így 100.000—105.000 márka jövedelem után 4.000 márka adó jár, tehát a felső határon 3.8%.

³⁾ A bizottságban a 4%-ig emelkedő adókulcs mellett 22 szavazat volt 6 ellen.

bevallási kényszer, most kellő biztosítékokkal övezetien, belekerült Miquel javaslatába s az országgyűlésen annak alkalmazása iránt csaknem teljes egyetértés uralkodott. Igaz, hogy a bevallási kötelezettség nem általános. A ki az előző évben 30000 márkát meghaladó jövedelem után fizetett adót, s a kit a kivető bizottság elnöke bevallásra hív fel (tekintet nélkül adóalapjára), tartozik a nagy jövedelmi ágak szerint (tőkéből, ingatlanból, ipar-, kereskedés-, bányászatból s egyéb haszonhajtó foglalkozásokból eredő jöv.) részletezve bevallani jövedelmét. Hogy a kisebb adózóktól nem kívánnak bevallást, azt részben az ily adózók tudatlanságával, részben azzal indokolták, hogy a kis bevallások tárgyalásával járó adminisztratív teher nem fizeti ki magát. Egyik érv volt az is, hogy a szegényebbi adózók viszonyai egyszerűbbek, könnyebben áttekinthetők s a hatósági becslés itt kielégítő. De volt e megkülönböztetésben szociálpolitikai cél is: a nagy adózók erősebb bevonása, mely az eddigi hivatalos becslések mellett nem volt lehetséges. A hamisan bevalló ellen ugyanis más eszközök lehet alkalmazni, mint az ellen, a ki engedte, hogy a hivatalos becslés sokszorosan alul maradjon tényleges jövedelmén. Ez új szigort a kis adósokkal szemben alkalmazni nem volt szándéka a törvényhozóknak: az adóteher igazságosabb elosztása érdekében a kivetési reformot csak a nagyobb adózók ellen irányították. A bochumi adóper tanulságai¹⁾ fényesen bebizonyították, hogy ép ezek ellenében kell erélyesebb eszközökről gondoskodni: a bevallási kényszer s a büntető határozatok hamis bevallók ellen, továbbá a kivető hatóságok jogkörének tágítása mind e célra valók.

A bevallás elmulasztása, a törvény szerint, megfosztja a mulasztót a jogorvoslatok igénybevételétől, de e mellett azzal a pozitív hátránnyal is jár, hogy a kivetett adót 25%-kal emelik. Ezen eszközök nem feltétlen biztosítékok ugyan a bevallás kikényszerítésére, de módot nyújtanak a kivető bizottságnak arra, hogy a makacskodókat nagyon érzékenyen sújtsa.

¹⁾ E monstreper alkalmával kitűnt, hogy az adóketés nemcsak rendszeren 50%-kal alulmaradt a valóságos jövedelmen, hanem ép a nagy jövedelmeknél volt botránnyosan gyenge a hivatalos becslés.

Csak oly magasan kell megvonni az adóalapot, hogy (a 25%-os pótlékkal) meghaladja az adózó jövedelmét: s az saját érdekében sietni fog a következő évben bevallást adni, hogy igénybe vehesse a jogorvoslatokat.

Egyébiránt a hamis bevallás a megrövidítésnek kitett adóösszeg 4—10-szeresével,¹⁾ legalább 100 márkával büntetetik; az adó pótlására vonatkozó kötelezettség pedig csak 10 év alatt évül el s az örökösöket is 5 éven át terheli. Jellemző, hogy az ily utólagos adóztatásnál az adót a hatóság állapítja meg s felelősségnek nincs helye, hanem csak panasznak a pénzügyministerhez.

De nem annyira a büntetéssel való fenyegetés, mint inkább az adókiadó szervek széleskörű jogai vannak hivatva az adóalap helyes megállapítását biztosítani. A porosz reform két kiadó bizottságot teremt, az előkészítő s a tulajdonképi kiadó bizottságot; az előbbi csak 3000 márkáig terjedő jövedelmekről készít pontos kiadási javaslatot. Mindkét bizottság működését megelőzi, vezet s az egész kiadási eljárás lelke az elnök. A községenként szervezett előkészítő bizottság elnöke a község elöljárója, ki az első kiadási javaslatot készíti az összes adózókra nézve. Hogy ezt tehesse, feladata minden adatot beszerezni, a mi az adóalany jövedelmének megítéléséhez szükséges s e jövedelem valószínű összegét, a négyféle forrás szerint elkülönítve egy táblázatba bevezetni. A kiadó bizottság elnöke, a Landrath vagy helyette megbízott kormánybiztos képviseli a kincstár érdekeit s ellenőrzi a községi előkészítő bizottság elnökét. 3000 márkáig végleg megállapítja az adóalapot, feltéve, hogy az előkészítő bizottság javaslatával egyetért. Ha nem ért egyet, valamint 3000 márkán felül: részletezett javaslatot terjeszt a bizottság elé. A bevallások helyességének megbírálására ő van első sorban hivatva; minden állami és önkormányzati hatóságtól felvilágosítást szerezhet az adózó viszonyait illetőleg s betekinthez a hatósági ügyiratokba. Ha a bevallást aggályosnak tartja, kihallgathatja az adózót, vagy egyszerűen oly javas-

¹⁾ Enyhébb a büntetés, nevezetesen 20—100 márkáig terjed, ha a körülményekből kivehető, hogy a helytelen, nem teljes bevallás vagy az adóköteles jövedelem elhallgatása tudva ugyan, de nem megrövidítési szándékból történt (60. §).

latot terjeszt a bizottság elé, mely véleményének megfelel, de eltér a bevallástól. Utóbbi esetben a kivető bizottság köteles az adózótól felvilágosítást kérni; valamint akkor is, ha a bizottság kifogásolja a bevallást. Ha az adózó nem felel vagy az aggályokat el nem oszlatja, a bizottság tanúkat és szakértőket hallgathat ki, sőt egyéb kutatást is indíthat meg s ha ezek aggályait el nem oszlatják, a bevallás elvetésével megállapítja az adót,¹⁾ A bizottságokban egyébiránt az önkormányzati választott tagok többségben vannak a kormány által kinevezettek fölött.

Az állami érdekek képviselője még a felszólamlási bizottság elnöke is, kit a pénzügyminiszter nevez ki. Ennek kötelessége a kivető bizottságok elnökeinek ellenőrzése. Hatásköre annyival tágabb az adókivető bizottságénál, hogy a tanú- vagy szakértői vallomások esküvel való megerősítését kívánhatja: az esküt a járásbírótság veszi ki. A felszólamlási jog az adózót és az adókivető bizottság elnökét egyformán megilleti. További jogorvoslatul csak a közigazgatási bírósághoz intézett panaszt lehet igénybevenni, de csak lényeges alaki sérelmek vagy a fennálló jog nem alkalmazása vagy helytelen alkalmazása okából.

A kiegészítő vagyoadó kivetésénél annyiban van eltérés, a mennyiben az előkészítő bizottság helyett a közös kivető bizottság egy vegyes, részben kinevezett, részben választott becselő választmánya mond véleményt, mire a bizottság elnöke javaslatot készít. Az elnök és bizottság, valamint a felszólamlási bizottság hatásköre ugyanaz; vagyonbevallás nem kötelező, de ha az adózó benyújtja, annak ténybeli adatait el kell fogadni, hacsak előbb az adózó fel nem szóllítatott a kétségbevont adatok igazolására, mi itt is az ő terhére esik.

A porosz kivetési eljárás tehát elég biztosítékkal van körülvéve, hogy az egyenes adók alapjául szolgáló jövedelmet, illetve vagyont tényleg kipuhatolja, már a mennyire ez egyáltalán lehetséges az adott adómorál mellett, Különösen a kivető bizottság elnökének adott jogok fontosak e részben s csak az a hiánya a törvénynek feltűnő, hogy e kényes tiszttel

¹⁾ Ez alkalommal eltérhet az elnök javaslatától, de ezt egy megfelelő rovatban indokolnia kell.

egy közigazgatási tisztviselő van első sorban megbízva, a kinek sem szakképzettsége, sem elég ideje e szerep jó betöltésére nincs. Külön szakközeg kirendelése, mit a törvény megenged, segíthet e bajon.

A porosz egyenes adóreform bevált s ezzel a vezető német állam adórendszerének ez ága szilárd és teljesen modern alapra van fektetve. A szociálpolitikai reformtörekvések célja: a gyengéken könnyítés, a nagy vagyonok erősebb megterhelése, legalább az egyenes adók keretében, megvalósult. Ám az egész államháztartást áttekintve, nem szabad felednünk, hogy a szóban forgó adók csak kis töredékét képezik az egyes polgárt érő közterheknek. Szemben az 1898/9. pénzügyi évre 170 millió márkával előirányzott egyenes adókkal: a birodalmi bevételeket alkotó vámok és fogyasztási adók kerek 700 millió márkányi előirányzatából erős 400 milliót számíthatunk Poroszország terhére. Túlnyomó jelentőségűek tehát a fogyasztási adók, melyek közt erős kenyérvámok, magas szeszadó vannak, ellenben a dohány adóterhe csekély. Sokkal inkább függ tehát a közterhek nagysága az egyes háztartás fogyasztási irányától, hogysem a bevételektől. A jövedelmi adó alul az ország lakosságának 70%-ka mentes azon czímen, hogy az évi jövedelem a minimumon 900 márka alul marad.¹⁾ Am ezek a kisebb gazdaságok viselik a fogyasztási adók jókora részét, már a mint az adóáthárítás részben kiszámíthatatlan esélyei azt magokkal hozzák. E mellett az állami bevételek igen tekintélyes része, kerek 500 millió márka, az államvasutak tiszta hozadéka esik, nem is említve az állami jóságok tiszta bevételeit. Az utazás és szállítás olcsósága vagy drágasága tehát magában oly lényeges tényező, mely a porosz államháztartásban sokkal mélyebb nyomot váj, mint az egész egyenes adóztatás. A porosz

¹⁾ Az 1898/9-ki kivetés szerint az összeírt 32.348.705 lélekből mentes 21.208,543 oly személy, ki 900 márkányi jövedelemmel nem bíró háztartáshoz tartozik; adó alá, a többi kivétel levonásával, tényleg csak 9.817,761 egyén esett, kik 2.907,279 háztartás közt oszlottak meg. Ezeknek 87,29%-ka 3000 márkán alóli jövedelem után adózott, bár csak 28,56%-át szolgáltatva az adó egész hozadékanak, míg a 66.744 főre rugó 9500 m. túli jövedelemmel bíró nagy adózók az adó 45,95%-át viselték.

jövedelmi adó például csak épen arra futja, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kiadásait fedezze,¹⁾ s az egész egyenes adóztatás csak 12.7%-át adja az állami bevételeknek.²⁾

A közterhek megoszlásánál egyébiránt az államháztartáson kívül az önkormányzati terhek is mérlegelést kívánnak. A tárgy nagysága nem engedi, hogy arra itt kitérjünk. Az új porosz községi adótörvény, az 1893. évi július 14-iki, codifikálta a közterhek e részét s a hozadékadóknak átengedése a községek javára, az illetékek és járulékok kiterjesztése mérsékelni fogja az eddigi pótagóztatást, mely az ország nyugati iparos városai-ban a jövedelmi adó többszörösét tette.³⁾ Hogy az egyre fokozódó községi terhek hogyan oszlanak meg, az most már attól függ, minő irányban használják fel a községek széleskörű adóztatási jogukat, illetve minő irányba fogja terelni az állam ezeket e joguk felhasználásában. Az a socialpolitikai irányzat azonban, mely a porosz egyenesadók gyökeres átalakításánál érvényesült, máris érvényre emelkedik a községi terhek elhelyezésénél is s ezzel kiegyésíti az állami adóztatás reformját.⁴⁾

A porosz adóreformtervezetek egyike, az örökösödési adóra vonatkozó, nem nyerte meg a képviselőház hozzájárulását. Nevezetesen nem sikerült keresztülvinni az egyenes ág s a házastársak megadóztatását, mi a Miquel-féle program egyik nagy elvi jelentőségű pontja volt. Így tehát a német államok túlnyomó nagy részét jellemző kímélése a haláleset folytán birtokost

¹⁾ E ministerium 1898/9-évi előirányzata 126.96 millió m.

²⁾ Wagner Adolfnak legeslegújabbban (1899. május) megjelent »Die deutsche Besteuerung des 19. Jahrhunderts. I. Halbband« (Finanzwissenschaft. IV. Th. Specielle Nteuerlehre) 58. l., a hol, valamint az előző és következő lapokon felettebb tanulságos összehasonlításokat találunk Poroszország e századbeli adóztatásának főbb elemeiről s a bevételek általános fejlődési irányáról. Röviden összefoglalva: az általános forgalom (vasút, posta, bélyeg) s a tömeg fogyasztása az, a mire a századvégi porosz államháztartás fektetve van.

³⁾ Az 1892. évi reformjavaslat indokolása szerint 1891/2-re a 205 nagyobb városban, 10.000 lakoson felül, a föld- és házadó átlag 67%, a jövedelmi adó 164% községi pótléket viselt. Előbb 3—4—500%, sőt 650% pótlék is fordult elő.

⁴⁾ Statiztikai adatokat állít egybe Wagner idézett legújabb műve 92. s k. lapjain.

változtató vagyonnak megmaradt. Ebben az u. n. socialpolitikai reform egy nagy hézagát kell látnunk, a melyet nem feledtethet el a ½ pro millet túl nem lépő vagyonadó behozatala.

II. Más német államok.

Szászország. A porosz reformok vonzerejét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az a nagy német állam is csakhamar megindult azok után, amelynek egyenes adórendszere eladdig mintául szolgált volt. Szászországban a hetvenes években a hozadékadók kiegészítőjéül behozott jövedelmi adó már rég fő egyenesadóvá lett; mellette csak a régi földadó maradt meg, az is leszállított mértékben s ennek felét is átengedték 1886-ban az u. n. iskolaközségeknek. A bevallási kényszert a jövedelmi adónál már 1878-ban alkalmazták: úgy, hogy a szász adórendszer sok tekintetben már másfél évtizeddel megelőzte a porosz reformokat. Mindazáltal már 1894-ben törvénynyé vált (1894. márczius 10-ki törv.) egy novella, mely a porosz adókulcsot utánozva, lényegileg emelte a nagyobb jövedelmek terhét. A kormány a jövedelmi minimumot, mely adó alá esik, 300 márkáról 500-ra akarta emelni, indokolva e javaslatát azzal, hogy ekkép az adózók egy harmada felszabadulna s így az adóketési és beszedési költségek megfelelő része is elesnék s a kincstár még sem veszítene többet, mint (a legújabb eredmények szerint) nem is egészen 2%-át az adóbevételeknek.¹⁾ Az országgyűlés azonban csak 400 márkáig ment fel a létminimumnál. Ez a porosz minimumon lényegesen alulmarad ugyan, de a szász jog szerint — ellentétben a poroszszal — nem lévén a családtagok adója a családfőéhez hozzáadandó, az alacsonyabb minimum nem okoz oly nagy különbséget, mint egyenlő rendszer mellett okozna s a mint az a be nem avatottak feltűnik.

¹⁾ A 300—500 márka jövedelem után adózók száma 1886-ról 1892-re 500.353-ról 463.830-ra, az adóeredmény 389 ezer márkáról 372 ezerre szállt alá és százalékokban 1892-ben már csak 1.6%-át tette az összes befolyt adónak.

Az adókulcs különben a régi törvény szerint is nagyon alacsony volt a kis jövedelmeknél s az maradt most is. Négy-öt száz márkánál az adótétel 1 márka, vagyis átlag nem egész negyedszázalék. Lassan emelkedve, eddig 5400 márkánál elérte a 3%-ot s azontúl változatlan maradt. Most, egészen 8800 márkáig, alul marad azon; innét 25.000 márkáig változatlanul 3% s attól ismét emelkedve, egészen a porosz minta szerint 100.000 márkánál elér 4%-hoz. A nagyobb jövedelmek erősebb megadóztatása tehát keresztül van víve; a másik oldalon az egyéni és családi viszonyok nagyobb tekintetbe vételét teszi lehetővé az az újítás, mely szerint rendkívüli megterheltes eseteiben 5800 márkáig terjedőleg (az eddigi 3000 márka helyett) nem 1, hanem 3 fokkal lejjebb lehet szállni az adó-kivetésnél.¹⁾ A gyermekek felnevelése által okozott rendkívüli megterheltes is idetartozik, ellenben nincs joga az adózónak minden egyes gyermek után levonni egy részt a jövedelemből, mint azt Poroszországban láttuk. E különbséget is azzal indokolták, a mivel a magasabb minimumot, hogy t. i. az önálló vagyonnal vagy keresettel híró családtag jövedelme nem szaporítja a családfő adóalapját. Ez a már keresetképes szegényebb sorsbeli gyermekeknel különbséget tesz ugyan, de ép a középosztálynál, hol nagyon későn lesz a gyermek önállóvá, rendszeren semmit sem segít a családfőn, s így e pontban Szászország még Poroszország mögött is messze . elmarad.

A novella egyébiránt érvényben hagyta az adó-kivetésre vonatkozó rendelkezéseket, amelyek tekintetében a szász jövedelmi adó különben is egyrészt előbbre volt az új porosz adónál. A bevallási kötelezettség már 1600 márkánál kezdődik s a kivetést az adófelügyelő, tehát állami szakközeg vezeti,²⁾ ki

¹⁾ Ily esetben 700 márka jövedelemig most már teljesen ment marad az adótól, holott erre azelőtt nem volt mód. Egy 5800 márka jövedelmet élvező adózó adója pedig 144 márkáról leszállítható 90 márkára.

²⁾ Jellemző, hogy az új törvényszövegben is bentmaradt az a hírhedt pont, hogy az adófelügyelő az adózó vagyoni viszonyairól lehető teljes adatokat szerezzen, amennyiben az »e viszonyokba való mélyebb behatolás nélkül« (ohne tieferes Eindringen) lehetséges. A porosz ríj törvény e pontot joggal elhagyta.

egyúttal a kivető bizottságok elnöke. Az adófelügyelő rendkívül fontos joga, hogy az adózótól írásbeli vagy szóbeli felvilágosítást kívánhat, amit ha az megtagad, a bizottság által megállapított adó ellen nem felelbezhetsz. Ugyanily hatása van a bizottság által kívánt felvilágosítás megtagadásának. A jogorvoslatok rendszere lényegileg az, mi a porosz jövedelmi adóé, csak hogy harmadik fokon a pénzügyministerium ítél a törvényesség és alakosság kérdéseiben.

Am a szász kormány messzebbmenő javaslatokkal is állott elő: oly javaslatokkal, melyek egészen a porosz mintára készülve, a földadó maradványát az önkormányzati szervezetnek juttatni s helyébe 10.000 márkától kezdődő, a poroszszal egyenlő ($\frac{1}{2}$ pro mille) adókulcsal bíró vagyonadót s ezenfelül progressiv örökösödési és ajándékozási adót kívántak léptetni. E javaslatok azonban az 1898. évi országgyűlésen elbuktak,¹⁾ dacára annak, hogy a II. kamara a vagyonadót elvben már 1893/1. évi ülészakában elfogadta volt. A parlament pénzügyi bizottságának többsége jelentésében többek közt kifogásolta azt, hogy a tervezett vagyonadó nem progressiv; de tán legnagyobb és legalaposabb kifogás az volt, hogy a községi adóztatás joga nincs rendezve s a nélkül, hogy az, mint Poroszországban történt, a vagyonadójavaslattal egyidejűleg tisztáztatnék, nem lehet az egyenesadók rendszerét betetőzni. A szász községek főbevételi forrása tényleg az állami jövedelmi adóra vetett pótdó, mi ez állami adó hátrányára, a bevallási hajlam rovására üt ki. Általában ki kell emelni, hogy Poroszországgal egybevetve, az egyenesadók Szászországban sokkal nagyobb szerepet játszanak,²⁾ már csak az állam eredeti bevételeinek csekélyebb aránya folytán is, s így a jövedelmi adó ott fokozott jelentőségű marad. S bizonyynyal idők jele, hogy ez adónak további progressiv fokozását a II. kamara 1898-ban

¹⁾ A vagyonadót a II. kamara 51 szóval 25 ellen, az I. kamara egyhangúlag elvetette.

²⁾ Az 1898. évi költségvetés szerint az egyenes adók 32.7 millió márkát adnak, az államvasút 33 s milliót, mihez még vagy 7 millió jó az állami jószágok és erdőkből, leütve a hiányt mutató bánya- és kohóműveket.

igen nagy többséggel elfogadta,¹⁾ bár e határozat az I. kamara magatartásán hajótörést szenvedett. Az adótehernek az erősebb vállakra való áttolása, mely Szászországban az 1894. évi reformmal megindult, bizonyynyal nem marad abba, habár az 1897. évi kormányjavaslatok csütörtököt mondtak is.

Baden. Részben keresztülvéve, nagyobb részben tárgyalás alatt van az egyenesadók reformja a kis Badenben, hol az ismert agrárpolitikus, Buchenberger áll a pénzügyek élén. A jövedelmi adónál, mely a porosz reformot csak hét évvel megelőzőleg hozatott be, az 1894. évi novella a szövetkezetek és kölcsönösségen alapuló biztosítótársaságok felmentése s az adótarifa módosítása által végzett figyelemreméltó munkát. Az utóbbi módosítás azzal a fontos eredménnyel jár, hogy az adóprogresszio 200.000 márkánál ér csak véget, hol is az adóláb 3.5%, az elébbi 2.5% helyett.²⁾ Itt tehát a porosz elvet még fokozottabban alkalmazták: az eddigi 30.000 márkás felső határt 200.000 márkával s amattól kezdve 40%-ig emelkedő arányban magasabb adótéttel cserélve fel.

Am a badeni egyenesadórendszerben a jövedelmi adó bár fontos, de nem épen főszerepet játszik, mintegy felét adva³⁾ ez adónemek hozadékának. Fennáll még ott a föld, épület, ipar tőkeértékek után igazodó adója és a tőkekamatadó. A Buchenberger által 1896-ban előterjesztett emlékirat⁴⁾ szerint ez adók a mintegy azokból összetett vagyonadóval lennének helyettesítendőek, végeredményében úgy, mint az Poroszországban tör-

¹⁾ A II. kamara ugyanis a mutatkozó hiány fedezésére a jövedelmi adó oly emelését fogadta el, melynél fogva a 30—100.000 márka jövedelem után járó adótételek 10%-kal, a 100.000 márkán felüliek 20%-kal emelkedjenek. E határozat mellett szavazott 48, ellene 23 képviselő. Nem nehéz kiszámítani, hogy e kulcs szerint a 100.000 márkán felüli jövedelemmel bírók állami adója 4% helyett 4.8%-ra rúgott volna.

²⁾ Az adókulcs meghatározása sajátyszerű adóalapszámításon nyugszik; az adó százalékát a költségvetés megállapításakor határozzák meg. A novella előtt 28%-os kulcs mellett 500 márkától 30.000 márkáig 0.5%-tól 2.5%-ig terjedt az adókulcs.

³⁾ Az 1890/7. évi költségvetés szerint a jövedelmi adó 53%-át nyújtja az egyenesadóknak; 1891/3-ban még csak 46—47%-át adta.

⁴⁾ Közli a Schanz-féle Finanz-Archiv, 1896. évi XIII. évf. 1. köt. 408. s. k. 1.

tént. Az 1895/6. évi országgyűlésen a képviselőház hozzájárult e tervhez, de az I. kamara tiszta hozadékadók mellett nyilatkozott. Nem érdektelen, hogy a badeni kormány erre lá községben próbafelvételt rendezett; a föld hozadékkatasterét kísérletkép elkészítette s az így nyert tapasztalatok alapján ismételtelen és még élesebben a hozadékadók ellen nyilatkozott.¹⁾ A minster újabb, 1897. évi emlékirata némi módosításokkal fentartja a vagyonadó tervét, s azt részletesebben kidolgozza. Eredeti eszme e vagyonadótervezetben az, hogy a földművelés üzleti tőkéje is kivétnék az adó alól, s erre, valamint a háztartási kellékek és ilyennemű ingók mentességére való tekintettel viszont az adósságok levonása erősen korlátoztatnék, csak azok felére terjesztetvén ki a leszámítás kedvezménye. Ez a tisztán mechanikus megoldása az adósságlevonás problémájának nem állja ki a bírálatot s azt a fontos hatást, melyet a vagyonadó az adóteher eloszlására gyakorol azzal, hogy az eladósodott adóalanyt megkíméli, nem engedi érvényesülni. A hozadékadók bukását csak azon az áron lehet előidézni, ha helyettök valóban igazságosabb tehereloszlást teszünk.

Hessen. E kis nagyfejedelemség 1895. évi adóreformja szintén porosz mintára készült. Igaz ugyan, hogy az 1884. évi jövedelmi adónovella, tíz évi küzdelem eredménye, sok oly intézkedést tartalmazott, mely közel jár az új porosz vezéreszmékhez. Ekkor vonták be a részvénytársaságokat a jövedelmi adó alá, ekkor mentették fel az alól az 500 márkán aluli jövedelemmel bírót s alkalmaztak mérsékelt progressiót

¹⁾ A tiszta hozadék kiszámítására mindegyik községben 5 tagú bizottságot szerveztek; a járás adófelügyelője volt az elnök, a kör mezőgazdasági tanítója, egy kirendelt szakember s a község polgármestere és egy polgára vett benne részt. A lelkiismeretesen előkészített s a nagy tekintélyű minster szerint »az objectív megbízhatóság elérhető legnagyobb mértékével«
bíró felvétel igen feltűnő ellenmondásokat rejt magában. A rosszabb minőségű szántóknál a becslés negatív hozadékot vagyis hiányt mutatott ki s általában oly ugrások és eltérések voltak, hogy az eredményekre építeni nem lehet. Az üzem gyors átalakulása, mely korunkat jellemzi s a technika gyors fejlődésével jár, hamarosan hasznavehetlenné teszi a hozadékkatasteret. Buchenberger tehát teljes nyomatékkal ellenzi a hozadékkatasteret s a birtok folyó értékének szabad becslésével kívánja helyettesíteni s ezzel a vagyonadórendszerbe beleilleszteni.

egészen 20.000 márkáig.¹⁾ Ugyanakkor egészítették ki a hozadékadórendszerrel a tőkekamattal. Ám a közvélemény időközben megérett a további progressióra és a bevallási kényszer behozatalára. s az I. kamara, mely még 1893-ban meghíúsította a reformot, engedni volt kénytelen. A tárgyalásokat nagyon megnehezítette az a körülmény, hogy a fennálló reáladók és a községi adóztatás átalakítása is előtérbe nyomult és erős párt képződött arra, hogy a jövedelmi adójavaslat csak a reformokkal kapcsolatban emelkedjék törvény erejére. Ám sikerült a megegyezést végre is létrehozni!²⁾ s az 1895. évi június hó 25-iki törvény lényegesebb újításai egészen összhangban vannak a porosz jövedelmi adótörvényvel. Az adó alá eső jövedelemből levonható Hessenben a betegségélyző, baleset, aggság és rokantság ellen biztosító, özvegy-, árva- és nyugdíjpénztárakba befizetett díj, alapuljon a befizetés akár törvényen, akár szabad szerződésen, levonhatók továbbá 400 márka erejéig az életbiztosítási díjak, mi teljesen megfelel a porosz novella újításának. Az adókulcs az 500 márkától 1700 márkáig terjedő jövedelmeknél egy csekélységgel mérsékeltek;³⁾ sokkal lényegesebb az a változás, hogy az adókulcs többé nem állapodik meg 20.000 márkánál, hanem 44000 márkán túl változatlan hányaddal emelkedve, az igen nagy jövedelmeknél egészen megközelíti a 4%-ot;⁴⁾ a mérsékelt progressió tehát lényegileg a poroszhoz hasonlít.

Kisebb arányokban, mint a porosz novella, mert csak 2600 márka jövedelemre szorítva, veszi tekintetbe az új hesseni törvény az adózók szolgáltatási képességét érintő rendkívüli körülményeket, melyeket azonban nem részletez, hanem a kivető

¹⁾ Az adókulcs az 1894. évi kivetés szerint 500 márkánál 0,96%-ot tett és lassankint felemelkedett 2,56%-ra, a kivétési alap kiszámítása a badenihez hasonló volt.

²⁾ A javaslat viszontagságait és nevezetesen a két kamara tárgyalásainak menetét tüzetesen ismerteti Glassing a Schanz-féle Finanz-Archiv 1895. évi I. kötetében: »Der neueste Stand der Reform der direkten Steuern in Hessen« cím alatt.

³⁾ A törvény idevágó 45. §-a kimondja azt, hogy az évi pénzügyi törvénynek fenn van tartva az alsó 3 osztály (900 márkáig) teljes felmentése, mi szintén engedmény a porosz mintának.

⁴⁾ Az 1896—97-ben alkalmazott kivétési kulcs alapul vételével.

szervekre bizza azok megállapítását. A leszállítás két osztálynál többet nem tehet; 600 márkán aluli jövedelemmel bírónál teljes adómentességre ad igényt. Ellenben kimaradt a porosz mintára tervezett, ú. n. gyermekparagrafus,¹⁾ nem ugyan elvi. hanem pénzügyi szempontból, nehogy a bevételek megcsappanjanak.

A bevallási kötelezettség, mely egészen új, feltétlenül csak a 2600 márkán túlmenő jövedelmekre hozatott be, de felhívásra mindenki köteles bevallani jövedelmét, a jogorvoslatok elvesztésének terhe alatt. A kivetés biztosítékait, sőt a harmadik fórumot is most a közigazgatási bíróság — a porosz mintára szabályozták.

Az adóreform ügye ezzel még befejezve nincs. A községi adóztatás reformja napirenden maradt ép úgy, mint a hozadékadókkal való elbánás kérdése. Az I. kamarában azt az indítványt, hogy a tárgyi adókat a községeknek engedje át az állam, ugyanannyi szavazat pártolta, mint a mennyi ellenezte. A porosz minta tehát vonz, bár annak csak teherkönnyítő része nyeri meg első sorban a kedélyeket. De az állami érdekek a fél munkát nem engedik meg: az egyenesadók rendszerének kiépítése újabb teher nélkül nem képzelhető.

E nézetünk²⁾ helyességét fényesen igazolja az a reformjavaslat, melyet a kormány legújában, 1899. január havában, terjesztett az országgyűlés elé. E javaslat gyökeres újítást akar. A jövedelmi adót a nagyobb jövedelmeknél fokoznák; 10,000 márkán túl minden 10.000 márkánál 0,1°-al emelkednék az adókulcs. A hozadékadókat vagyoadó helyettesítené, még pedig olyképp, hogy annak tárgya minden vagyon, melynek tiszta állománya 3000 márkát meghalad. A tervezett vagyoadó mérsékelt adókulccsal bírna: kezdődnék átlagban nem egészen fél-ezredrészszel, de lassankint emelkedve, nagy vagyoadó

¹⁾ Még 1893-ban a képviselőházi bizottság többsége a 14. éven aluli családtagok mindegyike után 50 márká levonást, három gyermektől kezdve egy osztálylyal való lefokozást kívánt.

²⁾ Az előző sorok megírása után érkezett a Jahrbücher für National-oekonomie und Statistik III. folyama 17. kötetének 2. füzeté, mely röviden vázolja az új tervezetet. (Volkswirtschaftliche Chronik, Januar, 1899. 16—17 S.).

noknál azt jóval meghaladná. Íme tehát oly reform, mely a progressiók dolgában túlmegy mintaképén, a porosz egyenesadó-reformon, azonban attól erősebb fiskális jellegével is elütne. A középjövedelmek s a kis vagyonok terhe ugyanis súlyosabb, mint ott: de nem szabad feledni, hogy a hozadékadók elejtése az állami adóterhet végeredményében lényegesen csökkentené s a legkisebb vagyon és jövedelem teljes mentessége nagyon is súlyosan esik a mérlegbe.

Württemberg. A délnémet államok közül Bajorország csupán az, mely mereven kitart a hozadékadók rendszere mellett,¹⁾ nyugati szomszédja, Württemberg, hosszasan foglalkozott a jövedelmi adó behozatalával s bár a reform az utolsó ülészakon megghiúsult is, a parlament tárgyalásai kétséget kizárólag bizonyítják, hogy a talaj arra elő van készítve s csak rövid idő kérdése, hogy a progressiv általános jövedelmi adó törvénybe iktattassék.

A dolgok ily állása mellett csak röviden érintjük, hogy a württembergi egyenesadórendszer elemei: a föld, épület és iparadó, továbbá tőkekamat- és ú. n. részleges jövedelmi adó, mely utóbbi a munkabérré, fizetésekre s a liberális foglalkozásokra vetett adó. Az első három adó katasteren, a két utóbbi bevalláson alapul. E rendszer ellen már 1889-ben megindult a mozgalom a parlamentben. Az 1895-ben beterjesztett javaslat szerint a négy első helyen nevezett hozadékadó megtartásával, bár mérséklésével kiegészítő, általános jövedelmi adót hoztak volna be, az 500 márkát meg nem haladó jövedelem menten hagyásával. A hosszas tárgyalások végre is azon szenvedtek hajótörést, hogy a két kamara nem tudott megegyezni az új jövedelmi adó legmagasabb kulcsa felett. Egy nem épen lényeges ponton múlt tehát a fontos reform sorsa. Az 1898. évi ülészakban ugyanis a II. kamara 50.000 márkától feljebb 5%-os adót akart. Az első kamara végső engedménykép elment 4½%-ig magasabb térhet a legnagyobb jövedelmekre sem fogadva el. A népképviselők azonban, a magok részéről, haj-

¹⁾ A legújabb, még tárgyalás alatt álló revisio-javaslat az ú. n. jövedelmi és tőkekamatadónál a létminimum kiterjesztése, a progressie fokozása, a rendkívüli súlyos viszonyok tekintetbevétele által igyekszik személyiebbé és igazságosabbá tenni a régi adórendszert.

landók voltak ugyan engedni a közép jövedelmek adókulcsából s a 4%-ot csak 25.000 márka jövedelemtől szedni, de megmaradtak a mellett, hogy 100.000 márka jövedelemtől kezdve 5%-os kulcsot alkalmaznak, holott az urak háza e ponttól 4½%-ot kívánt s a 4%-os kulcsot is csak 60.000 márkánál volt hajlandó alkalmazni. Utoljára az első kamra bizottsága hajlandó lett volna bevenni az 5%-os kulcsot is, de csak 200.000 márka jövedelemtől: a plenum azonban megmaradt a 4½%-os maximalis kulcsnál. A képviselőház e pontban nem akart alkudni s így a jövedelmi adó behozatala Württembergben egy félszázalékon akadt fenn. Egyelőre tehát Württemberg még Bajorország oldalán megmaradt a hozadékadók talaján, éles ellentétben a Németbirodalom egyéb államaival. Am a jövedelmi adójavaslat három éves parlamenti tárgyalása eléggé megmutatta, hogy nemcsak a kormány, hanem a parlament többsége is, mindkét házban akarja a modern jövedelmi adó behozatalát. A két ház alkotmányos küzdelme utoljára már tisztán csak az adókulcs nagyságára s arra szorítkozott, hogy az évi pénzügyi törvény keretében az adólat mennyiben lehessen módosítani: a létminimum, a progressio elve, a személyi viszonyok tekintetbevétele, a bevallási kényszer, (a javaslat szerint 2100, a kamara határozata szerint 2500 márkától) annak s a bevallás jóságának biztosítékai, valamint a jogorvoslatok rendszere ellenmondásra nem találtak. Csak rövid idő kérdése tehát, hogy Württembergben a jövedelmi adójavaslat diadalmasan feltámadjon.

A kikötővárosok. Nem foglalkozhatván egyenkint az apró német államok adóreformjaival, csak a nagy városállamokra vetünk egy pillantást. Indokolja ezt az az ismert sociologiai törvény, hogy a városok haladnak a fejlődés élén s ott veti előre árnyékát a jövő. A Németbirodalom északnyugati partjain fekvő három nagy kikötőváros a nemzetközi forgalom megannyi góczpontja s csak természetes, hogy egyúttal a socialis reformok előkelő küzdőtere is. A mi ott történik, abban méltán keressük az idők jeleit.

Évtizedünk változást hozott a jövedelmi adónál Hamburgban és Brémában. Az utóbbi helyen a módosítás, melyet egy 1895. évi törvény hozott, mérsékli az adókulcsot 12.000 már-

káig, azontúl pedig fokozza, az által, hogy a 4%-ot meghaladó adóterhet a nagy jövedelmekre rakja. Fontosabb a hamburgi reform. Az 1895-ki novella ott a létminimumot 600 márkáról a porosz színvonalra, 900 márkára emelte fel, a maximális adókulcsot pedig többé nem 10.000 márkától, hanem csak 50.000 márkától alkalmazza. Leggyökeresebb újítás azonban az, hogy nagy családnál egészen 500 márka jövedelemig nagyon jelentékenyen leszállították az adót. Ha a családfő, a maga személyét beleértve, négy családtag ellátásáról gondoskodik, 2000 márka jövedelemig csak felét fizeti az adótételnek, 200—5000 márka jövedelem mellett pedig egynegyeddal kevesebbet. Ha pedig hat családtagról gondoskodik, 2000 márkáig csak egynegyedet, azon túl felét fizeti a rendes adótételnek. Oly messzemenő kedvezmények ezek, melyek a szegény és a kisebb középosztály megterhelésén lényegesen könnyítenek.

A kikötővárosok ez évtizedbeli adóreformja közt azonban nem kevésbé jellemzők az örökösödési adó módosításai. Mint tudva van, a német államok adórendszerének ép az örökösödési adó a gyenge része. Rendszeren csak az oldalágak s az idegenek terhelvék ez adóval. A három kikötőváros közül is csak Hamburg adóztatta volt meg a felmenőket; a házastárs és lemenők ott is mentesek voltak. A folyó évtizedben mindhárom város új örökösödési adótörvényt hozott. Ezek közül inkább codificatio jellegével bír a brémai 1895. évi törvény, mely az adó körét nem terjeszti ki, de megengedi az ingatlan realizálásával járó költségek s az azt terhelő zálogjogos tartozások levonását. Sokkal nagyobb változtatásokat hoz a lübecki 1896. évi örökösödési adótörvény. Az eddig mentes lemenőket s a gyermektelenül hagyott házastársat, valamint a felmenőket bevonja az adó alá és pedig 1%-os kulcsot alkalmaz a házastársnál és lemenőknél az unokáig; utóbbinál akkor, ha örökagyó gyermeke még él, 3% az adó; ugyanez adókulcs érvényes a távolabbi leszármazókra s a felmenőkre. Testvérek 4%-os, harmadizú oldalrokonok 8%-os, távolabbiak s egyéb örökösök 10% adót fizetnek, tehát elég magas, az eddigieket részben felülmúló tételek. Nem kevésbé jellemzők azonban a socialpolitikai jellegű mentességek. Hogy minden örökség vagy hagyomány 200 márkáig mentes, az alig érdemel említést; érdekes azon-

ban, hogy az évjárulékok és táppénzek, a mennyiben azok a részesítettek életfentartására szükséges összeget meg nem haladják. Lemenők és házastárs nem fizetnek adót a házastársi cikkek, bútorok, ruha- és fehérneműk után, bármily nagy legyen is különben a hagyaték. Lemenők úgy, mint felmenők és házastárs mentesek, ha örökrészük 4000 márkát meg nem halad; kiskorú gyermekek, sőt általában a keresetképtelen gyermekek és házastársak mentességének határa 8000 márka. Különös kedvezményben részesülnek az örökagyó háztartásában élt és szolgálatában állott egyének; kik 2000 márkáig nem fizetnek adót. Megannyi rendelkezések, melyek az örökösödési adó keménységét enyhítik s a szegényebb osztályoknak válnak javára.

A hamburgi új örökösödési adó, mely 1894-ből való, de legeslegújabbán az 1898. december 19-ki törvényvel módosított: mai alakjában nagyon hasonlít a lübeckihez. Az adó a lemenőket is terheli, 1%-kal a gyermekeket, 3%-kal az összes többi lemenőket, egyebekben az adókules hasonló a lübeckihez. A háztartási tárgyak, bútorok, ruha- és fehérneműek csakis gyermekeknél mentesek. Le- és felmenők javára 5000 márkáig, kiskorú és keresetképtelen gyermekeknél 10.000 márkáig terjed a mentesség. Az 500 márkát meg nem haladó örökrész vagy hagyomány feltétlenül mentes; az örökagyóval egy háztartásban élt személyeknél pedig 1000 márkáig terjed a kedvezmény. Egyidejűleg kiképzti a reform az ajándékozási adót, mely természetes függeléke az örökség megadóztatásának.

III. Németalföld.

Évtizedünk adóreformjai közt tán egy sincs, mely olyannyira az u. n. elméletnek, a tudományos irodalom hatásának volna tulajdonítandó, mint a németalföldi reform. Megteremtője, a nagy közgazdasági theoretikus, Pierson, volt egyetemi tanár, ki a Németalföldi bank elnöki állását s az azzal járó dús jövedelmet igazi hazafiúi kötelességéretből cserélte fel a ministeri székkal, hogy reformeszméit megvalósíthassa. Az igazságosság nevében, a túlterhelt szegényebb osztályok javára az

egész adórendszert átható újításokat tervezett és három évi ministersége alatt, 1891 — 94. azok jó részét keresztülvitte s tán az egész nagyszabású reformot kiépíti, ha a ministerium a választói jog kiterjesztésének kérdésében, tehát egészen idegen okból el nem bukik.

A fogyasztási adókon véghezvitt újításokra nem terjesz-
kedhetvén ki,¹⁾ csak az 1892-ben törvényüvé lett vagyonadó s az 189:5. évi u. n. jövedelmi adót tárgyaljuk részletesebben, érintve egyidejűleg a többi egyenes adón véghezvitt módosításokat.

A németalföldi egyenes adórendszer, melyet Pierson gyökeres műtétnek vetett alá, lényegileg a francia rendszer utánzata volt. A földadó, beleértve az épületadót, a kereseti adó, e külső ismertető jelek szerint irányuló adó s az u. n. személyi adó voltak annak tagjai. A személyi adónál a lakás bérértéke egyforma hányaddal vétetett kivétési alapul, mi ez adóból nyilván nagyon igazságtalan fogyasztási adót csinált. Mindezen adók erősebben sújtották a kis adóalanyt, mint a vagyonos osztályokat.

Az adóreform legfontosabb terméke az új általános vagyonadó, mely a fundált jövedelem megterhelését végzi, míg a nem fundált jövedelem az új keresetadó, mint részleges jövedelmi adó alá esik. A kettő együtt hivatva van mindenmű jövedelmet teljesen utolérni és pedig Pierson felfogása szerint igazságosabban, mint az általános jövedelmi adó, mint főadó az ahhoz fűzött vagyonadóval. Ez eszmemenetre alább visszatérünk, de már itt ki kell emelnünk, hogy a németalföldi vagyonadó nem kiegészítő adó, hanem főadója a birtokkal kapcsolatos mindennemű jövedelemnek.

Alanyai csak phvsikai személyek és pedig csakis azok, kik az országban laknak.²⁾ Tárgya a tiszta vagyon, ingó úgy mint ingatlan. Kivétel van a bútorzat, ruházat, élelmiszerek, arany-ezüstneműk javára, a mennyiben ezek a háztartáshoz

¹⁾ Pierson kezdeményezésére eltörölték a szappanadót, mely a leginkább használt szappanok árát 30%-kal emelte s egykarmadára szállították le a sóadót. Viszont igen csekély mértékben, 5%-kal, emelték a szeszadót.

²⁾ Az országban nem lakó egyének fundált jövedelmét a kereseti adó van hivatva utolérni.

tartoznak; ugyanezen feltétel alatt ki vannak véve a tudományos és műtárgyak is; e részben tehát még a porosz törvényen is túli megy a németalföldi, azzal az indokolással, hogy a tudományokat és művészeteket pártolni kell adómentesség útján is. Magában véve nem helytelen eszme, ha már a háztartási luxus megterhelése ez adóval nem mutatkozik czélszerűnek. Nem tekinti még vagyonnak a törvény az életjáradékok-¹⁾ és nyugdíjakra való jogot, folyó életbiztosításról szőlő kötvényeket s a mások hasznélvezete alatt álló jószágokat,²⁾ viszont természetesen nem engedi levonni a vagyonból a biztosítási díjakat,³⁾ nyugdíj- és életjáradékigény megszerzésére befizetett összegeket.

Az adókiivetés alapjául elvileg a forgalmi érték szolgál ugyan, de a művelés alatt álló föld, valamint a házak javára határozott kedvezmény áll fenn. Ezek ugyanis a katasteri hozadék 20-szorosával becseltetnek, mi 5%-os kamatlábnak felel meg, holott 4% kamatláb és így 25-tel való szorzás is nagyon mérsékelt kiivetési alapot szolgáltatott volna.⁴⁾ Nem szabad azonban feledni, hogy a németalföldi ingatlanokat elég jelentékeny földadó is terheli, ami itt tekintetbe veendő, bár, Pierson sajátos felfogása szerint, az már amortizált dologi teher jellegével bír s mint ilyen, adónak nem minősíthető. E kérdésre alább visszatérünk.

Eredeti és elvi szempontból is nagyon figyelemreméltó a hollandiai vagyonadó kulcsa. Az adókötelezettség 13.0^o hol. forint vagyonnál kezdődik, tehát vagy négyszer oly magasan, mint a porosz vagyonadónál. 13 14.000 forintnál 2 frt vagyis 0.15 ezerre az adó; onnét először gyorsan, majd mind lassabban emelkedve, nagy vagyonoknál megközelíti a 2 pro mille.⁵⁾

¹⁾ Az állandó vagy örökjádék tőkeértéke tárgya a vagyonadónak.

²⁾ Itt adóalany a hasznélvező s a vagyon $\frac{4}{5}$ része az adóalap.

³⁾ A porosz vagyonadónál a befizetett összegek $\frac{2}{3}$ -a, illetve, ha kimutattatik, a kötvénynek a biztosító által visszavásárlásnál tulajdonított érték veendő a vagyonhoz; socialpolitikai kedvezmények azonban ott is vannak, mint fentebb láttuk.

⁴⁾ A még nem revidált épülethozadéknál épen csak 15 a szorzó.

⁵⁾ Két tizedesre kiszámítva tesz az adó ezerre:

13.000 frtnál	0 ^o 15	20.000 frtnál	0 ^o 22	500.000 frtnál	1 ^o 07
14.000	> 0 ^o 29	50.000	> 1 ^o 00	5.000.000	> 1 ^o 97
15.000	> 0 ^o 41	200.000	> 1 ^o 29	20.000.000	> 1 ^o 99

E progressio azon alapul, hogy 15.000—200.000 frt közt 1,25% adót kell fizetni a 10.000 frtot meghaladó vagyonszám után — tehát pl. 15.000 frtnál 5.000 frt., 200.000 frtnál 190.000 frt után. 200.000 frton túlmenő vagyonnál a vagyonszám azon része után, mely ez összeget túlhaladja, 2% az adókulcs. A tarifia tehát keresztülviszi a nagy vagyonszámok erősebbi megterhelését, bár semminemű tiszta progressio elvét nem követi, s annyiban is önkényes, a mennyiben 200.000 frtnál egyszerre nagyot szökik, azon alul alig, azon túl pedig gyorsan emelkedve.¹⁾ E határpontnak csak úgy van értelme, ha abból indulunk ki, hogy az ú. n. jó középosztály, mely e határon alul van, még kíméletet érdemel, a valódi gazdagok ellenben már nem.

A németalföldi vagyonszámadó kulcsa oly magas, hogy már az is elég bizonyíték arra, hogy ez adó nem mellékes, hanem főadó kíván lenni. Ha a vagyonszám hozadékát az érték 4%-ával számítjuk, a vagyonszám e hozadéknak egészen 5%-áig emelkedik,²⁾ tehát megfelel a porosz jövedelmi és vagyonszámadó együttes adókulcsának. Ha ehhez hozzávesszük a katasteri, vagyis a megbecsült bérérték 6%-ára menő földadó: a birtokjövedelem állami megterhelését elég magasnak mondhatjuk.

Ám a tisztán munkából eredő, valamint a vegyesipari — kereset megterhelése az új keresetadóban úgy van szabályozva, hogy kétszeres adóztatás be ne álljon s mégis minden jövedelem arányosan utóléressék. A Pierson-féle keresetadó elméletileg minden jövedelmet hivatva van megadóztatni, a mely nem vagyonszámából folyik s odatartozik az életjáradék és nyugdíj címén élvezett — a vagyonszámánál szabadon hagyott jövedelem is. Hogy összetett jellegű jövedelmeknél a vagyonszámából folyó rész kiválasztható legyen, a törvény azt az általános elvet állítja fel, hogy a vagyonszám alá tartozó vagyonelemek ott felvett tőkeértékének 4%-a levonandó a keresetből, illetőleg vállalkozói nyereségből. Ebből következik az, hogy az új keresetadó elvileg általános jövedelmi adó ugyan, tényleg azon-

¹⁾ Így 100.000 frtnál az adó 1.32/100, 200.000-nél 1.19% (emelkedett 0.07%-al) ellenben 300.000 frtnál 1.46 (különbség 0.27, vagyis négyakkora).

²⁾ 15.000 frtnál 1%, 200.000 frtnál 3%, 1.000.000 frtnál 4.6% s így tovább. 20 milliónál már 4.98%.

bán csak a birtokra vissza nem vezethető bevételek adója s hogy a föld és épületek az alól teljesen ki vannak véve. Igazolja ezt az, hogy a vagyoadó e jövedelmeket teljesen éri, nevezetesen az ingatlanok rendszeren 4%-nál nem többet, hanem kevesebbet hoznak.¹⁾

Az üzleti költségek számításánál jellemző, hogy külön ki van mondva, hogy az alkalmazottaknak a nyereségben való részesítése esetén e rész levonandó a jövedelemből, valamint általában az alkalmazottak segélyezésére, biztosítására fizetett összegek, sőt még azok hozzátartozóinak, vagy azelőtt alkalmazva volt, elaggott vagy beteg egyéneknek fizetett nyugdíjak is levonandók. Az életbiztosítási díjak, nyugdíjak és életjáradékokra tett befizetések javára is fennáll a leszámítás kedvezménye, feltéve, hogy ezek az adóalany bevételeinek 5%-ára nem rúgnak és 100 fírtot meg nem haladnak. Ez a kedvezmény tehát nagyon mérsékelve van az által, hogy csak a megtakarítható jövedelem egy része élvezi a mentességet és semmi esetre sem olyan nagy összeg, melynek ily célra való lekötése már magában is tekintélyes adóképesség jele volna. A fundált és nem fundált jövedelem közti különbség a két adónem kulcsában úgyis eléggé kifejezésre jut.

A kereseti adónak alanyai a részvénytársaságok, beleértve a részvényekre alapított betéti társaságokat, a szövetkezetek és a kölcsönös biztosító társaságok is. Ezek vagyoadó alá nem esvén: adóalapjuk az egész kiosztott nyereség, tekintet nélkül a befektetett tőkék nagyságára. Az adókulcs azonban itt elüt a természeti személyekétől s nem progressív, hanem változatlaní 2.5%. Az egyes természeti személyek adóköteles jövedelméből azonban az osztalék stb. levonatik. A külföldiek megadóztatására egész sora a különleges adóalapoknak talál alkalmazást: többnyire a könnyebben kitudható nyers hozadék vétetik segélyül. Ha külföldi üz vállalatot Németalföldön,

¹⁾ Bizonyos kivételekkel (más vállalattal való elválaszthatatlan összefüggés, virágtermelés és virágkereskedés) ugyanis a törvény 3. cikkének 7. §-a kimondja, hogy a mező-, kert-, erdőgazdaság, állattenyésztés s a termékek házi feldolgozása, valamint bányák és kőfejtők (szintén feltételesen) úgy tekintetnek, mint a melyek 4%-nál többet, illetőleg, ha idegen tőkével dolgoznak, a kikötött kamatlábnál többet a befektetett tőke után nem hoznak.

miután tőkái után vagyonadót nem fizet, nem is vonhatja le a tőkék 4%-át a nyereségből.

A kereseti adó kulcsának megállapításánál meg kellett küzdeni azzal a feladattal, arányt találni nem fundált és fundált jövedelem adóképesége közt. Pierson bevallotta, hogy elméletileg helyes arányt kinyomozni nem lehet: szorosan logikus megoldás nincs. De alanyi mérlegelése szerint azt ajánlotta, hogy a munkából eredő jövedelem $\frac{3}{8}$ részzel kisebb adót viseljen, mint a birtokból eredő; sőt hajlandó lett volna, ha a jövedelem-adó nem hoz eleget, még 25%-al tovább menni, vagyis a különbséget $\frac{3}{8}$ alá súlyosztatni. A parlament az előbbi aránynál maradt.

A kereseti adó tarifája már most kétféle, a szerint, a mint valaki vagyonadó alá esik vagy sem. A mentes minimum aránylag magasabb, mint a vagyonadónál: 650 ft.¹⁾ Ha vagyonadó is fizettetik, miután ez esetben a tőkeérték Titán 4% levonandó a jövedelemből: 250 írtnál kezdődik a kereseti adó.²⁾ Innét némi különbség van a tiszta munkajövedelem javára, úgy azonban, hogy 8200 ft jövedelmen, illetve 200.000 ft vagyonon túl az adókulcs 2%-ról 3%-ig fokozódik s így a párhuzamosság a két adó közt helyre van állítva, azzal a jelzett különbséggel, hogy a kereseti adó nagyjában úgy aránylik a vagyonadóhoz, mint 5 a 8-hoz. A kétféle eredetű jövedelem vagyis összetett jövedelem a két adókulcs közt fizet adót, úgy, hogy pl. 20.000 ft jövedelem, ha tisztán munkából ered, fizet 2.6%-ot, ha tisztán vagyonból. 4.18%-ot, ha felerészben vagyonból, fizet 3.25%-ot. Itt tehát meg van gyakorlatilag oldva a kétféle jövedelem megadóztatásának arányosítása.

A kivetés mindkét adónemnél bevallás alapján történik, aki illet nem ad, jogorvoslással élhet ugyan, de elesik attól az előnytől, hogy a felebbvitelnél ünnepélyes nyilatkozattal megerősíthesse bevallását, mely esetben ez vétetik kivetési

*) Ugyanis 13000 ft vagyonnak a törvényszerű 4%-os kamatozást véve 520 ft munkajövedelem adómentessége felelt volna meg. A törvény itt is socialpolitikát űz a munkáselem javára. A 650 ft létminimum különben meglehetősen egyezik a porosz jövedelmi adóéval.

²⁾ Levontak ugyanis a 650 ftrből 400 ftrtot, mivel a vagyonadó első osztályainál 10.000 ft mentes, a minék 4%-kal megfelel 400 ft.

alapul. Természetesen csak akkor, ha az adófelügyelő, illetve a felebbezési bizottságok az adó kivetésére megbízható alapot nem találtak. A bevallást nem adó, ha felebbez, az ott megállapított adó 25%-ával többet tizet mulasztása büntetéséül. Különben a két adó kivetése el van egymástól választva, ami a németalföldi hagyományokkal függ össze. A vagyonadó természetes kapcsolatban van az illetékek (forgalmi adók) kivetésével s az ingatlan katasterrel, a kereseti adót egy vegyes bizottság veti ki, melynek elnöke az egyenesadók hivatalának egy tagja. A vagyonadó kivetése az adófelügyelő dolga s tőle egy bizottsághoz megy a felebbezés, mely 3 tagból áll, kik közül egyet az önkormányzati test (tartományi választmány), egyet a törvényszék s egyet a pénzügyminister nevez ki; elnököt szavazat nélkül, a király rendel ki. A kivetés e különválasztását annyira fontosnak ítélte maga Pierson, hogy a jövedelem kettéválasztását az adóztatás céljára, s ezzel a két adó behozatalát első Sorban ép ezzel indokolta.

Pierson adóreformjai, mint említők, nem teljesek. Elmaradt nevezetesen a személyi adó — lényegileg lakásadó — reformja: a degressio elvét itt is be akarta hozni a kiváló államférfi.¹⁾ Kincs befejezve a földadó rendezése sem. Pierson annyit a méltányosság indokával kivitt, hogy a földadó egy kissé mérsékelte²⁾ s egyidejűleg erősen leszállították az ingatlan birtokváltzási adóját. E leszállítás — 6.27%-ról 2.15%-ra — a gyakrabban birtokost cserélő kis- és törpebirtoknak vált főleg javára s így socialpolitikailag is előnyös. Ezzel azonban még mindig nem segítettek az ingatlanok kétszeres megadóztatásán. Pierson már említett felfogása szerint ily kétszeres teher nincs, mert a régi földadó már amortizált tárgyi adó jellegével bír. A ni az adóáthárítás általános elmélete szerint dologi teherről, amortizált adóról csak úgy lehet szó, ha valamely hozadékforrás erősebb adót visel a többinél. Míg az adókules valamennyinél egyenlő, nincs ok és mód arra, hogy az

¹⁾ Javaslata szerint 500—700 frtig terjedő lakbérnél (a községek különböző osztályai szerint) az adózó háztartásához tartozó minden fő után 12½%, legfeljebb azonban 75% levonandó lett volna.

²⁾ A régi 7% helyett 6%-ra az újra átméztet hozadék után.

adóteher a forgalmi értéket módosítsa. Ha egy 4000 frtot hozó földbirtok s egy ugyanily nyereséget nyújtó iparvállalat egyforma adót fizet, nincs értelme annak, hogy a föld értékét az adó tőkésítve kisebbítse s a vállalatéhoz mérve leszállítsa. A régi földadó tehát csak annyiban vált dologi teherre,*) amennyiben súlyosabb volt a kereseti (pátens) adónál. Az új kereseti és vagyonadó ez utóbbit helyettesítette, míg a régi földadó mellé tett új vagyonadó egészen új teher a földön a régi mellett, mely legalább jó részében szintén olyan adó maradt, mint a többi foglalkozások évi terhe.

De ha nem is teljes és nem is egészen igazságos Pierson műve, azt az elismerést meg kell neki adni, hogy nagyot fordított a németalföldi adórendszeren; a teher jó részét levette a gyenge vállakról s áthelyezte az erősekre. Az államnak biztos és önmagától bővülő bevételi forrásokat nyitott meg, melyekre, mint szilárd alapokra, továbbépíteni lehet. Bár egész sereg fictioval működve, de egészben minden jövedelmet lehetőleg egybefoglalva, a személyi adókat tette a németalföldi egyenes adórendszer központjává. Vasakarattal hajtotta keresztül terveit, melyeken alig történt valami változtatás. Műve eredeti s egyéniségének, elméleti meggyőződésének bélyegét nyomta az oly soká vajúdott egyenesadó-reformra.

Hátramaradt még a községi adóztatás ügye, mely Hollandiában nem kevésbé fontos problémává lett, mint a legtöbb európai államban. Erre azonban e helytt nem terjeszkedhetünk ki; szinte felesleges arra utalni, hogy a jó állami egyenesadókra a községi adóztatást is könnyen fel lehet építeni.

IV. Ausztria.

Az osztrák adóreform, melynek több mint négy év kellett arra, hogy megszülessék: nemcsak azért bír reánk, magyarokra, különös érdekel, mert közvetlen szomszédunk velünk

*) Egészen más a helyzet, ha két egyenlő minőségű föld, hibás besorozás folytán, különböző földadót visel. Ez esetben az erősebben megterhelt föld az adótöbblet tőkésítve kevesebbet fog érni, mint a másik. Ha pl. az adó 100 írtal több, a föld vagy 2500 írtal kevesebbet fog elkeln, mint a másik.

közös háztartást is visz, hanem főleg azért, mert annak eddigi adórendszere csaknem azonos volt a miénkkel. Hazánk egész adórendszere az absolut korszakban tudvalevőleg egy volt Ausztriáéval. A fogyasztási adóknál a vámközösség címén jó részt egyező maradt az jogi okokból mind a mai napig; az egyenes adóknál ily közjogi ok nem forgott ugyan fenn, de tényleg csak toldozták-foldozták nálunk az osztrák idők adórendszerét a pénzügyi bajok súlya alatt: lényeges reformmunkát nem végeztek rajtuk. Az osztrák adóreform, mely az 1896. évi október 20-ki nagyon terjedelmes törvénybe¹⁾ van foglalva, példát szolgáltat tehát nekünk is arra, hogyan lehet a hozadékadók régi és hiányos rendszerét modernizálni s az általános jövedelmi adóval betetőzni. Nem mondjuk ezzel, hogy e példát szolgálilag követnünk kell: sőt egyelőre nem is tartjuk valószínűnek, hogy az alapjaiban határozottan radikális, a vagyonos osztályokat erősen megterhelő osztrák reform illetékes köreinkben visszhangra találjon, bármily nagy és egyhangú tetszésben részesült, is az a német szakirodalomban.

Általános tájékozáslal meg kell jegyeznünk, hogy az osztrák reform a föld és épületadót sem hagyja érintetlenül, amennyiben arra az esetre, ha az 1898. évvel életbe lépett reform bizonyos feleslegeket ad, ezeket is módosítja. És pedig olyképp, hogy első sorban 10%-kal mérsékli azokat s ha még további felesleg jelentkezik, a tartományok javára utalja át e reáladók egy részét. Legkedvezőbb esetben a mérséklés földadónál 15%, házadónál 12½% lehet.²⁾

Az u. n. reáladók e mérséklése és átengedése, mely a porosz mintára utal s az osztrák ingatlanok erős megterhelése mellett nagyon is méltányos: csak esetleges, bár előrelátható hatása a reformműnek. Ellenben az egyenes adóztatás

¹⁾ A törvény czíme: »Gesetz betreffend die direkten Personalsteuer« és a bevezető rendelkezéseken kívül 0 részben 285 §-t foglal magában.

²⁾ Ha ugyanis az új adók 1898-ban 2½%-kal, 1899-ben 5%-kal többet hoznak, mint a régiek 1897-ben, a többletből a reáladók 10%-ig mérséklendők s azontúl legfeljebb 3 milliót kapnak a tartományok, a többi a jelzett további mérséklésre szolgál. Jellemző, hogy a törvény a házostályadó reformját is Ígéri — elvileg — olyképp, hogy a leengedésből a kisebb házak nagyobb arányban részesednének.

többi ágát egy csapásra egészen átalakítja az. A régi kereseti s úgynevezett, de csak részleges jövedelmi adó helyébe behozza az általános progressiv jövedelmi adót, az egészen új alapokra fektetett kereseti adót s járadékadót s ezekhez még a magasabb fizetések adóját csatolja. Az egészet azonban úgy rendezi be, hogy az adórendszernek gócpontja a jövedelmi adó legyen, melynek csak függelékei a hozadékadók s amely hovatovább hivatva van az utóbbiakat, mint a reáladóknál már láttuk, leszorítani s helyettesíteni. Ezzel az adóval fogjuk kezdeni a nagy reformmú ismertetését. S mivel a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója tulajdonkép csak technikai okokból vált ki a kereseti adóból: ezt az adót ez utóbbi adóval egybefoglalva tárgyaljuk, megjegyezve, hogy a kettős adóztatás elkerülése érdekében e vállalatok mentesek a jövedelmi adó alól.

Az új osztrák *jövedelmi adó* tehát csak természeti személyek adója. Tárgya a jövedelem, melyet a törvény úgy ír le, hogy abból a porosz mintára nagyon rá lehet ismerni. Mindennemű tiszta bevétel, mely állandó forrásra vezethető vissza, a jövedelemhez tartozik, sőt a rendkívüli bevételek közötti is bevették a játékból, illetve sorshúzásból eredő nyereségeket,¹⁾ valamint — porosz mintára — a nyereszkedési ügyletből eredő, bárminemű vagyonelem eladásával realizált nyereséget. A *speculatio* által elért *coniuncturális* nyereség tehát még akkor is adótárgy, ha nem üzletszerűen folytatott elárúsításból ered; egy üzérkedési célból megvásárolt telek eladása is, a nyereség erejéig, adótárgyat szolgáltat. A gyakorlatban kétségtelenül nehéz feladat lesz ezt keresztülvinni; de maga a törvényhozás azon szándéka, hogy e lényegileg rendkívüli bevételt is a jövedelmi adóval sújtsa, jele annak, hogy a *speculatio* eddig élvezett adómentességével szakítani akar, s hogy itt oly bevételi ágat kíván utolérni, mely kiválóan adóképes.²⁾

A jövedelem kiszámításánál természetesen levonandók az

¹⁾ A kormány javaslata ezeket kivette az adó alól, de a képviselőház e kivételeket törölte, tehát azok most adó alá esnek.

²⁾ Kifejezetten nem tartozik az adóköteles jövedelemhez az örökségből, életbiztosításból, ajándékból s hasonló ingyenes részesülésből eredő bevétel.

annak megszerzésére szükséges kiadások s az üzleti költségek, mikhez a leltár és üzleti felszerelés értékcsökkenése is tartozik. Sőt, egybehangzóan a porosz joggal, azok az üzleti befektetések is levonandók, melyeket a jó gazdaság kíván meg s amelyeket az üzleti bevételekből szokás fedezni.¹⁾ Ezzel tehát meg van engedve, hogy az üzleti nyereség egy része technikai javításokra fordíttassék: anélkül, hogy e rész után adót kellene fizetni. A jövedelem szoros fogalmával ugyan nem egyeztethető össze e kivétel, de a haladó gazda érdekeit s ezzel általában a közérdeket szolgálja az.

A már beállt veszteségek, sőt a még nem realizált, de értékcsökkenésben nyilatkozó veszteségek tekintetbe vétele csak a jó könyvvitel általános szabályainak felel meg, bár a visszaéléseknek ez által nyitott kapu elzárására az osztrák törvény jónak látja azt az általános rendelkezést felvenni, hogy a leírások helyességét, ha aggályok merülnek fel, szakértőkkel kell megállapíttatni.²⁾

Ellenben valóságos megcsönkítése a jövedelemnek a biztosítási díjak levonása, mi porosz minta szerint, de a németalföldi után menő szűkebb megszorítással, az osztrák jövedelmi adótörvénybe bejutott. A kárbiztosítási díjak levonását nem is említve, a törvény a halál vagy életbenlét esetére való biztosítás díját, évi 100 frt maximum erejéig, le engedi vonni, de, ha a házastárs és gyermekek is biztosítva vannak, a levonás határát 200 írtá terjeszti ki. A betegség, baleset, aggság és rokkantság ellen biztosító, valamint özvegy-, árva-, nyugdíj-pénztárakhoz és hasonló intézményekhez való hozzájárulás csak annyiban mentes, amennyiben a biztosítottat törvény vagy szerződés kötelezi a belépésre és befizetésre. Az u. n. szociális biztosítás itt is kedvezményben részesül ugyan, de csak a törvényes s azonfelül az, hol a biztosítás nem szabad elhatározáson, hanem magánjogi kötelezettségen alapú; teljesen önkényes illyenmű befizetések nem vonhatók le.³⁾

¹ A 162. §. 1. tétele szerint.

²) A törvény 160. §-a 1. pont 3. bekezdése szerint.

³⁾ A porosz jog szerint levonhatók, mihelyt magánjogi — szerződéses — kötelezettség áll fenn az illető pénztárral szemben, mit az osztrák törvény nem tekint eléggnek.

Fontos a törvénynek az a rendelkezése, mely a jövedelem számításánál a családot teszi egységgé. Ha csak be nem bizonyul, hogy az együttélő hozzátartozók jövedelme nem esik a közös háztartás javára: e jövedelmeket összesíteni kell s a családfőnél megadóztatni. A közös háztartásban nem élő nő, valamint a családapa által ellátásban nem részesített gyermek jövedelme külön adóztatandó meg. Viszont a különélő házastárs vagy gyermek ellátására fordított összegek ez utóbbiak adóköteles jövedelméhez nem számíthatók,¹⁾ kivéve, ha ez ellátás különös jogcímen alapul, amikor is azonban a családfő, illetve szülők jövedelméből a megfelelő rész leszámítandó.

A családi háztartás alapulvétele abban is találja igazolását, hogy így a kiadási oldalt is egységesen lehet tekintetbe venni. Az osztrák jövedelmi adónál a család nagysága ok a mérséklésre. De a kedvezmények különböznek a porosz törvénynél ismertetett rendelkezésektől. Az osztrák törvényhozó nem minden gyermek után enged levonást, hanem abból a feltevésből indul ki, hogy csak az átlagos lélekszámot meghaladó család érdemel kíméletet. Ha a családfőn és házastársán kívül két hozzátartozó van a családban, ki ellátást kap és önálló jövedelemmel nem bír: minden további ily családtag után a jövedelemből $\frac{1}{20}$ -ot le kell vonni s legalább is egy fokkal alább kell szállni.²⁾ E kedvezmény annyiban tágabb, mint a porosz törvényben foglalt, hogy nemcsak gyermekekre, hanem unokákra és felmenőkre is kiterjed, mi teljesen méltányos, mert a háztartást ez utóbbiak ellátása épúgy megterheli, mint a gyermekeké. Teljesen indokolt az a tágabb fogalmazás is, mely nem szab korhatárt,³⁾ hanem csak azt nézi, hogy van-e önálló jövedelme a családtagnak. Főkép a középosztály alsóbb rétegeinek s ott a hosszabb előkészületet igénybe vevő pályára

¹⁾ Aminthogy ez összegek a családfő jövedelménél már meg vannak terhelve.

²⁾ Pl. tehát 1000 frt jövedelemnél az 5 kis gyermekes apa jövedelméből $\frac{3}{20}$ leszámítandó, tehát 850 frt után 0 frt 80 kr adót fog fizetni 9 frt 20 kr helyett. 2000 frt jövedelem s 8 gyermek mellett az adó 16 frt lesz 30 frt helyett.

³⁾ A porosz törvény csak a 14. életévet meg nem haladott gyermeket veszi tekintetbe.

menő ifjaknak szempontjából előnyös ez. Viszont annyiban szűkebb a kedvezmény, amennyiben egy vagy két gyermek még nem ad jogot semminemű levonásra. Már pedig kétségtelen, hogy a gyermektelen szülőkhöz viszonyítva, már az egy-két gyermekkel bírók is erősen meg vannak terhelve a neveltetési költség révén. Ha tehát a normál-nagyságú háztartásra gondolt a törvényhozó, mint amelynek Wagner Adolf elmélete szerint az adótételek megszabásánál alapul kellene szolgálnia: az e nagyságon alúl maradó családnál emelni kellett volna az adót, hogy az arányosságot megtartsák.

Ugyanazon határig, 2000 frt jövedelemig, más kedvezményt is létesített az osztrák jog. A háztartási egység elvének ugyanis a munkásosztály körében az a kedvezőtlen következménye lehet, hogy a bár csekély keresettel bíró családtagok jövedelme, hozzáadva a családfőéhez, adózási kötelezettséget hoz létre, holott különben az egész család mentesen maradna.¹⁾ Ezen azonban úgy segített a törvény, hogy a nő és egyéb családtagok keresményét, ha az tisztán munkából ered, 250 írtig terjedőleg levonja.²⁾ Ez által a szegényebb osztályokban általános ily kis keresmények teljesen mentesek maradnak, mert a családfőéhez nem számítatnak, a családtagnál pedig, ha az önállóan élne, már csekélységüknél fogva sem esnek adó alá. Viszont azonban az ily kereső családtagok nem vehetők számba az ép érintett kedvezménynél, mit a törvény külön kimond, bár az abból is következik, hogy csak az önálló jövedelemmel nem bíró (kettőn felüli) családtagok adnak arra jogot.

Egészen hasonlóan a porosz törvényhez, az osztrák jövedelmi adónál is tekintetbe vehetők rendkívüli, az adózó szolgáltatási képességét lényegesen csökkentő körülmények, melyeknekül a porosz törvényben említettekén kívül a katonai szolgáltra behívás (mozgósítás, fegyvergyakorlat) van felemlítve.

¹⁾ Ha például az apa 500 írtot keres, az anya 200 frtot s egyik fiú 150 frtot, az összes jövedelem 850 frt leven, 6 írt 80 kr adót kellene fizetni, holott a külön-külön való adóztatásnál mindhárom kereset ment maradna.

²⁾ Az előbbi jegyzet esetében tehát teljes adómentesség áll be. Ha pedig az egyik családtag 400 frtot, keresne, a levonás daczára az összes jövedelem 650 írtra rúgván, 4 frt adó jár.

A leszállítás 5000 fi t jövedelemnél találja határát¹⁾ és három fokig terjedhet.²⁾

Az osztrák jövedelmi adó, mint a porosz is, fokokba van besorozva. Az első fok 600 írttól 625 írtig terjed 3 firt 60 kr adótétellel, ami 0.6%-nak felel meg.³⁾ Innét lassan emelkedve, 1000 írton felül eléri az 1%-ot, 3000 firt körül a 2%-ot, 10.000 firt körül a 3%-ot s 48.000 firtnál a 4%-ot. A kormány javaslata e hányadot tűzte ki legfelsőül, úgy, hogy azt csak az igen nagy jövedelmek terhe közelítette volna meg. Ám e határ betartását nemcsak a német minták, hanem az a körülmény is javulta, hogy az Ausztriában eddig divatban volt hamis bevallások helyett csak úgy lehetett megbízhatókat várni, ha az adókulcs alacsony. A parlament azonban nem elégedett meg e progressióval, hanem 5%-ig ment, mit csak az igen nagy jövedelmek közelítenek meg,⁴⁾ lévén az adószázalék (p) 105.000

60.000
 $p = 5 \cdot j$
 firtól túl következő képletbe foglalva: ahol j a teljes jövedelmet jelenti.

Az osztrák jövedelmi adó tehát az alsó fokokban nagyon mérsékelt s aztán megszakítás nélkül emelkedő progressív adó.

Az új adó sikerei attól függenek, mint válik be az ríj kivetési eljárás. Olyan országban, hol úgy a bevallások, mint a hivatalos kivetés egyszerűen privilegizált hazugságok voltak: szerfölött kényes feladat az adómorál felkeltése, a mi nélkül egészséges jövedelmi adó viszont nem képzelhető. Valamennyi új adónál, de legelső sorban mégis a jövedelmi adónál, a kivetés megbízhatóságán fordul meg az adó sorsa.

Meg kell adni, hogy az osztrák törvényhozás tudatában volt ennek s a kivetést gondosan, szinte aprólékosan szabályozta, bár a külföldi tapasztalatok által nyújtott biztosítékokat teljes mértékben nem használta fel.

¹⁾ A mi megfelel a porosz 9500 márkás határnak.

²⁾ Tehát pl. 5000 firt jövedelemnél 114 firt helyett 80 írtra szállítható le az adó.

³⁾ A porosz adókulcs 900—1050 márka közt G márka, vagyis 0.66% az alsó határ után számítva.

⁴⁾ Így pl. 100.000—105.000 írtnál az adótétel 4650 firt, tehát 4.6%, 1,000.000—1,005.000 írtnál az adótétel 49.400 firt vagyis 4.94%.

Az osztrák jövedelmi adótörvény 1000 ffrt jövedelemtől kezdve feltétlenül bevallást kíván, addig is azonban jogot ad a kivető bizottság elnökének, sőt az adóhatóságnak is ilyet kívánni. A bevallás szóbeli lehet, ha az adózó ezt választja; oly rendszabály, melyet nagyon indokol az, hogy az osztrák birodalom egyes részeiben a lakosság műveletlensége és írni-olvasni nem tudása mellett csakis szóbeli tárgyalástól lehet valamelyes eredményt várni. A mulasztó újabb felhívást kap azzal, hogy bevallás hiányában adóját hivatalból állapítják meg. A kormány javaslata szerint a mulasztó elveszítette volna jogát a felebbezésre, e pontot azonban törölte a képviselőház bizottsága s csak a rendbüntetés jutott be a törvénybe, mely 100 írtig terjedhet. E pontban tehát az osztrák törvény sokkal gyengébb a porosznál.

A bevallás részletezését minden jövedelmi adótörvény megkívánja s megkívánja az osztrák is, a nélkül, hogy a részletezés módját megszabná. Ez a hivatalos úrlapnak van fenntartva, melyet a bevalló kitölteni tartozik. Különös gondot fordít a törvény a tőkéből befolyó jövedelmekre, hol az egyes kikölcsozött összeg, a kamatláb s az összes kamat kiteendő az adós nevével és lakásával együtt. De ez esetleg nagyon terhes kötelezettség alól menekülhet a bevalló, ha kijelenti, hogy kívánatra e részletezéssel szolgál az adóhatóságnak vagy a kivető bizottságnak.

Az adókivetés munkája Ausztriában két részre oszlik: az előkészítésre s a tulajdonképi kivetésre. Amaz a hatóság dolga, ez a vegyes összetételű kivető bizottságé, melyben a pénzügyminister által kinevezett tagok többségben vannak, a mennyiben a tagok fele s az elnök is ezek közé tartozik. E részben az osztrák rendszer előnyben van a német államoké fölött.

A kivetés előkészítésén kezdve, ennek lényege abból áll, hogy a pénzügyi hatóság, választott bizalmi férfiak¹⁾ segítségével, jegyzéket készít azokról, kik előreláthatólag jövedelmi adó alá

¹⁾ Nagyobb községekben a községi képviselőtestület, különben a kerületi képviselő választja azokat; a hol ilyenek nincsenek, a tartományi választmány nevezi ki őket.

esnek. Ez eljárás annyiban különbözik a porosz előkészítő bizottság működésétől, hogy a jegyzék előirányzatot nem tartalmaz s hogy a bizalmi férfiak csak tanácsadók, de nem szavaznak s így tulajdonkép bizottsági eljárás nincs. Az előkészítésnél a háziuraknak is szerep jut, a mennyiben tartoznak lakóik jegyzékét a fizetett bérek feltüntetésével összeállítani és a pénzügyi hatóságnak beküldeni. Albérlőkre vonatkozólag e kötelezettség a bérlőt terheli. A háztartások fejei pedig kötelesek önálló jövedelemmel bíró hozzátartozóikat felsorolni.

A miniszteri végrehajtó rendelet szerint a most említett jegyzékbe nem kell felvenni azokat a parasztgazdákat, kiknek katasteri jövedelme 250 frtot meg nem halad, (egyészjárásokban e határ 300 írtig terjeszthető ki) a mennyiben a házilag üzőtt gazdaságon kívül egyéb jövedelmük nincs s az adóhatóságnak nincsenek adatai arra nézve, hogy a gazda jövedelme tényleg meghaladja a 600 frtot. E rendelkezést élesen megtámadták, de helytelenül, mert az oly óvatosan van fogalmazva, hogy szó sem lehet arról, hogy itt a kataster vétetnék a jövedelmi adó alapjául s valóban nem volna érdemes, azon kivételes esetek kedvéért, a hol egy ily gazda jövedelme, a megengedett levonások s az adóssági terhek tekintetbevételével, mégis meghaladja a 600 frtot, ezt a széles réteget bevonni a jövedelmi adó kivetéséhez s ezzel végtelen sok munkatöbbletet okozni és sok ellenszenvet felköltöni ép az adóügyekben legmaradibb földműves népesség körében.

A jövedelmi adó kivetését végző bizottságok tagjainak fele választott. Nagyon jellemző a mód, a hogy e választás rendezve van. Nem az előjárók, illetve a községi képviselőtestület választja ezeket, a hogy a kormány javaslata szerint lett volna, hanem az adózók maguk három választó testületben. E testületek az adó nagysága szerint csoportosulnak. Az elsőbe azok tartoznak, kiknek adója legnagyobb, együttvéve pedig egyharmadát fizetik a kerület jövedelmi adójának. A másik testület a következő kisebb, szintén egyharmadot viselő adózókból áll. Az érdekképviselőnek elve, mely oly nagy szerepet játszik az osztrák közjogban, belejutott tehát az adókivető bizottságok szervezetébe is. A szociális ellentétektől való félelem, mely attól tartott, hogy a szegényebb adózók, kik a többséget képezik, a

vagyonosok ellen fogják irányozni az adóprés működését: bírta rá a parlamenti többséget e sajtóságos rendszer elfogadására. A kivető bizottságban tehát a nagy adófizetők, a vagyonos elemek lesznek túlsúlyban, mert hisz a kerület jövedelmi adójának nemcsak első, hanem második harmadrésze is ezek zsebéből kerül ki; az adó utolsó harmadát fizető adózók óriási nagy száma csak oly joggal fog bírni a választásnál, mint az a néhány nagy adózó, ki a progressiv adókulcs folytán is erősebben bevonatva, nagy jövedelme után igazán nagy összegeket fizet. Az adókivető bizottság aristokratikus jellegéhez az is nagy mértékben hozzá fog járulni, hogy a tagok fizetést nem kapnak, a mi szinte lehetetlenné fogja tenni, hogy szegényebb emberek a bizottságba lépésre vállalkozzanak. Jellemző különben az urak-házának bizottságában felmerült az a kívánság, hogy az egyes jövedelmi osztályokhoz tartozó adózók jövedelmét csak az illető osztálybeli kivető bizottsági tagok állapítsák meg. Ezt ugyan nem fogadta el a kormány, de kénytelen volt megígérni, hogy végrehajtási rendeletében a kivető bizottság kebeléből alakítandó albizottságokra fogja hízni az adózók egyes csoportjaira nézve a kivetés előkészítését s hogy ezekben lehetőleg az illető csoportba tartozó tagok fognak csak működni. Am az engedmény elvi aggályosságát eloszlatja az, hogy az albizottság határozatai csak úgy érvényesek, ha az egész bizottság elfogadja azokat,

Úgy az előkészítést végző pénzügyi hatóság, mint a kivető bizottság széles hatáskörrel vannak felruházva az adóalap kinyomozására.

A pénzügyi hatóságnak kötelessége a vallomásokat megvizsgálni s az adózó vagy szakértők s más, a viszonyokat ismerő egyének kihallgatásával kiegészíteni és helyesbíteni. Azok adóképességéről, a kik bevallást nem adtak, szintén a hatóság szerez értesülést, a már említett bizalmi férfiak közreműködésével. A községi elöljárók kötelesek az adóhatóságot e tevékenységében támogatni.

A kivető bizottság feladata az így előkészített anyagot megrostálni s az adótartozást megállapítani. Joga van a bizottságnak az adózót rendbüntetés terhe alatt felhívni arra, hogy adja be. illetve újítsa bevallását, valamint joga van őt szemé-

lyes megjelenésre idézni. Ha kételyek merülnek fel a bevallás helyessége tekintetében, kötelessége a bizottságnak az adózót nyilatkozatra hívni fel: hogy szóval, vagy Írásban nyilatkozik-e, az az adózó tetszésétől függ. Tanúkat és szakértőket hallgathat ki, ezektől a bíróság útján esküvel erősítendő vallomásokat vehet ki; viszont az adózó is indítványozhatja szakértők kihallgatását, mi fölött a bizottság, vagy ha az együtt nincs, az elnök határoz. Ha az adózó az idézésre meg nem jelenik, vagy a kívánt felvilágosítást nem adja meg,¹⁾ a bizottság egyoldalúan határoz.²⁾

Jogorvoslatot a kincstár úgy, mint az adózó a felszólamlási bizottságnál kereshet. Ennek elnöke — a porosz joggal összhangban képviselője a kincstár érdekeinek s ellenőre az első fokú kivetésnek. A bizottság hatásköre egyez a kivető bizottságéval; az adó megállapításánál azonban annyiban kötve van a keze, hogy ha az adózó felebbezett, az ő hátrányára nem módosíthatja a kivetést, hanem vissza kell származtatni az ügyet a kivető bizottsághoz pótkivetés céljából.

További jogorvoslatnak csak a törvényalkalmazás és eljárási lényeges hiányok kérdésében van helye, mint a porosz jog szerint is: Ítélező bíróság itt is a közigazgatási bíróság.

Fontos kérdés, különösen az osztrák viszonyok közt, a melyek e tekintetben a mieinkhez hasonlóak, az, hogy mennyire vehetők alapú a jövedelmi adó kivetésénél az ismert és megszokott tényezők: az ingatlan katasterekben kitüntetett hozadék s a lakás, boltbér stb. A hozadékadókban növekedett, azok minden merevségébe és fogyatékoságába beletörődött közigazgatás s a hasonló helyzetben levő adózók ugyanis felettébb ki vannak téve a kísértésnek, hogy a jövedelem becslésénél a régi, kényelmes támpontokra bízzák magukat. Ha a törvény vagy a végrehajtási utasítás e támpontokat elismeri, bár csak minimum gyanánt: kész a veszedelem, hogy az új jövedelmi adó

¹⁾ Az adózók üzleti könyveinek betekintésére nincs joga a bizottságnak; de ha az adózó e bizonyítékot felajánlja, köteles a bizottság azt elfogadni. A betekintéssel csak állami hivatalnok bízható meg. Könyviteli szakértőt lehet alkalmazni.

²⁾ En bloc határozás fordulhat elő, ha a jövedelem 4000 frton túl nem megy s a bizottság az adóhatóság javaslatát elfogadja.

visszasülyed a régi hozadékadók medrébe s az igazi jövedelmi adónak csak satirájává lesz.

Az osztrák jövedelmi adótörvény elég óvatos. A kivető bizottságoknak csak azt az utasítást adja, hogy számszerű kivetési alap híján igyekezzenek főleg külső jelekből következtetni a jövedelemre, első sorban az adózó egész helyzetét, költségei mérvét s jövedelem-forrásainak egymás közti viszonyát véve tekintetbe.¹⁾ Ám az agráriusok abbéli kívánsága, hogy az adó alá eső jövedelmet a katasteri hozadékkal szoros viszonyba hozzák, nem teljesült a törvényben. De a végrehajtási rendelet, mely a pártok s a kormány közti megállapodásokat tartalmazza, már előtérbe tolja a katasteri tiszta hozadékat. A bizottságnak kötelességévé teszi annak megfontolását, hogy a katasterben ott kimutatott összeg megfelel-e a jövedelemnek s csak akkor térhet el attól, ha a kérdésre tagadó választ ad. A kivitelen ez óvatosnak látszó fogalmazás nagyon is könnyen odavezethet, hogy a bizottság a gazdák egész tömegére nézve megelégszik a katasteri hozadékkal, holott az a legtöbb esetben egyáltalán fogalmilag különbözik a gazda jövedelmétől.²⁾

A mint az ingatlanok tulajdonosainál a föld, illetve épületkataster, úgy az ingó vagyonnal bírónál s a munka után élőknel a lakás bérértéke szokott az adókivetés kényelmes segédeszköze lenni. A kormány javaslatában a dolog könnyebb végét akarta fogni, mikor részletes táblázatot készített arról, hogy a jövedelmet legalább is minő arányba kell helyezni a lakás bérértékéhez. E táblázat felállításánál természetesen tekintetbe vették azt a körülményt, hogy a háztartás kiadási tételei közt a lakás annál kisebb százalékkal szerepel, minél nagyobb a jövedelem. Hogy ez csak a »ceteris paribus« clausulával érvényes s hogy lakóhely és lakóhely közt a lakásra fordított kiadás tekintetében óriási különbségek fordulnak elő:

¹⁾ A törvény 214. §.

²⁾ A kataster ugyanis úgy van berendezve, hogy a tiszta hozadék kiszámításánál a munka jutaléka egészen, a tőke hozadéka részben levonatik; e mellett csak az általános gazdálkodási módot veszik alapú. A kisgazda munkájának eredménye tehát figyelmen kívül marad, ép úgy az egyéni viszonyok, szorgalom stb. minden osztálynál.

azt a táblázat összeállításánál, úgy ahogy, figyelemre méltatták. Szerencséjére az új adó jövőjének, ez a táblázat mégsem jutott a törvénybe,¹⁾ sőt a végrehajtási utasításban sincs egy szó sem a lakásra fordított kiadás alapulvételéről. A magyar tapasztalatok a 111. osztályú kereseti adóval valóban elég ismertek arra, hogy elrettentsenek ilyenmő minimumok felállításától s ezzel a jövedelmi adónak teljesen merev általányozó hozadékadóvá lefokozásától.

Még csak azt kell felemlítenünk, hogy nagy viták és küzdelmek után sikerült a nyilvánosságot bevinni az adókivetésbe; különösen az urak házában volt nehéz ez újítást keresztülvinni. A törvény szerint különben az adókivetési lajstromokat nem a község házában, mint a kormány kívánta, hanem az elsőfokú pénzügyi hatóságnál teszik ki 14 napon át. E nyilvánosság tehát csak nagyon mérsékelt: csak a kerületi székhelyen s ott is csak a jövedelmi adó alá tartozók tekinthetik meg a lajstromokat. Egyébiránt a nyilvánosság jó hatása legalább is problematikus; a porosz jövedelmi adó fényes sikert ért el a nélkül, s a svejczí, de a magyar tapasztalatok sem kedvezők a nyilvánosságra. Minden az általános adómoráltól függ; ha az utóbbi fogyatékos, az adózó nem csak nem jelenti fel polgártársát, kinek bevallását vagy adóját túlalacsonynak tartja, hanem inkább ő is követi a rossz példát, melyet a nyilvánosság révén meglátott.

Az osztrák jövedelmi adónak mintegy függeléke a *fizetések után járó adó*. Hogy külön adóztassák meg az állandóan alkalmazottak fizetését, arra nézve az eddigi megterheltetés szolgált indokul. A mint a többi jövedelmi ágban megmaradt a régi hozadékadó, úgy itt is fenn akarták tartani a régi adókulcsot, mihez külön adó volt szükséges. Bár a német államok példája jövedelmi adó mellett ily külön quasi-hozadékadót nem ismer: győzött az a felfogás, hogy a nagy tisztí fizetéseket nem lehet abban a kedvezményben részesíteni, hogy egyszerre adójuk nagy részét elengedjék. A létrejött compromissum eredménye az az erősen progressív fizetési adó,

¹⁾ A képviselőház bizottsága törölte azt, még pedig azzal a megalakással, hogy a lakbér alapulvétele esetén az adózók kisebb lakásra szorítkoznának.

mely 3200 frttól kezdődik s innét kezdve 0.4%-tól emelkedve 15.000 írton felül 6%-ot tesz. Ez az adó tehát nem az, amit a kormány javasolt; t. i. nem általános fizetési adó a jövedelmi adón felül, hanem a progressio nagy arányú fokozása a nagy jövedelmek egyik ágánál. A katonatisztek mentességén kívül a 3200 frtos minimum biztosíték arra, hogy ez az adó csak nagyon kis részét fogja érni a köz- és magánhivatalnokoknak, de socialpolitikai éle elég erős ez adónak, mert, hogy egy példával éljünk, az a bankigazgató, ki 16.000 frt fizetése után csak jövedelmi adót fizetve, összesen 510 frttal volna csak megróható, az új fizetési adó címén ezenkívül még 960 frt adót köteles fizetni vagyis 3.2% helyett 9.2%-ot.

A fizetési adó sajátosságai közül ki kell emelni azt, hogy annak beszédese közvetve a munkaadónál történik, a minthogy általában a törvény szerint a munkaadó tartozik alkalmazottja helyett a reaeső jövedelmi adót is havonta befizetni, jogában állván azt annak fizetéséből levonni, ha ellenkezőleg nem szerződött. Ez az eset volt az egyetlen kivétel azon általános, a törvénybe világosan felvett rendelkezés alól, melynél fogva érvénytelen minden oly megegyezés, mely a jövedelmi adó lefizetésének kötelezettségét másra hárítja át.¹⁾ A végrehajtási rendelet, illetve külön császári rendelet, mely a törvény helyét pótolja, e kivételt is lényegileg törölte.

Az új adók közül az ingó tőkének hozadékára, illetve a kamatokra és járadékokra vetett adó annyiban nem teljes újítás, a mennyiben ily adó Ausztriában már fennállott, csak-hogy a törvény meg a kivétel hiányai s az államadóssági kötvények szelvényadója, részben adómentessége folytán nem érvényesült. Új alakjában a »Rentendeuer« elvileg mindennemű kamatot²⁾ és járadékot³⁾ terhel ugyan, de a kivételek nagy

¹⁾ Különösen fontos ez a tőkéből, szelvényekből hozott jövedelemnél, melyeknél nagyon is szokásban volt az, hogy az adós vállalta el az adó fizetését.

²⁾ Még a kamatot helyettesítő leszámítási nyereséget is.

³⁾ Ideértve mindennemű fizetést és segélyt, melyre magát az adós jogerősen kötelezte, vagy bírói Ítélet alapján kötelezve van. A törvény 124. §-a különben egész általánosságban annyit mond, hogy a föld-, épület, kereset és fizetési adó alá nem eső mindennemű vagyonból vagy egyleti jogokból húzott bevétel járadékadó alá esik.

száma¹⁾ ezen az elven erős csorbát üt. Szociálpolitikailag fontos a 600 frtos létminimum, mely a jövedelmi adó mintájára itt is mentes marad²⁾; fontos továbbá az u. n. kumulatív árvapénztárak, rokkantalapok, beteg-, szegénységélyző s egyéb jótékonyági és emberbaráti intézetek, nyilvános tanintézetek, templomépítési alapok, továbbá a postatakarékpénztár és a kereseti adó alól is mentes apró szövetkezetek mentessége, beleértve a postatakarékpénztári betétek mentességét is.

Az adókulcs többféle. A magánkölcsonök ügy, mint a községi kölcsönkötvények, záloglevelek ³⁾, pénztári jegyek, bankbetétek és váltóleszámítás után, továbbá a biztosítási intézetektől húzott s a magán járadékoknál az adólab szerény 2° .o., mely mérsékelt adókulcs egyenesen arra való, hogy az eddig kibújt ilyennemű bevételek őszinte bevallására bírjon. Még csekélyebb a takarékpénztári betétek,⁴⁾ a szövetkezeteknél elhelyezett takarékbetétek s az országos, valamint a kölcsönösségen alapuló jelzáloghitelintézetek és a takarékpénztárak záloglevelei után esedékes adó, mely 1½%-ra van megszabva. Van ezenkívül 10%-os adókulcs is, mely alá csak néhány államosított vasút kötvénye és egyéb közkölesön esik, a melyre nézve ez adó már előzőleg ily arányban fennállott.

A járadékadó beszedése a közpénztárak által, valamint a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok részéről fizetendő kamatok és járadékok tekintetében közvetve történik, levonás útján. Rendes beszedési mód az, hogy a hitelező, illetve járadékélvező bevallása alapján egyenesen reá vetik ki s tőle hajtják be az adót. Az eleddig fennállott osztrák járadékadónak legnagyobb hibája ép az volt, hogy az adósbra bízta a kamatadó levonását, miután a hozadék-adók rendszerével az adósb terhelő kamatok leütése az adóalaplól nem egyezett

¹⁾ A törvény (125. §.) 15 tétel alatt sorolja fel a mentességeket.

²⁾ Természetesen egyéb jövedelmi források tekintetbe vételével, vagyis »minden jövedelmet egybefoglalva«.

³⁾ Az alább következő kivételekkel. A záloglevelek mérsékelt adója e papiról; árfolyamát csak úgy csökkenthetné, ha egyéb tőkeelhelyezések nem kerülnének megfelelő adó alá.

⁴⁾ A takarékosági hajlam csökkenésétől való félelem felhangzott gyanú, de az alacsony adóteher mellett komolyan nem vehető.

meg. De e levonási joggal az adós nem élt, mert a hitelező a kölcsönszerződésben rendszeren kikötötte az ellenkezőt. A közpénztárak, részvénytársaságok ezután is megtehetik ugyan azt, hogy az adót nem vonják le, hanem a magukéból viselik: de a magánkölcsönöknél a hitelező tartozik fizetni. Hogy az új adót nem sikerül-e tényleg áthárítani az adósra, az már természetesen az erők játékának kérdése.

A bevallási kötelezettség — eltekintve a levonás útján való beszedés eseteitől — általános ¹⁾ s ugyanoly biztosítókkal van körülvéve, mint a jövedelmi adónál. Kivető hatóság az adóhatóság lévén, annak áll jogában az adóköteles bevételek egyenként való részletezését s az odavágó okiratok felmutatását kívánni s az adózót kihallgatni; esetleg az adót hivatalból — a rendelkezésre álló adatok alapján kivetni.

Az új osztrák járadékadó nem egyöntetű és különben sem tökéletes adó ugyan, de hézagot pótol s remélhető, hogy a mérsékelt adókulcs s a bevallási kötelezettség, a megrövidítésre szabott súlyos büntetésekkel együtt, elő fogja ^{édes-}getni rejtekeikből az eddig kicsúszott tőkehozadék jó részét, nem is szólva arról, hogy az óriási mennyiségű jelzálogos és általában mindennemű intézeti hitel nyilvánosságánál fogva belekerül az adóztatás hálójába.

Míg a járadékadóban csak a régi hibákat küszöbölte ki az osztrák törvényhozás, addig az *általános kereseti adóban* merész reformot létesített, bár úttörő itt sem volt, miután lényegileg a porosz 1891. évi iparadót utánozta. De feltűnő az az egyhangúság, melylyel a közvélemény a kormány által javasolt tökélyesbített osztályadót (tarifaadó) elvetette s a hogy a csoportkontingens alapján való adózás eszméje tért hódított.²⁾ Az osztrák kereseti adó ezzel a régi merev osztályadóból egy-

¹⁾ A törvény azonban kiveszi e kötelezettség alól azt, a ki már az előző évben járadékadót fizetett, lakását nem változtatta, feltéve, hogy ilyenmű bevételei nem gyarapodtak. (139. §.) E rendelkezés, a milyen kényelmes lesz mindkét félre, oly szerencsétlen az adó fejlődése tekintetében, mert tág kapát nyit az elhallgatásoknak és mulasztásoknak.

²⁾ Az eszme az alsóausztriai kereskedelmi kamara jelentésében volt először felvetve; Auspitz képviselőtől származott.

szerre teljesen rugalmas, az adózók közül választott bizottság által felosztott, tehát autonóm úton és a legnagyobb nyilvánosság mellett kivetett adóvá alakult át. Ez adó főelvei a következők:

Kereseti adó alá tartozik a legtágabb értelemben vett földművelést üzők¹⁾ kivételével mindenki, a ki a birodalom területén nyereségre irányuló foglalkozást önállóan üz. Tehát haszonbérlet, a bányászat, kohászat, ipar és kereskedelem minden nemén kívül az értelmiségi²⁾ és személyes szolgálati foglalkozások is idetartoznak. De vannak kivételek, a melyek mind socialpolitikai jellegűek³⁾, a szegények javára szolgálván. Kiválóan fontos ezek közül az, hogy szűkölködő adókötelezettek felmenthetőek az adó alul, még akkor is, ha egy segéddel vagy tanulóval dolgoznak. E felmentés az adóhatóság vagy a kivetőbizottság belátásától függ: a méltányosság számára tehát tág kaput nyit a törvény, melyen a létminimum elve bevonulhat s e hozadékadót legalább az alsó fokon személyi adóvá varázsolhatja át. A porosz iparadó az 1500 márkáig terjedő hozadékok mentesen hagyásával már jó példával ment előre.

Az új osztrák kereseti adó főelve, még szorosabban keresztülvíve, mint a porosznál, a kont igen tálás. A megfelelő régi adónemek hozadékát 20%-kal (tulajdonképen 22.5%-kal)⁴⁾ kisebbítve, megtették főkontingensnek. A kisebbítést indokolja a jövedelmi adó egyidejű behozatala. Ámde az adóterhet nem egyformán változtatták meg, hanem a gyengébbek javára.

¹⁾ Nevezetesen föld- és erdőművelés, beleértve a kertészetet s a saját területen való vadászást és halászsát, nem tartozik a kereseti adó alá. Az őstermékek házi feldolgozása és azok eladása mentes.

²⁾ Kivéve megint a köz- vagy magánszolgálatban állókat, vagyis az alkalmazottakat általában.

³⁾ így mentes: a csakis családtagok segélyével üzött haszonbérlet, a nők által munkaadók lakásán vagy otthon, de segédmunkás nélkül folytatott ipar, ugyancsak idegen munkaerők nélkül dolgozó háziiparosok keresete, tanulók által folytatott magánoktatás s általában azok a mellékfoglalkozások, melyek évi 50 írtnál többet nem hoznak és nem iparszernek, ideértve a kis mezőgazdák mellékfoglalkozásait. (A törvény 3. §.-a).

⁴⁾ Ha az adó 1896-ban lépett volna életbe, a leszállítás 20%-ot tett volna, az időközi növekedést tekintetbe véve azonban 1898-ban már 22.5%.

Az említett főkontingenst ugyanis négy részre osztották. Az első rész a legnagyobb adózók osztályáé, azoké, a kik 1000 frtnál több adót fizetnek, a másik a 150—1000 írt, a harmadik a 30—150 írt s a negyedik a 30 írtig terjedő adót fizetőké. Az első osztálybeliek a reform életbelépte után is együttvéve annyit tartoznak előteremteni, mint a mennyit előzőleg fizettek. A többi osztályoknál leengedés van a régi hozadékiról és pedig 2: 3: 4 arányában a II. III. és IV. osztálynál; körülbelül tehát¹⁾ 14% leengedést kap a II. osztály, 21%-ot a III. és 28%-ot a negyedik.

Az egyes nagy osztályok így megállapított s évről évre lassankint ²⁾ növekedő kontingensét az egész állam összes illető osztálybeli adózoinak kell leróni. Az egyes adózóra való kivetés a kivető bizottságok dolga: minden kivetési kerület egy-egy osztályú tagjai egy »adótársaságba« foglalvák össze; az I. és II. osztályú adózók számára több ily társaságot is alkothat a pénzügyminister.³⁾ Az adótársaságok adója előre meg van állapítva, a kontingensnek az illető területre eső részében. Ezt az előre megszabott összeget az egyes adózók közt szétosztani a bizottság dolga.

A kivető bizottság elnökét és tagjainak felét a pénzügyminister nevezi ki, másik felét az adótársaság tagjai választják saját soraikból. E választásnál az I. és II. osztályú adózók közvetlenül választanak, a többiek közvetve, kivéve a városokban és nagyobb ipari központban, a mennyiben ezek önálló kivetési kerületet képeznek.

A kivető bizottságok dolga már most az egyes adózók képességét megítélni s reájuk az adótársaság kontingensét nagyjában felosztani. Csak nagyjában való felosztásról beszélhetünk, mert a bizottság nem köteles teljes felosztást végezni, hanem csak azt állapítja meg, hogy az egyes adóalany vállalátának, foglalkozásának, viszonyítva a többiekéhez, melyik adó-

¹⁾ Az új adómentességek is tekintetbe vétetnek.

²⁾ Az összes 4 osztály kontingense ugyanis az első évben 17,732.000 frt. aztán újabb törvény intézkedéséig évente 2.4%-kal több.

³⁾ A törvény szerint (14. §.) a vállalatok bizonyos kategóriái számára külön társaságot lehet szervezni. Ez azonban azzal a veszéllyel jár, hogy az adóteher egyenlőtlenül oszlik meg az érdekkörök szerint.

tétel) felel meg. Az egész adótársaság így megállapított adó-tételeit az adóhatóság egyenletesen leszállítja, ha az adóösszeg meghaladja a kontingenst, ellenkező esetben arányosan felemeli s ezzel befejezi a kivetés munkáját.²⁾

A bizottság az adótételeket a törvény kitétele szerint »a közepes hozadékképesség« (mittlere Ertragsfähigkeit) szabad mérlegelése alapján alkalmazza. Tehát lemond a valódi hozadék, az egyéni siker kereséséről s eleve is csak a foglalkozás valószínű »objektív« sikerével elégszik meg. A bizottság köteles az adózó üzlete kiterjedését (Betriebsumfang) megállapítani s azt is kinyomozni, hogy a »közepes hozadékképesség« az üzlet nagyságához képest a rendes-e vagy az alatt, illetve a fölött áll-e? Ez utóbbi kérdés ha a törvényt szigorúan akarjuk magyarázni, szintén csak tárgyi mozzanatokra, általános conjuncturákra, vagy a berendezés technikai tökélyére stb. utalhat. A végrehajtási rendelet azonban felemlíti a vállalkozó személyi viszonyait is, mi által tulajdonképpen becsempészi a subjectiv elemet, mit csak helyeselni lehet.

A kivetés alapjául az adózók bevallásai szolgálnak, melyek megbírálására s általában a bizottság kutatási jogára vonatkozólag azok a rendelkezések érvényesek, melyeket a jövedelmi adó kivetésénél láttunk. Bevallani különben nem a tiszta hozadékot kell, hanem a végrehajtási rendeletbe foglalt, a parlamenttel már előzőleg megállapított külső ismertető jeleket. Ilyenek, a dolog természeténél fogva, általában az üzleti helyiség bére s a befektetett tőke nagysága, az alkalmazott munkások száma, az igavonó állatok s a motorok és gépek, egyes üzletágaknál a feldolgozott, illetve elárusított javak, egyes kereskedelmi vállalatoknál s az értelmiségi foglalkozásoknál a pénzbeli bevételek összege; általában ugyanazok az ismertető jelek, melyek a kormány eredeti osztálytarifájában felsorolva voltak. Az adóhatóságnak s a bizottságnak is joga levélni a vállalatok berendezését és készleteit kiküldötte által megtekintetni: a külső ismertetőjelek megállapítása nagyjában biztosítva van.

¹⁾ Legalacsonyabb adótétel 1 fjt 50 kr., mi jóval alacsonyabb a jelenlegi rendes minimumnál, 2 fjt 80 kr.

²⁾ A porosz rendszer ebben eltér az osztráktól. A porosz iparadónál ugyanis a kivető bizottságok végleg felosztják a kontingenst.

De a bizottság mindeme jeleket szabadon mérlegeli¹⁾ s így végelemzésben rajta fordul meg az adóteher igazságos eloszlása. A porosz ipartörvényből vett kontingentálási rendszer nagy előnye épen abban van, hogy a solidaritás ösztökével egyenesen rákényszeríti a kivetőket arra, hogy az adóképesség arányában adóztassanak. A kincstár egészen közönyös a kivetés végeredményével szemben, mert hisz a kontingens meg nem rövidülhet. Képviselőit úgy, mint az adótársaság választottait, csak az arányosság érdekli: az utóbbiakat azért, mert közvetlen közelből láthatják, hogy minden adómegrövidítés az egyik adózó javára megkárosítja a többieket. Ez a, hogy úgy mondjuk, nevelő hatása a rendszernek az, mely az osztrák viszonyok közt óriási fontosságú s nekünk is utat mutat arra, hogyan lehet egy megcsontosodott visszaélést, a túl magas adókulcs folytán képtelenséggé vált bevallások rendszerét, kiküszöbölni s egyengetni az utat tökéletesebb, de egyúttal nagyobb adómorált kívánó adónemekhez. Igaz, hogy e rendszer viszont a különböző vidékek és osztályok terheinek kellő arányosítását teszi nehéz feladattá: ennek megoldására az osztrák törvény a pénzügyminister elnöklete alatt 26 tagból, felében kinevezett, felében az országos adóketető bizottságok által választott kontingens-bizottságot teremtett.

Az aránylag legegyszerűbb tag az új osztrák egyenesadórendszerben a *nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója*, mely a hozadékadók közt szerepel ugyan, de lényegileg nem egyéb, mint jogi személyek általános jövedelmi adója.

Az adóalanyok körének megszabásánál az osztrák törvényhozásnak módjában volt messzemenő kedvezményeket nyújtani a szövetkezeteknek. A tisztán csak tagjaikra szorítókozó ²⁾ szövetkezetek 300 ffrt hozadékig mentesek, az alkalmazottaknak³⁾

¹⁾ Határozottan kötelezi őket erre a törvény 33. §-ának 1. bekezdése: »die mittlere Ertragsfähigkeit ist . . . in freier "Würdigung aller erhobener oder sonst bekannten massgebender Verhältnisse zn beurteilen«.

²⁾ Irányadó az egyesülés főcélja; ha mellékcélra, pl. termelő szövetkezetek a termények eladására nem tagokkal lépnek összeköttetésbe, nem zárja ki a kedvezményt. (85. §.) E tekintetben az új jogállapot kedvezőbb a réginél.

³⁾ A minister kiterjesztheti más foglalkozásúak — pl. kisiparosok és parasztagdák ilyenmő egyesületeire is, ha a biztosított járadékok az osztályszerű szükségleteket meg nem haladják.

betegség, baleset elleni biztosítására, nyugdíjak nyújtására irányuló szövetkezetei, a Raiffeisen-féle hitelszövetkezetek, mezőgazdák bevásárló és nyersanyagfeldolgozó s elárúsító szövetkezetei teljesen mentesek s általában a socialpolitikai kedvezmények egész sora jutott be a törvénybe.¹⁾

Az adó alapja itt a vállalat tiszta hozadéka, mit ép a mérleg segélyével könnyű megállapítani. A törvény részletes intézkedéseket tartalmaz arra nézve, hogy mit kell tiszta hozadéknak tekinteni. Mint a jövedelem fogalma a jövedelmi adónál, úgy a tiszta hozadék analóg meghatározása a vállalatoknál a helyes könyvvitel alapelvein épül fel. E részben csak annyit kell kiemelnünk, hogy az elsőbbségi kötvények kamatait az osztrák törvény nem engedi levonni, ez adósságokat az alaptőke kiegészítő részeinek tekintve, mint a hogy a mai elmélet azt általában teszi.²⁾ Ellenben megenged egyes socialpolitikai célú levonásokat.³⁾

Az adókulcs maradt általában a régi, vagyis 10%⁴⁾, mi nagyon magas, még akkor is, ha a természeti személyeknél számba vesszük az új jövedelmi adót, mely jogi személyekre ki nem terjed. A nyilvános számadásra kötelezett vállalatoknál ugyanis az egész nyereséget utoléri az adó, míg a magánvállalatok névleg ugyan eddigelé 10%-ot fizettek, tényleg azonban, a hivatalos kimutatások szerint, csak átlag 3¹/₂%-ot. Ezzel azonban a nagy tőkegyesüléseket erősen megterhelő irányzat, mely itt nyilvánult, még be nem érte. Részvénytársaságok, melyeknek osztaléka a tényleg befizetett részvénytőke 10%-át meghaladja, az ennél magasabb osztalékokra fordított összeg 2, illetve 4%-át tartoznak adóba befizetni, a szerint, a mint az

¹⁾ Így a postatakarékpénztár s a 84. §-ban felsorolt hitelegyletek javára.

²⁾ Az elsőbbségi részvényeken és kötvényeken kívül egyéb részkötvények vagy jelzálogos biztosítéka kölcsönvett tőkék kamatait sem lehet levonni, ha ezek az alaptőke részei.

³⁾ Így levonhatók az alkalmazottak jutalmazására fordított összegek, az alkalmazottak vagy családjaik betegsége alatt nekik kifizetett járulékok; bizonyos szövetkezetek által jótékony intézeteknek juttatott ajándékok (94. §. e pont).

⁴⁾ Illetőleg addig, míg a jövedelmi adó feleslegei leszállítást nem engednek, rendszeren 10¹/₂%.

osztalék 15%-ot meg nem halad, illetve azon is túlemelkedik. Ezzel az állam valóságos részestársul szegődik a nagy nyereséget nyújtó vállalatokhoz, mintegy külön adót teremt a conjunktura kedvezményeinek megterhelésére, habár csak a mai gazdasági élet legfontosabb tőkeegyesülésével, a részvénytársasággal szemben. Nagy elvi jelentőségű újítás ez, mely szerényen megvonja magát egy hosszú szakasz¹⁾ számos rendelkezései közt, nem sejtetve külsőleg, hogy itt oly irányelv tör utat magának, mely különösen a kartellek által előidézett nagy társasági nyereségek megterhelésénél nagy jövővel kecsegtet.

A 10% adókulcs csak részben alkalmaztatik a takarékpénztárakra. Tudva azt, hogy ezek jórésze Ausztriában községi intézmény és nem nyereségre irányuló, hanem emberbaráti célokra szolgáló hitelintézet, érthető, hogy ezek erős megadóztatása ellenmondott volna a reformok vezéreszméinek. Jellemző, hogy ez intézetekkel szemben minő adókulcsot fogadtak el a képviselőház plénumában. A kulcs a tiszta hozadék nagyságával változik: 10.000 firt nyereséig 3%, azon túl 100.000 frtig 5%, innét 200.000 frtig 7% s csak ezen összeg felett, tehát már az eredeti célon túlmenő, bankszerű takarékpénztáraknál alkalmazzák a 10%-os kulcsot. Ugyancsak mérsékelt adókulcs érvényes a tagjaikra szorítókozó szövetkezetek és az előleg-pénztárak javára is.²⁾

Nem említve azokat a kedvezményeket, melyek a szövetkezetek megadóztatásánál a mérleg egyes tételeinek eltérő beszámításából erednek: csak azt említjük föl, hogy a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója, nyereség hiányában, bizonyos minimumban vettetik ki. E minimum az alaptőke egy ezredrésze.³⁾ Hogy ily minimumot egyáltalán alkalmazznak, az ez adónak a hozadékadó egyik jellegét kölcsönzi, mert feltétlenül megterheli a nagy tőkét. Takarékpénztárak s a kedvez-

¹⁾ Ld. a törvény 100. §-át.

²⁾ Még pedig 300—600 irtig 2.50, 600—1000 irtig 3%, azontúl következő, ezrek után 5% a tiszta hozadék alapján. Ezt a szöveg (100. §.) máskép fejezi ki.

³⁾ Részvényekre alapított biztosítóintézeteknél minimum gyanánt az évi nettodíjak egy ezredrésze szolgál. Ez utóbbi tétel a rendes adókulcs a kölcsönösségén alapuló biztosítótársaságoknál.

ményben részesülő szövetkezetek ugyanis ki vannak véve e minimáladó alól.

A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adójának kivetése egyszerű, inkább technikai feladat lévén, azzal az osztrák törvény az első fokú adóhatóságot bízta meg, felelősséggel az országos pénzügyi hatósághoz, mely végérvényesen határoz. A kivetés alapja a bevallás, mely rendeletileg megállapított mintán történik s a melyhez az elfogadott számadásokat (nyereség- és veszteségszámlát) s a teljes mérleget, továbbá a közgyűlés jegyzőkönyvét kell csatolni. Az adóalany köteles a kívánt felvilágosításokat megadni: ha szükségesnek tartja az adóhatóság, szakértőket is kihallgathat; bányá- és kohóügyekben a kerületi bányahatóság véleményét mindig ki kell kérni. Ha a bevallás vagy a felvilágosítások megadása tekintetében késedelem áll be, külön felhívás eredménytelensége esetén az adókivetés hivatalból megtörténik s a késedelmező rendbüntetést kap.

Az osztrák adóreform az 1898. évben tényleg érvénybe lépett s az első kivetés eredményeiről máris rendelkezésünkre állanak egyes adatok s az ismert szakembernek, Meyer Róbertnek az életbeléptetésre vonatkozó jelentése tájékoztat a reform sikeréről.¹⁾ Bár e tanulmányban elvileg nem terjeszkedtünk ki sem az adóreformok pénzügyi hatására, sem a nemzeti jövedelem megoszlásának statisztikájára: az osztrák jövedelmi adó első kivetése oly tanulságokat nyújt s oly szembeszökő módon állítja elénk a reform sociális hatását, hogy nagyon is indokolt arról röviden megemlékeznünk.

Az első kivetés előkészítését illetőleg felemlítjük azt, hogy a szakközégek kellő oktatásban részesültek a kivetés nehéz munkájában. Harmincz főbb tisztviselője a pénzügyminis-teriumnak s az egyes országok pénzügyi igazgatásának beutazta a porosz városokat, tanulmányozandó az ottani adókivetést. A minisztériumban valóságos tanfolyamot tartottak a külső hivatalnokok számára, hogy a ministerium felfogását velök

¹⁾ Ld. nevezettnek értekezését a »Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung« VIII. k. I. füzetében: »Die ersten Ergebnisse der Personaleinkommensteuer in Oesterreich« czím alatt.

elsajátíttassák. Ezek az így kiképzett hivatalnokok aztán előadásokat tartottak a vidéken a pénzügyi tisztviselőknek, sőt Tirolban és Galiciában közvetlenül a ministerium hivatalnokai szerepeltek oktatókúl. Ez előadások a közönség egy része számára is hozzáférhetőek voltak. Résztvett a közönség előkészítésében a népoktatási egyesület is az adóvallomások kitöltéséről tartott előadások által. Hozzátartozik az előkészítéshez a hivatalnoki létszám szaporítása, mi a reformjavaslat tárgyalása óta folyt és oly nagymérvű, hogy a fogalmazószemélyzet 1892. óta csaknem megkétszereződött s erős segédszemélyzet áll annak rendelkezésére, mi 1892-ben úgyszólván teljesen hiányzott.¹⁾ Előkészítési művelet volt még a telekkönyvek revíziója, melyből a jelzálogos hitelezők statisztikáját fogják összeállítani.

Hogy az átmenet az eddigi megbízhatatlan bevallásról és kivetésről becsületes bevallásra és helyes kivetésre könnyebb legyen, már a törvény ²⁾ kimondta, hogy a kereseti és jövedelmi adó új kivetése a régít nem befolyásolhatja s büntetést az esetleg kiderült adómegrövidítésekre szabni nem lehet. Az átmenet küszöbén e rendelkezéseket jónak látták megtoldani azzal, hogy a kamatjövedelem 1898. előtt történt eltitkolása is büntetlen marad, ha azt az új jövedelmi adó alá bevallja az adókötelezett. Erre szükség volt. mert ép e téren általános vala az adómegrövidítés s tartani lehetett tőle, hogy a büntetéstől való félelem ez eltitkolásokat az új rendszerbe is átviszi s ezzel azt kezdettől fogva megmételjezi.

Így előkészítve, az első kivetés nemcsak simán folyt le, a bizottságok nemcsak alakszerűen feleltek meg feladataiknak, hanem az anyagi eredmény is kedvező. Az 1898. évi előirányzat ugyan kissé optimistikusan s ellentétben a régi számításokkal,³⁾ 23 milliót várt az új jövedelmi adótól, az első kivetés mely ugyan még nem végleges 22.3 millió frtot tüntet fel adótartozásúl.

¹⁾ 1892-ben volt 478 fogalmazószakbeli, 135 számtiszt és 22 irodai hivatalnok; 1899-re felvéve 913 fogalmazó s összesen 873 szám-, adó- és irodatisztviselő.

²⁾ A XV. szakasz.

³⁾ Az 1896-ra készített minimális számítás szerint 16.6 millió frtot, ellenben legkedvezőbb esetben 24.8 millió frtot vártak volt.

Hogy az új adó minő képet nyújt az osztrák nemzeti jövedelem megoszlásáról¹⁾ s az egyes rétegeket minő adóteherrel sújtja, arra nézve jónak látjuk a következő nagyobb, bár máris összevont táblázatot közölni:

A jövedelem mérve	Adózók		A kiszámított		A kivetett adó	
	száma	százaléka	tiszta jövede- lem millió forint	százalék	összeg millió forint	százalék
600— 2.000 frt ...	604.740	85'24	577'2	49'82	5'6	25'08
2.000— 6.000 » ...	87.235	12'26	270'2	23'38	5'4	24'20
6.000— 10.000 » ...	9.489	1'33	72'5	6'20	2'0	9'02
10.000— 20.000 » ...	5.269	0'74	72'0	6'21	2'3	10'36
20.000— 30.000 » ...	1.420	0'20	34'6	2'99	1'2	5'44
30.000—100.000 » ...	1.441	0'20	70'0	6'04	2'8	12'74
100.000 frt fölött ...	255	0'035	61'5	5'31	3'0	13'17

Itt a népességnek természetesen csak kis hányadáról van szó: a hozzátartozókat is számítva, az osztrák állam 25¹/₂ millióra becsült lakosságának 7.5%-ka esik jövedelmi adó alá. A 600 frtos minimum már magában oly magas, hogy a jövedelemnek szigorú megállapítása esetén is kis hányadot kapnánk. Ámde tudjuk, hogy Ausztriában a kivetésnek, a kezdet nehézségén kívül, az eddigi demoralizált bevallások és kivetések hagyományával is meg kellett küzdenie. Mindamellet nem szabad kicsinyelnünk az eredményt, ha a porosz és szász adatokkal egybevetve, kicsiny is az adó alá eső családok aránya.²⁾ Van egy fontos tényező, melyet az eredmények vizsgálásánál figyelembe kell venni. S ez az, hogy Ausztria túlnyomó részben agrárország, nem úgy, mint Porosz-, vagy ép Szászország. Mint

¹⁾ A pénzügyminiszerinn az összes jövedelmi adót fizetőkre vonatkozó adatokat egyéni lapokra íratta át s azokat a központban statisztikailag fogja értékesíteni: kétségkívül nagyon dicséretre méltó eljárás, mely a nemzetjövedelem megoszlására új világot fog vetni.

²⁾ Meyer szerint az osztrák arány csak 43%-ka a porosznak s 29%-a a szásznak.

ilyen, sokkal inkább bent van a naturálgazdaság szakában, mint ezek. Az összes jövedelem pontos pénzbeli felbecsülése mezőgazdasági népességnél szinte lehetetlen, mert itt a jövedelem jó része a saját termények fogyasztásában nyilvánul. Míg a városi iparosnépesség ki tudja számítani, mennyit vesz be és mennyit fogyaszt: a falusi ember erre nem képes s ha bevallásra szorítják is, a pénzbeli becslés felette alacsony lesz. Általában agrárnépesség előtt ugyanaz a pénzösszeg sokkal többet jelent, mint iparos nép előtt: a 600 fritos minimum tehát egészen más egy iparos vidéken, mint mezőgazdasági jellegű országban. Megerősíti e magyarázatunkat az osztrák statisztika. A földműves országok: Galiczia, Bukovina és Dalmatia, hol a mezőgazdasági foglalkozás aránya az 1891. évi népszámlálás szerint meghaladta a 80%-ot, igen kevés jövedelmi adót fizetővel dicsekedhetnek; Galicziában ez arány alig több, mint egy negyede a birodalmi átlagnak. Ellenben a legiparosabb Alsó-Ausztria három-négyszeresét adja az országos átlagnak.¹⁾ Fontos, sőt szinte azt kell mondanunk, döntő fontosságú mozzanat ez a jövedelmi adó behozatala szempontjából hazánkban. Mert el kell készülnie lennünk arra, hogy az osztrákhoz hasonló minimum esetén a jövedelmi adó még sokkal kevesebb adózót fog érinteni és sokkal kevesebbet hozni, mint a Lajthán túl. Ezzel összefügg az, hogy a földbirtok összes terhe jövedelmi adó címén Ausztriában csak 2 millió irtot, tehát az egész adótehernek nem is 10%-át teszi: mi szintén azt mutatja, hogy a jövedelmi adó a gazdaosztályra ró aránylag legkevesebb terhet. Az osztrák reform különben a teherfölleletet bőven ellensúlyozta a fentérintett 10%-os leengedéssel, mely a földbirtok adójánál 3.5 millióra rúg.²⁾ Ellenben nagy a teher-

¹⁾ Meyer idézett cikkében a foglalkozások különbözőségére nem is gondol, hanem csak a kivetés helye s a lakóhely, illetve a fekvőségek megadóztatási helye tekintetében létező eltéréseket veszi tekintetbe; a kivetés jósága körül eltéréseket nem tart ugyan kizártnak, de megbizonyítottak sem.

²⁾ Nevezetesen a földadóból leengedett 10%. Ha ehhez a kataster revidiója folytán előállt 2.5 milliós adómérséklést is hozzáütjük, a földbirtok terhe összesen 6 millióval apadt s így a tiszta megkönnyebbülés 4 millió frt.

növekedés az ipar és kereskedelem körében, hol Meyer számítása szerint az új adóalap legalább is kétszerese a réginek: a mi egyúttal a bevallások haszna és erkölcsi értéke mellett szól s az új kivetési rendszer sikerét hirdeti. A bennünket érdeklő pontban azonban ez eredmény azt jelenti, hogy a jövedelmi adó főleg az iparos-kereskedő osztályt vonja erősebben adó alá. Miután azonban ez osztály hazánkban sokkal gyengébb, mint a szomszéd államban: a mi bevételeink is megfelelően kisebbek lesznek; a mivel természetesen nincs mondva az, hogy a tehermegosztás egyenletessége érdekében ilyenmő változás ne volna kívánatos.

A mit azonban a közölt táblázatból első sorban leolvashatunk: az a reform socialpolitikai jelentősége. Az új adó a tehermegosztást egészen lényegesen módosítja, Megkönnyíti a gyenge vállak terhét, növeli az erősekét. A jövedelmi adó nem érinti a 600 írtón alúli jövedelmeket¹⁾, ellenben a föld- és házadónál meg van a könnyítés s az iparadó is, mint láttuk, apadt. A 2000 írtig terjedő adóköteles jövedelmek terhe kicsiny, 600 2000 frt közt az új adó átlag 1%-át teszi a jövedelemnek; a fenti leengedések tehát itt még lenyomják a mérleget. Az új adó megosztása általában jellegzetes. Annak felét, mint a közölt táblázat mutatja, azok fizetik, kiknek jövedelme 6000 írtón felül van: az adózók 2.5%-ka fizet majd teljes 50%-ot az adóból. Összesen 255 adózó, 61½ millió jövedelem után az adó 13.2%-át viseli majdnem egész 5%-kal adózva. Az új adó terhe tehát ötször akkora az igen nagy jövedelmeknél, mint az 1000 frt körül járóknál. Igaz, hogy az új jövedelmi adó végre is csak mintegy egyötödét teszi az összes egyenes adóknak: de az alap már meg van vetve s csak a dolgok természetes fejlődése kell ahhoz, hogy a jövedelmi adó az egyenes adók leghatalmasabb tagjává legyen s ezzel a tehermegosztás most változt mintája győzzön a régi szigorúan arányos adókulcs fölött.

Az osztrák egyenes adóreform teljes eredményét még nem tekinthetjük át s nevezetesen nem ismerjük még annak hatását

¹⁾ Eltekintve a külföldön lakó állampolgároktól s a külföldön lakó idegen honosaktól, kik összes jövedelmüket ki nem mutatják, illetve nem bizonyítják, hogy az 600 írtón alól van.

a községi háztartásokra. Annyi azonban kétségtelen, hogy a reform a legnagyobb szabású kísérlet arra, óvatosan, de mégis gyökeresen átalakítani egy elavult hozadékadórendszert modern vegyes adórendszerre, s érvényre emelni az u. n. socialpolitikai szempontokat. Oly kísérlet, melylyel előreláthatólag hazánknak is a közel jövőben meg kell birkóznia.

V. Nagy-Britannia.

Az angol adórendszer törzsökös vonásait nem évtizedünk teremtette meg. A mi az ottani közterheket jellemzi: kevés cikk fogyasztási adója mellett a vagyonos osztályokat jobban igénybevevő jövedelmi adó, párosulva forgalmi adókkal. Ez a rendszer a század negyvenes éveiben kezdett kibontakozni s a hatvanas években már készen volt. A tápszerek sem vámmal, sem belső fogyasztási adóval nincsenek terhelve, csak a szesz italokat adóztatják meg erősen mindkét módon s azonkívül vám útján a dohányt és a teát. Ehhez az egyszerű fogyasztási adóztatáshoz jár ül a jövedelmi O és az azt mintegy kiegészítő örökösödési adó, melyek együttvéve már több, mint egy-egyedet adják a britt állam bevételeinek.

Évtizedünk azonban ép ez utóbbiaknál egészen jelentékeny újításokat hozott. Legfontosabb ezek közül a progressiv örökösödési adó, mely a nagy fundált jövedelmek erős megterhelését jelenti s egyúttal a progressio eddig be nem vett elvét viszi be a világ úgynevezett legconservatívabb nemzetének adóztatásába.

Kezdve a jövedelmi adón végzett kisebb módosításokon: jellemző az, hogy az adóhatárt 1.894-ben a Hartcourt-féle törvénnyel 150 f-ről 160 f-ra emelték: úgy, hogy most már az angol polgár csaknem 2000 frt jövedelemig mentes a jövedelmi adótól. E mellett nagyobb kedvezményt kap a kis középosztály, a mennyiben egészen 500 £-ig kiterjesztették a

¹⁾ Hogy ez az adó nem tiszta jövedelmi adó, hanem hozadékadó-szerű osztályoknak egybefoglalása (legalább bizonyos irányokban) jövedelmszerű alanyi adóvá: azt nem szükség itt külön kiemelni.

levonások kedvezményét s 400 £-ig jóval nagyobb levonást (160 f az eddigi 120 £ helyett) engedtek úgy, hogy például 3%-os adókulcsnál egy 300 £ jövedelemmel bíró egyén 1.4%-ot visel az eddigi 1.8% helyett s a teljes adókulcs alkalmazása csak 6000 frtnak megfelelő — tehát már tekintélyes jövedelemnél — kezdődött. Az 1898. évi törvény még tovább megy s egészen 700 £-ig terjeszti ki a levonások kedvezményét. Az angol adókulcsot ezek szerint erősen degressivnek lehet nevezni; Harcourt elvileg ugyan elismerte a progressív adóztatás helyességét, de az angol jövedelmi adó sajátos berendezése miatt egyelőre technikailag kivihetetlennek tartja. A forrásnál való adóztatás ugyanis felettébb megnehezíti a nagyobb jövedelmek összegeinek kipuhatólását. A progressiot azért az örökösödési adóban viszi keresztül az angol reform.

A Gröschén reformja óta — 1889. — öt tagból álló örökösödési adócsoportot egyszerűsítve, az 1894. évi új estate-duty most a 100 £ hagyatéktól kezdve emelkedik 1 millió fontig, a hol 8%-ot ér el. 100 f-ig teljesen mentes a hagyaték. A kis hagyatékoknál, 100—500 font közt, 1% az adó, bizonyos esetekben ehelyett állandó összeg.¹⁾ 500 £ *felül* az adókulcs a következő:

500— 1,000 £	2 ⁰ / ₀	100,000—150,000 £	6 ⁰ / ₀
1,000— 10,000 £	3 ⁰ / ₀	150,000—250,000 £	6 ¹ / ₂ ⁰ / ₀
10,000— 25,000 £	4 ⁰ / ₀	250,000—500,000 £	7 ⁰ / ₀
25,000— 50,000 £	4 ¹ / ₂ ⁰ / ₀	500,000 1 millióig	7 ¹ / ₂ ⁰ / ₀
50,000— 75,000 £	5 ⁰ / ₀	1 millió £ fölött	8 ⁰ / ₀
75,000—100,000 £	5 ¹ / ₂ ⁰ / ₀		

¹⁾ Ha a brutto-vagyon 300 £-ot meg nem halad, 30 sh., 300—500 £-nál 50 shilling az adó a törvény 16. §-ában fentartott egyszerűsített örökösödési eljárás eseteiben.

Az estate-duty tárgya a tiszta hagyatéknak¹⁾ kivetési alap annak forgalmi értéke, vagyis, mint a törvény szavai hangzanak, az az ár, mely az adóhatóság nézete szerint nyílt piacon elérhető lett volna, mégis azzal a kivétellel a földbirtok javára, hogy az adóalapú vett érték a jövedelmi adóalap (A osztály) 25-szörösét rendszerint túl nem lépheti. Mivel a jövedelmi adó megfelelő osztálya a földet csak hasznosítására alapján terheli meg: a különben is túlmagas kamatlábbal (4%) tőkésített adóalap a földtulajdonos javára nagyon kedvező. Jellemző, hogy ez adóhoz az örökhagyó által élete utolsó évében tett ajándékozások is bevonatnak s a régebbiek is akkor, ha az örökhagyó azok alapján magának valami előnyt kötött volt ki.

A kivetés bevallások alapján történik, az ingókat a hagyatéknak végrehajtója tartozik eskü alatt bevallani. A fizetésre nézve az ingatlanok adójánál azt a fontos kedvezményt létesíti a törvény, hogy az adóösszeget 8 egész évi vagy 16 félévi egyenlő részletekben lehet fizetni, az első részletet 1 év múlva a halálozás után. A hátralék után mindenkor 3%-ot számíttanak. Az ingatlan elidegenítése esetén az egész adó egyszerre esedékessé válik.

A hitbizományszerű settlement után az ú. n. settlement estate duty 1%-ot tesz a rendes örökösödési adón felül; de a lekötött birtok után az estate duty mindaddig nem fizetendő újra, míg az szabad rendelkezés alá nem jut.

A másik két adó, a successiou duty, tényleg az örökölt ingatlan, a legacy duty az örökölt ingó hagyatékrész²⁾ után csak akkor járul a már tárgyalt adóhoz, ha a hagyatéknak 1000 f-on felül van. Mentések ez adók alól a házastárs s az egyenes ág: ezek tehát csakis az estate duty-t fizetik. Az oldalágiak ez adójánál testvérek s ezek utódjai 3%-kai

¹⁾ Mentés egy, illetve az első 25 £ -ot meg nem haladó életjáradék, melyet az örökhagyó valakinek hátrahagy; mentések képek, nyomtatványok, művészeti termékek vagy tudományos gyűjtemények, amennyiben azokat nemzeti célokra, vagy valamely egyetem stb. javára hagyományozta az örökhagyó.

²⁾ Ez adóknál ugyanis nem az egész hagyatéknak az adóalap, mint az estate-duty-nál, hanem az örökrész, illetve hagyomány.

s így tovább rovatnak meg, a harmadízű rokonságtól kezdve, valamint nemrokonoknál az adókulcs 10%. Következésképp a teljes angol örökösödési adó 100 £-tól kezdve 1%-tól fokozatosan emelkedve, felmehet 1 millió fonton túlmenő vagyonoknál, ha az örökösök távoli rokonok vagy egyáltalán nem rokonok, 18%-ra, mely adókulcs már egészen tekintélyes és pótolja azt a mulasztást, melyet az angol egyenes-adórendszer a jövedelmi adónál az által követ el, hogy a nagy jövedelmeket egyáltalán nem terheli meg erősebben, mint a közepeseket (1898-tól 700 £ a degressio felső határa) s hogy a fundált jövedelem egyenlő elbánásban¹⁾ részesül a nemfundálttal.

Az angol örökösödési adó, Schanz szerint²⁾, ma a legterheesebb az összes fontosabb államok örökösödési adói közt, a mennyiben a hagyatékokat (i.4%-kos átlagos teherrel rója meg. S egyúttal Anglia az az ország, a hol az egyenes adóhoz arányítva legnagyobb az örökösödési adó súlya, amennyiben úgy aránylik amazok összegéhez, mint 1:1.4, tehát majdnem megközelíti azok eredményét. Összefoglalva tehát az egész adórendszert: el kell ismerni, hogy az az új reformok után sociálpolitikai irányban teljesen megfelel azoknak a nagy elveknek, a melyek az angol társadalmat és államot századunk folyamán vezették s az angol földet a társadalmi béke clasikus hazájává tették.

Keni hagyhatjuk megemlítés nélkül, hogy a reformált örökösödési adó egy része az önkormányzat költségeire fordítatik és pedig egy 1896. évi törvény szerint részben a mezőgazdaság terheinek könnyítésére.³⁾ Az agrárválság tudvalevőleg legerősebben a britt földet sújtotta s az önkormányzati kötelekek növekedő terheinek viselésére a földbirtok már nem képes.⁴⁾ Szakítottak tehát azzal a rendszerrel, mely kizárólag

¹⁾ Nem tekintve a föld- és házadót, melyek különben is egészen jelentéktelenek.

²⁾ Finanz-Archiv, XV. Jahrgang, II. II.: Vergleichende Untersuchung der Erbschaftssteuererträge in Deutschland und in Ausland.

³⁾ E törvény szerint a gazda községi adójának, amelyet mezőgazdaságilag művelt földje után fizet, felét az állam fedezi az estate-duty-ból.

⁴⁾ A kisbirtokos 1898 óta egészen mentes az állami földadótól, ha jövedelmi adót nem fizet.

az ingatlanokat terhelt: meg az önkormányzat adóival s először az állam bevételeiből utaltak ki nagyobb összegeket, majd egyes kisebb állami adókat,¹⁾ legújabbban az örökösödési adók egy részét engedték át a helyi kötelek céljaira. Fontos újítások, melyek az állami adóztatás helyes alapelveit átviszik a községi kiadások fedezésére. S mert a fogyasztási adók, melyek a községekben különben sem játszanak szerepet, elsőrendű szükségleti cikkek egyáltalán nem érintenek, az egyenes adókat s velők a községi terheket pedig majd kizárólag a vagyonos elemek viselik: az angol adórendszer a század végén valóban progressiv megadóztatása a nagyobb jövedelmeknek s e tekintetben mintáid szolgálhat a kontinensnek.²⁾

¹⁾ Így 1889-ben bizonyos engedély- és fényűzési adókat.

²⁾ Az új angol örökösödési adórendszer pénzügyi hatásának megvilágítására felhozzuk, hogy az új adók összes bevétele 1896/7-ben 13.9 millió, 1897/8-ban 15.33 millió £ volt, ebből azonban az első évben 3.4, az utolsóban épen 4.2 millió font a helyi kötelek javára engedtetett át. Jellemző az angol nemzeti vagyon összetételére, hogy az utolsó évben, 1897/8-ban a hagyatékok ingó alkatrészei 172.7 millió, az ingatlanok 49.4 millió £ értékkel szerepelnek. A hagyatékok közt 1896/7-ben 06, 1897/8-ban 73 volt egy negyedmillió font fölött, vagyis, a mi pénzünkben 3 millió forintot meghaladó értékkel ennyi hagyatékok bírt. Az elhunyt milliomosok száma 1896/7. Öt volt s hagyatékaik értéke összesen 5 millió; 1897/8-ban kilencz milliomos halt el összesen 15% millió £ hagyatékkal. Tudva azt, hogy 250000 fonttól kezdve az adókulcs legalább is 7%, sőt 1 millió £-tól 8% (oldalági örökösöknél s idegeneknél ezen kívül a legacy és succession duty is terheli az örököst), nyilvánvaló, hogy a milliomosok nagyobb halandósága egymagában előidézte az 1897/8 év kedvezőbb eredményeit, mi egyúttal mutatja azt, mily jelentős mértékben háritotta át az új örökösödési adó a közterheket a gazdagok vállaira.

Hogy egyébiránt az angol közvéleménynek mennyire vérévé lett a progressiv örökösödési adó, azt bizonyítja az, hogy a felsőházból eredő támadások dacára ez adót a parlament érinthetetlennek tartja s a legutóbbi budgettárgyaláskor, midőn a pénzügyminister a legacy és succession duty-nál kapcsolatban a kedvező helyzet által javasolt egyéb adómérséklésekkel, némi (1%-os) mérséklést javasolt, e leszállítás nem ment keresztül. A helyett a földadónál szavaztak meg nagyobb kedvezményeket a kisbirtokosok javára, túlmenve a kormány javaslatain.

VI. Franciaország.

Ma, mikor annyira általánossá válik az a nézet, hogy a latin faj a század folyamán decadentiába jutott s mikor vérmesebb politikusok azt már egyszerűen törlik a világtörténelemben szerepet játszó tényezők közül¹⁾: kétszeresen érdekes bepillantani azokba az adópolitikai küzdelmekbe, melyek évtizedünkben Franciaországban, a latin faj kétségtelenül legfejlettebb, leggazdagabb államában, lefolytak. Csak adópolitikai küzdelmekről szólhatunk, mert elegendő reformtervezetekenél többet nem találunk. Bármily általános is a meggyőződés, hogy az egyenesadók százéves múltra visszatekintő rendszere rossz s hogy azt tovább fentartani nem lehet: befejezett reform megannyi vajúdás daczára nincs.

Legfontosabb mozzanat a francia pénzügyi történet ez évtizedbeli eseményei közt az, hogy egy radikális minisztérium, Bourgeois elnöklete és Doumer pénzügyminisztériusa alatt, az általános progressiv jövedelmi adó impot global et progressif sur le revenu — tervével lépett fel. Ez a terv, mint az 1896. február 1-én beterjesztett törvényjavaslat indokolása helyesen jegyezte meg, a legfontosabb újítást foglalja magában, melyet száz év óta a francia egyenes adóztatás teréu megkísérlettek.²⁾ Az eddigi adórendszerrel ugyanez az indokolás minden teketória nélkül kimondja, hogy az a kis jövedelmeket szinte elviselhetetlenül 15—18% erejéig terheli meg s fel-felé folyton csökken.

A javaslat e vizás állapot megszüntetésére mérsékelt progressiót akar életbeléptetni. 2500 frank határtól kezdve, melyen alúl egyáltalán nem menne a jövedelem megadóztatása, emelkednék az adókulcs, úgy, hogy az 50,000 frankot meghaladó összeg után teljes 5% adó járna, mi természetesen

¹⁾ Így pl. Brooks Adams »The new struggle of life among nations« című, a Fortnightly Review egyik legújabb számában megjelent nagyon tanulságos értekezésében.

²⁾ Peytral, ki 1888/9-ben majd egy éven át pénzügyminister volt, ez idő alatt terjesztett be egy jövedelmi adójavaslatot, melyben aléminimum 2000 frank volt, de a progressio hiányzott.

annyit tesz, hogy az adókulcs a legnagyobb jövedelmeknél sem érné el az 5%-ot, bár azt nagyon megközelítené.¹⁾

A Bourgeois-Doumer-féle reform legkiemelkedőbb mozzanatai még a gyermekszám tekintetbe vétele s a bevallási kényszer alkalmazása, bár csak 10,000 fr. jövedelemtől. A kivetés természetesen bizottság dolga, a hivatalnoki elem igen erős részt vett volna abban. Elég szigorú rendelkezések sújtották volna a bevallást nem adó és a jövedelmüket hamisan bevalló adózókat.²⁾

E rövid vázlatból is kitűnik, hogy a szóban forgó reformterv nagyjában a legjobb németországi jövedelmi adótörvények mintájára készült. Ez a körülmény is hozzájárulhatott a teljes bukáshoz, mely e javaslat sorsát megpecsételte. Hiába hivatkoztak annak védői arra az igazságérzetre, mely a francia democratiát élteni, hiába arra, hogy az 1789-évi declaratio azt kívánja, hogy a polgárok a közterhekhez szolgáltatási képességük arányában járuljanak: a nagyszabású reformeszmé nem talált kegyelemre. A legélesebb támadásra a bevallási kényszer adott okot, mely nélkül pedig igazi jövedelmi adó nem képzelhető.³⁾ Hálás feladat volt felizgatni a francia közvéleményt azzal, hogy a fiscus zaklató és inquisitorius behatolása a magánviszonyokba csak a türelmes és jól fegyelmezett németeknek való: a francia szabadság azt meg nem engedi s így tovább. Könnyű volna ez álchavinismusnak megadni a kellő választ. A francia octroi-k s az enregistrement zaklatásait nem is említve, felesleges rámutatni arra, mennyivel nagyobb erkölcsi tartalmat feltételez a nemzetnél a személyi viszonyokat feltáró

¹⁾ Az adókulcs 3000 franknál 0.7%, 5000 franknál 0.5%, 10,000 franknál 1.25%, 20,000 franknál 2.13%, 50,000 franknál 3.25%, 100,000 franknál 4.13%, 1,000,000 frank jövedelemnél pedig 4.9% lett volna a javaslat szerint.

²⁾ A bevallást elmulasztó a Hivatalból megállapított adóalap után kivetett adónak még 50%-át tartozott volna büntetésül fizetni. A hamisan valló a bevallásnál eltírtolt adóalap után járó adó kétszeresét tartoznék büntetésül leróni.

³⁾ A képviselőház határozata az adót elvben elfogadta, de a bevallás kérdését a pénzügyi bizottsághoz utasította. Ez egyenlő volt az elvetéssel. Különbösen a kormány két hóval a javaslat benyújtása után megbukott.

jövedelmi adó, mint a puszta külső jelek után igazodó egyenes adózás.

Elég az ahhoz, hogy az »impôt global et progressif sur le revenu« el van temetve s helyette Delombre haladópartí képviselőnek egy régebbi javaslata került felszínre.¹⁾ Peytral pénzügyminiszternek az 1898. év végén előterjesztett törvényjavaslata, mely címében »impôt général sur le revenu« nevet visel, a francia pénzügyi géniusnak oly jellemző szülötte, hogy annak vázolását indokoltnak tartjuk, annyival inkább, mert nem valószínűtlen, hogy abból törvény lesz, habár a francia politikai viszonyok közt általában minden jövendőmondás nagyon kockázatos dolog.

Peytral tervezett »jövedelmi adója« bármi inkább, mintsem igazi jövedelmi adó. Ha osztályozni akarjuk: heterogén fogyasztási adók összetételének kell neveznünk. Az adóalapot ugyanis következőleg képzik: Az egyes községek különböző lélekszámú szerint, de a bér szerint is váltakozó kulccsal sorozzák az adóalany lakbérét. Ehhez hozzáadnak, községcsoportok szerint, más-más összeget a női és férficselédék tartása címén; ugyanígy kocsik, lovak, valamint automobilon és kerékpárok birtoka, luxus- és vadászebek tartása, végre kényeztetésre szolgáló yachtok után bizonyos összeget ütnek az adóalaphoz. Az így létrejövő összeget tekintik az adóalany jövedelmének. A kis lakbérek — községcsoportok szerint más-más határig — mentesek adó alul. A gyermekek tartása címén 10 —50%-ig terjedő mérséklések vannak.

Ez az adó tehát valóban eredeti kísérlet arra, külső jelekből következtetni a jövedelemre; vagy, helyesebben, bizonyos kiadási tételekből következtetni az adóképességre. E jelek közt egy nélkülözhetetlen, elsőrendű szükséglet van, a lakás; a többi kisebb-nagyobb mértékben luxus-czikk. Legfontosabb tétel kétségkívül a lakás bére. Meg kell adni, hogy a szorzó alkalmazásánál tekintettel voltak arra, hogy kisebb háztartásnál nagyobb, nagy háztartásnál kisebb hányad esik a lakás rovására. A szorzó ezért 4 a legkisebb, 10 a legnagyobb

¹⁾ Hasonló irányban mozogtak Bunleau és Cochery miniszterek reformjavaslatai.

lakbérnél. A luxus-fogyasztás címén hozzáüött hányad pedig emeli a nagyobb vagyonnal bírók, helyesebben az ily fajta luxust üzők adóterhét s ezzel bizonyos progressiót teremt.¹⁾

A kis lakással bírók felmentése, a gyermekszám tekintetbe vétele bizonyos személyi elemet hoz ez adóba. A tervezett adó tehát kétségtelen nagy előnyökkel bírna a jelenlegi ajtóés ablakadó, valamint az impót personnel et mobilier fölött, amelyek helyére annak lépnie kell. De viszont nyilvánvaló, hogy azok a fictiok, melyeket a jövedelem nagyságára vonatkozólag felállít: önkényesek, megbízhatatlanok s velök eleve lemond a francia állam az igazi adóképesség kinyomozásáról. Arról pedig, hogy ez adó a fogyasztási adókat egyensúlyozó s a jobbmódú osztályokat igazán erősebben megterhelő adó volna: szólni sem lehet.

Még egy reformjavaslat sorsáról kell megemlékeznünk. Az angol örökösödési adóreform hatása alatt Franciaországban is tárgyalás alá került a hagyatékok adójának módosítása. S nem kevésbé jellemző, hogy a képviselőház 1895. végén elfogadta a rokonsági fokokint a vagyon nagyságával emelkedő adókulcsot. A képviselőház által elfogadott törvényjavaslat szerint e kulcs az egyenes ágon 1.4%. házastársak közt 3.75-9%, testvérek közt 8.5 14% s így tovább, egészen a 4-izen túli rokonokig és idegenekig, hol az adószázalék már egészen tekintélyes s az örökrész nagysága szerint 14-20% közt váltakozó lett volna. A senatus bizottsága ellenezte a progressiót, de a plenumban 8 szóval győzött Poincaré javaslata, mely a progressiót nagyon mérsékelte, úgy, hogy egyenes ágon 1 — 2.5% közt²⁾ s a 7 izen túlló 18.5% közt³⁾ mozgott volna az adó.

¹⁾ Egykét példa megvilágítja a dolgot. Egy munkáscsalád 400 fr. bérértékű lakással Párizsban 1600 fr. jövedelem után adóznék, melyből még levonandó a gyermekek nagyobb száma esetén 50%-Íf terjedő rész. Egy gazdag magánzó, ki 2000 fr. bérértékű házban egy női s egy férjcselédet tart s kocsija, 2 lova, kerékpára és 2 vadászkutyája van, 25,900 frank jövedelem után adóznék. Egy család ugyanezen lakbér és 2 nőicseléd mellett 18,400 frank után fizetne adót.

²⁾ És pedig a legnagyobb tételt 250,000 franktól kezdve, míg 2000 frankig 1% lett volna az adó.

³⁾ A maximum 1 millió franktól feljebb.

Ám a javaslatból, mely lényegesen javította volna az örökösödési adót, emelve a távoli rokonok s a nagy vagyonok terhére s a nyers hagyaték helyett a tiszta örököszt véve alapúit, nem lett törvény. A mit a francia törvényhozás az egyenes adók terén ez évtizedben létrehozott, az mindössze a földadó mérséklése s nevezetesen az egészen kis katasteri hozadékok mentesítése, mi nem annyira a teherkönnyítés miatt, mint inkább elvi szempontból fontos, mert ez újítás folytán a személyi adó egy eleme behatolt a legmoverebebb hozadékadó körébe.

A személyi adó eszméje lebeg az ú. n. jövedelmi adó behozatalánál is a francia politikusok szeme előtt, bármily torzalakot adtak is annak. Ha hozzávesszük a községi fogyasztási adók legújabb reformját, az ú. n. higienikus italok mentesítését: látjuk, hogy valamelyest csak mégis mozog a francia föld, bár vajmi lassan, amint azt népessége s gazdasági életének menete is mutatja.

VII. Tengerentúli országok.

Az a kép, a melyet az egyenesadók fejlődéséről a fentiekben adtunk, nem tart teljességre számot. Nemcsak a kontinens államai között maradt ki több, a hol csak kisebb jelentőségű változtatások történtek.¹⁾ (s nem emlékeztünk meg a kis svejczyi kantonok egynémelyikének nagyobb szabású újításairól sem), hanem mellőztük a tengerentúli államok adóreformjait is. Pedig kiválóan érdekes például az a reformmozgalom, a mely az Egyesült-Államok területén forrong.

¹⁾ Így Oroszország 1898-ban új iparadót hozott be, mely az üzlet terjedelméhez és hozadékához simul. Olaszország 1894-ben emelte az örökösödési adó kulcsát maximumban 15%-ra a régi 12% helyett, s ugyanakkor fokozta az u. n. jövedelmi adó tételeit is — névleg 20%-ra a régi 13.2% helyett, de nagyon különböző hatással az egyes jövedelmi ágakra. Luxemburg 1891-ben reformálta u. n. »személyi és ingóadóját« részleges jövedelmi adóvá. Belgium ugyanezt az adót 1895-ben reformálta a szegényebb osztályok előnyére. Norvégia 1895. az örökösödési adót módosította stb.

Az 1894. évi augusztus 24-ki szövetségi jövedelmi adótörvény alkotmányjogi okokból nem érvényesült ugyan, de oly kísérlet az, mely felettébb jellemzi a vagyoadórendszerrel már szakítani kívánó közvélemény irányát.¹⁾ Még jellemzőbbek tán e részben a vezető államok parlamentjeinek adóügyi Reportjai. így New-York államban 1893. egy külön adóügyi reformbizottság, valamint a két ház egyesült bizottsága foglalkozott e kérdésekkel, Ohio államnak ugyanazon évben, Massachusetts és Pennsylvania különböző éveken készült hivatalos emlékiratai ²⁾ tárgyalták a reformok ügyét. Általános az elégedetlenség a jelenlegi állapotokkal s az ingó vagyon erősebb megadóztatása s általában a nagy jövedelmek teljesebb bevonása a közterhek viseléséhez, örökösödési adó³⁾ és pedig rendszeren a progressio alapján: ezek a mottók jellemzik a javaslatokat. Az Egyesült-Államok sajátos adórendszere, melyet az újabb közgazdaságtörténeti ismereteink alapján úgy foghatunk fel, mint régebbi államfejlődési fok — az egykori gyarmatállam maradványát: hovatovább engedni lesz kénytelen a mai demokratikus államok adózási rendszerének.

¹⁾ A szövetségi jövedelmi adó a déli és nyugati részek s nevezetesen az ingatlanok után megterhelt farmerek kívánsága volt. A határ, hol az adó kezdődik, 4000 dollár, tehát hallatlan magas. Tárnya mindenféle jövedelem, kivéve az osztalékok; nyereségre alakult társaságok azonban szintén adóznak jövedelmük után. Adóláb arányos; a kivétel bevalláson alapul, de az eljárás titkos, stb.

²⁾ Szépen tárgyalja ezeket Seligman E. az »Éssays in taxation« című gyűjteményes munkájában, hol a XIII. fejezet »American Reports on taxation« címet visel.

³⁾ Progressív örökösödési adó áll fenn Ohio és Illinois államokban, azonban amott csak az egyenes, itt csak az oldalági rokonok terhére. Ohio adókulcsa a következő:

Érdemes lett volna még egy pillantást vetni az anti-podokra.

Az ausztráliai gyarmatállamok adóügye hasonlít az Egyesült-Államokéhoz: a kezes eredet s a gyarmati jelleg természetes rokonságot teremtett köztük. A továbbfejlődés is rokon s Új-Zealand példájában szemünk előtt áll egy ily elavult adórendszer átalakulása modern egyenes adóztatássá. Az átalakulás ép évtizedünkben ment végbe. Az 1891. évi reform behozta az általános jövedelmi adót, azzal a sajátszerűséggel, hogy a földből folyó jövedelmet a forgalmi érték alapján terheli meg. A kis jövedelmek egészen 300£-ig tehát nagyon magas határig mentesek, 300 £-tól 1000 £-ig az adólab fele annak, a mi 1000 £ fölött: tehát bizonyos progressio is van a védelmi adóban.¹⁾ De igen nagy arányú progressiot találunk a vagyonadó jellegű földadónál. Új-Zealand a nagy birtokösszehalmozások megakadályozására, illetve méréséklésére a fontonként 1 penny alapadó mellett a föld értékével emelkedő pótagót szed, mely 5000 £ értéknel kezdődik Dg pennyvel s 210,000 f-nál végződik 2 pennyvel. Százalékokban kifejezve tehát a kisbirtokos földje értéke után 0.4% (4.2 promille) adót fizet, mi 5% hozadék mellett megfelel 8.3%-os adónak. A nagybirtokos adója azonban magasabb s egészen 1.25 százalékig emelkedik az érték után, tehát a hozadék után számítva 25%-ig, vagyis egynegyedét teszi a földből várható jövedelemnek. Igaz, hogy ez adó tényleges terhe a föld értékének becslésén fordul meg, de oly élénk birtokforgalommal bíró országban, minő Új-Zealand, e becslés elég teljes lehet, mit az is bizonyít, hogy fordult elő eset arra, hogy a tulajdonosok átengedték a becslési árban a földet az államnak, élve a joggal, mely a vagyon teljes elkobzásának megakadályozására vétetett fel a földadó-törvénybe.²⁾

¹⁾ Hasonló jövedelmi adót hozott be Victoria gyarmat 1895-ben. Ez adó 20f £-nál kezdődik s 2200 £-nál éri el azt a pontot, amelyen túl változatlan marad az adókulcs. A fundált jövedelem kétszeresét fizeti a munkából eredő jövedelem adójának.

²⁾ Ismertette Seligman idézett munkájában: Recent reforms on taxation cím alatt. Ha az adózó azt véli, hogy földje nagyon magasra van becsülve s nem akarja az adót fizetni, eladhatja az államnak azon az

Közgazdaságpolitikailag fontos s a George-féle egyadórendszer eszméjével kapcsolatos az az intézkedés, hogy a talajjavítás s építkezés 1893 óta mentes minden földadó alól. A munka és tőke egyesült hozadéka tehát megkönnyebbül a tehertől s marad főadótárgyul a föld pusztja járadéka, vagyis ép a nagybirtokosok főjövedelmi forrása.

A fokozatos adózás egyébiránt nagy szerepet játszik az ausztráliai gyarmatokban az örökösödési adóknál, (Új-Zealandot kivéve), úgy, hogy ezek adórendszere nagyjában hasonlít az anyaországéhoz s ugyanolyan elbírálás alá esik.

Szemlénket, mely nyugati szomszédainktól egészen ellenlábasainkig vezérelt: befejeztük. Ha végigtekintünk azokon az egyenesadó-reformokon, melyeket évtizedünk tehát nem is egészen tiz esztendő — megérlelt vagy legalább közel hozott a megvalósuláshoz: ez újítások tarka halmazából két vezérelv emelkedik ki lelki szemeink előtt. Két közös nagy elv, mely egymás közt is kapcsolatban van s mely fellelhető minden reformban, melyre kiterjeszkedni alkalmunk volt. Az egyik ezek közül: *a tárgyi adók helyettesítése személyi adókkal*. A másik elv, mely ezzel összefügg s a melynek szolgálatában az első is tulajdonkép áll: *az adóteher átrakása a gyenge váltakról az erősekre, a teher igazi arányosítása*, vagyis, hogy egy sokat hangoztatott, de nem valami szabatos kifejezéssel éljünk, a progressiv adózás érvényesítése.

A mi az elsőt illeti, meg kell jegyeznünk, hogy személyi adó alatt nemcsak és csupán az általános jövedelmi

áron, amelyre maga azt becsülte. Viszont, a kormánynak joga van abban az esetben, ha az adózó nem nyugszik meg az adóalap hivatalos felbecsülésében, megvenni a földet a felvett értékben, hozzáadva még 10%-ot. Egy feltűnő esetben a tulajdonosok 260 ezer £-ra vallották be 84,000 aore területű földjük értékét, melyet hivatalosan 304 ezer £-ra becsültek. A tulajdonosok nem akarták az adót viselni s eladták az ingatlant. Az állam annak felosztásával nagyon jó üzletet csinált.

adót*) értjük, hanem odavesszük az azzal összekapcsolt általános vagyoadót s az örökösödési adót is, mely utóbbiak szintén egybefoglalják az egy-egy személy gazdasági erejét alkotó elemeket.

Így értve is, igaz, hogy a személyi adóztatás csakis Poroszországban jutott ez évtizedben kizárólagos uralomra az állami egyenesadók keretében. Az általános jövedelmi adó, párosulva a kiegészítő általános vagyoadóval, mint egyetlen állami adók, eleddig Poroszország monopolja; a szász kormány megfelelő reformjavaslata 1898-ban legalább egyidőre, - elbukott s Hessenben csak az idén terjesztettek elő hasonló javaslatokat, Baden valószínűleg hamarosan követni fogja a porosz példát. De kiépítette a személyi adóztatás rendszerét a britt állam, mikor a határozott személyi adójellegű incometax mellé erős örökösödési adót tett, továbbá Németalföld, melv főegyes adóivá a vagyon- és jövedelmi adót tette s megkezdte a munkát monarchiánk másik állama, behozva az általános jövedelmi adót a mérsékelt, illetve kijavított hozadékadók betetőzéséül. Nem említve a kisebb német államokat, sem az Óceánon túl fekvő országok reformjait: mint jellemzőt kiemeljük azt a tényt, hogy a kívülről látható jelekből összeállított adókhöz annyira ragaszkodó, az egyéni viszonyok kutatásától, adóbevallásoktól annyira irtózó francia genius is belevitte egyenesadórendszerébe a személyi adóztatás elvét: az impôt général sur le revenu-nek csúfolt Brisson-Peytral-féle legújabb, a siker kilátásaival bíró adóterv legalább is kísérlet akar lenni az egyén egész szolgáltatási képességének összefoglalására.

¹⁾ Fej- vagy osztályadóktól, mint bizonyos értelemben személyi adóktól, ezúttal eltekinthetünk. Az uralkodó terminológia még a személyi munkaerőhöz fűződő adót is személyi adónak nevezi, ellenben a vagyoadót a tárgyi adókhöz sorolja, az örökösödési adót pedig jó részben kiveszi az egyenes adóztatás köréből. Ámde nem nehéz átlátni, hogy a munkabér és fizetési adó az adóalany gazdasági erejének s ezzel teljesíti képességének csak egyik, bár megengedjük, sokszor egyetlen, elemét érinti. Ellenben a vagyoadó ép úgy, mint az örökösödési adó, mindazt egybefoglalja, ami a személy állandó jellegű (birtokból eredő) bevételeire következtetni enged. Egyéb jövedelmi elem egy elhúnyt után nem is marad s így az örökösödési adó igazán személyi adó; a vagyoadó pedig, ha mellette van jövedelmi vagy a keresetet érintő egyéb adó: csak a személyesített fundált jövedelem erősebb megterhelése.

De továbbmenve, utalnunk kell arra is. hogy évtizedünk adóreformjai a fenmaradt hozadékadókba is bevitték a személyi adó egyes elemeit vagy megerősítették azokban a már meglevőket. A mentes létminimum kiterjesztése az örökösödési adókban úgy, mint az ipar- és járadékadóban általános jelenség, de kevésbé meglepő, mint annak belevitele a legmerekbb hozadékadóba, a földadóba, a mit pedig Angliában úgy, mint Franciaországban látunk. Sőt az 1898. évi angol únance-act a földadót teljesen összefűzte a jövedelmi adóval az által, hogy kiveszi alóla azt, a ki 160 £ alóli jövedelemmel bírván, jövedelmi adót egyáltalán nem tizet s felére szállítja le a földadót, ha a jövedelmi adóalap 400 £-ot meg nem halad. Az összes egyéni kereseti viszonyok mérlegelését teszi lehetővé a porosz minta után készült osztrák repartitionális általános kereseti adó vagyis iparadó, mely a régi — adósatirává lett kereseti adó helyére lépett.

Arra is utalhatunk, hogy a személyi elem erősödött a tulajdonképi személyi adókban is. A háztartási terheket véve: az ú. n. gyermekszakasz, a gyermekek számával csökkenő adózás elve, nagyobb arányban érvényesült a porosz jövedelmi adóban s egyes kis német államok — pl. Bréma - jövedelmi adójában, bejutott az osztrák új jövedelmi adóba s fel van véve a legújabb francia reformtervezetbe is. Még tovább mennek a német és osztrák jövedelmi adók a háztartás terheinek számbavételével, mikor rendkívüli családi kiadások gyermekek és szegény hozzátartozók nevelése, eltartása, betegség s egyéb csapások — czímén nagyarányú kedvezményeket engednek; az új porosz vagyonadónál pedig hasonlóan kimúlik a kiskorú családtagokat fentartó nőket, apátián árvákat s a keresetképteleneket általában. Ugyancsak a személyi elem erősödését kell abban látnunk, hogy a német, osztrák s a németalföldi főegyesadó-reformok mentessé teszik az árva-, özvegyi nyugdíjigényeket, az ú. n. sociális biztosítást, sőt azon túl is az életbiztosítási díjakat, mire nézve megint jellemző, hogy az osztrák jövedelmi adótörvény továbbmenő mentességet nyújt akkor, ha a házastárs és gyermekek is biztosítva vannak. Ha nem is tökéletes tehát még az adóteher individualizatiója, ha még nehézkes is az előrehaladás ebben

az irányban: nyilvánvaló a törekvés, az adókiszabásnál nem elégedni meg a jövedelem vagy vagyon nagyságának megállapításával. hanem mindjobban számbavenni azokat a tényezőket, melyek az adóalany szabad jövedelmét erősebben megcsonkítják.

Hogy a bevallási kötelezettség meghonosítása szinte nélkülözhetetlen tényezője a személyi adóztatásnak, azt mondanunk sem kell. Nagyon sok ismétlésbe kellene bocsátkoznunk, ha részletezni akarnék azt a haladást, melyet a bevallási kényszer s annak sanctioi tekintetében évtizedünk felmutat. Anyuit azonban ki kell emelnünk, hogy a legújabb egyenesadó-reformoknak fényoldala ép az adókivetés helyesebb rendezése, a bevallások kiterjesztése s egyúttal azok ellenőrzésének szigorítása, a jogorvoslatok rendszerének kiépítésével kapcsolatban.

A második nagy elv: az adóteher igazi arányosítása, a gyengéken könnyítés s az erősebb vállakra való átrakása a terheknek, mi egyenesen a személyi adók behozatalával vált lehetővé: oly általános mottója valamennyi egyenesadó-reformnak, hogy szinte feleslegesnek látszik annak kiemelése. Csak néhány nagyobb lépést sorolunk fel a letárgyalt adóreformok köréből.

Az ú. n. létminimum emelkedett Angliában és néhány német államban; bevonult, mint egészen új elem, a németalföldi és osztrák adórendszerbe itt 600 frtig terjedőleg s megvan a francia jövedelmiadó-tervezetben. Igen nagy arányokban szerepelt — 4000 dollárig — az Egyesült-Államok 1894. évi jövedelmi adótörvényében s az ausztráliai gyarmatok jövedelmi adóiban is olv magas az. hogy ez adók szinte megfelelnek Bismarck eszményének, ki egykor a valóban jómódúak »Ehrensteuer«-évé akarta tenni a jövedelmi adót. Hogy az új porosz s a németalföldi vagyonadó mentesíti a kis vagytonokat, amaz 6,000 márkáig, emez 13,000 frt erejéig: az lényeges újítás a régi reáladókkal szemben, hol ily mentesség nem létezett. Az örökösödési adó alól való mentességeknél is találkoztunk kiterjesztésekkel.

Ami a legtöbbet emlegetett progressiót illeti: a szó legzorosabb értelmében véve ilyet nem találunk sehol. Nincs oly

adókulcs, mely végesvégig emelkednék s a nagy adóalapnál valahol meg ne állana.¹⁾ De évtizedünkben nagyon is érvényesült az a progressio, mely csak annyit jelent, hogy a nagy adóalap jóval nagyobb százalék szerint adózik, mint a kicsiny. Poroszországban 100,000 márkától kezdve az eddigi 3% helyet t 4° o az adó, Szászországban ugyanily, Hessenbeu hasonló változás van, míg a badeni jövedelmi adó 2.5%-ról 3.5%-ra emelkedett a nagy jövedelmeknél. Az osztrák jövedelmi adó finoman kidolgozott kulcsa nagy jövedelmeknél megüti az 5%-ot, míg 600 írtnál még csak 0.6%, s csak 3000 írt körül éri el a 0-ot, s 48,000 írtnál a 4-et. Ugyancsak emelkedő a fizetések adója, is, mely 15,000 írtnál 6%-ot ér el s így a jövedelmi adóval együtt már itt 9%-ra rúg. A németalföldi vagyonadó nagy vagyonnál egészen 2 pro milleig, vagyis a 4%-kal számítható hozadék 5%-áig megy, míg 50,000 írt értéknél még csak ennek felére rúg. Párhuzamos ezzel a jövedelmi adó kulcsa, mely azonban 3.2%-kal állapodik meg.

Ami azonban évtizedünk egyenesadó-reformjai közt tán a legfontosabb jele a progressio hódításának: az az, hogy ez elv az angol adórendszerbe is behatolt. Nem ugyan a jövedelmi adónál, bár egy kiváló pénzügyminister, Harcourt, elismerte a progressio helyességét ez adó szempontjából is és csak technikai akadályokra hivatkozott, melyek annak alkalmazását kizárják. A jövedelmi adó különben is 1898 óta 700 f-nn alul degressiv, attól kezdve egyenlő az adókulcs. De az 1894. évi új örökösödési adó már erős progressiv adó, mely 100 £-ig mentesen hagyja a hagyatékot, de attól 1%-on kezdve 8%-ig emelkedő kulcsot alkalmaz. Ez utóbbi százalék az 1 millió £-ot meghaladó hagyatékokra szól: oldalági örökösök ezen kívül külön adókat is viselnek, melyekkel együtt az adó maximumban 18%-ig emelkedik fel. Ezzel tehát elesett a progressio elleneseinek legerősebb, bevehetetlennek állított védbástyája, Anglia s most már, tekintettel az ausztráliai gyarmatokban uralkodó erős

¹⁾ Azok a rendszerek, amelyek bizonyos ponttól kezdve az adóalap növekedésével csak a többlet után szedik a maximális százalékot, szorosan véve folyton emelkedő kulccsal bírnak ugyan, de gyakorlatilag ez emelkedés számba nem jó. Ld. az osztrák, hesseni. németalföldi adókulcsra vonatkozó példákat.

progressív örökösödési adókra, Új-Zealand ismertetett progressív földadójára, valamint az Egyesült-Államokban nyilvánuló fejlődésre: el kell ismerniök, hogy az elv az egész nyugati kultúra területén uralomra jutott: egyetlen kivételével a latin faj államainak, mely kivétel azonban nem vet árnyat ez elv diadal-útjára. Különbösen is láttuk, hogy egy radikális kabinet, Bourgeois akiit, komoly kísérletet tett a progressív jövedelmi adó behozatalára a vezető latin állam, Franciaország egyenesadó-rendszerébe.¹⁾

Ezzel azonban nem mutattunk rá az adóreformok mindazon pontjaira, melyek a második nagy elvet, a teher jobb megosztását szolgálják. Ügy a személyes, mint a hozadékadók újabb intézményei közt nagyon sok olyan van, mely könnyíteni akar a szegény ember terhén. Legyen elég a porosz jövedelmi adónak s az osztrák társulati adónak a szövetkezetekre, s ugyancsak az utóbbinak a kis takarékpénztárakra vonatkozó kedvezményeire utalnunk s általában arra a tényre, hogy úgy a tőkekamatadónál, mint a jövedelmi adók keretében nagyon sok oly forrás marad mentesen, mely egyenesen a szegény ember bevételeit szokta képezni s még az örökösödési adónál is kiváló kedvezményt élveznek a szolgálati viszonyban állottak.

Mindezt egybefoglalva, ítéletünk nem lehet más, mint az, hogy évtizedünk reformjai nagy lépésekkel, szinte ugrás-szerűig közelebb vitték a nyugati kultúra államainak egyenesadó-rendszerét ahhoz a magas eszményhez, melyet napjaink tudományos irodalma felállított. Sokszor ócsárolt századunk mintha teljes erejét összeszedte volna, hogy utolsó évtizedében pótolja azt, amit ezen a téren eleddig elmulasztott. S bármit mondjanak is azok, akik korunk uralkodó eszméivel nincsenek megelégedve: azt az egyet el kell ismerniök, hogy a francia forradalom nagy jelszavai között az egyenlőség és testvériség ma jobban érvényesül a közteherviselésben, mint valaha. A haladás e téren az egyenes adóknál egy évtized alatt több, mint

¹⁾ Olaszországban Luzzati pénzügyminiszter az 1897/8 budget előterjesztésekor a progressív örökösödési adó behozatalát indítványozta. A Rudini kabinet bukásával e javaslat elesett.

azelőtt egész emberöltők alatt. Amit a régi abszolustikus állam az ő aprólékoskodó mindenbe-avatkozásával meg sem kísérelt s amit a Stnith-féle liberalismus s az u. n. jogállam sem adott meg: a mai eudamonistikus kultúrállam egész vonalon a legjobb akarattal igyekszik megvalósítani a közteherviselés arányosságát. Azt az arányosságot, mely *egyenlően* mér akkor, mikor a jó testvérek módja szerint óhajtja megosztani a terhet, kinek-kinek igazán ereje szerint. Azt az arányosságot, mely valódi solidaritást teremt egy egész nemzet minden osztálya közt, s ezzel nemcsak az ethikai követelményeknek tesz eleget, hanem a legkönnyebben elviselhető módon elégti ki a közszervezetek folyton növekedő szükségleteit, legkevésbé támadja meg az egyesek és egész osztályok erejét és jólétét.

Mondanunk sem kell, hogy az adóreformok itt jelzett iránya csak egy részlete, kiegészítő eleme annak a nagy társadalmi reformmozgalomnak, melyet jól-rosszul socialpolitikai vagy ethikai iránynak szokás nevezni s amely szakítva a liberalismus optimistikus nyugalmával — erős reformokkal kívánja a társadalmi solidaritás nagy elvét érvényesíteni a gyengék, elmaradottak javára. Ez a nagy mozgalom, a legfontosabb azok közül, melyeket századunk a küszöbön álló XX. századnak örökre hagy: fogja továbbvezetni, fejleszteni az egyenesadók reformjait is. S ha e mozgalomnak, mint reméljük, sikerülni fog megóvni a jövő társadalmát és államát attól a salto mortaletól, melyet vele a socialdemocratia megtétetni akar: ebben némi érdeme lesz azoknak a reformoknak is, melyeket évtizedünk az egyenes adóztatás terén megindított.

A külföld adóreformjaira szorítkozván, feladatunk körén kívül esik a hazai egyenesadó-reform kérdésére kitérni. Am az a mérték, melyet a vezető kultúrállamok adópolitikájának legújabb alakulása nyújt: legalább arra jó, hogy a reform halaszthatlanságáról feltétlenül meggyőzzön. Szakköreinkben teljes az egyetértés az iránt, hogy mai egyenesadó-rendszerünk, mely az abszolútismus korának adórendszerén alapszik, s annak idején valóban a kor színvonalán állott, ma már elavult s majd minden ízében korhadt. Semmi sem köthet bennünket ez idegen eredetű s a hetvenes évek pénzügyi nyomorát visszatrükröző adóképletekhez. Szerencsénk, hogy a külföld oly kevésé

ismeri egyenes adóztatásunkat, nevetségesen magas adókulcsaival, borzasztó aránytalanságaival s cynikus moráljával, mely valóságos satirává teszi egyik-másik egyenesadókat. Valóban nagy ideje már, hogy ez az adórendszer gyökeres reformon menjen át. Az 1848. évi törvények meghozták a közteherviselés nagy elvét: ám a jövő feladata, hogy ezt kiegészítse a közteherviselés arányosításának nem kevésbé fontos elvével. Az adóteher igazságos megosztására annál nagyobb szükség van nálunk, mert közterheink sokkal súlyosabbak, mint a gazdag és fejlettebb nyugati nemzetekéi. Végre is, hazánknak be kell lépni azon államok sorába, melyek komolyan hozzálátnak socialis kérdéseik megoldásához, minek egyik kiegészítő része az adózás reformja. A föld már alá van szántva s csak a jó magvetőt várja, ki az idők teljességében elhintse az áldást hozó magvakat.

NÉP SZAPORODÁSUNK KÉRDÉSE A XX. SZÁZAD KÜSZÖBÉN.

RÁTH ZOLTÁN,

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1901. évi január hó 14-iki ülésén.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1901.

Természetes vonása az az emberi léleknek, hogy, mikor az idők egy-egy mértföldkövéhez ér, magába mélyed, végigfutja a múltat, összeméri az elért sikereket s a történelmi emlékeket, felbecsli azt, a mi értéke van, anyagiakban és szellemiekben egyaránt s végül felteszi a kérdést, hogy mit várhat a jövőtől?

A mit az egyes ember tesz, ugyanazt teszik a nemzetek is nagyban. Ok is elkészítik koronkint a maguk nagy mérlegeit, leltározzák anyagi és szellemi erőiket, hogy aztán levonják a múlt tanulságait s útmutatást merítsenek a jövőre vonatkozólag.

Két század mesgyéjén, most, mikor egy oly századot fejezett be az emberiség, melyről legélesebb bírálóinak is el kell ismerniök, hogy soha nem látott gyors átalakulást hozott magával az emberi élet majd minden terén: csak természetes, hogy kétszeres érdeklődéssel és buzgósággal látnak a kultúrnépek nagy mérlegeik felállításához. Folyik a lázas statisztikai munka mind az öt világrészben. Elöl jár ebben az a 76 milliónyi népességű köztársaság, melynek nyíltan bevallott ambíciója az, a XX. század leggazdagabb országává lenni: az északamerikai Egyesült-Államok már a múlt év június 1-én megtartották népszámlálásukat s az e célra külön épített palotában ¹⁾ ezernél több lyukgató-gép és 140 Hollerith-féle számláló-gép zakatol, hogy már 1902. közepére készen lehessenek a főbb jelentések, melyek nemcsak a népesség számát és demográfiai jellem-

¹⁾ A Censuspület területe 8000 □ méter.

zését, hanem igen tüzetes üzemstatistikát, vagyis a mezőgazdasági és ipari termelés statistikáját is fogják tartalmazni,¹⁾ a minthogy az Unió censzusi tudvalevőleg nem egyszerű népszámlálások, hanem a társadalomstatistikának majd minden terére kiterjedő általános adatgyűjtések.²⁾ Hogy ez óriási munkára az Unió nemcsak anyagilag hoz hatalmas áldozatokat, — az előirányzat szerint is már az első 3 évi munka 10 millió dollárnál többre fog kerülni, hanem gondoskodik a kellő szellemi munkamegosztásról is, arra nézve elég legyen felhoznom, hogy a feldolgozásnál nagyszámú nemzetgazdasági szakképzettséggel bíró munkaerő segédkezik s hogy az egész számlálás módszerének, feldolgozásának és közzétételének meghatározása egy ismert szakembernek, W. F. Willcoxnak kezében van, ki a Cornell-egyetemen a statisztika tanára.³⁾

Folyik a népszámlálás feldolgozása már a kontinensnek abban a hatalmas államában is, mely a XIX. századnak köszöni egységét (és ép az utolsó évtizedeknek azt a hallatlan gazdasági fellendülést, mely komolyan féltékenynyé tette már Angliát is): Németországban. S habár csak öt évvel előbb, 1895-ben, egy és ugyanazon esztendőben kétszer is összeszámlálta 52 milliónyi lakosságát s teremtett oly foglalkozási és üzemstatistikát, mely 18 hatalmas kötetben ⁴⁾ feldolgozva, e nemben minden elődjét felülmúlta:⁵⁾ 1900 december 1-én újból összeírta népét és sok oly mozzanatra kiterjesztette az összeírást, melyet eddig számba nem vett.⁶⁾

¹⁾ Az 1899. évi márczius 3-iki s azt kiegészítő 1900. évi február 1. törvény szerint.

²⁾ Külön jelentések fogják adni a nevelés és közoktatás, a szegényügy, a jótékonyág statisztikáját, az elmebetegek, vakok, siketnémák kimutatását; a bűnügyi statisztika, az államok stb. pénzügye, a villamosság kihasználása, táviró, távbeszélő, vízi és szárazföldi szállítás, bányászat, vasutak külön census-tárgyak.

³⁾ az V. osztály vezetője.

⁴⁾ Nem kevesebb, mint 10,000 nyomtatott lap.

⁵⁾ A legszebb elismeréssel adózott a birodalmi statisztikai hivatal e nagy munkájának maga a német császár, mikor úgy nyilatkozott, hogy e munka más országok e nemű összeírásait teljességre és pontosságra messze túlhaladta.

⁶⁾ így az anyanyelvre, a lakó- és foglalkozási hely viszonyára,

Hazánk pontosan az új század küszöbén, a hagyományainknak megfelelő, bár gyakorlatilag nem szerencsésen választott újévi határidőben hajtotta végre a számlálást. Hátra van még s ez év folyamán fog megtörténni az évszázados népszámlálás sok európai államban, köztük Olaszországban is, melynek oly kiváló tevékenységű statisztikai hivatala, pénzügyi okokból, már 20 évre kénytelen nélkülözni a minden statisztikai művellet alapját képző népszám megbízható megállapítását.

Semmi kétség, a saecularis népszámlálások nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is minden eddigit felülmúló gazdag anyagot fognak felhalmozni a népesedési viszonyok megismeréséhez s a demográfia tudományos kérdéseinek megvilágításához. Mert a haladás lényege nem abban van, hogy a számláló mindig több és több kérdést tesz: hanem abban, hogy a nyert adatok egymást úgy egészítik ki, hogy azok egymással összeköttetésben feldolgozva mindig mélyebb és mélyebb bepillantást engednek az emberi társadalom szövevényeibe. A régebbi számlálások először kérdeztek s aztán nézték, hogy mit lehet a nyert feleletekből kiolvasni: a modern számlálás előbb megállapítja azt, hogy minő — sokszor nagyon összetett — viszonyok felderítésére van szüksége a tudománynak s a gyakorlati politikának, s aztán keresi, hogy mely kérdéseket kell tennie, hogy a feleletek combinatiója majdan számot adjon a kívánt viszonyokról. Ez a mélyreható különbség választja el a régi népszámlálást is, mely eredetileg nem volt egyéb közigazgatási és adóügyi rendszabálynál, a mai népszámlálástól, mely a társadalmi tudományok és társadalmi politika egyik közös alapját van hivatva képezni.

Ma, mikor a nagy munka javában folyik, szinte időszerűtlennek látszik populationistikai kérdésekkel foglalkozni ez előkelő helyen, honnét annyi, nálam sokkal illetékesebb szakember számolt volt be hazai statisztikánk legfontosabb műveleteinek

vakokra és siketnémákra, — e bajok eredetét is kutatva, — a háztartásoknak összetételére, a tengeri hajók népességére vonatkozólag. Lásd Zahn F. értekezését »Die praktische Bedeutung der deutschen Volkszählung« a »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik« III. F. 20. B. 1900 októberi füzetében.

eredményeiről. S ha mégis teszem ezt. úgy érzem, tartozom annak indokolásával.

Egyik indokom az, hogy e helyen bizonyos szünet állott be demográfiai viszonyaink tárgyalásában.¹⁾ Nem panaszkép mondom ezt, mert nagyon jól tudom, hogy hivatalos statisztikánk rohamos fejlesztése, páratlan központosítása s a terjedelmes kiadványok olyan igényeket támasztottak szakembereink munkaerejével szemben ép az utolsó évtizedben, minőre eddig példa nem volt. De azért mégis sajnálnunk kell a demográfiai értekezések hiányát, nemcsak Akadémiánk hagyományainak szempontjából, hanem azért is, mert sehol annyira szükség nincs a statisztikai eredményeknek a művelt közönséggel való magyarázó közlésére, mint Magyarországon, melyet egy ismert nevű publiczistánk — teljes joggal — a számiszony hazájának nevezett. Hiába várjuk nálunk azt, hogy más szakok képviselői avagy a közélet emberei végigböngésszék azokat a valóban nagyranőtt táblázatokat, a melyeket a hivatal sűrű egymásutánban közzétesz, hogy azokból alkossanak maguknak ítéletet viszonyaink fejlődése, haladásunk vagy stagnálásunk felől, mint a hogy azt a Nyugat népeinél látjuk. Ott a statisztika közkinccs; — nálunk bolt tőke az, hacsak meg nem eleve-níti az általánosan érthető átültetés a számok országából a szavakéba.²⁾

Akadémiánk: »Értekezések a társadalmi tudományok köréből« című kiadványsorozatában az I. kötet 2, a II. k. 2, a III. k. 4, a IV. k. 1, az V. k. 2, a VI. k. 2, a VII. k. 2, a VIII. k. 1, a IX. k. 2, a X. k. 1 statisztikai tárgyú felolvasást tartalmaz, holott a XI. és XII. kötet ilyenekben szűkölködik. A Közgazdasági (illetve azelőtt Nemzetgazdasági) Szemle 1889. évfolyama azonban 1, 1890. szintén 1, az 1891. évfolyam 2, az 1892. évf. 1, az 1893. évf. 1 (adóstatistikai), az 1894. évf. 2, 1895. évf. 1 (igazságügyi), 1896. évf. 1 s végül az 1898. évf. 1 oly statisztikai értekezést hozott, mely Akadémiánk II. osztályában olvastatott fel. Az utolsó demográfiai tárgyú felolvasás 1895 decemberében volt.

²⁾ Ebből a szempont nagyon szerencsés rendelkezése a m. kir. központi statisztikai hivatalról szóló, statisztikai igazgatásunk alapját képező 1897. évi XXXV. t.-cikknek az, hogy a miniszterelnök a költségvetés bemutatásával egyidejűleg az országgyűlés elé tartozik terjeszteni a kormány működését s az ország »közállapotait« ismertető jelentését (5. §.). Az utóbbi ismertetés a központi statisztikai hivatalban készül s nagyon becses demográfiai részt is tartalmaz, bár az 12—14 negyedrélt lapot meg

Második indokom az, hogy még jó időbe fog kerülni, míg a századforduló népszámlálásai teljesen feldolgozva, alkalmassá válnak arra, hogy azok alapján a tudományos igényeknek megfelelő demográfiai viszonylatokat, arányszámokat megállapíthassuk s a következtetéseket azokból levonhassuk. Különösen, ha a nemzetközi összehasonlítások talaján akarjuk e munkát végezni, hazai népesedési jelenségeinket a külföldéihez akarjuk hozzámérni, mint arra szükség is van, hogy tisztán láthassunk. Ehhez még egy kis évtöd kell. Pedig vannak népesedésünk menetében oly újabb és legújabb mozzanatok, melyeket a népszámlálás eredményeinek ismerete nélkül is tisztázhatunk s a melyek felderítésével, okaik felkutatásával s tanulságaik hasznosításával, szerény nézetem szerint, érdemes mielőbb, érdemes sürgősen foglalkozni. Ezekre a mozzanatokra óhajtom felhívni a tisztelt osztály figyelmét ez ünnepélyes órában, az első alkalommal, hogy osztályunk az új században felolvasó ülésre összejött.

Hogy az utolsó évtized népesedési jelenségeit jellemezhessük, egybe kell azokat vetni a régebbi adatokkal. Teljesség

nem halad. Kívánatosnak tartom, hogy a hivatal jelentése a M. Statisztikai Évkönyvbe is felvétsék.

Viszont azonban felettebb sajnálnunk kell azt, hogy a Közgazdasági és statisztikai Évkönyv, melyet a kilenczvenes évek első felében a 31. T. Akadémia nemzetgazdasági bizottságának megbízásából és az Országos m. k. statisztikai hivatal támogatásával Jekelfalussy József és Vargha Gyula szerkesztettek, megszűnt. E munka, melyről Keleti Károly egyik legutolsó értekezésében (A statisztika hazai és nemzetközi művelése, a Nemzetgazdasági Szemle 1891. évi augusztusi számában) méltán mondotta, hogy »el van ismervé, hogy a külföld egy államának sincs különjék«, széles nemzetközi alapon tárgyalta demográfiai, közgazdasági viszonyainkat. Ma nemzetközi statisztikai adatokat a Központi statisztikai hivatal egyáltalán nem közöl. Holott az 1897. évi XXXV. t.-cz. 1. §. utolsó bekezdésében kötelességévé teszi ily adatok gyűjtését »összehasonlítás czéljából«. Ám ez adatgyűjtésnek a nagy közönség csak úgy veszi hasznát, ha a nemzetközi összehasonlítások tényleg közzétételnek.

Igen nagy elismerést érdemel statisztikánk főorganuma a Statisztikai havi füzetekben megjelenő, a gyorsaság netovábbját képviselő közleményeiért. Sajnos azonban, hogy viszonyaink közt, magyarázó szöveg hiányában, e jelentések érdeklődésre nem tarthatnak számot s csak egy pár kikapott szám lát — sokszor igen lapos élecek kíséretében — szélesebb elterjedést napilapjaink hasábjain.

okáért egybeállítottam az összes számokat, melyek az egész magyar állam, illetve az ú. n. anyaország egész népességének mozgalmáról, a születéseket a halálozásokat értve, tudomásom szerint rendelkezésünkre állanak:¹⁾

Év	a) Egész államban ²⁾			b) Anyaországban ³⁾		
	élve- szülöttek	halálozás	term. szá- porodás	élve- szülöttek	halálozás	term. szá- porodás
1852	—	—	—	526,345	367,468	158,876
1853	—	—	—	507,434	435,421	72,013
1854	536,598	555,193	— 18,685	466,774	463,220	3,554
1855	557,684	648,300	— 91,216	482,796	565,828	— 74,032
1856	573,705	460,181	113,524	486,263	365,998	120,265
1857	620,296	443,002	182,394	532,230	378,951	152,279
1858	—	—	—	518,447	427,539	90,908
1859	—	—	—	540,491	387,351	153,140
1864	612,174	—	—	513,152	—	—
1865	627,043	454,243	172,800	531,082	380,472	150,610
1866	—	—	—	546,110	504,043	42,067
1867	—	—	—	506,234	434,434	69,800
1868	—	—	—	557,841	443,799	114,042
1869	—	—	—	566,123	424,106	142,017

¹⁾ Az ötvenes és hatvanas évek adatgyűjtése az abszolút kormány műve volt. Idéztem »A magyar korona országainak 1890. és 1891. évi népmozgalma« című, a M. statisztikai közlemények új folyama V. köteteként megjelent kiadvány általános jelentésében a 66. és 84. lapokon.

²⁾ A katonai lelkészek által anyakönyvezett csekély számú születés és halálozás nélkül, egészen 1896-ig.

³⁾ Az ötvenes és hatvanas években még a katonai határőrvidék nélkül. A katonai lelkészek által anyakönyvezett születések és halálozások az 1896. év előtt nem foglaltatnak e számokban. Egyébiránt e számok az egész államra vonatkozólag: 1883—85. átlagában élveszületött 238, 1886—90. 230, 1891—95. 193, ugyanekkor halálozás az öt évi átlagban 467. Fiamét 1876 óta az anyaország számaiba foglaltam.

Év	a) Egész államban			b) Anyaországban		
	éve- szülöttek	halálozás	term.sza- porodás	éve- szülöttek	halálozás	term.sza- porodás
1870	—	—	—	570,682	440,085	124,607
1871	—	—	—	591,148	535,350	55,798
1872	—	—	—	563,362	580,445	17,083
1873	—	—	—	566,792	874,055	307,263
1874	—	—	—	572,444	571,728	716
1875	692,885	575,361	117,524	608,440	501,001	107,439
1876	704,856	544,079	160,777	617,382	471,031	146,351
1877	669,816	561,541	108,275	589,194	492,380	96,814
1878	665,392	576,209	89,183	585,314	513,198	72,116
1879	713,584	555,522	158,062	629,805	492,732	134,163
1880	672,352	582,771	89,579	589,277	520,570	68,707
1881	676,891	541,880	134,011	595,222	483,604	111,618
1882	696,682	561,579	135,103	618,024	501,404	111,520
1883	718,634	515,875	202,809	630,105	450,705	179,300
1884	749,963	503,766	237,197	649,709	439,017	210,692
1885	737,110	523,863	213,247	644,381	463,277	181,104
1886	759,617	527,155	232,462	662,434	468,676	193,758
1887	744,480	568,533	175,947	649,400	505,704	143,696
1888	745,636	544,478	201,158	650,551	479,061	171,490
1889	753,086	512,852	240,234	656,273	447,133	209,150
1890	761,316	563,021	198,295	615,169	490,126	124,043
1891	742,202	580,772	161,430	647,861	508,650	139,211
1892	712,414	618,245	94,169	621,568	531,256	90,312
1893	758,021	554,474	203,547	663,608	479,818	183,790
1894	744,780	546,731	198,049	648,581	473,747	174,834
1895	756,703	538,373	218,330	657,701	468,449	189,252
1896	742,936	530,368	212,568	647,977	455,969	192,008
1897	748,097	529,020	219,077	651,667	453,715	197,952
1898	706,833	524,390	182,443	614,255	456,736	157,519
1899	743,272	514,334	228,938	644,577	448,756	195,821

A táblázat kiegészítésére még hozzátehetem, hogy az 1900. év első tizenegy hónapjának előleges adatai szerint ¹⁾ a XIX. század utolsó éve igen kedvező volt, a mennyiben a születések meghaladták az előző év megfelelő időszakának születéseit s mivel a halálozási szám valamelyest apadt, a népszaporodás felülmúlta a szintén erős 1899. évit.

Immár majdnem egész félszázadra visszatekintő népese-
desi statisztikánk abszolút számai már magokban is sok jellemvonást árulnak el népünk demográfiájából. Különösen fel-
tűnik a rovatok erős hullámzása, melyhez foghatót Európa nyugatán, a fejlett közgazdaság és közegészségügyi igazgatás áldásait élvező népeknél nem találhatunk. Egy-egy rossz ter-
més erősen leszorítja, az utánna következő jó aratás magasra felszökteti a születések számát; halálozási rovatunk menete pedig épenséggel a járványok játéka: egy kolera vagy gyermek-
járványok úgy felduzzasztják azt, hogy népesedési mérlegünk, a természetes szaporodás eredménye egyszerre megromlik, sőt szenvedővé válik, halálozási többlet, népfogyás áll be. Am mind-
járt hozzátésem, hogy ez utóbbi az utolsó negyedszázadban már nem fordult elő, sőt 1881 óta csakis egyetlenegy év — az 1892. év — volt olyan, melyen a népesség természetes szapo-
rodása akár az egész államban, akár a szűkebb értelemben vett Magyarországon 100,000 fön alulmaradt volna. A viszony-
lagos számok áttekintésénél lesz alkalmunk ez örvendetes jelen-
séget tüzetesen vizsgálni: itt elég lesz rovataink egy másik fel-
tűnő alakulására hívni fel a figyelmet.

Már nyers számaink szemlélete mutatja, hogy a népmoz-
galom elemei az utolsó időkben mintegy megállapodtak, sőt még absolute véve is hanyatlottak. Míg az ötvenes és hatvanas évektől a hetvenesekig, illetve a nyolczvanasokig igen emelkednek rovataink, ettől kezdve fordulat áll be. Így az élveszülöttek absolut száma, az egész államot véve, 1886-ban érte el leg-

¹⁾ A Statisztikai Havi Közlemények IV. évfolyama, 1900 novem-
beri száma. Volt ugyanis az élveszülöttek száma az egész államban 1890.
első 11 hónapjában 688,477, az elhunytaké 469,381, a szaporodás 219,096,
szemben az 1899. évi megfelelő adatokkal, melyek a fenti sorrendben
685,841, 471,828, illetve 214,013.

magasabb pontját, 759,617 szülöttel,¹⁾ mely számot azóta csak megközelíteni,²⁾ de utolérni nem tudtunk. Ellenben háromszor sülyedt le e szám a kilenczvenes években oly alacsonyra,³⁾ minőre a nyolczvanas évek első három éve óta nem volt példa. Ezzel szemben — szerencsére — a halálozások abszolút száma is csökkent, de csak a század utolsó öt évében, a mikor az ötévi átlag alul maradt még a nyolczvanas évek első felének ötévi átlagán isd) Ennek és csakis ennek a csökkenésnek köszönhetjük azt, hogy a természetes szaporodás mérlege az utolsó két évtizedben nem változott, sőt a kilenczvenes években valamilyen jobb az előző évtizednél.⁵⁾

Mindeme mozzanatokot tisztább világításban látjuk a viszonylagos számokban. Mivel azonban ezek kiszámításához a népesség pontos ismerete szükséges, csak természetes, hogy a népszámlálások időpontján s azok közvetlen közeién túl csak az interpolálás kisebb-nagyobb önkényével állapíthatjuk meg az alapot és számaink többé-kevésbé hozzátétőlegések lesznek. A természetes népszaporodás s a népszámlálás eredményeinek összevetéséből az 1870 — 91. évek közt rajzolhatjuk meg legbiztosabban népmozgalmi elemeink képét: a régebbi évek úgy, mint a legújabbak csak nagyon feltételes értékűek. A Központi m. kir. statisztikai hivatal által közölt legújabb arány-

1) Ha csak Magyarországot veszszük, a szó szorosabb értelmében, Fiume beszámításával, az 1893. év valami csekélységgel, nem egészen 1200 újszülöttel kedvezőbb, mint volt az 1886. év. Az egész állam népességét véve azonban az 1893. év közel 1600 újszülöttel kevesebbet adott, mint hetedik előzője, mit Horvát-Szlavonországok hiánya idézett elő.

2) Nevezetesen 1893-ban 758,021 szülöttel és 1895-ben 756,703 szülöttel, tehát még a kilenczvenes évek első felében.

3) Még pedig 1890-ben 701,316-ra, 1892-ben 712,414-re és 1898-ban 706,833-ra; a nyolczvanas években már 1883. 718,684 születést mutatott.

4) Az egész birodalom átlaga volt 1881—85-ben 529,563 halott, míg 1896—1900 közt megközelítőleg (az utolsó hónap ismeretlen még) 522,000 haláleset fordult elő évente.

5) A természetes szaporodás évi átlaga 1881—90 közt 1 90,576 főre rúgott, 1891 — 900 közt megközelítőleg (az utolsó hónap ismeretlen) 194,000-re ment. Ám a javulás csak az abszolút számokra áll, viszonylag romlott a mérlegünk. Lásd lent.

számok a természetes szaporodás egész összegét hozzáütik az 1891. évi népszámlálás polgári népességéhez,¹⁾ mi nyilván túl magas osztót ad, mert a jelentékeny kivándorlás okozta vesztésünköt számba nem veszi.²⁾ A túl magas osztó az arányszámokat az utolsó években kelleténél alacsonyabbá teszi.

Az ötvenes évek arányszámainak kiszámítása — a népmozgalmi adatok folytonosságihiányainál fogva is — alig érdemli meg a fáradságot; elég annyi, hogy igen hullámzó halálozási arány mellett a birodalmi születési arányszám ezerre 44 körül állott,³⁾ mi szépen egyez a későbbi átlagokkal.

1865 óta arányszámaink, mindig ezer lakosra számítva, következők:

Év	a) Egész állam:			b) Magyarország (Piuméval)		
	élve- szülöttek	elhuny- tak	term. sza- porodás	élve- szülöttek	elhuny- tak	term. sza- porodás
1865	—	—	—	40'6	39'2	11'4
1866	—	—	—	41'2	38'0	3'2
1867	—	—	—	38'0	32'8	5'2
1868	—	—	—	41'5	33'0	8'5
1869	—	—	—	41'7	31'2	10'5

¹⁾ Hogy hivatalos statisztikánk csak a polgári népességet veszi osztóul, annak régebben még volt valamelyes értelme, mikor a katonai lelkészek által anyakönyvezett népmozgalom nagysága vagy területi megoszlása ismeretlen volt; ma azonban e gyakorlat értelmét veszítette s a nemzetközi összehasonlításokat zavarja.

²⁾ »A m. kir. kormány 1899. évi működéséről és az ország közállapottairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv« című hivatalos kiadvány 209. l. közel 300,000-re teszi az 1890-től az 1899. év végéig kivándorlottak többletét a bevándorlottak fölött. Ez alapon az új század küszöbén hozzávetőleg kerek 300,000-el kell apasztani a természetes szaporodás által növelt osztót.

³⁾ Lásd »A magyar korona országainak 1890. és 1891. évi népmozgalmá« (Magyar statisztikai Közlemények új folyam. V. kötet) Bpest, 1893. 07. lapját.

Év	a) Egész állam			b) Magyarország (Fiumével)		
	élve- szülöttek	elhuny- tak.	term.sza- porodás	élve- szülöttek	elhuny- tak	term.sza- porodás
1870	—	—	—	41'7	32'5	9'2
1871	—	—	—	43'0	38'9	4'1
1872	—	—	—	41'0	42'2	— 1'2
1873	—	—	—	42'3	65'1	— 22'9
1874	—	—	—	42'6	42'6	0'0
1875	—	—	—	44'9	36'9	8'0
1876	45'8	35'4	10'4	45'7	34'9	10'8
1877	43'2	36'8	7'0	43'3	36'2	7'1
1878	42'8	37'0	5'8	42'8	37'6	5'2
1879	45'7	35'5	10'2	45'6	35'9	9'7
1880	42'8	37'1	5'7	42'7	37'7	5'0
1881	42'1	34'6	8'5	43'1	35'0	8'1
1882	44'1	35'5	8'6	44'2	36'1	8'1
1883	45'0	32'3	12'7	45'0	32'2	12'8
1884	45'9	31'2	14'7	45'8	31'0	14'8
1885	45'0	32'0	13'0	44'9	32'3	12'6
1886	45'8	31'8	14'0	45'6	32'3	13'3
1887	44'4	33'9	10'5	44'3	34'5	9'8
1888	44'0	32'2	11'9	44'0	32'3	11'7
1889	44'0	29'9	14'0	43'8	29'9	13'9
1890	40'6	32'6	8'0	40'7	32'5	8'2
1891	42'6	33'4	9'2	42'5	33'4	9'1
1892	40'6	35'2	5'4	40'5	34'6	5'9
1893	42'8	31'3	11'5	42'9	31'0	11'9
1894	41'7	30'5	11'1	41'4	30'2	11'2
1895	41'8	29'7	12'1	41'5	29'5	12'0
1896	40'3	28'8	11'5	40'4	28'4	12'0
1897	40'3	28'5	11'8	40'1	27'9	11'2
1898	37'7	27'9	9'8	37'4	27'8	9'6
1899	39'2	27'1	12'1	38'9	27'1	11'8

Év	a) Egész állam			b) Magyarország (Fiumével)		
	élve- szülöttek	elhuny- tak	term.sza- porodás	élve- szülöttek	elhuny- tak	term.sza- porodás
1866—70. átlag	—	—	—	40'8	33'5	7'3
1871—75. »	—	—	—	42'7	45'1	— 2'4
1876—80. »	44'0	36'2	7'8	44'0	36'5	7'5
1881—85. »	44'0	33'1	11'5	44'0	33'3	11'3
1886—90. »	43'7	32'1	11'7	43'7	32'3	11'4
1891—95. »	41'9	32'0	9'9	41'8	31'7	10'0
1896—99. 1) »	39'4	28'1	11'3	39'2	27'5	11'4

Bár még a hatvanas években s a hetvenesek első felében sem tekinthetjük népesedési statisztikánk arányszámaikat teljesen biztosaknak:²⁾ sorozatunk elég homogén arra, hogy belőle népszaporodásunk tényezőinek fejlődését kiolvashassuk. Nem foglalkozom ezúttal az egyes évek viszonyaival. Ezeket, és nevezetesen a születési arányszámokat az aratással való összefüggésükben behatóan tanulmányozták statisztikusaink³⁾ s az 1876—91. évekre vonatkozólag a házasságkötésekkel együtt a gazdasági évnél megfelelő hónapok szerint feltüntettem volt ez összefüggést a magyar korona országainak 1890. és 1891.

1) A mennyire az első 1 hónapból az egész 1900. évre következtetni lehet, a születési arányszám meg fog felelni azon átlagnak, melyet az előző 4 év adott; a halálzásoknál pedig annál valami kevéssel kedvezőbb lesz az eredmény, úgy hogy az egész évtöd arányszámai nem lesznek rosszabbak, sőt a szaporodás valamivel nagyobb lesz, mint a négy éves átlag mutatja.

2) A forrásbiralat demográfiai statisztikánk régebbi adataival szemben érdekes és fontos feladat volna, melyre azonban csak a statisztikai igazgatás benfentesei vállalkozhatnak sikerrel. Feltűnő jelenség pl. hogy az anyaország népessége 1870—81 közt a népmozgalmi kimutatások szerint 481,465 lélekkel nevedett volna, de a két népszámlálás adatai közt csak 170,474 főnyi különbség van.

3) A régebbiek közül elég legyen Láng: »Magyarország népességi statisztikája« 345. és 352. l., és Földes Béla: »Magyarország statisztikája stb.« 144. l. utalni.

évi népmozgalmát tárgyaló hivatalos kiadványban.¹⁾ Utaltak szakembereink a születési arány és a halálozás közti összefüggésre: a nagyobb pusztulás a pótlás kívánságát ébreszti fel s a régi physikusok »horror vacui« tétele éled fel a demologia terén.²⁾ A halálozási arányok felett természetesen első sorban a járványok és kiváló mértékben a gyermekjárványok döntenek. Az 1872 3. évi kolera borzasztó pusztításai nemcsak egy évtizedre megrontották népességünk mérlegét, hanem oly szomorúvá tették az 1881. évi népszámlálás eredményét, hogy a külföld annak alapján egyenesen stagnáló népnek tartott bennünket³⁾ s e rossz hírünket nem egyhamar lehet megjavítani. Ám e járvány nyomait az 1881. évi népszámlálás alapján ellenőrizve, eléggé pontosan követték statisztikusaink;⁴⁾ kevésbé vizsgálták ellenben a gyermekjárványok útjait, holott azok kiczövekelése közegészségi politikánknak is nagy szolgáltatokat tehetne.

Ez alkalommal csak a nagy vonásokat, a fejlődés irányát megjelelő átlagokat vizsgálva, úgy a születéseknél, mint a halálozásoknál nagymérvű változást észlelünk a század utolsó évtizedében. Az emberi akarattól független halálozásokon kezdve: a kilencvenes évek határozott, felettébb örvendetes javulást tüntetnek fel. 1894 óta, mikor már az 1891—92. évek gyermekjárványainak nyomai is elvonultak fölöttünk,⁵⁾ a halálozási

¹⁾ Idézve már fentebb. Lásd a 68. lapot.

²⁾ Legújabban megint »A magyar korona országainak 1897. évi népmozgalmi statisztikája« (Magyar statisztikai közlemények, új folyam, XXII. kötet, Budapest 1900) 38—39. lapján. Ugyanott lásd a termésekkel való kapcsolatot.

³⁾ Így Loua szerint hazánk népessége csak 294 év alatt kétszeresződne meg, a »Handwörterbuch der StaatsAvissenschaften« pedig a 2000. évre csak 15 milliónyi lakosságot vár Magyarországon (társországok nélkül)!

⁴⁾ Keleti Károly: »Magyarország népesedési mozgalma 1864—1873-ban és a kolera« című, Bpsten, 1875-ben megjelent füzetében. Lásd továbbá a Láng-féle »Népességi statisztika« 467. s köv. 1. és »Népünk korviszonyai és halálozási statisztikánk« című értekezésem 35. s k. 1.

⁵⁾ 1891-ben száz elveszülöttre 41.i gyermekhalálozás jutott, 1892-ben pedig ép 46'1. E gyermekjárványok kiterjedését kimutattam »A magyar korona országainak 1892. és 1893. évi népmozgalma« (M. statisztikai Közlemények, új folyam, VIII. k.) 26., 27. és 35. lapjain.

arány ezerre alulmaradt a 31-en, sőt az utolsó években, remélhetőleg 1900-ban is, a 28 alá is lesüllyedt. Egész sorozatunkban nem találunk ily kedvező arányokat — az egyetlen 1865. év tán nem is kifogástalanul pontos adatát kivéve.

A halálozási arány e hirtelen javulását kétségtelenül az egészségügyi viszonyok javulása, nevezetesen a járványok és itt is főleg a gyermekbetegségek kimaradása okozta. Igazolja ez állításomat a következő táblázat. A halálozásokból esett a gyermekhalálzásra — az 5 éven aluliakat értve s a gyermekhalálozását az élveszülöttekhez is viszonyítva:

Év	A halottak közt 5 éven aluli		Az élveszülöttekhez viszonyítva, gyermekhalott	
	a) egész államban	b) Magyarország (Fiumével)	a) egész államban	b) Magyarország (Fiumével)
1881—85	50.7%	50.8%	37.6%	37.9%
1886—90	52.3%	52.6%	38.8%	38.9%
1891—95	52.3%	52.5%	40.1%	40.9%
1896	49.9%	49.9%	35.6%	35.1%
1897	49.7%	48.9%	35.1%	34.1%
1898	48.3%	48.4%	35.6%	36.0%
1899	46.4%	46.8%	32.1%	32.4%

nem oly kedvezőnek mutatkozott,¹⁾ mint az előző év s így az 1900. év az 1896—900. lustrum átlagát még javítani fogja: kiszámíthatjuk, hogy egyedül a gyermekhalálozási arány javulása az 1896—99. években évente átlag 40,441 esettel csökkentette a halálozások számát, vagyis más szóval, ha e javulás nincs, ezerre számítva az egész Magyarbirodalomban nem 28.1, hanem 30.3 halálozást kaptunk volna.²⁾

¹⁾ A »Statisztikai havi Közlemények« IV. évf. csak a 7 éven aluli és felüli elhunytakat különbözteti meg, mi a fentiekkel való pontos egybevetést ugyan akadályozza, de a gyermekhalandóság menetéről époly jó képet ad. Az első 11 hónapban az egész birodalomban 3432-el több 7 éven aluli hunyt el, mint 1899 megfelelő hónapjaiban.

²⁾ A számítás a következő. Száz élveszülöttre 1891—95. évek átlá-

Ugyanezen tény derül ki akkor, ha az 5 évnél fiatalabb és idősebb elhunytakat szétválasztva, az összes népességhez viszonyítjuk.¹⁾ E szerint az 1891. évtől jutott ezer lakosra elhunyt:

Év	5 éven aluli	5 éven felüli	Év	5 éven aluli	5 éven felüli
1891	17,5	15,8	1896	14,3	14,3
1892	18,7	16,6	1897	14,1	14,4
1893	16,3	15,0	1898	13,4	14,5
1894	16,1	14,6	1899	12,6	14,5
1895	15,3	14,3			

Bár a gyermekhalandóságot az 5. életévvel befejezettek nem tekinthetjük, hanem legalább is a 10. életévig kellene kiterjeszteni a gyermekjárványok hatásának vizsgálatát: ²⁾

gában esett az egész birodalomban 40.1 öt éven aluli elhunyt, 1896—99 átlagában 30.3, a különbség 5.5. Ha ezt az 1896—99. évek összes élveszülötteire, a kiknek száma 2.941,138, átvisszszük, kapunk 161,763 gyermeket, a kiket a halál megkímélt. Évente tehát 40,441 gyenge sarjjal többet ért volna a halál kaszája, ha az 1891—95. évek halandósága uralkodott volna ez években is. Hozzáadva a 40,441 lelket 1896 — 99. évek átlagos halálzási számához, mely 524,528 volt, kapunk 564,969 halálesetet egy-egy évre, mi 30.3 halottnak felel meg ezerre.

¹⁾ E számítást alkalmazza »A magyar korona országainak 1897. évi népmozgalmi statisztikája« című, fentebb már idézett hivatalos kiadvány Általános jelentése 71. lapján. Az osztóban ott az évi közép-népesség szerepel, de a katonaság beszámításával, miért is — a fent közölt számokkal való összhang kedvéért — nem azokat idéztük, hanem csak a polgári népességet vettük. Nyilvánvaló különben, hogy az így talált számok teljesen párhuzamosak a száz elhunyt közt talált gyermekekre vonatkozólag fentebb (a 14. l.) közltekkel s nem adnak oly tiszta képet, mint az élveszülöttekhez való viszonyítás.

²⁾ Már »Népünk korviszonyai és halálzási statisztikánk« cím alatt ez osztály 1892. évi december 5-én tartott ülésén felolvasott értekezésben utaltam arra, hogy az 5—7 évesek közt erősen pusztítanak a gyermekjárványok (17. l. jegyzet). Újabban »A magyar korona országainak 1892. és 1893. évi népmozgalma« id. munka 32. lapján és »Magyarország statisztikája a statisztika elméletével és nemzetközi összehasonlítókkal.« Budapest, 1896. című munkám 18. l. lapján.

még e táblázat 5 éves élethátára is feltűnően bizonyítja azt, hogy a kilenczvenes évek második felének halálozási viszonyai nem a felnőtt, hanem a gyermeknépességnél javultak igen erős arányokban. 1894 óta a felnőttek halálózása teljesen változatlan, a gyermekeké azonban tovább súlyosodt.

Van ugyan része a halálozások apadásában egy oly körülménynek is, melyet örvendetesnek nem mondhatunk, s ez: a születések számarányának csökkenése, mire azonnal reátérek. Ámde e tényező hatását nem szabad nagyra tennünk.¹⁾ Kiszámíthatjuk ugyanis, hogy az esetben, ha a születési arány az 1896—99. években változatlanul olyan maradt volna, mint volt 1891—95 átlagában, a halálozási arány a fenti kulcs szerint — 100 újszülöttre 34.6 elhunyt 5 éven aluli — a fentjelzett 28.i helyett 28.9%^o tett volna,²⁾ mi nagyon messze alatta áll az előző ötödév 32.0%^o arányának.

A halálozás csökkenését az ország egyes részei szerint e helyen nyomon követni nem óhajtom. Csak arra kívánok utalni, hogy a közegészségügyi igazgatás javulása, főleg nagyvárosokban, óriási jelentőségű. Hazánk fővárosán van alkalmunk megfigyelni, mit jelent az egészség általános előfeltételeinek megteremtése s a járványok ellen való szakszerű védekezés. Fővárosunkban 1874-ben nem kevesebb, mint 43.4 haláleset jutott ezer élőre s a következő évben is 40.1. Ezóta a számok következők. Jutott ezer élőre elhunyt:³⁾

1) Szerintem túloz »A m. korona országainak 1897. évi népmozgalmi statisztikája« című többször idézett munka 71. lapján, mikor azt mondja: »Nyilvánvaló, hogy a halálozási arányszámnak nagy csökkenését tulajdonképen a gyermekhalandóság csökkenése, ezt pedig *főleg a születési arányszám egyidejű lezállása okozta*«.

2) A számítás a következő. Az 1896 — 99. évek születési arányszámánál, 59⁶4%^o, az előző lustrumé — 41.9%^o — 0.063 részszel nagyobb. E törttel emelve az 1896—99. évek 2.941,138 lélekre rúgó újszülötteinek számát, évi átlagul 781,608 élveszülöttet kapunk. Ha a fent jelzett kulcsot alkalmazzuk e számra, 270,436 gyermekhalálozást kapunk, 15,626-tal többet, mint a tényleges kimutatás szerint volt. E különbséget hozzáadva a tényleg kimutatotthoz, kapjuk a 28.9%^o arányszámot.

3) A fővárosi statisztikai hivatal 1883 óta elkülöníti az útról jött halálozását, mi mintegy 1.5—2%^o-vel csökkenti a fenti arányszámokat. A Budapest főváros statisztikai havifüzetei 3 22. sz. 1900. márczius hó

1876—80	... ..	37.4	1891—95	... ..	26.0	1898	... ..	22.1
1881—85	... ..	31.4	1896	... ..	24.3	1900	... ..	22.6
1886—90	... ..	30.9	1907	... ..	22.0			

Íme mily rendkívüli átalakulás! Budapest, mely a hetvenes években szomorú hírnevet szerzett azzal, hogy előljárt a világ nagy városai közt halandóság dolgában, újabban az országos átlagnál sokkal kedvezőbb helyzetben van. Sajnos, hogy nagyobb vidéki városainkról nem mondhatjuk ugyanezt.¹⁾ Vízvezeték, csatornázás, egészségügyi s nevezetesen járványrendészet dolgában még nagyon sok a kívánni való vidéki városainkban, a mint azt a halálózási statisztika adatai — sommásan bár — de kérlelhetlen pontossággal visszatükrözik. Hogy a városok emelkedésével azok egészségügyi viszonyai mind fontosabbakká válnak s hogy a hazánkat különben is szomorúan jellemző nagy gyermekhalandóság egyik igen jelentős ellenszere éppen a városi egészségügy javítása volna: azt nem szükség mondani. Egy legújabb, feltűnést keltett statisztikai tanulmány²⁾ kellő világításba helyezte azt a tényt, hogy a kultúrával a gyermekhalandóság a városokban jobban apad, mint a vidéken. Kívánatos, hogy hazánk ne maradjon el a javulás útján, a melyfáradtságos ugyan és terhekkal jár, de a hozott áldozatok a nemzet legbecesebb kincsében, az emberanyagban térülnek meg.

109. 1. közlött összeállítás szerint fővárosunk 1899-ben 84 nagyváros közül a 46, illetve 58 helyet foglalja el.

¹⁾ »Népünk korviszonyai és halálózási statisztikánk« című, fentebb idézett tanulmányomban tüzetesen foglalkoztam azzal a kérdéssel, miképp lehet a vidéki és városi lakosság halálózási viszonyait összehasonlítani, — hogy úgy mondjam, egy nevezőre hozni. (Lásd a 158—159. l.) Ugyanott (154—155. l.) jeleztem, hogy »városaink és pedig igazi városi jelleggel bíró nagy iparos városaink azok, a melyeknek halálózási viszonyai leg-sötétebb pontját képezik közegészségi állapotainknak«. Újabb anyaggal »A magyar korona országainak 1897. évi népmozgalmi statisztikája« többször idézett mű szolgál, de csak egy esztendőre épűgy, mint a M. statisztikai Évkönyv egyes folyamai. A városok népességét azonban a vándorlások lényegesen befolyásolják s így az új arányszámok, melyek különben javulást mutatnak, nem szabatosak.

²⁾ Lásd Prinzing Fr. értekezését: »Die Kindersterblichkeit in Stadt und Land« a Conrad-féle »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik« III. Folge. 20. Band. 5. H. (1900 november) 593. s k. lapjain.

Népesedésünk menetének másik új vonása, a szaporaság erős csökkenése. Szemben a nyolczvanas évek átlagával, a kilenczvenesekben legalább 7%, sőt 1898—1900. években jó 10%-al csökkent az élveszültek aránya még akkor is, ha az osztónak, a népszámnak kivándorlásokozta valószínű apadását számbaveszszük.¹⁾ S a mi e jelenségnek súlyát növeli, az az, hogy a sülyedő irányzat szinte állandó. Vizsgáljuk azt közelebbről.

Az első nagyon szaporátlan év, az 1890., mely még az utolsóelőtti évtizedhez tartozik, az 1889. évi rossz gabonatermésben s igen kis részben az 1889. évi VI. t.-cz., az új véd-erőtörvény azon rendelkezésében talál magyarázatra, mely az ujonczozás idejét egy évvel későbbre helyezvén, egy évfolyam szülötteit kizárta a katonasort nyomon követő családalapításból,²⁾ mi az 1890. év házasságkötéseinél valamelyest már éreztette magát. Ettől kezdve a termések állandóan elég jók s egymástól alig különbözök lévén,³⁾ csak az 1898. év meglepően kicsiny születési arányát írhatjuk a termés rovására, miután az 1897. év minden főtermékben csakugyan igen gyenge volt. Am azóta, ha nem is kiváló, de közepes terméseink voltak, s a születési arányszám még sem üti meg többé a -10° oot-, még az 1900. évben sem.

E feltűnő jelenség magyarázatánál természetesen első sorban a házasságkötések menetére kell gondolnunk. Az újonnan kötött házasságok leggazdagabb forrásai a népesség gyarapodásának,

1) Ez esetben az osztót pl. 1899-ben legföljebb 300,000-rel kellene csökkenteni, mi a birodalmi születési arányszámot 39.2%o-ról 39.8-ra emelné. Az előző években a különbszet ennél is kisebb.

2) Lásd a többször idézett kiadvány »A m. korona országainak 1897. évi népmozgalmi statisztikája« 39. l. E tényező különben a házassulási kor emelése folytán állandóan csökkenti valamivel a házasságkötések s így a születések számát is.

3) Az előző jegyzetben hivatkozott kiadvány az 1890—98. évek születési arányszámát csak az előző évi búza, rozs és kétszeres-terméssel veti össze. Tudvalevőleg azonban hazánk igen sok vidékén nagyobb jelentőségű a nép jólétére a kukoricza, illetve a burgonyatermése, mint a jelzett terményeké. Bizonyítékok erre a »A m. k. országainak 1892. és 1893. évi népmozgalma« című kiadványhoz írt jelentésem G. és 7. lapjain található.

a mint azt ma már a magyar születési statisztika számszerűleg pontosan képes kimutatni.¹⁾

Már most tény az, hogy házassági arányszámunk, ezer főre kiszámítva, erősen apadt a kilenczvenes években. Még a nyolczvasas évek első felében, a magyar közgazdasági élet gyors javulásának hatása alatt e szám 10-en felül állott, a második lustrumban, 1886—90 közt már 9-re süllyedt s megtartva ez utóbbi arányt még a kilenczvenes évek első felében, 1896-ban 8.0-ra, 1897. 8.2-re, 1898. 8.3 helyezkedett s csak 1899-ben szökött fel a régi színvonalra, 9.0-ra, mely vonalról az 1900. évben valószínűleg ismét lehanyatlik.²⁾ Az utolsó öt év tehát valószínű 8.5% átlagával jól alúlmarad az előző korok megfelelő arányszámain.

Semmi kétség, hogy a házassági arány apadása egyik oka a szaporaság kimutatott csökkenésének. S ha születési statisztikánk már régebben gyűjtötte volna azokat a felettebb érdekes adatokat, melyek feltüntetik, hány újszülött származott a bizonyos évben kötött házasságokból, lemérhetnők azt a részt, melyet a csökkenő házassági hajlam szaporaságunkon üt.³⁾ Ily alap hiányában kísérletképen a legitim szaporaság azon mértékéhez fordulhatunk, melyet a törvényes újszülötteknek a kötött házasságokhoz való viszonyítása nyújt. Mivel itt okvetlenül hosszabb időközökkel kell számolni, adom a Magyarbirodalom vonatkozó számaint 1880—1899 között. Jutott törvényes élve-sziilött egy esketésre:

1881 -90. 4-2, 1891 —95. 4.3, 1896 -99. 4.3.

¹⁾ A »Magyar statisztikai Évkönyv« VII. évfolyama (1899.) 35. és köv. lapján közli, hogy az 1897., 1898. és 1899-ben kötött házasságokból hány törvényes gyermek származott az 1898. és 1899. években külön-külön. E számok mutatják, pl. hogy az előző évi házasságból eredtek az illető év elsőszülötteinek nagyobb felét, összes szülötteinek majd 10%-át adják.

²⁾ Az 1900. év első 11 hónapjában az egész államban 161,302 házasság jött létre, pro rata temporis számítva 8.7‰

³⁾ Egyelőre az 1898. és 1899. évek adataiból csak arra következtethetnénk, hogy valamely év házasságkötéseiből a következőben a kötések 45—47%-ának megfelelő születés ered, a következő (harmadik) évben már csak 31 % körül. Ezek az arányok is még nagyon kevés adaton alapulva, bizonytalanok.

Mint látjuk, az arányszám rendkívül állandó. Véve mármost azt az esetet, hogy az 1891—90. évtized átlagában az új házasságok aránya változatlan marad, az élveszülöttek száma, a törvényteleneket is befoglalva, oly mértékben növekednék, hogy az 1891—99 átlagában 40.8 helyett 44'9‰ lenne, vagyis még magasabb, mint az 1881 — 90. évek átlaga.¹⁾

Am e kísérlet tudatosan hibás. Mint »A magyar korona országainak 1892. és 1893. évi népmozgalma« című hivatalos kiadvány általános jelentése 13. lapján igazoltam, az esketési szám gyors sülyedése az egy házasságkötésre eső újszülöttek számát természetszerűleg emeli.²⁾ Ám ily jelenséggel állunk szemközt a kilenczvenes években, különösen azok második részében. Ha tehát azt látjuk, hogy az újszülöttek szorzója nem nő: ez annak a jele, hogy a házassági termékenység, új és régi házasságokat összefoglalva, csökken. Az új házasságok nagyobb száma a szorzót (esetünkben 4.a) csökkentette volna s így annak teljes átvitele a házasságkötésekre túl magas születést ad. Végül nem vettük számba, hogy a házasságkötések régi színvonalának megmaradása esetén valószínűleg kevesebb lett volna a törvénytelen szülöttek száma, a melyet tehát apasztanunk kellett volna.

Bár tehát pontos számítási alap nem áll rendelkezésünkre, hogy a házassági termékenységet mérjük: a felhozottakból következtethetjük, hogy *az 1890 óta lefolyt években nemcsak a házasságkötési hajlam apadt igen szembeszökő arányokban, hanem a házasságok termékenysége is csökkenésben van s e két tényező együttműködése hozta meg azt a jelentékeny születési hiányt, melyet tapasztalunk.*

Szaporaságunk e csökkenésének magyarázatát a területi elemzés volna hivatva megkönnyíteni. Vájjon a föld népénél vagy a városokban jelentkezik-e az; vájjon az ország szegény

¹⁾ Az 1881—90. évtized átlagos birodalmi házasságkötési aránya, 9.6‰, az 1891—99. évek átlagánál 10.3‰ magasabb. Ha a törvényes születéseket ily arányban emeljük, a 9 év alatt 626,000 újszülöttel kapunk többet, mi az összes élveszülöttek arányát 3.8‰-vel magasabbra szöktetné.

²⁾ A születések egy része ugyanis, mely régiebb házasságokból származik, változatlan arányt feltételezve, nem apad s csak az új házasságok születői fogynak: az osztandó tehát nem apad oly mértékben, mint az osztó.

vidékei avagy a jobb módban levők lettek-e szaporátlanok? Ám mindeme kérdésekre csak az új népszámlálás alapján fogunk megbízható választ kapni. Ma csak arról lehet szó, nagyobb területeket vizsgálni meg abban az irányban, hogy hol mikép változott a natalitás; itt is az alapszám, a lakosság nem ismerése kisebb-nagyobb hibák forrásává lesz.

Az ország nyolcz része szerint jutott ezer lélekre élveszüilött: *(Lásd az erre vonatkozó kimutatást a 24. tápon.)*

Nagyon jellemzők e táblázat számai. A szaporaság csökkenése ugyan általános tény, mely alul nincs kivétel. De a mérték nagyon eltérő. Míg a társországok születési arányszáma az utolsó 4 évnök az 1881—90. évtized átlagával való szembeállításánál csak 3.3% sülyedést mutat, két országrészen a romlás 5° oo-t is meghalad. Ezek a Duna jobbpartja, 5.3% különbözettél, és, legnagyobb arányban, a Tisza—Maros szöge, hol a csökkenés nem kevesebb, mint 8.3%. Ez a túlnyomó nagy részben gazdag talajú vidék, a bánági búza hazája, mely a nyolczvanas években még az átlagot jóval meghaladó szaporasággal dicsekedett s a sorban harmadik volt a század végén már az átlagon jóval alul áll, és ötödik helyre került, vágy azonban, hogy csak csekélységgel, 1.2%-el mutat jobb viszonyokat. mint a legrosszabb országrészt, Erdély.

A mennyiben tehát viszonyszámainkat a kivándorlás, valamint a belső vándorlások lényegesen meg nem változtatták, a XIX. század utolsó évtizede ép az ország legaldottabb vidékeit, a magyar Dunántúlt, hazánk e gyöngyét s az Alföld délkeleti részét tette szaporátlanná. Amott a születési arányszám alacsonysága nem új dolog, de fokozódott, emitt a szaporátlanság új s a mi azt nemzeti szempontból aggályossá teszi, úgy látszik, a magyar rész veszett leginkább. Összeállítottam Csanádmegye s a bár nem idetartozó, de vele szomszédos Csongrád- és Békésmegyék születési arányszámait. E szerint esett 1000 lélekre élveszüilött: *(Lásd az erre vonatkozó kimutatást a 25. lapon.)*

Országgránz	1881—90					1891—95					1896—99					1896—99
	1881	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1891—95	1896	1897	1898	1899	1896—99	Átlag		
Duna bal partján	441	425	400	432	423	424	421	417	402	389	397	401	401			
Duna jobb partján	412	388	378	387	384	376	383	369	364	360	354	362	362			
Duna-Tisza közén	439	435	419	438	429	423	428	421	425	413	412	418	418			
Tisza jobb partján	447	442	417	449	436	443	437	441	415	393	402	412	412			
Tisza bal partján	470	481	454	483	461	463	462	449	442	392	428	428	428			
Tisza-Maros szögén	458	423	400	428	406	404	413	389	386	341	375	373	373			
Erdélyben	402	308	376	398	372	389	387	377	381	327	359	361	361			
Honrak-Szlavonországban	444	430	411	425	429	436	426	414	416	396	417	411	411			

Vár- megye	1881—90	1891	1892	1893	1894	1895	1891—95 átlag	1896	1897	1898	1899	1896—99 átlag
Csanád	53'8	49'0	46'0	46'8	44'8	41'0	45'4	42'8	43'1	41'9	42'4	42'6
Békés	48'1	44'9	43'2	43'8	41'7	40'5	42'7	41'9	41'3	41'3	40'0	41'1
Csongrád	45'1 ¹⁾	47'8	44'8	45'4	44'7	39'9	44'4	41'8	40'5	40'7	39'6	40'6

Valóban megdöbbentő eredmények. Csanád vármegye, a nyolczvas években az egész magyar állam legszorább területre, nem kevesebb, mint 10.5%-t veszített születési arányától s most csak kevéssel áll felül az egész állam megcsappant születési arányszámán. Békés vármegyében a romlás 7% s Csongrádiban, ha a városokat is bele vesszük, alig kevesebb. A szociális mozgalmak színterének demográfiája tehát sajátos világot vet a nagy magyar Alföld lakosságának helyzetére s ráutal azokra a hatalmas tényezőkre, melyek ott az elégtelenségnek s a szaporaság nagy hanyatlásának közös okai voltak. Mekkora elszegényedésnek kellett közbejönnie, hogy e természettől szaporafaj, a magyarság expansiv erejének e büszke példaképe, ennyire átalakuljon egy rövid évtized lefolyása alatt!

S ezzel szemben éppen nem vigasztalás az, hogy a magyar Alföld szívének vezető szerepét szaporaság terén az ország északkeleti megyéi látszanak átvenni. Ezek közül Szabolcs még magyar, de már Máramaros, Bereg és Ugocsa idegen elemekkel telvék s nemzeti szempontból azok nagy szaporasága nem nyereség. Valószínű egyébiránt, hogy itt a galicziai beszivárgás is szerepet játszik az arányszám fokozásában — ellenben a rutinének felszegélyezésére irányuló actio még számainkban alig tükröződhetik vissza.

Demográfiai szempontból különös érdekléssel bír az ország szaporátlan vidékeinek kiczövekelése és a viszonyok fejlődésének tanulmányozása. Azért egy rövid pillantást vetek oligan-

¹⁾ ki 1881—90. évi tíz éves átlagnál a két törvényhatósági várossal, Szegeddel és Hódmezővásárhelyvel együtt, mi kellett volna alacsonyabbá teszi az arányszámot, miután e városok, főleg pedig az utóbbi, nem oly szaporák, mint a vármegye.

throp megyéinkre, hogy lássuk, fennáll-e még az irányzat a szaporaság mesterséges megakadályozására, s ha igen, egyenlő-e az az ország különböző részein? E végből beérem a felvidék két szaporátlan megyéjének, Honinak és Gömörnek. a Dunántúl oliganthrop sarkának, Baranya, Somogy és Tolna vármegyéknek, az erdélyi szaporátlan területnek, a szász megyéknek s az azokkal összefüggő oláh vidéknek s végül a társországok oliganthrop megyéjének, Belovár-Körös vármegyének születési arányait feltüntető következő táblázattal. Jutott ezer előre élveszülött: *(Lásd az erre vonatkozó kimutatást a 27. oldaton.)*

A feltüntetett megyék egyike-másikában, igaz, a vándorlások is módosíthatták az eredményt, de a tanulságokat alig változtatnák meg. A szomorú tanulság pedig az, hogy az oliganthrop hajlam nemcsak nem csökkent, hanem erősödött. Az egy és kétgyermekrendszer, a hol egyszer bevette magát, megrögzött szokássá válik, a mely inkább terjed, semhogy megszűnnék. De a legszomorúbb a dologban az, hogy ép a magyar oliganthrop vidék, a Dunántúl délkeleti sarka, romlott tovább a legnagyobb mértékben. Baranyában 6.5, Somogyban ugyanannyi, sőt Tolnában ép 7.9%-vel hanyatlott a szaporaság, jóval nagyobb arányban, mint az országos átlagban s a Dunántúl arányszámának fent jelzett feltűnő romlásában nyilván nagy része van e vidék máris aggasztóvá lett gyermekhiányának. Ellenben kisebb a hanyatlás a tót oliganthrop területen;¹⁾ Erdélyben csak Brassóban találunk az országos átlagot meghaladó hanyatlásra, miben azonban a kivándorlásnak is lehet része; az oláh többségű megyékben sem igen romlott a helyzet, sőt aránylag, az országos átlaggal összevetve, még javult is. Csupán a horvátok oliganthrop megyéje. Belovár-Körös, osztja a Dunán-

¹⁾ »A magyar korona országainak 1890. és 1891. évi népmozgalma« című hivatalos kiadvány általános jelentésének 42. s köv. lapjain az egyes közigazgatási járásokig lemenően tüntettem fel az 1890. és 91. évek születési arányszámait. Ott kitűnt, hogy Hont vármegyében a korponai és bái, Glömörben a rimaszécsi és tornajai járások, továbbá N.-Röcze és Rimaszombat r. t. városok a legszaporátlanabbak. Újabb ilyenmű részletes kimutatások hiányában természetesen nem tudhatni, hogy a szóban forgó megyék egyes alkotórészei minő irányban változtak.

	1881—90	1881	1882	1883	1884	1895	1891—95 Átlag	1896	1897	1898	1899	1898—99 Átlag
Hont vármegye	371	336	330	368	369	346	347	348	330	314	314	327
Gömör	309	379	350	409	385	389	381	380	371	348	350	362
Harany	378 ¹⁾	343	331	361	364	325	336	310	317	307	316	313
Somogy	418	380	368	387	381	376	379	358	358	350	350	358
Tolna	408	368	350	368	349	345	355	338	327	328	326	329
Beszterce-Nászód várm.	366	353	348	370	338	355	353	337	352	321	356	341
Havasó vármegye	381	381	337	362	339	352	352	329	330	316	330	326
N.-Kisküllő	358	352	339	352	327	342	343	326	350	295	304	334
Szeben	367	357	341	392	341	368	359	334	367	315	328	336
Hunyad	373	376	369	380	384	381	378	384	381	337	368	366
Krassó-Szabény vármegye	359	346	326	357	341	361	353	338	331	283	323	317
Bélovát-Kőrös	413	343	324	356	356	362	348	351	341	332	359	349

¹⁾ Beleértve Pécs városát. Az újabb adatok azonban a város nélkül értetnek, mi inkább enyhíti a hanyatlást, sem-
hogy fokozná.

¹⁾ Beleértve Pécs városát. Az újabb adatok azonban a város nélkül értetnek, mi inkább enyhíti a hanyatlást, sem-
hogy fokozná.

túl szomszédos megyéinek sorsát: az 1896—99. évek átlagában 7% lévén hanyatlás, mi annyival feltűnőbb, mert a társorszá-
gok szaporasága, mint láttuk, jól tartja magát. Nagyban és
egészben tehát a magyarság az, melynek körében jobban elhara-
pózott az a társadalmi kór, melynek okait és orvosszereit M. T.
Akadémiának is vizsgálat tárgyává kívánta tenni, mikor az
Első Magyar Általános Biztosító társaság pályadíját arra a
kérdésre tűzte ki, hogy a születéseknek a Dunajobbparti rész
néhány vidéken mutatkozó feltűnő csökkenését mely társadalmi
és gazdasági okok idézték elő s mely intézkedésekkel lehet a
bajt megorvosolni.¹⁾

Nem érdektelen a szaporaság változásának tanulmányo-
zása vallások szerint. Az új népszámlálás eredményeinek meg-
ismeréséig a számítási alap itt sem biztos ugyan, de a hitfele-
kezeti arányokat a természetes szaporaságon kívül, melyet
tekintetbe vettünk, egyéb viszonyok erősebb mértékben nem
alakítják át.²⁾ A következő táblázatban csak az anyaországra
szorítkozva egymás mellé állítottam öt nagyobb számú hívővei
bíró keresztény felekezetünk, valamint a zsidók születési ará-
nyát ezer lélekre:

¹⁾ A pályázat eredménytelen maradt. Érdemes idézni azokat a sza-
vakat, melyekkel az Akadémiai Értesítő 1899. augusztusi számában meg-
jelent bírálati jelentés kezdődik. »A bajok közt, melyek népünk számát
apasztják s erkölcsi és testi épségét aláássák, egy sincs veszedelmesebb,
mint a Duna jobb partjának tekintélyes részén lábrakapott s évről-évre
terjedő egy gyermekrendszer. A baj orvoslása annál sürgősebb, mert
éppen a magyar fajt támadja meg s nemzeti létünk gyökerén rágódik.«
Aláírva: Láng Lajos, r. t. és Vargha Gyula, l. t.

²⁾ Az amerikai kivándorlás főleg a rom. katolikus, a i-omániai
kivándorlás pedig ugyanezen s aztán a görög-keleti egyház híveit apasztja:
a zsidók szaporodnak bevándorlás révén.

Nagyban és egészben felekezeteink szaporasága nem változott: a születések az egész vonalon fogytak s a szaporasági sorrend sem alakult át, egyetlen kivétellel az 1896—99. évek átlagában a görög-katolikus és római katolikus hívek bekövetkezett helycseréjének, mely az utóbbiakat tette első helyre az eladdig mindig szaporább görög-katolikusok rovására. Ámde e fordulat csak az 1898. év nagyon kivételesen rossz aránya idézte elő a görög-katolikusoknál s az valószínűleg csak átmeneti jelenség. A protestánsok most is erős hátrányban vannak különösen a két katolikus felekezettel szemben, bár e hátrány valamelyest kisebbedeit, főleg az ágostai evangélikusoknál. A protestáns oliganthropiát tehát, nem ugyan abszolút, hanem viszonylagos értelemben, némileg enyhítette a katolikus és görög-keleti egyházak szaporaságában beállott nagyobbértékű hanyatlás. Ellenben alig változott valamit a zsidók szaporasága: e vallás híveinél a születési arányszám úgyszólván állandó s tekintetbe véve azt, hogy a halandóság ott rendkívül csekély,¹⁾ nem is hasonlítható a keresztény felekezetek bármelyikének halandóságához:²⁾ természetes, hogy a lefolyt évtizedben is

¹⁾ Az 1896—99. évek átlagában ez arány 17.5 volt ezerre, mi Mygateurópa legjobb arányainak felel meg.

²⁾ Ugyancsak az 1896 — 99. években a keresztény felekezetek közül legkedvezőbb viszonyokkal az ágostai evangélikusok dicsekedhettek, 24.9%-el, utánok az evang. reformátusok 26.5%, míg a római katolikusok 27.%, a görög katolikusok 31.5%, a görög-keletiek ép 31.3% arányt adtak.

leggyorsabb volt a szaporodás a zsidóknál.¹⁾ A végeredmény az, hogy a natalitas különbségei csökkentek; a nyolczvanas években 10.7‰-re rúgott legnagyobb eltérés helyét 6.5‰ eltérés váltá fel a kilenczvenes évek második felében. Hogy ez az egyes nemzetiségek natalitására hogyan hatott: azt tüzetesebb, de ma szintén nem teljesen megbízható területi elemzés nélkül megállapítani nem lehet. A görög-keletiek igen erősen csökkent születési aránya az oláhok rovására esik s részben a görög-katholikusokra is ezt kell mondani: ezzel szemben azonban a túlnyomóan magyar római katolikusok szaporaságának csökkenése már nemzeti szempontból igenis sajnos jelenség s a Dunántúl népesedésében jelzett bajokra, valamint a felvidéki kivándorlásra látszik utalni.²⁾

Távolabbról érdekelnek bennünket a társországok viszonyai, hol is a görög-keletiek szaporasága, egyenes ellentétben az anyaországgal, nagyobb a római katolikusokénál. E tekintetben változás nem történt s ma is a nemzetiségi ellentétek, a szerbek nagyobb, a horvátok kisebb születési aránya döntenek.

Ámde, mint általában, úgy a népesedési statisztika terén is csak úgy nyernek számaink értéket, Ítéletünk pedig biztosságot, ha a nemzetközi összehasonlítások mérlegére teszszük azokat. Fokozott mértékben így vagyunk a magyar népesedési jelenségek legújabb fejlődésével, mely fővonásaiban nyilván valami nyugateurópai, hogy úgy mondjam, bizonyos kulturjelleget árul el. Mert nemcsak a vigasztalást keresve kereső francia sociologusok mondják, hanem nagyon általánosan elterjedt nézet az, hogy a kultúra szaporaságellenes. A népesedéstan nagy mestere, Malthus maga, valamint iskolája, sőt, a mi legeredetibb

1) Az 1896—99. évek átlagában 17.6‰ évente, míg a leggyorsabban szaporodó keresztény felekezet, a római katolikus, csak 13.8‰-ot mutatott. Jellemző egyébiránt, hogy a zsidóknál az évtized legrosszabb éve, 1898, nem sülyesztette le a születési arányt, mi arra mutat, hogy jólétük független a mezőgazdasági termelés balsikereitől.

2) Új népesedési statisztikai adatgyűjtésünk ugyan nemzetiségek szerint is feltünteti a születéseket stb., de ez adatok jelentőségét még elébb a népszámlálás próbakövérére kell tenni. 1896—99 közt az egyes évek igenis nagy eltérést mutatnak.

a dologban, leghevesebb ellenségeinek egy része is¹⁾ axioma-kép hirdeti e tételt.

Nem tartozik e helyre, hogy a nagy kérdés elméletével foglalkozzam. A következő táblázatban csak néhány európai nemzet születési arányszámának újabb alakulását tüntetem fel és pedig a XIX. század második felére szorítkozva:

	1851—60	1861—70	1871—80	1881—90	1891—1900	1901	1902
Ausztria	38'2	38'5	39'2	38'0	37'5	38'0	37'3
Németbirodalom	35'3	37'2	39'2	36'8	36'3	36'9	36'0
Ebből Poroszország	37'6	38'3	39'0	37'4	37'2	37'0	37'1
> Szászország	30'2	40'4	42'8	42'0	39'0	39'8	39'0
> Bajorország	33'8	36'9	40'4	36'8	36'3	36'8	36'6
Svájc	—	—	30'9	28'8	28'2	28'8	29'1
Franciaország	26'1	26'0	25'4	24'9	22'6	22'5	22'4
Nagy-Britannia-Irország	—	—	33'9	31'2	29'6	28'2	28'9
Ebből Anglia	34'1	35'2	35'4	32'6	30'5	—	—
> Skócia	33'9	35'0	34'8	32'4	30'7	—	—
> Írország	—	26'3	26'3	23'4	22'9	—	—
Belgium	30'4	31'0	32'0	30'1	29'2	29'0	28'6
Németalföld	33'8	35'2	36'2	34'2	33'0	32'7	32'6
Dánia	32'5	31'0	31'4	32'0	30'3	30'5	30'9
Norvégia	33'0	30'9	30'8	30'6	30'3	30'4	30'3
Svédország	32'8	31'4	30'6	29'6	27'5	27'2	26'7

Csak a nagy vonásokat vizsgálva, melyeket táblázatunk elárul: bizonyos sülyedő irányzat elég általános ugyan, de nincs jelentékeny kivételek nélkül s a hol van is csökkenés, az többnyire nem mondható jelentékenynek. A nyolczvanas

¹⁾ Az amerikai Carey-től s a híres német statisztikustól, Engeltől kezdve a socialistáig, Főúriéi, Proudhon, Marx és George-ig, s a physiologiai okokból kiinduló Doubleday-ig s a leghíresebb angol sociologusig, Spencerig.

évekhez mérve sem Ausztria, sem Németország nem mutat számbavehető apadást a natalitas számaiban. Svájcban az utolsó években némi növekedést találunk. A régebbi évekkel összemérve koronkint jelentékeny emelkedésre bukkanunk; oly mértékű hanyatlásra, minő hazánkban a nyolczvanas évek óta mutatkozik, példát egyáltalában nem találunk.

Érdekes volna Kelet-Európa viszonyait hasonló irányban megvizsgálni. Azonban a népszámlálási alap hiányában vagy legalább kétes értéke mellett a vonatkozó számokra építeni nem igen lehet. Oroszország első 1897. évi népszámlálása nagy meglepedést, nem várt magas népszámot hozott; kétségtelennek látszik, hogy ott a születési arány 45%o körül jár, s ha a halandóság nem kivételes nagy, az évi népszaporodás az európai területen messze meghaladja az 1 milliót, kedvező években a 1½ milliót is.¹⁾ Szerbia születési arányszáma nagyon hullámzik, de jól túl van a 40%o-en, mi a magyarországi viszonyokkal egyez.²⁾ Románia 1899. évi népszámlálásának ideiglenes eredményeit³⁾ felhasználva, kiszámítottam ez ország utolsó 6 évi születési arányát, mely — az 1894—99. évek átlagában — megközelítőleg 42%o-nek látszik lenni, tehát jóval magasabb, mint hazai oláh népünkénél általában.¹⁾ Régibb idővel való összehasonlítás nem áll rendelkezésünkre s nem mondhatjuk meg, hogy ott a születési arány süllyedt-e vagy sem; a jelen-

¹⁾ így 1893-ban 1.267,163, 1894-ben 1.323,210, 1895-ben 1.326,470, 1896-ban 1.513,270, 1897-ben 1.716,168 volt az európai Oroszországra kimutatott születési többlet.

²⁾ Szerbia születési arányszáma a Conrad-féle Jahrbücher für National-oekonomie und Statistik III. évf. 17. kötet, 1899. 4. f. 539. 1. szerint 1861 — 70. 44.7%o, 1871 — 80. 40.8%o, 1881 — 90. 44.9%, 1891—95. 43.1% volt, míg a »Statistical Abstract for the principal and other foreign countries in each year from 1888 to 1898. London 1900.« című ismert kiadvány az 1896. évre 41'2, 1897-re 42.6, 1898-ra 43.5%o-et jelez.

³⁾ E szerint a népesség 5.912,520 főt tett volna, szemben az 1894-ben talált 5.406,249-el.

⁴⁾ »Népünk korviszonyai és halálozási statisztikánk« című, fentebb már idézett felolvasásomban (VI. fej.) foglalkoztam nemzetiségeink korviszonyaival s ezzel kapcsolatban a szaporaság kérdésével is. A bihar-megyei s általában az észak-nyugati szélen elterülő rétege az oláhságnak szembeállítva a Marostól délre lakó zömmel a 118. l.

légi arányok azonban olyanok, hogy azokkal legfeljebb csak a Királyhágón innét lakó görög-katholikus oláhok magas natalitása mérhető össze.

Ám a mai statisztika, mely a réginél sokkal válogatósabb és kritikusabb azon eszközök dolgában, melyekkel az egyes demográfiai jelenségeket lemérni s aztán múltban és jelenben, nemzetről nemzetre összevetni szokta: az összes népességhez viszonyított születési arányszámot épűgy nem tartja pontos, megbízható mértéknek, mint nem fogadja el a megfelelő nyers arányszámokat a házassági hajlam avagy a halandóság jelzőiül. A finomabb vonások, az egyes jelenségeket alkotó elemek észlelésére pontosabb eszközöket használ.

Nem tartozik ide ez eszközök tárgyalása s általában a demográfiai összehasonlítások módszertana. Legyen szabad beérnem azzal, hogy a natalitás mérésére az újszülötteket a nemzéképes női népességhez és pedig a törvényes és nem törvényes leszármazású szülötteket külön-külön a megfelelő női népességhez kell viszonyítani. Ily viszonyszámokat hazánkra tudtommal először, kezdeményezésemre, közölt az Országos m. kir. statisztikai hivatal.¹⁾

Hogy nemzeti szaporaságunk kellő megvilágítást kapjon, idézem Bodionak a »Bulletin de l'Institut international de statistique« VII. kötetében²⁾ közölt táblázatát. Jutott ezer házasság, illetve ugyanennyi nem házasság, 15—50 év közt álló nőre élveszülött:

1) »A magyar korona országainak 1890. és 1891. évi népmozgalma« című többször idézett kiadványban. Lásd az »Általános jelentés« 42. lapját, valamint az 54. s következő lapokat. Ezen alapon egészen önállóan, az 1890. körül fogantatott népszámlálások alapulvételével számítottam ki 13 idegen ország szaporaságmutatóját a »Magyarország statisztikája stb.« című könyvem 162. lapján.

2) Lásd a 18. és 21. lapokat. A tanulmány címe: Movimento della popolazione in alcuni stati d' Europa e d' America.

	Év	Törvényes gyermek	Törvénytelen gyermek
Német-birodalom	1874--90	270	265
Skócia	1874—91	269	199
Belgium	1874—91	265	108
Olaszország	1874—91	251	246
Anglia Walesszel	1874—91	250	121
Ausztria	1874—91	230	444
Svédország	1874—91	240	212
Irország	1874—91	240	41
Svájc	1874—89	236	102
Franciaország	1874—91	163	167

Ebben a sorozatban Magyarország nincs benne. Miután azonban Bodio az ő arányszámait az illető államok 1880-ban vagy 1881-ben foganatosított számlálásai alapján állapította meg, e hêzagot pótolhatjuk, legalább megközelítô pontossággal, az 1879—82. évi születések segélyével »A magyar korona országainak 1892. és 1893. évi népmozgalma« címû kiadványban¹⁾ kiszámított arányszámokkal.²⁾ Ez utóbbiak a törvényes élveszülötteknél ezer házasságára 231, a törvénytelen gyermekekénél ezer nem házasságára — mindig a 15—50 éves korban 41 szülöttet adnak. Házasságaink termékenysége tehát messze fölülte állott ugyan a francia házasságokénak, de alatta valamennyi egyéb, a táblázatban foglalt népének. Ellenben a törvénytelen szülötteknél csak Ausztria előzött meg bennünket egy csekélységgel.

Újabb és közvetlenebbül összehasonlítható adatokat közöltem volt az 1890 körül foganatosított népszámlálások alapulvételeivel »Magyarország statisztikájában«.³⁾ Egymás mellé állítva

¹⁾ Magyar statisztikai közlemények, új folyam, Vm. kötet. Budapest, 1895, a 20. lapon.

²⁾ Miután, mint fentebb láttuk, az 1879—82. évek születési arányszáma az előző és következő évekhez mérten közepes, az elég jó képet ad szaporaságunkról.

³⁾ Lásd a 162. lapon. Ugyanott a 166. lapon az ország nyolcz

a törvényes, nem törvényes s az összes natalitást, volt az ezer 15-50 éves nőre:

	É v	Törvényes	Nem törvé- nyes	Összes
Szerbiában	1880—92	—	—	190
Magyarországon	1888—93	233	44	170
Bulgáriában	1883—92	—	—	108
Ausztriában	1888—93	249	48	147
Németbirodalomban	1888—93	258	27	145
Németalföldön	1888—94	285	0	140
Finnországban	1888—93	238	18	135
Belgiumban	1888—93	246	20	120
Angla- és Walesben	1888—93	228	10	117
Svédországban	1889—92	228	22	115
Svájcban	1885—91	227	10	113
Norvégiában	1880—92	205	15	100
Fraucziországban	1889—92	148	16	88

a törvényes, nem törvényes s az összes natalitást, volt az ezer 15—50 éves nőre:

E sorozat tagjai részben mások, mint az előző: hazánk itt a legitim natalitás dolgában valamivel jobb helyet foglal el, mert a magas Észak s a bérezés Svájc későn fejlődő népeinek késői házasságai valamivel elmaradnak mögöttünk, sőt elmarad Anglia is, hol újabban tényleg apadt a születések száma. A törvénytelen natalitás terén itt, sajnos, legelső helyre kerültünk. Az utolsó rovat számainak összehasonlítása mutatja, hogy az összes szaporaság magas lehet, ha a nők nagy arányszáma él házasságban, bár a házasságok magok épen nem szaporák is.

Mindent összevéve tehát be kell vallanunk, hogy a magyar házasságok termékenysége jóval alulmarad a nyugati népek

része szerint tüzetesen feltüntettem a natalitás ez arányszámainak. A Duna jobbpart 214, s Tisza—Maros szöge 207 és Erdély 197 törvényes élveszülötten ezer házasságban élő nőre ugyancsak alatta marad a nyugat-európai államoknak, sőt az északeurópaiak közül Norvégia, a legrosszabb helyen álló, Erdély arányszámát mégis meghaladja. Kíváló érdekel fog bírni a legközelebbi népszámlálás eredményére épített natalitási irányszám!

legtöbbjének termékenységén. Azt a magas születési arányszámot, a melylyel statisztikusaink úgy szeretnek dicsekedni s melyben a magyar faj duzzadó életerejének, terjeszkedési képességének oly fényes bizonyítékát látják publicistáink, tisztán csak annak köszönhetjük, hogy a felnőtt népesség sokkal nagyobb hányada él nálunk házasságban, mint nyugaton.¹⁾ Csak az agricol népet jellemző korai házasodás tartja fenn szaporaságunkat a mai színvonalon, mely látszólag igen kedvező ugyan, de elemeire bontva sokkal rosszabb a nyugat régi kulturnépeinél. A hol kivételre találunk: ott nem a kultúra maga, hanem különleges társadalmi bajok, az oliganthropia kórjának elharapózása ad magyarázatot: beteg, stagnáló vagy ép hanyatló néppel van dolgunk.

Még rosszabb színben tűnik fel házasságaink termékenysége akkor, ha számbaveszszük azt, hogy a gyermekhalálozás rígy, mint az általános halandóság nálunk sokkal nagyobb, mint a nyugati népeknél. Innét van aztán, hogy születési többletünk még jó években is rendesen alatta áll a nyugati népek természetes szaporodásának, a miről a következő táblázat is meggyőző bennünket. Volt a születési többlet ezer lélekre:

	1876—80	1881—85	1886—90	1891—95	1906	1907	1908
Ausztriában	8'4	8'1	8'9	9'6	11'7	11'7	11'3
Németbirodalomban	13'2	11'2	12'1	13'0	15'5	14'7	15'6
Svájczban	8'3	7'5	7'2	8'1	10'5	11'9	10'5
Franciaországban	2'9	2'5	2'2	0'3	2'5	2'8	0'9
N.-Britanniában Írországgal	13'3	12'9	11'5	10'9	14'2	13'9	13'5
Belgiumban	9'9	10'3	9'3	9'0	11'5	11'7	11'0
Németalföldön	13'5	12'6	13'1	13'4	15'5	15'6	14'9
Dániában	12'6	14'0	12'8	11'8	14'8	13'3	14'9
Norvégiában	14'5	13'7	13'6	13'5	15'2	14'7	14'9
Svédországban	12'0	11'9	12'4	9'5	11'6	11'3	—
A magyar államban	7'8	11'5	11'7	9'8	11'5	11'8	9'7

¹⁾ Tán a zsidók kivételével. Az ő házasságuk valószínűleg termé-

Íme tehát, az egy Franciaországot¹⁾ nem tekintve, a nyugati sűrűbb népességű s az északi mostohább talajú országok lakossága most is gyorsabban szaporodik a születések többlete révén, mint hazánk. 8 ugyanezt kell mondanunk keleti szomszédainkról is. Az északi óriás, Oroszország, 1893 — 97 közt évente 13 — 17‰-vel növelte népességét:²⁾ Szerbiában a természetes szaporodás 1894—99 közt 15‰ körül jár³⁾ s Romániában is megüti a 12‰-t ugyanezen években, melyek népességét népszámlálások ellenőrizték.⁴⁾

Ákár nyugatra, akár keletre tekintünk tehát, határozott hátrányban vagyunk. Népesedésünk természetes mérlege, a mely az újabb nemzedék többletét jelzi a távozó régi felett, gyenge eredményt mutat. A bölcső versenyében igen-igen hátul állunk.

Maradhatna tán egy vizsgálatunk, mi a gyengén szaporodó népeknél általános s ez az, hogy népességüket nem fogyasztja úgy a kivándorlás, mint a szaporábbakét, sőt esetleg beolvastása által gyarapodnak is.³⁾

Sajnos, Magyarország, még nem is oly rég Európa éléstára, mely egykor oly nagy vonzerővel édesgette magához nyugat és kelet fiait: már évtizedek óta kivándorlástól vérzik. Az 1870 — 1881. évi időközben, a két népszámlálás adatainak egybevetése alapján a kivándorlási többletet az anyaországból 310,991 főre kellene tennünk; a nyolczvanas évek kivándorlási vesztesége az egész birodalomban 182,000 lélek, mely tisztán az anyaországot

kenyebbek, bár az ezer lélekre kiszámított születési arány — ép a késői házasság miatt — csekélyebb, mint a keresztényeknél.

¹⁾ Valamint egyes időközökben Ausztria és még gyakrabban Svájc is alatta maradt a magyar nemzet természetes szaporaságának; a legutolsó években azonban a külföld arányszámái feltűnően javultak, mit ki kell emelni. Franciaország itt is kivétel.

²⁾ A születések többlete volt: 1893. 1.267,163, 1894. 1.323,210, 1895. 1.326,470, 1896. 1.513,270, 1897. 1.716,168. (Lásd a 32. l.)

³⁾ A természetes szaporodás volt: 1894. 32,722, 1895. 39,492, 1896. 33,353, 1897. 38,368, 1898. 29,489, 1899. 36,698 lélek.

⁴⁾ A születési többlet volt: 1894. 50,306, 1895. 82,098, 1896. 66,228, 1897. 76,743, 1898. 59,563, 1899. 85,448. Itt is, mint a szomszéd Szerbiában, a hazánkban is legkedvezőtlenebb 1898. év mutat fel legkevesebb élveszülöttet: a termés hatásának analógiája szembeszökő.

⁴⁾ Tudvalevőleg Franciaország liberális sociologusainak fővígazsa ép e beolvastás.

terheli, mert a Drávántúl még gyarapodott vándorlások révén.¹⁾ Hogy az 1891—1901. évek közt mennyit veszítettünk, arra csak a népszámlálás fog pontosan ²⁾ megfelelni. Ha azonban a jelek nem csalnak, veszteségünk jóval nagyobb lesz, mint valaha. Maga a központi statisztikai hivatal az 1899. évre szóló abban a jelentésében, mely az 1897. évi XXXV. t.-cz. 5. §-a szerint a miniszterelnök által az országgyűlés elé terjesztendő statisztikai évkönyvet bevezeti, a kivándorlás folytán beállott hiányt kerekszámban 280,000-re teszi kilencz év alatt. A tengerentúli kivándorlásra vonatkozólag az európai kikötők,³⁾ valamint az Egyesült-Államok kimutatásai nyomán a következő számok tüntetik fel a nyolczvanas és kilenczvenes évek mozgalmait. Kivándorolt a magyar államból:

	Európai kikötők feljegyzései szerint összesen	Az Egyesült Államok adatai szerint		
		férfi	nő	összesen
1881—85 évente átlag ...	13,832	7,479	2,632	10,111
1886—90 » » ...	28,307	12,623	4,578	17,201
1891—95 » » ...	25,005	16,872	6,955	23,827
1896 ...	24,649	17,529	8,350	25,879
1897 ...	14,106	7,728	6,063	13,791
1898 ...	22,965	13,157	7,763	20,920
1899 ...	43,394			

A tengerentúli kivándorlás tehát jóval nagyobb volt a kilenczvenes években, mint a nyolczvanasokban s az 1899. évben már valóban megdöbbentő méreteket öltött. Súlyosbítja a számok menetét az, hogy a nők is mind nagyobb részt vesznek

¹⁾ A részleteket lásd a »Közgazdasági és statisztikai Évkönyv« VI—VII. évf. 1892—93. 166. l. Az egész Magyarbirodalomra vonatkozó szám azonban hibás, mint a katonai népesség emelkedésének figyelmen kívül hagyása magyaráz.

²⁾ Természetesen csak annyiban, a mennyiben magok az összeírások pontosak. E pontra alább visszatérek.

⁴⁾ 1888-ig csak Hamburg és Bréma adatai; a többiekén át még nem volt jelentős a kivándorlás.

a mozgalomban, mi arra vall, hogy a kivándorlás mindig állandóbb jelleget ölt.

A kivándorlások és bevándorlások nagy politikai horderejét méltatva, a belügyminister tudvalevőleg 1899-től állandó adatgyűjtést rendezett be.¹⁾ Ezen adatok az első évben 10,07(1 bevándorlóval szemben 37,193 kivándorlót mutatnak fel. Valószínű, hogy mindkét szám túlalacsony,²⁾ mire az is vall, hogy az amerikai kivándorlottak csak 23,366 lélekkel szerepelnek. Az új statisztika minden bizonynyal leggazdagabb forrása³⁾ leszen a kivándorlás tanulmányozásának, ha az adatok megbízhatóságát elérni sikerül.

Az amerikai s a romániai kivándorlás okairól és hatásáról ép legújabbán annyi felvilágosítást kaptunk, hogy e helyen elég csak a tényt jelezni, hogy a gazdasági rugók, melyek a hazai föld elhagyására készítetik népünket, nem gyengültek, sőt erősödtek. Az 1900. év köztudomás szerint ismét új lökést adott e kifelé irányuló mozgalomnak úgy, hogy alig tévedünk, ha a vándorlási veszteséget ez utolsó évben az eddigieknél is nagyobbra becsüljük.

Végigfutottam ezzel népesedésünk tényezőit s igyekeztem jellemezni azok menetét a XIX. század utolsó évtizedében. Csak az összefoglalás s a következtetések levonása maradt hátra. Az összefoglaláson kezdem.

1. A mennyire az új század fordulóján végrehajtott népszámlálás eredményére a népesedési statisztika adataiból következtetni lehet: *hazánk népessége — az egész államét értem — valamivel meghaladja a 19 milliót.* Hogy többel vagy kevesebbel, az vándorlási veszteségünktől, e meglehetősen ismeretlen nagyságtól függ, de függ attól is, hogy a számlálás hézagai, a

¹⁾ Lásd »A m. kir. kormány 1898. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv« 18. lapját. A vonatkozó 117,121/1898. sz. belügyministeri rendelet egyúttal a külföldiek nyilvántartására és ellenőrzésére nézve fennálló szabályok pontos betartására is utasította a hatóságokat.

²⁾ Lásd »A m. kir. kormány 1899. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés és statisztikai évkönyv« 221. lapját.

³⁾ Az adatgyűjtés felőleli a kivándorlók nemét, anyanyelvét, azok foglalkozását s a kivándorlás célpontját.

melyeket a legpontosabb végrehajtás is csak enyhíthet, de meg nem szüntethet, mekkorák lesznek ezúttal. A múlt népszámlálásra vonatkozólag jeleztem volt, hogy különösen a gyermekek sorából valószínűleg nagyon számottevő rész kibújt az összeírás alul. a mint az más országokban is elő szokott fordulni.¹⁾ Remélhetjük, hogy e hibaforrás ezúttal vesztit súlyából, a mi kedvezően hatna szaporodásunknak (nem. ugyan tényleges, de észlelésünk alá egyedül eső) népszámlálási mérlegére.

2. Ha az 1785—87. években végrehajtott József-féle népszámlálás adatait veszszük alapul,²⁾ megállapíthatjuk, hogy *házánk népessége a lefolyt XIX. században — hozzávetőleg szólva — megkétszereződött.* Ez az eredmény, bár laikus szemekben tán nagyon fényesnek tűnik fel, a latin fajok viszonyaihoz mérve ugyan kedvezőnek mondható,³⁾ ám. ha a szláv-ság felettébb kedvező, de kevésbé megbízható adatait nem nézzük is,¹⁾ jóval elmarad az a germán népek gyarapodása mögött. Anglia a tizenkilencedik században több mint megháromszorozta népességét,⁵⁾ nem sokkal áll mögötte a nagy német állam népének gyarapodása⁶⁾ s minden valószínűség szerint nemcsak a

1) »Népünk korviszonyai és halálozási statisztikánk« című, fent már idézett tanulmányom 44. I. 1. jegyzetében.

2) »A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás.« Budapest, 1893. (Magyar statisztikai közlemények új folyama I. kötet) 52. lapján, a határ-örvidékre vonatkozó 1807. évi adatok segélyül vételével 9.394,305 lélekre becsli a magyar állam 1787. évi népességét.

3) Franciaország a XIX. században csak vagy 45%-kal gyarapodott népességében. Spanyolország becslések szerint vagy 90%-al, Olaszország 80%-kal szaporodott.

4) Az Oroszbirodalom 1796. évi népességét 36 millióra teszik s így az a lefolyt században megháromszorozódott volna. Ez nem lehetetlen ugyan, de nyilván bizonytalan adat.

4) Anglia Wallesszel az első, 1801. évi népszámlálás szerint 8.892,536 lakossal bírt, 1891-ben 29.001,018 lakóval s a legújabb becslés szerint (1899.) 31.7 millióval.

5) A mai Németbirodalom népességét 1816-ban 24.8 millióra számítják, az 1895. évi népszámlálás 52.579,901 lelket talált, 1900-ra pedig hivatalosan 56 milliót felül becsük. Lásd »Die deutsche Volkswirtschaft am Schlüsse des 19. Jahrhunderts.« Berlin, 1900.

hideg észak germán népei, a skandináv államok¹⁾ és Dánia,²⁾ hanem Németalföld³⁾ is jóval túltettek rajtunk. Ugyanúgy a vegyes eredetű néppel bíró Belgium is.

Hazánk népszaporodásának fényes, szinte utolérhetetlen korszaka tudvalevőleg az utolsóelőtti század, a XVIII. vala. A mennyire népesedéstörténetünknek felette érdekes s a politikai történet megértéséhez nélkülözhetetlen mezejét szakembereink eddig egy-egy sugárral⁴⁾ megvilágították: úgy számíthatunk, hogy a Mátyás király óta a törökvilágban felére leolvadt lakosság a szatmári békétől József népszámlálásáig, tehát két emberöltő alatt megháromszorozódott. Oly eredmény, mely a milyen meglepő magában, oly jó kulcsát adja a magyar nemzeti szellemi elernyedésének az ország újjászületése ama századában. A magyarság a beözönlött idegenek mellett eltörpült, elgyengült s egy egész újabb század kellett hozzá, míg a nemzet ujjáébredése. annyi viszontagság és sorcsapás között; ki tudta vívni, hogy legalább a Dráván inneni Magyarország népességének absolut többsége s az értelmiség túlnyomó nagy része a magyar nyelvet tartja anyanyelvének.⁵⁾ A míg tehát a XIX. század népesedése mennyiségileg nem volt valami

¹⁾ Svédország lakosságát 1800-ban 2.347,303-ra írták össze. 1890-ben már 4.784,981 volt az, tehát jól megkétszereződött 90 év alatt. 1898 végére 5.1 millióra becslik lakosságát. Norvégiában a megfelelő számok 883,038, 1.988,674 és 1897. elejére 2.1 millió lélek.

²⁾ Dánia népessége 1801-ben 925,680-ra, 1890-ben 2.172,205-re rúgott s 1898-ra 2.3 millióra becslik azt.

³⁾ Németalföldről csak 1830-ból van az összeírás, mely 2.613,487 lakost talált, 1889-ben 4.511,415 lelket írtak össze s 1898 végére 5.1 milliót számítanak.

⁴⁾ Kiváló érdemei vannak e téren dr. Acsády Ignác történetírónknak.

⁵⁾ Az új népszámlálás az anyanyelv kérdésénél most egyenesen az egyén választására, érületére bízva annak meghatározását, hogy mi az anyanyelve. A régi kérdés tehát megmaradt ugyan, de értelme változott. Lásd erre vonatkozólag nézetemet »Népünk korviszonyai és halálzási statisztikánk« 113. lapján. — Érdemeségünk magyarságát szépen és tüzetesen tárgyalta dr. Jekelfalussy József r. t. e. helyről: »Értelmiségünk és a magyarság« cím alatt 1894. április 16. tartott székfoglalójában.

nagyon kedvező, a minőség, a beolvasztás révén, az államfentartó faj szempontjából javult.¹⁾

3. A XIX. század utolsó évtizedében nem gyarapodott a népesség oly mértékben, mint a megelőző évtizedben.

4. A természetes szaporaság, vagyis a születések többlete a halálazások fölött az utolsó évtizedben abszolút számokban gyarapodott ugyan, de a népességhez arányítva csökkent.²⁾

5. Természetes szaporodásunk az utolsó negyedszázadban alatta maradt a nyugati népek legtöbbjének és valószínűleg jóval kisebb keleti szomszédaink szaporodásánál.

6. Az utolsó évtizedben a születési arány, a szokásos nyers viszonylatban, azjöszses népességre vonatkoztatva, erősen hanyatlott. Ugyancsak hanyatlott a házassági hajlam is.

7. Házasságaink termékenysége, mely a nyugati népek legtöbbjéhez hasonlítva, azokénál csekélyebb, legújabbán ismét súlyedni látszik.

8. A natalitás csökkenését nem ellensúlyozta a gyermek-halálazásban beállott, különben örvendetes arányú javulás.

9. A kivándorlás az utolsó évtizedben valószínűleg nagyobb volt, mint az előzőkben.

A kép, melyet így népesedésünk legújabb mozzanatairól kaptunk, épen nem kedvező. S bár nagyon érzem azt, a mit minden statisztikusnak éreznie kell. mikor a számok szabatos méreteit a nyelvnek hozzávetőleges, alig egy-két fokozattal rendelkező beszédére kell átültetnie: hogy t. i. nehéz megtalálni azokat a kifejezéseket, melyek a táblák tömkelegének tanulságait igazán hűen, az alanyi benyomásoktól és hangulattól függetlenül adják: *a magyar nemzet népesedési mérlegének megromlását kétségtelen és nagyon komoly jelenségnek tartom.* Mert igaz ugyan, hogy a sociologus nincs oly jó helyzetben,

¹⁾ A legújabb kivándorlás is inkább nemzetiségeinket fogyasztja, semmint a magyarságot. Így az 1899. évi adatok szerint a 37,193 kivándorló között e magyarok csak 25%-al, a tótok ellenben 43.2%-kal, az oláhok 13.8%-kal, a rutének 5.1%-kal szerepelnek.

²⁾ A hiányzó hónapot interpolatio útján pótolva, a természetes szaporodást 1891—1901 közt abszolút számokban évente 195,000-re tehetjük, szemben az előző évtized 190,576 főnyi átlagos évi szaporodásával-

mint a csillagász, a ki egy pár pontos megfigyelés segélyével még a legexcentrikusabb üstökös egész pályáját is kiszámíthatja, — a sociologus sokkal ellentállóbb közegekkel dolgozik, mint a világűr éthere — de a demologia tapasztalat igazolta tétele az, hogy a szaporaság csökkenése oly lejtő, melyről nehéz, szinte lehetetlen a visszefordulás. Il n'y a que le premier pas, qui coûte: valóban érvényes tétel ezen a téren.

Már most teljesen felesleges volna bizonyítani, hogy egy fajrokonokkal nem bíró s annyira exponált nép, mint a magyar, nem maradhat el büntetlenül a bölcső versenyében. A francia nép — melylyel azonban a mi viszonyainkat nem akarom összehasonlítani — nagy nép fog maradni, ha népesége megállapodik is: kis nemzet, minő a magyar, nem bírná ki a hátramaradást. És pedig nemcsak azért nem, mert számbeli ereje s ezzel politikai és gazdasági súlya veszítene, az őt körülvevő idegen népfajok millióival és százmillióival szemben; hanem azért is, mert a szaporaság szándékos csökkentése erkölcsi bajokkal jár és magában is nem egyéb, mint külső jele mélyenjáró ethikai elfajulásnak. Ha nem is utalok arra a különbségre, mely az élet küzdelmeire kellőképp előkészített, megedzett angol gyermek s az elkényeztetett, széltől óvott, de aztán egyúttal erélytelen, csak kényelmes, biztos állás után sóvárgó francia sarj között fennáll: a mindennapi élet eléggé tanúskodik az egy-gyermekrendszer súlyos hátrányairól. Am a szaporátlanság nemcsak azért veszélyes, mert a következő nemzedékek minőségét ássa alá, hanem a nemzet, a faj szempontjából sokszorosan aggasztó tünet azért, mert az önös egyéni érdekek túltengését jelenti az összeség érdekei fölött. Mélyen járó, az emberi lélek rugóit szétszedni képes sociologusok a szándékos szaporátlanságban csak egy különös jelenségét látják az individualismus győzelmének a fölött a másik világnézet fölött, melyet, logikus nyelv használattal, socialistikusnak kellene neveznünk, ha e jelzőt más, egészen positiv irányzat jelelésére nem foglalták volna le. A bölcső versenye, ha a szegény osztályokat nem nézzük, nem más, mint egyik tere annak a küzdelemnek, melyet a Montesquieu-féle *désir du jouir* által vezetett individualismus ellen az

organikus világ felfogás, a faj virágzását az egyes érdekei fölé helyező szellem vív a mai kultúrnépek körében. Kényelem-szerető, az élet gondjai és anyagi terheinek szaporításától visszarettenő nép, s azok az egyének, kik felfelé akarnak törni, magasabb társadalmi osztályba emelkedni s hogy ezt tehessék, minden terhet magokról lerázni: félnek a gyermekáldástól, mely rontaná helyzetüket, megnehezítené kapaszkodásukat. Még akkor is, mikor a gyermek, esetleg gyermekek jövőjére való gondolás, a vagyon elaprózásától való félelem vezeti a szülőt: nem az igazi fajszeretet, hanem a viselt név hírének fentartása, az egyén életét meghosszabbító család jövő fénye lebeg szemei előtt, mikor küzdésképeség, életrealitás helyett osztatlan vagyont akar örökölhagyni gyermekének. A szaporátlanság nem a kultúra jele — hisz ott vannak a germán népek az ő magas kulturájokkal és nagy szaporaságukkal: hanem igenis jele oly erkölcsi hitvallásnak, a mely jó lehet az egyénre, de a legnagyobb mértékben nemzetellenes.

Magyarországon, ma, a XX. század küszöbén, ez az irányzat még csak kivételes. Népszaporodásunk jelene azonban elővigyázatra int. A »principiis obsta« elvét kell alkalmaznunk. Keresnünk kell az eszközöket, a melyek bennünket, a lejtő szélére jutottakat, a lehanyatlástól visszatartanak.

Jóllehet a populationistika tudománya sok elkeseredett vita színtere volt Malthus óta s ma már tudjuk, hogy sok, nagyon heterogén jellegű lelki rugó játszik közbe a szaporaság kérdésében: a döntő súly még ma is általában — nálunk kétségtelenül — az anyagi alapon nyugszik. A népszaporodás kérdése Magyarországon, a legszélesebb rétegekre nézve, a megélhetés kérdése, közgazdasági kérdés.

A népszámlálás hazánkban négyszögkilométerenkint kerek-számban 60 lelket fog találni. Oly népsűrűség ez, mely majdnem tiszta agricol népnél már túl magas. A Balkán államokban sehol nem találunk 50 főt 1 □ km.-re; .) s nem említve az Észak országait, alatta áll arányainknak az ibériai félsziget,²⁾ alatta vannak az észak-amerikai Egyesült-Államok

1) Romániában 1899. 45, Szerbiában 1895. 47.5.

2) Portugallia 1890-ben 52, Spanyolországban 1897. 36.

legfejlettebb keleti államai túlnyomó nagyrészt,¹⁾ körülbelül egy színvonalon velünk az intensív mezőgazdaság egyik mintországa, Dánia,²⁾ mely azonkívül erős iparral is bír s nem sokkal sűrűbb a népesség, 72 fővel egy négyszögméterre, Franciaországban.

Am a túlnépesség viszonylagos fogalom: egy és ugyanazon földterületen, egy és ugyanazon gazdasági technika és fejlettség mellett több-kevesebb ember él egymás mellett, a szerint, a mint igényeik, életmódjok különbözök. Még egy és ugyanazon országban is változó e színvonal. Nem nehéz kimutatni,³⁾ hogy hegyes vidékeink népének szegénysége, igénytelensége egyenes összefüggésben van azzal, hogy ott a kilométerenkint ugyan valamivel ritkább népesség a megélhetés főalapját képező termékeny földhöz, a szántók, kertek⁴⁾ területéhez arányítva sokkal sűrűbb, mint az Alföldeken. Kevesebb a földjük és rosszabb: nem csoda, hogy a felvidékek, az északi Kárpátok úgy, mint az erdélyiek, erős kivándorlástól vérzenek.⁵⁾ De ma már biztos jelei vannak annak, hogy nemcsak a hegyvidékeken, a túlnyomóan nemzetiségi területeken, hanem a magyar Alföldeken is elértünk ahhoz a ponthoz, hol a megélhetés nehézségei, a keresethiány akadályozzák a szaporodást. A Dunántúl nagyobb igényű népe, mint már a múlt népszám-

1) Még az 1890. évi népszámlálás szerint New-York államnak csak 47, Pennsylvániának 45 lakója volt s Maryland 30, Ohio 34 lakossal bírt □ km.-kint.

2) 1890-ben a Tárói szigetekkel 55 □ kméterenkint, azok nélkül 58.

3) Lásd »Magyarország statisztikája a statisztika elméletével és nemzetközi összehasonlításokkal.« Budapest, 1896. cím alatt megjelent munkám 130. s köv. 1.

4) Intensív termelési ágat képez a szőlő is, de az felvidékeinken úgy sem fordul elő.

5) Hogy azt a gazdasági nyereséget, mely az Amerikából kivándorlottaink révén befolyó évi 14—20 millió korona összegből áll, nem érdemes felemlíteni sem a nemzeti termelésnek a kivándorlás folytán beálló apadásával szemben, minden közgazda előtt nyilvánvaló. Termelésünk évi veszteségét egy évized 200,000 kivándorlójánál legalább 200 millió koronára kell tennünk. Lásd egyébiránt Hegedűs Lóránt értekezését a Budapesti Szemle 1899. évi aug. sz. 174. s köv. 1.

látáskor kiderült,¹⁾ mozog a szélrózsa minden irányában s a mint fentebb láttuk, régtől mérsékelt szaporasága az utolsó évtizedben feltűnően megcsappant. De nincs többé már a nagy Alföld szívének az a fajbiztosító szaporasága sem, melyre publicistáink annyiszor utalnak, mint jövőnk zálogára. Egy évtized alatt úgyszólván eltűnt az alsó Tiszavölgy nagy gyermekbősége: elvitte magával az a nyomor, mely ott annyi kitörésre vezetett.

Hazánk népesedésének kérdése tehát, ismétlem, gazdasági kérdés. Gazdasági fejlődésünk nem volt oly gyors, hogy lépést tudott volna tartani a népesség gyarapodásával. *Népesedésünk jövője attól függ, hogy azt a lidércnyomást, melylyel a megélhetés nehézsége népszaporodásunkra nehezkedik, meg tudjuk-e szüntetni, vagy nem.* Ha igen, Magyarország nagy és erős lesz; ha nem, a lassú vérzés és összezsugorodás szégyenletes jövője vár reá.

Nos, azt hiszem, Magyarország gazdasági viszonyainak egyetlen ismerője sem fogja mondani, hogy e hazában nincsenek meg a termelés óriási kiterjesztésének, fokozásának előfeltételei. Kezdve a nagy Alföld aszályoktól látogatott szántóföldéin s folytatva fel a havasi legelőkig földünk kihasználása még nagyon fogyatékos: temérdek kincs rejlik meddőn talajunk alatt; az ipar még fejletlen, hazai fogyasztásunkat csak kevés cikkben képes kielégíteni, egész ágai úgyszólván teljesen hiányzanak. A sokáig, századokon át mesterségesen visszatartott gazdasági fejlődés előtt még szinte végtelen tér áll: az egykori gyarmatországból intenzív agrikol és fejlett iparos országnak kell lennie s hogy az lehessen: van itt munka elég nemcsak a mai népesség, hanem annak többszöröse számára is.²⁾

Hogy azonban közgazdaságunk átalakuljon: át kell alakulnia magának a nemzetnek. Az államtól várni mindent nem szabad. Igaz ugyan, hogy az állam sokat nőtt az ép letűnt

¹⁾ Felhoztam már: »Népünk korviszonyai és halálzási statisztikánk« ez. felolvasásom 109. lapján.

²⁾ Hogy a gazdasági lendület mennyire foglalkoztatja az embereket: mutatja a Németországból folyó kivándorlás története az utolsó évtizedben. Még 1891-ben 120,089, 1892-ben 116,339 lélek vándorolt ki a tengerentúlra, a gazdasági fellendülés leszorította e számot 1895-ben 37,498-ra, 1896-ban 33,824-re s az 1897—99. években 20—25 ezerre.

XIX. században s tán egy intézmény sem tartozik ennek oly hálával, mint az állam. A XX. század erős állama tehet nagy szolgálatokat a közgazdaságnak, csinálhat oly politikát, mely nem a heréknek kedvez, s nem kedvetlenülíti el apró rendészeti beavatkozásokkal a komoly munkást, hanem megteremti a haladás előfeltételeit és felemeli a porból azt az osztályt, mely magára hagyatva és elszigetelten leggyengébb, de a mely ép szaporaságával a nemzeti erő legbővebb forrása is: a munkásosztályt. Mondanom sem kell, hogy a magyar állam vezetésében mindezek a szempontok ma jobban érvényesülnek, mint valaha. De azért közgazdaságunk s ezzel népesedésünk jövője is nem az államon, hanem a társadalmon s nevezetesen annak vezető osztályain fordul meg. Ezeknek kell — és pedig gyorsan — átváltoznia.

Nem mondom semmi újat, csak régi igazságot ismétlek. mikor utalok arra, hogy vezető, államfentartó osztályaink elmaradtak a mai kor nagy gazdasági feladatai tekintetében. Átvették ugyan a nyugati kultúrától a magasabb igényeket, a vagyon utáni vágyat — sokszor tán túlságos mohósággal.¹⁾ De nem vették át azt, a mi ezek kielégítésének előfeltétele: a munka iránt való feltétlen tiszteletet, a gazdasági munkához való kedvet, a vállalkozási szellemet. Mintha egyik lábbal még mindig a letűnt harci és rendi társadalom korszakában állának: nem tartják magokhoz méltónak, nem tartják úri foglalkozásnak a gazdasági élet munkaterein való működést. Mintha bizony a vezető, az alapító munka, mely megkívánja egyrészt a természet törvényeinek ismeretét, másrészt a társadalmi életét: rangban alatta állana megannyi burocrata munkájának, nem is nézve azt, hogy amaz független, parancsol, ez feljebbvalójának engedelmeskedik. Ám ezt az ellenmondást, mely vezető osztályaink magas igényei s a jólétet adó gazdasági pályák kerülése, hogy ne mondjam, megvetése közt tátong: nemcsak az illető rétegek sínylik meg,²⁾ hanem szenved alatta

1) Nagyon szépen leírta ez átalakulást Láng Lajos »A társadalmi deficit« cím alatt, Budapesten, 1881. megjelent röpiratában, nevezetesen a IV. fejezetben: »A társadalmi mérleg dynamikája« s az V.-ben »Sokat költünk vagy keveset keresünk«. Lásd az 56. l. »Egyszerre modernek lettünk igényeinkben, de aviticusok maradtunk keresetünkben«.

2) A jogászai pályák túlsúfoltsága, s általában az ú. n. szellemi

az egész ország. Közgazdaságunknak égető szüksége van igen nagy számú szakképzett, erélyes és vállalkozó úttörőre, kik földünk kincseit értékesíteni, iparunknak a hazát meghódítani s kereskedelmünk segélyével termékeinknek az ország határain túl is piacot biztosítani képesek. Tanult, elméletileg és gyakorlatilag egyaránt képezett gazdáktól.) várhatjuk csak a változott és folyton változó coniuncturáknak leginkább megfelelő, legtöbb kezet foglalkoztató s legtöbb hasznot Dyújtó intensiv kultúrát, csak a modern technikában jártas vezetők és segítők teremthetnek élet- és versenyképes ipart, fejleszthetik nagyra a bányászatot, tökéletesíthetik a közlekedési eszközöket s adhatnak foglalkozást a munkát keresők ezreinek és millióinak.

De úgy érzem, felesleges dolgot művelek, mikor gyenge szavammal fejtegetni akarom azt, hogy mire van szüksége hazánknak. Teljesen felesleges dolgot itt, ebben a palotában, melynek termeit egy nagy szellem lengi át, egy hallhatatlan szellem, mely rég kijelelte útját hazánk boldogulásának: Akadémianak megteremtőjének, a legnagyobb magyarnak szelleme. S meg vagyok győződve, hogy ez ünnepélyes órában nem kívánhatok jobbat, mint azt: hassa át e nemzet vezető osztályait. hassa át az egész nemzetet Széchenyi szelleme; ha ez meglesz, a XX. század Magyarországa népes, gazdag, erős ország leszen!

proletariátus egyik következménye e bajnak, s csak mostanában hangzott fel a panasz igen tekintélyes helyen a hivatalnokosztály angolkóros gyermekei miatt.

1) Nálunk a jobbmódú gazda fia, ha végez is gazdasági tanintézetet, egyúttal jogászodik is s a vége az, hogy egyikhez sem ért. Különböben lásd Láng Lajos fentebb idézett munkája 63. l. ». . . birtokos ember fia nem lehet más, mint ügyvéd vagy hivatalnok«.

A RENDŐRSÉG TERMÉSZETE ÉS ÁLLÁSA SZABAD ÁLLAMBAN.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

CONCHA GYŐZŐ,
R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1901. április 15-én tartott ülésén.)

BUDAPEST.
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.
1901.

Az Athenacum r.-t. könyvnyomdája.

Nincs az állami és társadalmi jelenségek között még egy, melynek természete iránt annyira eltérne a tudományban és életben a felfogás, mint a rendőri működése iránt. Ez a nagy eltérés a rendőrség mivoltára nézve, magával hozza az állása, az emberi életben teljesítendő szolgálata, értéke iránt is a felfogások nagy különbségét.

S mi sem bizonyosabb, mint hogy a rendőri működés helyes beillesztésétől az állami és társadalmi szervezetbe függ az emberre nélkülözhetetlen javaknak, s minden javak legbecsesebbikének: a szabadságnak sorsa.

Ezért láttam szükségesnek, hogy a gyakorlatilag oly fontos tevékenységnek természetét minden idegen tekintettől menten, a tudomány eszközeivel vizsgálat alá vegyem s mérő serpenyőjére helyezzem, meg lévén győződve, hogy a tudománynak elvont, egyedül a tárgyilagos igazság szempontjától vezetett kutatása vethet csak világot a gyakorlatnak már különböző érdekekből származó szükségleteire.

A rendőrség természetének megállapítása a rend, és különösen azon rend iránti eligazodást kíván, a melyet közrendnek nevezünk.

Mi a közrend?

A közrend és a rendőrség fogalma.

Az állam és társadalom rendje együtt alkotják a közrendet.

Rend alatt a közfelfogás szerint több külön dolognak, lénynek, erőnek oly összefüggése értetik, a melynél fogva az

ily összefüggésben levők helyöket, működéseket az egészre való tekintet nélkül meg nem változtathatják, avagy ha így változtatják, az összefüggés megszakad s a cél, a mely miatt az egyes elemek ily összefüggésbe hozattak, elérhetetlen lesz. *)

A közrend is az emberi erőknek, emberek dolgainak, javainak ily összefüggésében áll. Ez összefüggés mikéntjét, névszerint az egyes által kifejezhető működést, az egyest illető javakat részint a törvényben, részint a szokásban nyilatkozó közakarat, részint az egyesek önként találkozói szükséglete határozza meg.

A közrend egyrészt az emberi tevékenységnek, röviden a munkának, másrészt a különböző javaknak (vagyon, műveltség, erkölcs, becsület, hatalom) megosztása és összefüggése személyek, helyek, idő szerint.

Az emberi erőknek, a munkának a meghatározott összefüggés szerinti folyása, a javaknak ugyan e szerinti élvezhetése adja a nemzetnek a béke állapotát, a rendet, mely e sze-

*) Csodálatos, hogy a rend fogalmával oly ritkán foglalkoznak az állam- és társadalombölcseleti írók, pedig a közrend fogalma állandóan előfordul a politikai és társadalmi fejtegetésekben, a törvényekben. A rend, a közrend alatt valami olyan állapotot értenek, a mi törvény által meg van határozva. »L'ordre public établi par la loi«, az 1789-iki francia emberi és polgári jogok kiáltványának ez a kitétele számtalanszor ismétlődik, a nélkül, hogy az a mi a törvény által meg van határozva, elemeztetnék, megmagyaráztatnék. Mazade (Block, Dict. de la politique) szerint is »l'ordre publique véritable . . . résulte . . . d'abord de l'existence de lois justes, libérales, protectrices...« a közrend fogalmában csak a szabályozó, a törvények vannak kiemelve, nem a mi szabályoztatik. De Pooz (Droit adm. belge I. köt. 4. l.) kísérti meg a rend és vele a közrend fogalmát adni. »L'ordre dans la nature physique, c'est l'harmonie et la constance des lois, c'est l'équilibre des forces, qui dominant l'univers. . . Ce qui constitue l'ordre dans le monde social ou politique, c'est le respect des droits de tous, c'est la justice.« — A mily helyes azonban a természet rendjéről a magyarázata, a társadalmi rendet már egyszerűen a jogrenddel azonosítja. — Csak a jeles német közigi író, Mayer Ottó tesz kivételt, a mennyiben a közrend fogalmát kísérti meg a rendőrségről való fejtegetéseinek alapjává tenni. »Unter der guten Ordnung«, így nevezi a közrendet, . . . »verstehen wir einen allgemeinen Zustand der Gesellschaft, bei welchem die in ihr enthaltenen Kräfte durch Schädlichkeiten, die in ihnen bereitet werden, möglichst wenig beeinträchtigt werden.« (Deutsch. Verw. recht. I. Bd. 19. §. 258. 1.) Mennyiben sikerült e kísérlet? következő fejtegetéseink fogják mutatni.

rint nem holt állapotot, hanem eleven, ható erőknek összhangzó együttműködését jelenti.

A közrendet a nemzeti összlet és az egyéni társadalmi lét tényezőinek összeműködése s a különböző javaknak e tényezők közti megosztása és általuk való élvezése alkotja.

A közrend, a béke fenntartói e szerint egyrészt a nemzetnek összes országgló szervei, másrészt a csak társadalmi életet folytató, egyes magánszemélyek.

Tágabb értelemben a közrend elemeihez számítjuk a természet rendjét is.

Konkrétebben szólva közrend alatt az emberi szükségleteknek állami szervek és magánosok összeműködése általi kielégítését értjük az általános és közös jó tekintetei szerint a jog és a természeti erők korlátai között.

A közrend e szerint embereknek közös célra való együttműködése, melyet a jog és a természet határol, de a mely működés a jogi és természeti határok közt, nemcsak az állami szerveknél, de a magánosoknál is szabad.

1. *Állami rend.* A mi először is az országias, az állam rendjét illeti, az a fejedelem, az országgyűlés, a kormány, a birói és közigazgatási hatóságok munkájának, (gondolkodásának, akaratának és cselekvésének) közelismerésre jutott szabályok szerint lefolyó egymásutánja, összefüggése.

Ez összefüggést, az állam rendjét, az államot alkotó szervek tartják fenn az illetők részére kijelölt munka elvégzése által: a király midőn országgyűlést tart, a sereget a hadba vezényli, törvényt szentesít, hivatalnokokat nevez, a választó polgárok, midőn az országgyűlés tagjait meghatározzák, — a választók passivitása esetén felbomlik az állami rend, — a hatóságok midőn újoncsoznak, utat, iskolát csinálnak, a bíróságok midőn az eléjük vitt ügyekben az ítékezést meg nem tagadják.

Mindezen ténykedések az állami rendnek alkotó elemei, de se a király, se az országgyűlés, se a közigazgatás, se a bíróság, midőn ekként ténykednek, s ténykedésükben egymásutánként követnek, rendet tartanak, nyilván nem végezik azt, a mit rendőri működésnek nevezünk, pedig az állam rendjének ők a tulajdonképi létrehozói és fenntartói, a jog szabályaival együtt,

melyek által önakaratukat megkötötték, valamint azon célok szolgálata által, a melyekre jogilag meg nem kötve törekszenek.

A jog ugyanis, mint a legáltalánosabb, kötelező akarat, meghatározva, melyek legyenek ez országoló nemzeti összletnek a tényezői, mi mindenik tényezőnek a munkaköre, a hatalma, a feladata, az állami rendnek ép oly alkotó eleme, ép oly mozgatója, ösztönzője, mint a szervek, s munkájok, a melyeket meghatároz.

Ép ily positiv alkotó eleme, ösztönzője az állami rendnek az állam céljából az is, a mit általános szabálylyal előre meg nem állapítottak, p. o. miként változtatandó a jog az állam céljából kifolyólag, mit kíván az állam becsülete, érdeke külügyi tekintetben, mit kíván belügyekben egyes esetekben a közgazdaság (szénakiviteli tilalom), a közerkölcs (korcsmák száma), a közegészség (népfürdő, vízvezeték).

A közjog fenntartása vagy magukat az illető tényezőket illeti, a kikre vonatkozik, p. o. a király, az országgyűlés jogainak megvédése, avagy az egyes állami tényezők (ministerek, hatóságok), működését szabályozó közjog fenntartása külön szervekre, bíróságokra van ruházva.

Az állami rendnek e szerint a közjog s a közjogi bíróságok, továbbá az államcélnek jog által meg nem határozott része, ép oly positiv alkatelemei, mint az állami szervek és azok működése.

Mi bontja ugyanis föl az állam rendjét gyökerestül? Ha az állam szervei nem végzik a jog által s a jogilag meg nem határozott államcél által kívánt munkájokat, nem tartják meg munkájok mértékét, körét egymásutánját. Ha a király nem hívja össze az országgyűlést, nem vezényli a sereget, ha az országgyűlés nem tud vagy nem akar törvényt hozni, törvényes költséget megszavazni, ha a bíróságok nem alkalmazzák a törvényt, hanem saját akaratukat, ha király, parlament és kormány képtelenek az állam erejét kifelé, a megélhetést, a socialis békét befelé fenntartani, felbomlott az állam rendje; mert a kik az állami rendnek alaptényezői, igazi teremtoi és fenntartói, nem akarják az ahhoz szükséges tevékenységet kifejteni, külön tényezők és tevékenységek nélkül pedig rend sincs.

2. *Társadalmi rend.* Az egyes magánosok tevékenységé-

nek, munkálkodásának pontos egybefonódása és szoros egymásutánja, a gazdasági, a szellemi javaknak és az ezek alapján képződő egyéni tekintélynek és egyéni hatalomnak viszonylag biztos eloszlása, az egyesek között teszik a társadalmi rendet.

Ilyen összeműködésre az egyesek, minden felsőbb kényszerítő hatalom parancsa nélkül hajlandók s arra szükségleteik, avagy egymás iránti (atyafiságos, testületi, általános emberséges) rokonszenvük kielégítése végett ösztönöztetnek.

Nyilvánvaló azonban, hogy önrendelkezéssel bíró, független egyesek között a munkálkodás, a tevékenység pontos egybefonódása és szoros egymásutánja, a javaknak biztos eloszlása, szóval a társadalmi rend szilárdsága azon fordul meg, ha az összefüggő munkában azok a vezetők és azok a vezetettek, a javak osztályánál, azok az előnyben vagy hátrányban levők, tehát azok a becsültek, hatalmasak és azok az alábbvalók és gyengék, azok a gazdagok és szegények, a kik belső értékök-nél, szolgálataik, munkájok becsénél, elért sikereiknél fogva azok, más szóval ha a munkának és javaknak megosztása és összefüggése a bizonyos időben lehetséges emberi életszínvonal fenntartására s emelésére a legalkalmasabb.

Minden társadalmi rendet, a mely önrendelkezéssel bíró egyénekből alakult, e szerint először is maguknak az egyeseknek akarata, az összefüggés kívánta munkának mindenki által való elvégzése, s a javak megosztásának tisztelete tartja fenn.

A magánosok nagy többségének attól a meggyőződéstől kell áthatva lennie, hogy társadalmilag egybefont munkáikkal kölcsönösen elősegítik egymás érdekeit; továbbá, hogy a javak megosztása nagyban véve helyes. A felebaráti érzésnek pedig ki kell egyenlíteni a legélesebb érdekellentéteket, s a javak megosztásának nyilvánvaló hiányait.

Az 1) önkéntes együttműködés; a 2) javak helyes megosztása; s 3) a felebaráti érzés a társadalmi rendnek fenn tartói, valódi sarkkövei, alaposzlopai.

A társadalmi rend sem jelent e szerint valami holt állapotot, hanem szabad lényeknek, erőknek folyton folyó, összevágó mozgását. A társadalmi rend főtényezőit csak oly értelemben nevezzük sarkköveknek, oszlopoknak, mint egy hadsereg hadoszlopait.

E tényezők érvényesülésében, hatásában semmi oly elem nincs, a minő a rendőri tevékenységnek fővonását teszi.

De nincs abban a tényezőben sem, a mely negyedikként a társadalmi rendhez járul: a jogban és jogszolgáltatásban.

Mivel ugyanis az egyesek egymásnak természetes súlyára, értékére, érdekeik, szolgálataik kölcsönösségére, a javak megosztására nézve konkrét esetben eltérő alanyi véleményben lehetnek, szükség van a társadalomban olyan tudatos, elismert tárgyilagos szabályra, a jogra s ezen nyugvó jogérzületre, a mely az egyeseket életük, javaik, működéseik (a tulajdonost rendelkezési hatalma, a felnőttet hite, pályája, házastársa megválasztása stb.) tekintetében elismeri, továbbá egymásra gyakorolni kívánt befolyásuknak, együttműködéseiknek módjait, határait nagy körvonalakban megállapítja.

A mennyiben pedig az elismert jog és általános jogéret daczára a társadalom rendje mégis megzavartatnék, az egyesek életének javainak összeműködési módjainak megsértése által, a társadalom fenntartásához az előbbi állapotnak helyreállítása jogszolgáltatás útján szükséges.

A jog és jogszolgáltatás nyilván magának a társadalmi rendnek alkotó eleme. Epúgy, mint az előbbi három tényező, a jog és jogszolgáltatás sem nevezhető rendőri ténykedésnek, csakúgy nem, mint a meggyőződés a társadalmi kapocs hasznosságáról, szükségességéről, avagy a hit, a mely a jognak a hasznossági meggyőződésen túl a végső szentítést adja.

Mivel ezek szerint a társadalom rendje sokkal több tényezőnek véletlen, önkéntes, szabad közreműködésén nyugszik, mivel ezek működése sokkal kevésbé van a jog által meghatározva, mint az állami tényezőké, mivel az egyesek súlya, értéke s ehhez képesti sorakozása a társadalmi rendben a jogi rendezés alól magát igen nagy részben kivonja, mivel az egyeseket olyan egységes cél, a minő az embereket nemzetté, országló személyiséggé egyesíti, társadalommá össze nem fűzi, hanem csakis az egyeseknek egyforma, egymást kiegészítő, de mindig külön célja, külön érdeke: ezért nem lehet a társadalom rendje olyan szoros, olyan előre meghatározott s biztosan egybefüggő, mint az állam (közjogi) rendje.

Az állami rend tényezői nem külön célú személyek, hanem a nemzeti összszemélyiségnek részei, a kik állami működéseikre nemcsak jogosítva, hanem kötelezve is vannak. Ezért nyugszik az állam rendje kényszerítő, a társadalomé engedélyező törvényeken. Az állam életrendje előre meg van törvényekkel szabva, az állam szerveinek alakulását, működési körét, módjait megállapító közjogi szabályokkal. A törvény ad trónt, főrendiséget, képviselői, választói jogot, hivaltalt.

Innét a látszat, mintha a társadalom rendje is az arra vonatkozó jogszabályokból állana, holott a társadalmi rend legfőbb tényezői kívül állanak minden jogi rendezésen. Az egyesek kezdeményező munkája, fizikai ereje, szépsége, ügyessége, híre, tekintélye, vagyonának mennyisége, felebaráti érzése, meggyőződése, hite fölött nem határoz a jog, pedig a társadalom rendje ily tényezőkön fordul meg.

A jog e rendet csak elismeri, a társadalom tényezőinek működési szabadságát, módjait csak nagy körvonalakban s akként határozza meg, hogy azoknak engedélyt ad, vagy őket eltiltja valaminek tevésétől, de nem kényszerít, mint a közjog a jogosítványok felhasználására. Ez által lesz a társadalmi rend, s abban az egyesek elhelyezkedése, kapcsolata folyton változó, egyensúlya labilis, és úgy tetszik, mintha e mozgó, ingó rendet csak a jog és jogszolgáltatás tenné biztossá, óvna meg a felbomlástól, ez volna fenntartója.

Valójában pedig a társadalmi rendet a jogon és jogszolgáltatáson túl; 1) az egyesek szabad együttműködése, 2) a javak helyes megoszlása, 3) a felebaráti érzés, és 4) az egyesek hite, meggyőződése tartják fenn.

Ha aratáskor a mezei munkások, városokban gázgyári munkások a kellő időben munkára nem vállalkoznak, ha a gyárosok, földbirtokosok munkát nem adnak, midőn adhatnának, ha a hitelintézetek bőséges készletek mellett hitelt nem nyújtanak, ha a földbirtok, az iparjog, a szellemi életpályák megszerzéséből a társadalom arravaló elemei tényleg ki vannak zárva, ha a felebaráti érzés nem enyhíti a verseny kérlelhetlen eredményeit, a jog szigorát, a társadalom rendje ép úgy felbomlik, mintha a jogszolgáltatás nem bírja a jogellenes cselekedeteket megszüntetni s a jogot helyreállítani.

A társadalmi rendnek fenntartói e szerint első sorban az egyesek, illetőleg azok a hasznossági tekintetek, azok az erkölcsi, vallási erők, a melyek bennök hatnak, s csak másod-sorban az egyesek akarátán felül álló jog és jogszolgáltatás.

Az állami és társadalmi rendnek alkotó, fenntartó elemeit okvetlen szükséges tisztázni, hogy a rendőrség természetét, helyét az emberi közületben megállapítani lehessen, mivel a rendőrség fogalmának a leggyakrabban kiemelt, kidomborított jegye a rendfenntartás.

Az eddigi fejtegetésekből pedig azt biszsziiik világos, hogy úgy az állami, mint a társadalmi rendnek a fenntartói egészen más tényezők, mint a melyeket a rendőrség nevével szoktunk jelölni.

Különösen a társadalmi rendnek automaticus a jellege, magától áll be nagy részben az emberi összeműködés és a javak megoszlása, az egyesek spontán tevékenysége által tartja fenn magát a társadalmi rend. Kívánatos, hogy az állam rendje is ily automaticus legyen, de egészben sohasem lehet az, mert egységes akaraton nyugszik, a melynek impulsusa szerint kell az egyeseknek összeműködniök, így benne az egyeseknek az az önkéntelen, automaticus összeműködése, a mi a társadalomban a szükségletek kölcsönösségéből beáll, csak kivételképen, nagy nemzeti veszedelem alkalmával mutatkozik.

A rendőri működés ellenkezőleg, mint alább látni fogjuk, örökké idegen, külső erőként hat az egyesekre, az automaticus összeműködés hiányát, időleg átmenetileg pótolja, az egyesnek akarata ellenére parancsol vagy tilt.

3. *A természet, az elemek rendje.* A természeti világ rendje a természeti erőknek, az elemeknek bizonyos ismétlődő egymásutánján, azoknak szokásos mértékén, kapcsolatán s egymásra gyakorolt hatásán alapszik.

Az éjjel és a nappal, a szelek, a vizek, a villamosság, a tűz jelenségei, a hegyek és a völgyek helyzete, élet és halál, az állatok száma, természete, a természeti rendnek a tényezői s állam úgymint társadalom e természeti jelenségek kapcsolatát és egymásutánját kell, hogy kiinduló pontul vegyék, midőn saját életüket berendezik, melynek előfeltételét, a természet bizonyos szokásos rendje alkotja.

A természet rendjének megbomlása (tűzvész, árvíz, begyomlás, pestis) megbontja az állam és társadalom rendjét is.

A természet rendjénél még világosabb, hogy annak fenn tartója nem a természetén kívül álló rendőrség, hanem a természet maga.

4. *A rendőrség.* Úgy az állam, mint a társadalom rendjének fennállása attól függ, ha tényezők, a nekik szánt működést kifejthetik s a javak megoszlása, használata háborítatlanul folyik a jog szabályai s az államczielnek alattomban értetődő követelményei szerint.

A rendőrség feladata ez alaptényezők mellett, az állam és társadalom rendjének előfeltételeit létesíteni, biztosítani, a társadalmi rendnek érvényesülését lehetőségessé tenni, nem magát a rendet.

Az állami rend előfeltétele, hogy a király, a parlament, a hatóságok működhessenek. A rendőrség feladata épen abban áll az állami rendet illetőleg, hogy az állami szervek működése ne háboríttassék, hogy azok működését tényleg, esetleg külső erővel is lehetőségessé tegye egyesek vagy tömegek gonosz szándékú támadása és az elemi erők (tűz, víz) hatalma ellenében.

Nehezebb a társadalom rendjének előfeltételeit ily egyszerűen megjelölni, a mennyiben a társadalom millió egyén működéséből áll, a kik működése, munkája, szórakozása nem látszik a társadalmi rendnek oly lényeges alkotó eleme lenni, mint a minő az állami rendben, az állami szerveké; továbbá, mert épen a társadalmi rend alkotó elemei, az egyesek többnyire a rend megbontói s csak kivétel, hogy maga az államhatalom és szervei zavarják meg.

A társadalmi rend előfeltételének is megvan mindazáltal világos fogalma. Az egyes társadalmi tagok működésének szabadsága s javaiknak élvezhetése, továbbá az emberi szükségleteknek a meglévő társadalmi kapcsolatban való kielégítése elé torlódó akadályok elhárítása képezi az előfeltételt.

A rendőrség első sorban az által állítja elő a társadalmi rend feltételeit, ha 1) az egyeseknek a jog által engedett szabad működését és javait állandó örködéssel védelmezi másoknak valószínű vagy tényleges támadása ellen; 2) ha az ily támadásokat tényleg megakadályozza; 3. a támadásokkal meg-

zavart rendet helyreállítja a támadásnak, a jogtalan állapotnak tényleges megszüntetése és a jogrend helyreállításában való segédkezés által. Mindezen pontok az állami rendre is állanak.

Másodszor az által állítja elő a társadalmi rend feltételeit, ha az egyeseknek szabad működését, midőn abban egyenes jogsérelem nincs is, megakadályozza, őket valaminek tevésére szorítja, mivel szabad működésök mások sértésére, szabadságuk korlátozására vezethet, azoknak alkalmatlanságot, hátrányt, megbotránkozást, félelmet okozhat, őket szabad működésökben, javaik élvezetében zavarhatja. (Állatok elzárása, kocsikon lámpa, dörzsfék alkalmazása, út melletti telken kerítés állítása, víznek a padlason tartása, szabad ég alatti gyűlés eltiltása.)

Akár a büntetteknek, akár az alkalmatlan, hátrányos vagy épen veszélyes tetteknek eltiltása, meggátolása vagy bizonyos pozitív berendezés létesítése- csak föltétele a társadalmi rendnek, mely a tevékenység szabad kifejtésében s a javak használatában áll.

A rendőri megakadályozás avagy a rendőri kényszerítés valaminek létesítésére azonban csak tényleges, időleges megnyugtatót ad. A büntett, a kihágás meggátolását követnie kell a büntetésnek, ezekhez, valamint a rendőri pozitív létesítményekhez (víztartó a padlason, dörzsfék) a társadalmi rend valamely más intézményének is kell járulnia, mely a társadalmi együttműködést magát lehetségessé teszi. Az elbocsátott büntettek segélyzése, munkanélküliekről való gondoskodás, az utcák szélesbítése, a meredek utak helyett alkalmasabak készítése a példái a közrend és a rendőrség viszonyának. A bűncselekmények meggátolása, szerzőik följelentése a társadalmi rendet nem tartja fenn, hanem a büntetés. A rendőri korlátozások, p. o. bizonyos építési anyaggal való építés, pinczelakások eltiltása, nem biztosítják a helyes rendet, ha az emberek képtelenek azt az anyagot megszerezni, avagy a pinczelakásokat másokkal pótolni.

A rendőrség ugyancsak ily feltételt teremtő működést fejt ki akkor is, ha bevezett büntettek kinyomozásában, a tettesek kézrekerítésében közreműködik. Mind e ténykedései csak feltétele annak, hogy a társadalmi rendnek formai fenntartója, a jog és a bíróság működését végezhesse.

Harmadszor az elemi, a természeti erők rendkívüli kitöréseinek megfékezésében rejlenek a társadalmi rend előfeltételei. Robbanások, árvíz, pestis, állatok úgy a társadalom mindennapi közönséges életének rendjét, mint magát az állam alkotmányos életének rendjét megakaszthatják. Az ilyen természeti erők megfékezése, eltávolítása nyilván nem a társadalmi vagy állami rend, hanem annak előfeltétele. Az utcán lövöldöző, sebesen hajtó emberek között, nagy forgalmú városban szabadon eresztett szarvasmarhák között, árvízkor, tűzvészkor, a súlyosabb ragályok alkalmával megszűnik a társadalmi, sőt a természeti erők egyes rendkívüli kitöréseikor még az állami rend is, mert tényezőik működésre majdnem képtelenné válnak.

A földművelés, az ipar, a tudományos foglalkozások között levő kapcsolatok, az emberek lelki épülésére, egészsége érdekében, avagy szórakozására létesített társas berendezések, s mindezeknek összefüggése az állam intézményeivel teszik a közrendet s ennek csak előfeltétele az elemi erők rendkívüli kitöréseinek megakadályozása, a tűz, a víz, a robbanások, stb. elemi erők rendszete.

Ha a közrend az emberi szükségleteknek állami szervek és magánosok összeműködése általi kielégítése az általános és közös jó tekintetei szerint, a jog és természeti erők korlátai között, úgy a rendőri működés a közhatalomnak az a ténykedése a mely ez összeműködésnek, valamint a szükségletek kielégítésének előfeltételeit, a mennyiben emberi akarattól vagy természeti erőktől függ, állandó ügyeléssel és széleskörű discretionarius hatalommal, physikai erőnek is rögtöni alkalmazhatásával létre hozza és fenntartja.

A közrend egyik része az embereknek a jogrend által meghatározott, a másik része a jogrend által nem érintett összeműködése, illetőleg a javaknak elosztása.

Adva lévén a büntető jog, a rendőrség szerepe e jog érvényének és kiszolgáltatásának előfeltételeiről való gondoskodásban, a büntettek megakadályozásában és a büntettek kézrekerítésében fog állani.

Hasonlóképen lia a köz- és közigazgatási jog az emberi működés célját, tartalmát positive megszabja, az ily működésnek megvannak természetszerű, logikai előfeltételei.

A közrend előbbi részének előfeltételei könnyen meghatározhatók. Ha a gyógyítás külön orvosi karnak kiváltsága, ebből következik a kuruzslók megakadályozása, másrészt a gyógyszeréletpozítet kényszerítése, hogy működését végezze is. (Kih. btk. 92—96. §.) A hol a járványok megelőzését, elnyomását a jogrend elfogadja, ott ennek előfeltétele, orvosok, a családfők, az ipari, neveldei főnökök különös följelentési és gyógyítási kötelessége. A hatósági húsvizsgálat előfeltétele a marháknak vagy a közvágóhídoni levágása, vagy pedig a magánhelyen történő vágásnak előzetes bejelentése. Ha a mérgek forgalmának korlátozását a jogrend szentesíti, minthogy a mérgeknek gyógyszerekben, ipari készítményekben való alkalmazása nélkülözhetetlen, a korlátozásnak szükséges előfeltételei könnyen megállapíthatók (Kih. btk. 108. §. 2., 3., 4.).

Ellenben a közrend azon részének előfeltételei, a mely rész az emberek működését, vagy összeműködését szabadra eresztí, azt tetszésöktől teszi függővé, sokkal nehezebben határozhatók meg.

Mikor tartozik az egyes jogilag szabad működését másokéhoz alkalmaztatni? Kössenek-e egyezményt szabad emberek? gazda és aratók, gyáros és munkások, utas és szállító? mekkora legyen valaminek az ára, minő legyen a bér? Mind a szabad összeműködésnek vagy az egyéni elszigetelt működésnek és a javak megosztásának esetei.

A legegyszerűbb eset, a vásárok, a népünnepek, körmenetek, népgyűlések, csoportosulások alkalmával az egyes magatartásának kérdése. Az egyesnek alá kell rendelnie a maga szabad mozgathatását a hatóság belátásának, hogy mások hasonló szabadsága lehetséges legyen (Kih. btk. 42. és 78. §§.). A lovaglás, a hajtás, a közúti vasút menetének sebessége hasonló alapon s a hatóság belátása szerint korlátoztatik. (120. §.) Lövöldözni, robbantani szabad, de az mások szabad működését vagy összeműködését, azaz a társadalmi rendet tenné lehetlenné, úgy kell tehát végeztetniük, hogy e rend fennállhasson. E módot a hatóság belátása fogja megszabni. Ugyanilyen előfeltétel jellegével bír a természeti erők, anyagok (tűz, gőz, villany, mérgek) használatának mások szabad működéséhez alkalmazandó módja.

Az állam elvontan meghatározhatja bizonyos szokásos szabad működéseknek mások vagy akár az állam működésére való feltéterszerű természetét, p. o. hogy várak tervének lerajzolása, bizonyos ellenséges irányzatú jelvények használata, nagyobb mennyiségű fegyverek szerzése, büntetéspénzeknek az elmarasztaltak részére közgyűjtés általi beszerzése, a tisztelet nyilvánítások az elítéltek mellett, az állam működési szabadságára akadályozók s azokat büntetéssel sújthatja.

Marad azonban a polgárok szabad tetszésére bízott viszonyokban igen sok oly helyzet, mely mások működési szabadságát a legerősebben gátolhatja, a nélkül, hogy általában meghatározni lehetne. A terrorismus, melyet munkások egymásra vagy a munkaadókra gyakorolhatnak, az osztályok, felekezettek, politikai vagy socialis célú gyülekezetek izgatottsága a társadalmi rend békés folyását megakaszthatják. Vájjon ennek ily előfeltételéről gondoskodbatik-e a közhatalom? Meggátolhatja-e a jogrendbe nem ütköző, de másokat megfélemlítő ily szabad nézet-, érzület- nyilvánításokat, kényszerítheti-e az egyest ilyen szabadon hagyott cselekvényekben is bizonyos magatartásra? Ezek a rendőri működésnek legkényesebb kérdései, melyekre az érdemleges feleletet csak a rendőri működés egész természetének és az állami életben elfoglalt szerepének meghatározása után adhatni, itt azonban formailag fölvetni okvetlen szükséges volt.

A rendőri működés természetének megállapításához mindenesetre az első követelmény, hogy a szükséglet, a mely kielégítendő és a kielégítés módja, alanya egymástól elkülönítve gondoltassék.

A szükséglet a közrendet az emberi szabadságtól és természeti erőktől függő előfeltételekkel ellátja.

A rendőri működés a szükséglet szempontjából, a melyet kielégít, abban különbözik tehát először is más állami működésektől, hogy a míg ezek magát az állam célját, illetőleg ennek egyes részeit: a nemzeti függetlenséget, a jogot, a közvagyonosodást, műveltséget, erkölcsöt ápolják, addig a rendőrség csak mindezeknek előfeltételét, azt a külsőt, azt az időleges biztonságot, a mely a tulajdonképi célok érdekében való működésnek positiv kifejtetésében és háborítlanságában áll.

A rendőri működés olyan viszonyban van az állam többi feladataihoz, a minőben a pénzügyi. Mindenik közvetve járul csak az állam céljához; ezért nehezebb megérteni szükségességüket, ezért sohasem lehetnek népszerűek a rendőr és a fináncz. A pénzügyi közegek sem az állam céljait valósítják, hanem azoknak csak gazdasági, pénzbeli feltételeit.

A nemzeti függetlenség, a jog szentsége, a közvagyonosság, a kultúra és socialis összhang mellett a rendőri és pénzügyi célok csak föltételszerűek, eszközjellegűek, alárendelt szerepűek, melyet csak akkor tölthetnek be jól, ha magukat amazok feltételének, kiegészítőjének ismerik föl, s nem akarnak az állam vagy társadalom fenntartói lenni. Nem a pénzügyi igazgatás látja el az államot pénzzel, hanem a közigazdaság, melynek a pénzügyi igazgatás csak ügyvivője vagy partnere.

Hasonlókép nem a rendőrség tartja fenn az állam és társadalom rendjét, hanem a nem rendőri alkotmányos és a társadalmi tényezők; a rendőrség ezeknek csak segéde, működésüknek részint positiv positiv feltételeiről gondoskodik, részint az akadályokat hártja el útjokból.

Vége ott az állami és társadalmi rendnek, a liol azt csak a rendőri működésben rejlő különleges erők, ú. m. az örködés, kémkedés, a discretionarius hatalom s a physikai erő tartja egybe.

Másodszor abban különbözik a rendőrség által kiélegített szükséglet más állami szükséglettől, hogy folytonos gondozást, örködést, az emberi életnek perczről-perczre való megfigyelését, s legegységibb alakulataiba való rögtönös, karhatalmi beavatkozást kíván az illető hatóságnak alanyi belátása, discretionarius hatalma szerint. Az államnak egységes személyként, egységes akarat útján való hatása a rendőri működés terén szűnik meg leginkább s kezdődik az esetről-esetre helyesnek czélszerűnek, szükségesnek az a változatossága, melyet az állam részéről egyforma elbánáshoz szokott jogéret nem ritkán helyesen rendőri önkénynek nevez.

A ki tagadja egy ilyen az életnek minden pontján és perczében működő közhatalom szükségét, a ki azt különösen előre szabályozható hatalomnak állítja, az szemet hűny a legmindennapibb szükségletek előtt, a mint ezt alább részletesen igazolandjuk.

A rendőri szükséglet kielégítésének módja vagy szabályok által meghatározni ez előfeltételeket, vagy esetről esetre.

Az alany, a személy, mely a szükséglet kielégítéséről gondoskodik vagy a törvényhozás, vagy a végrehajtó hatalom.

A rendőri működést végezheti a törvényhozó szerv, midőn a közrendnek ez előfeltételeit szabályokkal meghatározza, p. o. népgyűléseknek a parlamenttől bizonyos távolságban való tartását eltiltja, a rendőrségnek a büntető perbeni szerepét, a társadalmi élet bizonyos előfeltételeit a közcsend, a közillelem, az elemi erők tekintetébeni biztosság körül általában megállapítja. De végezheti esetről esetre tett intézkedésekkel is. Erre a rendes példa, midőn a törvényhozó test elnöke esetről esetre intézkedik a törvényhozó szerv működésének az emberi szabad akaratról, avagy az elemektől függő előfeltételeiről.

A rendőri működés azonban discretionarius és ügyelő, örökdő természeténél fogva, továbbá mivel az állami, társadalmi életnek, s a természeti világnak óráról órára változó körülményeihez kell alkalmazkodnia, inkább a kormány és közigazgatás működési körébe esik, mint a törvényhozáséba. A kormány alkalmasabb rögtön szabályokat létesíteni, a közigazgatás pedig egyes esetekben a közrend előfeltételeit meghatározni. Azonban a kormány szabályalkotó hatalma is csak részben felelhet meg a közrend feltételeinek s a rögtöni beavatkozás szüksége miatt a rendőri működés súlypontja az egyes közigazgatási hatóságokba esik.

A rendőrség fajai.

A rendőri működés természetének konkrét meghatározása csak úgy lehetséges, ha a rendőrség egyes fajai vétetnek tekintetbe és a rendőrségnek mindenik faja külön hasonlíttatik össze más állami működéssel.

A közrend a fennebbiek szerint az emberek összeműködésén, a jogon és más nem jogi erőkön nyugszik. A jogon kívül, tényleges fizikai, értelmi, gazdasági, erkölcsi erők, érzelmek, a hit tartják fenn a közrendet.

A rendőrség is tehát részint a jog, részint a közrend-

hez szükséges egyéb, nem jogi erő kérvényesülésének feltételeit nyújtja, a mennyiben e feltételek emberi szabad működéstől avagy elemi természeti erőktől függenek.

A közrendnek jogi összetartó, rendező ereje gyakorlatilag legfőképen a jogszolgáltató bíróságok útján nyilatkozik, így még az alkotmány legfőbb tényezőinek érvényesülését, király, parlament, hatóságok működését is végelemzésben a (közjogi, közigazgatási, büntető) bíróságok biztosítják. Még inkább tartja össze az egyes magánosok működését a jogszolgáltatás.

Ellenben a közrendnek fizikai, értelmi, gazdasági, erkölcsi, érzelmi, hitbéli erői nincsenek olyan határozott szervebe egyesítve, a minő a jogra nézve a bíróság, hanem ez erők a legkülönbözőbb forrásokból fakadnak. Két főcsoportra oszthatók e források, az egyik csoportba tartoznak a közigazgatásban összpontosított, a másik csoportba tartoznak az egyes magánosokban és ezek kapcsolataiban (rendek, osztályok, társulatok, egyletek) működő erők.

A rendőrség tehát a szerint lesz különböző, a mint a bíróságok, avagy a közigazgatás és a magánosok működésének előfeltételeiről gondoskodik. Névszerint jogi, bírói lesz a rendőrség, a mennyiben a jog, a bíróság érvényesülésének feltételeit hozza létre, közigazgatási a mennyiben a közigazgatás működését teszi lehetségessé, továbbá ugyancsak közigazgatási, a mennyiben a közigazgatás egyik feladata, az egyes magánosok működésének bizonyos előfeltételeiről gondoskodni.

A jog uralma, melyet végső esetben a bíróság tart fenn, adja az egyesnek valamint az államhatalomnak azt az érzést, a melyet biztonságnak nevezünk. Ezért nevezetik a jognak, a bírói működésnek előfeltételeit megteremtő rendőrség biztonság rendőrségnek.

A közigazgatás vagy az egyes magánosok működése ellenben a legkülönbözőbb emberi szükségletek (egészség, vagyonosság, értelmi képzettség, vallásosság, nemzeti erőfokozás) kielégítésére vonatkozik.

A rendőrségnek tehát, a mennyiben nem a jogvédelem körül nyilatkozik, nem lehet a tevékenységét oly egytetemes jelzővel kifejezni, a minő a biztonsági, a jogvédő rendőrségre nézve. Hanem a rendőrségnek nem biztonsági részét közigazgatásinak

nevezik, a mennyiben a közigazgatás működésének feltételeit nyújtja, a mennyiben pedig a magánosok működésének feltételeiről gondoskodik, azért nevezzük közigazgatásinak, mert e feltételek nem jogiak, és mert nem bírói, hanem közigazgatási működés által lehet őket előállítani.

A rendőri működésnek ez a két ágra válása, nevezetesen az egyik ágnak a bírói, a másiknak a közigazgatási működéshez kapcsolódása azért nem szökik szembe, mert a rendőrség szervezetileg sem a bírósági szervezettől, sem a rendészetin kívül létező többi közigazgatási feladatok szervezetétől. elválasztva nincs.

Így az ügyészség, a vizsgálóbíróságok, a bírói szervezethez vannak kapcsolva, már pedig ezek, sőt maga az ítélőbíróság is számos rendőri teendőre, p. o. bűnjelek lefoglalása, ház, iratok kutatására, letartóztatásokra jogosult.

Másrészt a bírói rendészetnek túlnyomó teendője a nyomozás, a tettes szökésének, a bűnjelek megsemmisítésének megakadályozása, a közigazgatási szervezet közegeire tartozik.

Viszont a közigazgatás egyes ágainak szervei ép úgy végeznek egyenes közigazgatási működést, mint kiegészítő rendőrit. A közlekedési igazgatás utakat, vasutakat épít s úrendészetet gyakorol, a forgalmi mértékeket tart és hitelesít, s azok használatát biztosítja, a közegészségi talajt, vizet, levegőt egészségesbít s azok megrontását akadályozza, a közoktatási iskolákat állít s iskolarendészetet gyakorol.

A rendőri működés természetét ezek szerint másként tisztázni nem lehet, mintha az. októl a szervektől eltekintve elemezzük, a melyek annak végzésére hivatvák. A vizsgálóbíró, a rendőrkapitány, a szolgabíró, a tanfelügyelő, a bányakapitány nemcsak rendőri, hanem a legkülönbözőbb bírói és közigazgatási működésre hivatvák.

Így szétválasztva a rendőri működést a különböző szervektől, melyek végzik, állapíthatjuk csak meg, miben különbözik az az államnak jogi, bírói működésétől, s mennyiben egyezik közigazgatási működésével, végül miben különbözik ez a hatalom a közigazgatásnak nem rendőri működésétől.

a) *Biztonsági rendőrség.* A bírói működéstől abban különbözik a biztonsági rendőrség, hogy 1) a jognak nemcsak esz-

menyi uralmát biztosítja, mint a bíróság, a mely a jogellenes tényt megtorolja, hanem a jogvéde állapotokat tényleg külső hatalommal is fenntartja, azok jogellenes megzavarását, folytonos éber őrködés által megakadályozva, a büntetettre való előkészületeket, a bűnkísérleteket eredménytelenné téve; 2) hogy a jog eszményi uralmának fenntartását, ú. m. a bűntevők sértéseinek megtorlását, illetőleg ártalmatlanná tételét lehetségessé teszi a tettesek, a bűnjelek kézrekerítése által, 3) hogy e két feladatának betölthetése végett nemcsak tények, hanem valószínűségek alapján is megszoríthatja a személyes szabadságot.

Nyilvánvaló ezekből, hogy a biztonsági rendőri működés alakkülönbsége a bírótól nem abban áll, hogy ez utólagos, a rendőri pedig megelőző, mert ez csakis a büntettek megakadályozására nézve igaz, ellenben annak lehetővé tételében, hogy a megtörtént büntettek szerzői megbüntetessenek, ártalmatlanná tétessenek, a rendőri működés ép oly utólagos, repressiv természetű, mint a bíróság.

A biztonsági rendőri működés lényege a jogrendnek minden módon való lehetőségessé tétele, a bírói működés kiegészítése. Ezért őrködik folyton, ezért kutat a büntettek, a tettesek, a bűnjelek után, ezért hatalmát nemcsak bizonyítékok, hanem valószínűség alapján is gyakorolhatja, ezért alkalmazhat karhatalmat, mielőtt intézkedésének ténybeli alapja iránt a teljes jogi bizonyosság meg lenne.

A biztonsági rendőrség működésének lényege állandó őrködésben, a valószínűség, a gyanú alapjáni intézkedésben, sőt a karhatalomnak ténybeli bizonyosság nélküli alkalmaztatásában rejlik. *)

*) »Partout présente« mondja a hírhedt Fouchének 1815-iki minist, körrendeleté, így világosítva meg a IV. évi Brumaire d. i. Codex tételét: »La société considérée en masse est l'objet de sa sollicitude.«

A francia felfogás ugyan más nézőpontból indulva ki teszi beosztását, mint az itt előadott, névszerint a bírói rendszet körébe csak a megtörtént bűncselekmények kinyomozását s a tetteseknek a bíróság elé állítását sorozza, a büntettek megakadályozását ellenben a közigazgatási rendőrséghez utalja. Mint de Pooz mondja: az a feladata: á mettre la justice en état de juger ceux, qui la société accuse ... (Droit adm. I. 3. 15. 1.) S ezért szerinte a bírói rendszet működését egyesek ellen (Elle s'attache á des individualités, s'oit des personnes, s'oit des faits. De

b) *Közigazgatási rendőrség.* A közigazgatási rendőrség működését magától a közigazgatástól pedig az különbözteti meg, hogy a míg a közigazgatás valami állapotot (folyópartot, medret, erdőt), vagy intézményt (várat, utat, vasutat, iskolát) vagy műveletet (katona- adószedést, mozgósítást) létesít vagy folyamatot (közlekedést, vasúti szállítást, állatállomány-szaporodást és javítást) tervez, addig a közigazgatási rendőrség mindezen állapotok, intézmények, műveletek, folyamatok előfeltételeit nyújtja, őrökös, és az emberi szabadságnak világos köteleességek megszabása vagy valószínűség alapján, esetleg karhatalmi megszorítása által.

A gát- és folyam-, az erdőrendőri ténykedéseknek, a véd-kötelezetek, az adózók bizonyos jelentkezéseinek, az utak, hidak használati szabályainak, mind ilyen előfeltétel-teremtő, ilyen óvó, védő, fenntartó jellege van a közigazgatás alkotásaira vagy az általa célzott folyamatokra.

De miben egyezik minden rendőri működés a közigazgatásával? S mi választja el mindkettőt a bírótól?

A rendőri működés is mint a közigazgatási alkotó, kezdeményező; míg a bírói csak ellenőrző, rendező. A rendőrség valami újat létesít, míg a bíró csak a más által létesítettet szentesíti vagy a jogszabályhoz képest rendbe hozza. A rendőrség a való életnek, az emberi cselekvéseknek ép oly részese, mint magok az egyes emberek, vagy mint az építő, a tanító, a pénzverő, a bankjegy-kiadó, a húsvizsgáló közigazgatás. A bíró ellenben kívül áll az emberek cselekvő életén, abba csak ez élet egyes cselekményeinek lefolyása után nyúl be s akkor is nem az emberi élet összes erői, érzelmei, szenvedélyei és érdekeivel, hanem csak a jognak, az igazságosság-nak, a szenvedélytől ment észnek szellemi fegyverével.

Foos id. m. 16. 1.), a közigazgatási ellenben mindenki ellen irányítja. A büntettek megakadályozása, s a büntetettek kézrekerítése, elítélésének biztosítása azonban annyira összefüggő érdekkör, hogy ily elválasztását a rendőri működésnek csak a francziák előszeretete a formális logika iránt, a preventív és repressiv tevékenységnek, a bírói és kormányhatalom elválasztásának helytelen alkalmazása magyarázhatja. Másrészt meg nemcsak a közigazgatási rendőrség foglalkozik eshetőségekkel, valószínűségekkel, hanem a francia értelemben vett bírói is, midőn a tettes elfogása iránt intézkedik,

A rendőrség és közigazgatás megegyeznek tehát abban, hogy mindegyik alkotó működést végez, a különbség közöttük az, hogy a közigazgatás alkotása elsődleges, derekas, az elérni kívánt célra egyenesen irányuló, a rendőrségé másodlagos, közvetett, kiegészítő, mellékes. Az iskola a vasút, a hadsereg által elsődleges cél éretik el, az iskolai, a hygieniai, a vasúti rendőrség, a hadkötelesek jelentkezési kötelessége által csak e célznak előfeltétele létesül.

A közigazgatási rendőrség működése úgy viszonylik a közigazgatásához, mint a gazdaságban bizonyos cikkek létrehozása ezek megóvásához. A fazsindely, a fakaró s kátrányozásuk, a gyümölcsös, a veteményes és körül kerítésük, egyaránt alkotó működések, de a fő, a derekas, a direct alkotás a karó, a gyümölcsös, a veteményes, a másodlagos, a kiegészítő a kátrányozás, a kerítés.

Ily előfeltételt teremtő, ily óvó működést a közigazgatási rendőrség azonban nemcsak a közigazgatás működése, alkotásai tekintetében fejt ki, hanem az egyesek működései, alkotásai, bizonyos természetes állapotok és folyamatok körül is.

A mezei, az erdei, az állategészségi, a vadászati és halászati rendőrség, az iparüzem, a közcsend és közillelem, a tűz, a víz, s a többi elemi erők (villany, gőz, gáz, nehézkedés, esés stb.) rendszete a közigazgatási rendszetnek olyan ága, mely nem a közigazgatás működésének és alkotásainak, hanem a magán és társadalmi működések, állapotok rendjének föltételeit nyújtja.

Mezei, erdei gazdálkodás, állattenyésztés, iparüzés, társadalmi működések, tűznek, víznek, bányáknak, épületeknek, a hal- és vadtenyésztetnek, csendnek és hiedelemnek állapotai társadalmi és természeti állapotok, a melyeket az állam rendező, jogi és direct, alkotó közigazgatási működésével csak egyrészben érint, (az oktatás, kísérleti állomások, múzeumok állítása, vetőmag, apaállatokról való gondoskodás, kiállítások rendezése által) másrészben pedig egészen magára hagy.

De nem hagyja magára e működések folytathatása, ez állapotoknak az emberi szükségletekkel összhangzó volta tekintetében.

Az állam e működéseknek, ez állapotoknak az emberi szükségletekre kedvező feltételeiről gondoskodik. Ebbéli műkö-

dése részben jogi is, midőn a mezei, az erdei gazdálkodás, az állattenyésztés, az állatforgalom bizonyos módjait jogszabályokkal körülírja, az elemi erők, a tűz, víz, gőz, nehézkedés határait, emberekre, javakra jogilag minősíti.

Működésének súlypontja azonban nem jogi és bírói ténykedésébe, hanem a rendőribe esik. Mert mindezekben a tereken attól függ az emberi fáradozások sikere, az állapotoknak az emberi szükségletekre kedvező volta, ha van az emberi életnek olyan tényezője, mely nemcsak a jognak elvont szabályaival, a bíróságoknak eszmei és utólagos segítségével, hanem az emberi előrelátásnak, gondosságnak, leleményességnek s tényleges hatalomnak fegyvereivel állandón örökös s kezdeményezőleg gondoskodik az emberi működéseknek, a társadalmi és természeti állapotoknak, röviden a társadalmi és természeti rendnek legkonkrétebb, rögtön felmerülő előfeltételeiről.

A közigazgatási rendőrség működésének egy nagy része tehát nem a közigazgatási működésnek és alkotásoknak, hanem magának a társadalmi rendnek, mint az egyesek szabad működésén alapuló kapcsolatnak s a természeti rendnek előfeltételeire vonatkozik.

A közigazgatási rendőrség működését ezen a téren sem jellemezhetni kiválónag megelőző természetével. Tűznek, víznek, sáskának, phylloxerának, hernyónak, marhavésznek pusztításait nemcsak megelőzni, de elnyomni, a beomlások, robbanásoknál elszerencsétlenedettek gondozni, a halászati, vadászati, közcsend és közillemi tilalmak áthágóit meg is kell akadályozni.

De jellemző a közigazgatási rendőrségre, hogy feladatainak megoldására discretionarius kényszerhatalma van az egyéni szabadsággal szemben, különösen pedig, hogy állandó örökösre, kezdeményezésre, önálló új állapotok létesítésére hivatott s a társadalmi összműködésben más társadalmi elemekhez hasonló működést fejthet ki. Így rögtön baleset, árvíz, tűz, marhavész esetén, valakinek a tömeg részéről megtámadásakor, ismeretlen egyén eltemetésekor. A jellemző itt nyilván az, hogy a rendőrség új állapotokat létesíthet a magánosok helyett, hogy velők egészen egyenlő tevékenységet foghat, tüzet olt, roskadozó épületet megtámaszt, beteget fölszed, temet, talált gyermeket táplál stb., szóval a magánosok működését

kiegészíti, kipótolja, hogy a társadalmi rendnek szokásos folyása fennmaradjon, szóval a társadalmi rend föltételeit állítja helyre.

A közigazgatási rendőrségnek az a része, a mely az elemi erők elleni küzdelemből áll, mint a tűz, a víz, a robbanások, beomlások, vadállatok elleni védekezés, hasonló érzést van hivatva biztosítani, csakhogy a természet irányában, mint a minőt a biztonsági rendészet a jogellenes törekvések irányában s így sorozzák a biztonsági rendészet körébe az elemi bajok elleni védelmet, annál is inkább, mert az emberek bűntevő törekvései s az elemi erők pusztításai a legáltalánosabbak s szervezetileg is legcélszerűbb a küzdelmet a jogellenes s az elemi erők ellen összekapcsolni, míg a mezőgazdaság, az ipar, a közlekedés, a bányarendészet az illető külön közigazgatási ághoz marad kapcsolva.

A biztonsági rendészet tehát a legtöbb államban nemcsak a jogrendellenes cselekedeteknek, hanem az elemi erőknek rendészetét is magában foglalja.

A rendőri működés határai.

A rendőri működés természetének konkrét meghatározása — az eddigieken kívül — csak úgy lehetséges, ha a közrendet valami látható jellel el bírjuk határolni; mert a rendőri működésnek nyilván határt szab a közrend.

A rendőri működés az állam és a társadalom rendjének előfeltételeiről való gondoskodásban állván, a mennyiben ezek az emberek szabad magatartásától vagy a természeti erők hatalmától függnek, — a rendőri működésnek határa, a melyet nem szabad átlépnie, magában az állam és társadalom állandó rendjében rejlik. Mivel pedig e rendet, vagyis az emberek működését és javaik elosztását, élvezhetését, láthatólag és tárgyilagosan a jog határozza meg, a nélkül, hogy a jogrenddel egy lenne, a rendőri működésnek határát először is a jogrend képezi, a melyet a rendőrség át nem léphet, s a mely által vont körön belül fejtheti csak ki tevékenységét.

Az állam és társadalom célja, a mennyiben a jog annak valamely kívánalmát nem szabatosította, nem nyújt a rendőrségnek alapot, hogy reá támaszkodva, az állami vagy társadalmi

célnak a jog által kifejezett valamely részével magát ellentétbe helyezze, s nevében a jogrendet mellőzze. A rendőrség nem helyezkedhetik a jog fölé.

A rendőri működés ily elhatárolásának szükségképi előménye az állam és a társadalom rendjének tárgyilagos jog általi szabályozása, szóval a köz- és magánéletnek tárgyilagos jogszabályok alá rendelése.

A köz- és magánélet jogi rendezése azonban, minthogy a rendőri működés is közéleti működés, magában foglalja a rendőri működés jogi rendezését is. Úgy látszik ennél fogva, mintha a rendőri működés határát nem lehetne a jogrendben keresni, miután a rendőrség működése is a jogrendnek kiegészítő része s így a jog önmagának nem lehet határa, nem választhatja szét a rendőri és a nem rendőri élet jelenségeket. Úgy látszik a rendőri működésnek a jog csak úgy képezhetné határát, ha a rendőrség nem állana a tárgyilagos jog alatt.

Csakugyan a rendőri működés másként is van a jognak alávetve, mint a többi köz- és magánéleti jelenségek, van különös rendőri jog. A nem rendőri viszonyokat a jog egész tartalmokra nézve objectiv szabályok alá helyezi, a rendőri tevékenységnek ellenben csak külső határait írja körül, a melyeken belül a rendőrségnek szabad méltatása van.

Vájjon a rendőrségnek fennebb adott fogalma nyújt-e elég támpontot arra, hogy a szoros jogrendnek s a rendőrségre vonatkozó különös jogrendnek területeit elvileg kijelölni lehessen? A rendőrség fennebbi fogalma az emberi erők felosztásának szükségén alapszik.

Minden nemzet kétfelé osztja erőit, azok főrészt céljainak egyenes megvalósítására fordítja, a másik kisebb részét egyenesen nem céljai megvalósítására, hanem maguknak a működő erőknek fenntartására, megóvására alkalmazza. Így a nemzeti erők egyenesen a nemzet céljaira működnek, midőn p. o. a nemzet országoló minőségében sereget tart, jogot alkot, iskolákat, közigazdasági intézményeket létesít vagy midőn társadalmi minőségében az egyesek szabad munkájával mezőgazdaságot, ipart, tudományt űz, ezek áhítatával, hite fenntartására, egyházzá alakul. Ellenben a nemzeti erők másik része csak közvetve szolgál a nemzeti célok elérésére, mert feladatuk

abból áll, hogy a nemzet országló tevékenységét s az egyesek társadalmi munkáját óvják, lehetségessé tegyék.

A nemzet annyit bír törekvéseiből megvalósítani, a mennyi-hez ereje van s a mennyire alkatelemeinek erőit arányosan elosztani, összefoglalni, működtetni bírja.

A nemzetnek azokat az erőit, melyek egyenesen az állam-czélra irányulnak, positiv munkára hivatottak, nem pótolhatják a rendőri óvó, előfeltételt teremtő működésre kijelölt erők. Semmiféle rendőrség meg nem óvhat oly alkotmányt, a melynek működő erői képtelenek a nemzeti szükségletek kielégítésére, fenn nem tarthat olyan társadalmi rendet, a melynek vezető, a gazdasági és szellemi javak birtokában levő elemei gátul szolgálnak a társadalom többi tagjainak szükségleteik tekintetében. Képtelen alkotmányt, embertelen büntetőjogot, helytelen birtokmegosztást, oktalan vám-, iparrendszert se fejedelmek, se parlamentek nem bírnak rendőri eszközökkel fenntartani.

A jogrend körébe mind az tartozik tehát, a mi az állami és társadalmi rend állandó alkotó elemeit, ezeknek direct emberi czélok létesítésére vonatkozó működését, positiv javait illeti, a rendőrség jogrendjének körébe pedig csak az, a mi az állami és társadalmi rendre csak a körülmények szerint különböző, változó előfeltétel jellegével bír.

A rendőrség működésének határát ennél fogva a jogrend alkotja.

A jogrend, mivel ekként az emberi életnek állandó, egyúttal legmagasabb külső szabálya. A jogrendben a rendőrség jogrendje egy különös, a közrend előfeltételeinek meghatározására vonatkozó, alárendelt jogvidék.

De azért is szükségképen a jogrend a rendőri működésnek a határa, mert a jogrendben a megállapodott, mondhatni tárgyilagosná vált ész, a rendőrség részleges jogrendjében pedig az esetről esetre változó, alanyi belátás, a discretionális méltatás uralkodik.

Ebből folyólag a rendőrség, még ha a kormány kezeli is, nem lehet jogalkotó vagy jogváltoztató hatalom, s hatáskörét eszközeit a jogalkotó hatalomtól nyeri, akár egyenesen olyképen, hogy a jogalkotó hatalom állapítja meg, melyek a közrend előfeltételei s mily eszközök használhatók ez előfeltételek létrehozására, akár közvetve, midőn a jogalkotó hatalom a rendőr-

séget a közrend bizonyos feltételei tekintetében szabályalkotó, büntetések statváló hatalommal ruházza fel, avagy szabályalkotó hatalom engedélyezése nélkül megengedi neki, hogy esetről esetre kisebb, néhány koronányi bírsággal, vagy néhány napi elzárással fenyegethessen, illetőleg ilyen büntetéseket kiróhasson.

Bármennyire a törvényhozás körébe vonassák is azonban a rendőri működés szabályozása, a törvényhozó hatalom mégis csonka fog mindig maradni a rendőri működés tartalmára nézve.

Nevezetesen szabályozása a legtöbbször csak annak körülírására terjedhet ki, mi tartozik a rendőri működés körébe, minő eszközöket használhat, minő, mekkora egyenes kényszert vagy büntetéseket alkalmazhat, de a legtöbbször a törvény nem írhatja körül a tényállást, a mely a kényszer vagy a büntetés alkalmazásának szükségképi előzménye.

A tényállás meghatározása, a mely a közrend feltételének tekintetik, akár általános szabály útján, akár egyes esetre vonatkozó intézkedéssel, az esetek igen nagy részében a kormányt, illetőleg az egyes rendőri hatóságot fogja illetni. A kihágásokról szóló büntetőtörvényünk telve van oly büntetésekkal, a melyeknek előzménye, a kihágás tényálladéka a kormány vagy a törvényhatóságok szabályrendeletén alapszik, a melyeknek szükségességét vagy czélszerűségét a bíróság (1879: XL. t.-cz. 10. §-a) bírálat tárgyává sem teheti. P. o. minő zászló, jelvény jelent ellenséges irányzatot az állam és intézményei iránt (36. §.), minő gép, mozdony, vaspálya veszélyes az életbiztonság, az egészség szempontjából (111. §.) rendeletileg állapíttatik meg. De nemcsak rendelet, hanem egyes hatósági intézkedés is megállapíthatja a kihágást, p. o. csoportosulás (42., 78. §.) roskadozó épület (117. §.) esetében. A vaspályákra nézve a biztonság szempontjából szükséges előfeltételeknek, tehát a rendőri kihágásnak megállapítását (112. §.) úgy rendelet, mint intézkedés által lehetségesnek nyilvánítja, midőn így szól: A ki vaspályán... a biztonság szempontjából kiadott rendeletet vagy intézkedést... megszegi.

A rendőrség ekként önálló hatalommá válik, a mely a közrendnek a jog által nem szabályozott tényezőit, erőit irányítja, a közrendnek a jogrenden túl fekvő terére lép.

A rendőri működés határait nézve az alapelvek a következőkben foglalhatók össze.

A rendőri működés természete kívánja, 1) hogy törvényhozó, szabályozó hatalma a legszűkebb körre szoríttassék, különösen pedig, hogy hatáskört szabályozó hatalma ne legyen.

Ebből folyik 2) hogy a közrendnek csak kiegészítője lehet, annak és tényezőinek helyére nem léphet, azok működését át nem veheti, csakis kivételesen és időleg pótolhatja (mikor és mennyiben? külön és részleges tárgyalást kíván); 3) hogy a rendőri működést meg kell előznie vagy követnie az elsődleges állami vagy társadalmi működésnek; 4) hogy rendőri működéssel, járulékos, előfeltételzerű természeténél fogva, egymagában semmiféle állami vagy társadalmi szükségletet kielégíteni nem lehet.

A hol a rendőri működésnek ezek a határai meg nem tartatnak, ott először is az egész jogrend s így a közrend, a mennyiben a jogrenden alapszik, bizonytalanná válik. Másodszor járulékos természete magyarázza sikertelenségét, ha pusztán rendőri működés által törekszenek a közrend bajait orvosolni. A hol magának a közrendnek tényezői hibásak, a hol a munka és a javak megoszlása helytelen, a hol tehát csak az állami és társadalmi ható erőknek változtatása, más érvényesülése által lehet segíteni, ott a járulékos rendőri eszközök nem segíthetnek.

A rendőri működés határainak e kijelölése, kiegészítő, járulékos természetének megállapítása azonban nem jelenti a rendőrség kicsinylését.

A rendőri működés a közrend előfeltételeinek előállításában állván, nyilván ép oly szükséges, mint a közrend maga. Igaz, ereje csak kiegészítő, óvó, időleg védő, csillapító, nem orvosló. A hol azonban a közrend tényezői gyors ténykedésre képtelenek, a hol a közrend időleg a maga erejéből fennállani nem tud, a hol bajait rögtön orvosolni nem lehet, ott a rendőri működésnek a bece nem kisebb, mint az állami és társadalmi tényezők pozitív, alkotó munkájának.

A bíró működése p. o. nehézkes, a rendőr egészíti ki, a munkaadó és a munkások egyenlenségéből munkaszünet áll be, a rendőrség a legkülönbözőbb eszközökkel gátolja meg, hogy az egyenlenség a társadalmi rend felbontására, erőszakosságra vezessen. A törvényhozó p. o. nem bír az alkotandó törvényekre

nézve azonnal megállapodni, a rendőr biztosítja munkássága szabadságát a reformot várók türelmetlensége ellen.

A rendőrség szerepe ilyen nagy politikai vagy társadalmi válságok alkalmával, alkotmányreformok, felekezeti, nemzetiségi, socialis izgalmak idejében, időleges rendszabályai, (statárium, kivételes állapot) mutatják egyúttal, mennyire helytelen a közrendet csak a törvények által megállapított renddel azonosítani.

A rendőri működés különleges eszközei.

A rendőri működés természetét végül leginkább az eszközök világítják meg, a melyekkel feladatát betölti; a mi természetes, mert minden összetettebb dolog vagy cél az eszközei által az, a mi. A lámpa s célja: a világítás, az olaj, a gáz, az izzófény s a hozzá szükséges többi rész által lesz ilyen, vagy amolyan.

A rendőrség természetét sem lehet csak céljából, eszközeinek mellőzése nélkül teljesen meghatározni. Mert ha céljának helyes kijelélése által a többi emberi erő kifejtésektől el is tudjuk különíteni, teljes jelentőségét, konkrét, gyakorlati fontosságát csak eszközei magyarázzák meg.

Így a rendőrség célját a közrend feltételeinek megteremtésébe, nem pedig, mint az elméletek nagy része a veszélyek leküzdésébe helyezve, kikerüljük azt az ellenmondást, a melybe a veszélyelmélet jut, midőn a nem jogsértő, hanem a súlyosabb veszélyeztető tényeket is bűntényekké tenni kénytelen, avagy midőn a rossz törvények fenntartásából, a polgárok képzésének elhanyagolásából, a vallástalanság, erkölcstelenségből eredhető veszélyekre való tekintettel magát a jó törvényhozást, az iskoláztatást, a hit és erkölcs ápolását következetesen rendőri működésnek kellene minősíteni.

A közigazgatásban német nagymestere, Stein Lőrincz s a nyomán indult német elmélet sem kerülhették ki a következtetéseket,*)

*) Lásd a veszélyelméletre nézve: Schönberg, Handb. d. Polit. Oekonomie III. Bd. Seydel. Die Sicherheitspolizei. — Gerland, Über den Begriff d. Polizei. Archivf. öffentl. Recht. V. kötet. A legtöbb elmélet, a közfelfogás is a rendőrinek a jellegét a rendzavarás elhárításába, meggátolásába helyezi. A ki a német irodalomban legbehatóbban foglalkozott legutóbb a rendőri működés természetével, Mayer Ottó,

Csakugyan az eszközök megjelölése nélkül, melyekkel a közrend feltétele előállíthatnak, a rendőri működésnek az életben legfontosabb, az emberi szabadságra, jólétre leginkább kiható eleme mellőztetik.

Telekkönyv, keresk. cégjegyzék. elítéltek lajstroma, anyakönyv, községi bejelentési intézet is rendőri természetű intézmények, mert a közrend előfeltételeit adják, ép így rendőri

abba helyezi a célját, hogy a közület jó rendjének megzavarását elhárítsa (Deutsch. Verw. recht. I. kötet 249. lap.). A rendzavarás elhárítása azonban nem mindig foglaltatik a rendőri működésben, még más is annak a ezélya, nevezetesen a rend valamely pozitív előfeltételének létrehozása, p. o. vízhortás tűzvész esetében, jelentés az idegen beköltözéséről, korlát a beszakadt, leomlott part előtt, a vasúti ör jelenléte a vonat érkezésekor. A zavar elhárítása akadályozást, negatív, korlátoló működést jelent, már pedig a rendőrség nemcsak tilt, nemcsak akadályoz, hanem parancsol, pozitív szolgáltatásra kötelez. Jól mondja de Fooz (id. h. 18. l.), a rendőrség ezélya rendet, szerintünk feltételét, létrehozni, vagy a létrehozott rendet, szerintünk feltételeit, fenntartani. A mikor a törvény az anyakönyvekben teendő jelentésekre kötelez, a nyilvántartás rendjét, azaz annak előfeltételét, a mikor a tűzoltásnál az egyesnek helyét, szerepét kijeleli, a tűzoltás rendjének előfeltételét hozza létre. Itt rendzavarásról még szó sem lehet, mert rend nincs, a mikor ellenben ellenséges irányzatú zászlót, szemérmetlen képet eltávolít, a létező rendnek okvetlen előfeltételeit tartja fenn. Csak utóbbi esetben lehet szó rendzavarásról, az előbbi esetekben engedetlenségről a rend feltételeinek teljesítésében.

A közrendnek ugyanis kétféle föltétele van, viszonylagos és absolut. A viszonylagos föltételek csak megkönnyítik a közrend fenntartását, az absolut föltételek nélkül nincs közrend. Anyakönyvek, telekkönyvek nélkül évezredekben át élt az emberiség, s fenntartotta a jogrendet. Kereskedelmi cégjegyzékek ma sem léteznek Angliában, Franciaországban, Olaszországban s a kereskedelmi jogrend fennáll. Mindezen intézmények a jogrendnek csak viszonylagos föltételei, megkönnyítik fenntartását.

Absolut föltétel ellenben, hogy a közrend fenntartásának tényezői, a közrend, az emberi javak bizonyos állapota ne zavartassanak, rendellenesség ne történjék.

A rend absolut föltétele a zavarástól való tartózkodás; mert minden zavarás, a legkisebb is egy helyen, egyidőre megbontja a rendet, ellenben a viszonylagos föltétel elmaradása még nem. A születést, a halált, a tulajdont, a házasságot rendőri jellegű intézmények nélkül is lehet bizonyítani s a jogrendet fenntartani.

A rendőri működés természetellenesen megszorítottatik, ha a zavarás meggátlásába helyeztetik, s a pozitív közreműködés, pozitív szolgáltatás a rendőrinek köréből kizáratik, avagy a legmesterkétebb magyarázatokra van szükség.

természetű a felhívási per, a biztosítási végrehajtás ítélet előtt, az építési szabály, mely a tűz kiütésének meggátlására czéloz, az utcák, a közlekedési utakon támadt gödrök megvilágítása, bizonyos iskolapadok, gyári üzemmódok életbeléptetése.

Mégis e felsorolt rendőri természetű intézményekben, rendszabályokban hiányzik az, a mi a rendőri működésnek legsajátosabb eleme, a mi ezt a szabadság szempontjából annyira aggályossá, a többi emberi szükségletek tekintetében annyira nélkülözhetetlenné teszi. Hiányzik az, a mi a rendőri tevékenységet a jogalkotó hatalom alól kivonja s az államban mintegy jog, törvény fölött állóvá teszi.*)

A rendőri működésnek ez eleme: 1) az emberi élet, állami ügy mint társadalmi élet folyásának, e folyamat minden mozzanatának szakadatlan szemmeltartása, kivéve a mi az egyén, a család, a ház, a levél megközelíthetetlen szentélyében történik; 2) az alanyi belátás, a discretionarius hatalom minden rendőri közegnél vagy legalább is minden rendőri hatóságnál annak megtételére, a mit a közrend előfeltételének tart.

*) A Curia ítélete (Dttár, új f. 36. köt. 126. l.), helyesen minősíti az anyakönyveket rendőri jellegű intézményeknek. »Az anyakönyvek rendeltetése állami szempontból az ország lakosainak személyi állapotára vonatkozó adatoknak és ezek között a számos jogviszonyra befolyással bíró vallásfelekezeti hovatartozandóságnak nyilvántartása, a rendelet (vallás- és közokt. min. 1890 febr. 26 10,086. sz.), pedig csak oly praeventiv természetű intézkedéseket foglal magában, melyek e nyilvántartás megzavarásának megelőzésére irányulnak.« Egyúttal helyesen különböztet a rendészetnek biztonsági és egyéb ágai között, midőn tagadásba veszi, hogy a kihágási btk. tilalmak vagy meghagyások kibocsátását s ezek megszegésének kihágássá minősítését a biztonsági rendészetre korlátolná, s nyomatékosan kiemeli, »hogy a rendészet feladatai felölelik a közigazgatás minden ágában, a törvények által megállapított rendnek, a közrendnek megzavarása elleni óvó intézkedéseket. . .«

Mindennek daczára se az anyakönyvi intézmény, se az annak czélja, a nyilvántartás érdekében megszabott köteleességek rendőri jellege nem teljes, hiányzik belőlök a discretionarius elem. Csak a czélja rendőri, a jogbiztonságnak előzetes biztosítása, maga az anyakönyvvezetés azonban nem a rendőri működés eszközeivel, az állandó vigyázattal, szemmel tartással, örködéssel történik, hanem az érdeklettek bejelentései alapján, továbbá nem discretionarius hatalommal, mert a bevezetések tények hitelesítéséből jogalkalmazásból állanak, a bejelentési köteleességek pedig a legvilágosabbak, s az egész működés minden discretionarius, időleges, hozzávető akaratot kizár.

Az állandó örökös és discretionarius hatalom teszik a rendőri működésnek legsajátosabb eszközeit.*)

Az örökösnek számtalan módja és közege nélkül teljes lehetetlen az élet, a discretionarius hatalom nélkül, merev szabályok uralma alatt pedig nehézkessé, gyámoltalanná válik.

Kiegészíti e két alapelemet a kényszerhatalom, különösen annak legmagasabb foka, a karhatalom, s adja meg a rendőri működésnek teljes erejét, a személyes szabadságot fenyegető természetét.

A discretionarius kényszerhatalommal ugyanis a legkisebb rendőri közeg is fel van ruházva, s azt alanyi belátásának fogyatékoságánál fogva a legjog- és oktanabbul használhatja s ellene szegülni physikailag, de legtöbbször jogilag is lehetetlen lesz.

Egészen téves azonban a rendőri működés jellemző elemét, akár külön-kiülön, akár együttvéve, a kényszerbatalommal való intézés jogába és az egyéni szabadság korlátoztatásába helyezni.

A karhatalom ugyanis minden hatósággal felruházott közigazgatási szervet megillet; a bírói, a katonai, a pénzügyi hatóság rendelkezik karhatalommal, hasonlóképen a nem rendőri közigazgatás a maga határozatait, intézkedéseit karhatalommal foganatosíthatja, kisajátít, himlőt olt, iskolába kényszeríti az elemi tanulót, megállapítja a községi földek művelési, legeltetési módját, részint a közigazgatási szabályokban a polgárokra rótt konkrét köteleességek alapján, részint általános kötelelességnél és a közérdeknél fogva, mint a kisajátítás esetében.

Az egyéni szabadság megszorítása szintén nem jellemző a rendőri működésre. A közigazgatás, nagy részében, az egyéni szabadság megszorításával képzelhető csak. Ki fogja azonban az ügyvédi, az orvosi hivatásnak, az ipar egyes ágainak csak bizonyos személyek általi gyakorolhatását, kötelező mértéknek, törvényes pénznek létesítését és használhatását, iparosoknak, kereskedőknek kötelezőleg megszabott tartozását bizonyos testületekbe rendőri természetűnek minősíteni.

*) »Son caractère principal est la vigilance«, mondja szabatosan a IV. évbéli, Brumaire 3-iki francia büntető codex.

Az egyéni szabadságnak ezen megszorításai nem azért, nem rendőriek, mert a legfőbb jogalkotó hatalom létesítette, de tartalmilag sem. E megszorítások az emberi összeműködésnek módjait, magát létesítik a társadalmi rendet, nem annak őrségét, védelmét.

A rendőrségnek az az elmélete, a mely annak jellemző vonását az egyéni szabadság megszorításába helyezi kényszerhatalommal,*) abból a föltevésből indul ki, hogy rendőri jellegű ténykedést csak a közigazgatás végez; másodsor, hogy az egyéni szabadságnak csak praeter legem megszorításairól lehet szó a rendőri működésben.

Az első föltevessel azonban szemben áll a tény, hogy rendőri tartalmú szabályokat a törvényhozó hatalom is állíthat, lia tehát az egyéni szabadságnak megszorítása kényszerhatalommal rendőri természetű, úgy minden törvény rendőri, — avagy egy positiv jogrend alapjára helyezkedve, minden új törvény, mely az eddig, egyéni szabadsága bizonyos részében, nem korlátozott polgárt valamitől eltiltja vagy valamire kötelezi: rendőri törvény lenne, p. o. a dohánytermesztést eltiltó, vagy a tűzoltói szolgálatra, a betegsegélyző-pénztárba lépésre kötelező törvény. Kell tehát a rendőri jellegben az egyéni szabadság megszorításán kívül más jegyek is lenni.

A második föltevés ugyan igaz, hogy az egyéni szabadságnak közigazgatási megszorítása csak praeter legem történhetik, de azért annak nem minden megszorítása lesz rendőri természetű, mely nem a törvényhozótól, hanem a közigazgatástól származik.

A mennyiben t. i. közigazgatás alatt a szabályalkotást is értik, vagyis nem tesznek különbséget kormányzó és igazgató hatalom között, nyilvánvaló, hogy a törvényhozás felhatalmazása alapján, avagy a kormánynak saját jogán kiadott törvénypótló rendeletekkel, az önkormányzati testek szabályrendeleteivel az egyéni szabadságot nemcsak rendőri, hanem más célból is meg lehet szorítani.

Az építési szabályrendeleteknek szépészeti megszorításai, a járdák fenntartására vonatkozó köteleességek, a vásárrend-

*) Meyer Georg. Lehrb. d. Verwalt, rechts I. Bd. 2. Auf!. 72. 1.

tartásnak sok határozményá stb., az egyéni szabadság korlátozásai a nélkül, hogy rendőri természetűek lennének, mert a közrendre magára, nem megóvására, nem feltételeire vonatkoznak. Hogy ezen határozmányok kényszerhatalommal foganatosíthatók, ép úgy nem teszi őket rendőrivé, mint az adóvégrehajtás, a kisajátítás nem lesz rendőri jellegűvé a karhatalmi végrehajtás által.

A közhatalomnak az egyéni szabadságot kényszerhatalommal a törvényeken, szabályokon felül megszorító oly tényei lesznek teljesen rendőri jellegűek, a melyek azonkívül, hogy a közrendnek előfeltételül szolgálnak, egyszersmind egyes, konkrét esetekre vonatkoznak.

Tiszta rendőri természetű számos intézkedés, melyet a büntető perrendtartás a bűncselekmények nyomozása és vizsgálata érdekében a hatóságoknak enged.

Különösen az előzetes letartóztatás. A bprdts 141. §-ának 2. pontjában megengedtetik többi között az előzetes letartóztatás akkor is, ha »az alkalmazandó büntetésnek előrelátható nagyságánál fogva alaposan lehet tartani«, hogy az esetleg legjobb hírű személy megszökik.

Itt az illető hatóságnak az alanyi felfogása dönt teljesen az egyéni szabadságnak egy bizonyos esetben szükséges, legsúlyosabb megszorításáról. Arra nézve ugyanis szabályt felállítani, hogy mikor tartani »a büntetés előrelátható nagyságánál fogva« alaposan a szökéstől, lehetetlen s az az esetnek legkonkrétebb viszonyaitól függ, a melyeknek mérlegelése és eldöntése az intézkedésre hivatott hatóság alanyi belátására, helyes kitalálására bízatik.

A rendőri jelleg tehát abban a mértékben domborodik ki, a mint az államhatalomnak új, váratlan, különösen pedig egyes konkrét, személyi körülményekkel kell számolnia, mert ezekre nézve általános szabályok nem alkothatók s a közérzület méltán tekinti rendőrieknek különösen azokat a közhatalosi tényeket, melyek kivételesek, egyes ellen irányulnak, az intéző közeg alanyi belátásától, döntésétől függenek. Mivel pedig a büntetettek kinyomozása s a bíróság elé állíttatása végett ily hatósági intézkedések elkerülhetlenek, a rendőri tény tipikus esetének a közfelfogás büntett miatti előzetes letartóztatást veszi.

Nem az egyéni szabadságnak kényszerhatalommal való korlátozása tehát, hanem ha az egyszersmind discretionarius módon történhetik, adja meg valami ténynek rendőri természetét. Ha a céljt nem tekintjük, melyet valamely tény elérni akar és a kényszerhatalmat, mely fölött a rendőség rendelkezik, a discretionarius hatalom a rendőrivel egyértelmű lesz az önkénynek kisebb-nagyobb foka által, a mely mindenikben foglaltatik. Valakinek értelmi, erkölcsi minősültsége fölött dönteni, ha nem a képesség vagy képtelenségnek végletei állnak a döntő előtt, mennyiben fog beválni egy ki nem próbált termelési mód bizonyos vidéken? ép oly discretionarius eldöntést kíván, mint a rendőri intézkedések.

A rendőri jelleg meghatározásához az iránt szükséges tehát tisztába jönni, miben áll a discretionarius hatalom? A discretionarius hatalom természete legjobban kitűnik, ha azt a joggal szembeállítjuk.

A jog az államnak értelmi megfontoláson, hasznossági, erkölcsi érzeten nyugvó állandó akarata, mely a saját és tagjainak életét mint legfőbb szabály mindaddig irányozza, a míg az állam értelmi meggyőződése, erkölcsi, hasznossági érzete annyira meg nem változik, hogy akarátát általában meg nem változtatja, át nem alakítja.

A discretionarius hatalom ellenben az államnak nem szoros értelmi megfontoláson, világos hasznosságon, kétségtelen erkölcsi követelményen, különösen pedig nem kétségtelen tényeken nyugvó, hanem felmerült különös helyzet kényszere folytán a homályos közérdekből, államcélból következtetett, valószínűségekre alapított hozzávetőleges, esetről-esetre különböző, és rögtönzött akarata.

A tények bizonytalansága, a bekövetkező hatások kiszámíthatatlansága teszik különösen szükségessé a discretionarius akaratot. Ténybeli és hatásbeli valószínűségek alapján is kell határozni és cselekedni.

Az állam ilyen rögtönzött, hozzávetőleges akarat nélkül el nem lehet. Az élet nem ugyanazon jelenségeknek, és nem egyforma módoni ismétlődése. Az életnek váratlan, sajátos, különös, nemükben egyetlen dolgai, személyei, fordulatai vannak.

Emberi erőt meghaladó feladat az élet összes eshetősé-

geire előzetesen, biztos erkölcsi, hasznossági szabályokat felállítani. Az állam sem képes erre életének bizonyos köreiben. Így a külügyekben főleg. De belügyeiben is számos téren oly bonyolultak a viszonyok, hogy azokat előre elvont szabálylally rendezni, annyit jelentene, mint az élet való szükségleteinek kielégítése helyett egy elvont, képzelt szükségletnek, sablonnak eleget tenni. Mikor legyen helye kegyelmezésnek, minő legyen egy vasút iránya, minő képességei legyenek egy vállalkozónak? ilyen és hasonló kérdések esnek e körbe.

Leginkább kiszámíthatlanok azonban a mindennapi életnek ezerszeres változatai, az emberi gonosz szándék, könnyelműség, a szabadon hagyott ember ötletei, a természeti erők váratlan kitérései által keletkező helyzetek, a melyekkel szemben az államnak rögtön állást kell foglalnia és pedig azon a helyen, abban az időben s azon különleges körülmények szerint, a melyek között e helyzetek előállottak.

A törvényhozó hatalom a maga körébe vonhatja ugyan az oly szabályozhatlan ügyekben az esetről-esetre való akaratelhatározást, a melyek az államot egészben, egyszerre érintik, alkothat egyes esetekre törvényeket. Helyes-e ez? más kérdés. Képtelen azonban területének minden vidékére, minden községére nézve az ott számtalan egyéni változatban mutatkozó ily helyzetekkel megküzdni.

Ebből a lehetetlenségből származik a közigazgatásnak rendőri hatalma is, úgy a rendeletalkotó, mint az intéző rendőri hatalom. A törvényhozó hatalom részint rendőri büntető törvénykönyveiben, részint külön törvényekben arra szorítkozik, hogy az országban meglehetősen egyforma rendőri érdekű ténykörülményeket, helyzeteket kiemelje s azokban a gyakorolható kényszerhatalom eszközeit (pénzbüntetés, elzárás, rendőri direkt kényszer) meghatározza, a rendőri beavatkozás előzményének, a kihágás tényálladékának meghatározását azonban az országos vagy a helyi kormányzatra bízza.

A törvény állandóságával, általánosságával ellenkezik, hogy kivételes, egyéni, változó ténykörülményeket a maga szabályozása körébe vonjon.

A míg a közrend csak akkor biztos, ha állandó jogszabályokon, állandó értelmi, erkölcsi erőkön, állandó és általános

érdekeken alapszik, addig előfeltételei folyton változnak, egyé-
niek, sokfélék.

Ha a nemzet közrendjének ez előfeltételeit biztosítani kívánja, erre a célra mozgékony, változó, mindenütt ügyelő, folyton jelenlevő akarattal kell bírnia, a mely a legsajátságosabb, különös ténykörülményeket, váratlan eseményeket, kivételes, időleges követelményeket méltatni, hiányzó rendes erkölcsi erőket p. o. nemzeti érzület (kib. btk. 36. §.), jogérzet (kili. btk. 39. §.), szeméremérvény tekintetében pótolni tud, szóval discretionarius közhatalommal rendelkezik.

A rendőrség legsajátságosabb eszközei ezek szerint az állandó örökösben és az egyéni szabadságnak discretionarius hatalommal való korlátozásában állanak.

Magas vagy politikai rendőrség.

A discretionarius hatalom különösen a politikai rendőrségben nyilatkozik. A rendőrségnek az a feladata, a mely az államnak vagy a társadalomnak egészbeni biztonságával foglalkozik és legfőképen a tömegjelenségek ellen irányul: magas rendőrségnek, politikai rendőrségnek neveztetik.

A politikai rendőrség gyakorlatilag a rendőri működésnek legfontosabb, de egyúttal az az ága is, a melyben a rendőrség természete iránt való eligazodás magára az alkotmány egészére kihatással van.

A rendőrség természetét a fennebbiekben, főleg discretionarius hatalma által láttuk jellemezve.

Ha feladatát, a közrend előfeltételei biztosítását discretionarius hatalommal végezheti, közel fekszik a politikai, a magas rendőrségre a kísértés, hogy magát honmentőnek, állammentőnek tekintse és a discretionarius hatalomnak különös eszközeit igényelje.

Annál is inkább, mert az állam és társadalom rendjének rögtönös, közvetlen felforgatására csak tömegeknek van ereje, a tömegjelenségekkel szemben pedig csakugyan más eszközökre van szükség, mint a bűntevő szándékú egyessel foglalkozó közrendészetnek.

Változik-e discretionarius hatalma, midőn a közrend egész-

beni védelmére van hivatva? Állanak-e a politikai, a magas rendőrségre nézve is a rendőrség működésének határait nézve fennebb mondottak, névszerint, hogy határait a jogrend alkotja.

A rendőrség discretionarius hatalma a politikai rendőrség feladataiban tényleg a legnagyobb, itt áll be az az eset, a midőn időleg a rendőrség lesz magának az állami és társadalmi rendnek s nem csupán feltételeinek fenntartója.

A politikai rendőrség ugyanis elmeget a jogrend egy részének felfüggesztéséig is, midőn magát a társadalmi, az állami rendet nem többé a jog, hanem a discretionarius, physikai hatalom s az ettől való félelem tartja fenn.

Innét a látszat, mintha a magas rendőri működésnek, névszerint discretionarius hatalmának a jogrend nem képezne határát.

Ámde a jogrend maga számolhat rendkívüli körülmények beállásával, melyekben a közrend tényezői, ú. m. a közhatalom rendes szervei, az egyesek szabad ténykedése, továbbá a közönséges jog, valamint az egyesekben az érdekek kölcsönössége, az egyesek természetes súlya elégtelenek a közrend fenntartására.

A jogalkotó hatalom ily eshetőségekre megállapíthatja mikor, mily esetekben, mily eszközökkel, az eljárás minő módja szerint használhatja a rendőrség discretionarius hatalmát a közrend egészbeni fenntartása, biztosítása végett.

A politikai, a magas rendőrség discretionarius hatalma sem kell tehát, hogy határtalan, a jog fölött álló legyen s annak alanyi belátásra hagyott része a bekövetkezhető eshetőségek, valószínűségek szabad mérlegelésénél tovább nem szabad terjednie.

A politikai rendőrség a maga működésében ekként alap és közönséges törvények által megkötve, alkotmányos intézménynyé válik s ha e törvények az állam és társadalom tényleges fennállását, a jogrend szentségét, az egyeseknek a közben is megóvandó feltétlen értékességét és szabad érvényesülését kellőképen egybefűzni bírják s a magas rendőrség hatalmának fokát, körét, módjait ezeknek megfelelőleg határozzák meg, a magas rendőrség nemcsak formailag, hanem belsőleg az emberi szabadságnak ép oly szükséges intézménye, mint a bíróság, mint a vélemény, az egyesülési, a cselekvési, a személyes szabadság.

A magas rendőrséget ezen alkotmányos, jogos értelméből kiforgatni nemcsak gyakorlatban lehet, ha kezelői a discretionarius hatalmat rosszhiszeműleg használják és az ellenőrzésükre hivatott államfő, parlament e használatra rosszhiszeműleg szemet hunynak, az eshetőségek, a valószínűségek mérlegelésében a legjózanabb és előrelátóbb embernél is nélkülözhetlen szabadság helyett a vaktában, tetszés szerint dülő önkényt szentesítik s a durva tévedéseket, sőt a nyilvánvaló gonosz szándékot is felmentik. Ily gyakorlattól a nemzeteket semmi nem óvhatja meg, ha hatalmának letéteményeseiben, államfőben és parlamentben az igazságérzet hiányzik.

De lehet a magas rendőrség értelmét elvileg is meghatározni, az által, ha a jog és a discretionarius hatalom működését az államban helytelenül állapítják meg, a mi nem ritkán meg is történik.

Magas rendőrség (*haute police*) alatt t. i. oly állami működést értenek és tartanak igazoltnak, a mely az állam üdve, java, megmentése érdekében magát a közönséges jog, az alkotmány fölé helyezi s a jog által egyáltalán nem ismert eszközöket alkalmaz főleg egyesek, de az állampolgárok kisebb nagyobb csoportja ellen is. Így ha valamely állam joga egyáltalán nem ismeri sem a törvényhozó hatalom útjáni proscriptiot, sem bírói eljárás alapján a számkivetést, nem ismeri a vagyonkobzást, bírói eljárás nélkül szabadságvesztésre vagy épen halálra ítéletet, a kínvallatást, ha föl tétlennek ismeri a közigazgatással szemben a levéltitkot, a bírósággal szemben a gyónási titkot, stb. mindazonáltal adott alkalommal akár a törvényhozó, akár a végrehajtó hatalom ily eszközökhöz folya-modik.

A magas rendőrségnek ilyen minden jog fölé helyezett discretionarius hatalma az állam üdvével, az állam, az alkotmányforma, a társadalmi rend fenntartásának szükségével hozatik kapcsolatba.

Nyilvánvaló azonban, hogy az állam, ha a discretionarius hatalomnak ily mértékét elismeri, ezzel létalapját a forradalom és államcsíny közös alapjára, az erőszakra fekteti.

Az állam, a nemzet üdve, az államforma, a társadalmi rend igaz néha csak forradalom vagy államcsíny által létesít-

hető vagy óvható meg, de sem a forradalom, sem az államcsíny az államnak intézményévé nem tehető, mert mindegyik az állami tekintélynek, az állam szellemi, erkölcsi fölényének, jogi alapjának tagadása, a nemzetnek a nyers erőre állítása és biztosságának folytonos fenyegetése.

Már pedig a magas rendőrség abban az értelemben, hogy állammentő, nemzetmentő feladatánál fogva szabad neki a discretionarius hatalmat a jog fölé helyezni, semmi egyéb mint az államcsínyhez való jognak szentesítése, az állam életében örökös, állandóvá tétele. S ép ebben különbözik az ily hamis értelmű magas rendőrség az ókori dictaturától vagy az új világ alkotmányos államainak kivételes állapotaitól (polgári vagy katonai ostrom állapotaitól).

A dictatura lázongás esetében a különböző szervektől gyakorolt összes államhatalomnak egy szervre ruházása volt s a többi szervek működésének felfüggesztése határozott időre. Az újkori alkotmányos állam kivételes állapota pedig épen csak a végrehajtó hatalom jogainak fokozása, de nem az összes államhatalomnak reáruházása s még fokozott hatalmának is a jog általi határolása.

A hamis értelemben vett magas rendőrség ezzel szemben az állam részére állandóan igényli a hatalmat, hogy az államüdvé, a társadalom megmentése érdekében, akár törvényhozó, akár végrehajtó hatalma útján, magát önalkotta joga fölé helyezhesse, azaz cselekvéseiben fennálló jogával ellenkező szabályt követhessen, visszaható erejű törvényeket hozhasson, s törvényeit, bár maga a törvényhozó hatalom, egyesekre, egyes csoportokra belső jogszerűség nélkül, az állam üdvé érdekében tetszés szerint felfüggeszthesse.

A mi az államnak jogos, magas rendőri hatalma megkülönböztetését annak elfajulásától, torzképétől megnehezíti, abban áll, hogy a jognak kritériumai formaiak, külsők s belső elemei ú. m. az értelmi megfontolás, az erkölcsi helyesség, a hasznosság a legkülönbözőbb alanyi megítélés alá esnek.

Különösen nehéz lesz e megkülönböztetés, ha a magas rendőri rendszabályt a törvényhozó hatalom létesíti, mert ez esetben a formai jogosság kétségtelen, a belső jogosság eldöntésére nézve pedig csak az utókor illetékes. Vannak ugyan ese-

tek, a midőn a formai jogosság mellett is első tekintetre világos a visszaélés, ú. m. az állam discretionarius hatalmának a jog fölé helyezése, a törvényhozó ténynek államcsínyszerű jellege.

Így az angol alkotmány ismeri a király és a parlament együttes jogát, mely a mi országgyűléseink által is gyakorolt proscribáláshoz hasonlít, hogy bárkit, ha távol van s bíróság elé nem állítható, a törvényalkotás szabályai szerint élet, szabadság-, becsület- vagy vagyon-büntetésekkel sújthasson és pedig nem már hozott, hanem az illetőre, pro re nata, hozandó szabályok szerint. (Bill of attainder, of pains and penalties) A parlamentnek ez a formailag elismert joga nyilván az önkény lehetőségének szentesítése, a discretionarius hatalomnak a jog fölé helyezése, mert a jog alapelveivel (nulla poena sine lege), intézményeivel (hirői eljárás) ellenkezik és ha a parlament e jogával él, az rendszerint államcsínyt burkol.

De a törvényhozó hatalom létesítette magas rendőri szabály vagy intézkedés nem mindig viseli ennyire magán államcsínyszerű jellegét, összeütközése a jog elveivel nem ily szembeötlő s mivel arra a törvényhozó hatalom formailag jogosult, a tételes jog szempontjából való megállapításnál az állami discretionarius hatalomnak túlterjesztését nehéz lesz kimutatni.

Mi hozhat hát világosságot a magas rendőrség értelmébe, mi által lehet az államnak magas rendőri hatalmát, az igazságosság, a teljes, nemcsak formai, hanem belső jogosság alapjára fektetni, a jognak, az állami, a társadalmi rendnek folyományává, azzal belső kapcsolatúvá tenni?

Erre különösen a törvényhozó hatalom létesítette magas rendőri szabályok, vagy egyes esetbeni intézkedések irányában van szükség, mert arra, hogy a végrehajtó hatalomnak magas rendőri működése el ne fajuljon, az alkotmány egészében, a törvényhozó hatalom jó szerkezetében, a végrehajtó hatalom felelőségében van biztosíték.

A törvényhozó hatalom irányában az nyújt biztosítékot, 1) ha maga nem tesz magas rendőri intézkedéseket egyes esetek, időkre vonatkozólag, 2) ha szabályokat is csak annyiban alkot, a mennyiben a kivételes állapotok létesítésére vagy más magas rendőri intézkedésre okot szolgáltató körülményeket általában meghatározza, a rendőrség eszközeit, eljárási módjait, be-

avatkozása határait általában körülírja,*) 3) ha szabályai általánosak, mindenkire kiterjedők, nem egyesek, osztályok ellen irányulnak.

Ilyen módon a legfőbb jogalkotó hatalom is korlátozza önmagát a rendőri discretionarius hatalom gyakorlásában, a mi lényegesen csökkenti a discretionarius hatalom félelmisségét, a jogrendet zavarni bíró erejét.

Erős biztosíték rejlik abban, 4) ha a politikai rendőrség legerősebb, legdiscretionariusabb eszköze, a kivételes állapot létesítése élesen elbatároltatik a rendes jogállapottól, kezdetének és megszűnésének különös megjelölése, kihirdetése által. Ezt a biztosítékot már a római alkotmány ismerte, midőn a dictaturát a jog uralmától életbeléptetésének módja által úgy megkülönböztette. Erre czéloznak egyes újabbkori alkotmányok, midőn a hadi állapotnak, továbbá az angoloknál szokásos Habeas corpus törvény fölfüggesztésének, a francia alkotmányfejlés szülte polgári ostromállapotnak, avagy nálunk a statáriumnak életbeléptetését, megszűnését különös módon hirdetik, ez által annak lényeges különbségét a közönséges jogállapottól fölteniövé teszik. Az ily magas rendőri rendszabálynak illetén módon való életbeléptetése ugyanis azt jelzi, hogy abban az állam a discretionarius hatalomnak időleg fölényt enged a jog szokott szabályai fölött, hogy tehát a törvényhozó hatalomnak ezen kivételes állapotokon kívül, más rendes állapotok közt discretionarius hatalmat kifejtenie nem szabad.

De vájjon a politikai rendőrség működésének ilyen szabályozása nem fosztja-e meg azt a hatékonyságtól, sikerességtől? Bir-e az egyes események kiszámíthatlan esélyeihez alkalmazkodni? Nem szűnik-e meg discretionarius hatalma egészen?

Discretionarius hatalma egészen csak a tekintetben szűnik meg, hogy hatalmát a jogrendnek csak bizonyos részeire

*) Az okok, melyek az állam kivételes hatalmát szükségessé teszik, ú. m. az állami és társadalmi rend felforgatására való direct törekvés, a bűntények elszaporodása, a jelenségek, melyekkel megküzdeni kell (activ ellenszegülés, izgatás, lázítás) s e jelenségek leküzdésének eszközei elvontan, általán ismeretesekek. Százados tapasztalás állapította meg a tömeges bűntettek, zendülések, lázadások, belháborúk lefolyását s így a kivételes államhatalom eszközei és eljárásai is általánosságban körülírhatók.

terjesztheti ki, ellenben annak más részei, p. o. a parlament összetételére, működésére vonatkozók érinthetetlenek, hogy eljárásainak a jog által meghatározott módjait, eszközeit meg nem változtathatja.

Ellenben megmarad discretionarius hatalma annak megítélésében, mikor jött el az ideje, a szüksége a magas rendőri rendszabályok alkalmazásának, különösen a kivételes állapotok életbeléptetésének? Erre nézve a rendőrségtől nem követelhetni, hogy rendszabályainak szükségességét exact bizonyossággal igazolja, hanem csak hogy valószínűvé tegye. Megmarad discretionarius hatalma annak megítélésében is, minő eszközök arányosak a veszély nagyságával, a melyet leküzdeni kell?

Szóval a politikai rendőrség, csak úgy mint a közrendészet, a legszabadabb államban sem nélkülözhet nagyfokú discretionarius hatalmat. Az alkotmányos, a szabad államnak is megvan a maga politikai rendőrsége, bár egészen más jogkörrel, más eszközökkel van felruházva, mint a nem szabad államoké.

A politikai rendőrségnek discretionarius hatalma különösen az alkotmányi és társadalmi reformok tekintetében határozandó meg. Nevezetesen mit kelljen az állam és társadalom egészbeni rendjének feltételül tekinteni?

A rendnek, mint valami holt, nyugvó állapotnak hamis képzetéből az látszik következni, hogy minden törekvés, mely az állam és társadalom rendjének átalakítására irányul, ha nem a törvényes hatalmaktól indul ki, okvetlen megakadályozandó. Minden változtatás a közrenden a politikai vagy társadalmi elemeknek más elhelyezését jelenti, a minek úgy előkészítése, mint véghezvitele a rendnek megbomlását is okozhatja. Ebből ered az alkotmányok, a társadalmi rend változhatlanságának hamis tana. Mert nyilvánvaló, hogy a változó szükségletek más közrendet kívánnak. Ennélfogva a közrend változhatlansága helyett az a tan emelkedik uralomra, hogy a változtatásra való törekvés csak a jogosultak kis körére szorítandó. Mert, így okoskodnak, ha a döntő tényezőktől (fejedelem, törvényhozó test), különböző forrásból, a választóktól, vagy választó joggal nem is bíró polgároktól is származhatnék, e döntésre nem jogosult elemek amazok szabad működésére zavaró, megfélemlítő hatást gyakorolhatnának.

Mivel pedig a rendőrség arra hivatott, hogy az állami rend döntő tényezőinek szabad működését tényleg biztosítsa, a rendőrség belátására kell bízni, megtúr-e és mennyiben ily törekvéseket.

A rendőrségnek ily hatalma azonban nyilván már belé-
ütközik az államtagoknak szabad államokban elfoglalt jogállásába.

Az állampolgár, még a szavazati jog nélkül levő is, a vélemény, a sajtó, a kérvényezés, a gyülekezés, az egyesülés szabadsága által az állami életben, a közvéleménynek részese és közakarata, a döntő szervek mellett, a közremunkálója, a társadalmi életben pedig a társadalmi érdekközpontoknak, a testületi, kari és osztálytagozatoknak épen mozgatója lett.

Az egyes polgárnak adott e politikai és társadalmi szabadság teljesen elveszteni értelmét, ha vele a polgárnak az alkotmány, a társadalmi rend alakulására, a döntő alkotmányos hatalmak mellett hatnia, befolyonia nem lehetne. Már pedig e szabadságok nem az egyén anarchikus hajlamának kinövésai, hanem a nemzeti élet öntudatos, erkölcsi szakának követelményei, a nemzetnek mint egésznek is érdekei, mert általok nyeri meg a nemzeti akarat legbiztosabb forrását, az egyének belátását, szeretetét.

Ebből következik, hogy az alkotmány, a társadalmi rend változtatására irányuló s az egyeseknek kezdeményezéséből származó törekvések megengedhetősége nem függhet a rendőrség belátásától, hanem hogy ennek tárgyilagos ismertető jelének kell lenni szabad államban.

Ilyen rejlik a törekvések eszközeinek törvényességében, vagyis abban, ha a változtatásra törekvők ezt a jog-engedte módon akarják eszközölni.

Ennélfogva a közrend reformjára irányuló törekvéseket a rendőrség szabadra kell, hogy ereszsze, 1) ha annak hívei a változtatást az alkotmánynak erre kijelölt szervei, avagy a társadalomra nézve (egyházi, gazdasági szervezetek körében) az illető jogosult társadalmi tényezők útján akarják létesíteni, 2) ha e szervekre, illetőleg társadalmi tényezőkre sem külső, sem oly fokú lélektani kényszert nem gyakorolnak, mely azoknak szabad elhatározását kizárná.

Az alkotmánynak, a társadalmi rendnek élőszóval, avagy

a sajtó, avagy békés fölvonulásból álló tüntetés útjani bírálata, a törekvés, az alkotmányos tényezőket tömeges kérvények, népgyűlések vitatkozásai által meggyőzni a közrend változtatásának szükségességéről, föltétlenül szabad kell, hogy legyen s a rendőrség ilyenmő mozgalmakat el nem fojthat.

Pedig minden ily törekvés nyilván a fennálló törvényes állapot sértetlenségét támadja meg, p. o. a király, vagy a parlament hatalmi körének, a létező választói jognak, az egyéni tulajdon által véghezmenő vagyonmegosztásnak helyességét és igazságosságát s mégis szabadnak kell lenni, a mennyiben ez a támadás jogos eszközökkel, vagyis a szellemi meggyőzés fegyverével folytattatik a szenvedélyek s azok bűnös kitöréseinek fölkelte nélkül.

A nehézség itt két irányban rejlik, névszerint abban, 1) mikor lehet a közrend elleni támadást a szellemi meggyőzés fegyverével folytatottnak tekinteni, s mikor mondhatni, hogy e szellemi meggyőzés a módja (izgatás, lázítás) által lélektani kényszerre vált, a mely valószínűleg a jogrendet megbontó cselekményekre vezet. A másik irányban 2) azt lesz nehéz eldönteni, mikor számíthatni biztosan arra, hogy a jogos eszköz (tömeges kérvények, fölvonulás, népgyűlés} rögtön jogtalanná válik s a tömeg a meggyőzés helyett törvénytelen tettelegesség terére ragadtatik.

Az első szempontból eddigelé nem sikerült a jogos, a tisztán értelmi okokra alapított bírálatot az érzelmekre számító gyűlölet- és megvetés-keltéstől, az izgatástól, avagy a gyűlölet-keltést a legerősebb eszközökkel folytatott támadástól, a lázítástól tárgyilagos szabályok által elkülöníteni. A mi természetes. Hisz izgatás, lázítás, az eredménytelen felbujtás büntetethegének alapja a veszély, a jogrend megsértésének valószínűsége, a veszély és valószínűség tényálladékát azonban tárgyilagos szabálylyal úgy körülírni, hogy az konkrét esetben a cselekvőt vagy ítélőt megkösse, lehetetlen. Az izgatás veszélyességének ugyanis nincsenek oly tárgyilagos alapjai, mint az egészségre ártalmas élelmi szerek, a tűz veszélyességének.

A discretionarius hatalomnak e szerint igen nagy foka marad a politikai rendőrségnél annak meghatározásában, vajjon p. o. egy fölvonulás, egy népgyűlés alkalmával a közrend fölött

kifejtett bírálata, egy egyesületnek erre vonatkozó nyilatkozatai mikor vesztik el törvényességüket s mikor csapnak át a terrorizmus terére. Sőt a míg az izgatás és lázítás a büntető törvénykönyvekből ki nem töröltetnek, a bíróságok igazságos Ítélezése tekintetében sincs jogszabályon alapult biztosíték, ilyet csak általános jogérzetük s az az elfogulatlanság nyújt, melylyel a másnak tényét bírálják, melylyel a cselekvő s a közrend fenn-tartásáért felelős rendőrség természetesen nem bírhat.

A midőn a politikai rendőrség a közrend tényleges meg-bontásának valószínűsége miatt, egy gyűlést, egy szabad ég alatti fölvonulást karhatalommal feloszlat, discretionarius hatalma még nagyobb, mert itt nemcsak az izgatást, hanem az össze-gyűlteket izgatottságát is meg kell ítélnie. Ily feloszlatási hata-lom pedig okvetlen szükséges, a legszabadabb államokban is megvan, a felizgatott tömegén kívül állók szabadsága, élete, javai biztosítása végett. S itt rejlik a 2. pont alatt kiemelt aka-dály arra nézve, hogy a polgárok véleménynyilvánítási, bírálatai, gyülekezési joga a rendőri discretio ellen objectiv szabályokkal körülvételessék. Mert ha általában nem lehet az izgatás és izga-tottság tényálladékat körülírni s azt meghatározni, mely jelek-ből Ítélni meg, hogy valamely gyűlés, csoport törvénytelen tényekre fog vetemedni, egyes esetekben is nehéz lesz eldönteni, mennyiben volt az ily föltevés a rendőrség részéről jogosult.

A bíróság utólagos ellenőrzése mindenestre fontos biz-tosíték az ellen, hogy a rendőrség discretionarius hatalmával nem rejteget-e menthetlen tévedést vagy épen gonosz szándékot, a mely a discretionarius hatalom alkalmazását hivatalos hata-lommal való visszaéléssé teszi. De a bírói ellenőrzés is nem szoros jogszabályokon, hanem a tényeknek alanyi belátástól függő szabad méltatásán nyugszik.

Végül a rendőri discretionarius hatalom legnagyobb fokát a jogrend egy részének felfüggesztésében éri el. A statárium, a polgári ostromállapot életbeléptetésének szüksége tárgyilag meg nem határozható s a legnagyobb fokú discretionarius meg-ítéléstől függ, mely ellen csak a legmagasabb alkotmányos ellenőrzés, a parlament vádjoga nyújthat orvoslást.

A rendőri működés legmagasabb régiójában, a politikai-ban is megtartja tehát alaptermészetét, hatalmának discre-

tionarius jellegét s ettől megfosztani, hacsak a közrendet feláldozni nem akarjuk, lehetetlen.

De megtartja feltételszerű természetét is. A politikai rendőrség sem a közrendet, hanem csak annak előfeltételét: az állami hatalmak és a magánosok szabad érvényesülését, erőik kifejtését teszi lehetségessé. Az erő, melyet a közrendnek kölcsönöz csak pillanatnyi, időleges, külső erő s a közrend nem ezen, hanem az állandó, belső erők a jog érvényesülésén, tárgyilagos, természetes szükségességén nyugszik. Úgy látszik, mintha a jogrend egyes részeinek felfüggesztése, statárium, polgári ostrom állapot esetében a rendőrség mégis nem a rend feltételeit, hanem magát a rendet tarja fenn discretionarius karhatalmával. E látszat azonban hamis, mert igaz, hogy ily esetben a jog helyére igen nagy részben a discretionarius hatalomtól való félelem és a karhatalom lép, mint a közrend fenntartója.

Ámde a rendőrségre nézve ilyenkor is sérthetetlenek maradnak a jogrend legfőbb intézményei, az alkotmány alaptételei, az állami főszervek, az államfő a parlament joga. Ügy, hogy a jogrend bizonyos részeinek p. o. rendes bíróságok rendes eljárás szerinti működésének, a rendőri hatóságok működése korlátainak felfüggesztése csak feltétel, hogy a jogrend mielőbb helyreállhasson, s a közrend tényezői működésüket mielőbb zavartalanul folytathassák.

Mert ha a politikai rendőrség nem ebből a célból cselekszik, működése már elveszti rendőri jellegét s az államcsíny természetét ölti magára.

A politikai rendőrség legerősebb eszköze, a kivételes állapot létesítésének, a jogrend részleges fölfüggesztésének hatalma végül időleges; addig tart csak a míg a közrend tényezőinek erőikifejtése újból lehetségessé válik. A rendőri működésnek ez az időleges jellege is bizonyítja feltételszerű voltát. A kivételes állapot létesítésének hatalmával a rendőrség nem az emberi (együttműködésnek állandó egymásutánját állapítja meg, nem alkot legmagasabb, maradandó szabályt, hanem csak átmeneti, időleges megélhetési módot teremt addig, a míg az állami és társadalmi tényezők, vagy újból kifejtetik a jogrend elismerte erőiket, avagy a míg a közrend tényezőinek új erőmegosztása, a javaknak új kimérése, szóval a politikai vagy társadalmi reform az illetékes, törvényes tényezők által végrehajthatok.

A politikai rendőrség feltételszerű természetének félre- ismeréséből származnak a téves vállalkozások, a helytelen esz- közök, a melyekkel gyakran dolgozik. A politikai rendőrség nem képes a közrend alaptényezőjének, a közhangulatnak meg- változtatására, befolyásolására, sőt ott a hol vélemény, sajtó- szabadság nincs, kikémlelésére sem. Politikai szerepet vivő sze- mélyeknek, a sajtónak megvesztegetése, a politikai irányok kikém- lelése a levéltitok megsértésével, a titkos feladás rendszerének, a társadalom fertőjéből toborzott kémseregnek alkalmazásával a történelemben mind sikerteleneknek bizonyultak. Mert a rend- őrség a maga eszközeivel nem csinálhat közhangulatot, a mely mi egyéb, mint az egyesek többségének hajlandósága vagy kedvetlensége, ellenszenv az összeműködésre, a javak megoszlá- sával való elégedettség vagy elégedetlenség, szóval a közrend alapién) ezője. Ez alaptényezőt a rendőrség nem pótolhatja.

Hasonlóképen nem bírja a rendőrség a politikai irányok, hangulatoknak a közrendre veszélyes minden árnyalatát kikém- lelteni s így a politikai összeesküvéseket, merényleteket meggátolni.

Nincs nemzet, a melynek erejét felül ne múltá oly kém- rendszer fenntartása, a mely ezt véghezvinni bírná, mert ehhez ereinek egyforma elosztása kívántatnék azok között, a kik a közrendben életének direct céljaival és azok között, a kik ennek feltételeivel foglalkoznak: a rendőrség között. Minden polgár, vagy legalább is a fennálló közrenddel elégedetlen polgárok mellé külön rendőr lenne szükséges, a közrend auto- maticus ereje helyett, a mely gyűlések, sajtó, személyes érint- kezés útján hozza napvilágra a nézeteket, irányokat, mester- séges s az államnak a positiv céljaira szükséges erőket fel- emésztő roppant szerkezetet kellene állítani.

A rendőrség sehol, tehát az alkotmány, az államforma, a társadalmi szerkezet terén sem bírja a rendet magát, csak annak feltételeit biztosítani.

A rend az emberi erőknek, javaknak, tevékenységnek belső összefüggése, a rendőrség pedig e belső folyamatnak csak időleges, külső támogatója örködő szolgálatával, hozzávetőleges, hamaros eszközeivel. Mint a jó orvos óvhatja, támogathatja, időleg helyettesítheti az organismus működéseit, de nem teremtheti.

A

SOCIOLOGIA SARKTÉTELE.

DR HEGEDŰS LÓRÁNTTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1901. május 13-iki ülésén.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1901.

ELSŐ FEJEZET.

A sociologia és sarktétele.

A természettudományoknak új, káprázatos fejlődése olyan változásokat, sőt rázkódtatásokat teremtett tantételeinkben, meggyőződéseinkben és egész világnézetünkben, hogy ez átalakulások hatása elől egyetlen gondolkozó sem szabadulhat meg s egyetlen tudomány-ág sem zárhatja be ajtaját. A valóság az, hogy a természettudományi fölfedezések s a nyomukba kelő és őket összefűző philosophiai rendszerek (mint teszem fel: a kifejlődés, evolutió tana) akkora erővel nőttek áramlattá, hogy hullám-verésük még olyan felfogásainkba és ismeret-körökbe is belehatolt, a melyek teljesen idegeneknek látszottak a physikai kutatásoktól avagy a görcsövi vizsgálódások eredményétől. Azokról a válaszfalokról, melyeket annyi szorgoskodással állítottak föl a tudományok közé, azt kelle látnunk, hogy az új áramlattal szemben nincs áthatatlan burkolatuk.

Ne felejtjük el, hogy nemcsak arról van ma ebben szó, hogy a geológia forradalmat élt át, vagy hogy a villamos technika kifejlődött, hanem különösen azt az előrenyomulást kell elménkbe fognunk, a melylyel a természettudományi kutatók a tudományok központja felé próbálkoztak: az *ember megismerése* felé. Ma *Wundt* Vilmos és iskolája négy módszerrel is méri az ember érzéseinek különbségeit; ¹⁾ a készülékek egész sorozatát állítja fel, hogy a megfigyelő képesség nagyságát és változásait följegyezhesse, ²⁾ sőt kísérletei során annyira megy, hogy meg akarja figyelni, mennyi időre van szükség ahhoz, hogy megkülönböztetést tudjunk tenni, mily

gyorsan folyik le bennünk egy képzet-társulás s hány másodperc-töredék telik egy szín, vagy szó fölismeréséig.³⁾ Mosso annyira jut, hogy ergograf-gépeivel a fáradtságot méri le,⁴⁾ hoay ekként még közelebb férközzék az emberhez s annak megismeréséhez.

Mert hiszen ez a cél és ez az előnyomulásnak útja. A természettudományok s az általuk megindított gondolatáramlatok merészen törnek előre az emberi jelenségek felé nem elégedvén meg egyéb téren szerzett sikereikkel, az emberi jelenségeket akarják megvizsgálni és törvények alá gyűjteni. Ha jól megfigyeltük ezt a tüneményt, följegyezhetjük magunk elé, hogy eszünkbe jusson mindannyiszor, valamennyiszer emberi jelenségeket kutatunk és szertenézzvén, nem tudjuk megérteni őket.

De mihelyst arra vetjük magunkat, hogy körültekintve egész láthatárunkon kikutassuk az újkori fejlődésnek leg-hatalmasabb vonásait: akkor nemcsak a természettudomány terjeszkedése és támadása lep meg mindent. Egészen távol egy másik korszakos és szinte megdöbbenő alakulás áll szemünk elé. Az emberi jelenségek közül képzelhetetlen erővel kiválik egy csoport s már-már úgy tetszik, mintha beárnyékolná a többit. Ha egyebet se nézünk, csak haladásának mért-föld mutatóit, máris ellenállhatatlanul oda szögezve figyelmünk s nem tudunk szabadulni mélyre ható benyomásától. Mert íme azt mondják a számok, hogy 53 nagy »állam« van szervezve az emberek fölé s ezek évenként 13,50.0 millió forintot szívnak be gépezetükbe a lakosság keresetéből;⁵⁾ azt halljuk, hogy maga a »magán-termelés« is akként csomósodik össze, hogy trustók alakulnak, a melyek egy-egy termelési ágnek majd teljes erejét magukhoz vonják, hogy egyedárusággal uralkodjanak a piacon s e trustókból csak az Északamerikai Egyesült-Államok 353-at számlálnak, ezek pedig összesen 5,832.882,842 dollár (mintegy 12 milliárd forint) fölött rendelkeznek, míg közöttük 136 van olyan, melynek 10 millió dollárnál nagyobb a vagyona.⁶⁾ Mindennek pedig tetejébe jön az, hogy nemcsak az elismert közszervezetek nőnek hihetetlenül, nemcsak a magánosokra bízott termelés alkot már duzzadó egyesületeket, hanem megindulnak azok az »egyed«-ek is, a kiknek hivatalos szer-

vezetük nem volna és alkotnak szinte ösztönszerűleg oly munkás-testületeket, melyek csak Nagy-Britániában 1,487,562 tagot foglalnak be, évenként másfél millió font sterlinget szednek össze s strikeokban és kongresszusokon oly erős »harczógépekké« (fighting machine) váltak, hogy *Webb*-ék bennök látják a jövő demokracziájának formáját.⁷⁾

Ezek a különös számok egy tüneménynek legfelsőbb csúcsai s elárulói. Mindezek s azok, melyekről ezután lesz szó, egyet jelentenek, még pedig nem mást, mint azt, hogy az emberi jelenségek között csodálatosan megizmosodtak, bátorító s egyben ijesztő erőre kaptak azok, a melyeket társadalmi tüneményeknek neveznek. Meg kell, hogy ragadja elménket ez is, ha csak nem akarunk elfordulni az igazságtól. Mert letagadhatlan igazság a társadalmi jelenségeknek ez a kimagosodása csak úgy, a miképpen előbb a természettudományok előnyuló törekvését is valóságul kelle elismernünk.

Ha erről a két áramlatról világnézetünk semmit sem akar tudni, akkor csak magunkra vessünk, midőn tanácstalanul állunk és sötétségben botorkázunk. Ki-ki magyarázhatja, bírálhatja ezt a két fejlődést, de hogy megvannak s elmúlni nem akarnak, azt el kell ismernie. Minden nap és minden oldalról beléütözünk bizonyoságaikba s ha nem hordjuk folyton elménkben őket, érthetlenné válnak előttünk az elvonuló jelenségek s összefüggéstelen chaosszá esnek szét meggyőződéseink, azon módon, a mint az anesthaesiában szenvedő nem fog fel érzeteket, bár színek és hangok veszik körüi. így világnézetünk megszerkesztésében okvetlenül helyet kell biztosítanunk annak a két megismerésnek, hogy a természettudományok előnyomulóban vannak az emberi jelenségek kikutatása felé, s hogy megint az emberi jelenségek között óriási erővel állnak elénk a társadalmi alakulások és erők. Ez a két megismerés ellenállhatlanul vissza fog hatni összes nézeteinkre s fenyők át fog sugározni — egymásra is.

De ha két elvet összegyűjtünk már ekként a fejlődésnek nagy távolságairól, senimmi esetre se feledjünk el egy harmadik evolúziót. Ez a harmadik dolog nem elméleti vagy tudományos igazság. Egyszerű és világos gyakorlati esemény, hogy azt ne mondjam: *physikai kényszerűség* az, a mely mintha

»kívülről« jönne. A különös csak az, hogy éppen a gyakorlati életnek ez a kényszerítő befolyása viszi és vitte a gondolkodást arra, hogy egygyé forraszsza azt a két igazságot, a melyet főntebb külön-külön megjelölénk. A nevezetes és feledhetetlen ez esetben az, hogy a tényleges körülmények oly erővel zuhannak reánk, hogy súlyuk alatt az elmékedésnek, a világnézetnek nagy ágazatai összeérnek, megtalálják egymást és egységes eredményt adnak, mondván: ime, ez lett a tantételekből s az életnek vágyódásaiból.

Mi »történt meg« tehát? Mely nagyszerű átalakulás ment végbe körülöttünk akként, hogy kényszerítsen minket állásfoglalásra?

Kidd a feleletet így adja meg:⁸⁾ »Az időknek egyik legmeglepőbb és jellemzetes jele az a látvány, hogy a *Demos*, a Nép, új csatakiáltások zengése mellett, fokonként kiemelkedik a társadalmi s politikai szolgaságnak mély csöndességéből. Most pedig nem egy kudarczra szánt forradalomnak erőszakoskodásával tör ő elő, hanem oly lassú és méltóságos haladással emelkedik föl, a mely természeti evoluczióra mutat. A Nép nem mosdatlan és tudatlan többé — — nincs szájkosár a száján s politikai jogai vannak —.« Az »*advent of Demos*« adja azt az óriási nyomást, melynek szétroppantó és összeverő hatalma alatt, mint valamely természeti erőnek lerázhatatlan súlya alatt, alakulnak ki és forranak egybe világszerte ma a politikai felfogások, társadalmi elvek s a velük egybefüggő világnézetek.

Azt hiszem, senki sem fogja ezt kétségbe vonni, a valóság annyira szembeötlő. Hiszen csak egy külső, látható eseményt írunk föl úgy, mint a meteorológia följegyzi a csapadékot. De bizonyításra annál kevésbbé kell sort kerítenem, mert itt csak egészen külsőleg akarom beiktatni azt, hogy a néprétegeknek politikai és társadalmi fölemelkedése folyik le előttünk s ez a fölemelkedés kényszeríti az elméket, kényszerít mind nagyobb és nagyobb köröket arra, hogy a társadalmi kérdésekkel foglalkozzanak. Az »*advent of Demos*« immár egy század óta mind jobban és jobban rajta üt az embereken, s közömbösöknek s kétkedőknek egyaránt parancsolja, hogy a társadalmi problémákat kutassák izgató szenvedélylyel. Elég

azért most ennyit ideírunk s talán *Loriá*-ra is hivatkozhatunk, a ki annyira megy, hogy irányainkat csak a gazdasági korszakok superstrukturájának tartja.⁹⁾ Most azonban maradjunk ennyiben, mert hisz elég ez is.

Elég ez annak megállapítására, hogy ilyen eleven körülmények mellett ne lássunk csodát abban, ha be kellett következnie valaminek. Itt van kezünkben, részenként kitapogathatjuk azt a változást, mely rákényszerítette az embereket, sőt rákényszerítette az egész nemzedéket arra, hogy a társadalmi kérdéseket tekintse életbevágóknak, olyanoknak, a melyek hypnotikus erővel magukhoz kötik figyelmét, küzködéseit és akaratát. Es ha ez így van — pedig nincs másként — akkor van-e természetesebb dolog mint az, hogy világnézetünk megfordul ezen tengely körül és itt fonja össze azokat a főeredményeket, melyek igazságokul verődtek le benne. Az »advent of Demos« (»a Népek felemelkedése«) reánk zúdulván, más nem következhetett be mint az, hogy elemi erejénél fogva összekalapácsolta ismereteinknek távolból jövő részeit.

A néprétegnek erőteljes fölemelkedése és folyton tartó előhaladása nemcsak a művelődés terén, hanem egyenest a hatalom felé: ez a nagyszerű jelenség, a mint belső tartalmát adja a külső történeti eseményeknek, azonképpen ez magyarázza meg gondolkodásunknak kialakulását is. Megmagyarázza azt, hogy a társadalmi kérdőjelek szerteszórattván, s a társadalmi veszedelemnek képei és egy jobb jövőnek utópikus káprázatai beborítván egész égboltozatunkat: ránk szakadt az a kényszerűség, hogy megoldások után nézzünk széjjel. Mindenfelé keresni kellett, tudatosan vagy öntudatlanul, azt, hogy e hatalmas, megdöbbentő és mégis biztató kényszerűség alatt hol lehetnek oly tünemények és áramlatok, a melyektől csakugyan ily megoldásokhoz juthatunk?

Csoda-e hát így, ha ilyen parancs előtt meghajolva, az a két áramlat kellett hogy egymásra találjon, a mely legerőteljesebben domborodott ki egész világnézetünkéből? Csoda-e, hogy, a mikor a társadalomnak forrongó átalakulása beléhat a nemzedék gondolkodásába, akkor legerősebb lesz hatása abban, hogy az uralkodó gondolat-irányokat és jelenségeket fogja közös munkára fölszólítani — saját céljainak elérésére.

Már pedig elébb két hatalmas áramlatot találtunk ezek között: a természettudományok előnyomulását az emberi jelenségek felé és a társas szervezetek izmos kifejlődését. A kettő most összekerül, az események élő ereje összeveti őket és ekként egy egységes világnézetből megszületve, az élet parancsoló akaratából megteremve, megjelenik a társas jelenségeknek azon tudománya, mely természettudományi alapon akarja törvényeiket fölfedezni.

Ez a *sociologia*. S a mit elmondtunk, az egyben a sociologia keletkezésének — sociologiai magyarázata.

Azt kérdezem most már: hogyan kezd hozzá ez az új tudomány, a sociologia ahhoz, hogy feladatát megoldja? Hogy akar megindulni útján, hogy a természettudományok áramlatát fölhasználva eljusson a társadalmi jelenségek törvényeihez? Hol van eredő pontja, hol forrása, hol sarktétele? Bizonyos, hogy alapvetés nélkül egy tudomány sem képzelhető; s mit szóljunk hozzá, a mikor azt látjuk, hogy a sociológiában éppen ez a sarktétel az, a mi — bizonytalan.

Ha ezen a ponton markolunk belé a problémák szövevényébe, rögtön azt tapasztaljuk, hogy szívéhez értünk a sociológiának és az ő kérdéseinek. Míg, más tudományokban talán csak a levezetések (deductiók) alapjáról, vagy a hypothesisek főelemeiről szokás vitázni akkor, midőn a tanktételekről van szó: a sociológiában az egész tudománynak élet-eréről kell itt számot adnunk.

Ha ilyen központot nem találunk a sociológiának, akkor egyszerűen szétesik az a különböző társadalmi jelenségek különböző meg szemlélésére és szertehull össze nem kötött magyarázatokká. Ezekből a megfigyelésekből és okoskodásokból azután lehet mindegyik társadalmi tudománynak a tarsolyába belegyűrni egy-egy darabot, lehet össze is venni e részecskék hovatartozásán, sőt még az sem lehetetlenség, hogy a kunt rekedt morzsákból egy külön tan-szakot hordjunk össze. Mindezt lehet tenni, — de mindebből nem lesz sociologia. Nem lesz nem csak azért, mert éppen abban van a

sociológiának nagy jelentősége, hogy szétágazó jelenségeknek, melyek távoleső társadalmi tereken mutatkoznak, a törvényszerű összetartozását, közös törvényeit fedezze föl, hanem azért sem lehet így sociologia, mert mihelyst egységes központ nélkül akarjuk megszerkeszteni az új tudományt, rögtön kiesik a kezünkől az a fogantyú, a melylyel a természettudományok előhaladását neki irányíthatjuk a társadalmi jelenségeknek. E nélkül pedig megint nincs sociologia.

Könnyű bizonyítani azt, a mit most mondtam. Legkönnyebb volna persze bizonyításom akkor, ha azokra emlékeztetnék, a kik azt mondják, hogy sociologia éppen azért nincsen, mivelhogy nincs sarktétele, vagy a mi van, az el nem fogadható. De az ellenfél ily segítsége soha sem oly teljes, mint annak a vallomása, a ki velünk harczol; a mellett pedig e támadó bizonyításokra, vagy bizonyító támadásokra úgy is czéloznom kell majd ott, a hol saját elméletemet kifejtem.¹⁰⁾ Azt tartom tehát legczélravezetőbbnek, ha arra a sociologusra utalok, a ki e tudománynak megismerés-tanával legmélyebben foglalkozott s úgy szólván szálaira szedte azt. *Ratzenhofert* értem.¹¹⁾ Az ő okoskodása az, hogy minden tele van már sociologiai vágyódással, minden tele van hintve sociologiai ismeretekkel, törekvésekkel, minden tudomány már is hódol a sociológiának, csak éppen az kell, hogy megtaláljuk, miként vessék meg a természettudományok az alapját ennek a tannak. »Az a legfontosabb a megérett sociologiai tudomány kifejlődése tekintetében, hogy immár a természettudományok nagy vívmányai nemcsak megengedik, de egyenest megkövetelik a philosophiai synthesist. Egy szóval, a dolgoknak általános állása immár erősen hajt minket olyan tudományos tan felé, mely a társadalommal szemben azt a szerepet viszi, melyet az orvosi tudomány az ember életében játszik. A legtöbb erkölcsi tudományban oly győzelmes erővel érvényesül ez a nagy nyomás, hogy egyáltalán nem tudnak elzárkózni a sociologia tekintetei elől; *csak éppen azt a tudományos kifejezést nem tudják megtalálni*, mely biztos alapot adna ebbeli megállapodásaiknak. A jog- és államtudományok annyira telítve vannak sociologiai okoskodásokkal (a miknek helytelenül »sociálpolitika« nevet adnak), hogy régi alapza-

taikat a gondolkodásnak ily elvásodása már megingatta, míglén új alapzatot találniok nem sikerült.« »A. politikai életbe már régen belévittek a sociologiai gondolkodást; itt csupán arról van szó, hogy a gyakorlatból leszűrt meggyőződések rendbe soroltassanak.«¹¹⁾ Ugyanezt a sociológiát még a költészetben is megtalálja Ratzenhoffer,¹²⁾ ekként sorra rámutatván, hogy mindenütt megvan a sociologia, csak maga a sociologia nem létezik addig, míg nincs meg kristályozási tengelye, egységes alapja, ez pedig nem lehet más mint »a legszélesebb körben vett természettudományok alapzata«, még pedig úgy, »hogy a sociologia okoskodásai legalább is gondolatösszetartozásban legyenek a természeti törvényekkel.«¹³⁾ Körülnézván ekként a megismérestannak mezején s meglátva az előkészületeknek nagy sokaságát, nem mondhatunk egyebet, mint azt, hogy a sociologia, mint tudomány, ugyanoly állapotban van, mint amaz allotropikus anyagok, melyekről, miként a silicáról Graham azt találta, hogy kocsonyaszerű, kolloid-állapotban vannak, míg különböző behatások alatt megtalálják kristály-alakjukat s ki tudnak rögtön jegeczesedni.¹⁴⁾

Ezt a kijegeczesedést kell tehát megügyelnünk. *Ratzenhoffer* azt is megmondta, hogy hol keressük azt: a természettudományok alapján. Innét kell megindulnunk, hogy tényleg oly sociológiát találjunk, mely — mint *Mackintosh* írja — »a tudományos tételeknek összefüggő, megállapított összesége legyen« (a coherent, deliberate body of doctrines).¹⁵⁾ Ha pedig elindulunk, akkor egy nagy és csábító tételhez érkezünk el, a melyről nem csak azt látjuk, hogy a sociologia eredetéből emelkedik ki, de azt is halljuk, hogy ma is (így mondhatom) uralkodik a sociológián.^{15/a)} Szerintem is minden arra mutat, hogy a szétszórt nézetek összegyűjtésének középpontja itt van; itt történik a természettudományok átömlése a társadalmi jelenségek felé. Itt van az a kristályozási tengely, mely körül a Nép felemelkedésének hatása alatt az alaktalan ismeret kijegeczesedik; a harcznak és reménykedésnek körülküzdött helye, a problémák megoldásának s az iskolák elnevezésének kiinduló pontja, — a csúfolt és a megvédelt sociologia élettereje: mind itt vannak egyetlen mondatban.

Silencer Herbert így mondja ezt el: What is a society? — A society is an organism. — *Mi a társadalom?* — *A társadalom: élő szervezet.*¹⁶⁾

Most pedig álljunk meg.

Ki fogom mutatni később, hogy mit nem fogadhatok el *Spencer* fölfogásából; arra is sor kerül majd, hogy miben látom a bizonytalanságot s miként akarnék új elemet vinni a probléma megoldásába. De most nem erről van szó. Itt csupán annyit kell följegyeznünk, hogy valósággal olyan ez az organikus elmélet, mely, ha nem is tud mindenkit lefegyverezni, tényleg alkalmas arra, hogy megadja a sociológiának vázát, gerinczét, bármily különbözőképpen értsék és tömjék meg azután tartalommal ezt a belső structurát a sociologusok, vagy a kik azoknak látszanak. Ennyi éppen elég ahhoz, hogy mi is ebbe az elméletbe vágassuk belé bonczoló késünket és addig messük, górcsövezzük, míg megtaláljuk eleven magját. Elegendő azért, mivel ennek a tanulmánynak, ha jól végezi feladatát, éppen egy új oldalról kell ez organikus tant megerősítenie, sőt betetőznie. Talán nem lesz könnyű a munka, de, ha jól bizakodom, akkor így napfényre fogom hozni sark-tételemet.

Mindenekelőtt egyet. Igen szerencsétlen dolognak tartom, a mikor a modern igényekből és vágyódásokból kiszármazó elveket vagy elméleteket régi hypothesisokkal és speculatiókkal kötik össze csak azért, hogy az új tannak előkelő származását bebizonyíthassák. Az ilyen kísérletek rendesen szavakon és hasonlatokon, egy szóval: külsőségeken lovagolnak s egyéb eredménynyel nem is járnak, mint hogy nagy irodalomtörténeti bűvár-mutatványokra szolgáltatnak alkalmat, a valóságot és az igazi problémát pedig összegombolyítják. Mindjárt bevezető okoskodásomban kimutattam azt, hogy a sociológiát új áramlatok tették lehetővé s újkori társadalmi események nyomása hozta létre. Ezt tartom most is, s azért szerintem ennek a sociológiának, ennek az organikus elméletnek semmi valószínű köze nincs ahhoz, hogy *Plato* hasonlóságot talált az emberi lélek képességei és a társadalom osztályai között, vagy hogy *Hobbes*¹⁷⁾ a Leviathanhoz hasonlítja az államot. Szerintem s mindazok szerint, a miket eddig előrebocsátottam, épp

oly hibás lenne a modern fejlődés szülte problémát hasonlatok és figurális feldíszítések miatt hozzá nem tartozó régi speculációkkal kötni össze, vagy azokat beléje oltani, a mint gyakorlatilag is képtelennek tartom ezt az eljárást. Így bizonyult képtelenségnek az, hogy *Kautzhy* és iskolája szintén Platónál kezdte a socialdemokratia történetét,¹⁸⁾ holott a mi mostani socialis kérdésünk (melyet a gyárak és politikai szabadságok teremtettek), a mi tulajdonunk, — s nem a görögöké, sem az ókoré. így változik torzzá még az oly kísérlet is, mely *Plutarchus* »Lykurgusát«¹⁹⁾ a mostani utópiákkal állítja sorba, vagy ha az utolsó utópistával, *Bettamy*-vel²⁰⁾ fogná rokonságba. S talán nem sikertelenül igyekeztem egy másik munkámban annak kimutatásán, hogy mily hasznavehetetlen összekeverés az, a mikor teszem föl a kivándorlásnak és bevándorlásnak új keletű nagy kérdését III. Edward statútumai-val,²¹⁾ vagy a múlt század vándorcsapataival akarják megvilágosítani, mert hiszen egészen új termésű kérdéstről van itt szó s azért a megoldást is hasztalanul keressük a régiségek között.²²⁾ A sociológiával is ugyanígy van ez s másként nem is lehet.

De hasztalanul keresnök is bárhol másutt mi a sociológiának eredetét, a mikor itt serkedt föl a lábunk alatt s néhány lépéssel visszamenve, már forrásának szivárgó eredeténél vagyunk. Itt fakad fel, itt buggyanik elő a talajból, mindazon geológiai alakulások hatása alatt, melyeket jelzünk. Még nevének születését is beleírhatjuk az 1838-ik évbe, a mikor *Comte* Ágost *Cours de philosophie positive*jának IV. kötetét megírta.²³⁾ Bizonyosnak tartom, hogy az előjelek már *Saint-Simon*nál is mutatkoznak, mert hisz oly erővel követeli azt, hogy a »politika« szintén physikai alapon menjen neki ne az alkotmányoknak (mint eddig tette), hanem a társadalomnak,²⁴⁾ s azokat »véritable matière organisée«-knek tartja. *Comte* azonban egész philosophiai nagyságában felnyalábolja a kérdést, új tudományt akar, új nevet ad annak s a társadalmat általában organismusnak tartja.²⁵⁾ A társadalmi tudományokat annyira ki akarja venni a deductiv, anorganikus tanok közzül, hogy inkább a művészetekkel köti egybe a társadalmi kutatást, csakhogy letörölhessen róla minden levezetést és hagyományt.

Az utópiákban a készülő átalakulások előre vetített költészetét látja,²⁶⁾ a tudományokkal a művészetet is át akarja vinni »társadalmi jelenségekbe, a melyekre a művészet és tudomány különösképpen liivatvák«,²⁷⁾ így várja a »positív szellem« diadalát, elérkezését a társadalom birodalmába, »a melyben munkája igazi, végleges hivatását megtalálja.«²⁸⁾

Az egyik érdekessége ennek az, hogy a politikusoknak művészek gyanánt való fölfogását vele, a legfellengzőbb »positivistával«, a legnagyobb pozitív államférfi is osztja. *Bismarck* volt az, a ki hirdette,²⁹⁾ hogy »a politika nem tudomány, — hanem művészet ez; épp oly kevésbé tudomány a politika, mint a szobrászat vagy képírás. Nagyon kemény kritikus lehet valaki s még sem lesz belőle művész, sőt maga Lessing, minden kritikusok mestere, sem vállalkozott volna arra, hogy a Laokoont kifaragja« (1884. márczius 15-iki beszéde, s ugyanezt megismétli 1886. január 29-én a porosz képviselőházban).³⁰⁾ A másik érdekessége Comte kijelentéseinek azonban abban van, hogy illetén fordulatával teljesen el akar szakadni az előző deductív tanoktól s friss mesgyét akar törni a sociológiának, melyet a pozitív eszme betetőzésének tekint (»la création de la sociologie complète l'essor fontamental de le méthode positive, et constitue le seul point de vue susceptible d'une véritable universalité«). Még pedig ide akarja emelni a sociológiát — a biológia segítségével.³¹⁾ íme a természettudományok beözönlése.

Comtetól Herbert Spencerig közvetlen és egyenes út vezet. Még pedig nem abban kell keresnünk összefüggésüket, a miben *Boberty*³²⁾ szeretné megtalálni, tudniillik a »monismusban«. Ez olyan lenne, mintha például Kantot Wolf-fal kötnénk össze azért, mert a lelki képességek felosztásánál ő is rokon sémából indult ki, pedig »a tiszta ész« bírálatát ugyancsak másként teremti meg. A tudományok felosztásában sem kell köztük párhuzamot vonni, vagy kisebb-nagyobb eltérésekkel alapvetőül állítani fel, miként *Coste*³³⁾ teszi, mert hiszen a tudományok hierarchiájának felállítása egy későbbi megismerés tani kérdés, a mely már folyománya az egész philosophiai felfogás alapelvének; annak az eredeti uralkodó elvnek későbbben érő gyümölcse. Ha majd egyszer meg van

állapítva az a sarkétel, a melylyel a társadalmi jelenségeket a természeti és emberi jelenségek közé besorozzuk: akkor vitatkozhatunk azon, hogy azon tudományok, melyek a tüne-
ményekkel foglalkoznak, hogyan sorakozzanak egymás mellé. Addig nincs értelme az egész vitának, addig fejtetőre állítása az okoskodásnak az, ha a *lényeg*et ebben a *következményben* keressük, annyival is inkább, mert e beosztási kérdésnek semmi esetre sem tulajdoníthatunk oly fontosságot, mint akár *Coste*, akár éppen *Greef*³⁴) tette, a ki majd egész könyvet írt a sociologia besorozásáról.

Comtenak és *Spencernek* összeköttetését a dolognak érdemében s felfogásuknak éltető erejében kell keresnünk. Meg is találjuk. Megtaláljuk egyenesen abban, hogy azt az új tudományt, a melyet Comte a positiv tanok közé iktatott, ugyanazon felfogással, mely organismusnak tartja a társadalmat és a mi több: a természettudományokkal való kapcsolatban kifejlesztette és megszerkesztette Herbert *Spencer*. Nem külső kapocsról van *Spencer* rendszerében szó, hanem arról, hogy egyazon philosophiai rendszerben, egyazon evolucionális elvnek következménye és megtestesülése gyanánt *Spencer* megönti »First principles«-jét s ugyanabban a kohóban kialakulnak biológiája, psychológiája és a sociologia. Mindezek egy öntetből valók, még pedig úgy készülve, hogy mikor elérünk a sociológiához, mikor itt az a kérdés áll eléje, hogy: *mi a társadalom?* akkor következetesen ezt kell rá felelnie, hogy a társadalom — *élő szervezet*.

Még pedig élő szervezet a következő értelemben. *Spencer* Herbert mindent, a mi élet, a következő definitio alá fogott: az élet nem egyéb, mint heterogén változásoknak (úgy egyidejű, valamint egymást követő változásoknak) oly meghatározott összeköttetése, mely a külső viszonyzatokhoz folytonosan alkalmazkodik. Ha az ily összeköttetés, combinatio különleges szerkezettel s állandó elhatározottsággal is bír, akkor élő szervezetet képez. (*Spencer* Biológiájának első könyvében felállított s sociológiájában keresztülvitt álláspontja, melyet *Hertwig* anatómiai-biológiai alapon is megerősített.)

Csakugyan ide vitt egyenesen az út, mely a sociologiai tanok forrásánál kezdődött. Hogy pedig ezután is innét vezet-

nek el s ide kanyarodnak vissza a sociologusok legismertebb hadának ösvényei, arról tüstént meggyőződötünk, mihelyst bármely munkában végig olvassuk a sociologiai írők nézeteinek sommázatát. Az ilyen összeállítások száma és terebélyessége ugyancsak megszorodott az utolsó években. Úgy tetszik sokkal könnyebb egymásután himet varrni arról, hogy ez meg az a könyv mit ír, mely paragrafusában és micsoda módon tér el őseitől és testvéreitől, — mindez könnyebb, mondom, mintha valaki arra vetemedik, hogy a maga erejéből próbálja meg: hogyan is juthatna közelebb az igazsághoz, melyet a szavak összevetéséből nem lehet ám kiteoretisálni. *Barth* könyvéről került tollamba ez a mondat, mert műve »Die Philosophie der Geschichte als Sociologie« (megjelent első kötetében 396 oldal körül tizenhat oldalon adja a saját elméletét (pedig ebben a »vázlat«-ban is igen kevés a határozott s majdnem semmi a gyakorlati eszme), a többi lapok pedig idegen nézetek egybefordításával vannak tele. A sociologia előremozdításához ez kevésnek is kevés, de elég bárkinek ahhoz, hogy fentebbi állításomról igazságot tegyen. A mit *Barth* »biologikus sociológiá«-nak nevez³⁶⁾ (s ide sorolja *Lilienfeld-et, Schafftet, Fouillée-t, Worms-ot*), természetesen nem is nevezhető másnak, mint organikus elméletnek. De azok, a kiket ő a dualistikus sociologia híveinek mond *ÍWard-tól Giddings-ig*,³⁷⁾ szintén szervezetnek, élő szervezetnek tartják a társadalmat, csakhogy (ha hibásan is, de így fejezem ki magamat:) nem annyira »materialistikus« alapokon, hanem más (szintén szerves) erők bevonásából. Hisz éppen *Wardról* és *Giddingsről* ezt külön be is fogom mutatni. Ezért kénytelen azután *Barth* azt jelteni be, hogy ez a »dualistikus sociologia« »majdnem oly kevés«³⁸⁾ áll a történelmi felfogáson, mint az az iskola, melyet ő biologikusnak nevez el. S éppen ezért erősödhetünk meg mi tökéletesen abban, hogy ez a két iskola együtt hirdeti a társadalomról azt, hogy szervezet.

Így tértünk mi vissza *Spencer* elméletéhez. Ha tehát itt álltunk meg elébb, most innét indulhatunk tovább.

Miért tartja *Spencer* Herbert élő szervezetnek a társadalmat és mivel bizonyítja ez alapvető felfogását?

Mivel »Principles of Sociology«-jának három természetes kötetét tartalom szerint nem írhatom ide, olyan összevonásra pedig, mely nem a *Spencer* eszméit tüntetné föl, hanem önkényes próbálkozásomat, vállalkozni nem akarok: ennél fogva nem marad más választásom, mint az, hogy azt az első sommázást iktatom ide, a melyet *Essay*-iben ő maga készített. Ezt kell elővennem szándékosan azért, mert főntebb az organikus elméletet a mai sociologia kipattanásával kapcsoltam össze. Ekképpen³⁰⁾ szól *Spencer*: A társadalmak hasonlatosak az egyéni (állati, emberi) szervezetekhez négy okból:

1. Mindegyikük kis halmazatból észrevétlenül nő meg tömegében: némelyik tízezerszerese lesz eredeti nagyságának. A protozoák egyesülése, a busman-törzsek előállása, nagy állatok és nagy országok kifejlődése egyaránt bizonyítják ezt. (» Integrálódás. «)

2. Mindegyikök — egyéni organismusok és társadalmak — kezdetleg egyszerűek s növekedésökkel mind bonyolultabbá, sokoldalúbbá válik szervezetök. így differenciálódnak a hydráktól az ember szerveiig az élő lények minden physiologiának megdönthetetlen tanúsága szerint, s így nő meg a társadalomban a szó teljességében vett munka-megosztás, a mit a nemzetgazdaságtan egybehangozón tanít.

3. Míg eleintén, kifejletlen állapotukban alig függenek össze az organismusoknak részei, lassan-lassan oly kölcsönös összetartozás fejlődik ki az élő lények és a társadalmak részei között, hogy mindegyik rész egyen-egyen csak úgy élhet és működhetik, ha a többi rész élő munkája segíti. Éppen ez a különbség van a szétdarabolható annulosák és a *Menenius Agrippa* példázatában egymásra utalt, elválaszthatatlan testtagok között, — s ez a példázat mindjárt az összenőtt nagy társadalmakat is magyarázza a dakoták összeverődő meg szétzüllő csapataival szemközt.

4. Úgy a társadalomban, mint a többi organismusban az összeségnek élete hosszabb, nagyobb, mint bármely tagjának léte; az emberek a társadalomban, a sejtek az emberben pusztulnak és kicserélődnek, míg az összeség élete itt is, ott is túlhaladja nemzedékeiket.

Spencer azonban nemcsak hasonlóságokat talál az organismusoknak e két fajtája között, hanem különbségeket is. Miután most elősorolt négy pontját én elfogadom s bizonyítékait magamra nézve kötelezőkül ismerem el: annál nagyobb szorgossággal kell kérdeznem: melyek hát azok a különbségek? Im ezek:

1. A társadalmaknak nincs határozott külső alakjuk, mint van a (többi) élő lényeknek.

2. Második különbség: míg a (többi) szervezetek alkotó szövete folytonos, egymással összefüggő egészet alkot, a testet: az alatt a társadalom élő elemei nem képeznek folytonos tömeget, »hanem többé vagy kevésbé szerte vannak szórva a Föld felületének bizonyos részén«.

3. Harmadik különbség. Az egyének (állatnak stb.) elemei le vannak kötve egy meghatározott helyre, a mint teszem fel a csontok nem mozdulhatnak el a hátgerinczből; ellenben a társadalom egységei, az emberek, ugyancsak változtatják helyeiket.

4. A negyedik különbség a társadalom és a többi organismusok közt abból áll, »hogy mialatt az állati testben csak egy specialis szövet van érzésre képesítve, az alatt a társadalomnak minden tagja fel van ruházva érzéssel«.

Spencer azonban nem hagyja annyiban a dolgot, hanem neki megy ennek a négy különbségnek. Kimutatja, hogy a négy közül egy csak látszólagos ellentét, kettő fokozatbeli különbözőség, a negyedik pedig — — éppen ez a negyedik lesz az, a melyről dolgozatom szólani akar.

Látszólagos az a különbsége a társadalmaknak és egyéb szervezeteknek, melyet a 3. pont alá soroltunk. Mert hiszen igaz, hogy a társadalomban az egyének ide-oda mozognak, de jönnek-mennek ám a sejtek is; ha pedig magának az emberi szervezetnek egyes részei ennek daczára helyökön maradnak, ugyanaz történik a társadalmak szervezetében is. Ezekben megmaradnak állandóként az osztályok, hivatások, közösségek, sőt a czégek is, pedig ezek felelnek meg a társadalmi szerveknek. Vagy, a mint *Spencer* mondja:⁴⁰⁾ »míg az egyének helyváltoztatók magán tulajdonságaik szerint, le

vannak kötve nyilvános jellegükben«. Ez világos; itt éket verni az organikus elméletbe nem lehet. — Ha az 1. és 2. különbségre térünk át, azt találjuk (s ezt találja Spencer is), hogy itt csakugyan vannak eltérések, de ezek nem generálisok, lényegbeliek, hanem fokozatok, melyek az organismusok egyazon fajtáján belül is előfordulnak. Állandó, határozott külső alakjuk nincs a legalsóbb rendű állapotoknak sem, még kevésbé némely növényeknek, ellenkezőleg külső, fizikai körülményektől függenek határvonalaik: csakúgy mint a társadalmi szervezeteknek, melyek közül a nagyobb államok, városok szintén pontos körvonalokkal vannak körülrajzolva. A mi pedig azt a folytonosságot illeti, a mely a társadalmakban hiányoznék, erre nézvést nem szabad felednünk, hogy a Protococcusok, Nostoceák és Akalephák közt oly lényeket találunk, melyeknek sejtjei közömbös kocsonyanemű anyagban vannak szétszórva, csak úgy mint a társadalmak, a melyeknek egyéneit térségek választják ugyan el, de nem pusztasságok, hanem alsóbbrendű (növényi, állati) életnek tenyészhelyei, a melyekből megint a társadalom tagjai táplálkoznak, kiket növekvő sűrűségek von közelebb-közelebb egymáshoz. Világos tehát, hogy ez a hézagkülönbség még csak megerősíti azt a hiedelmet, mely élő szervezetnek tartja a társadalmat, mert hiszen ez eltérések éppen a hasonlóságokból fakadnak s azokat le nem rontják. Mindamellet érdekesei maradnak további részletes tanulmányoknak, melyeknek *Giddings*, *Ward*, *Tarde*, *Greaf* és *Ratzenhoffer* végére is jártak.

Itt maradt azonban nekünk a különbözőségeknek negyedik pontja. Az eddigi hasonlóságok és eltérések teljes átölelésére *Spencer* három kötetes hatalmas Sociológiájához küldhetem az olvasót; szálanként fog ott gyönyörködni pompás bizonyításaiban. De ehhez a negyedik ponthoz a magam kis eszközeivel kell hozzáfognom, mert szerintem ez a kérdés nincsen megoldva, s mert az igazi kérdés — itt van.

Engedtessek meg tehát, hogy szó szerint ide írjam, mit mond az angol mester arról »az utolsó és tán legfontosabb« különbségről, melynek értelmében a többi szervezetben csak egy különleges szövet tud érezni, holott a társadalom tagjai mind éreznek. Azt jelenti erre, hogy »még ez a különbözős-

sem teljes ám, semmiképen« s így folytatja:⁴¹⁾ »Hisz az alsóbbrendű állatok között is némelyekben, melyeknek az a jellemzete, hogy nincs idegrendszerük, az az érzőképeség, a melylyel felruházzák, testöknek minden részében megvan. Csupán a tökéletesebb szervezetű állatokban monopolizálja az érző-képességet az eleven elemeknek egy bizonyos csoportja. De ne felejtjük el, hogy a társadalmakban is találunk ám efféle differentiálódást. Mert ámbátor egy társadalomnak egyedei mind tudnak is érezni, ez a képesség egyenlőtlen mértékben van meg bennök. Altalánosságban véve, a földművelő- és munkásosztályoknak értelmileg is, érzelmi tekintetben is sokkal kevesebb fogékonyságuk van, mint a többinek; különösen kisebb ez náluk, mint a legmagasabb észbeli műveltséggel bíró osztályoknál. Mindennek daczára itten meglehetősen határozott ellentét mutatkozik a társadalmak (political bodies) és az egyéni szervezetek (individual bodies) között. Oly különbség ez, melyet állandóan szemünk előtt kell tartanunk. Mert azt juttatja eszünkbe ez, hogy míg az egyéni szervezetekben, az egyes részecskék jólléte jogosan alája van rendelve az idegrendszer jóllétének, a mely utóbbinak fájdalom vagy gyönyöre képezi, adja az életnek boldogságát vagy baját; azalatt a politikai szervezetekben nem áll ugyanez a szabály, vagy csak igen kis mértékben érvényes. Az helyes, hogy valamely állat minden egyes részecskéjének a külön léte beolvadjon az egésznek életébe; mert hisz ennek az egésznek (mint ilyennek) van oly együttes öntudata, mely boldogságot vagy boldogtalanságot érez. De nem így van ez a társadalomban; mert ennek élő egyedei nem vesznek el és nem is veszthetik el egyéni öntudatukat, és mert a társadalomnak, mint egésznek, nincsen együttes (corporate) öntudata. És itt van az örökké tartó oka annak, hogy az egyes polgárok jólléte joggal nem áldozható fel az államnak valamely föltett előnyéért; hanem ellenkezőleg, az állam egyedül polgárainak jólléte, előnyei céljából tartandó fenn. Az együttes életnek itt az egyes részek életét kell szolgálnia és nem a részeknek kell szolgálniuk az összeség életét.«

Álljunk meg ismét, mert íme főkérdésünknel vagyunk. Ha még körültekinthetünk egy kicsit, expositiónk teljessé válik.

Az első, a mit megügyelhetünk az, hogy a sociologiai (organikus) irodalomban *Spencernek* ez a négy-négy pontból álló kettős összehasonlítása bátran követelheti magának az alapvető, sőt kimerítő felsorolás szerepét. Igaz, hogy utánczóik közül többen megpróbálták, hogyan tudnák megtoldani *Spencer* pontozatait. Csakhogy milyen áron! Kisebb kalandokról és mulatságos természetrajzi meghibbanásokról nem is szólva, oly kétségbeejtően föleresztették és kinyújtották az angol mester kemény tételeit, hogy üres fecsegés hírébe jutott a sociologia. Csak úgy ömlenek analógiáik oldalakon és köteteken keresztül, mint a víz, a nélkül, hogy az ember bármit megmarkolhatna. Itt van teszem fel előttem *Greef* nagy könyve »Le transformisme social«. A társadalmak kifejlődéséről és lehanyatlásáról akar írni s ezért először majd száz oldalon a görög-latin bölcsészekkel vesződik, újabb száz oldalt megtölt arabokkal, reformatióval és a renaissance-szal, hogy ezután *Fichtétől Marx* Károlyig foglalkozhassak — száz lapon. Most kerül csak a sor a sociológiára, hol a társadalom organikus törvényei — tíz pontozatra vannak szedve,⁴²⁾ míg terjengős és vissza-visszatérő bizonyításaiban mindössze egy használható tételre bukkantunk, Nem kell folytatnom a példát, mert mind csak egyet bizonyítanak, Tanúi annak, hogy az ily kísérleteknek *Spencer*hez való viszonyára ugyanaz a szó illik, mint a régebbi német közgazdasági írókra, kiket akként neveztek el: »die Bewässerer der Bewässerer des Adam Smith.« E terjengős sociologiai munkák a *Spencer* fölhígításának másolásai. Maradjunk tehát csak *Spencer* pontjainál, bennök megtaláljuk a sociológiát is, és — problémánkat is.

Második megfigyelésünk fontosabb ennél. *Herbert Spencer* idézetének vége azt a kijelentést szegi nekünk (sőt attól tartok, hogy az organikus elméletbe is belevág vele), hogy a növényben, állatban, emberben a sejt engedelmeskedjék az egész szervezetnek, de a társadalomban az egyed, az ember boldogsága a főczél, így kell ennek lenni helyesen (rightly), nem pedig megfordítva.

Hogy tényleg a természetben és a társadalomnak rendjében miként van ez, arról most nincs szó. Hanem szó van arról, hogy *Spencer* ezt a különbséget, ezt az alárendelési

viszonyt *követelményként* állítja fel, és éppen ez a baj. Egyelőre mellőzhetem is azt a részét a dolognak, hogy ezzel a tétellel némileg megcsorbul az egyéni organismusoknak természetrajzilag helyes jellemzése. De annál nagyobb súlyt kell helyeznem arra, hogy itt a szervezetek osztályozásába, összehasonlításába egy követelést, még pedig egy határozott ethikai és politikai célú viszünk belé tárgyilagos ismérvek helyett. Tényleg többi munkájában *Spencer* az egyénnek az államhoz való viszonyát (»man versus the state«) úgy szerkeszti meg, hogy az egyén boldogsága legyen a főcél s ennek rendelje alá magát a társadalom, melyet ő önczélnek elismerni semmiképpen sem akar. A hol pedig a társadalomban, vagy annak valamely intézményében nem találja meg az egyénnek ezt az önálló, minden kényszert felbontó érvényesülését, ott a jövőtől várja és követeli azt. Így akarja látni a vallások jövőjét,⁴³⁾ a politikai intézmények átalakulását az »ipari forma« (industrial type«) szerint;⁴³⁾ ez eszménye akkor, midőn a hivatásokról⁴³⁾ s a társadalomnak gazdasági berendezkedéséről beszél.⁴³⁾ Egy szóval: ez Herbert *Spencer* politikai és erkölcsi hitvallása. (Azt is mondhatnám: utópiája.) Elő követeléseik ezek, egyéni törekvései és nem egyszerű, tárgyilagos hasonlítások, mint a minők többi pontozatai voltak.

Mi következik ebből? Az, hogy lehet ez a követelés helyes vagy hibás, lehet ez az eszmény elérhető vagy elérhetetlen, de semmi esetre sem szabad belekevernünk azt ide, a hol a társadalomnak a többi szervezetekkel való tárgyilagos összehasonlításáról van szó. Az, hogy akárki, vagy maga Herbert *Spencer* is, miként kívánja berendezni az egyénnek a társadalomhoz való viszonyát, melyeknek boldogulását akarja a másik léte fölé helyezni, mindez, ismétlem, igen fontos dolog, a maga helyén tárgyalandó és eldöntendő is, de semmiféle követelésnek, pro vagy contra törekvésnek nincs keresnivalója olyan tárgyi megállapításokban, a melyeket önkénytelenül is megzavar és megkisebbit akárminő egyéni kíváncs. Mihelyst azzal megyünk neki a társadalomnak, hogy ilyennek vagy olyannak kell és kellene lenni abban az egyén és állam szerepének, akkor hiába parancsolunk tárgyilagosságot magunkra, többé nem az élő szervezeteket mérjük össze a társadalommal,

hanem saját vágyakozásaink mellett harcolunk. Vagyis: ezekért *is* harcolunk. Ebből pedig egy csipetnyi elegendő ahhoz, hogy megtéveszsze pontos párhuzamunkat s kettőbe repeszsze az organikus elméletet, vagy bármi másféle teoriát.

Nem azt mondom én, hogy ne legyenek ily társadalmi meggyőződéseink, uralkodó törekvéseink. Másnak is vannak, nekem is. De igenis azt állítom, hogy ezek a törekvéseink oly roppant erősek, annyira mélységes hajlamaink, hogy mihelyst bármiféle tudományos tételnek a közelébe visszük őket, magnetikus vonzásukkal büvkörükbe húzzák azt a külső, tárgyi igazságot, diadalmaskodnak rajta, tehát: elrontják azt. Nem hiszem, hogy *Spencer* is elég erős lett volna ahhoz, hogy ennek az emberfölötti kísértésnek ellentálljon. Már csak azért is gyanakodhatom, mert a kik az organikus elmélet hívei közül vele szemben a socialismushoz hajlanak, azok meg az államnak az egyéni célok feletti uralmát, tehát *Spencer* ideáljának éppen az ellenkezőjét akarták belemagyarázni — vájjon mibe? — ugyanennek az organikus elméletnek ugyanebbe (a társadalmi öntudatról szóló) pontjába. Tanúul ideállíthatom *Ziegler* könyvét,⁴⁴⁾ a ki párhuzamosan bemutatta az evolució-nális elméletet s *Bebeléknek* ebből vont következtetéseit. Sőt jellemző eset gyanánt az ellentétes pólusról *Pikler* Gyulát említem, a ki első jogbölcészeti munkájában határozottan *Spencer* alapfelfogásának, az organikus elméletnek hódol,⁴⁵⁾ később éppen az ellenkező táborba, a »belátásos iskola« igazolására megy át,⁴⁶⁾ úgy gondolom, azért is, mert socialistikus állameszméjét igazolni akarja, erre pedig a szerves elméletet azért nem tartja alkalmasnak, mert *Spencer* amaz individualista követeléseket származtatá le az organikus tanból.

Ebből a bonyodalomból, ebből a veszélyből csak egyetlen kivezető utat tudok s azt hiszem, több nincs is. Egyéni törekvéseinknek, individualista vagy socialistikus hajlamainknak oly nagy a befolyása, hogy tudományos meggyőződéseinknek, kutatásainknak körébe hozva, tudtunkkal vagy tudtunk nélkül belévitetik velünk személyes kívánságainkat a megállapítandó tárgyi tételekbe. Ennélfogva szakítsuk őket széjjel úgy, hogy hajlamaink se összehasonlításaink, se az azokból levont következtetéseinknek közelébe *ne* kerüljenek. Mennél

kevésbé fognak összekeveredni, annál tisztább lesz igazságunk, és — mint a IV. fejezetben látni fogjuk — annál pontosabban körülírhatjuk a sociologiai kutatás módját is. Hagyjuk meg *Spencernek* vagy ellenségeinek külön törekvéseit, mikor arról beszélnek, hogy ki uralkodjék hát: az állam-e az ember felett, vagy az egyén az állam felett? Ezt a kérdést s ennél fogva *Spencernek* a testületi és egyéni öntudat viszonyáról szóló mondatát kivágom és félre teszem. Most semmi közöm hozzá. De közöm van a társadalmi és egyéni öntudat összehasonlításához, a melyet tiszta szemüveggel csakis úgy láthatok, ha minden egyéni törekvést távol tartok tőle. így a kívánság nem fogja befolyásolni az elméletet. így nem azt fogom keresni, hogy minőnek kell vagy kellene lenni az ember és a társadalom alárendeltségének, céljaik és boldogulásuk viszonyának, hanem csupán azt fogom kérdeni, hogy az öntudat szempontjából mennyiben hasonlítanak egymáshoz a társadalom és a többi (egyéni) szervezetek.

Spencer »különbségeinek« negyedik pontját tehát tisztán akarom megvizsgálni, hajlamoktól és gyakorlati politikától mentesen. Ha először annyi fontos pontban megtaláltuk a társadalomnak egyezését a többi élő szervezetekkel; ha *Spencer* azt mondhatta róluk közösen, hogy:⁴⁷⁾ »szervezetüknek alapelvei ugyanazok, s különbözőseik csak az elvek különböző megvalósulásában állanak«; ha a társadalmak és emberek, állatok különbségei közül egyről⁴⁸⁾ kitűnt, hogy csak látszólagos ellentétet takar, a másik kettő pedig fokozatbeli különbségnek bizonyult: akkor egész erővel a negyedik különbség vizsgálatára kell vetnem magamat. Az eddigiek után kétségtelen, hogy ennek a pontnak tárgyilagos megfejtésétől függ az organikus elmélet sorsa.

Azt hiszem, hogy olvasóm jóhisszemmel elfogadhatja azt a levezetést, a melylyel problémámat felállítom. Hiszen a helyett, hogy kitérnék a nehézségek elől, egyenest beleugrom a legnehezebbe. Szeretném, ha, mikor megoldottam a magam módja szerint a nagy kérdést, akkor is egy nézetten legyünk. Utazásunk nem lesz könnyű, mert — sajnos — nem igen választhatok járt ösvényeket. De ha a probléma közepéhez

egyenesen eljutottunk eddig, talán ezután sem fogunk eltévedni. Mert mostanig mit állítottam?

Állítom azt, hogy az új, nagy áramlatoknak hatása alatt, a felemelkedő széles néprétegek ellenállhatlan erejét érezve egy új tudomány keletkezett. Eredő forrásai szemünk előtt vannak, messze ne keressük őket.⁴⁹⁾ Ez a tudomány, a sociologia, a természettudományi világnézetbe akarja belevezetni az emberek társas jelenségeinek törvényeit; ezzel az egész világnézetnek tátongó hiányát betölti, a természettudományok tanításait pedig átönti a társadalmi tünemények megismerésének mezejére. Úgy láttam, hogy nézetei, megfigyeléseinek távol szálai egy központban helyesen futnak össze, az organikus elméletben. Alapigéje az, hogy a társadalmak élő szervezetek, melyeket alapjokban egyéb élő lényektől látszólagos és fokozatos különbségek választanak el. Ez a hasonlóság be is bizonyítható s ez alapon némely organikus törvények megtalálhatók a társadalmakban s így társadalmi törvényekké válnak. Azonban az organikus elmélet a társadalom és a többi szervezetek közt talált hasonlatában egy ponthoz ért, melyben csak különbséget bírt fölfedezni. A szervezetnek legfontosabb része az öntudat s mi most ott állunk, hogy a társadalomnak öntudatát összehasonlítsuk az egyéni öntudattal. Ha az összehasonlítás nem sikerül, vagy ha csak oly nagy különbségeket mutat is, mint maga Herbert *Spencer* állítá: akkor mi következik ebből? Akkor a társadalom és a többi szervezetek Össze nem hasonlíthatók, akkor az organikus elmélet az alap-problémát meg nem oldja.

Ezért minden kutatásomat a társadalmi öntudat problémájára irányítom. Egyebet nem nézek itt, csak ezt.

A társadalmi öntudat problémájának megoldása fejti meg a *sociologia sarkételét*.

MÁSODIK FEJEZET.

A társadalmi öntudat *synthesis*-e.

A mi problémánk ez: *van-e a társadalomnak oly fajta öntudata, mint az egyéneknek?*

Ezen fordul meg, mint sarkában az ajtó, mint tengelyén a kerék, a sociológiának egész szerves elmélete. Ennek indulunk nyomába mi is, keresvén az utakat, a melyek feleltre visznek. Akár »igent«, akár »nemet« hallunk, el fogjuk fogadni válaszul s belenyugszunk, mert hiszen a felelet csak egy lehet, bár sokféle az út, a mely nekikanyarodik a rejtélyes sűrűségnek.

Az bizonyos, hogy vállalatunk nem lesz veszélytelen. Bízató szót se sokat hallunk; erős legyen hitünk, ha a hibás nyomok, eltévesztett, fél-törtetlen hagyott csapások el nem ijesztenek.

Mert mit látunk tüstént a meginduláskor? *Spencer* tanítása volt a középpontunk elébb, az itt is. Bemutattam organikus felfogását s egy pont híján aláírtam bizonyítását, mely ekként fölépíti a sociológiát. De mit tett *Spencer*? kétségtelenül hatalmas erővel járja meg elméletével a társadalmi együttműködés mélységeit és magasságait. Az egész földről összesöpri »data«-it, megformálja a társadalmi szerveket, a »domestic institutions«-ban megadja a családnak evolúcióját, majd egymásután egyazon organikus alapon fölépíti a ceremóniák, politikai alakulatok és egyházi szervezetek törvényeit. Nincs kicsiny vagy nagy példa, melyet elmulasztana felfűzni fonalára s még »*Industrial institutions*«-jában is, mely öreg korának késői terméke, a pompás bizonyítási mód élvezésén kívül, oly tanulságokra akadhatunk, melyeket a szakbeli közgazdaságtan is kihasználhat. (Ilyeneknek tartom például a

társadalom értékképző hatására, valamint a forgalmi folyamatoknak szakgatott és lökésszerű megindulására vonatkozó fejtegetéseit.) És mindezekre mit tett *Spencer*? Az »*Inductions of Sociology*« 270. §-ában ezeket írta le:⁵⁰⁾ »Most pedig hadd rakjuk félre az egyéni és társadalmi szervezeteknek azt a parallelismusát, melyet fölvevünk. Kimunkálva fölhasználtam ezeket az analógiákat, csakhogy azért, hogy építő-állványokul segítsenek a sociologiai tételek egybefüggő összeségének fölépítésében. Vegyük el az állványokat s a tételek önmagokban meg fognak állani.«

Kijelenti, hogy az analógiák segítő eszközök, míg a társadalom és a többi szervezetek csak szervezetüknek alapvonásaiban egyeznek. És ismét felhossa régi »különbözését«, mondván: »a társadalomnak szervezete, mivel nem összetes hanem szétszórt, mivel aránytalan s nem symmetrikus, mivel minden egyede érezni tud, a helyett hogy egyetlen érző őzpontja lenne (íme megint az öntudat kérdése!) mindez okból nem hasonlítható valamely meghatározott fajtájához az állati vagy növényi világnak.«

Mi történt tehát? Utunk megtörtött, mielőtt célra vitt volna — ez bizonyos, de vajjon miért? *Spencer* talán elhagyta az organikus elméletet? Éppenséggel nem, mert Sociológiájának későbbi két kötete is mind élő szervezetnek vallja a társadalmat s minden törvényét ebből váltja ki. Ezt a kételyt tehát verjük ki fejünkől. Vagy csak munkájának ezen a részén akarja megkerülni organikus tanát? Még ezt sem teszi, mert hiszen ugyanitt írja le tételeit (inductions), a melyek az organikus felfogásból születtek s annyira annak képére és hasonlatosságára teremtvék, hogy nélküle teljességgel érthetetlenek. Vagy semmi sem történt? Csak a szavak értelme játszanék más-más színben mint a csillámpala? Sokkal súlyosabb az eset, mint sem hogy ilyforma sekély felelettel beérhethetők.

Azt hiszem, hogy valamelyes megszorítás csakugyan van a most idézett mondatokban, szembevéve *Spencemek* azzal a nézetével, a melyet essay-je után I. fejezetemben feltűzdeltem. Mintha hátra lépne egyet s hirtelen így szólna: ennyire még se menjünk. Útját pedig még sem akarja abban hagyni, mert érzi erejét és igazságát. Az a kérdés tehát, miben kövessük

és miben kell kifejezéseit megszorítanunk? *Spencer* azért akarja most »leszedni az állványokat«, mert első (előbb ismer-tetett) analógiáját, részben az ő példái, részint mások túlzásai folytán, úgy és olyan jelentésben fogták fel, a minőt ő el nem fogadhat rendszerében. Ez ellen akar most tiltakozni s ezért használja itt azt a kifejezést, mely kirí sociológiájából, t. i. hogy csak szerelési anyagnak vette szerves analógiáját. Így akarja annak helytelen felfogását és túlzásait az »eldobott áll-ványokkal« agyonütni, holott, miként fentebb is említtem, ezután is nemcsak segéd-anyagul, vagy éppen czifraságul, használja a teljes szerves elméletet, hanem továbbra is ez központja felfogásának s ebből következnek megfigyelései és tör-vényei. Utódaié nem különben. Ha ő tényleg csak külső gerendáknak és pallér-állványoknak vette volna a szerves elméletet, akkor, mihelyst létrázatait (szóval) leszedi, szét-hullott volna előtte a társadalom képe. Egységes, egybefüggő, törvényszerű Organismus helyett, úgy atomizálódott volna kezében a társadalomnak fogalma, a mint ez tényleg és követ-kezetesen megtörténik azoknál, kik valóban elvetik a szerves elméletet. Így áll az ellenkező sarkon *Concha*, a ki éppen ezért tökéletesen ellentétes képét adja — szemben a szerves felfogással — a társadalomnak, ekképpen:⁵¹⁾ »A társadalom (éppen ellenkezőleg) a széthúzás, az elkülönözködés, az elszigetelődés, a versenygés, a hatalomra vágyás, sőt gyakran az ellenségeskedés világa.« És odébb: »Azt is mondják, hogy a társadalom emberek kapcsolata, valamennyi közös céljok elérésére. De vannak-e emberek? Emberek — csakugyan nincsenek a valóságban, hanem egyedül a gondolatunkban s a társadalom nem emberek, hanem szegények és gazdagok, kereskedők és művészek, papok és kézművesek, földbirtokosok és katonák, urak és cselédek, parasztok és honoratorok, nemesek és polgárok kapcsolata.« Látnivaló, hogy mindez az ellenkezője annak, a mit *Spencer* a társadalomról tanít, — tanít pedig épen azért, mert mindvégig megmarad alapvető szerves felfogása mellett, melyet nem dob el, s nem is dobhat el, állvány gyanánt magától.

De hát így mi ellen akart *Spencer* Herbert tiltakozni?

Az organikus nézetnek melyik alakját vessük félre s melyik

értelmezését tartjuk külső és elfogadhatatlan analógiának? Az ő nyomán erre másként nem is felelhetünk, mint ezekkel a szavakkal: helytelen és tarthatatlan álláspont az, mely a szerves elméletet arra akarja felhasználni, hogy a társadalomnak szervezetét valamelyik meghatározott organismushoz s annak részeihez (például: a ember tagjaihoz) akarja hasonlítani; helytelen és félrevezető felfogás az, mely egyes hasonlatok kedvéért tényleg oly külső »törvényeket« akar magára disputálni, a melyekkel azután, — hogy a legdrastikusabb példát vegyem — a társadalomnak haját, vagy ujjait keresi, vagy vesebajt akar rajta felfedezni.

Szerintem így eltűnik mindazon ellentmondás, a melyet *Spencer* felfogásaiban akarnak kimutatni, s a mely csupán egységes világnézetének némely kifejezései között fordul elő.⁶²⁾ De egyúttal megvilágosodott ugyanebből előttünk az is, hogy merre *ne* keressük a társadalom öntudatát, melyik út az, mely csak tévesztő sűrűségbe vezet, de célunkhoz soha, semminő erőlködéssel elvinni nem fog. Nem juthatunk el a társadalmi öntudat synthesiséhez azzal a módszerrel, a melylyel annyi sok sociologus próbálkozott hasonlatainak vagy éppen törvényeinek felállításában, s a melyről azt hiszem helyesen írom föl azt a jellemzést, hogy a társadalmat⁵³⁾ kézzelfogható organikus ruhába akarta bújtatni.

Ennek a módszernek, a melyről ekként szólék, tényleg megvan a maga nagy haszna, úgy hogy csúfondároskodni nem szabad felette. Megvan a haszna nemcsak annyiban, hogy a részleteknél határozottan eredményekre tud vezetni, hanem főként megvan és megvolt az ő megbecsülhetetlen szerepe abban, hogy megkapó suggestióval kitűnően ki lehetett ragadni a társadalmi gondolkozást a régi tanok skolastikus levezetéseiből s az új, természettudományi gondolatkörbe beléfixírozni a világnézeteket. Innét van az, hogy a sociologikus gondolkozásnak mindig az első kitörései vannak annyira telve csalóka analógiákkal. Mert ezt látjuk, akár *Saint-Simont* vesszük, akár a közgazdaságtanban nézzük a sociologiai nézetek betoppánását *Schaffte*, »szövet«-analógiáiban), akár a történetírók sociologiai hajlamait ügyeljük meg (pl. *Taine*, mikor az erényt a czukorhoz, a bűnt a vitriolhoz hasonló társadalmi

terménynek nevezi); sőt ugyanezt a tünetet látom ott is, a hol egy *theologus* kezd a sociológiával kaczerkodik, mint *Dummondnál*.⁵⁴⁾ — Mind e haszonnal szemben azonban mi igen határozottan elfoglalhatjuk azt az álláspontunkat, hogy akkor, a mikor a társadalomnak öntudatával foglalkozunk, akkor ezek a kézzelfogható hasonlatok és közelről vett párhuzamok nem fognak minket eredményre vinni.

Bizonyítani nem is kell ezt itt hosszasan.⁵⁵⁾ *Spencer* azt mondta, hogy az állati szervezet idegeinek és ideghálózatának megfelelnek a társadalomban a táviróhuzalok és azok gócpontjai.⁵⁶⁾ *Schäffle* még akkor is, midőn már tiltakozik az ellen, hogy »a társadalmi test a szerves testekkel egy értékű szervezet lenne«⁵⁷⁾ (ez általános kijelentésben pedig többet vet el a szerves elméletből, mint a mennyi megengedhető), még akkor is rendkívüli előszeretettel dolgozik »társadalmi kötszövetével«,⁵⁸⁾ vagy »a társadalmi sejt therapiájával és pathológiájával.«⁵⁹⁾ *Lilienfeld*, a ki »realorganikusnak« vallja magát,⁶⁰⁾ a »sejtközi (intercelluláris) anyag« kifejezésbe szeretett belé; *Ward* pedig, a kinek nagy sociológiájáról nem-sokára szó lesz, annyira testi részekre gondol mindenütt, a hol bármely társadalmi alakulatról van szó, hogy azt szeretné, hogy hat újj lett légyen az emberi kézen, a mi az angol 12-es számrendszert megmagyarázná. Mindezeket megtoldták a francia sociologusok (*Greef, Coste* stb.), a kiknél már csak az organikus szavak maradtak meg, a melyeket azután ötletszerűen bujdatnak általános kijelentésekbe.

Túlságos fontosságot tulajdonítani ezeknek a mellékes cziczomáknak (a sociologiai épület el-elhibázott arabeszkjeinek), miként azt a sociologia ellenségei oly kedvteléssel teszik, valóban képtelenség. Persze, baj az, hogy még *Fouillée* is központi társadalmi agyvelő-félet keres.^{60/a)} De nincs olyan tudomány — még a legmegállapodottabb szakok közt sem — a melyből ne lehetne még több ferdeséget összetarlózni. Hát még oly forrongó kialakulás mellett, minőben a sociologia van, a hol — miként előbb említtem — még a túlzásoknak is megvolt a magok — sociologikus szerepök. Az egész sociológiát e miatt elítélni, oly felületesség, mely csak azokat menti, kik nem mernek a társadalmi problémák mélyére nézni.

Ezt nem kell tovább bizonyítanom. Hanem éppen oly világos az is bogy a *társadalmi öntudathoz* ily kézzelfogható »real-organismus«-sal ugyan el nem jutunk. Ennek a bizonyításával is hamar megvagyok. Hiszen vegyük csak magát *Spencer* hasonlatát. Képzhető-e, hogy a táviróhuzalokon s azoknak hálózatán végigszaladva, azok központjában valamely afféle szövet fogunk találni, a mely társadalmi mozgalmaknak, gondolatjárásoknak, forradalmi felbuzdulásoknak a székhelye: egy szóval társadalmi öntudatot? Tisztára képzhetetlen. Vagy bármely másik formában ragadva meg a dolgot, vállalkozhatik-e valaki arra, hogy addig kutat, a míg a társadalom szellemi életét testi alkatrészek (idegek, ganglionok, agyvelő) képében meg tudja mutatni? Ily zavaros fantasmáink nem lehetnek a rideg valóság megczáfolhatatlan igazságával szemben. Mire vezetne az ilyen kísérlet? Nemcsak teljes, kompromittáló sikertelenségre, hanem még rosszabbra ennél. Arra vezetne (sőt már vezetett is), hogy a sociologia ellenesei ezen elfogadhatatlan harcztérre akarnák átszorítani a szerves tant s épp oly gyermekesen kérnének bizonyítékokat a »kézzelfogható« társadalmi öntudatról, a miként *Büchner* ily kívánságokkal rontotta el a materialistikus bizonyítást. (Az organikus fölfogás tagadói is szinte azt emlegetik már, a mivel *Büchner*⁶¹) akart hatni, szólván: »allenfalls einige Textesworte in der Form eines Kometenschweif, würde hinreichen, allem Unglauben sofort ein Ende zu machen«.)

Ezen az úton tehát nem lehet eljutni a társadalom öntudatához. Hasonlatokkal leborítani, kézzelfogható szervekben megragadni nem lehet. Sokkal nehezebb az út, mely feléje visz; de azt hiszem, hogy az egyéni öntudat megközelítése semmivel sem könnyebb. Ellenkezőleg: már itt is meglátjuk a kétféle öntudatnak hasonlóságát s a kutatások egybehatását. A hasonlóságot abban, hogy, a mint a társadalmi életben semmi sem egyszerű, hanem minden jelenség komplikált, akként az új lélektan az emberi öntudatban, sőt annak egyes részeiben sem egyszerű elemeket, hanem kizárólag összetett tüneteket és processusokat talált, — a mint azt *Wundt* mindenütt nyomatékosan ki is fejezi.⁶²) Másrészt pedig az egyéni pszichológiának (első sorban is a physiologiai pszichológiának) ered-

ményei a kezünkbe kényszerítik az eszközöket, a melyekkel utat vághatunk magunknak. Arra buzdítanak, hogy próbáljuk meg egyéni eredményeiknek összetételét, *synthesisét* s folytassuk addig, míg a társadalom központi jelenségeihez eljutunk. Erre int már *Wundt* is a társadalmi ösztön keletkezéséről¹³⁾ szóló felfogásával. Ezzel próbálkozik a sociologusoknak egy tekintélyes része. A legújabbak egyike, *Baldwin*, pedig kizárólag erre az összekötő fonálra veti magát.⁶⁴⁾ Lássuk meg tehát mi is ezt az ösvényt; azt hiszem, hogy utimknak *egyik felét* megtehetjük rajta.

Legkönnyebben talán úgy kerülhetem el a szertefutó mellékutczákat, sőt talán úgy szedhetem ki a termő magot az útra hullott sok-sok kószá levél alól, ha mindjárt az egymásbavágó nyomokhoz viszem az olvasót. *Ward* nagy »*Dynamic Sociology*«-ját veszem a kezembe, mely ugyancsak ígéri, már címében is, hogy teljes lesz.⁶⁵⁾ Ismert társadalmi erőkből (komponensek), akarja megépíteni az ismeretlen társadalmat. A mi ennek a terjedelmes munkának a szerkezetét illeti, azt nemcsak nem fogadom el, hanem határozottan tiltakozom az ellen, hogy »sociológiá«-nak nevezete alatt a különféle tudományoknak egész minta-raktárát mutassák be. Mert az irodalomtörténeti bevezetés után, *Ward* először egy cosmogoniát ad, a föld keletkezésének történetével, azután külön könyvben tárgyalja a biológiát, erre physiologiai és anthropologiai fejezetek következnek; csak a negyedik fejezetben (a 448-ik lapon) jutunk el végre a »harmadfokú aggregációhoz«, vagyis a sociológiához, mely innét a második kötetbe belenyúlik. Itt azonban mindjobban tarkúl logikai, politikai és ethnographiai kitérésekkel, míg végül — művészet-történetbe is belekóstolva — neveléstani tanítások következnek. Valóban, többet nem lehet ártani a sociológiának, mint ilyen habarékkal; annyival is inkább mondhatom ezt, mert hiszen maga *Ward* is jól tudta, hogy semmi szükség sincs ily idegen tollakra, mert a sociológiának magának is van annyi mondanivalója, mely megtölt egy külön tudományt. (Második könyvében *Ward* is így járt már el.)⁶⁶⁾

De ily nagy előkészületek után annyit mégis el kell várnunk, hogy a nagy perspectivát nem veszi el szerzőnk és meglát valamit abból, hogy a sociologia a tudományok sorába

s illetőleg a társadalom az organismusok rendjébe miként illik belé s mely helyet foglal el ottan. Kapunk is valamit. *Ward* három egymás fölé helyezett alakulást lát; az első a kosmikus, a második az egyéni — az élet felsarjadzásától kezdve az »anthropogenyig«, a harmadik — a legfelső: a társadalmak keletkezése, a »sociogeny«. Az evolúció tehát teljes, s nem tehetünk ellene kifogást abból a szempontból sem, melyet magának a sociológiának keletkezésére nézve az I. fejezetben előadtunk. »Ez — mondja⁶⁷⁾ — a végső és legfelsőbb lépés a kosmikus aggregációknak (szervezkedéseknek) abban a meg nem szakított láncolatában, mely a legelső anyagatomtól a társadalmi szervezkedésig viszen.« Mint a többi evolútiót, úgy ezt is a legmagasabbat, működő erők hozzák létre. A társadalmat magát is ily állandó nagy erőknek kell megalkotniuk és életét képezniök. Ezeknek az erőknek a megkonstruálására van tehát szükség, annyival is inkább, mert *Wardnak* saját véleménye szerint az, »hogy az ember eredetileg társas természetű-e, megint más kérdés, melyre valószínűleg tagadó a felelet.«⁶⁸⁾ Minden igazi tudományban a tüneményeken uralkodó s megállapított törvények oly bizonyos erőknek működésétől függenek, a melyek a tüneményeknek okai s minden igazi sociologus (teszi hozzá *Ward* kitünő hangsúlyozással) azért beszél a társadalomnak tudományáról, mivel állhatatosan azt tartja, hogy a társadalmi jelenségek változhatlan törvények uralma alatt állanak, csak úgy s ugyanabban az értelemben, miként a csillagászati tünemények; a sociologus az előforduló látszólagos rendellenességeket és szabálytalanságokat ismereteink hiányának tulajdonítja, a mi viszont a társadalmi jelenségek sokkal bonyolultabb voltából származik.⁶⁹⁾

Ez organikus és helyes alap, a melyet elfogadhatunk; mindenben megfelel annak, a mit az előzmények után (I. fejezet) várhattunk. *Ward* jelentősége pedig éppen abban van, hogy nem hagyja el ezt az alapot, hanem merész programmszerűséggel azt tűzi ki tudományunknak czéljául, hogy úgy kikutatván az állandó társadalmi erőket, a mint a természetben kiméri a physikai erőket, azokat ugyanazon módon használja fel a sociologia, a hogy a technika az ember szolgálá-

tába kényszeríti a villanyt és a víz motor-erejét. így lesz végső feladattá az, hogy mesterséggel alkalmazza a fölsímert társadalmi erőforrásokat, úgy rendezvén terveit, hogy lehetőség szerint ártalmatlanná tegye azokat a társadalmi erő hatalmakat, melyek károsak s hasznosításra fogja azokat, melyek ma semmivé pazaroltatnak.⁷⁰⁾ Ez a sociológiának igazi eszménye (sőt utópiája), a természettudományok által keltett várakozások beteljesedése. Tehát: a mi közös célunk ez. Hol és mennyiben érzük ezt el? Ott és abban, hol a társadalom teljesebb öntudatához közeledik. Hogyan segítsük előre a társadalmat és tudományát a cél felé? Egyes erőinek megvizsgálása által. íme ez *Ward* tana, különös kalandozásaitól megszabadítva.⁷⁰⁾

Aláírtam eddig *Ward* okoskodását; elismerem azon következményét is, hogy a társadalmi öntudat homályosabb mint a tervező egyéné, bár sajnálom, hogy okoskodásait activ (politikai) célzatok számára hegyezi ki.⁷¹⁾ De azt kérdezem: melyik erők hát azok, a melyekkel ily nagyra jutunk? *Ward* egy táblázattal felel,⁷²⁾ mely szerint kétféle társadalmi erők vannak, lényegesek és mellékesek; lényegesek: a fentartó és a szaporító erő; mellékesek: 1. az aesthetikai, 2. az erkölcsi, 3. az értelmi erő. Az egyes erők alá befoglalvák eredeteik és következményeik, a mint a »lényeges« erőknél az éhség és a hideg (s megint a »sexual appetite«) tekintetnek alap mozgatóknak, míg következményeik egész az egyedárúságok kifejlődéséig (a reproductiv részen pedig a nevelésügyig) le vannak származtatva. Most már: mit szóljunk ezekhez az erőkhez? Így találjuk-e meg a társadalom lényeges alkat részeit s megkonstruálhatjuk-e öntudatának képét?

Nem felelhetek erre igennel. A táblázat még elég teljes lenne s minden esetre tovább vezet minket. Alaposabb az a kifogás, hogy *Ward* »mellékes erői« (the non-essential social forces) igenis lényegesek, mert éppen az aesthetikai, erkölcsi és értelmi erők azok, a melyek csakis a társadalomban fordulnak elő, a társadalmon kívül sohasem keletkezhetnek⁷³⁾ s valósággal oly benső kötelékek, a melyek a társadalom öntudatához, tehát a sociológiának sarkproblémájához tartoznak. Másként tehát nem fogadhatjuk el a dolgot, mint úgy, hogy

a »lényeges« erők alatt olyan alapjelenségek értendők, a melyek kezdetlegesebbek s előkészítik ama belső kapcsolatok keletkezését. Csakugyan *Ward* is ilyen időrendi sorrendet akar, (nem minden zavarosság s hebehurgyaság nélkül.) E szerint a »lényeges« erőkből s azok munkája következtében fejlődnének ki a társadalomnak eme finomabb erői (művészet, rokonszenv, tudomány, nyelv), a melyek már a társadalmi öntudat bonyolultabb részei. Így nézem magam a dolgot s azt hiszem, előbbre jutottam általa. Eljutottam egyelőre addig, hogy a többi sociologusok elméleteit megrostálom *Ward* nagy táblázatán,⁷⁴) s akkor a társadalmat hajtó erők és következményeik két részre esnek. Az egyik csoportba azok hullanak, a melyek külső physikai hatásokból állva, a physikai körülmények társadalomalakító benyomását alkotják. Ilyenek a » szükségletek «-nek, éghajlat, ásványi, növényi és állati környezetnek kényszerítő következményei. A második csoportba azok tartoznak, a melyeket az ember egyéniségével összekapcsolt társadalomképző befolyásoknak (nemi vágyódás, éhség stb.) mondanak.

Ez a felosztás most már tökéletesen egyezik azzal, hogy mindazok, a kik a társadalomnak öntudatát kutatták, ezen a két külön járaton akartak a probléma mélységébe eljutni. *Ward* elhozott minket e tárnák szájáig azonképpen, hogy a külső analógiákat immár elhagyva, a társadalmat erők működéséből s azok tudatából akarja megszerkeszteni; elhozott addig is, hogy ez erőkről leltárt kívánt felvenni, a melynek legtetetejére a finomabb, közvetett származású társadalmi erőket helyezte, s alapúii tette azokat, a melyek az evolúcióban közvetlenebbek s elsődlegesek. A sociologiai irodalomba belevetvén ezt a leltárt, ketté oszlik az maga, s kettébe osztja az elméleti kísérleteket. Egy része a sociologikus kutatásnak a külső hatásokat követi nyomon, hogy képét adhassa a társadalom öntudatának. Itt csoportosulnak *Gumplovicz*tól *Giddings*ig a sociologusok. A másik fél az egyéni physiologiából s psychologiából indul, hogy hol történeti (*Barth*), hol gondolkodási áramlatokkal dolgozzék, miként a francia iskola, míg az amerikai *Baldwin*ban eléri legfrissebb hajtását. E két járaton fogunk haladni ebben a fejezetben s megvigyázzuk, meddig hatolunk el rajtok a társadalmi öntudat felé.

A ki végig olvassa *Spencer* sociológiájának »Data«-it, melyek az I. könyv négyszáz oldalát adják, az többé néni fog megszabadulni egy kitörölhetetlen benyomástól. Meg fogja ismerni, hogy az éghajlati viszonyok, földirati szakadozottság, ásványrétegek, élő és mozgó környezet s az emberi szervezetnek képződése miként kényszerítik ki természeti erővel az egyes társadalmak megalakulását. A fizikai hatások összessége alatt, kérérlhetetlen törvényszerűséggel összeáll az az anyag, mely az emberek társaságát alkotja s kifejeződik ilyen vagy olyan formájú társadalommá. Azt mondhatjuk *Spencer* alapján, hogy ezen a módon kívülről is meg lehet jelölni azokat a főkapcsokat és eresztékeket, a melyek, a másik oldalról nézve, valamely társadalomnak belső összetartozását szabályozzák.⁷⁵⁾

Mi mindezen társadalmi jelenségek közül jelenben csak a sark-problémával, a társadalmi öntudat kérdésével foglalkozunk (s az alábbi irodalmi vázlat is csak erre vonatkozik); azt kérdelem tehát: erre a problémára nézve mit jelentett az, hogy a külső erők sociologiai szerepe ekként megállapítottatott? Egyéb kérdésekre nézve ezek a kutatások rendkívül sok fontos és meglepően használható eredményt tártak fel;⁷⁶⁾ de mennyivel jutottunk közelébe a fizikai nyomások vizsgálatával sarktételünk megformálásának? Feleletem így hangzanék: a sociológiának ez az ága egyrészt igen sok helyütt idegen terepekre csalta a kutatókat (melyekről nem tudtak többé visszatérni), más oldalról pedig igenis elébbre ért vele az igazság, elért addig, hogy kívülről körül tudja fogni a társadalomnak öntudatát; kitűzi határait, főhuzalokat jelöl meg rajta, mint valamely léggömbnek külső burkolatán, de bevégezódik munkája annál a »non possumus«-nál, hogy külső és összerakott tüneményt akar a belső és egységesnek vett egyéni öntudattal összemérni.

Ekképpen kívánám ezt a nézetemet röviden megokolni.

Már *Darwin* útmutatást adott arra, hogy a társaságának, a társas érzésnek keletkezését (a mely tudatos, pszichologiai szempontból nézve az alapmozzanata a társadalmi öntudatnak), miként lehet külső erőkből magyarázni. Ő a »*Descent of man*« I. könyvének 5. fejezetében foglalkozik ezzel, bizo-

nyitván, hogy a létért való küzdelem — struggle for life — egyik következménye volt az, hogy azon emberhordák győztek elleneik felett, kik jobban összetartottak s így azok maradtak fenn »a nagy kigyómlálás« közben, kikben megvolt vagy nagyobb volt a társiaság s e szerint szorosabb társadalmat formáltak. A *Spencer* és *Darwin* nyomán azután megindult a physikai okoknak ez a kutatása, mely csakhamar az ethnographiába és gazdaságtörténelembe csapott át. A mi szorosan körülírt problémánk szempontjából, mely csupán a gyökérkérdéssel foglalkozik, mégis meg kell jegyeznünk egyet-mást erről az irányzatról. Még pedig a következőket: A részletekben rendkívül termékenyítőleg hatott ez a kutatás s (hogy a szélsőségeket említsem) a művészetek kialakulásának physikai alapzatától kezdve,⁷⁷⁾ egész a házassági jog természettudományi magyarázatáig,⁷⁸⁾ mindenütt érdemes gondolatkelés járt nyomában. A fővonalon való előnyomulásban ez az irány adott tápot annak, hogy a gazdasági törvények keresésében a tényleges anyagi viszonyokra vezették vissza az intézményeket: a jobbagyságot, szabadságot, socialismust. Itt kapcsolatokat talált *Marx* felfogásával (nem tanaival) s legutolsó hajtását *Lóridban* érte el.⁷⁹⁾ Másfelől azt hitette el a sociologusokkal, hogy nekik minden áron bele kell furakodniuk a vad népek leglényegtelenebb (s néha teljesen elszigetelt) furcsaságaiba is, már csak azért is, hogy az első emberhordák keletkezését kisüthessék s onnét építsék fel a társadalom evolutióját. Ebből az lett, hogy teszem föl *Gumplovicz*, mikor a társas életre akarja a »struggle for life« törvényét alkalmazni, képes a könyvének⁸⁰⁾ $\frac{2}{3}$ -át teleokoskodni azzal, hogy egy emberpártól származott-e az emberiség (a négerekkel egyetemben) vagy nem, s csak a legutolsó egyharmad jut sociológiának. Hogy *Ward* szintén nem. ártatlan ebben a sportban, már említtem s *Giddingsről* is ugyanezt kell már itt mondanom, pedig mindjárt rákerül úgy is a sor.

Azt hiszem, hogy fentebb adott diagnosisom eddig emberileg bevált. Most hát nézzük táblánknak középpontját, mely egyúttal a legújabb is: a társadalmi öntudat kérdését. Az organikus elméletnek most tárgyalt ága, melynek a társadalmi szervezet egyéb részeihez vágó eredményeit sebtiben itt meg-

rajzoltuk, vajjon mennyire ért el azon a veszedelmes úton melynek végén a sociologia sarktétele vár reánk? Tisztában lehetünk azzal, hogy ezt a kérdést is, a társadalmi öntudat problémáját, szintén a külső, objectiv erők hatásából akarja irányzatunk megközelíteni. Mellékesen azt is hozzátehetjük az eddig tapasztaltak alapján, hogy itt is nagyon ki lesznek téve kutatóink annak, hogy valamely csábítóbb mellékútba belékerülve, messzire elkanyarodjanak. Yalóban: ha három új munkát választok ki azért, hogy a legújabb csúcsait és összegyülemlett eredményeit mutassam be ennek az iskolának s így *Barth*, *Coste* és *Giddings* könyveit veszem elő, azt találom, hogy mindjárt az elsőül nevezettet abban is hagyhatom.⁸¹⁾

Barth ugyan, a mikor saját nézeteiről beszél, szintén igen nagy fontosságot tulajdonít az őállapotoknak s azoknak a külső hatásoknak, melyek formába hajtják a társas akaratot,⁸²⁾ de ő azután azzal a kijelentésével, hogy⁸³⁾ »a természettudománynak s az embertörténetnek első különbsége az, hogy az elébbi a fajjal, az utóbbi pedig a fajon belül lévő társadalmakkal foglalkozik«, és hogy »a történelem philosophiája minden résznek közös vonásait szedi össze«: ezekkel azt akarja, hogy a sociologia erre az alapra helyezkedvén, egyszerűen mint a történelemnek kivonata, mint történelmi embertan és lélektan tegyen számot. Mind helyes törekvés ez, helyes különösen annyiban, hogy a történelemnek fontosságát a társadalmi kötelékek fejlődésének magyarázatára rakja le; de a mi problémánk ügyében egyebet nem mondhatunk róla, mint annyit: A sociológiának illetén felfogása szintén eljut majd, nagy munka után (melylyel azonban még *Barth* is adós), a társadalmi öntudat eredményeinek, nyilvánulásának megismeréséhez s elkészítheti azok lenyomatát: de magának az öntudatnak általános kérdéséről nem szól, hanem azt — éppen *Barthnál* — messziről körülkerüli.

Ha utána azt a mozgalmat veszem, a melynek legújabb képviselőjéül *Coste* Adolfot jelöltem meg, akkor itt már eredményhez jutok; csakhogy az eredmény éppen arról szól, hogy hol van a határa az objectiv módszernek; hol és meddig lehet erről felől megközelíteni a társadalmi öntudatot. *Coste*⁸⁴⁾ mindjárt kijelenti, hogy ő objectiv, tárgyi ismérveken induló

sociológiát akar s ekként az a célja, hogy ellene dolgozzék »a psychologia növekvő áradatának, mely azzal fenyeget, hogy előzönlí a sociológiát s összekeveri azt az erkölcsi és politikai tudományokkal«. Ezért a társadalmi tudományt kettévágja sociológiára és ideológiára, a melyek közül az első külső módszer szerint a tárgyi alapon kimérhető törvényeket foglalná magában, a második pedig az eszmék kialakulását. Látnivaló, hogy már ez a kettészelés tarthatatlan, mert hiszen a társadalom vagy egységes törvényszerű egészet alkot (mint mi is valljuk), s akkor egy sociologia van, vagy pedig nincs milyen egység s akkor egyáltalán nincs sociologia, sem egy, sem kettő.⁸⁵⁾ De ám maradjunk *Coste* sociológiájánál, melyről most már bizonyosakká lehetünk a felől, hogy soha sem fogja átlépni a külső tényekkel és szabályokkal dolgozó vizsgálódás határait. Pontosan s részletesen kiméri, hogy mily közel lehet férközni ezen a módon a társadalomnak belsejéhez. Mit talált tehát *Coste* a maga számára és számunkra?

Kettőt. Az egyik az, hogy a történelmi próbákban verődik le a nép lelkének objective megfogható rajzolata; itt tehát egyetért *Barthtal*, s föntebb megmondtuk erről a kísérletről tiszteletteljes véleményünket. A másik eredménye *Coste*-nak a társadalom-mérés, sociometria, melyet következményeivel együtt a demographiára alapít. Főtétele az, hogy a népesség növekedése és összegyülemlése (concentratio) az az alapvető tényező, a mely betölti a sociológiát, s a melynek nyomása alatt a kormányzás, termelés, hitvallás és solidaritas kifejlődik s ilyen vagy amolyan meghatározott alakot nyer a társadalmakban.⁸⁶⁾ Elhisszük, hogy a népsűrűségnek és összeállásnak megvan a maga nagy alakító hatása, hisz erre *Wagner* Adolf minden nemzetgazdát úgy is figyelmeztetett. Elhiszem azt is, hogy itt oly állandó jelenségek erőhatását pécézhetjük ki, a minőket *Ward* kívánt. Többet mondok; a mint *Coste* érdekes táblázatokban combinative összeállítja, hogy a népesség száma és (városok szerinti) összetétele hogyan jelzik művelődésének felépítését, vagy a mint a táblázatok után megpróbálja az evolutióra ható külső nyomásokat számon tartani: úgy látjuk keze nyomán a társadalom vázának kiemelkedését, látjuk, hogy tényleg működnek ott bent, benső, összeható erők, még a

legjobb ügyelő helyek körüi is felfedezünk egyet-egyét, de tovább azután se látásunk, se felfedezésünk el nem ér. JSTem is érhet tovább, mert hiszen maga az író megmondja, hogy mihelyt a társadalomnak tudatos szerepléséről van szó, akkor megszűnik az ő sociológiája s nem mondja ugyan, de annál inkább bizonyítja munkájával, hogy a társadalmi öntudat konstatálásához ennyi elegendő ugyan, de megértésén kívül maradunk. Ez nemcsak *Coste* kritikája, hanem — úgy gondolom — pontos megállapítása annak, hogy az. objectiv módszerrel mely pontig juthatánk.

Ha az eddigiek a történelmi kifejlődésekben s a demographiában akarták megismerni azon ható erőknek minéműségét és törvényeit, melyek a társadalom kialakulásában munkások, akkor az élettani és ethnographiai felfogáshoz közelebb van *Giddings*, a ki különösen a »társadalmi lélek« (social mind) és »társadalmi öntudat« (social consciousness) vizsgálatára adta magát. Sőt, mivel ennek az iránynak (melyet *Ward* felsorolásával választottam ketté) legkörültekintőbb képviselője *Giddings*, már azért is jó szolgálatot fog tenni, hogy megadja az átmenetet ahhoz a másik áramlathoz, a mely, a mint mondtam, belső, pszichológiai folyamatokon akar bevezetni a sociologia központjába. Ennél az átmenetnél és cesuránál egy szempillantásra *Ratzenhofferrel* is találkozni fogunk, de róla nem itt lesz szó.⁸⁷⁾

Giddings világos nézésű ember s jó szeme van. Nagyon érdemes a figyelemre mindaz, a mit elmond arról, hogy az egymásra bukkanó emberhordák hogyan verődnek össze völgykatlanokban, geographiai kényszerűséggel, összetartozó társadalmakká, igen szép a patriarchális, egy-törzsű leszármazás hypothesis ellen vitt kritikája; meggyőző akkor, mikor a társas összejöveletekből vezeti le az egymáshoz — szokásnak társadalmat-ragasztó ösztönét. Elhisszük neki, hogy önkéntelenül elkezd így derengeni a társadalmi öntudat azokban, kik egymáshoz verődnek addig, míg ellentétek lesúroltatnak s összeillőkké változnak. A társadalmi öntudat kezdeteiről egy ily igaz és szerves fölvetelt sem találtam, mind *Giddings* könyvében s mivel nem ismételhetem fejtegetéseit, elfogadom azokat.

Hanem most már lássuk: be tudjuk-e fejezni *Giddings*-sel kutatásunkat, s megtaláljuk-e az egyéni öntudatnak és a társadalmi öntudatnak azt a párhuzamosságát, a mely betetőzné a szerves elméletet s ezzel kitöltené a sociológiának sarkkérdését? Attól félek, hogy ehhez nem lesz elég ez az amerikai munka. — Mindenekelőtt szerzőnkre is rászabták egész irányzatának elkalandozó hibáját; utóvégre is a sociologusnak, kinek annyi külön mondani valója van, meg kellene tudnia, hogy az ethnographiai anyagot ugyan fel kell használnia, de nem a sociológiának a feladata az, hogy népismei kérdéseket megoldjon. Mennyit vesződik emberünk azzal, hogy az emberiség őshazáját miért kell arra a vidékre tenni, mely a mai Földközítenger helyén, Észak-Afrikát és Dél-Európa nyútványait átfogva, az Eufratesig vonult, mily combinatiókat csinál a koponya-formák vándorlásáról! Mindez nagyon érdekes, talán igazság is; ily anyagot adhat az ethnographia a sociológiának, de ebből ugyan a társadalmi öntudat alapkérdésére következtetést vonni nem tudunk. A sociologia illetén beleszólása a népismének saját körzetébe, oda, a hol a tárgyalandó kérdés maga nem sociologiai, éppen olyan állhatatlan kalandozás, mint a tudományok hierarchiájának egy másik oldalán *Wardé*, a ki ugyancsak a sociológiától szalad el a művészetek tanába s a tájképfestészet elméletét helytelennek tartja azért, mivel a tájképfestők nem tüntetnek ki a vásznanokon — mértani törvényeket. — így *Giddings* munkájának legnagyobb részét is nem a sociologia tölti be, s a mi a fenti evolutionális (fontos) megállapításokon, a módszernek és az ismeretek schematismusának agyoncsépelet kérdésein kívül a mi számunkra megmarad, azt hamar összefoghatom.

»A psychologia — írja⁸⁸⁾ — azt tanulmányozza, hogy miként keletkeznek a különféle öntudati állapotok. A sociologia pedig azon jelenségeket vizsgálja, a melyek egy különös (öntudat-) állapotra, a faji öntudatra (consciousness of kind) vonatkoznak.« S megint: a »psychologia az eszmék társulásának tudománya, a sociologia pedig a lelkek társulásának tana.«⁸⁹⁾ Erről a faji öntudatról — consciousness of kind — mutatja ki, hogy külön meg van rajta és benne az integrálódás és differenciálódás törvénye, tehát külön evolúciója van, mint

külön jelenségnek. Ezért vizsgálja a társadalomnak összetétele (social composition, book II. chapter III.) és a társadalom szervezete (social constitution book II. chapter IV.) előtt a social mind-et, mint alapvető s amazokat megelőző tüneményt. Mindez helyes, czélunkhoz vezető. Megállapítja, hogy először fél öntudatlanságban mutatkozik a »társadalmi lélek«, de tisztul, nő, erőre kap és tudatossá lesz. A tömegek epidemikus kitöréseitől kezdve (még a budapesti Kossuth-tüntetések sem felejtí el Giddings⁹⁰⁾) mind látjuk, hogyan keletkeznek áramlatok, majd eszmék s végűi állandó érzések és intézmények, melyek nem egy egyéni öntudatból születnek, hanem egy társadalomnak »mind«-jéből állanak elő. Mindez a szemünk elé kerül, itt van a kezünk alatt, el nem tagadhatjuk.

El nem tagadhatjuk, de vájjon megmagyarázhatjuk-e? Megvan-e azután a szerves elméletnek párhuzama? ⁹¹⁾ Giddings így felel: Először az válasza, hogy » az egyénnek értelmi élete nincs nagyobb függésben az agyvelőnek és idegsejteknek physikai elrendezésétől, mint a mennyire a társadalmi érintkezés és együttes munka függenek a népességnek physikai csoportosulásától.« Ezért a »social mind« kérdésénél elébbre teszi a legalapvetőbbet, a »társadalmi népesség« kérdését. Ugyanaz az álláspont volt az, melyről Coste-nál szóltunk. Menjünk tovább. Később Griddings a »social mind«-et végigvezeti az evolution a »demogenic association«-ig, tehát a miről főntebb többször beszéltünk. Menjünk tovább. Két tételünk marad még. Az egyik, mely azt hirdeti könyvében, hogy a biológiai és lélektani tüneményeknél a külső erők az okok s a belsők az okozatok, míg a sociologiai jelenségeknél a hatás megfordított; ez a tétel, mely nem egyezik a népesség physikai hatásának elméletével, már a következő iskolához vezet át minket. A másik tétel, mely elébb idézett mondatában is benne rejlik, abból áll, hogy mikor az egyéni öntudattal az egységes társadalmi öntudatot kellene párhuzamba tennie, akkor csak »társadalmi érintkezést és együttes munkát« talál, mely eldarabolt, szakgatott tüneményeket az egységesnek vélt egyéni öntudattal összemérni lehetetlenség.

íme megint az a »non possumus«, a melylyel — azt hiszem — erről az iskoláról adott diagnosisom mindenkép beteljesedett.⁹²⁾

Át fogunk térni tehát ama második iránynak vizsgálátára, hogy összeszedvén itt is az életbeszökhető termő magokat, lezárhassuk ezt a fejezetet. Egy oldaltekintetet kell csak *Ratzenhoffer*⁹³⁾ vetnünk a fordulónál. *Ratzenhoffer* fő ereje, a társadalmi kialakulásnak (*Pulszcy*éhoz hasonló) tanán kívül az, hogy az embereket osztályozza a szerint, a mint öntudatukban több vagy kevesebb helyet foglalnak azon társadalomnak céljai, a melyben élnek; ezen a módon azután társadalmi erőtypusokat állít fel. Ezt a kérdést természetesen csak akkor érinthetjük, ha már megtudtnk, hogy hol van az a társadalmi öntudat. (Tehát munkám IV. fejezetében.) De itt is meg kell jegyeznünk annyit, hogy *Ratzenhoffer* az egyénben keresi a társadalmi mozgalmak eredetét, a minek többször kifejezést is ad.⁹⁴⁾ Talán már át is lépi ezzel a szerves elmélet köreit. De a mivel egészen benne van az organikus és természettudományi felfogásban, az az öntudat biológiai eredéséről alkotott tétele s ezt kell éppen ide tűznöm.

Azt mondja ő, hogy a szaporodásnak a legkezdetlegesebb formája a megoszlás által történik. A többi szaporodási módok ebből fejlődtek ki, s ennél fogva — a mint ki is mutatja — a *nemi* szaporodásban ugyanazon elemi tünemény van meg, mint a legkezdetlegesebben, t. i. a szülő és magzat eredetileg egy testi közösséget képeznek. Miután az öntudat is, a *präformatio* szerint, benne foglaltatik ebben a közösségben, ennél fogva a nemzedékek összekötött volta testileg is megvan a szakadatlan életérdeknek folytonosságában és így az öntudatoknak kapcsolata is állandó és teljes az egész biológiai vonalon. Mi következik ebből? Az, hogy az egésznek öntudatára már eredetétől rátapad az összetartozás, mely *Ratzenhofer* szerint például a magasabb fajokban nem csak a szülői szeretetre, de a saját csoportjának védelmére is vezet.⁹⁵⁾

Nem felejtethjük el ezt a levezetést, nem csak azért, mert világosan mutatja, hogy szerzőnk csakugyan nem individualistikus alapon áll (mint a minőnek némely következtéseivel látszik), hanem azért sem, mert a társas öntudat oly

feltüntetésével ismertet meg, mely biológiai nézettel hirdeti az egyéni és társadalmi öntudatnak egymásra vonatkoztatását. Nagyon fontosnak tartom ezt s azért nem mulaszthatom el, hogy leszögezzem tanulságul azon a helyen, a hol a társadalmi öntudat kutatásában a fizikai, külső módszertől éppen átfordulunk a belső, egyéni vizsgálódásból kiinduló kutatásig. Egyelőre azonban elégedjünk meg azzal, hogy *Ratzenhofer* is megteszi a fordulatot s az egyéni lélektannal akarja problémánkat megfejteni.

Ez az a második ága a kutatásnak, melyet most meg kell ismernünk. Úgy teszek, mint előbb: főképviselőket állítok tanúul. Azt hiszem, hogy nem is cselekedhetnék másként, minthogy az olasz iskolához, *Tarde* és *Baldwin* neveihez kötöm útvezető fonalamat, mely immár legombolyodásához közeledik.

Nemcsak a munkám céljáért⁹⁶⁾ említem az olaszokat, hanem azért is, mert a társadalmi öntudat keresésében velők is ezen a mesgyén találkozunk, a hová más tudományágak betorkolló ösvényei vezetik el íróinkat. Maga az olasz socialista irodalom igen tüntet a szerves elmélettel, a címlapokon »*Darwin-Spencer-Marx*« nevét összelánczolja s hol azt hirdeti — céljai szerint — hogy »az egyén, mint önálló lény, nem létezik,« — vagy egy oldallal utóbb megfordítja az egészet s ugyanezzel az organikus hasonlattal azt akarja bizonyítani, hogy »az emlős szervezése csak foederatiója szöveiteinek, szerveinek és készülékeinek« s ennél fogva a társadalom sem lehet más, csak — foedertió.⁹⁷⁾ (Ennél hirtelenebb ellentmondás már csakugyan alig képzelhető!) Fontosabb a mi szempontunkból az, hogy Olaszországnak jelenleg legkikiáltottabb specialitása, a büntetőjogi iskola, addig törtetett előre, míg szintén belészakadt a mi járatunkba. Egyszerűen az történt velők, hogy a bűnök okait s elkövetésük hajlandóságait kutatva, azon akadt meg szemök, hogy a társiaság, a tömeg hatása miként van benne a bűnök születésében. Mindez igen érdekes vizsgálódások a sociologiai felfogás diadalmaskodását mutatják, hanem itt most nem tartoznak reánk.

Itt mindössze arra kell ráirányítani olvasóm szemét, hogy ez az iskola legmesszebbmenő embereiben, például *Sighelé-*

ben arra vállalkozik, hogy minden bűntényt lehetőleg társasnak akar bemutatni, s viszont minden (vagy minél több) társas alakulatról azt tartaná, hogy a gonosztevésnek ágya. *Sigh ele* szerint maga a parlamenti szervezet is nagyon közel van a »delitto settario«-hoz.⁹⁸) Ez az áramlat, melyben *le Bon* is úszik, kettős megjegyzésre ad alkalmat. Az egyik az, hogy az egyéni öntudathoz fűződő tetteket is socialis világításban mutatja be; βz. el mint előbb mondtam, nem tartozik közvetlenül a mi problémáinkhoz. A másik azonban az, hogy ezek az írók a társas (előbb kettes-hármas, majd többes és tömeges) együttélésnek a tényéből magából egy különös öntudati állapotot akarnak bevezetni. Álláspontom erre nézve az, hogy mikor ezek a szerzők így kimondják, hogy ime, itt egy külön öntudati állapot létesül, akkor egy igazi és helyes sociologiai tényt jegyeznek föl, a mely tény azonban, t. i. a társas öntudatnak a létezése ugyanaz, a melyet az előbb tárgyalt »fizikai« iskola is meg tudott állapítani (ha nem is ily bensőséggel) s ugyanaz, mint a melyet mi bonczolunk. A kérdés csak az: hogy adnak-e hozzá oly magyarázatot szerzőink, a melylyel azt a tényt be tudhassuk állítani a szerves fölfogásunk középpontjába? Ezt bizony nem adják meg. Mert az egyes egyének öntudata mellé (vagy: belé) oda tesznek oly öntudati állapotokat, melyek több öntudatnak contactusát és összezenegését fejezik ki; hanem ezt az új, nem-egyéni jelenséget azután nem kötik össze egy magasabb öntudatban. E helyett kettőt tesznek: vagy több egyének egyes öntudatait tekintik s így az együttes jelenséget megint az egyénekre szűrik le, vagy pedig e művek áramlatokat mutatnak be, melyek, mint a tenger színsávjai, a társadalomban váltakozva hullámoznak, a nélkül hogy egységes és állandó, magát a *társadalmat* magyarázó alapra lennének visszavezetve.

Ezért kívánok én, a tények megállapításán kívül és azok felett egy egységes párhuzamot az egyéni és társadalmi öntudat között, s ugyanezért kellett ezeket az írókat is, bármennyire hangsúlyozzák socialis fölfogásukat, azok közé sorolnom, a kik az egyének benső oldaláról akarják megkísérlem a társadalmi öntudat constructióját. Ilyen kutatásaik jellege, bár céljuk egyugyanazon sociologiai tétel. Így találkozzunk

Tarde-nál is, a kinek könyveiről ugyanazt a karakteristikont kell fölállítanom, a melyet előbbi soraimmal az olaszokról kifejtettem.

Mit mond *Tarde*? Bejelenti azt,⁹⁹⁾ hogy a társadalomban a leggyermekesebb divattól kezdve a legbonyolultabb tudományos nézetig, minden az utánzáson épült fel, a mely a suggestió által terjesztve igazi törvénye »a társadalom logikájának«, *Tarde* a »répétition universelle«-nek ez alakját, a melyet a történelemnek, Isten-hitnek, nyelvnek stb. fejlődésében lát s melyet nagy csomó érdekes megfigyeléssel és ötlettel halmoz el, ezt tartja a társadalom ragasz-anyagának, mely »az utánzás ragálya által asszimilálja a társadalom tagjait«.¹⁰⁰⁾ Miután nekünk most a részletekre kitérnünk nem szabad, még csak azt kell megjegyeznünk, hogy az utánzás \ természetesen egy embernek a kezdeményező suggerálásából indul ki, melyet még szembenálló ellenfelére is át tud vinni azzal, hogy azt ellenkező mozdulatra csábítja (negatív utánzás.)¹⁰¹⁾ Mit szól mindehhez a társadalmi öntudat problémája? Mert hisz azt, hogy különleges kutatásokban az utánzásnak társadalmi törvénye nagyon jó szolgálatokat tehet, az egészen világos.¹⁰²⁾

Hogy a társadalmi képződmények egy-egy embernek a suggestiójából indulnak ki s tőle koncentrikus körökben áradnak szét: az nem egyéb, mint *Emerson* és *Carlyle* történeti iskolája;¹⁰²⁾ hozzá tehetem, hogy nem is egészen sociologikus. De mire vezet vájjon, mint sociologiai felfogás, miután *Tarde* éppen a »l'esprit social« (a társadalom szelleme) kikutatására akarja használni. Arra vezet, a mit *Tarde* maga is elismert, sőt kívánt: a sociológiából kizár mindent, csak az emberek eszméit, érdekeit és szenvedélyeit nézi a társadalom világitásából. Ez, miként *Tarde* maga is kimondja, éppen annyi, mintha a psychologus egészen kihagyja látköréből a psychikai tünetmények physiologiai oldalát.¹⁰⁴⁾ Már pedig szerintem a miként ily módszerrel a psychologia sem oldhatja meg feladatát, az egyéni öntudat kifürkészését, akképpen a sociologia sem juthat el ugyanabból az okból az »egyszerűsített« móddal feladatához. (L. III. fejezetet.) De van egy másik dolog is. A mint így *Tarde* végtől-végig kutatja az összes társadalmi

képződményeket azért, hogy bennök az utánzást s ezzel az egyéni suggestiót megjelje, ugyanakkor s következetesen egy másik bemetszést is csinál a sociológiába. Lehámozván rétegenként minden egyes »találmányról« azt, a mi benne utánzás s azután megfordítva, kiásva a társas processusokból a »somanbulistikus suggestiókat«: vajjon mi lesz mind e nagy bonczolásnak az eredménye? Tényleg az lesz (és lett) az eredmény, hogy *Tarde* eljárása után mindenütt, a hol valamely közös, együttes öntudati állapotról van szó, kettévágjuk azt, két kutatási szempontunkból. Minden tünetnyben, a melyhez társas öntudat tapad, kényszerítve vagyunk így a prismának két felét látni; először azt, hogy az egyéni öntudatnak mily részét képezi az illető társadalmi jelenség s másodsor azt, hogy ugyanez a jelenség milyen kapcsolatban van egy meghatározott társadalomnak magának az öntudatához? Az utánzás törvényének felállításában látom *Tarde* ténybeli eredményét, kutatásainak hatását pedig abban, hogy ketté osztotta a »társadalmi öntudat« fogalmát, a szerint, a mint hol az egyénnek a társadalomról alkotott felfogása és az ebből levont társas köteleességérzésere alkalmaztatott, hol megint egy társadalomnak magának s mozgalmainak központjára.

Ha hozzáteszem, hogy *Baldwin* új könyve ¹⁰⁵⁾ végsőig levonta ennek az eredménynek következményeit, akkor vizsgálódásunknak ezt az »egyéni« ágát befejezhetem.

Baldwin a gyermek fejlődését nézi s meglesi, hogyan nő az belé mind nagyobb s szélesebb körökbe. Belenő pedig akképpen, hogy »én-tudata« a külső benyomásoknak rávetítése (*projectio*) s megint visszasug arzasa folytán voltaképpen másként meg sem érthető, mintha föl vesszük, hogy az »én« és az »alter« (melyet *Baldwin* »socius«-nak nevez, az objectivait társadalmi környezetet értvén alatta) — ez a két fogalom egyszerre születnek meg s egymással-egymásban fejlődnek ki. »Az én és az alter gondolkodásunkban egy-ugyanazon tény jelenté« — »a tényleges »én« bipoláris, s (másik) pólusa a társadalmi »én« vagyis a socius«. — »Az ember maga tulajdonképpen a társadalomnak az eredménye, mint társadalmi egység, s társas cselekedetei csak azért a »sajátjai«, mert eredetileg már a társadaloméi«, — ezek kijelentései. ¹⁰⁶⁾

Bizonyításai pedig szegről-végre veszik a tudatnak minden oldalát s a gyermekszobától a nemzeti életig minden jelentkezését, míg minden egyes pontnál megállapítja, hogy csak egyetlen szövege létezik az emberi viszonylatoknak, a mely szöveget azonban két pólusról lehet tekinteni. Az egyik sarkról nézve oly szálaból alakul ez, melyet az egyén bocsát ki selyemhernyóként a világba, a másik pólusra állva pedig oly szövevénynek látszik, a melyet a társadalom borít az egyénre. Ezért nevezetik az egyik pólus »én«-nek, a másik pedig »társ«-nak (sociusnak).

Ezzel az igen érdekes s ránk nézve különösen eredményes tétellel elértünk végére annak az útnak is, melyet oly kutatók törtek, kik a társadalmi tüneményeket nem physikai, külső, hanem egyéni, pszichologiai oldalról nézván, így közelítették meg a társadalmi öntudat kérdését. Csakugyan megközelítették, szét is választották szempontjait, de tovább nem juthattak.

Mert legutolsó képviselőjük *Baldwin*, a ki a gyermekszobába szállt, csakhogy az egyént csirájában megfoghassa, s a ki annyira magába szívta előzőit, hogy *Tarde* törvényeit is fölvette:¹⁰⁷⁾ ő, mondom, közel érezvén magához az igazságot, ismétlésekben tetszelgő modorával ugyan mennyire jutott vele? Mikor letesszük könyvét, azt találjuk, hogy mindaddig nem juthatunk messzebb, a míg egy egységes egyéni öntudattal szemben egy ezer meg ezer szálaból álló társadalmi öntudatot állítunk s a kettőt akarjuk összemérni. íme *Baldwin* beléfurakodik az »én« gondolatába s onnét kutat, tapogat köröskörül, míg az egységből elindulva a másik póluson megtalálja a társadalmi szöveget. Látja, hogy a kettő egy szövedék s a lelkiismeretről is kijelenti, hogy társadalmi lecsapódás az. Ez mind erősíti organikus felfogásunkat.¹⁰⁸⁾; csakhogy — nem elég nekünk. A kérdés éppen itt nyílik meg. Ha a megvizsgált öntudati állapotokban a két pólus: egyén és társadalom csakugyan összeér s egyazon eredményt hozza létre: akkor mennyiben hasonlít egymáshoz maga a két központ: az egyénnek és a társadalomnak öntudata? Hatásaik egyek, szövegeik összeérnek: de hát ők maguk? Az egyikről, az egyéni öntudatról tudjuk, hogy az egy organismusnak a leg-

felsőbb megnyilvánulása: de így van-e a társadalomnál is, ott is megvan-e az organismusnak a megnyilatkozása s hasonló-e az?

Erre sem *Baldwin*, sem iskolája nem adhatnak feleletet. Kérdésünk megmaradt, pedig ez még mindig a *Spencer* »negyedik különbsége« s a mi főproblémánk.

A sociológiának két ága kutatá eddig ezt, a mint *Ward* táblája után, kinél megtudtuk, hogy állandó érek működését kell keresnünk, ketté vált szemünk előtt a nézetek sorozata.

Mindkét áramlat sok beces anyagot hordozott hátán, sőt tanulságokat is rakott le medrébe. A bőséges szóhullámokon s a nézeteknek egymásba csobbanó karikáin át látjuk, hogy mikor a külső, physikai törvények összemérésével akarunk előrehatolni, bár szilárd az anyag, melyet kezünkbe adnak, csak kívülről tudjuk körülfogni a társadalomnak öntudatát, de szétszórt nyilvánulásánál, egységes erejének ott hagyott s darabokra tört. lenyomatánál messzebb nem érünk: a többi kisiklik kezünkől. Akkor megfordulánk s befurakodva az egyénnek egyes és többes fejlődésébe, innét is új részleteket szedhetünk, megismertük, hogy két oldala van a társas lét öntudati állapotainak — egyik, mikor az egyéni öntudatnak keressük társadalmi vegyelemeit, másik, mikor a társadalmi jelenségeknek egységes kapcsolatát s központját kutatjuk, — de hallottunk a két pólus találkozásáról is, ám e találkozás csak hatásaikra s közösen font szövetükre vonatkozott s nem volt a két központnak magának párhuzama. így maradtunk. Az elméletek csavargó, vissza-visszatérő áradata lefolyt s folyik ma is, de nehéz fellegként lebeg fölöttük a társadalom öntudatának gombolyaga. Vájjon: meghozza-e nekünk az organikus elméletnek hiányzó végső követelményét?

HARMADIK FEJEZET.

Az egyéni és a társadalmi öntudat.

A sociologia küzdelmes kialakulásának középpontja, legtöbbet vitatott kérdése, a szerves elmélet, mely azt hirdeti, hogy a társadalmat élő szervezetként fogva fel s más élő szervezetekhez hasonlítván: megkapjuk működésének törvényeit. A hasonlítás, bár a sociologusok közt is vannak ellenesei, át is ment már világnézetünkbe, nagy munkák hordták össze bizonyítékait: ám a legfőbb probléma mindeddig megoldatlan maradt; a bizonytalanság beállott abban a szempillantásban, a mint a »nagy analógia« során szembe került egymással az egyének és a társadalomnak öntudata.

Egyéni »én« — és társadalmi öntudat: meg van-e vájjon a törvényt alapító párhuzam e kettő között? Azt vallo, hogy ez a párhuzam megvan a maga törvényszerűségében, s hogy benne megleltük a szerves elmélet hiányzó betetőzését, tehát a sociologia sarkételét.

Sok elméletet felbonczoltunk eddig s nem egy tanulságot gyűjtöttünk egybe, fölhasználándót. De a megfejtés még mindig nincs köztük. A physikai törvények érvényesülését figyelő sociologusok elvezettek addig, hogy külső gerezdjeit kitapogatták a társadalom belső életének; hanem itt megálltak. Azok az irodalmi áradatok, melyek az egyéni lélektanból buggyantak elő, leszúrték azt is, hogy az egyén psychéjében ott vannak a társadalmi behatások lenyomatai, leszúrték azt is, hogy magánál a társadalomnál arra kell dolgozni hogy a társadalom életmozgalmi és nyilvánulásai egy szellemi központban fűzessenek egybe; csakhogy e központnak, a társa-

dalom öntudatának beteljesedése elmaradt. Nyilvánvalóan kitűnt az, hogy mind e kísérletek, melyek a sociologiai könyveket betöltik, megakadtak, mert meg kellett akadniok egy egyszerű okból. Ez egyszerű ok véleményem szerint s az eddig kifejtettek alapján semmi más mint az, hogy a társadalom öntudatának az elmélete természetszerűleg úgy törtetett előre, hogy külső (fizikai) vagy belső (lélektani) elemekből akarta összerakni a társadalmat, tehát *synthetikus*an. Csakhogy a másik oldalon ott áll a párhuzam célja, az egyéni öntudat, felmutatva a maga *egységében*. Az analógia egyik felén egy összetétel, a másik felén az egy-központú »én«. Természetes, hogy ebből az összehasonlításból nem lehetett még jó hasonlatot sem levezetni, nem hogy alapvető sociologiai gondolatot. Az önmaga körül forgó »én«, mely egységes, s a társadalom öntudata, mely *synthesis*ből kerül elő — ezek sohasem fognak egymásra ismerni. A kérdés csak az, hogy nincs-e más mód is arra, hogy meglegljük a társadalmi és egyéni öntudat analógiáját?

Ha az eddigi kísérletek nem tudták megfogni a problémát, bár szerzőik annyiszor elárulják, hogy szinte égeti már ujjait a focus közelsége: az bizonyára nem azt teszi, hogy nem vittek elébbre minket; hisz följegyezgettem eddig is segítségüket. Ellenkezőleg, azt merem állítani, hogy a sociológiának éppen az az első rajzolata, a melyet legerősebben kellett megbírálnom, az vezet rá bennünket arra, hogy megforgathassuk kulcsunkat a rejtett zárban s oly megoldásra nyissunk, melylyel az utunkban összegyűjtött többi eredmények is egytől egyig mind értékesíthetők. A sociológiának első tervvázlata gyanánt, *Spencernél* kezünkben¹⁰⁹⁾). azzal az elmélettel találkoztunk, mely egészen megmarkolható testrészeket keresett a társadalomban s annak öntudatát is valamely táviró-huzalos idegzetben, sőt társadalmi agy velőféleben kereste, midenféle bonczani szervek és »szövetek« közepette. Erről a teoriáról meg is tudtuk könnyen s biztosan állapítani, hogy képletei vannak ugyan, de valósága nincs; társadalmi testrészeket nem látunk sehol. Kisült, hogy így ugyan nem találjuk meg a társadalmi nyilvánulásoknak semmiféle részét, legkevésbé a középpontját.

De nem tűnt-e ki más is? Azt hiszem: igen. Úgy gondolom, hogyha most megfordítja olvasóm e dolgozatnak II. fejezetét, akkor mindazok a bizonyítások, sőt czáfolatok, mint a gipsz-öntvény, egy második, homorú lenyomatot is adnak. Még pedig a legjobban elütő, legélesebb formák adják a legmélyebbre érő ellenképet. S erről a negatív lemezről, íme, egy tanulság válik le magától s szinte az öünkbe hull. A mint *Dante* felrepülő madarai betűket formálnak, úgy az egymásra torlódott elméletek is egybevéve egy kijelentést domborítanak ki előttünk.

Azt olvasom ki tanításukból (s azt hirdeti nékem legerősebben a legkézzelfoghatóbb »szervesség« sorsa), hogy a sociologiai kutatás jelenlegi állapotában mindannyiszor hibába vagy sikertelenségbe fogunk beléésni, valamennyiszor másnak vesszük a szerves elméletet mint alapvető hypothesisnek. A szerves elmélet a sociológiában ma éppen azt a szerepet kell hogy játssza, mint a természettanban a mozgás elmélete s nem mást. A physika fölvesz egy alapelméletet, a *mozgás* tanát, a mely szerint minden physikai jelenség, a gurulástól a hangig, a színtől a villamosságig, egy alaptüneményre, a mozgásra vezethető vissza, s ekként, ezen elmélet alapján, az összes tünemények levezethetők egymásból s egyazon összefüggést és magyarázatot kapják.¹¹⁰⁾ Ez a mozgáselmélet egy igazi alapvető hypothesis tehát, de szintén csak hypothesis, mert hiszen tudjuk, hogy előtte más hypothesiseket tartottak épp ily helyeseknek s tudjuk azt is, hogy maga a mozgáselmélet is mindörökre föltevés marad; föltevés marad azért, mert mihelyst objectív »örök s általános« igazsággá akarnók átváltoztatni, rögtön átugornók az emberi subjectív tudás határait s a mi a kezünkben maradna, az már metaphysika lenne csupán. Tehát: a legreálisabb tudománynak legáltalánosabb (s legtöbbet megmagyarázó) alapelméletét sem foghatjuk fel soha másként mint egy kitűnő hypothesis, a mely tökéletes abban, hogy a physikai jelenségeket előttünk egy világnézetbe fogja össze s egységes felfogásra segít, de a melyről mindig tudnunk kell, hogy hypothesis: vagyis, hogy csak következményei s nem maga a hypothetisált általános tény lehető fel a külső világban.

Most ugyanezt a szerepet szánom én (s mást nem is szánhatok) a szerves elméletnek a társadalmi jelenségek körében. Az az alapelmélet, melynek tanítása szerint a *társadalom élő szervezet*, nem egyéb, mint egy oly alapvető magyarázat, mely tökéletes abban, hogy az összes társadalmi jelenségeket kimagyarázza, s a mely éppen azért, mint alaphypothesis, nem magában (s különösen nem kézzelfogható alakjában) lelhető fel a társadalomban, hanem következményeiben; e következmények az összes társas tünetményeket jelentik, melyeket mind ő magyaráz. Ezenképpen a szerves elmélet ugyanazt jelenti a sociológiában, mint a mozgás hypothesisa a physikában. A mi különbségök van, az nem lényegökben vagy szerepükben rejlik, hanem egyszerűen abban a különbségben, a mely a reájuk tartozó jelenségeket, a physikaiakat s a társadalmiakat, egymástól elválasztja. A sociologiai hypothesisnek a bizonyítékai ugyanis nem lehetnek oly konkrétak[^] mint a mozgás elméleté, mivel a társas jelenségek sokkal bonyolultabbak (*Spencer* »recompound« elnevezést adott nekik), mint a physikaiak s viszont a sociológiában sokkal nagyobb szerep jut magának a hypothesisnek szemben a különleges magyarázatokkal, még pedig azért, mert itt a jelenségek összetűzése sokkal nagyobb fontosságú mint a természettanban, a hol optika, akustika stb. akkor is inkább megelégedhetnek külön-külön positiv eredményeikkel, ha nem volna egységes összefoglaló hypothesisük.¹¹¹⁾

Nagyon könnyen megértjük így azt, hogy éppen azok a sociologiai elméletek járhattak legkevesebb sikerrel, a melyek magát az alaphypothesiset akarták materialiter bemutatni s ekként éppen a következtetéseket, tehát a tünetmények magyarázatát áldozták föl. Ügy jártak, mint azok a régi metaphysikusok, kik az »életerőket« akarták megszemélyesíteni, vagy a mint járna az, a ki az alapmozgást, tehát *a* mozgást mint metaphysikai kategóriát akarná megtestesíteni. Ha pedig visszanezünk a sociologiai elméletekre, azt kell látnunk, hogy annál több visszaveretésben részesültek, mennél közelebb voltak az illetén felfogáshoz s eredményeket csak akkor ígértek, a mikor s a hol általános erőket (Ward) állítottak be szerves

vizsgálódásukba. Ezt olvasom le arról a lenyomatról, melyet a sociologiai elméletek adnak.

Most pedig, ugy-e bár, arra érkezünk el, hogy azt a szerves elméletet, a melyet az I. fejezetben elfogadtunk — abban a szerepben és jelentőségben, melyet számára itt kijelölünk — beteljesítsük a társadalmi öntudat kérdésének megfejtésével. Mert ez hiányzik ahhoz, hogy az egyéni és társadalmi szervezet párhuzama olyan legyen, mely az összes társadalmi jelenségek alapelméleteként léphessen fel föltétlen biztonsággal. Mikor *Spencer* Herbert tanát elfogadtuk, ebben a pontban találtuk meg problémánkat s arra vagyunk kíváncsiak, hogy tehát az alaphypothesis rendszerében megvan-e hát a mód, mely bizonyossággá változtatja a társadalmi és egyéni öntudat analógiáját?

Megállapítottam főntebb azt, hogy azért akadt el előretörtető útján a sociologia, mert nem lehet párhuzamot találni az egyéni szervezet és a társadalom között akkor, mikor az egyiknek az öntudata egységként, a másodiké pedig összetétel, *synthesis* segélyével merül föl elének. De nem felejthetjük el azt sem, hogy a sociologiai elméletek kutatása közben¹¹²⁾ meg kellett bizonyosodnunk arról, hogy a társadalmat s öntudatát csupán a *synthesis* által rajzolhatjuk le táblánkra s más módon nem. Magában véve is könnyen érthető az, hogy nekünk, a kik benne vagyunk a társadalomban s kiknek öntudata is (ebből a szempontból) társadalmi lecsapódás, lehetetlenség olyan magasabb pontot találnunk, a honnét egy tekintetre átnézhetnők az egész társadalmat s a honnét tehát a *synthesis* mellőzhetnők. Mindebből az következik, hogy csak úgy hihetjük el s bizonyíthatjuk az egyén és a társadalom öntudatának analógiáját, ha az egyéni öntudat fölfogásának is van egy olyan módja, mely azt nem egységében, hanem *synthesis* alapján teszi valósággá.

Lehetséges-e ez vagy sem? Ennél az ütköző pontnál fog eldőlni az egész párhuzamnak, a szerves elméletnek s (szerelem) a sociológiának sorsa is s ugyanitt válik el fölfogásom a többi elmélettől.

Feleletem erre az, hogy mihelyst objectiv alapon mérjük össze az egyéni és társadalmi öntudatot egymással, akkor a

társadalmi öntudat synthesise és az egyéni öntudat analysise egyazon párhuzamra vezet minket s analógiájuk tárgyi valóságá válik.

Azt tartom, hogy az egyéni öntudatnak ez „az analysise, vizsgáló fölbontása, a mai physiologiai lélektan (Wundt) igazságai között immár teljesen bent foglaltatik, még pedig megvan a kutatások gyümölcse gyanánt olyan alakban, hogy minden ízében és teljes valóságában felhasználható a társadalmi öntudat megértésére. Állítom azt is, hogy a szerves elméletnek betetőzése s a sociologia tengelyének beállítása mindeddig azért nem sikerülhetett, mert a sociologusok ezt nem vették észre: nem akadt meg szemük azon, hogy a társadalmi jelenségek megfigyeléseinek összetétele csak úgy érhet el céljához, a társadalom öntudatához, ha a másik oldalon a physiologiai lélektan analysisével találkozik az egyéni öntudat búvárlatában. Csak ez a két út vezet egy közös találkozási ponthoz s ezen a valóságos, objectiv talajon történő találkozáson íme egy alapon ismernek egymásra az egyénnek és a társadalomnak öntudata. Ebben a pillanatban, ettől az érintéstől, a szerves elmélet, mint a túlhűtött folyadék az első rázkódástól, egyszerre kialakul és teljessé lesz.

Mindössze két föltétele van annak, hogy az új physiologiai psychologia eredményeit, melyek önmagoktól tolnak elének izgató sikereikkel, s (itt különösen Wundtét), igazán felhasználhassuk a sociológiában s ezzel az utolsó akadályt is elhárítsuk, mely a természettudományi fölfogásnak benyomulását¹¹³⁾ föltartóztatta. A két föltétel közül az egyik az, hogy ne az u. n. materialistikus tanban keressük akár az egyéni, akár a társadalmi öntudatnak kulcsát. A másik föltétel pedig az, hogy igazán tárgyi, objectiv alapon maradjunk s ne a mi subjectiv »én«-ünket vigyük bele a küzdelembe, a mi már a tudományos és vitatható alapnak elhagyását jelenti, a hit vagy a metaphysika világába visz, egyszóval oda, a hol Spencer szerint az »Unknowable«, a »Megismerhetetlen« kezdődik.¹¹⁴⁾

Az első feltételt, hogy a materialistikus nézetet kerüljük ki, könnyen teljesíthetjük, mert hisz még belé sem tudunk botlani ebbe a fölfogásba. A II. fejezetben elég volt rámutatnunk arra, hogy központi társadalmi agyvelőt vagy efféle

társadalmi *ganglionokat* sehol sem találunk: nincsenek. És ha valahol kísült *Büchneréknek* az a tévedése,¹¹⁵⁾ hogy a mozgásnak az egyik nyilvánulását, t. i. az anyagot, összeöntötték az érzésekkel és gondolatokkal (tehát nem is anyagi s nem is tárgyi, hanem subjectiv kategóriákkal), úgy ez bizonyára kísült a sociológiában. Mert társadalmi áramlatok és gondolatok vannak, de ezek szemmel láthatólag más kategóriába tartoznak mint az az anyag vagy mozgás, a mely a társadalmi jelenségeket is természetesen hordozza. Valóban igaza van így *Bainnek* abban, hogy ezek az írók jobban ügyelhettek volna metaphysikai kitételeikre.¹¹⁶⁾

Nem kerül megerőltetésbe a második föltétel teljesítése sem. Bármilyen philosophiai gondolkodás lehetetlenség akkor, ha különbséget nem teszünk egyrészt az összes tárgyilagos világ s annak jelenségei, tárgyai között, a melyeket úgy-ahogy megvizsgálhatunk, s másrészt a vizsgáló »én« között, a mely *Schoppenhauer* szerint »Alles erkennt und von Keinem erkannt wird.«¹¹⁷⁾ Természetes tehát, hogy a mikor az öntudatokat s ezek között az egyéni öntudatot bonczoljuk, akkor ezzel az objectummal szemben is épp úgy meg kell tartanunk tárgyilagos szempontunkat s épp úgy ki kell hagynunk »intuitív« képzeleteinket a játékból, mintha egy inka-sírban talált gobelinnel a vizsgálatáról, vagy a méh szemének összetételéről s nem egy minket személy szerint is izgató dolgról lenne szó.¹¹⁸⁾ De ezen az általános kijelentésen kívül van föltételünknek egy szorosabb sociologiai alkalmazása is. Ha nem vesszük észre s nem tépjük szét szálait, akkor szavak és fogalmak fognak köröttünk úszkálni, de a valóságot nem tapodja lábunk.

A subjectiv »én« szempontjának a tárgyi vizsgálódásba való betolása csodálatosképpen egyformán jelentkezett a lélektanban és a sociológiában s egyenlő zavarodásokat csinált. Az úgynevezett »tisztá« lélektan, mely a physiologiai alapot nem ismerte, kísérletek helyett állítólagos »önmegfigyelésekből« indult ki,¹¹⁹⁾ s mindig, de mindig oda jutott fárasztó bonyodalmai és szörszálhasogatásai után, hogy múltó jelenségeket (képzeteket s más öntudati állapotokat) állandó s begyökerezett objectiv tulajdonságok gyanánt szerepeltetett,¹²⁰⁾ másrészt pedig kiragadott »saját egyéniségéből« egyes szavakat,

mint a különféle érzelmeket, hajlamokat, »tehetségeket« s azokat a nélkül hogy csak el is bírta volna határolni őket, nemlétező alapfelfogásokul fogadta el.¹²¹⁾ Ma már tudjuk, hogy az ilyen lélektani kutatás, egyoldalú világítása folytán, melyből éppen a tárgyi valósággal való érintkezés hiányzott, más eredményeket nem is teremthetett. De akkor el kell ismernünk azt is, hogy a sociologus sem mehet semmire, ha ily subjectiv alapon marad, vagyis, ha ilyen látszólagos »önmegfigy élésekből« nyert »érzelmeket«, »hajlamokat« és »tehetségeket« akar a társadalomban fölfedezni. Ha a társadalom psychológiáját úgy -akarjuk elintézni, hogy felveszünk társadalmi érzelmeket, tehetségeket és így tovább, s azoknak a leírásában látjuk a sociológiát, akkor nem teszünk egyebet, mint hogy az egyéni »tisztá« lélektannak legüresebb tarthatatlanságait még jobban széjjelhúzzuk s még üresebbekké változtatjuk társadalmi alkalmazásukban. Visszanézve most csakugyan megértjük, hogy az »egyéni« sociologusoknak miért kellett megállniok,¹²²⁾ s beismerhetjük, hogy mihelyest a szerves elméleten túllépünk, az egyéni speculatiók chaoszába esünk belé.¹²³⁾ A subjectiv felfogásnak a sociológiában való illetén alkalmazása elvesztene minden összekötetést a megmagyarázandó tünetenyekkel, s csak a szavak ködéből halászna ki önkényes általánosságokat.

Ezért hagyjuk el mi itt is a subjectiv lélektanból vett fogalomkutatásokat. S mialatt ekként mind e két felvételnek megtárgyalásánál azt tapasztalok, hogy úgy az u. n. materialistikus nézettel szemben, mint az egyéni kategóriákkal szemközi* *egyazon állást kell elfoglalniuk azoknak is, kik az egyéni öntudatot s azoknak is, kik a társadalmat bonczolják*: már is közelebb jutottunk párhuzamunkhoz. Mert meg kell emlékeznünk arról, hogy e kétféle öntudat kutatási módja közt nem csak itt, de az I. fejezetben is meglettük az alap-hasonlóságot s észre kell vennünk azt, hogy egyszerre tűnven el mindkettő elől az akadályok: íme, szabad a pálya előttünk.

Ha hívek maradunk hypothesisünkhöz, s nem leszünk hűtelenek most kapott két föltételünkhöz: bizonyossággá változik elméletünk s az egyén és társadalom öntudatának párhuzama teljessé leszen.

Arra a kérdésre, hogy hol kezdő lik az öntudat, *Wundt* Vilmos úgy felel, hogy mindenütt, a hol élet van (s így már az összehúzódó plazmában), megvan a psyché lehetősége, sőt valószínűsége,¹²⁴) de hogy hol nincsen már tényleg öntudat, annak a határát kijelölni biztosan nem lehet, mivel a belső állapotok bárminő összeköttetésében megjelenhetnek a tudatnak valamelyes (magas vagy homályos) foka.¹²⁵)

Ha most már az emberi öntudatra, a mi párhuzamunknak czéljára, fordítom át *Wundt* tételét, vajjon mit látunk? Mindenekelőtt azt, hogy mi benyomásainknak, mozgásainknak csak egy kis részéről tudunk öntudatunk szerint valamit, a legtöbb keresztülmegy rajtunk a nélkül, hogy »én« észrevenném. Vegyük ki az óránkat és várjuk meg, míg a peremutató ötször körülfut. Ez alatt az idő alatt egy nagy csomó érzés, mozdulás történt velünk, szívünk és belső szerveink folyton működtek, izmaink rándultak, idegeink gépezete annyit dolgozott, mint egy egész gyár egymásba csapó kerekei, és mégis mi legfőlebb egypár gondolatról, kevés benyomásról tudunk, a többről a világos »én« nem számol be: észre sem vette őket. Szervezetünknek legnagyobb része a nélkül jár és cselekszik, hogy működését ez az »én«-tudat igazgatná. Egyszóval az »én«, ki (physiologialeg szólva) agyvelővel gondolkozik, csak egyik részem nekem és ezen a tudatos »én«-en kívül történik még millió és millió dolog velem, a melyekről a »fejmem« sohasem tud meg semmit. *Ribot*¹²⁶) ezt meg is magyarázza, az evolúció alapján, azonképpen, hogy az amoebák homályos öntudata után a fejlődés második fokán a több sejt-állat összeállásából keletkező »állatkolóniáknak« kolóniális öntudatuk van; innét azután a fejlődésben a szervezet mind egységesebbé válik s a részek öntudatát elnyomja az egésznek központosított öntudata, de az agyvelőben concentrált egyéni öntudat teljes uralma az embernél sincsen meg.¹²⁷)

Bármint legyünk is ezzel a magyarázattal, magát a tényt nem tagadhatjuk s valamennyi élettani kutatás abban az eredményben fut össze, hogy az egyénnél csak igen kis része az életmozgásoknak, sőt a pszichikai tüneményeknek is csak egy töredéke az, mely az »én«-tudatnak pillanatnyi laterna magicájában jelenik meg. A többi tünemények vagy nincsenek

tökéletesen központosítva, vagy pedig a tudatosságnak csak egy alacsonyabb fokát érik el s különböző fokozatok szerint hol lebuknak az »én« küszöbéről, hol megint más jelenségeket szorítanak le onnét a félhomályba.

Ezért van az, hogy oly bölcselek, mint *Nietzsche*, mikor az emberi természet mélységeit járják, arra akadnak, hogy az érzékeket és a psychét csak felületnek tekintik, melyek mögött (mindkettő mögött) egyaránt rejtőzik az öntudat. (»Werk- und Spielzeuge sind Sinn und Leib: hinter ihnen liegt noch das Selbst.«¹²⁸) Ezért van az, hogy az új physiologiai lélektannak annyira sikerül részenként bemutatni az egyéniséget, egész azon köresetekig, midőn már a személyiség kettőbe válásáról van szó; ¹²⁹) s ezért lehetséges úgy az akaratnak mint az emlékezőtehetségnek, megfigyelőképességnek és érzelmeknek ¹³⁰) tárgyi sokszerűségét állapítani meg az alanyi egység helyén. És most: ezért van az, hogy mindenütt, a hol szervezetről van szó, el kell ismernünk azt a valóságot, hogy szerves életműködések, sőt tudatos jelenségek léteznek a nélkül, hogy mindig és minden jelenségben a legmagasabb fokú tudatot, a koncentrált »én«-tudatot találunk meg. *Mivel ez így van az emberben is, csoda-e, ha nincs másként a társadalomban sem?*¹³¹)

Úgy látom, hogy nagy lépéssel közeledtünk az egyéni és társadalmi öntudatnak való analógiájához. Az egyéni öntudatnak analyse, — mindig tisztán tárgyi alapon maradván — már-már összeér a társadalmi öntudatnak synthesisével, mert ha még nem is mennénk tovább, annyit már nem lehet elrejtünk, hogy, ime, a társadalmi öntudatot mi bátran az egyénéhez hasonlíthatjuk akkor is, ha nem is vetjük egybe a legvilágosabb »én«-tudattal. Kétségtelen előttünk s a társadalmi öntudatnak minden eddigi kutatója előtt az, hogy a társadalomban különféle életnyilvánulások, gondolat áramlatok, társas érzelmek és indulatkitörések, sőt akaratjelentkezések látszanak, a melyekben azonban hol honiályosabban, hol világosabban tör keresztül a tudatosság. Most ugyanezt tudtuk meg az egyéni öntudatról is. A társadalmi szervezet központjának a megállapításánál, úgy-e bár, az állta utunkat, hogy bármint raktuk is össze synthesisünket, vele s velünk szem-

ben egységében emelkedett fel az egyénnek öntudata s minden összehasonlításra rácsapott. Most pedig azt látjuk, hogy mihelyst objective fogjuk bonczkés alá az egyént (s itt is a legmagasabbat: az embert), a látszólagos egység helyett ott is összetettséget, félreismerhetetlen synthesist találunk, sőt némely részeknek bizonyos autonómiáját, mintha külön vármegyék lennének az államban. Mindig azt hánytorgatták föl elleneseink, hogy a szerves elmélet csak hasonlat, stilisztikai trópus marad, mivel a mindent összefogó »én« nincsen meg benne sehol, a mely pedig az egyénben egyenlő világossággal lát és intéz mindeneket. Ma pedig maga a physiologiai lélektan vallja be, hogy nemcsak hogy az egyéni szervezet életének legnagyobb részéről nem tud semmit az »én« s abba belé sem szólhat, hanem hogy magoknak a tudatos állapotoknak egy fel s alá hullámzó skálája van, mely sem változékonyság, sem sokféleség (sőt szakadozottság) tekintetében sem marad mögötte a társadalmi jelenségek hullámzásának.

Azt mondhatom tehát itt, hogy mihelyst az egyéni öntudatnál az objectiv vizsgálat és analysis terére lépünk, elérjük a sociologusok synthesisét. Sőt azt hirdethetem, hogy ez eltagadhatatlan s szembeszökő tárgyi bizonyítékok erejénél fogva az a különbség, melyet *Spencer* is fölvetett (negyedik pontja gyanánt)¹³²⁾ az egyénnek és társadalomnak szervezete között s a mely egyedül akadályozta meg azt, hogy az organikus párhuzam lezárassák: ez a különbség, mondom, a fentiekkel lényegbeli eltéréstől fokozatíva változott.

Ámde, ha már egyszer (annyi kanyargás és nehézség után!) idáig elérkezünk töretlen mesgyénken, nem hagyom ennyiben a kérdést. Ha — nem minden fáradtság nélkül s bizony nem is egyszeri »kigondolásra« — ennyire följutottam, belé akarok pillantani abba az akropolisba is, melyet, mint a korinthosi öböl fölött kinyúló Akrokorinthost a visszavonuló görögség, itt a társadalom elől visszavonuló egyén, föntartott magának. Egy szóval megmondva: az »én«-tudat az.¹³³⁾

Lássuk mire megyünk vele mi s a sociologia.

Könnyű megérteni azt, hogy minden gondolkozó s így psychologus is mindig hajlandó arra, hogy nagyobb fontosságot s nagyobb szerepkört tulajdonítson, hasítson ki a kon-

centrait öntudatnak, mint a mennyi azt tárgyi valóság szerint megilletné. Egyszerűen onnét van ez, mert hiszen az »én« az, mely — miként előbb is idéztük *Schopenhauertól* — mindeket vizsgál, ennél fogva *magához* hasonlít mindent s mindeütt a maga hasonlóságát vagy hatását feltételezi addig, a míg az ellenkezőről meg nem bizonyosul. Ez magyarázza az anthropocentrikus s animistikus világnézetek keletkezését csak úgy, valamint azokat a híressé vált példákat, melyekben *Spencer* Herbert bemutatta, hogy, mikor mozgást látunk, legelőször magunkból kiindulónak véljük azt s a rajtunk kívül levők öntudatoságát is saját hasonlatosságunkra formáljuk.¹³⁴) De ez magyarázza meg egyúttal azt is, hogy úgy az egyéni, mint a társadalmi élet nyilvánulásaiban oly túlzott mértékben keressük a világos öntudatnak központosított és fegyelmezett közreműködését, hogy mindenütt meg akarjuk tagadni egyáltalán a tudatnak a létezését ott, a hol ily világos és magas fokát az »én«-nek nem tudjuk megtalálni s viszont, megfordítva, cél tudatoságot és belátást akarunk belemagyarázni olyan (különösen társadalmi) eseményekbe és intézményekbe, a honnét az ilyen világos öntudat hiányzik.

Könnyű azonban mindezekből az itt felvázolt jelekből megállapítani azt, hogy a concentralt »én«-nek ez a túlbecsülése, s magyarázatként való bevitele mindenüvé, abból származott s azért lett a módszertannak is általános eszközévé, mert ezt a legmagasabb öntudatot egyszerűnek s így egységében felhasználható objectumnak vagy legalább is bizonyos állandó állapotok egységes *kitevőjének* fogták fel. E miatt szakadt meg a társadalmi öntudattal való párhuzam is, mint fentebb láttuk. Ám ma már lehetetlenség be nem ismernünk azt, hogy ez a lélektani tétel téves volt s a physiologiai psychologia kutatásai oly eredményekre jutottak, melyeket minél teljesebben föl kell — mert föl lehet — használni a sociologia céljaira a társadalmi öntudat alapvető kérdésében.

Wundt mindenekelőtt azt mutatja ki, hogy az öntudatban egyszerű képzetekre egyáltalán nem találunk s abban »csak összetett képzetek léteznek«,¹³⁵) a mely képzetek megint nem objectumok, sem állandó állapotok, hanem folyamatok (*Vorgänge*).¹³⁰) Természetes, hogy az érzeteknek összetett

volta, s illetőleg viszony-természete még pontosabban bebizonyítható, egész addig a végkövetkeztetésig, hogy a Weber-törvény magyarázata is csak az érzések és képzetek viszony-természetének föltevése mellett lehetséges.¹³⁷⁾ Maga az öntudat ezek alapján emelkedik ki azután, de nem mint functio (s még kevésbé mint külön functio), hanem azon abstractio által, hogy bizonyos bennünk lévő állapotokat öntudatban levőknek tartunk;¹³⁸⁾ a mit benne találhatunk, az két psychikai folyamat, mely mind a kettő az elébbi folyamatokon, viszonyokon indul, azaz az érzetek összeolvasztásából és képzetek egymástkövető társulásából áll.¹³⁹⁾ Az öntudatosságnak mértéke éppen az, hogy kisebb vagy nagyobb öntudatosságot tapasztalunk a szerint, a mint kisebb vagy nagyobb a képzetek összefűzésére való képesség.¹⁴⁰⁾

Ha ezen a módon mindaz, a mi első pillanatra és subjective egyszerűnek és állandónak tetszett, folyamatokká válik a tárgyi kimutatás előtt s kizáróan *viszonynál* magyarázható, akkor csupán e viszonyok több-kevesebb állandóságáról lehet szó, de nem beszélhetünk sem egységről, sem egyszerűségről. Annál kevésbé tehetjük azt, mert magának a személyiség érzésének az alapját is az associatio által közvetített összefüggése az érzéseknek szolgáltatja:¹⁴¹⁾ s az »én« kiemelkedése ebből a háttérből azt jelenti, hogy némely, állandóknak *mutatózó* állapotokat közvetlenül vagy közvetve akaratummal hozunk összefüggésbe s illetőleg így fogunk fel.¹⁴²⁾ De ez az akarat ugyanolyan természetű mint az öntudat, eredete az intermittens apperceptióban (megfigyelő képességben) keresendő s az elébbiekhez hasonló bizonyítéka annak, hogy az egyéni öntudat nem egyszerű s nem egység.¹⁴³⁾

Ezt a végkövetkeztetést akár úgy foghatjuk egybe, hogy az öntudati állapotoknak viszony-természetét és különböző összetett fokozatait addig szedjük szét, míg a magában is intermittens megfigyelőképességig jutunk el, — miként *Wandt* teszi.¹⁴⁴⁾ Akár *Ribotval* tarthatunk, a ki a személyiség concentriálásának különböző emelkedéseit és decomponálását mutatja be, oly complexusnak mondja azt, a melyben az »én« nem mint a különböző összetett functiók fölé helyezett külön egység jelentkezik, hanem magukban e functiókban s ezek által

nyilvánul.¹⁴⁵⁾ Vagy a legáltalánosabb alapon megjelölhetjük az egyéni öntudatnak ugyanezt az analysisét *Spencernél* is, a ki egész más úton, tudniillik az idő és tér bennünk lévő kategóriáinak elemibb tényre való visszavezetésével jut ugyanily eredményre. Eredménye pedig az, hogy maguk azok az alapkategóriák, melyek összes többi öntudati állapotainkat az öntudatba belefoglalják, tehát az Időnek, Térnek és Mozgásnak képzetei, nem egyebek, mint egymás mellé vagy egymás után kapcsolt viszonyok, a melyeknek éppen viszony volta az, a mi a tudat jellegét megadja.¹⁴⁶⁾

Ezek alapján én nem mondhatok egyebet mint azt, hogy a mikor az egyéni öntudatról (objective véve azt) megbizonyosodott: hogy az nem egyszerű, hanem összetett, hogy az nem objectumokból, hanem többé-kevésbé szakadozott folyamatokból áll, hogy nem csak különböző (s változó) fokozatok különböztethetők meg benne, hanem hogy maga a lényege is minden öntudati állapotnak egy több-kevesebb tartósságú viszonynak a létrejöttében keresendő: *akkor az egyéni öntudatnak szétbontása összetalálkozott a társadalmi öntudatnak synthesisével s az egyéni és társadalmi öntudatnak a párhuzama teljessé lett.*

Ha a physiologiai lélektannak mind e tanulságait és megokolt sejtéseit elfogadjuk, akkor egy teljesen hozzájuk illő sociologiai alapot találunk készen az eddigi elméletek eredményeinek s eredménytelenségeinek levonatában. Mi sem bizonyítja jobban azt, hogy utunk elérte a tetőt, mint hogy visszatekintvén átlátunk az akadályok fölött s az összecsomózott fonalak maguktól szétoldódnak előttünk.

Mert mit pillantunk meg innét? Azt látjuk, hogy a szerves elmélet nem akadhat meg ott, a hol az egyéni lélektanból kiinduló sociologusok megálltak: hiszen az egyéni öntudat nem egyszerű, de összetett, valamint a társadalomnak is minden megnyilvánulása, a pletykától kezdve a kívándorlásig, vagy az utczai tüntetéstől kezdve a házassági jog intézményéig, csak úgy érthető meg, ha több centrumból kiinduló s több egyedre vonatkozó jelenségeket látunk bennök. Azoknak a sociologusoknak viszont, kik a physikai hatások törvényeit mérve, a társadalmi öntudatnak csak külső burko-

latáig tudtak eljutni s a törvényeket tovább nem vezetheték: bátran azt felelhetjük, hogy nincs okuk elcsüggedniök, mert csak egy hibás képzet állta útjukat. Mert a mint nem objectumok s nem functiók az egyéni öntudatnak részei, hanem az, öntudatnak lényege csak mint viszony érthető meg: azonképpen a társadalomban a társadalmi öntudat lényege gyanánt kell elismernünk azokat a többé-kevésbé állandó közös meggyőződéseket, fellobbanó tömegtörekvéseket s megállapodott conventiókat, a melyeket, azért, mert több egyéni öntudatnak viszonyából származtak, nem akarták lényeg gyanánt elismerni. A mint az egyéni öntudat is e viszonyok fonadéka, s más mint viszony a tudat alapját nem is képezheti: úgy a társadalomban az eddig következményeknek tartott viszonyokban leljük meg a társadalmi öntudatnak lényegét s nem e viszonyok mögött kell azt, különös mysticismus gyanánt, keresni. Ezzel a szövétnekkal a külső törvények alapján is megvilágíthatjuk a társadalmi öntudatot, mert e viszonyok természetesen objectív értelmezésre is alkalmasak.

De hogy álláspontom nem lehet egészen helytelen, azt íme az bizonyítja legjobban, hogy az egyéni és társadalmi öntudatnak ezen párhuzama mellett, a lélektani és physikai módszerű sociologusok éppen összeérnek. Összeérnek annyira, hogy mikor köztük a válaszüti fordulóján *Ratzenhofer* filiatióval akarta összekapcsolni az egyéni szervezetet a társadaloméval, akkor előre vetette rajzát annak, hogy az egyéni akarat nyilvánulásai épp oly *viszonyokat* sejtetnek subjective, mint a minők a társadalomban objectíválva találhatók. Ezért van az, hogy mikor az egyéneket dispositióik szerint a társiasság szempontjából különböző erejű typusokra osztja, akkor ezek a typusok, a mi (objectív) nézőpontunkból tekintve nem egyéni köröket, hanem a társadalmi öntudatnak homályosabb avagy tudatosabb fokozatait jelentik, melynek e különböző típusu egyének oly skáláját adják, minőt az egyéni öntudat különböző (fentebb jelzett) fokozataiban találunk.¹⁴⁷⁾

Most még ha hozzávesszük azt, hogy a társadalmi erőik jelenségeit (a melyekből *Ward* is kiindult), tényleg nem is foghatjuk fel másként mint folyamatok gyanánt: akkor az egyéni öntudat folyamataiban ismét megtaláltuk a teljes ana-

logiát. Sőt ha intermittenseknek találtuk az »én«-ben lefolyó tünetenyeket, akkor nem fogunk azon sem csodálkozni, hogy a társadalomban, a mely úgyszólván nagyító üvegen át nézve mutatja be ugyanazokat az öntudatbeli jelenségeket, hogy itt az egymás mellett s egymás után föllépő tünetenyeknek szakadozottsága nagyobbak látszik, a mint ahhoz mikroszkopikus képeknél szokva is lehetünk. S mennél teljesebbé válik így analógiánk, mennél inkább tünedeznek a kétféle öntudatnak Spencer-i különbségei: annál inkább s egyidejűleg tapasztaljuk, tapasztaltuk az eddigiekben azt is, hogy a kézzelfogható »szervességtől« mind jobban távolodunk s mind mélyebb folyamatokhoz, mind elemibb tényekhez szálltunk alá. Csak ily végső bonczolás után láttuk meg az egyéni és társadalmi öntudatnak párhuzamát, s az, hogy ily úton találtuk meg, egymagában is bizalommal tölthet el tételünk iránt. De ezzel a távolodással nemcsak azt értük el, a mit a fejezet elején jeleztem, hogy t. i. annál inkább hasznunkra vált a megbírált elméletekről vett levonat, mennél jobban elütő formák ellenképét nézzük, hanem a távolodás egyúttal minden lépésnél pontosabb beilleszkedést jelentett abba a felfogásba, a melynek értelmében az egész szerves elméletet nem kézzelfogható alakjában, hanem alapvető hypothesisként használhatjuk, mely következményeiben kutatható fel.

Ezekhez a fejtegetésekhez e helyütt csak egyet kell még hozzáfonom. *Wundt*, a kit főntebb több ízben idéztem, s kinek physiologiai álláspontját a sociologiai párhuzam alapjául fogadtam el, maga is tesz egy kipillantást a társadalom szövedékébe. Teszi pedig ezt ama tétele értelmében, mely szerint az egyéni érzések is csak összetétel képében jelentkeznek (tehát: azon a módon, miként a társadalom életében mutatkozó összes lelki tünetenyek), még pedig úgy, hogy: »valamely (össz-)érzet sohasem tekinthető a rész-érzetek egyszerű sommázatának, hanem ellenkezőleg ez az érzet együttes produktuma a rész-érzeteknek, hogy emezek csak önállólan tényezők szerepét veszik föl az új egységes érzet mellett.« Ily összetett érzésképpen lép föl azután a társadalmi ösztön is,¹⁴⁸⁾ a melyben, mint az összes lélektani nyilvánulásokban az összetétel által egy új resultáns áll elő, melyben a kompo-

nensek fölismerhetők ugyan, de a melyben több van mint komponenseiben külön-külön. Ebből tehát azt értjük meg, hogy mikor mi az eddigiekben oly szoros párhuzamba vontuk egymással az egyéni és társadalmi öntudatnak jelenségeit, ugyanakkor azt is észre kell vennünk, hogy mint minden pszichikai összetételnél, úgy azon legmagasabb pszichikai összetételnél is, mely a különböző egyének öntudati állapotából a társadalmi öntudat állapotait teremti meg, ennél is az összetétel egy új, a komponenseken felül álló resultánst hoz létre. Az általános pszichikai szabálynak e sociologiai alkalmazása azt hirdeti, hogy az egyéni és társadalmi öntudat összehasonlítása, bármily meglepő hasonlatossághoz vezessen is, nem vihet a kétféle jelenségek egybeolvasztásáig. Vagyis: *az egyéni és társadalmi öntudat teljes és törvényszerű párhuzamban vannak egymással, de e párhuzamban külön kategóriák gyanánt állanak egymás mellett.*¹⁴⁹⁾

Ez a tétel a szerves elmélet analógiájának betetőzése s ezzel a sociologia sarktétele.

Legkönnyebben s legvilágosabbau úgy foghatom most össze a végén ennek a fejezetnek tartalmát is, ha saját álláspontommal röviden szembeállítom annak a két elméletnek a vázlatát, melyek legközelebb járnak az enyémhez, de mégis annyira eltérnek tőle. *Fouillée* és *Worms* Eené teoriáira gondolok.

Fouillée Alfréd azt tartja, hogy a társadalomban megvannak az organismusokat jellemző életnyilvánulások — ezt mi is állítjuk.¹⁵⁰⁾ Azonban »szerződéses szervezetnek« (organisme contractuel) tartja a társadalmat,¹⁵¹⁾ — a mi szerintem először is contradictio in adjecto, mert az igazi szervezet fogalma megszűnik ott, a hol az alkotó elemek szerződésből, tehát önkényesen állnak (vagy nem állnak) össze; másodsor pedig a társadalom tagjai közt föltételezett ily szerződésviszony kidomborításában oly politikai célzatot, individualista törekvést látok, mely álláspontom szerint már nem tartozik a sociologia tudományába. Szerzőnk azonban minden szerződésesség daczára felveszi a társadalmi öntudatot s azt tényleg az egyéni öntudathoz hasonlítja.

Hogyan áll tehát elméletünk az ő tételei mellett? Határozottan hangsúlyozza azt *Fouillée*, hogy van társadalmi öntudat. Ez a mi alapunk is. Most már azt akarja részint *synthesis*, részint *analysis* segítségével megállapítani, — tehát egy a törekvésünk. Hogyan találja meg? Először azt mondja *Fouillée*, hogy »valamely nemzet polgárainak agy velői képezik ennek a nemzetnek az idegtömegét.«¹⁵²) Fentebb kifejtett nézeteim szerint ez a felelet nem felelet. Hogy egy nemzetben nem létezik több agyvelő, mint a mennyi agyveleje van polgárainak, ez oly *truismus*, mintha azt jelenteném ki, hogy a fának nincs több levele, mint a hány falevél van rajta. Ha pedig a társadalmi öntudatot ezen tétel alapján akarnám megtalálni, akkor azért fogok elakadni, mert úgy az egyéni, mint a társadalmi öntudatban csak folyamatok s nem *objectumok* találhatók. Helyesebb volt tehát ha mi egyszerűen kizártuk a materialistikus oldallépéseket, annyival is inkább, mert még ebből a szempontból sem pontos a fentebbi tétel, hisz tudvalevőleg az agyvelőn kívül egyéb *ganglionok* is vannak az emberi szervezetben.

Maga szerzőnk sem elégszik ezért meg feleletével, már csak azért sem, mert *Espinas* állat-társadalmával szemben megállapítja, hogy a szerves elmélet nem fogadható el oly kézzelfogható alakjában, a mely patkány- király formában többfejű szörnyeteggé változtatná a társadalmat. így gondolkoztunk mi is, tehát egyezünk vele. Ezért kutat tovább *Fouillée* s miután mindenütt azt látja, hogy a társadalmi öntudat csakugyan oly valóságos tényező, a melylyel el kell számolnia, felállítja a párhuzamot az egyéni és társadalmi öntudat között. Párhuzama kétfelé vág. Először azt kérdezi, hogy vajjon az egyéni öntudatnak nincs-e kollektív természete; másodsor úgy teszi fel a kérdést, hogy a társadalom öntudatában nincsen-e »én«, egyéni személyiség?

Az első kérdésre igennel felel azért, mert azt találja, hogy az emberben alsóbbrendű öntudati állapotok is vannak, s mert az alsóbb rendű állatoknál határozottan gyarmati öntudat mutatkozik.¹⁵³) Eddig megfelel bizonyítása annak, a melyet *Ribot* alapján én is elfogadtam. De a második kérdésre, a párhuzamok második felére, nem tud igennel választ adni.

mert, »végre is az összes francziáknak nincs egy és ugyanazon agyvelejük, s ezért nincs egy és ugyanazon öntudatuk sem«. ¹⁵⁴⁾ Mi történik tehát a társadalomnak öntudatával? A társadalomnak öntudata *Fouillée* szerint akként képzelendő, hogy a társadalomnak az organisáló ereje voltaképpen maga a társadalmi eszme (idée sociale), a mely épp úgy kifejleszti a szervezetet, »mint az a virág, melyet saját kifejlődésének gondolata virágoztatna ki« (különös virág lehet!); ¹⁵⁵⁾ ez az eszme azonban a világos és egységes »én«-tudatig nem juthat el azért, mert az így összetartott részeknek, vagyis az egyéneknek, határozott öntudatuk van. Vagy megfordítva, az ember abban különbözik a társadalomtól, hogy »az emberi agyvelő egyes sejtjeinek valószínűleg nincs külön-külön teljes és világos én-tudatuk«, holott a társadalomban a részek, az egyének teljes »én«-ek.

Ha az olvasó nem sajnálta figyelmét fejtegetéseimtől, akkor egyszeriben megtalálja a kulcsot *Fouillée* bírálatához. Mindenekelőtt könnyű meglátni azt, hogy óvásaink ellenére egészen összezavar és egymásba ölt két külön kategóriát: az öntudatot (sőt »a társadalmi eszmét«) és az agyvelőt; a fogalmak váltakoznak nála s ezért párhuzamában nem érhet czélt. De ezen kívül kettőben tér el felfogásunktól s némi meglepéssel mondhatjuk, hogy mindkét eltéréssel távolabbra jut a társadalmi öntudattól, a melyet pedig érez s meg akar találni. Egyik eltérése az, hogy egy társadalmi eszmét vesz fel, mely a társadalmat voltaképpen organismussá teszi. Azt hiszem, hogy ez semmi más, mint egy metaphysikai fogalomnak (még pedig a régi »élet-erők« fajtájából való fogalomnak) a beültetése, beletévedése a szervezetek természeti világába, melynek itt semmi keresni valója nincs. Az organismusoknak meg kell maradniok természettudományi alapjukon, másként kisiklik a talaj a lábuk alól. A másik eltérés abban áll, hogy *Fouillée* az egyéni öntudatnak a felbontását, a mint láttuk, megkezdi ugyan, de nem folytatja addig, míg elemibb tényékiig jut, oly elemibb tényékiig, a melyeknél a társadalmi öntudat tényezőivel összetalálkozik.

Fouillée elment annyira, hogy az egyéni öntudatnak kollektív tulajdonságait kiemelte, de itt meg is állt, s azért

nem tudja sehogy megtalálni a kapcsolatot a társadalommal. Mi ugyanezt az analysisist igyekvünk továbbvinni, addig, míg megállapíthattuk, hogy az egyéni öntudat oly folyamatokból áll, a melyek mindig összetettek s a melyeket tudatossá éppen az tesz, hogy bizonyos meghatározott viszonyokat alkotnak. Miután pedig a társadalomban azt tapasztaljuk, hogy oly pszichikai jelenségek képezik lényegét, a melyek kizárólag több tudatos centrumnak (egyénnek) egymáshoz való viszonyából állhatnak elő, s melyeknek lényegét éppen ez a viszony adja: ennél fogva az egyéni öntudattal való ily hasonlóság mellett semmiképpen sem tagadhatjuk el azt, hogy ezek a viszonyok s a rájuk támaszkodó folyamatok éppen oly igazi tartalmát adják a társadalom öntudatának, mint a hogy az egyéni öntudatban is csak ily, de kisebb rendű s szűkebb komponensekre szorított viszonyok találhatók.

A másik író, a kivel összefoglalásomat befejezem, *Worms* René. Munkája széles látkörű s következetes védelme a szerves elméletnek melyet a társadalmi felbomlás vizsgálatával érdekesen meg bővít, annyira, hogy a magyar irodalomban *Tegze* Gyula e könyvben látja az organikus tannak bevégzett, teljesen kidolgozott rendszerét.¹⁵⁷⁾

Worms valóban teljesen vallja a társadalomnak szerves felfogását s egészen egy nézeten vagyunk abban is véle, hogy »ez az elmélet, bár különböző oldalokról hevesen támadják is, a jelenlegi sociologusok között túlsúlyra emelkedőben van.«¹⁵⁸⁾ Ez alapon egyenest neki is vág az öntudat kérdésének s megállapítván, hogy mily nagy fontossága van az egy társadalomhoz tartozó egyének testi és lelki hasonlóságának (a mi már az egy pszichikai központhoz való tartozást is jelzi), az egyéni és társadalmi öntudat párhuzamára teszi rá kezét. Az egyéni öntudatot azért helyezik szembe elleneseink a társadalmi jelenségekkel, mert az egyént-alkotó részeket, a sejteket, öntudat s szabadság nélkül valóknak tartják, holott az egyének öntudatosak és szabadok s mint ilyenek alkotják a társadalmat. Szerzőnk felelete erre az, hogy az egyén alkatelemeinek is van bizonyos öntudatossága (miként a kezdetleges állatoknak), s viszont magasabb szempontból nézve az egyéni cselekedetek is törvényszerűek.¹⁵⁹⁾ Ennyiben tehát nincsen lényegbeli különbség az

egyének és társadalmak közt; de nincs eltérés *Worms* felfogása s a miénk között sem.

Miután ekként megállapodtunk abban, hogy a koncentrált öntudatosságnak kisebb vagy nagyobb foka, sőt hullámozása nem ronthatja meg a kétféle öntudat analógiáját, mivel ugyanez a tünet az egyénben is, társadalomban is megtalálható, magát az »én« kérdését akarja megnézni *Worms*, a mint mi is tettük. Azt találja csakugyan, hogy »valóban az öntudat, az én, a személyiség épp úgy tulajdonságai a társadalomnak, mint az egyének«. ¹⁶⁰⁾ Részletesen ki is fejti azt is, hogy a jelenségekben leverődött következmények mind erre a meggyőződésre vezetnek. Természetes, hogy ezt a tételt is aláírjuk az eddigiek után. A kérdés most tehát az marad, hogy miként köti össze szerzőnk ezt a két személyiséget, az egyénét és a társadalomét.

Worms megfejtése úgy szól, hogy midőn az egymással Sympathikus kapcsolatban lévő egyének tényleg egymáshoz vannak kötve a rokonság, nevelés, fizikai s lelki hasonlóság, egységes kormányzás és szokások által, akkor ezen hasonlóságukat s összetartozandóságukat észreveszik egymásban s az tudatukban foglal helyet. Az egyazon társadalomhoz tartozók tehát öntudatuknak ezen részében közösek. Ez a közösség épp oly valóságos, mint az egyéni öntudatnak egyéb része, s a mint ez az utóbbi is összetett, úgy e közösség összetétele megint a társadalmi öntudatot adja, a mit *Worms* így köt egybe: »ha az egyén a társadalmat elgondolja, nem ő teremti azt, hanem igazabban a társadalom gondolja saját magát az egyénben«. ¹⁶¹⁾

Ezen némi metaphysikai hajlandóságú kijelentés mellett *Worms* egész nézetkörére, a mi álláspontunkról, úgy válaszolhatunk, hogy minden esetre el kell fogadnunk a társadalom által létrehozott s reá vonatkozó képzeteknek és érzéseknek realitását. Sem abban nem kételkedtünk, hogy ezek a képzetek és folyamatok épp oly valósággal léteznek, mint teszem föl a vörös színről való fogalmaink (a melyek mögött pedig szintén másnemű mozgásfolyamatok rejtőznek), sem abban nem kételkedtünk, hogy oly jelenségekről van itt szó, melyeket ha nem mint összetartozó, több centrumú viszonyokat fogunk föl, akkor semmiképpen meg nem foghatók. Eddig egy úton hala-

dunk *Wormsszal*, sőt egyik vagyunk abban is, hogy miután úgy az egyéni, mint a társadalmi jelenségeknél azt látjuk, hogy mindkét személyiség bennük látja magát megvalósulni: ennél fogva az illető öntudat integráns részeiül kell e tudatos jelenségeket számítanunk. Csakhogy azt hiszem, hogy *Worms* elméletében még hiányzik valami. Hiányzik az, hogy mindkét részről megállapítsa a tudatos jelenségeknek viszony természetét, mert csak úgy lehet teljessé a két Öntudat párhuzama.

A hiányt maga *Worms* is érzi akkor, mikor elmondja, hogy az emberi öntudatnak három külön felfogása van meg a spiritualisták, a materialisták és a »kritizálok« munkáiban s ez utóbbiakhoz ő is hajlik.¹⁶²⁾ De itt ő nem kívánja folytatni azt a mesgyét, mely addig a pontig viszen, a hol a jelenségekben éppen azt az elemi tényt láthattuk meg, mely összehasonlításuknak alapját adja. Ezért azt hiszem, hogy mikor egyenest erre a pontra szegeztük tekintetünket, akkor nem cselekedtünk helytelenül azok szemében, kik a szerves elméletnek utolsó »különbségét« s ezzel utolsó akadályát akarták leküzdeni.

NEGYEDIK FEJEZET.

A társadalmi öntudat törvényszerűsége.

Azt láttuk, hogy a sociologusok főcsoportja a társadalom törvényeinek kutatásánál abból indul ki, hogy a társadalom élő szervezet s az organismusok törvényszerűsége alá tartozik. Azt is láttuk, hogy ennek az elméletnek sarktétele mindaddig hiányzik, míg az egyéni és társadalmi öntudatnak párhuzama megállapítva nincs s mi éppen ennek a párhuzamnak a felállításával foglalkozánk, egymáshoz kapcsolva *Spencernek* sociologiai alaptanát *Wundt* lélektani álláspontjával. Azt mondhatjuk tehát, hogy az organikus elmélet, a melyet szándékosan emeltünk ki éppen kezdő formájában, teljes központot kapott a társadalmi öntudat beiktatásával s így a sociologia (természetesen mindig csak a szerves nézet szerint, a melyre helyezkedtünk, mikor elfogadtuk *Spencer* alapját) megépítette azt a hypothesis-t, melynek segélyével az összes társadalmi jelenségeket természeti (szerves) törvények szerint vizsgálhatja.

Ha azonban ez így van, akkor ezen az alapon képesítve kell lennünk arra, hogy a társadalmi öntudatot — és általa a társadalmat — be tudjuk illeszteni a többi szervezetek közé s megtudjuk mutatni azt, hogy megnyílt-e így az alkalom arra, hogy a törvényszerűségek felismertessenek? A felelet, melyet erre a kérdésre igyekszünk adni, nemcsak e fejezetnek tartalmát fogja kitölteni, de egyben próbája is lesz kifejtett álláspontunknak.

A társadalmi öntudat, elméletünk szerint, sem egy különálló központi sensoriumban, sem a társadalmat képező egyének

agyvelejének összeségében, sem a távíró- és vasúti hálózat képére formált u. n. »társadalmi idegzetben« nem található meg;¹⁶³) de éppen ily kevésbé kereshető a subjectív érzelmek és hangulatok társas jelentkezésében, mert erről a részről objectív eredmények természetesen nem is kaphatók. E helyett azt állítjuk, hogy a társadalmi öntudat nem egyéb mint azon viszonyoknak az összesége, a melyek egyazon társadalomban lévő egyének közt, együttélésük következtében, kifejlődtek s melyek több vagy kevesebb határozottsággal s kisebb-nagyobb állandósággal a társadalomra vannak vonatkoztatva. A társadalmi öntudatnak ilyképpen való felfogása megegyezik az egyéni öntudatnak a mai physiologiai lélektan kutatásai alapján megállapítható tanával, a mely azt tartja, hogy (objective tekintve) az öntudat tartalma sem »anyag«, sem objectum, sem állandó functio, hanem egyazon szervezetben jelentkező psychikai viszonyok, melyek hol tartósabban, hol rövidebb ideig, hol határozottan, hol elmosódottan egybekapcsoltnak mutatkoznak. Mindkét rendű (egyéni és társadalmi) öntudatnál tehát az öntudat egész megalakulása — a legutolsó összefűzést is beleértve — különböző fokozatú s intermittens viszonyok összekapcsolódását jelenti. A lényeg tehát ugyanaz s nincs különbség abban sem, hogy egyénnél is, társadalomnál is sokféle a tudat fokozata, nagy a változandósága s jelentkezése mindig bizonyos mértékben szakadozott, a mi már viszony-természetökből folyik.

Mi a különbség mégis kettőjük között? JELőször fokozatbeli a különbségük, mert a társadalmi öntudat nagyobb méretei folytán szakadozottabb mint az egyén »én«-je, s mert a társadalomban a világos, koncentrált öntudati állapot kisebb mérvben, ritkábban s kevesebb állandósággal szokott jelentkezni mint az emberben. Másodszor különbség van a két öntudathoz tartozó viszonyok subjectív. megjelenésében; ez a különbség pedig abból áll, hogy mind a két öntudatnak a tartalmát megfigyelhető psychikai viszonyok képezik ugyan, csak hogy az embernél (egyénnél), ezeknek az objectív viszonyoknak a subjectív összefűzését mi saját egyéniségünkre nézve végbe tudjuk vinni; — a társadalom öntudata azonban csak objective jelenik meg előttünk s subjective csak azon töredékében,

mely egyéniségünknek socialis oldalát képezi. Harmadik, tehát lényegbeli, különbség a két öntudat között nincsen.

Ha — inkább a szavak a kifejezések folytán — az a kétely támadt e sorok után az olvasóban, hogy a speculativ lélektannak, vagy éppen a metaphysikának légváraiba akarunk most felemelkedni: úgy e kételyét mindjárt eloszlatom. Ellenkezőleg, úgy látom, hogy erről a helyről egyenest belejutunk a társadalomba s meg fog világosodni előttünk az, hogy azért kellett idáig törtetnünk, mert csakis innét érthetjük meg azt a belső összefüggést, mely a társadalom lényegét alkotja. A társadalmi öntudatnak ez a párhuzama nemcsak befejezi a szerves elméletet, hanem azt el is indítja kutatásaira.

Mert nézzük csak, hogyan illeszkednek be ezen az alapon a társadalmi jelenségek a többi tünemények közé. Megfelel-e vájjon álláspontunk s elébbeni fejtegetésünk a valóságnak? megmarkolja-e igazán a társadalmat?

Azzal kezdtük dolgozatunkat, mindjárt I. fejezetében, hogy megakadt szemünk a társas jelenségeknek kiemelkedésén. Bármelyik társadalmi jelenséget vesszük is, azt az jellemzi, hogy csak *több* tényeknek (egyének, testületnek) egymással való érintkezéséből keletkezhetik. Az által, hogy többen összekerülnek, egymásrahatásukkal megváltoztatják egymást s ez a megváltozott állapot a társadalmi állapot. ^{163/a}) A mit így formuláztunk, egyszerű truismus, mely csak azt akarja itt bizonyítani, hogy tényleg helyes az az analógia, mely *viszony-nak* tartja úgy az egyéni, mint a társadalmi öntudatnak tartalmát. A sociologia tárgyát semmi más nem képezi, mint ezek a viszonyok, a melyeknek hatása az egyéni öntudatban s ennek útján intézményekben csapódik le. A következő kérdés tehát az, hogy miként értjük meg a társas viszonyoknak ezt a lecsapódását s ezzel a társadalmi öntudatnak konkrét megjelenését. A mi felfogásunk csakugyan kifejezi-e az életnek valóságát? S nincsen-e ellentmondás abban, hogy mi a társas jelenségeket az emberi tünemények között pillantottuk meg s mégis egy külön társadalmat szerkesztünk meg belőlük?

Nem szükséges azt bizonyítanom, hogy mihelyst több ember érintkezésbe jő egymással, s különösen ha tartósabbá lesz összekapcsoltságuk, akkor maga ez a viszony olyan átala-

kulást idéz elé bennük, mely egyiküké sem külön-külön, hanem mindnyájuké, *csakis mindnyájuké*, s mint ilyen egy novum. Ugyanaz a tünet az, a melyet a physiologiai lélektanban ott láttunk, a hol kitűnt, hogy pl. valamely összérzés mindig más mint komponensei,¹⁶⁴⁾ s a hol (teszem fel *Ribotnak* a szétbomlásra vonatkozó tanulmányai szerint) megállapítható, hogy mindazok az ideg- stb. faktorok, melyek az egyéni öntudatnál szerepelnek, együtt lehetnek, s még sincsen öntudati állapot, ha e tényezők között a megkívánt viszony nem állott be.¹⁶⁵⁾ Az analógia tehát helyes. De mi nemcsak erre voltunk kíváncsiak, hanem tovább akarunk vizsgálni.

Akár azt nézhetem (a miben én a vér szerinti összefüggésben túllépő társadalom első megjelenését látom), hogy az ausztráliai vadak korroborikra jönnek össze ritka időközökben s ott a tam-tam mellett először kezdik érezni azt, hogy jól esik egymás mellett ülniök, a nélkül hogy lebunkózzák egymást s a hol egyazon rythmus rezgésétől nem zárhatják be füleiket.¹⁶⁶⁾ Akár azt a pillanatot leshetem meg, mikor az angol alsóház speakere elfoglalja góthikus trónját s a személyéhez fűzött tradíciókkal egyszerre elhallgattatja az összecsapó szenvedélyeket. De éppen úgy nézhetjük azt is, hogy mily »szokás« az utcának egyik oldalán menni ki a városligetbe egy vasárnap délután, vagy hogy nem engedhető meg az országgyűlés feloszlataása addig, míg a költségvetés megszavazva nincs. Mindegyik esetben: úgy a társadalomnak legalsóbb, mint legmagasabb (nemzeti) fokán, úgy a rövidlétű, mint a hosszú intézményekké keményedett egymásutáni és egymásmelletti viszonyokban, — mondom, mindig és mindenütt azt jelenti a társadalom, hogy a viszonyoknak egy szövedéke jelenik meg s az ráborul az egyénekre. Ebből most már azt láthatjuk, hogy csak egyféle viszony és ennek megfelelően csak egyféle törvényszerűség létezik, de ugyanaz a viszony, az egyének közt fennálló (egymásutáni és egymásmelletti) pszichikai viszonyzatoknak ugyanazon szövedéke két szempontból nézhető s két külön oldala van. Az egyik oldalról ugyanezen viszonyok összesége a társadalmi öntudatot alkotja a maga egészében, másik feiőlről pedig részenként megjelenik ugyanazon állag az egyéni öntudatokban s azok kölcsönös határoltságában. Gondoljon

olvasóm *Spinoza* substantiájára, mely («mint a két számlapú óra») egyik oldalról Subjekt, a másik oldalról Objekt: ilyenek az összes társadalmi tünemények is; le vannak verődve az egyének öntudatában és cselekvőségében, de össze vannak foglalva a társadalom törvényében is. A kettő egy.

Nemcsak arról van ebben szó, — a mit könnyen észrevett az olvasó, — hogy mikor a társadalmat *ilyen módon* illeszttem be a többi szervezetek közé, akkor voltaképpen összekötöm azt a két sociologiai törekvést, melyekről fentebb (a II. fejezetben) azt láttuk, hogy egyikök kívülről, a második belülről, az egyéni lélektanból akarja a sociologiai törvényeket levezetni. Itt a két törekvés a legkényesebb ponton, a társadalmi öntudat megfejtésében egyesül, ezzel is mutatván, hogy csakugyan a sarktétnél vagyunk. De ezen kívül, sőt éppen ez által, egészen világossá lesz előttünk az is, hogy az illetén felfogás mellett a szerves elmélet elveszti a metafizikai ködét is, elvetheti a társadalmi szervesség »kézzelfogható« hasonlatait is, mert hiszen így (*s csakis így!*) megmaradhatunk ama tiszta hypothesis¹⁶⁷⁾ alapján, melynek törvényszerűségeit tényleg ki bírjuk kutatni.

Mert ha tényleg minden társas jelenség *egy* törvényszerű viszony, mely hét oldalról különbözőképpen látható: akkor könnyen megérthetjük, hogy az egyéniségből kiinduló sociologia s ennek legvégső hajtása, *Baldvin*, miért találta kutatásai végén azt, hogy ha például ő a gyermek nevelését szálaira szedi s így rétegenként felbontja azt a halmazatot, mely a növekvő gondolkodást és érzelmekeket alkotja, akkor az *egyéni* tartalom minden egyes szálában társadalmi viszonyt is kell találnia s végső eredményül azt kapja, hogy az egyénben az »alter« és az »ego« egyazon lecsapódott nézetkörnek két pólusa.¹⁶⁸⁾ De éppen így megértjük azt is, hogy ha a külső, physikai erőkből akarjuk megállapítani a társadalmi törvényeket, akkor is ugyanehhez a társadalmi viszony-szövedékhez jutunk el, csak hogy a másik oldalról. Mert, a mikor a »külső« sociologia eredménye gyanánt elfogadom (és magam is vallom) *Giddingsnek* azt a felfogását, hogy a kezdetleges társadalmak keletkezése nem a vérségen alapszik (mint Summer *Maine* patriarchális elmélete tanította), hanem a különböző völgyek-

ben geographiai és egyéb külső kényszer alatt összeverődött különféle elemek kényszerű összetörődéséből áll elő;¹⁶⁹⁾ s a mikor *Spencer* »datá«-it nyomon követve azt látom, hogy a foglalkozási nemek megválasztásától kezdve a stylus czirádai-nak kialakulásáig¹⁷⁰⁾ minden egyes társadalmi jelenség külső erők lenyomata gyanánt jelentkezik: akkor — ismétlem — a társadalmi tünemények egész mezején, a dinamikaiak és statikaiak során egyformán, egy külső törvényszerűséget bírunk megállapítani. Az a belső törvényszerűség azonban, mely az egyéni öntudatból indul ki, s az a külső törvényszerűség, mely geographiai, etimológiai stb. erőket használ fel, végeredményében mind a kettő ugyanazokat a *társadalmi* viszonyokat s ezeknek törvényeit magyarázza. Éppen azért juthattunk mi is (sarktételünk felállítása előtt), úgy a physikai, mint a lélektani sociologusok segélyével előzetes eredményekhez, mert tényleg a társadalmi jelenségek épp oly teljesen tekinthetők az egyik oldalról a physikai erők törvényszerű leverődéseinek, mint a másik oldalról rendszeres lélektani fejleményeknek. Most már tudjuk, hogy oly viszonyok alkotják a társadalomnak lényegét, melyeket a mint két oldalról (az egyén és társadalom nézőpontjából lehet nézni), azonképpen törvényeiket is két külön hangnemben (a physikai és lélektani kulcs szerint) lehet lekottázni.

A társadalom szervezetét tehát egyszerűen belé tudjuk így illeszteni a többi organismusok közé, a nélkül hogy akár az embereknek oly sok fejű (testi) összeolvadására gondolnánk, mint *Espinás* teszi, akár hogy egy erőltetett új metaphysikai kategóriát vegyünk fel, mint azok a skolastikusok, kiket Tegze a sociologusokkal akar (szerintem helytelenül) összefűzni.¹⁷¹⁾ S hogy mennyire tényleg a társadalomnak bel-sejébe, középpontjába jutottunk a társadalmi öntudatnak illetén felfogása által, hogy csakugyan arra a pontra érke-zünk, a hol azért találhatjuk meg a törvényeket, mert az ellentétes pólusokról indult nézetkörök összeérnek: erre nézve, mondom, elég ha arra gondolunk, hogy a legbensőbb társadalmi jelenségnek, az erkölcsi clispositionak törvényszerűsége is itten fut össze: mert a mint maguk az u. n. »lelkiismereti szabályok« nem egyebek mint külső tényezők hatalma

által az egyénbe lerakott (s nemzedékeken leszármaztatott) benyomások, akként, megfordítva a moralstatisztikát csak úgy értjük meg, ha az egyéni akarat törvényeiből, determinációjából indulunk ki.

Maga Wundt¹⁷²⁾ éppen erre a pontra állítja rá azt, hogy az ember-egyének közösségének szabad cselekedetei is törvényszerűek. Mi pedig e legbensőbb tanulság alapján nem térhetünk ki azon világosság elől, hogy akár a legkülsőbb, akár a legrejtettebb társas tüneményeket vizsgáljuk is, mindnyájuknak ugyanegy való magyarázata van. Magyarázatuk pedig az, hogy az egyéneket összefűző viszonyoknak oly szövődékét látjuk a társadalomban, a mely határozott törvényszerűséget mutat akkor is, ha az egyénekből megvalósult töredékekben kutatjuk fel azt (s ez lesz a tömeg-lélektani, Massen- und Völkerspsychologie, törvényszerűség), s akkor is, ha *ugyanazeket a jelenségeket* azon külső törvényszerűségeikben vizsgáljuk, melyek együttvéve a geológiai, földrajzi, fizikai, demológiai és ethnológiai erőknek a társadalomban egyesült működését mutatják ki. Mindkettőnél a társadalmi szervezetnek s különösen a társadalmi öntudatnak ugyanazon megnyilvánulásait kapjuk meg más-más oldalról. Tehát ebben is eleget teszünk abbéli álláspontunknak, hogy a szerves elméletet oly hypothesis gyanánt kell kezelnünk, melynek törvényszerű nyilvánulásai kutatanclók föl.

Most már ennek a fejtegetésnek következményeit is bátran le kell vonnunk. Két, messzire nyúló hatása mutatkozik állásfoglalásunknak. Az egyik a *társadalmi öntudat szerkezetére*, a másik a *társadalmi Organismus egészére vonatkozik*.

Lássuk mind a kettőt.

A III. fejezetben azért foglalkoztunk annyit az egyéni öntudat analysisével, hogy az analógiát bevégezhesük. Ezért ügyeltük meg különösen azt, hogy magában az emberben is mily különböző fokozatai vannak az öntudati állapotoknak s utaltunk a még kevesebbé concentrált, coloniális és homályos öntudataira az alsóbbfokú lényeknek. Ezeket a fokozatokat le nem tagadhatjuk, hisz éppen ők alkotják meg a különbséget a kezdetleges szervezetek s a fejlettebb személyiségek között és éppen e fokozatok által jelentkezik a társadalmi öntudat is

a konkrét valóságban. Mi mutatja az öntudatnak kisebb vagy nagyobb fokozatát? Az egy szervezetben jelentkező pszichikai viszonyoknak mentül teljesebb concentratioja.¹⁷³⁾ Legkisebb ez a concentratio azoknál a szervezeteknél, melyeknek részei csak ideiglenesen függenek össze, s melyeknél éppen azért személyiségről nem is beszélhetünk, s legnagyobb az emberi megfigyelésben s ehhez kapcsolt akaratban, a mely tényleg a már többszörösen összekapcsolt pszichikai viszonyoknak (vagy azok csoportjainak) végső, világos összpontosítását jelenti. Az a skála, melyet így felállíthatunk, pontosan megfelel akár a saját szervezetünkben (a hol a kevésbé egyesített ganglionok működéséről mitseni tud az agy), akár az organismusok sorozatában látható öntudatosság különböző mértékének.

De éppen oly pontosan megfelel a társadalmi öntudat fokozatainak is. Sőt itt annyival nagyobb szerepet játszik a concentratiónak különböző mértéke, mert a társadalmi öntudat csupán az összpontosítás e különböző fokainak egymáshoz való hasonlításából, szembetevéséből ismerhető meg.¹⁷⁴⁾ Csak így érhetjük el, hogy a hypothesisünk alapján felállított alapténynek a következményei szembe tűnjenek.

Az egyéni organismusból vezetett párhuzam alapján azt az álláspontot foglaltuk el, hogy a társadalmi öntudat annál teljesebb s annál nagyobbfokú, mennél nagyobb az egyének közti pszichikai viszonyoknak a concentratioja ugyanazon társadalmon belül. A »*nagyobb*« szó itt a viszonyok mennél tömegesebb számára s térben és időben való folytonosságára (continuitására) vonatkozik. így nézve át vizsgálódásunk terét, azt látjuk, hogy a társadalomban a működéseknek egész befoghatatlan sorozata zajlik le (mint a gazdasági cserék nagy része), a melyek nélkül a társadalom fenn nem állhatna, s a melyek mégis csak ritkán vagy csak általános háttérter képezve játszanak bele a társadalmi öntudat concentratiójába. (Ugyanezt találtuk az egyéni öntudatnál.)¹⁷⁵⁾ Látjuk azt is, hogy a társadalmi viszonyoknak egyetemét (közvetve vagy közvetlenül) egybefogó hatalmas és tiszta concentratio vagy csak pillanatokra gyűlad ki (mint a forradalmi fellobbanásokban s akkor átizzik tüze az összes elemeken), vagy pedig ez a concentratio, mely a társadalomnak személyiségét jelenti, csak

annyiban van állandósulva, a mennyiben a társadalomnak legalább irányító elemei socialis viszonyaikban egyöntetűsége jutottak. És míg a társadalmi öntudatlanságnak elébb jelzett és a teljes társadalmi öntudatnak most előadott két véglete között meg van *ugyanazon* skála, melyet az egyéni öntudat mutatott a maga körében, addig ugyanezek a fokozatok mutatják a különböző társadalmak fokozatait is. Nem is szükséges ehhez az összehasonlításhoz most már az, hogy a sociologusok kedvencz szerszámát elévegyük s végig rohanjunk (annyi különféle útmutatás szerint!) az összeverődő »akephal« laza hordáktól kezdve a megszervezett nagy nemzeti társadalmakig.¹⁷⁶⁾ Mert sokkal biztosabb és kevésbé megtámadható eredményeket fogunk elérni akkor, ha a társadalmat-alkotó viszonyoknak bármelyik (most is létező) részét külön vesszük, (például akár a vallásit, akár a politikait), s akkor mindegyiknél a concentratio különböző fokában az öntudatnak is ugyanolyan fokait fogjuk megtalálni. Legegyszerűbb példa erre az, hogy míg fejlett politikai öntudattal élő országban a vidék minden egyes része ugyanazon (egymással harczoló) meggyőződések által van áthatva (térbeli concentratio) s a vélemények egyéni megváltoztatása egyszerűen kivégzi az illető politikust (időbeli concentratio): addig a fejletlenebb öntudat azt jelenti, hogy különböző helyeken különböző »eltérő« körök tartanak egymással érdekközösséget; az időbeli összefüggés pedig annyira hiányzik, hogy a társadalom »nem emlékszik« semmire s a viszonyok úgy kergetik egymást össze-vissza, mint a hogy elalváskor a concentratit egyéni öntudat nem találja meg már az összefüggést képzetek között.

Álláspontunknak mindezen következményei a társadalmi öntudatra vonatkoztak. S erről az oldalról arra az eredményre jutottunk, a melyet *Concha* azzal a két tételével fejezett ki, hogy »a személyiségnek fokozatai vannak«,¹⁷⁷⁾ s hogy »a köz kiemelkedve alkotó elemeinek, az egyéneknek uralkodó hatása alól, oly tudat keletkezik, melynek alanya nem az egyén, hanem maga a köz, mely nem az egyének öntudati állapotainak külső sommája, keletkezik oly akarat, mely az egyéni akartól különböző s a köz külön életének irányzásából — áll«. ¹⁷⁸⁾

Az következniék most már, hogy elméletünknek azon további következményét is levonjuk, melyek a társadalmi

synthesis s az egyéni analysis fentpróbált összekapcsolásából a *társadalmi organismus egészére* vonatkoznak. Mielőtt azonban erre térnénk, egy irányban concretebb testet kell adnunk felfogásunknak. Egy kételyt kell eloszlatnunk, mely felmerülhet olvasóm előtt, s a mely éppen arra vonatkozik, a mit a fejezet bevezetésében említék, hogy tudniillik az általunk felvett hypothesis alapján álló tény teljesen jelentkezik-e a valóságban.

Két szerzőt fogok az olvasó elé vezetni, kik különbözőképpen fognak válaszolni a kétkedők kérdésére. A két válasz nem lesz egybehangzó, s mégis, mint a zenei skála zöngéi, egy alaphangot fog kiadni akkordjuk. Ez az alaphang pedig arról szól, hogy a társadalmi öntudat tényleg az egyének közti, különböző fokban concentrált, pszichikai viszonyokban van s nem másban. Két tanúm *Novicow* és *Ratzenhoffer* lesz.

Azt állítottam elébb, hogy a társadalmi öntudat éppen különböző fokozatai által lesz láthatóvá, s e fokozatoknak összeérése és elválása az, a mi világosan megmutatja, hogy a társadalomnak igazi belső életét csakugyan a mi sarktételünk alapján ismerhetjük meg. Most már ugyancsak azzal a kérdéssel foglalkoztak *Novicow* is *Ratzenhoffer* is, hogy miként magyarázzák meg azt a tüneményt, hogy egyazon társadalomnak különböző részei oly különböző mértékben vannak áthatva az illető társadalom céljai, törekvései által. Mindegyikök eltérő úton eltérő eredményhez jut, melyek azonban két oldalról éppen kidomborítják felfogásunk realitását.¹⁷⁹⁾

*Novicow*¹⁸⁰⁾ a »*sensorium sociale*«-t keresi s úgy látja, hogy ezt, tehát a társadalmi öntudatnak a szervét, a személyekben találjuk meg. De milyen személyekben? Nem a társadalomhoz tartozó minden egyénben, hanem »azokban a személyekben, a kik az illető egész társas csoportnak képzetével rendelkeznek s a kiknek a társas csoportra irányított akaratnyilvánulásai vannak«. *Novicotv* hozzá is lát ahhoz, hogy faj szerint kiválogassa azokat, a kiket így jellemzett; azt mondja, hogy a társadalom öntudatának egy külön szerve támad (még pedig azokból, kiknek nem kell egész nap kenyeret keresniök), s ez az *élite*, tehát a kiválasztottak osztálya.¹⁸¹⁾ Nemcsak az a kifogásom van ez ellen, hogy szerzőnknek

minden mentegetődzése mellett is, erősen aristokratikus színe-zete van nézetének (kivált az angol viszonyokra való hivatkozásában), hanem alaptévedését abban találom, hogy ő személyekben keresi a társadalmi sensoriumot, még pedig azért, mert szerinte csak az általa kijelölt »élite« tudja megismerni (utazás, olvasás útján stb.) az országot s ezen megismerés alapján különböző (helyi vagy országos, cselekvő vagy szenvedő) társadalmi akaratok, törekvések támadhatnak bennök. Azt hiszem, hogy egy egyszerű, a társadalomra vetett tekintet meggyőzhet minket arról, hogy mindez nem így van, hanem úgy a miként álláspontunk magyarázza.

Mert magukban a személyekben nem kereshetjük a társadalomnak öntudatát akkor, a mikor az összes társadalmi tünetények, mint főntebb is hallottuk, azon alapulnak, hogy az együttlét, a társiasság s annak különböző módjai megváltoztatják a személyeket, új gondolatáramlatokat és cselekvéseket kényszerítenek rajok, egész addig a forrpontig, a míg a különállva higgadt elemek forradalmi vagy éppen bűnügyi akaratot¹⁸²⁾ hoznak létre összeségükben. (A mely esetben szerintem az illető társadalmi csoportra nézve beállott a legnagyobb fokú, az egyéneket főlemesztő concentratio.) De téves az egész elite-elmélet azért, mert tudatos társadalmi képzeteket keres a »sensorium sociale«-ben, holott ily teljes ismerete valamely országnak először is sehol sincs meg, másodsor pedig teljesen elfelejti azt, hogy a társadalmi összetartozás legnagyobb részt tényleg öntudatlanul áll fen. (A mi teljesen megfelel az egyéni öntudatból vett párhuzamunknak.) Végül pedig az, hogy bár a személyek ugyanazok maradnak, mégis különböző időkben épp úgy hullámszik fel s alá a társadalmi öntudat tartalma és kiterjedése, mint az egyében jelentkező folyamatok hullámszanak az »én« küszöbén: ez, mondom, kétségen kívül bizonyítja, hogy nem a személyek, hanem maguk az emberek közé fűződött viszonyok azok, a melyeknek változásai jelzik e társadalmi öntudat változásait. Ezeknek a viszonyoknak vannak helyi (falusi, városi, felekezeti, vérségi és hivatás szerint képződött) körei s vannak általános összekötetései (melyek mindannyian külső nyomások alatt alakul-

nak és változnak), de objective a társadalmi öntudat mindig ezekben a viszonyokban s azok változásaiban nyilvánul meg. Tényleg sarktételünkéből is ez következik.

Ratzenhoferről az előző III. fejezetben¹⁸⁸⁾ annyit meg kellett már jegyeznünk, hogy a társadalomban talált típusai megfelelnek álláspontunk alkalmazásának. Ő abból indul ki, hogy a »társas ösztön« voltaképpen az egyénben lakó azon életenergia, a mely érdekei szerint cselekedve »akarattá« lesz. Most már ennek az egyéni akaratnak (Einzelwille) különböző erőértéke (Kraftwert) lehet s ez visszatükröződik a társadalmi akaratnak (Socialwille) kialakulásában. Nyolcz ilyen főkategóriáját ismeri *Batzenhofer* az egyéni akaratnak, a mely kategóriák az egyének erős vagy beteges egyénisége s fejlettebb vagy tompább érdekei szerint csoportosítvák s tényleg létező, közöttünk járó típusokat képeznek. Ezek a »típusok« pedig semmi egyebek, mint az általunk magyarázott társadalmi öntudatnak a valóságban leverődő fokozatai, töredékei. Ezeknek az »erőértékeknek« egymással szemben való elhelyezkedése s megváltozása jelzi a társadalmi öntudat változásait.

Így tehát erről az oldalról is beválik felfogásunk, mely eleintén elvontnak látszott az olvasó előtt. De *Batzenhofer* tovább halad s azt állítja, hogy az activ vagyis agressiv és a passiv vagyis védekező egyes akaratokból megalakul a társadalomnak akarata (Socialwille der Gemeinschaft), mely egyetlen egyéni akaratnál sem azonos.¹⁸⁴⁾ Nem bizony. Csak-hogy én azt hiszem, hogy a társadalmi akaratnak ez a különbözősége az összes egyéni akaratoktól sokkal inkább feltűnik s ennél fogva az igazsághoz is közelebb jár akkor, ha az egyénekre ránehezülő viszonyokban keresem a társadalom nyilvánulását, mintha *Batzenhofer*mlt azt venném fel magyarázatul, hogy »a vezérlő« egyén akarata (der führende Einzelwille) megformulázza a közösségnek irányító érdekét. Csakis a mi magyarázatunk mellett lehetséges az, hogy az összes társadalmi jelenségeknek meglássuk azt a kettős oldalát, melyek alapján törvényszerűségük megállapítható, s a melyeket főntebb leírtam.

Ezenképpen tehát, a midőn *Novicow* és *Ratzenhofer* segítségével bemutattam sarktételünknek a társadalmi öntudat

szerkezetére vonatkozó következményeit, megint visszajutottunk általános elméletünkhöz. Még pedig éppen jó helyütt. Mert maga ez az állásfoglalás, sőt maga *Ratzenhofer* okoskodása belevitt minket abba, hogy *sarkítételünk következményeit az egész társadalmi organismusra* nézve is egyszerre megláthassuk.

Ha *Ratzenhofer* hosszas és annyira finom vizsgálódásai után abban látja a társadalomnak törvényeit, hogy a társadalmi fejlődés és a szerves életnek processusa nem csak képletesen, de tényleg megegyeznek.¹⁸⁵) akkor ezzel ugyanazt fejezi ki, a mit ez a dolgozat mond, midőn hirdeti, hogy a szerves elmélet betetőzésében, beteljesítésében kell keresnünk a sociologia alapvetését. A mikor pedig *Ratzenhofer* azt találja, hogy ennek az egész szerves fejlődésnek, tehát a társadalmi-
nak is, két nagy »elve«, magyarázata van: egyik a növekvő differenciálódás, másik a genetikus összefüggés, akkor külső képét is megadja a mi tételeinknek.¹⁸⁶)

Mert az, hogy a differenciálódás törvénye uralkodik a társadalmi jelenségeken, nem mond mást mint azt, hogy a társadalom sem maradhat ki az összes szervezetek azon fejlődési szabálya alól, mely szerint egyazon organismusnak részei, a mint nőnek, mind jobban megkülönböződnek egymástól. S mikor mi fentebb megállapítottuk azt, hogy tényleg a társadalmi öntudat magasabb foka attól függ, hogy mennyivel *több és többszerű (időben és térben kiterjedt)* viszonyt tud koncentrálni, akkor, az integrálódásból kiindulva, ugyanazt a differenciálódást láttuk meg a társadalmi öntudat jelenségeiben. Nem csak arról biztosít ez az eredmény minket, hogy tehát az általunk hypothetizált tény a valóságos jelenségeknek egész sorozatába tökéletesen bekapcsolódik. Hanem egészen körülfogva tárgyunkat, azt kell mondanunk, hogy a társadalmi öntudatnak az a magyarázata, melyet itt lefektettünk, s mely az integrálódásnak és az ezzel egyszövéssé elkülönöződésnek megfelel, ez által a többi organikus törvények bemutatására is teljesen alkalmas. Hiszen kell-e magyarázat ahhoz, hogy a társadalmi öntudat viszony-tartalmának s növekvő és sokszűségükben központosuló fokozatainak ilyen felfogása, mint a minőt kifejténk, éppen azt a tükröt adja, a melyben a társadalmi jelenségekről is megláthatjuk, hogy bennök az integráló-

dásnak, differentiólásnak, az evolúciónak¹⁸⁷⁾ törvényei nyilvánulnak. Pedig ezek a törvények azok, melyek minden élő szervezet növekedésének, fejlődésének, működésének, pusztulásának, alkalmazkodásának, egyéniségének, keletkezésének és változásainak okait adják, a mint azt *Spencer* tanítja.¹⁸⁸⁾

A második, a mit *Ratzenhofer* az organikus és társadalmi világban meglát, az genetikus összefüggés. Mit szólnunk erre?

Dolgozatomnak a célja és kerete azt szabta ki elénk, hogy mi a társadalomnak öntudatával foglalkozzunk, tehát az összes társadalmi jelenségeknek ezen belső és szerintem alapvető összefüggésével. Itt kerestem — s azt képzelem, meg is találtam — azt a központot, a honnét a szerves elméletet betetőzhetjük, s a kiélesedett problémát megnyithatjuk. A társadalomnak az egészét azután egy vonással hozzárajzolhatjuk öntadatához s annak különböző fokozataihoz. Mert világos, hogy az egyének közti pszichikai viszonyok adván meg a társadalmi nyilvánulások igazi tartalmát, az egész társadalom nem foglalhat egyebet magában, mint ezen viszonyokat, azoknak hordozóit s e viszonyok leverődéseit (objectiválását).- Ezt az utóbbit, a társadalmi öntudatot képező viszonyoknak a leverődését, állandó objectiválását, a társadalmi intézmények adják; ezekben láthatjuk azt az állandóságot, s azt a homogeneitást, a melyet fentebb a társadalmi személyiség ismerve gyanánt fogadtunk el. A mi pedig a társadalmi viszonyok hordozóit illeti, azon egyéneket és területet kell alattok értenünk, melyek által s melyen a társadalom élete lejátszódik.¹⁸⁹⁾

Azt jelenti ez, hogy felfogásunknak következetes alkalmazása mellett nem azon sejtközi (intercellularis) anyagban kell a társadalomnak megvalósulását látnunk, a mely talajban, emberben műszaki alkotásokban, törvényekben, a társadalmi életet körülveszi — a mint azt *Lilienfeld* tartja. Hanem a társadalom öntudatából kell kiindulnunk s az intézményeket azért s annyiban kell a társadalomba belefoglalnunk, mert és a mennyiben az illető társadalom öntudatának leverődéséi, kifejeződéséi eredményeit képezik. Hogy tényleg mindennapi felfogásunkban csak annyiban tulajdonítunk akár a törvényhozásnak, akár valamely hivatalnak vagy művészeti szer-

vezkedésnek »intézmény« jelleget, a mennyiben az saját képzetünk szerint a társadalmi öntudattal (vagy annak általunk ismert részével) kapcsolatban van: ez maga teljes sociologiai bizonyítéka elméleti álláspontunk helyességének.

De a társadalomnak ilyen módon való összefoglalása, részeinek a társadalmi öntudat köré való csoportosítása, jelent még mást is, többet is. Azt jelenti, hogy azt a czélt, a melyet a fejezet kezdetén kitettünk, csakugyan el is értük. Mert ha most már a társadalmi jelenségeknek a legbenső központjából, az öntudatból ide jutottunk el, a társadalom legkülsőbb jeleihez: intézményeihez, hordozóihoz, akkor befutottuk az emberi jelenségekből kiemelkedő társas életnek (1. I. fejezet) egész körzetét s a kör szélén vagyunk. Még *Lilienfeldet* is megtaláltuk itt, a ki a »sejtközi anyag«-nak keresi törvényeit. Itt vizsgálja a társadalom által »feldolgozott« élő és élettelen tömegeket s választja ki az emberi idegszervezeteket a társadalmi élet alzatául. Es ugyanezen a helyen, azt mondja neki teljes joggal *Barth*,¹⁹⁰) hogy a társadalom törvényeihez akkor találhatta volna meg *Lilienfeld* a kulcsot, ha tovább megy, és az idegrendszerek helyett az akarategységeket keresi fel, mert erre vezet a pszichologiai megfejtésnek hídja.

Ám a hidat maga *Barth* sem készítette el. De innét, a társadalmi élet külső határaitól is látja mélyrevágó hiányát. Ez a hid pedig semmi más, mint az a *sarhtétel*, melyet mi az egyéni és társadalmi öntudat összehasonlításán felállítottunk. A társadalmi élet legbenső központjától kezdve a legkézzelfoghatóbb, legkülsőbb jelenségekig ez a sarktétel tünteti el azt a hiányt, a mely nélkül a szerves elmélet a társadalom törvényszerűségét rendszerbe nem foghatja s a sociológiát meg nem építheti.

Azzal kezdődött dolgozatom, hogy megfigyeltük a természettudományok előnyomulását a társadalmi jelenségek felé. Világnézetünknek leghatalmasabb áramlatait úgy véltük összekötni, hogy elfogadtuk az összes társas tünemények alaphypothesise gyanánt azt a szerves elméletet, melyet *Spencer*

Herbert dolgozott ki. A megoldatlanul maradt legfőbb problémát, a társadalmi öntudatnak a kérdését, pedig (szerény nézetem szerint) megoldottuk azzal, hogy *Spencer* sociologiai felfogása mellé beléállítottuk *Bibot* physiologiai és *Wundt* psycho-physiologiai tanítását. Így érte el a társadalmi öntudat synthesise az egyéni öntudat analysisét, s ezzel a sociologia ilj sarktételeit.¹⁹¹⁾

Természetes, hogy könyvem keretén kívül JELT az *Bj* polémia, mely esetleg *Spencernék* vagy akár *Wundtnak* itt elfogadott adatai és tételei felett folyt vagy folyik. Én éppen azért támaszkodtam kutatásomban már e két nagy névvel jelölt tanokra, mert azokban a polémiákban őket találtam győzedelmesekül. Ez okon itt összefoglalásképpen sem vitatkozom azokkal, kik ellenségek gyanánt állanak azzal az egész világnézettel szemben, mely ezen iskoláknak s — miként I. fejezetemben kifejtem — a sociológiának létet adott. Hanem igenis berekesztem a munkám keretét azzal, hogy problémánknak megfejtése után most ennek az itt lerakott alapnézetnek jelentőségét magában abban a tényben ismerjük meg, hogy csakis ily felfogás viheti biztos és való eredményekre a sociologiai kutatást.

Immáron legendaszerű köd és bonyodalom veszi körül azokat a csatákat, a melyek a sociologia »módszere« körül tobzódtak le. Nemcsak fejezetek, de könyvek teltek meg¹⁹²⁾ annak a »módszer-kérdésnek« ide-oda vonogatásával, s mennél könnyebb lett így megtölteni az oldalokat, annál üresebb, meddőbb, sőt a sociológiát kompromittálóbb lőn ez az úgynevezett »kutatás«. S mikor már ezen a módon *Gumplouicz* az ethnographiát, *Bartli* a történelem philosophiáját, az amerikaiak a szegényügyi vizsgálódásokat, *Ward* pedig egy egész encyclopaediát mind belémódszereztek a sociologia rendszerébe, akkor előállott *Giddings* s az igazságnak egyszerűségével kijelentette, hogy a sociologia, mint concret tudomány, minden módszert használ.¹⁹³⁾

Vegyük most már *Giddings* perdöntő állásfoglalásához a mi elméletünknek tanulságát. Addig törtettünk befelé a sociologia legmélyebb kérdéséhez, a míg a fentiekben csakugyan megállapíthattuk a társadalmi és psycho-physiologiai

jelenségek analógiáját s így sarkételünket. A mint ezzel az összes sociologiai vizsgálódásnak a központját mi így az egyénekre ránehezüli) s őket átalakító *társas viszonyokra* helyeztük rá: akként kívánjuk azt is, hogy minden sociologiai kutatás, s az összes módszerek alkalmazása ezekre a viszonyokra vesse rá magát. Ezeket kell megvíványzni, lemérni s a szerves analógia útján kimutatni törvényeiket.

Első következménye ennek az, hogy mi a sociologiai kutatásnak első célját *ma* a *statikai* jelenségek megfejtésében látjuk. Második folyománya az, hogy a sociologiai kutatás célpontjával nem tűzhetünk ki olyan, a jövőbe nyúló tervezetéseket, a melyeket szerintem csak az intuitív gyakorlati politika vállalhat el.

Írásomnak II. fejezetében éppen a »legdynamikusabb« sociologiai író, Ward F. Lester után állítottam fel a társadalmi erőknek osztályozását.¹⁹⁴⁾ Mindjárt hozzá is tettem, hogy ezeknek az erőknek a felkutatása a feladata a sociológiának; hiszen mindig és mindenütt az lesz a kérdés, hogy a társas viszonyok, összeköttetések mily összetételűek s mely erőnagyságnak felel meg. De nem hunyhatjuk be a szemünket az iránt, hogy a sociologia eddig majdnem kizárólag a társadalmi viszonyok egymásutánjára, a dynamikai kutatásra vetette magát, s az egymásmellett lévő és ma is létező tünetényeket sokszor elvesztette szeme elől. Innét a sociologia statikájának hiányai.

Ezzel szemben, egész eddigi okoskodásunknak csak úgy felelhetünk meg, ha mindenekelőtt a társadalmi viszonyoknak mai kisebb és nagyobb, állandóbb és változóbb köreire irányítjuk a sociologiai kutatást. Egyrészt azért kell így cselekednünk, mert ha ezeket a különböző, egymás *mellett* létező társas viszonyokat össze nem vetjük, akkor (a miként kifejtettem)¹⁹⁵⁾ egyáltalában nem tudunk elérkezni a társadalmi öntudatnak (melyet éppen ezek a *különböző* viszonyok alkotnak) semmiféle fogalmához s így nem lesz sem mértéke, sem kiindulási alapja egész kutatásunknak. Másodsor egészen világos, hogy csak a statikai sociológiának illetén kiterjesztésével hozhatjuk helyre azt az egyensúlybeli hibát, mely egész tudományunkat már-már kibillentette biztonságából s a »követők«

seregét sok ethnographiai kalandra csábította. Harmadsorban tiszta bizonyosságnak tekintem azt, hogy jelenlegi állapotainkról sokkal pontosabb adatokat fogunk kapni, mint a kezdetekről vagy távoleső jelenségekről, s ha a mostani társadalmi szövevénynek látunk neki módszereinkkel, annak rétegeiben, mozgásaiban és leverődéseiben a régóta tartó evolutióknak is tisztábban fellelhetjük maradványait és törvényeit, mintha csupán constructiók alapján akarjuk a fejlődést visszafelé vetíteni.

Második következménye is van álláspontunknak s ez is a sociologiai kutatást érinti. Az olvasó emlékezik arra, hogy mindjárt az utunk elején, *Spencer* Herbert tételeinek elfogadásánál, határozottan ki kellett rekesztenünk minden subjectiv törekvést és jövőbe vetett szándékot, hajlandóságot a sociológiából, mivelhogy emezek zavaró, megbontó hatása élesen szemünkbe ötlött. Most, midőn munkánk végén s utolsó következménye gyanánt ugyanaz a kíváncsi áll elibénk, nemcsak megerősödünk akkori igazainkban, hanem azt is észre kell vennünk, hogy mindez mily pontosan egymásba vág.

Azt láttuk, úgy-e bár, hogy a sociologia központját a társadalmi öntudat törvényszerűsége adja. Innét kell kiindulnia s ide kell visszatérnie minden kutatásnak. A társadalmi öntudatot fokozatosan adó viszonyok, ezeknek leverődései vagy hordozni formálják a sociologus kutatásának tárgyát, mely két szempontból: a külső (tágabb értelemben vett: physikai) és a belső, pszichologiai szempontból nézve, megmérve egyazon eredményekre ér el. Most már, ha mi elfogadnók azt, hogy a sociológiát magunknak s másoknak a jövőre vonatkozó törekvéseibe hívjuk bele bíról s ide irányítanók kutatásainkat, akkor egy csapással ellöknök magunktól mindazon bizonyítékokat, a melyek a sociologiai tünetmények külső törvényeiből nyerhetők, mivel oly társadalom-átalakító törekvéseknek, melyekben mi benne élünk, a külső szempontját teljes lehetetlenség nekünk megkapnunk. De ha ennek a helyzetnek kényszere folytán a kutatott és vitatott társadalmi jelenségeknek csak az egyik (belső) oldala maradna is meg számunkra, még itt is, ezen szűkebb területen is nagy, bajunk lenne irányainkkal és ter-
veinkkel.

Valahányszor a bizonyítékok terére lépnénk, mindig egy csábító örvény nyílna meg sikamló lábunk alatt. Az az örvény, melyre már az előző fejezetben rámutattunk akkor, mikor feljegyeztük, hogy a tiszta koncentrált öntudat, éppen azért, mert ő maga a vizsgálódó alany, mindenütt magát keresi s így világos tudatosságot feltételez akkor is, ott is, a hol az nincsen meg. A sociologiai törvények kutatóját pedig különösen fenyegeti ez a veszély akkor, ha valamely politikai törekvésével áll munkába: mert mindenütt első sorban ennek a törekvésnek a megvalósulását s ezzel célzatosságot fog a legobjectivebb viszonyban is keresni. Már pedig ha az olvasó csak egy kicsike türelemmel forgatta is a mi sark-tételünk kifejtését, éppen analógiánkból meg kellett győződnie arról, hogy a mint az egyéni szervezetben, úgy a társadaloméban is a legtöbb folyamat a tiszta »én«-tudat beljátszása nélkül megy végbe s ez okon a tüneményekbe csak belé lehet vetíteni a tudatosságot és célzatosságot, de őket ily alapon megmagyarázni nem lehet.¹⁹⁶⁾

Ha a sociológiának az a sarktétele, melyet e dolgozatban megpróbálék kifejteni, nem csak a szerves elmélet belefőzésére mutatkozott alkalmasnak, hanem arra is, hogy a sociologiai kutatást helyes irányba tereli s határozott korlátait megvonja: akkor valóban bátran ráléphetünk ennek a sark-tételnek alapjára s megbízhatunk benne, hogy megbírja a sociologia elméletét,

Ezzel az igaz meggyőződéssel teszem le tollamat.

JEGYZETEK.

I. FEJEZET.

A sociologia és sarkatétele.

¹⁾ AV. *Wimdt*: Grundzüge der physiologischen Psychologie. 4-ik kiadás. I. kötet. (1893.) 332. s köv. lapokon.

²⁾ *Wandt*: u. ott. II. kötet. 291. s köv. 1.

³⁾ *Wundt*: u. ott. II. 368., 375. és 370. lapokon.

⁴⁾ *Mosso*: La fatigue intellectuelle et physique. 2-ik kiadás. (1896.) IV. fejezet 48. s köv. lap.

⁵⁾ Anton *Deutsch*: Rückblicke auf die Entwicklung der ungarischen Volkswirtschaft im Jahre 1899. (1900.) 12. lapon.

⁶⁾ Byron AV. *Holt*: Trusts – the rush to industrial monopoly. American Review of Reviews, 1899. – 675-ik lap.

⁷⁾ Sidney and Beatrice *Webb*: Industrial Democracy. (1897.) vol. I. es II.; különösen az I. kötet 2-ik »part«-ja és a II. kötet utolsó része.

⁸⁾ Benjamin *Kidd*: Social Evolution. (1894.) 10. 1.

⁹⁾ Achille *Loria*: Les bases économiques de la constitution sociale. (1893.) 2-ik kiadás.

¹⁰⁾ L. a jelen dolgozatnak II és III. fejezetét.

¹¹⁾ Gr. *Ratzenhoffer*: Die sociologische Erkenntnis. Positive Philosophie des socialen Lebens. (1898.) 7-12. lap. R. ezt a kérdést »Die Methode der sociologischen Forschung« címe alatt tárgyalja, s midőn ahhoz a ponthoz jut, hogy a sociologiai törekvéseknek a kristályozási központját megnevezze, tehát azt, a mit mi sarkételnek hi vünk, »Methode «-nek, »módszer-kérdésnek« nevezi ezt. Munkájából azonban világosan kitűnik, hogy nem külső *módszerben* találja ő a sociológiának a természet-tudományokkal való összeköttetését s így a társadalomtanak tengelyét, hanem két *tételben*, a melyeket a »közös leszármazás folytán előálló genetikus összefüggésnek« és »az individualizáló elkülönböződésnek« nevez.

E két tételre nézve 1. a IV. fejezetét dolgozatomnak. L. továbbá *Navratil* Ákos: *A sociologia és módszere.* (1897.)

¹¹⁾ *Ratzenhoffer:* id. m. 9. 1.

¹²⁾ A sociológiának a költészetből való kimutatására *Guy au* is tett egy meglehetősen felületes kísérletet »L'art au point de vue sociologique«-jában.

¹³⁾ *Ratzenhoffer:* id. m. 10. 1.

¹⁴⁾ H. Ch. *Bastian:* *The brain as an organ of mind.* 4-ik kiadás. (1890.) 5-6. lapokon.

¹⁵⁾ Robert *Mackintosh:* *From Comte to Benjamin Kidd. The appeal to Biology or Evolution for human guidance.* (1890.) 1. lapon.

¹⁶⁾ L. René *Worms:* *Organisme et société.* (1896.) 9. 1.

¹⁷⁾ Herbert *Spencer:* *The principles of Sociology.* (System of synthetic Philosophy.) 3-ik kiadás, vol. I., a Part II. (The Inductions of Sociology.) I. es II. fejezeteinek czíme e két mondat. 435. és 437. 1.

¹⁸⁾ Herbert *Spencer:* *Essays: scientific, political and speculative.* (1868.) I. kötet. 388-389. lapokon.

¹⁸⁾ *Kautsky:* *Die Geschichte des Socialismus.* I.

kötet. (1895.)

¹⁹⁾ *Ideal Commonwealths.* (Morley's universal library.) 6-ik kiadás. (1893.) 11. és köv. 1.

²⁰⁾ *Bellamy L.:* »Equality.« (A »Looking Backward« folytatása.)

²¹⁾ AV. H. *Wilkins:* *The Alien Invasion.* (1892.) 7. és 157. lapokon.

²²⁾ *Hegedűs Lóránt:* *A magyarok kivándorlása Amerikába.* (1899.)

2

⁹³⁾ K. *Ward:* *Outlines of sociology.* (1898.) 3. 1.

²⁴⁾ Paul *Barth:* *Die Philosophie der Geschichte als Sociologie.* Erster Theil: Einleitung und kritische Übersicht. (1893.) 17-23. lapokon.

²⁵⁾ *Barth:* id. m. 53. és köv. lapokon.

²⁶⁾ A. *Comte:* *Der Positivismus in seinem Wesen und seiner Bedeutung.* (Roschlau német fordítása.) 1894. – 274. lapon.

²⁹⁾ *Comte:* id. m. 273. 1.

²⁸⁾ *Comte:* id. m. 263. 1.

²⁹⁾ Fürst *Bismarcks* Reden. (Reclam-kiadás.) IX-ik kötet. 144. 1.

³⁰⁾ Fürst *Bismarcks* Reden. XI-ik kötet. 179. lapon. Nálunk *Apponyi Albert* gróf, a Kisfaludy-társaságban tartott székfoglalójában, a »Művészet és politika, művész és államférfi« viszonyáról értekezvén, igen sokban jut ugyanazon felfogásra, melyet *Comte* idézett munkájának »A positivismus és a művészet« című fejezete hirdet.

³¹⁾ E. de *Roberty:* *Auguste Comte et Herbert Spencer. Contribution à l'histoire des idées philosophiques au XIXe siècle.* (1895.) 68. 1.

³²⁾ *Roberty:* id. m. 135. és köv. lapokon. *Comte* és *Spencer* összefüggését ugyanígy fogja fel *Ward* is »Dynamic Sociology«-jában. I. k. 141-142. 1.

³³⁾ *Coste:* *Les principes d'une sociologie objective.* (1899.) 77-82. lapokon.

³⁴⁾ *De Greef* (Guillaume): *Les lois sociologiques.* (1893.)

³⁵⁾ Herbert *Spencer-nek* most említett s később előforduló munkáit a következő kiadásokban fogom idézni. A »System of synthetic Philosophy«-jából: »First principles.« (5-ik kiadás. 1893.) – »The Principles of Biology.« vol. I. és II. (1884.) – »The Principles of Psychology.« vol. I. és II. (3-ik kiadás. 1890.) – »The Principles of Sociology.« vol. I. (3-ik kiadás. 1885.), vol. II. (1882.), vol. III. (1896.)

³⁶⁾ Paul *Barth*: id. m. 128-166. lapok.

³⁷⁾ *Barth*: id. m. 170-194. lapokon.

³⁸⁾ *Barth*; id. m. 194 l.

³⁹⁾ H. *Spencer*: Essays: scientific, political and speculative, voll., tizedik tanulmány »the social organism« 391. és köv. lapokon. Ugyanezt részletesen kifejti azután Sociológiája »Inductions of Sociology« című 2-ik könyvében.

⁴⁰⁾ IL *Spencer*: Essays. I. 395. l. »For while citizens are locomotive in their private capacities, they are fixed in their public capacities. As farmers, manufacturers, or traders, men carry on their business at the same spots, often throughout their whole lives; and if they go away occasionally, they leave behind others to discharge their functions in their absence« etc.

⁴¹⁾ H. *Spencer*: Esssays. I. 396-397. l. L. *Fouillée*: La science sociale contemporaine. 156. l.

⁴²⁾ Guillaume de *Greef*: Le transformisme social, essai sur le progrès et le regrés des sociétés. (1895.) 312. lapon.

⁴³⁾ H. *Spencer*: Principles of Sociology: III. k. 159. lap. – II. k. 603-667. lap. – III. k. 309-318. l. – III. k. 598. és köv. l.

⁴⁴⁾ Heinrich Ernest *Ziegler* (a zoológia tanára Freiburgban): »Die Naturwissenschaft und die socialdemokratische Theorie, ihr Verhältnis dargelegt auf Grund der Werke von Darwin und Bebel.« (1895.)

⁴⁵⁾ *Pikler Gyula*: Bevezető a jogbölcseletbe. (1892.)

⁴⁶⁾ *Pikler Gyula*: A jog keletkezéséről és fejlődéséről. (1897.) II., VIII., IX. fejezet és »Függelék«.

⁴⁷⁾ *Spencer*: Essays, vol. I. 397. lapon.

⁴⁸⁾ L. fentebb.

⁴⁹⁾ *Tegeze Gyula*: »Szerves társadalomtani elméletek és az állam személyiségének teoriája« (1900. Budapest.) című könyvében, ellentétben felfogással, igen messzire akarja visszavinni az organikus (s sociológiai) elmélet keletkezését. Még pedig azzal indul meg, hogy »Az organikus társadalomtani felfogás egész határozottan két korszakba lép fel: először a középkorban a kereszténységgel s hatása tart a főhatalom megerősödéséig a nemzeti alapokon nyugvó államokban; másodízben a század elején jelentkezik e tan. E két szak tárgyalásával az eszme fejlődésének hű képét azonban még nem adnánk. Az elmélet nyomait már a görög bölcselek műveiben látjuk.« (7. l.) A mennyiben az ily irodalomtörténeti gondos kutatókat csak arra vonatkoznak, hogy bizonyos sémáknak egyes íróknál való megújulását tüntessék fel, semmi kifogásom nem lehet ez ellen, érdekességét nem is tagadom, bár termékenyítő hatását nem

látom. Ellenben mihelyst »szervesen« akarjuk összekapcsolni a görög írókat a mai sociologusokkal, akkor mindössze azon külső hasonlatokban találunk (s itt is csak egészen más alapokból kiinduló) egyezéseket, a mely külsőségeket, miként II. fejezetem elején kifejtem, éppen a mai sociologia szempontjából nem is tartom elfogadhatóknak. – A mi most már *Spencer* iskolájának a középkori, nemcsak *theologikus*, de határozottan *teleologikus* elméletekkel való összefűzését illeti, erre nézve, ha egyéb nem, de az a körülmény, hogy ez utóbbiak mily közelről érintkeznek egyrészt a deductiv természetjogászokkal, másrészt az individualistákkal is, már eleve kizárja az ilyenmű kísérletezést. De úgy az ilyen összekapcsolást, mint minden egyéb hasonló fáradságot hiúvá tesz annak az egyszerű meg gondolása, hogy a jelenlegi sociologia teljesen lehetetlen volt addig, míg nem születtek meg főgyökerei: a positivismus (*Comte* értelmében), az evolutio természettudományi tana (*Darwin* és *Spencer*), a sejttan és végül (ezt már magam teszem hozzá a jelen fejezetben elmondottak alapján) az újkori] munkáskérdés. Ezek előtt hasztalanul keressük a mai sociológiát és szerves elméleteit. (Rövid összeállításban I. a három pontot *Hertvig* Oszkárnak, a berlini egyetem boncztan-élet-tani intézet igazgatójának, »*Die Lehre vom Organismus und ihre Beziehung zur Staatswissenschaft** ez. beszédjében. Jena. 1899.)

II. FEJEZET.

A társadalmi öntudat synthesise.

⁵⁰⁾ *Spencer*: Principles of Sociology, vol. I. 580-581. 1.

⁵¹⁾ *Concha* Győző: A társadalomról, Budapesti Szemle. 1895. 348-349. 1.

⁵²⁾ *Tegze* G-yula, midőn *Spencer* elméletének vázlatát adja (id. m. 255. és köv. 1.), akként tünteti azt fel, hogy »S. szerint különben a társadalom külön érzési központtal s így szellemi étellel, öntudattal sem bír; a tudat szét van osztva a társadalom egész testében«. (265. 1. jegyzet.) Ily absolute felfogva, ez ellentmond *Spencer* tanításainak. Azt, hogy a társadalom nem bír szellemi étellel, S. sehol sem mondja, ellenkezőleg, mindenütt a szellemi élet nyilvánulását bizonyítja. Az idézett helyen S. azt mondja ki, hogy a szerve a társadalom szellemi életének nem egy egységes központ, miként szerinte az embernél, hanem a szétszórt egyedek által működik a társadalom egysége.

⁵³⁾ Ugyanezt mondja *Pulszky* (A jog és állambölcsészet aseptanai. 72. lap.) következő szavaival: »A szervesség fogalmának a társadalomra való alkalmazása gyakran különféle félreértésekre és tévedésekre adott alkalmat, részint azért, mivel a »szerves« kifejezés használatánál csupán a legmagasabb rendű állapotokhoz tartozó egyedek lebegtek szem előtt és így ez eszme túlságosan szűk magyarázatban részesült; részint mivel az innen származó fogalmak vitettek át a társadalomra, és így oly mesterséges hasonlatok megállapítására vezettek, a melyeket egyáltalán csak

előzetes elfogultság igazolhatott, mint például hogy a társadalom alkotóelemeit éppen oly sorban és rendben lehet felboncsolni, mint az emberét, idegekre, izmokra, csontokra, szövetekre, edényekre és sejtekre.« Ezzel szemben *Pulszky* megmarad a szerves elméletnél, s ugyanoly értelemben alkalmazza azt, mint a minőben munkám is használja. Nevezetesen ugyanazt tartom szem előtt, mit *Pulszky* így állít fel (s később részletesen is kifejti): »Ha a szerves lény fogalmát általános és tulajdonképeni jelentőségében vesszük, ha továbbá meggondoljuk, hogy a szervességnek egymástól eltérő számtalan alakjai és fokozatai léteznek, ha végre a társadalom elemeinek kapcsolatára csak annyiban alkalmazzuk, de annyiban kimerítőleg, a mennyiben felismerhető jelenségek arról bizonyosságot tesznek: teljesen helyes eredményt nyerünk.« Más módon a társadalmi öntudat kérdéséhez nem is lehet hozzányúlni.

⁵⁴⁾ *Drummond*: »Természeti törvény a szellemi világban.« Magyar protestáns irodalmi társaság kiadása. (1898.) – Ugyanerre vonatkozólag I. *Mackintosh*: »From Comte to Benjamin Kidd.« (1899.) XV. fejezetét.

⁵⁵⁾ A III. fejezetet szíveskedjék összevetni az olvasó az itteni fejtegetésekkel.

⁵⁶⁾ Többször idézett »Essay.«-k I. k. 427-428. 1.

⁵⁷⁾ A. *Schaffte*: Bau und Leben des socialen Körpers. I. Band. 1881. (Neue, zum Theil umgearbeitete Ausgabe.) 8. 1.

⁵⁸⁾ U. ott. 288. lapon.

⁵⁹⁾ U. ott. 256. lapon.

⁶⁰⁾ Paul *Lilienfeld*: Zur Verteidigung der organischen Methode in der Sociologie. 1898. – 36. 1.

Fouillée: La science sociale contemporaine. (1883.) 109. 1.

⁶¹⁾ Ludwig *Büchner*: Kraft und Stoff, oder: Gmmdzüge der natürlichen Weltordnung. (50-tes bis 60-tes Tausend.) 1894. – 91. lapon.

⁶²⁾ W. *Wundt*: Grundzüge der physiologischen Psychologie. I. k. 175. 1.: »in dem Bewusstsein thatsächlich nur complexe Vorstellungen existieren«. Az akarat összetett voltát bizonyítja. I. 174. ■ L. jelen dolgozat III. fejezetét.

⁶³⁾ U. ott. II. k. 517. és köv. 1. »Wie für die Schutztriebe die einfache Rückzugsbewegung so bildet wahrscheinlich für die Gattungstribe der Trieb der Vereinigung zwischen Individuen der nämlichen Species, wie er schon bei den niederstem Protozoen sich äussert, den Ausgangspunkt einer Entwicklung, für deren weitere Stufen das wechselseitige Ineinandergreifen der Schutz- und Gattungstribe wohl vielfach bestimmend war« és így tovább.

⁶⁴⁾ James Mark *Baldwin*: Das soziale und sittliche Leben erklärt durch die seelische Entwicklung. (1900.)

⁶⁵⁾ Lester F. *Ward*: Dynamic Sociology or applied social science as based upon statical sociology and the less complex sciences. 2-ik kiad. 1897.

⁶⁶⁾ Lester F. *Ward*: Outlines of Sociology. 1898.

⁶⁷⁾ *Ward*: Dynamic Sociology. I. 451. 1.

⁶⁸⁾ Ward: u. ott. I. 460. I.

⁶⁹⁾ Ward: u. ott. I. 458. I.

⁷⁰⁾ Ward: u. ott. II. k. 249. I. s azután: »Society, possessed for the first time of a completely integrated consciousness, could at last proceed to map out a field of independent operation for the systematic realization of its own interests, in the same manner, that an intelligent and keen-sighted individual pursues his life-purposes«. Továbbá 250. és köv. lapokon.

⁷¹⁾ Ward munkájának utolsó felében az általános nevelési reform, a nő-emancipáció és a jutalmazó-törvényhozás (ellentétben a büntetővel, attractive legislation) behozatala által akarja elérni a társadalmi öntudat teljesebb kifejlődését. Ezek a reformok oly pozitív rendszabályok, amelyek Ward legfontosabb óhajításait képezik s éppen azért kedvekkért és érdekkükben képes tudományos tételeiben is túlzásokba ragadtatni magát. Ugyanaz következik itt be a politikai törekvéseknek a sociológiába való belevegyítése folytán, amit az I. fejezetben már jeleztem; mindig az objectivitás rovására megyén. így Wardnk is, még pedig két irányban. Először túloz abban, hogy az állami beavatkozásnak s különösen a törvényhozásnak a jövőben túlságos nagy szerepet szán. Ebben Bellamy ismert irataival, a socialdemokratákkal s nálunk *Piklerrél* találkozunk. Másodszor politikai eszményei kedvéért túlló a célon akkor, a midőn a társadalomnak minden működését tudatosnak akarja látni és feltüntetni. Erre az organikus elméletnek semmi szüksége nincs, mert hiszen még az emberi szervek mozgásainak túlnyomó része is öntudatlanul folyik le, nem is szólva az alsóbb fokú lényekről. De ezenkívül ellenkezik is a tudatosságnak ily kiemelése azzal a megállapítható sociológiai ténynel, hogy a társadalmi kialakulás physikai, geográfiai és népsűrűségi tényezők külső nyomása alatt megy végbe, a mint azt *Spencer* »Data of Sociology«-jában kimutatta. (L. IV. feje.)

⁷²⁾ Ward: Dynamic Sociology. I. 480. lapon; kifejti a 483-706. lapokon.

⁷³⁾ A sociológiai gondolkodásnak egyik legnagyobb és legbiztatóbb vívmánya az, hogy a nyelvnek, erkölcsnek, jognak, művészetnek, illemnek, tudománynak igazi forrását ma már minden komoly tudomány a társadalomban keresi s nem az egyénben. *Rousseau-ék* individualista iskolája megdőlt s a társadalom teremtő ereje elismertetett. Nálunk *Pulszky* fejtegette ezt ki legáltalánosabb vonásokkal Jogbölcsezetének hatodik fejezetében. *Concha*, ki nem fogadja el a szerves elméletet, a közületek öröktől létezését vitatja s az emberi eszmének (mely felfogásának állandóan és következetesen központját képezi) épp oly örök és állandó nyilvánulásait látja benne mint az egyénben. (*Concha* Győző: Politika. I. Alkotmánytan. 1895. – 34. és köv. 1.) Tovább: »Az emberi eszme megvalósulásának különböző irányai a közületben« czímmel (8. §.), az emberi életnek minden törekvésí irányát megtalálja az egyénben és a közben, mely utóbbit a sociologia terminológiája »társadalom«-nak nevez. Ismeretes, hogy ugyanebből a felfogásból, mely a társadalomból szá-

maztatja ki a jog-teremtő erőt, fakadt a természetjog vagy észjog elleni küzdelem melyről I. bővebben *Pikler*. Bevezetőjét a *Jogbölcseletbe*. – *Pikler* azonban »A jog keletkezéséről és fejlődéséről« irott későbbi (1897.) munkájában megint az egyéni belátásnak akar (szerintem helytelenül) túlsúlyt engedni, s így pld. a beszéd keletkezéséről szóló elmélete (179. 1.) határozott ellentétben van azzal, a mit a mai physiologusok is e tárgyban tartanak. (*Bastian*: The brain as an organ of mind. [1890.] 601-ik 1.; *Wundt*: id. m. II. 452. 1.)

⁷⁴⁾ Mondanom sem kell, hogy *Ward* táblázatára csupán a kérdés könnyű kezelhetése és gyors összefoglalása céljából van szükségem s midőn az elméleteket, illetőleg elméletcsoportokat ő listájához csatolom, egy perczig sem jut eszembe az, hogy eme teoriákat, melyeknek egy része régebbi is *Ward* könyveinél, ő belőle származtassam le.

⁷⁵⁾ A IV. fejezet fejt ki bővebben azt, hogy a társadalomnak külső (fizikai) törvényei s belső (social-psychologiai) kapcsolatai volta-képpen egyazon tüneménynek két különböző oldalát, ellentétes megvilágítását jelentik.

⁷⁶⁾ Ide vonatkozó igen gazdag adatok találhatók *Spencer* nagy tárházán kívül: *Ward*: id. m. I. kötet 2-ik fele; *Giddings* 'Principles of Sociology, Book III.; *Matzenhoffer*: »Die Sociologische Erkenntnis, II. fejezet; *Ziegler*: Die Naturwissenschaft und die socialdemokratische Theorie. (1894.) L. az alábbi jegyzetek is. – *Darwin* itt idézett felfogását *Mackintosh* bírálja »The metaphysics of natural selection« című fejezetében. (»From Comte to Benjamin Kidd.« 171. 1.) Jellemző dolog, hogy Angliában oly theologiai írók, mint *Mackintosh* és (a fentebb idézett) *Drummond* mennyire foglalkoznak *Darivinnal*, s még álláspontjuk megóvása mellett is hogy beleélik magukat az evolúció tanába!

⁷⁷⁾ L. pld. *Haddon* gyönyörű könyvét: »Evolution in Art: as illustrated by the life-histories of designs.« (1895.)

⁷⁸⁾ L. *Spencer* »Domestic Institutions«-jától kezdve egész *W. BOTSCHKE-ig*: Liebesleben in der Natur. Eine Entwicklungsgeschichte der Liebe. (1898.)

⁷⁹⁾ *Adolph Wagner*: Lehrbuch der politischen Oekonomie. A 2-ik kiadás (1879.) Grundleitungjának a szabadságról és tulajdonról szóló 2-ik könyve (343. és köv. 1.), a 3-ik kiadás (1893.) 4-ik könyve (»Bevölkerung und Volkswirtschaft.«) 445. és köv. 1. – *Karl Marx*: Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. (4-ik kiadás. 1890.) I. k. – *Achille Loria*: Les bases économiques de la constitution sociale. (1893.) – L. jelen dolgozat, I. fejezet, 6. oldal.

⁸⁰⁾ *Ludwig Gumplowicz*: Der Rassenkampf. Sociologische Untersuchungen. (1893.) Innsbruck. – Kern akarom elfelejteni s azért ide-írom azt, hogy ez a most említett kettős áramlat, t. i. a materialistikusan gazdaság-történeti és az ethnographiai, nemcsak sociologiai természetük szerint rokon egymással, hanem annyira együvé tartozik, hogy a socialisták történetírói, tényleg a kezdetleges gazdasági intézményekben (minők

az orosz »mir«, swajczi »ahnend«, jávai »dessza« keresték a képzelt, eljövendő socialista állam mintáját. L. *Leroy-Beaulieu* Pál: Az új socialisms és annak bírálata. (Budapest. M. T. Akadémia. 1888.)

⁸¹⁾ Paul *Barth*: Die Philosophie der Getchichte, als Sociologie. I. k. (1897.) *Barth*-nak különben igen szorgalmas s általam is részleteyen használt könyvéről 1. I. fejezetemet.

⁸²⁾ *Barth*: id. m. I. 377. 1.

⁸³⁾ *Barth*: id. m. I. 3. és 9. 1.

⁸⁴⁾ Adolphe *Coste*: »Les principes d'une sociologie objective.« (1899.) Ennek 2-ik kötete: »L'expérience des peuples et les prévisions qu'elle autorise.« cLmmel. (1900.) Az elsőre vonatkozólag 1. szerző bírálatát a Közgazdasági Szemle 1900. évi folyamának 64-ik oldalán.

⁸⁵⁾ *Coste* I. kötetének egy jó részét megint a tudományok hierarchiájának megállapítása foglalja el, a mely kérdésnek, miként I. fejezetemben emlitem, mindez írók túlságos fontosságot tulajdonítanak, holott leginkább csak névleges csoportosításokra vonatkoznak fejtegetéseik. Határozottan ellensége vagyok azután annak is, hogy minden fejezetben akként akarjon az író egy-egy tételt bizonyítani, hogy Ninivétől kezdve a mai napig végigszaladja az egész világtörténelmet s abból nagy sebten »bizonyítson«, így könnyű kiszedni és »bizonyítani« azt, a mit az ember akar, de ezzel sem a sociológiának, sem a történetírásnak hírnevét nem öregbítjük.

⁸⁶⁾ Adolphe *Coste*: L'expérience des peuples et les prévisions qu'elle autorise. (1900.) 17-26. 1.

⁸⁷⁾ L. e dolgozat IV. fejezetét. — Franklin Henry *Giddings*: The principles of Sociology. An analysis of the phenomena of association and of social organisation. (1896.)

⁸⁸⁾ *Giddings*: id. m. 22. 1.

⁸⁹⁾ U. ott. 25. 1.

⁹⁰⁾ U. Ott. 136. 1.

⁹¹⁾ *Giddings* szerves kijelentését I. munkájának 73. lapján.

⁹²⁾ L. a jelen dolgozat 36-37. lapját.

⁹³⁾ Grustav *Batzenhofer*: Die Sociologische Erkenntniss. Positive Philosophie des socialen Lebens. (1898.) 5. fejezet. »Der biologische Ursprung des Bewusstseins« és a három következő fejezet.

⁹⁴⁾ *Batzenhofer*: id. m. 241. 1.: »Der Ursprung aller socialen Bewegung liegt im Einzelnen und in seinen Interessen.« L. továbbá munkájának 1., 2., 3. és 4. szakaszait.

⁹⁵⁾ *Batzenhofer*: u. ott. 44-45. 1.

⁹⁶⁾ A következő, III. fejezetben lesz szó *Fouillée*, *Worms* munkáiról. Az irodalmi felsorolást természetesen csak azon sociologusok felsorolására értem, a kiknek nézeteiből dolgozatom céljára eredményeket vonhatok le; távol van tőlem az a szándék, hogy itt, a hol a szerves elméletnek egy speciális kérdéséről van szó, irodalomtörténetet adjak.

⁹⁷⁾ Enrico *Ferris*: Socialismo e scienza positiva. (Darwin-Spencer-Marx.) (1894.) 66-67.1. — Ennek ellenirata *Garofalo*: La superstizione

socialista. (1895.) Ez utóbbiról I. szerző ismertetését a Közgazdasági Szemle 1895. évfolyamában.

⁹⁸⁾ Scipio *Sighele*: *lia*, delinquenza settaria. Appunti di sociologia. (1897.), megtevéze függelékével: »contro il parlamentarismo«. – Ehhez a felfogáshoz társul Grustave *le Bon* álláspontja (»Les lois psychologiques de l'évolution des peuples« es »Psychologie des foules«), melyet *Giddings* fentidézett művében czáfol.

⁹⁹⁾ Gr. *Tarde*: Les lois de l'imitation. Étude sociologique. 2-ik kiadás. (1895.) – Ugyanő tőle: La logique sociale. (1895.)

íjój *Tarde*: Les lois de l'imitation. 67. lapon.

¹⁰⁰⁾ Ugyanígy fogja fel *Barth* is *Tarde* tanát s annak *individua-*
listikus kiindulási pontját. (*Barth*: id. m. 211. l.)

¹⁰¹⁾ Szerző is megkísérlette alkalmazását a kivándorlás tüneményére. L. »A magyarok kivándorlása Amerikába.« 77. l.

¹⁰²⁾ *Emerson* Ralph: »Representative man« (Az emberiség képviselői) és *Carlyle*. »Hero and Hero worship« (A hősokról). Magyarul mindkettő a M. T. Akadémia könyvkiadó-vállalatában. (1895. és 1900.) A jelen dolgozat szerzője részletesen szolt erről a kérdéstről »Heroworship« czimmal a »Nemzet« 1895. évi február 1. számában megjelent értekezésében. A suggestio tekintetében *Emerson* felfogása, az Isten- és hóstisztelet suggestiv terjedésére nézve pedig *Carlyle*é néha majdnem szószertint egyezik *Tarde*-ével.

¹⁰⁵⁾ *Tarde*: La logique sociale. 87. l.

¹⁰⁶⁾ J. M. *Baldwin*: Das soziale und sittliche Leben erklärt durch die seelische Entwicklung. Ruedmann fordítása. (1900.)

¹⁰⁷⁾ *Baldwin*: id. m. 11., 21. és 70. lapokon.

¹⁰⁸⁾ *Baldwin*: id. m. II. része »A felfedező személy«, következő fejezetekkel: »Fölfedezés és utánzás.« »A társadalom segítsége a fölfedezésekben.« »A zseni.« 73. és köv. l.

¹⁰⁸⁾ *Baldwin* a »magasabb érzelmek« magyarázatainál megpróbálja azt, hogy a társadalomnak a fejlődési fázisait a gyermek fejlődési korszakaiban is megtalálja. Ez a kísérlete azonban sokkal halványabb és némely (sémájába nem illeszkedő) fejlődési korszakok megkurtítása miatt sokkal erőtetettebb mint a többi sociologusoknak hasonló kísérletei. (*Adatokat* I. Bernard *Perez*: Les trois premières années de l'enfant.) A vége mindezen összehasonlításoknak *Baldwin* könyvében mégis az, hogy az egyént mint a társadalom partikularizáló erejét tünteti fel s ezzel szembe állítja a társadalmat, melyet generalizáló, általánosító erőnek nevez. (360. l.) így ugyan B. nem messzire jutott azzal az álláspontjával, hogy az egyéni és társadalmi öntudat egy szövetet alkot s egyén és »socius« egyazon dolgnak két pólusa. Mert, ha e két dolog egy, akkor képtelenség azt állítani, hogy két külön erő létezik bennök. Ezért tartom következetesebbnek saját álláspontomat, a mely szerint *Baldwin*-nak igaza van a »két pólus«-t illetőleg, de nincs igaza akkor, a mikor két különálló s ellentett erőt vesz fel, egyiket egyénnek, a másikat társadalomnak nevezvén.

III. FEJEZET.

Az egyéni és társadalmi öntudat.

¹⁰⁹⁾ L. fenn az I. fejezetben.

¹¹⁰⁾ Tyndall: A hõ, mint a mozgás egy neme. (1874.) – *Le Dantec*: Le déterminisme biologique. (1897.) – Minden physikai tankönyvünk ezt az elméletet tanítja.

¹¹¹⁾ Itt tisztán arra törekedtem, hogy a szerves elméletnek ezt a hypothesis gyanánt való felfogását kidomborítsam. Beállítottam párhuzamba a physikai mozgás-hypothesis-sel. Azt kell tehát csak megjegyez-nem az olvasó előtt, hogy ez az egymás mellé állítás éppen nem zárja ki azt, hogy megint egy magasabb szempontból nézve a dolgokat, a honnét a physikai és többi tünemények közti különbségek eltűnnek s csak közös legmélyebb törvényeik látszanak: – hogy ebből a szempontból nézve, mondom, éppen nincs kizárva, hogy a társadalmi nyilvánulásokat is az alapmozgás egy magasabb fajaként fogjuk fel. Ellenkezőleg: a végeredményt én is e felfogásban látom. Ezért idézem mindjárt az előbbi jegyzetben *Le Dantec* ily irányú könyvét. A mi a hypothesisek szükségességét illeti, erre nézve I. *Stuart Mill* Logikájának III. könyv XIV. fejezet 4-5. §-it.

¹¹²⁾ L. II. fejezetet.

¹¹³⁾ L. I. fejezet 4-6. lapon.

¹¹⁴⁾ Herbert *Spencer*: First principles. (1893.) 98-123. I. E határ kijelölésével lett híressé *Dubois Reymond* »Ignorabimus« szava is. Éppen azért szinte érthetetlen, hogy *Brünettere* (*La science et la religion*. Réponse à quelques objections, il. ezer. 1895.) a tudomány csődjét kiáltja ki azért, mert: »ni l'anthropologie, ni l'ethnographie, ni la linguistique ne nous en donneront non plus jamais une (réponse) à la question de savoir ce que nous sommes« (22. lapon). A tudomány ezen sikertelenség miatt nem juthat csõdbe azért, mert sohasem ígérte meg s nem is ígérhette meg, hogy ezen megismerhetlen kérdéseket meg fogja oldani, a melyekre feleletet, ha túl akar menni az egyén az agnosticisuson – csak a hitben, meg a metaphisikában kereshet. Az objectiv tudás e kérdésekben szükségképpen agnosticus.

¹¹⁵⁾ L. *Büchner*: Kraft und Stoff. 162. I. Czáfolatát I. *Wimch* id. m. I. k. 25. I.

¹¹⁶⁾ Alexander *Bain*: Mind and body. The theories of their relation. 9-ik kiadás. (1892.) 196. lapon.

¹¹⁷⁾ *Schopenhauer*: Die Weltals Wille und Vorstellung. (1891.) 5. lapon. (2. §.) Ugyanígy: *Spencer*: Principles of Psychology. I. k. 156. I.

¹¹⁸⁾ *Schopenhauer* még élesebben vonja meg következő §-aiban a határvonalat a tárgy és az »én« között még ott is, a hol magáról az »én«-ről s az *ugyanezen* »én«-hez kapcsolt szervezetről van szó. A mi célunkhoz azonban nem szükséges az, hogy ily megerõltetõ és szinte a metaphisikába erõ különböztetést tegyünk. Teljesen elegendõ az, ha éppen

úo-y mint a társadalmat (melynek hiszen szintén tényleges részei vagyunk), azonképpen az egyéni öntudatot is magunkon kívül állónak vesszük fel, rajtunk kívül álló egyénekben megtestesítve s ekként bonczoljuk aztán a társadalmat is, egyént is. Még csak egy közönséges megfigyelést akarok ide írni, úgy erre, mint azon előbbi tételre vonatkozólag, hogy a gondolat, érzelem, a mennyiben az »én« gondolatom és az »én« érzelmem, egészen más kategóriát képez, mint bármely külső tünemény, beleértve e külső tüneményekbe a mások, az »én«-kivüliek által mutatott gondolkozási s érzési folyamatokat is, illetőleg ezen folyamatoknak a mi »én«-ünk által látható tüneteit. Egyszerű megfigyelésem abból áll, hogy azok a kik nyilvánosan beszédeket tartanak, s nem leirt vagy ismételt szónoklatokkal állanak elő, még akkor sem tudják távolról sem megmondani, hogy mennyi ideig fog beszédük tartani, ha sem kevesebbet, sem többet nem mondanak el, mint a mennyit előre kigondoltak. Sőt az ily beszélők magukon nagyokat csodálkoznak azért, mert egy-egy gondolatuk, melyet hosszú tartamúnak hittek, hamar véget ér a beszédben, másik, »rövid« eszméjük pedig várakozáson felül sok időt vesz igénybe. A magyarázata ennek az, hogy, míglen az összes többi tünemények időben és térben jelennek meg előttünk s e két kategória határain kívül nem is volnánk képesek őket felfogni, addig az »én« gondolon az idő és tér kategóriába beillesztve nincs; tehát egészen más, mint a többi tünemények. Mikor azután beszédé változik a gondolat, akkor ugrik belé az időnek és térnek mértékébe s akkor lesz időbeli tüneményekhez, tehát más beszédekhez is hozzámérhető. Ezen átugrás alkalmával következik be azután a szónok csalódása, azért, mert a neki fontosnak látszott »nagy« gondolat s a mellékesnek tetszett »kis« gondolat, most az időnek objectiv s egyenlő mértékébe kerül belé; így tart az előbbi rövidebb, a második hosszabb ideig mintsem azt a szónok, ki előbb az időn kívül, fontosságuk szerint mérte gondolatát, ki tudta volna számítani. Mindennapi s talán nem érdektelen példája ez a kategóriák szétválásának.

¹¹⁹⁾ *Wundt*: Grundzüge der physiologischen Psychologie. I. kötet.

7-ik lap.

¹²⁰⁾ *Wundt*: u. ott. II. k. 260. 1.

¹²¹⁾ *Bibot*: La psychologie des sentiments. 2. kiadás (1892).

¹²²⁾ L. főtebb, a II. fejezetet.

¹²³⁾ L. az I. fejezet bevezetését.

¹²⁴⁾ *Wundt*: id. m. I. k. 25. 1.

¹²⁵⁾ *Wundt*: id. m. II. 259. 1.

¹²⁶⁾ *Th. Ribot*: Les maladies de la personnalité. 4-ik kiadás. (1891.)

Ez elmélet társadalmi alkalmazásának egyik próbáját e sorok írója megkísérhette »A pletyka elmélete« czímmel az »Új idők« 1893. 10. és 11. számában.

¹²⁷⁾ *Ribot* szerint a legalsóbb állatoknak, amoebáknak, nincs világos öntudatuk; semmi agyvelő, semmi én, különösen nincs elkülönítés (différenciálódás), hanem az egész szervezet valaminő határozatlan érzékenység hatja át. Az evolúció második foka akkor következik, mikor

több apró sejt-állat összeáll s bár ezek önállóak maradnak, külön esznek és dolgoznak, azért mégis egy közös spongya-hydra lesz belőlük s mind-egyik spongya-hydra valóságos állatkolonia; tagjai önálló állatok, a melyek a mellett együttesen is mozognak s kezd egy közös, összeragadt szervezet kifejlődni belőlük: lesz koloniális öntudatuk. Most már a további haladás abból áll, hogy a részek önállósága mindjobban eltűnik; egymásba olvadnak ezek, az egész szervezet egységessé válik, gyarmat-öntudat helyett, az egész lénynek az öntudata kezd a trónra jutni. A legteljesebb az egyéni öntudat az emberben, de még nála sem egészen tökéletes, mert testünknek egy része nem ismeri el az agyvelő-fejedelmet. Ribotnak ezen elméletét, a melynek de-komponáló részét a »*Les maladies de la memoire*» ez. munkájában is bemutatja, érdekesen világítják meg egyfelől *Bastiannak* az idegrendszer különböző típusaira vonatkozó kutatásai (The Brain as an organ of mind« 70-167. l.), másfelől pedig *Spencemek* fejtegetései, melyek az emberi szervezetet érő benyomásoknak nemcsak meghatározott, specializáló hatásait, hanem az egész idegrendszerre döntő »diffused discharge«-át állítják elének. (Principles of Psychology. I. k. 79. l. és II. k. 539. l.)

¹²⁸⁾ »Der Leib ist eine grosse Vernunft, eine Vielheit mit Einem Sinne, ein Krieg und ein Frieden, eine Heerde und ein Hirt. – Werkzeug deines Leibes ist auch deine kleine Vernunft, mein Bruder, die du »Geist« nennst, ein kleines Werk- und Spielzeug deiner grossen Vernunft. – »Ich« sagst du und bist stolz auf dies Wort. Aber das Grössere ist – woran du nicht glauben willst – dein Leib und seine grosse Vernunft: die sagt nicht Ich, aber thut Ich. – Das Selbst sucht auch mit den Augen der Sinne, es horcht auch mit den Ohren des Geistes. Also sprach Zarathustra«. (*Nietzche*: Also sprach Zarathustra. »Von den Verächtern des Leibes«.)

¹²⁹⁾ »Le dédoublement de la personnalité«, *Ribotnak* fent idézett munkájában (IV. fejezet) s *Tissié*: »Les rêves, physiologie et pathologie« (2-ik kiadás. 1898.) ez. könyvében. A physiologiai magyarázatra nézve *Wundt*, id. m. I. 225. l.

¹³⁰⁾ *Bibot*: La psychologie des sentiments. (1897.)

¹³⁰⁾ Az olvasó már itt könnyen levezetheti magának azt, hogy miért nem fogadhatom el *Piklemek* »A jog keletkezéséről és fejlődéséről« irt munkájában fejtegetett »belátásos« elméletét, mely a társadalmi jelenségekben mindenütt oly czéltismerő világos öntudatosságot keres, mely az emberi lélektani tünetényeknek egy nagy részéből is hiányzik.

¹³²⁾ L. I. fejezet.

¹³³⁾ L. *Barth* bíráló megjegyzéseit *Worms* E. könyvéről. (*Barth*: Die Philosophie der Geschichte als Sociologie. 157. és következő lapon.)

¹³⁴⁾ *Spencer*: Principles of Psychology vol. II. Book VI. Special Analysis I–XV. fejezetei. Azon ethikai következményekre nézve, melyek az öntudatnak ily anthropocentrikus felfogásából folynak, igen érdekes (bár irányzatos) *Evans* könyve »Evolutional Ethics and Animal Psychology«. (New-York. 1898.)

- ¹³⁵⁾ *Wundt*: Grundzüge der physiologischen Psychologie I. k. 174_175. 1.
- ¹³⁶⁾ *Wundt*: id. m. II. k. 2. 1. és I. k. 223. 1.
- ¹³⁷⁾ *Wundt*: id. m. I. k. 394-399. 1.
- ¹³⁸⁾ *Wundt*: id. m. I. 226. 1.
- ¹³⁹⁾ *Wundt*: id. m. II. 256. 1.
- ¹⁴⁰⁾ *Wundt*: id. m. II. 259. 1.
- ¹⁴¹⁾ *Wundt*: id. m. II. 464. 1.
- ¹⁴²⁾ *Wundt*: id. m. II. 303. 1.
- ¹⁴³⁾ *Wundt*: id. m. II. 562-577. 1., II k. 393. 1. és II k. 632. 1.
- ¹⁴⁴⁾ *Wundt*: id. m. II. 411-412. 1.
- ¹⁴⁵⁾ *Ribot*: Les maladies de la personnalité. 3. és 169. 1.
- ¹⁴⁶⁾ *Spencer*: Principles of Psychology. II k. Part VI. (Special Analysis.) XIV., XV. és XVI. fejezetek.
- ¹⁴⁷⁾ L. fentebb II. fejezet és IV. fejezet. *Ratzenhofer*: Die socio-logische Erkenntnis. 252. 1.
- ¹⁴⁸⁾ *Wundt*: id. m. II k. 498. 1., 513. 1., 517. 1. és II k. 46. 1.
- ¹⁴⁹⁾ E két kategóriának egy magasabb egység szempontjából való vizsgálatára nézve I. a IV. fejezetet s a 111. jegyzetet. Analógia és nem identitás: ez *Worms* álláspontja is: »Organisme et société«, 9. lapon.
- ¹⁵⁰⁾ Alfred *Fouillée*: La science sociale contemporaine. (1880.) 97. 1. L. dolgozatom I. fejezetét.
- ¹⁵¹⁾ *Fouillée*: id. m. 111. lapon.
- ¹⁵²⁾ *Fouillée*: id. m. 210. 1.
- ¹⁵³⁾ *Fouillée*: id. m. 213. és köv. 1.
- ¹⁵⁴⁾ *Fouillée*: id. m. 241. 1.
- ¹⁵⁵⁾ *Fouillée*: id. m. 120. 1.
- ¹⁵⁶⁾ *Fouillée*: id. m. 243. 1.
- ¹⁵⁷⁾ *Tegze*: fent idézett munkájának előszavában. René *Worms*: Organisme et société. (1896.)
- ¹⁵⁸⁾ *Worms*: id. m. 9. 1.
- ¹⁵⁹⁾ *Worms*: id. m. 59. és köv. 1.
- ¹⁶⁰⁾ *Worms*: id. m. 219. 1.
- ¹⁶¹⁾ *Worms*: id. m. 215. és köv. 1.
- ¹⁶²⁾ *Worms*: id. m. 220. 1.

IV. FEJEZET.

A társadalmi öntudat törvényszerűsége.

- ¹⁶³⁾ Még *Novicoiv* is tetszeleg abban, hogy az utakat stb. ily társadalmi idegzszerű szerepben mutatja be. (Conscience et volonté sociales. 27. lapon.)
- ¹⁶⁴⁾ A társadalmi életnek az egyéni élettől eltérő, külön megjelenését határozottan kiemeli *Concha*: Politika. 217. 1.
- ¹⁶⁵⁾ *Wundt*: id. m. II. 498. 1.

¹⁶⁵) Hogy a társadalmi felbomlás is abból áll, hogy a tényezők között fennálló viszonyok megszakadnak, erre nézve *Worms* tett elsőben részletesebb fejtegetéseket a szerves elmélet alapján. (L. fent idézett munkáját. 313. s. köv. 1.)

¹⁶⁶) *Donovan*: The festal origin of human speech. »Mind« 1891. októberi füzet. *Donovan* az első műveltséget határozottan a hallás által nyert érzésekre vezeti vissza, mert »szemét elfordíthatja az ember de fülét nem csukhatja be«.

¹⁶⁷) L. fennebb, III. fejezet 59. és köv. lapokon.

¹⁶⁸) J. M. *Baldvin*: Das sociale und seelische Leben etc. Az e[^]ész munka e tételnek magyarázata és alkalmazása.

¹⁶⁹) *Giddings*: Principles of Sociology. Book III. chapter II. és III.

¹⁷⁰) Ez utóbbira nézve (mely különben sem áll távol a *Taine* iskolának abbeli tanításától, mely a művészetben és irodalomban a milieu hatásának ad döntő szerepet), rendkívül érdekes speciális tanulmányt adott *Haddon*: Evolution in Art as illustrated by the life histories of designs (1895.) című munkájában.

¹⁷¹) *Tegze*: fent idézett könyve. 60. és köv. 1.

¹⁷²) *Wundt*: id. m. IL kötet 576-577. 1.

¹⁷³) Ez a tétel teljesen megegyezik nemcsak a III. fejezetben kifejtettekkel, hanem mindazon eredményekkel, a melyeket a physiologia, a lélektan és a társadalmi vizsgálódás nyújtanak. Physiologiai szempontból *Wundt* a legvégső öntudatos működésnek, az akaratnak a gyökerét és eredetét a megfigyelésben keletkező concentrációban találja s ezzel szembe állítja az *öntudatlanságot*, a melyet így határoz meg »unver. bundene Triebelemente« (id. m. IL 646. 1.). A psychologiában ugyanezt mutatja be más oldalról *Spencer*, midőn kimutatva, hogy az öntudatban viszonyokat (relations) talált, azzal végzi, hogy »a legáltalánosabb szempontból nézve minden, bárminemű lelki működés akként határozható meg, hogy az az öntudati állapotnak állandó differenciálódását és integrálódását jelenti« (Psychology. IL k. 301. lapon.) Már pedig az integrálódás és differenciálódás teljessége kétségtelenül a concentrációban van meg. Társadalmi szempontból ugyanily concentratiót mutat be a népből kiemelkedő köztudatban *Concha* Gry. »Politiká«-jának I. k. 217. lapján Végül megfelel ez *Wundt*nak a 140. jegyzetben idézett tételének.

¹⁷⁴) Ennek oka az, a mit előbb kifejtettem, hogy t. i. a társadalmi öntudat (szemben az egyéni öntudattal) csak objective jelenik meg előtünk s subjective csak töredékeiben érezzük.

¹⁷⁵) L. III. fejezetet.

¹⁷⁶) Hogy a társadalmak egymásután következő rendjét az jellemzi, hogy mindig nagyobb körű s mind teljesebb concentratiót érnek el szervezetükben, azt kimutatta *Spencer* »Inductions of Sociology«-jában (Sociology I. k. 433. 1.), melyre, valamint az organikus tanelméletnek többi tanaira is, itt csak utalnom lehet az olvasót.

¹⁷⁷) *Concha*: Politika. I. 219. 1.

¹⁷⁸⁾ *Concha*: Politika. I. 217. 1. Az idézetnek utolsó szava előtt *Concha* saját elméletének következetesen megfelelően, azt az ismérvet is fölveszi a köztudat (nálam: *társadalmi öntudat*) tulajdonságai közé, hogy az »önmagának létrehozásából áll*. Ezt az ismérvet következetesen ki kellett hagynom azért, mert, a miként fentebb jeleztem, álláspontom szerint az egész társadalmi szervezet létrejötte két különböző (külső és belső) szempontból nézhető. Elsődlegeseznek (primáreknek) azonban minden esetre a külső fizikai erők kell tartanunk.

¹⁷⁹⁾ A II. és III. fejezetben idézett sociologusok közül még *Worms* foglalkozott nagyobb részletességgel ezzel a problémával. Ő azonban egyrészt az organikus analógiának külső továbbvitelére használta fel e kérdést (Id. m. *Seconde Partie*. YI. fejezet), a mi természetesen nem felel meg a szerves elmélet általam vallott szerepének; másrészt pedig, valószínűleg éppen e miatt, annyira centrálisáivá, hogy ne mondjam monarchikusán látja a társadalom öntudatát (például *Napoleon-ban* megtestesítve), hogy ez által eleve is elzárja annak a szempontnak a keresztülvitelét, melyet az eddigiekben igazság gyanánt ismertünk meg.

¹⁸⁰⁾ *Jšfovcioii*: Conscience et volonté sociales. (1897.) Livre I. Chap. III. 32. és köv. 1.

¹⁸¹⁾ *Xovicoiv*: id. m. 38. 1.

¹⁸²⁾ L. *Gustave le Boti* fentebb idézett művét, valamint *Tardeot Garofalo* felfogását.

¹⁸³⁾ *Batzenhofer*: Die sociologische Erkenntnis. (1898.) 260. 1.-L. III. fejezet 63. lapon.

¹⁸⁴⁾ *Batzenhofer*: id. m. 285. 1.

¹⁸⁵⁾ *Batzenhofer*: id. m. 221. 1.

¹⁸⁶⁾ *Batzenhofer*: id. m. 121. 1.

¹⁸⁷⁾ L. dolgozatom I. fejezetét.

¹⁸⁸⁾ *Spencer*: Principles of biology. I. kötet. Part. II. The Inductions of Biology. I-X. fejezet.

¹⁸⁹⁾ *Concha* ugyanily értelemben beszél az »államszemélyiség alzatáról«, mely alatt a »népet« érti. (Politika. I. k. 217. 1.)

¹⁹⁰⁾ *Barth*: Die Philosophie der Geschichte als Sociologie. I. 230. 1.

¹⁹¹⁾ L. a bevezetést.

¹⁹²⁾ *Guillaume de Greef*: Les lois sociologiques. (1893.) – *Durkheim*: Les règles de la méthode sociologique. (1895.) stb.

¹⁹³⁾ *Cridclings*: Principles of Sociology. 53. 1.

¹⁹⁴⁾ *Ward*: Dynamic Sociology. I. 479. 1.

¹⁹⁵⁾ L. IV. fejezet 78-80. lapon.

¹⁹⁶⁾ Sajnos, a speciális tanulmánynak, mely csak egy sociologiai kérdést akar megfejtetni (igaz, hogy a legfontosabbat), a kerete nem engedi meg, hogy részletesen belemenjenek egy oly széles és sokágú problémának a taglalásába, minő a tudatos, »belátásos« iskolának a kérdése. Ez iskolának legkiválóbb képviselője, sőt egyenesen feltámasztója *Pikler Gyula*, ki már »Bevezető a jogbölcsészethez« című munkájában is élesen odaállította a társadalmi erőkkel való elbánás kérdését, a belátásos tant a leghatáro-

zottabb alakban proklamálta »*A jog keletkezéséről és fejlődéséről*« írt s fentebb már idézett könyvében; ugyanitt a »belátásos elméletet« győnyörű bizonyítások és csábító példák során, alkalmazásában is bemutatta. Miután máskorra kell fentartanom azt, hogy e széles arányú fejtegetések tekintetében kifejthessem álláspontomat, nem bocsáthatom el az olvasót a nélkül, hogy ki ne jelöljem az eltérések pontjait. Egyezik felfogásom *Piklerével* a társadalmi törvényszerűség s a természeti törvények alkalmazása tekintetében. Eltér azonban a sociológiai alaptanok tekintetében (az egyes kérdésekre való alkalmazást természetesen itt nem vitathatom meg), a következőkben:

I. Dolgozatom elfogadja a szerves elméletet a *Spencer* által tanított evolúció alapján, *Pikler* Spencernek szerves álláspontját nem teszi magáévá.

II. A physiologia-psychologiai kiindulást e dolgozatban *Wundt* elméletének elfogadása adja meg, de nem fogadom el *Piklernek* »Das Grundgesetz alles neuropsychischen Lebens«-ben (1901.) kifejtett elméletét.

III. A társadalmak kifejlődésének legvégső szakául én a kifejldött nemzeti társadalmat tartom azért, mert minden eddigi tanulság azt-mutatja, hogy ezen a ponton az illető társas csoportban lévő idegerő kimerül s beáll a dissolutio.

IV. A »belátás«-nak sokkal kevesebb szerepet tulajdonítok a társadalmak s egyes intézmények megszületésében és kifejlődésében mint *Pikler*; az egyéni analógia világosan erre tanít s mert a társadalom szervezetében annyi és oly szövevényes folyamat van, hogy azokat áttekinteni már azért sem tudjuk, mert részben tudva, részben Önkéntelenül mi is egy részét képezzük azoknak a folyamatoknak. Ez okból a társadalmi törekvések többé-kevésbé mindig intuitió jellegével bírnak s ugyanezért:

V. Nem tartok valószínűnek egy oly állam-socialismus féle végleges kifejlődést, mely *Pikler* elméletének megfelelné.

A sociologia igenis társadalmi törvényeket kutat fel, de e kutatásának épp úgy meg vannak a maga korlátai, mint a szorosan vett természettudományi kutatásnak.

AZ
EGYHÁZI HÁZASSÁGKÖTÉSI JOG
TÖRTÉNELMI ALAPJAI

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

REINER JÁNOS

L. TAGTÓL

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1903. január 12-én tartott ülésében)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1901.

I.

Az egyház alapításakor, sem később nem kapott sem Krisztustól, sem az apostoloktól valamely meghatározott házasságkötési formát; és sem a szentírásban, sem az apostolok irataiban nincs oly kijelentés, a melyből ily házasságkötési formának megalapítása —, vagy a házasságot létesítő actus lényege tekintetében útbaigazítást s alapot lehetne nyerni.

Csak később, az idők folyamán fejtette ki az egyház saját házasságjogát és fejtette ki házasságkötési jogát is.

Tulajdonképen csak a XII. század második felétől kezdve beszélhetünk arról, hogy az egyház mint saját egységesítő és egységes házasságkötési jogának törvényhozó megalkotója s szabályozója veszi át s fejezi be az addigi kialakulás munkáját.

A míg azonban az egyháznak még nincs kész s megállapított házasságkötési joga, addig igen természetesen félre sem tehetette az általa meghódítani s áthatni kívánt népeknek kész, és a vérben s szokásban levő házasságkötési jogát s házasságkötési formáit.

¹⁾ Id. ért. 3. s 5. lap.

Ezzel függ össze — a történelem által nyújtott — azon első és határozó jelentőségű eredmény, hogy az egyház az egyes népek házasságkötési jogát és házasságkötésének formáit a lehetőségig tiszteletben tartotta, azt azonban a saját erkölcsi, vallási, dogmai és később jogi álláspontjával s elveivel áthatni igyekezett.

S habár ekként már az egyház egységes s önálló házassági törvényhozói alkotásai előtt, ezen líton kifejlődött a házasságkötési jognak néhány eleme, a mely az összes keresztény népeknek házasságkötési jogában egyformán, vagy legalább hasonlóan kezdett érvényesülni, azért ez tulajdonképen csak az egyes népek alapul szolgált házasságkötési joga körül érvényesült egyházi behatás s átalakítás eredménye, a melynél tehát az alapot mindig az illető nép jogában s szokásaiban kell keresni.

Az első jog, a melyhez az egyház ekként alkalmazkodott, s a mely határozó befolyást gyakorolt az egyház házasságkötési jogának kifejlődésére: a római jog.

Ezen tétel azonban nem tekinthető ma az irodalomban vita felett állónak.

Mert ezen tétellel szemben áll az, a mely a zsidó jognak követeli ezen szerepet, s annak határozó befolyást tulajdonít az egyház házasságkötési joga alapelveinek megalapítására.¹⁾

Ezen feltevés igazolására arra történik utalás, hogy Krisztus és Szt Pál a zsidó jog, s névleg a Genesis alapján ismétlik — a házasságkötés lényege szempontjából határozó — azon helyet, hogy »ketten egygyé lesznek egy testben«²⁾ s hogy a

¹⁾ Különös határozottsággal J. Freisen. Geschichte des canonischen Eherechts bis zum Verfall der Glossenlitteratur. Tübingen, 1888. 151. s köv. 1.; enyhébb alakban — részben a zsidó jog befolyásának lehetőségét fogadják el E. Friedberg. Das Recht der Eheschliessung in seiner geschichtlichen Entwicklung. Leipzig. 1865. 6. 1.; A. ÁV. Dieckhoff. Die kirchliche Trauung, ihre Geschichte im Zusammenhänge mit der Entwicklung des Eheschliessungsrechts und ihr Verhältniss zur Civilehe. Rostock, 1878. 12. s ezt megelőző 6. s köv. —, s 28. 1.; E. Löning. Geschichte des deutschen Kirchenrechts. Strassburg, 1878. II. köt. 572. 1.; A. Winroth. Aktenskaps Ingående. Lund, 1892. 29. 1.

²⁾ A Genesisből vett ezen helynek használata — Máté ev. 19. 5. s 6.; Márk ev. 10. 8. s 9.; Szent Pál levele az ephezusiakhoz 5. 31. s

későbbi kánonjogi doctrina, sőt az egyházi törvényhozás is hivatkozik a zsidó jogra.

Azonban a zsidó házasságkötési jog tényleg sehol sincs átvéve s felélesztve az egyház által; s miután az ó-szövetségnek szertartási és jogi természetű szabályai önmagukban véve nem bírnak kötelező erővel az egyházban,¹⁾ azért csak akkor lehetne szó a zsidó házasságkötési jog alapul vételéről, ha ki lenne mondva, az új-szövetség könyveiben az, hogy ezen zsidó házasságkötési jog fenn lett tartva, vagy ha ezen házasságkötési jog szabályai egyenesen fel lennének véve azokban.

Ezzel szemben kétségtelen ugyan, hogy a szent atyáknál s utánuk a későbbi doctrinában is található a zsidó jognak nyoma; ezen ténynek azonban az a magyarázata, hogy a szent atyákat e részben csak a Mária és Szt. József között fennállott viszony s ezen viszony megoldásának kérdése foglalkoztatta, a mely feladat megoldhatása végett természetesen a zsidó házassági jogot kellett figyelembe venniök, miután a Mária és Szt. József között fennállott viszony csak ezen jog szerinti megítélés alá eshetett, a mennyiben egyáltalában nem gondolunk arra, hogy ezen viszonyt a világi jogszabályok alól kivettnek tekintsük.²⁾

32; s a korinthiakhoz írt első levele 6. 16. s köv. vers — nem a házasságkötés valamely szabályának átvételét —, vagy a házasságkötés valamely elemének szabályozását képezi, hanem a házasság felbonthatlanságának és a házasság szentségének kifejezésére s illnstrálására szolgál; a mire nézve 1. pl. Schanz. Der sakramentale Charakter der Ehe. Theologische Quartalschrift. Tübingen, 1890. 77. foly. I. füz. 20. s köv. 1.; 1. még A. Scheurl. Das gemeine deutsche Eherecht und seine Umbildung durch das Reichsgesetz vom 6. Febr. 1875 stb. Erlangen, 1882. 44. s köv. 1. is.

¹⁾ Érinti ezt e ponton Dieckhoff is i. m. 11. 1.

²⁾ L. E. Sehling. Die Unterscheidung der Verlöbnisse im kanonischen Recht. Leipzig, 1887. 28. 1.; s még M. Fiunk. TI rapftivoc; ѣjivrj3"u-jiivr] «vopi. Eine archäologisch-exegetische Studie über die Vermählung der heil. Jungfrau mit Joseph. Zeitschrift für kath. Theologie. Innsbruck, 1888. 22. köt. 4. füz. 657. 663. 670. 678. s 682. 1. s részletesen a megoldási kísérletekre nézve az egész ért.; s Freisen i. m. 90. s előző 1.; ezzel szemben Schanz i. ért. 43. 1. azt hiszi, hogy pl. Szt. Ágoston fejtegetéseiben a zsidó jogot nem vehette alapul — holott ellenkezőleg éppen ezen jognak a római joggal való kiegyenlítése vezetett Szt. Ágostonnál is a copula és consensus jelentőségének szembeállítására, s a megoldási kísérleteknek ezen alpra való helyezésére.

Azonban arról ezen szent atyáknál sincs szó, hogy az egyház a zsidó házasságkötési jogot, vagy szertartásokat magáévá tette volna; sőt egyáltalában a kereszténység első századaiból fenmaradt emlékek és jogszabályok még azt sem igazolják, hogy a zsidó házasságkötési jog figyelembe vehető hatást gyakorolt volna az egyház házasságkötési jogának kifejlesztésére.

Pedig ezen emlékek és jogforrások reá mutatnak a római jogra, mint azon forrásra, a melyből a keresztény házasságkötési jog első elemeit s alapjait vette.¹⁾

¹⁾ A szent atyák, Ambrus, Ágoston az előző 1. 2) jegyz.-ben említett megoldási kísérleteikben nyújtják ennek bizonyítékát, mert épen az egyház által elfogadott római jogi házasságkötési elvi szabályok segítségével keresik a megoldást, a Mária és Szt. József közötti viszonyra alkalmazandó zsidó joggal szemben; Szent Ambrus pl. *De institutione virginis* című dolgozatában — *Operum S. Ambrosii etc. tomus quartus. Parisiis, 1603. 422. 1.* — azt mondja, hogy *non enim defloratio virginittatis facit conjugium, séd pactio conjugalis. Denique cum jungitur puella, conjugium est, non cum virili admixtione cognoscitur.* — c. 5. C. 27. qu. 2 —. Szent Ágoston *De bono conjugali; De sanota virginitate; Ad Pollentium de adulterinis conjugiiis; Contra Julianum Pelagianum* — *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum. Rec. J. Zycha. Prágáé, Vindobonae, Lipsiae, 1900. 41. s 42. köt.* — stb. foglalkozik azon kérdésekkel, a melyekben a római jog elvi szabályai ekként kifejezésre jutnak, pl. szolgáltathat ezen hely: *Conjugium facit non commixtio carnalis, séd charitas conjugalis. Conjux vocatur a prima fide desponsationis, quam concubitu nec cogoverat* — 1. különben részletesebben átvéve c. 3. 9. s 10. C. 27. qu. 2 —. Pseudo-Chrysostom a c. 1. s 4. C. 27. qu. 2. felvett kétségtelen korai eredetű —, bár nem bizonyosan Chrysostomtól eredő helyei szerint »matrimonium enim non facit coitus, séd voluntas«, a miben a római házasságkötési jog alaptétele jut kifejezésre. I. Leó pápa Rusticus narbói püspökhöz intézett levele —, s I. Miklós pápának 866-ban a bolgárokhoz irt — s alább részletesen tárgyalandó — levele szintén ezen római jogi szabályokat tartalmazza s közlik mint az egyház által elfogadott jogi álláspontot. — L. minderre nézve Sehling i. m. 24. s köv. 1.; Schanz i. ért. 36. s 37. s köv. —, s 44. s köv. 1. — I. Miklós levele a római házasságkötési jog közvetlen érvényét s az egyház általi elfogadását, a római jogra, a lex-re való ismételt hivatkozással is tanúsítja; pl. »ne videlicet ante tempus lege definitum tale quid fieri praesumatur«; »sufficit secundum leges eorum consensus, de quorum conjunctionibus agitur«. S ezen levélre késői kelte daczára azért is lehet hivatkozni, mert a levél szerint a pápa azon gyakorlatot kívánja megismertetni a bolgárokkal, a melyet az egyház régi időtől fogva követ »morém, quem sancta Romana suscepit antiquitus . . . Ecclesia«. —

S ezzel szemben még arra sem lehet gondolni, hogy a zsidó házasságkötési jog talán a római jog ezen kétségtelen befolyása s hatása mellett érvényesült; mert ezen két jogrendszer lényeges és alapelvei teljesen eltérnek egymástól,¹⁾ úgy hogy a kettő nem fért volna meg egymás mellett kiegyenlítés nélkül, s így arra nézve is kellene találnunk valamely adatot, a mely ezen kiegyenlítés nyomait tartalmazná.

S erre annál is inkább kell gondolnunk, mert az egyháznak akkor — az első századokban — nem állott rendelkezésére oly eszköz, bírói s végrehajtó hatalom, a melylyel a római jogtól eltérő szabályokat felállíthatott, vagy átvehetett s azokat érvényesíthette volna.

Mert a római joggal való cardinális összeütközés esetében, hiányzott volna a gyakorlati keresztülvitel lehetősége.²⁾

Holott itt, a hol nem dogmatikus, nem az isteni jog kérdéseiről volt szó, sőt a hol Krisztus és apostolai kifejezett szabályokat fel sem állítottak, az egyház bizonyára nem kerestett ily összeütközést.

Ezt itt annál inkább kell hangsúlyozni, mert az egyház

J. Zhiszman. Das Ekerecht der Orientalischen Kirche. Wien, 1864. 9. s köv. 1. több forráshelyet említ, a mely a római házasságkötési jog közvetlen érvényét igazolja; említi pl. Justinus Apolegeta Diognetushoz írt levelének azon helyét, a mely szerint a keresztények a római polgárokhoz hasonlóan kötnek házasságot »**γαμοῦσιν ὡς πάντες**«; említi Chrysostomnak az antiochiakhoz intézett 16-ik homiliáját, a melyben inti őket, hogy a házasságkötéseknél is alkalmazkodjanak a császári törvényekhez **ὁμῶς τειθόμεθα — τοῖς βασιλεῦσι — καὶ τῶν αἰσθητικῶν ἀγόμεθα**«; s érinti végül azt, hogy Athenagoras a keresztények védelmében hivatkozik arra, hogy ők a házasságot a római jogszabályok szerint kötik. — A római házasságkötés elfogadását, ahhoz való alkalmazkodást lát O. Mítius für Kirchenreclit. Freiburg i. B. u. Leipzig, 1895. III. foly. 5. köt. 438. s köv. 1., s Lehrbuch des kath. und evang. Kirchenrechts. Leipzig, 1903. V. kiad. 442. 1. 5. jegyz. —

²⁾ Freisen i. m. 154. s köv. 1., s részletesen a 13. s 14. §§. fejtegetéseiben; Sehling i. m. 24. 1.

³⁾ Löning i. m. II. köt. 541. 1.; Sehling i. m. 24. 1.; Schanz i. ért. 32. 1.

más irányban, így a házasság lényege s lényeges elemei s kel-
lékei körüli álláspontjának s törekvéseinek, például a házasság
szentsége s felbonthatlansága elveinek nyílt kifejezést adott;¹⁾
s a házasságkötés körül így a külső formások, szertartások
tekintetében is érvényesítette a maga befolyását.²⁾

Innen van az, hogy a római házasságkötési jog alap-
elveiről már nagyon korán úgy beszélhetünk, mint az egyház
által recipiált házasságkötési jogról.

S ezért nemcsak azzal kell tisztába jönnünk, hogy mi a
római házasságkötési jognak valódi tartalma, hanem azzal is,
hogy az egyház minő formában engedte érvényre jutni ezen
jogi szabályokat?

Az előbbi kérdésnek megoldása —, vagyis a római házasság-
kötési jog valódi tartalmának megállapítása s tisztába hozatala
céljából nem kell a római házasságkötés minden részletére
kiterjeszkednünk; még pedig azért nem, mert a római házasság-
kötés körül előforduló külső formások, szertartások, eljárások
érintetlenül hagyják a házasságot létesítő actus lényegét; a
mi mellett még azon körülmény is kizárja azoknak e körbe
vonását, hogy — habár az egyház több tinnepélyességi és sym-
bolikus szertartást, például a gyűrűadást, az anulus pronubus,
a csókváltást, osculum interveniens, a kézfogást, a kezek össze-
kötését, dexterarum junctio stb. ezen római házassági szertar-
tásokból vett át³⁾ — ezen szertartások s külső formások leg-
nagyobb része, a pogány vallással való kapcsolatánál s ezen

¹⁾ E részben részletes felvilágosítást nyújt A. Cigoi. Die Unauf-
lösbarkeit der christlichen Ehe u. die Ehescheidung stb. Paderborn, 1895.

²⁾ Helyesen utal R. Scherer Handbuch des Kirchenrechtes. Graz
und Leipzig, 1898. II. k. II. r. 372. 1. 3. jegyz.; s A. Harnack. Die
Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahr-
hundertern. Leipzig, 1902. 406. 1. 3) jegyz.-ben arra, hogy Tertullian a
pogány házasságkötési szertartások ellen foglal élesen állást, a midőn
azt írja: »Ideo non nubemus ethnicis, ne nos ad idolatriam usque dedu-
cant. a qua apud illos nuptiae incipiunt.« — Érinti ezt már Dieckhoff
i. m. 28. 1.

³⁾ L. ezekre nézve pl. A. Roszbach. Untersuchungen über die
römische Ehe. Stuttgart, 1853; Römische Hochzeits- und Ehedenkmal-
er. Leipzig, 1871; F. Hofmann. Ueber den Yerlobungs- und Trauring.
Wien, 1870; G. Tamassia. Osculum interveniens. Contributo alla storia
dei riti nuziali. Roma, Torino, Firenze, 1885.

vallási jellegénél fogva ellenkezésben áll a keresztény vallással;) s végül a házasságkötési formákkal kapcsolatos nyilvánosságban —, s az annál szereplő orgánusok közreműködésében megvalósuló azon alapgondolat²⁾ —, mely a vallási és a politikai érdekek szolgálatát, a házasság törvényes s megfelelő létrejöttének a vallási és a gentilis, illetőleg centuriális szervezet tudomása és garantiája alá helyezését juttatja kifejezésre, az egyház házasságkötési jogának alakulására legalább közvetlen hatást nem gyakorolt — épen a római állami s vallási szervezetben gyökerező voltánál fogva. —

Ezzel szemben azonban viszont fel kell vennünk vizsgálataink körébe, a házasságkötéssel kapcsolatos oly elemet — az eljegyzést, — a mely tulajdonképen nem része a szoros értelemben vett házasságkötésnek, a melyet azonban ennek daczára mégis bele kell vonnunk e körbe, egyrészt azon felfogásra való tekintettel, mely a római jog eljegyzésében, a görög *ἐγγύησις*-hez. hasonlóan házasságot megalapító jogügyletet lát; ³⁾ másrészt s még inkább pedig azért, mivel az fontos felvilágosító elemet nyújt a később kifejtett s kész egyházi házasságkötési jog legvitásabbá tett kérdésének megértésére, a melynek e részben is alapját képezte.

Ezen szempontok vonják meg azon kört, a mely a római házasságkötési jog valódi tartalmának megállapíthatása végett a következők figyelembe vételét teszi szükségessé.

A római házasságkötést meg szokta előzni az eljegyzés,⁴⁾ a mely azonban nem volt jogilag kötelező és szükségképen megkívánt előzmény.

¹⁾ L. előző 1. 2) jegyz. — A pogány vallási szertartásokra nézve l. pl. Rossbach. Untersuchungen i. m. 101. s köv. 1.

²⁾ L. R. Iheringnél *Entwicklungsgeschichte des römischen Rechts*. Leipzig, 1894. 65. s köv. —, 108. s köv. —, 117. s 124. l. — L. az alapul fekvő gondolat mikénti felfogására nézve még Rossbach. *Untersuchungen i. m.* 254. s köv. 1.; E. Hölder. *Die römische Ehe*. Zürich, 1874. 17. s köv. 1.

³⁾ Rossbach i. m. 223. l.; s utána élesen hangsúlyozva W. Hörmann. *Quasiaffinität*. Innsbruck, 1897. 22. s köv. 1.

⁴⁾ 2. D. 23. 1. . . . nam moris fuit veteribus stipulari et spondere sibi uxores futuras.

Ezen eljegyzés tartalma azon kölcsönös ígéletben állott, hogy a jegyesek a jövőben egymással házasságra lépnek.¹⁾

Az ezen ígéletet tartalmazó ügylet, a sponsalia, mely nevét is a sponsiótól vette, kezdetben határozott formákhoz, a sponsióhoz, stipulatiohoz volt kötve; később azonban a formákhoz nem kötött pusztá akarat elegendő volt az eljegyzés megalapítására.²⁾

Azonban minden esetben szükséges volt az, hogy az eljegyzett személyek consensusa, hozzájárulása ne hiányozzék; a mi vagy oly alakban jutott kifejezésre, hogy a jegyesek saját személyükben kötötték az eljegyzést, vagy pedig nem elleneztek, nem kifogásolták az atyai hatalom birtokosai által kötött eljegyzést — a mire a fiúnak feltétlenül joga volt, a leánynak pedig akkor, ha az atyai hatalom birtokosa neki méltatlan, vagy rossz erkölcsű jegyest választott.³⁾

Az eljegyzési ígéletből, s illetőleg ezen eljegyzés alapján nem létezett — legalább a források segítségével elérhető időkben semmi esetre sem létezett — jogi kényszer arra, hogy a jegyesek egymással házasságra lépjenek;⁴⁾ s viszont bármelyik fél jogosítva volt az eljegyzést felbontani.⁵⁾

Ennek daczára az eljegyzésnek önmagában véve is voltak meghatározott jogi következményei.

Ezen jogi következmények közül kiemelhetők, hogy azon jegyes, a ki az eljegyzés fennállása alatt második eljegyzést köt, ez által infammáló cselekményt követ el;⁶⁾ a jegyes hűtlensége házasságtörés — adulterium — gyanánt biintettetik;⁷⁾ a

1) 1. 1. c. Sponsalia sunt mentio et repromissio nuptiarum futurarum.

2) 4. 1. c. Sufficit nudus consensus ad constituenda sponsalia.

3) 11—13. 1. c.

4) 134. pr. D. 45. 1. . . . quia inonestum visum est vinculo poena matrimonia obstringi sive futura sive jam contracta. — Ezen kérdésre nézve 1. különösen Hörmann. Quasiaffinitat i. m. 18.1. s itt 2) jegyz.-ben az irodalom részletes ismertetését.

5) 2. §. 2. D. 24. In sponsalibus discutendis placuit renuntiationem interveDire oportere . . .; — 1. még 10. D. 23. 1. —

6) 1. D. 3. 2. . . . Infamia notatur . . . qui bina sponsalia binasve nuptias in eodem tempore constitutas babuerit.

7) 3. §. 14. (13.) D. 48. 5. Divi Severus et Antoninus rescripse-

menyasszony a sponsa ellen elkövetett bántalmazás alapján a jegyest *actio injuriarum* illeti meg.¹⁾

Mindezek kétségtelenül a házasság következményeihez hasonló hatások és következmények, a melyek arra mutatnak, hogy a római jog is szükségesnek látta az eljegyzés és a jegyesek közötti viszony jelentőségét emelni, még pedig az által, hogy az abban foglalt házasságkötési Ígéretre való tekintettel átvitte arra a házasság egyes következményét.²⁾

Azonban a források nem hagynak kétségben az iránt, hogy ezen következmények az eljegyzést mint ilyent illetik meg, szemben az attól élesen megkülönböztetett házassággal; sőt azok épen az eljegyzés mind nagyobb önállóságát emelik és tanúsítják egyszersmind.

Mert az itt érintett következményekben nyilvánuló védelem, s különböző sanctiók épen csak az eljegyzésben foglalt ígéret —, s a jegyesektől követelt hűség stb. védelmét s sanctióit képezik.

A házasság hasonló jogi következményeit nem az eljegyzés állapítja meg, a házasság meglevő következményeinek kiterjesztése s átvitele szerezte meg az eljegyzés részére ezen következményeket — hogy az eljegyzés komolyságát s jelentőségét emelje —.

S a hasonló következmények különben is önállóan illetik meg az eljegyzést, mint a házasságot.

Vagyis ezen jogi következmények alapján nem lehet az eljegyzést a házasságkötés, vagy házasság megalapítás lényeges elemének, előzményének és szükséges kiegészítő részének tekinteni.

Ezen jogi eredményt megerősíti — a már említett — azon tételek figyelembe vétele, hogy a házasság megalapítását nem kell szükségképen és feltétlenül eljegyzésnek megelőznie; azon-

runct, etiam in sponsa hoc idem — se. adulterium — vindicandum, quia neque matrimonium qualecumque, nec spem matrimonii violare permittitur.

¹⁾ 24. §. 15. D. 47. 10. . . . *Sponsum quoque ad injuriarum actionem admittendum puto: etenim spectat ad contumeliam ejus injuria quaecumque sponsae ejus fiat.*

²⁾ Különös részletességgel tárgyalja ezen hasonló következmények kérdését Hörmann i. m. 22. s köv. 1. — habár az alapfelfogás tekintetében téves állásfoglalással, a melylyel szemben is — 1. még Sehling i. m. 23. 1. is.

kívül az eljegyzés alapján nem létezik jogi kényszer arra, hogy a jegyesek egymással házasságra lépjenek, s végül az eljegyzés által létesített költség még egyoldalú felmondásra is felbontható.

Mindez egyszersmind szemben áll azon állásponttal, a mely — legalább a szabad házasságok kifejlődésével — az eljegyzésben látja a házasságkötési külső eljárás egyedüli magánjogi mozzanatát, a mely a házasságra irányzott, habár jövőre szóló consensust tartalmazza, s a mely alapját képezi annak, hogy a jegyesek közötti viszony, az eljegyzésnek a hazavitellel, a traductióval eszközölt egyszerű végrehajtása által újabb Consensus nélkül házasságba megy át.¹⁾

Ezen álláspont megértése céljából az usus házasságot kell szem előtt tartanunk, a mely — mint látni fogjuk — az átmenetet képezi a formális házasságkötésről a manus nélküli szabad és formátlan házasságkötésre.

Az ily házasságoknál tényleg hiányozhatott a házasságra irányzott consensus formális kifejezése, a nélkül hogy minden esetben mint fölösleges hiányzott volna, vagy hogy annak elvileg helye sem lett volna a házasság megalapítása céljából.

A hazavitel, a deductio in domum mariti pótolta a consensus formális kifejezését, mert szintén látni fogjuk, egyik fontos szerepe és jelentősége épen abban állott, hogy mint concludens tény tanúsítsa a consensus fenforgását.

Csak hogy ezen consensus formális kifejezése nemcsak akkor hiányozhatott, ha a házasság megalapítását eljegyzés előzte meg, hanem akkor is, ha eljegyzés sem forog fenn.

S épen azon körülmény, hogy az eljegyzésnek nem kell szükségképen minden házasságkötést megelőzni, a legerősebb érv ezen álláspont ellen, a mely — úgy látszik — a római jogi eljegyzésnek a görög jogok *ἐγγύησις*-ével való azonosítására van felépítve, holott ezen *ἐγγύησις* minden házasságnak elmaradhatatlan kelléke s előzménye, mely már ezen körülménynél fogva lehet a házasságot megalapító jogügylet.²⁾

¹⁾ Így Hörmann i. m. 22. — Nem tartozik ide a 12-ik életévet be nem töltött menyasszony hazavitelének megítélésére vonatkozó kérdés, a melyet szintén említ Hörmann i. m. 23. 1. 1) jegyz.; s tárgyal Sebling i. m. 22. 1.

²⁾ E. Hruza. Beiträge zur Geschichte des Griechischen und Römischen Familienrechtes. Erlangen u. Leipzig, 1892. I. részletesen mutatja

Míg a római jogi eljegyzés *pactum de contrahendo*, a melynek a házasságkötéssel való kapcsolata abban áll, hogy az eljegyzést követő házasságkötés az eljegyzésben foglalt házasságkötési Ígéretnek teljesítését képezi.

A házasságot megalapító ügyleti elem pedig az eljegyzéstől függetlenül, önállóan van meg a házasság minden neménél és minden formájánál; habár a házasság nem minden neménél jut egyforma tisztaságban kifejezésre.

A házasság nemei tekintetében eltérés van a szigorú, a manussal járó, és a szabad, manus nélküli házasságok között.

Kezdetben a manus — az atyai hatalom utáztatát képező családfei hatalom:) — oly szoros kapcsolatban állott a házassággal, hogy nem létezett házasság manus nélkül.

Ezen szoros kapcsolatnak kifolyása azon jelenség, hogy a manussal járó házasság két formájával a házasság megalapításának nem volt külön formája, hanem a manus megszerzésének formája alatt jött létre a házasság is; s a házasságkötési formák tulajdonképen a manus megszerzésének formái.²⁾

be az *εγγύσις* jogi természetét, annak formáját stb.; e szerint — 1. 20.1. — ez az érvényes házasság elmaradhatlan előfeltétele, a mely mint a házasságmegalapító actus — 3. §. — közvetlenül megelőzte a házassági ünneplényességeket s a nő hazavitelét — 45. 1. —; azonban ez nem azonos a római jogi eljegyzéssel — 42. 1. —, a melytől való eltérést s a római házasságkötési joggal szemben megállapítható eredményeket szintén tartalmazza ezen munka 7. §-a; az epjüpn-nek^a görög házasság törvényessége szempontjából fennálló jelentőségét érinti Hofmann is i. m. 10. 1.; s Dieckhoff i. m. 18. 1., a ki ezzel szemben kiemeli, hogy a római jogban viszont nem az eljegyzéstől, hanem a consensus nuptialis-tól függött a házasság törvényessége.

¹⁾ Rossbach. Untersuchungen i. m. I. fej. I. 10. s. köv. 1., a hol — 38. 1. — a manusnak a germán munt, vagy mund-dal való azonosságát is említi; J. E. Kuntze. *Cursus des Römischen Rechts*. Leipzig, 1879.

II. kiad. 537. s. köv. 1.; Excuse über römisches Recht. Leipzig, 1880. II. kiad. 582. 1.; Ihering. *Entwicklungsgeschichte* i. m. 56. s. köv. 1.; Farkas Lajos. *A római jog történelme*. Kolozsvár, 1900. II. kiad. I. köt. 24. 25. s. 30. §§.; Yécsey. *A római jog. Institutiói*. Budapest, 1902. VI. kiad. 449. 1.

²⁾ Rossbach. Untersuchungen i. m. 7. 1. 24) jegyz., 102. 251. 1. — habár ő nála a manus —, és a házasságmegalapítás szoros kapcsolatának erős hangsúlyozása mellett pl. a *confarreatiónál* azon gondolat jut a 110. 1. előtérbe, hogy épen a házasságmegalapító actusok állapítják meg

A manus megszerzésének formái közül a coemptio és confarreatio ily értelemben a házasságkötésnek határozott formákhoz kötött alakjai.

Ezek közül a coemptiónál használt szavak, a házasulok egymáshoz intézett kérdései és feleletei kifejezésre juttatják a házasság megalapítására irányzott consensust is;¹⁾ a confarreatiónál használt szavakat, formulákat — a források által említett certa et solemnia verba — nem ismerjük ugyan, azonban ezen formának a coemptióval való kapcsolata, annak rendeltetése s egyéb emlékek valószínűvé teszik azon feltevést, hogy a házasulok itt is kifejezték a házasságkötésre irányzott consensust, s ennek alapján köttetnek össze a pontifex maximus és a flamén dialis által.²⁾

a manust is, a melynek megszerzése céljából nem kell külön ténykedés —; Karlowa. Die Formen der römischen Ehe und Manus. Bonn, 1868. 79. 1. s előző fejtegetések; Kuntze. Excuse i. m. 581. 1.; L. Beauchet. Etude historique sur les formes de la célébration du mariage dans l'ancien droit français. Paris, 1883. 4. s köv. 1.; Sehling i. m. 4. 1.; Yécsey i. m. 450. 1.; C. Salkowski. Institutionen. Leipzig, 1902. VIII. kiad. 153. 1. — Freisen i. m. 101. 1. ezzel szemben azon nézetet állítja fel, hogy a manusmegalapítás és a házasságkötés két különböző dolog; a régi jognak csak az előbbi tekintetében vannak rendelkezései, a házasságkötésre nézve ellenben nem; Freisen ezen teljesen bizonyítatlan nézettel szemben állanak a manus —, és a házasságmegalapítás közös formái.

¹⁾ A használt szavakra nézve a feljegyzések azt tartalmazzák: . . . et sese in coemendo invicem interrogabant, vir ita, an mulier materfamilias esse vellet? Illa respondebat: velle. Item mulier interrogabat: an vir sibi paterfamilias esse vellet? ille respondebat: velle. Boëthius ad 3. Topicam 14.; 1. még Farkas L.-nál i. m. 122. 1. további forrás-helyet is. — Ezen szavaknak a mancipatiohoz való viszonyára vonatkozó vitás kérdés itt nem bír jelentőséggel s azért mellőzhető.

²⁾ Gai Institutiones I. 112. §. Farreo in manum conveniunt per quoddam genus sacrificii quod Jovi Farreo fit, in quo farreus panis adhibetur; unde etiam confarreatio dicitur; complura praeterea hujus juris ordinandi gratia cum certis et solemnibus verbis, praesentibus decem testibus aguntur et fiunt. — Rossbach. Untersuchungen i. m.

111. s köv. 1. ezen certa et solemnia verba alatt imaformulákat lát, a melylyel szemben a szövegben foglalt nézetet fogadják el Karlowa i. m. 25. s köv. 1.; Kuntze. Excuse i. m. 586. 1.; Vécsey i. m. 450. 1. — habár sem Karlowa, sem Vécsey nem zárják ki annak lehetőségét, hogy e mellett a házasulok az istenek áldását s oltalmát kikérték, a mire látszik utalni Farkas L. is i. m. 120. 1. — A pontifex maximus és a

A manus nélküli, szabad házassághoz az átmenetet képezi a manus megszerzésének harmadik formája, az ú. n. usus házasság, a melynél maga a házasság megalapítása különvállik és önállósul a manus megteremtésével szemben.

Az usus ugyanis — dologi jogok elbirtoklásának mintájára fejlődve — a férj részére megalapította a manust, ha a nő egy évig minden megszakítás nélkül élt együtt férjével; ha ellenben a nő ezen évet megszakította, úgy hogy három egymásután következő éjen távol volt férje házából, akkor a férj nem szerzhette meg a manust.

Vagyis az usus szerepe itt az, hogy a már létező házassági viszonyhoz még a manust is hozzáadja s létesítse a férj részére.

Azonban a házasságnak már előbb léteznie kell, és fennáll az, ha a nő nem is kerül férje manusa alá, mert az usus félbe lett szakítva, s így nem is vezethetett manushoz.¹⁾

Itt a házasság a házasulóknak tanúk előtt szóval kijelentett vagy az ú. n. tabulae nuptiales-be foglalt consensusa által kötöttetett.²⁾

A házasságmegalapítás ezen meghatározott formái helyébe

flamen dialis összeköti a feleket: . . . per pontificem maximum et Dilem flaminem conjungebantur; Servius ad Georgium I. 31.

¹⁾ Gai Instit. I. 111. Usu in manum conveniebat, quae anno continuo nupta perseverabat; nam velut annua possessione usucapiebatur ... — Ezen egész kérdésre s annak részleteire nézve l. Rossbach. Untersuchungen i. m. II. fej. III. 146. s köv. 1.; Karlowa i. m. 12—14. §§.; Beauchet i. m. 6. s köv. 1.; Sehling i. m. 6. 1.; R. Leonhard. Institutionen des römischen Rechts. Leipzig, 1894. 197. 1.; Farkas L. i. m. 117. s 123. 1.

²⁾ Rossbach. Untersuchungen i. m. 394. 1. 1319) jegyz., továbbá Hörmann. Quasiaffinität i. m. 13. 1. 1) jegyz. több irodalmi forrást említenek, a melyek a tanúk előtti kijelentést, részben a tabulae nuptiales, matrimoniales, dótales alkalmazásáról szólnak, s a mely utóbbiakat a műemlékeken a jegyes kezében tartja — erre utal Mitius is i. ért. 18. 1. — L. különben ezen formák bármelyikének érvényére s alkalmazásban létre nézve 4. D. 20. 1.; 4. D. 22. 4. ... sicut et nuptiae sunt, licet testationes in scriptis habitae non sunt. — L. még Karlowa i. m. 72. 1., a ki különben érinti, hogy kezdetben az »uxorem ducere liberum sibi quaesundum gratia« formulát használták állandóan; Kuntze. Cursus i. m. 543. 1.; Beauchet i. m. 11. 1.; Sehling i. m. 10. 1.

lép a köztársaság utolsó századaiban, majd kizárólagossá lesz a szabad házasság, a melynél már nincs szükség a manus megalapítására,¹⁾ s ennek következtében azon formaságokra sem, a melyek kizárólag a manus megalapításával függenek össze, a milyen például a coemitiónál a nő színleges megvétele.

Azonban ezen formaságok megszünte daczára megmaradnak a találkozó pontok, az azonos elemek a házasság ezen szabad és a korábbi szigorúbb neme s annak formái között.

Ily azonos elemek a házasságra irányzott consensus és a házassági szertartások, a melyek közül a férj házába való hazavitelt, deductio in domum mariti, kell különösen kiemelni, annak tényleg betöltött szerepénél, valamint azon jelentőségénél fogva, a melyet annak a házasság megalapítása tekintetében tulajdonítanak.

Csak hogy a szabad házasságoknál sem a consensus kifejezésére nem létezett meghatározott forma, sem a házassági szertartások igénybe vétele nem képezett jogi szabályt.²⁾

Még a férj házába való hazavitel sem fordul elő szükségszerűen minden házasságnál; s a hol előfordul, nem jelentkezik mindig a házasság megalapítása időpontjában, a mennyiben a jövődöbeli férj házába való vitel a házasság megkötése előtt is történhetett vagy a házasságkötés után bizonyos idő múlva is bekövetkezhetett.³⁾

Azonban a ki nem zárt és gyakran alkalmazott formális házasságkötés igénybevétele esetében a szabad házasságoknál, a korábbi szigorúbb házasságokhoz hasonlóan, épen úgy találkozzunk a consensus kifejezésével, mint a férj házába való hazavitellel.

¹⁾ Rossbach. Untersuchungen i. m. 51. s köv. —, s 252. 1.; Kuntze. Cursus i. m. 539. s köv. 1.; Sehling i. m. 4. s köv. 1.; 1. még Parkas L. i. m. 129. 1.

²⁾ Rossbach. Untersuchungen i. m. 255. s köv. 1. részletesen tárgyalja ezen kérdést; s 262. 1. —, s utána Sehling i. m. 7. 1. helyesen utalnak arra is, hogy a házassági szertartásokat, a pompa, vagy festivitas nuptialist csak a hajadonok házasságkötésénél alkalmazták, s ennek daczára az özvegyek házassága mégis érvényes volt; I. még következő 1. 2.) jegyz. is.

³⁾ L. pl. Sehling i. m. 16. 1.

Azért az ily esetek alapul vételével a házasságkötések külső lefolyása alapján nem lehet megállapítani, hogy mi képezi a házasságmegalapítás lényeges kellékét s elemét?

Oly jogi forrást szintén nem ismerünk, a mely közvetlenül megállapítaná, hogy mely actus létesíti a házasságot?

Azonban más kérdések eldöntésével kapcsolatban s ezen döntés formájában már kifejezésre jut azon jogszabály, hogy a házasulok megegyezése létesíti a házasságot, *consensus facit nuptias*.

E részben példaképen említhető a Digesták 24-ik könyv 1 címének 66 töredéke, a mely a házastársak közötti ajándékozások tilalmára s érvénytelenségére való tekintettel azon kérdéssel foglalkozik, hogy érvényes-e azon ajándékozás, a mely a házasulok között a nő hazavitele és a dos-rendelésről szóló okmány aláírása előtt történt? — s ezen kérdést akként dönti el, hogy az ajándékozás érvénytelen, ha csak nem tétetett a házasság megkötése előtt, a melynek létrejötte a *consensus*ból világlik.¹⁾

A mit itt a hazavitel s a dos-rendelésről szóló okmány aláírásával, az máshol a testi egyesüléssel van szembeállítva, *nuptias enim non concubitus, sed consensus facit*.²⁾

S ezen szabály kijelentése különben is oly gyakran ismét-

¹⁾ *Seja Sempronio cum certa die nuptura esset, antequam domum deduceretur tabulaeque dotis signarentur, donavit tot aureos: quaero, an ea donatio rata sit. non attinuisse tempus, an antequam domum deduceretur, donatio facta esset, aut tabularum consignatarum, quae plerumque et post contractum matrimonium fierent, in quaerendo exprimi: itaque nisi ante matrimonium contractum, quod consensu intellegitur, donatio facta esset, non valere.*

²⁾ 13. §. 32. D. 24. 1. . . . non enim coitus matrimonium facit, sed maritalis affectio; 30. D. 50. 17. *Nuptias non concubitus, sed consensus facit.* — A házassági szertartásokkal, a dos-ról szóló okmány adásával stb.-vel szemben hangsúlyozza a *consensus* egyedül határozó voltát a 22. Cod. 5. 4. *Si donationum ante nuptias vel dotis instrumenta defuerint. pompa etiam aliaque nuptiarum celebritas omittatur, nullus aestimet ob id deesse recte alias inito matrimonio firmitatem vel ex eo natis liberis jura posse legitimum auferrí, inter pares honestate personas nulla lege impediende consortium, quod ipsorum consensu atque amicorum fide firmatur.*

lődik, hogy nem is vitás azon tétel, hogy a házasulok ezen megegyezése lényeges kelléke és eleme a házasság megalapításának.

Csak hogy vitássá lett téve az, hogy vajjon elegendő-e a consensus a házasság megalapításához s nem kell-e még más elem is annak perfectté tételéhez?

Kifejezett álláspontként lett felállítva e részben azon nézet, hogy a consensus facit nuptias szabálya csak azt akarja kifejezésre juttatni, hogy a szabad házasságok kifejlődésével az addig szokásos és ügyleti formákat is képező eljárásokat s ünnepélyes szertartásokat, valamint a házasulók testi egyesülését fölöslegessé tette a házasulók megegyezése, a melynek kifejezésére tehát nem kell forma; azonban azért a consensus egymagában még sem elegendő a házasság megalapításához, hanem ahhoz még szükséges és lényeges kellék a nőnek a férj házába való hazavitele.¹⁾

Ezen álláspont téves voltának kimutatására gondolnunk kell a már említett azon döntésre, mely érvénytelennek ítéli — mint házastársak között történt — ajándékozást, azt, a mely a házasságnak a felek consensusa által történt megkötése után,

¹⁾ Scheurl. Die Entwicklung des kirchlichen Eheschliessungsrechtes. Erlangen, 1877. 11.1.; Das gém. d. Ehefecht i. m. 41. s köv. 1.; Freisen i. m. 102.1.; a szövegben foglalt helyes nézet értelmében Sehling i. m. 8. s 157. s köv. 1.; Scherer. i. m. II. köt. 168.1. 19. jegyz.; 233. 1. 4. jegyz.; Friedberg. Kirchenrecht i. m. 442.1. 3. jegyz.; — A. Richécour. Essai sur l'histoire et la législation des formes requises pour la validité du mariage. Paris, 1856. 22. s köv. 1. részletesen tárgyalja ezen kérdést, s 26. s köv. 1. azon nézetet állítja fel, hogy a jog csak azt követeli meg a házassághoz, hogy a nő a férjnek birtokába adassák, a mi az átadással megy végbe; ezen átadáshoz a jelenlevő felek között nem kell egyéb, mint pusztá megegyezés, a mint nem szükséges a felek előtt levő dologra nézve sem annak megérintése vagy megfogása, hanem elegendő annak látása s az akarat; a férfi távollétében pedig elegendő ezen átadáshoz a nőnek a férj házába vitele. — Az itt szóban levő in domum mariti deductio-t Zhishman i. m. 606. 1. szükséges kelléknek és a házasság megkötésének tekinti; Kuntze. Cursus i. m. 543. 1. szerint a végleges házasságkötési akarat jeléül szükséges, hogy a nő a férj házába menjen, s ott a tüzet s vizet elfogadja; a pusztá kijelentés e nélkül nem lenne eléggé plasztikus; Farkas L. i. m. 127. 1. a consensus-t és ezen alapon a közös életmód megkezdését tekinti jogi kelléknek.

azonban a nőnek a férj házába való hazavitele előtt tétetett; és gondolnunk kell azon szintén említett tényre, hogy nem minden házasságnál fordul elő a férj házába való hazavitel, s a hol előfordul, nem jelentkezik mindig a házasság megalapítása időpontjában.

A források ezen tanúságát a jogi consequentiák figyelembevételére is támogatja.

Mert megtörténhetett, hogy a férj a házasságra irányzott consensus kifejezése után hirtelen meghal, mielőtt még nejt hazavitte; vagy az úton, idegen helyen akar nősülni; vagy még nincs lakása, vagy egy ideig még nem akarja haza vinni nejét; mindezen igen sokszor tényleg előfordult lehetőségek esetén a római jog lehetlenné tette volna a házasságot, a mit ily tartalmú kifejezett szabály hiányában egyáltalában és főleg a római jogról nem lehet s nem is kell feltennünk.¹⁾

Nem áll ezzel szemben a távollevők közötti házasságkötésre vonatkozó kivételes szabály, a melyet tartalmazó forráshely is ezen érvek kiegészítésére értékesíthető.²⁾

Ezen forráshely szerint a távollevő férfi nősülhet irás vagy megbízott útján, ellenben a távollevő nőt nem lehet ily módon nőül venni, mert a hazavitelnek a férj és nem a feleség házába kell történnie.³⁾

Itt a hazavitel, mint ezen különös és kivételes esetben megtartandó házassági szertartás van felállítva, az irás s megbízott közvetítésének kiegészítéséül, mint a házasság megalapítása szempontjából határozó megegyezésnek, consensusnak kifejezésre juttatására szolgáló legnyomatékosabb mód, a melyet

¹⁾ Ezen példákat említi Sehling i. m. 9 s 158. s köv. 1., s az általa czáfolt Hasse. Das Güterrecht der Ehegatten nach römischen Rechte. Berlin, 1824. 103. 1.

²⁾ L. erre nézve az előző 1. 1) jegyz.-ben említett Richecour i. h.; Leonhard i. m. 199. 1. azt hiszi, hogy távollevők közötti házasságkötésnél szükséges volt a deductio in domum mariti.

³⁾ 5. D. 23. 2. Mulierem absentis per litteras ejus vel per nuntium posse nubere placet, si in domum ejus deduceretur: eam verò quae abisset ex litteris vel nuntio suo duci a marito non posse: deductione enim opus esse in mariti, non in uxoris domum, quasi in domicilium matrimonii. — L. ehhez az előző 1. 1) s az előző jegyz.-ben említett irodalmat.

á nő távollétében azért nem lehet alkalmazni, mert a férj még látszólag sem vehető fel a nő családjába és házába.

Ezzel függ össze még az is, hogy ezen forráshely szerint egyszerűen csak asszonyról — mulier-ről — van szó, a míg a nő elveendő, ellenben ott, a hol a hazavitel, az in domum deductio fordul elő, ott már a férj és feleség kifejezések, az uxor és maritus használatnak; vagyis a hazavitelnek a férj házába kell történnie, tehát annak házába, a ki már férj, a mikor házába haza vitetik a feleség, az uxor.

A férj házába való hazavitel tehát nem lényeges kelléke és eleme a házasság megalapításának; azonban oly szertartás, a melynek előfordulása s alkalmazása esetében fontos szerepe és jogi jelentősége van.

A minket itt érdeklő szerep és jogi jelentőség a consensus fenforgásának bizonyítása körül állott elő.

Mert a formákhoz nem kötött s külsőleg fel nem ismerhető módon kijelentett consensus bizonyítása tekintetében az in domum deductio segített mint concludens tény.

Ezen hazavitelből ugyanis következtetni lehetett arra, hogy a felek megegyeztek a házasságban; s az ezen concludens tényből felismerhető consensus létesítette a házasságot.¹⁾

Azonban — mint már láttuk — a hazavitel sem valamely előzetes eljegyzés végrehajtásaként nem vezet házasságra, sem önállóan nem alapítja meg a házasságot vagy pótolja a consensus hiányát, hanem csak következtetést enged a consensus fenforgására.

A hazavitel ezen szerepe, melyet több forráshely igazol, a római jog azon praesumptiójával áll kapcsolatban, a mely szerint házasságnak tekintendő viszony áll fenn akkor, ha valaki

¹⁾ L. pl. 15. D. 35. 1. Cui fuerit sub kac condicione legatum »si in familia nupsisset«, videtur impleta eondicio statim atque ducta est uxor. quamvis nondum in cubiculum mariti venerit. nuptias enim non concubitus, séd consensus facit; a mely consensus fenforgása ezen konkrét esetben a nő hazaviteléből következtethető, épen úgy mint máskor viszont a dos-rendelésből lehet a házasságra következtetni, mert házasság nélkül nincs dos. — A deductio in domum mariti ezen jelentőségére nézve 1. különösen Sehling i. m. 3. §. s 160. s köv. 1.; 1. még Dieckhoff i. m. 16. 1.; Salkowski i. m. 153. 1.; Friedberg. Kirchenrecht i. m. 442. 1.; kifejezésre jut ez Vécseynél is i. m. 439. 1.

oly szabad születésű nőt visz házába és él azzal együtt, a ki tisztességes — quae non corpore quaestura fecit —, ba csak a férfi ki nem jelentette tanúk előtt, hogy a nőt csak concubina-ként veszi magához.¹⁾

Ezen vélelemnél is a consensus határoz s nem a hazavitel és együttélés; s a vélelem is azon alapul, hogy a hazavitelből és az együttélésből a házások consensusa következethetők.²⁾

Ezen eredmények helyességét a történelmi fejlemények is igazolják, a melyeknek tanúsága szerint ezen concludens tények idővel nem voltak elegendők a consensus igazolására, a midőn sokan hosszú együttélés után elúzták a velők élt nőt, oly módon, hogy tagadták, hogy a házasságra irányzott consensus valaha fenforgott volna.

A mely visszaélések azután a consensus bizonyítására szolgáló formák megállapítására is vezettek, a melyekről később lesz szó.

II.

Az eddigiekben kifejtett eredmények juttatják kifejezésre igazi tartalmát azon jogrendszernek, a mely történelmileg is első alapját képezi az egyház házasságkötési jogának.

Ezen jogi tartalom azonban a kereszténység első századaiban is a világi, állami jog szabályaiként érvényesül, a melyet az egyház a maga részéről elismer és érvényesülni enged.

Sőt az egyház még a római házasságkötési szertartásokat sem vetette el,³⁾ a mennyiben azok nem állottak szoros és kül-

¹⁾ 24. D. 23. 2. In liberae mulieris consuetudine non concubinatus, sed nuptiae intellegendae sunt, si non corpore quaestum fecerit; — pr. 3. D. 25. 7. —; 7. §. 23. Cod. 5. 4. — L. e pontra nézve Hasse i. m. 35. §.; Beauchet i. m. 11. 1.

²⁾ Erre Sehling is utal i. m. 162. 1.

³⁾ A világi — római — jog szerint szokásos formások s szertartások elfogadása s alkalmazásban létére mutatnak Tertullian Liber de virginibus velandis 11. cap. Migne-nél Patrologiae cursus completus. Parisiis, 1884. II. köt. 904. s köv. 1. ... Atquin etiam apud ethnicos velatae ad virum ducuntur. Si autem ad desponsationem velantur, quia et corpore et spiritu masculino mixtae sunt per osculum et dexteras . . . Liber de idololatria 16. cap. i. gy. I. köt. 685. 1. . . . neque annulus aut conjunctio maritalis, de alicujus idoli bonore descendit. — Szt. Ágoston

sőleg is látható kapcsolatban a pogány vallással, mint például az áldozatok, az imák.

Természetes, hogy a pogány cultus részét képező ezen szertartásoknak el kellett maradniok,¹⁾ azonban — úgy látszik — ezek helyét foglalták el azon vallási szertartások, eljárások, a melyek az egyház befolyásának kezdő formáit képezik a római házasságkötéssel szemben.

Ezen szertartások, eljárások által tulajdonképen magában a házasságkötési eljárás körében nyer helyet az egyház; egyúttal más irányú törekvésének is nyomatékos eszközét nyeri meg azzal.

Az egyház ugyanis már korán sokban eltért a talált s meglevő anyagi házassági jogtól; így idegenkedett a zsidókkal és a pogányokkal kötendő házasságoktól.²⁾

Ily s általában valamely egyházi akadály fenforgása esetén az által igyekezett hatni hiveire, hogy megtagadta tőlük közreműködését.

Ezért megkövetelte híveitől, hogy szándékolt házasságukat jelentsék be az egyháznál, és kérjék ki annak tanácsait s helyeslését, nehogy oly házasságot kössenek, a mely ellenkezik az egyház elveivel s szabályaival.³⁾

Confessionum libri 13. 9. könyv. 9. cap. Migne, 1845. 32. köt. 772.1. . . . ex quo illas tabulas quae matrimoniales vocantur, recitari audissent. — Sermones. Sermo IX. 11. cap. 18., i. gy. 38. köt. 88. 1. . . . nam id etiam tabulae iudicant, ubi scribitur, Liberorum proreandorum causa ... Sermo XXXVII. i. h. 225. 1. — Sermo LI. 13. cap. 22. i. h. 345.1.. .. Recitantur tabulae, et recitantur in conspectu omnium attestantium, et recitatur, Liberorum proreandorum causa; et vocantur tabulae matrimoniales . . . Sermo. CCLXXVIII. 9. cap. 9. i. h. 1272.1. . . . convincunt te tabulae quae scribuntur in matrimonio. Pactus es quemadmodum duceres: sonat tibi scriptura pactionis, Liberorum proreandorum causa . . . Sermo CCCXXXII. 4. i. h. 1463. 1.

¹⁾ Erre mutat Tertullian fent 9. 1. 2) jegyz. idézett s a De corona militis 13. cap.-ból — Migne II. köt. 96. 1. — vett helyén kívül, a Liber de idololatria i. m. s h. — Migne I. köt. 685. s köv. 1. —

²⁾ L. erre nézve pl. Scherer i. m. 372.1.; Harnack i. m. 406. s köv. 1.

³⁾ Ignatius Epistola ad Polycarpum. 5. cap. Funk. Patrum apostolorum opera. 1878. I. r. 251. 1. Decet vero ut sponsi et sponsae de sententia episcopi conjugium faciant, ut nuptiae secundum Dominum sint, non secundum cupiditatem; görög eredetiben közli pl. Löning i. m. 573. 1. 1) jegyz.; Zliishman i. m. 139. 1. 1) jegyz., a mely szerint a jegye-

Csak ha az egyház nem tett kifogást a kötetendő házasság ellen, akkor lehet szó az egyházi szempontból is megfelelő házasságról.

Ily házasság kötése esetén a házások felajánlással járultak az egyházhoz, a mely áldozat bemutatása mellett az egyház megáldja a házasságot.¹⁾

Az egyház érvényesülésének ezen formái nem képeztek jogilag kötelező s érvényességi kelléket.

Az egyház nem zárja ki a be nem jelentett s általa nem helyeselt házasság érvényességét sem, csak azon vélelmet állítja fel ily esetre, hogy a titkon kötött házasságok azon veszélyben vannak, hogy házasságtörésnek és fajtalanságnak Ítéltetnek.²⁾

Az áldozat bemutatását s az áldás igénybevételét s alkalmazását az egyház szintén kívánta ugyan, azonban elmaradásához nem kapcsolt számba vehető jogi következményeket.³⁾

seknek μετὰ τῆς ἐπιθέσεως τοῦ ἑπιπέτου τοῦ ἐπιπέτου . . . πρὸς αὐτὸν — Tertullian De pudicitia 4. cap. Migne II. köt. 987. 1. . . . adultérát et stuprat, qui aliter quam nuptiis utitur. Ideo penes nos occultae quoque conjunctiones, id est non prius apud ecclesiam professae juxta moechiam et fornicationem judicari periclitantur. — Nem helyes Löning i. m. 573. 1. azon nézete, hogy ezen eljárásokat az eljegyzés előtt kellett alkalmazni.

¹⁾ Erre utal Tertullian Ad uxorem liber II. 9. cap. Migne I. köt. 1302. 1. . . . Unde sufficimus ad enarrandam felicitatem ejus matrimouii, quod Ecclesia conciliat, et confirmat oblatio, et obsignat benedictio. angeli renuntiant, Pater rato habet? .. Non licet aliter fidelibus nubere. et si liceret, non expediret. — Az eljárás részleteiről a VI. rész alatt összefüggésben van szó.

²⁾ Erre utal Ignác levelének decet, xpsxi kifejezése s ezért mondja Tertullian. hogy az ily házasságok juxta moechiam et fornicationem judicari periclitantur. — L. Így Scheurl. Eheschliessung i. m. 25. 1. s részletesebben Das gém. d. Eherecht i. m. 54. 1.; Dieckhoff i. m. 21. s köv. 1.; Beauchet i. m. 25. 1.; Scherer i. m. 143. 1.

³⁾ Tertullianak az előző 1) jegyz.-ben idézett helye mutatja azt is. hogy az ott említett elemek felforgása, pl. a házasság megáldása csak fokozza a házasság boldogságát, s kiemeli ezt azon házassággal szemben, a melynél ezen elemek nincsenek meg; s hogy a hívőknek nem illik ezen eljárások igénybevétele nélkül házasságot kötni. Azonban ezek elmaradása nem vontja maga után a házasság érvénytelenségét, a mire nézve I. különösen Dieckhoff i. m. 21. s köv. 1.; Beauchet i. m.

22. 1. — utóbbinál természetesen figyelmen kívül hagyva a szerződés és szentség szétválasztásának téves elveit —.

Vagyis az egyház az ő álláspontját kifejezésre juttató elveket kezdetben csak erkölcsi szabályokként állította fel, a nélkül hogy jogszabályok erejével ruházta volna fel, s a nélkül hogy az ezeknek figyelembevétel nélkül, különben a világi jog szabályai szerint érvényesen létrejött házasságoctól megtagadta volna az elismerést.

S miután ebhez a római jog szerint — mint láttuk — a formához nem kötött consensusnál nem kellett egyéb, azért lehetséges, hogy a házasulok az egyes esetben épen a püspök előtt fejezték ki a házasságra irányzott consensust, mely a házasságot megalapította;¹⁾ a mely házasság megkötése után a házások résztvettek az istentiszteletben, áldozatot ajánlottak fel s meg lettek áldva.

Azonban arra nézve nincs bizonyíték, hogy a házasságkötés ekkor az egyház előtt ment volna végbe.²⁾

Az egyház itt említett magatartása s a világi házasságkötési joggal szemben elfoglalt álláspontja különös jelentőséget nyer azon időtől — az V. századtól — kezdve, a midőn az egyház már nemcsak ezen római házasságkötési joggal, hanem új alaku-
latokkal is áll szemben.

Mert ezen időtől kezdve a házasságkötési jog önálló fejlődési irányt nyer a keletrómai birodalomban; s másfelől a nyugati egyház kebelébe lépő germán népek szintén kész házasságkötési joggal és kifejlett szokásokkal bírnak, s azokat érvényesítik is.

III.

Az előbbi, a keletrómai birodalomban végbement fejlődés megállapítja a keleti egyház önálló házasságkötési jogát, a mely teljesen érintetlenül hagyta a nyugati egyház házasságkötési jogának fejlődését s alakulását, a mely tény annál természetesebb, mivel azon házasságkötési forma, a melyhez a keleti egyház eljutott, a nyugati fejlődéssel szemben teljesen idegen világi hatalomnak positiv rendelkezésén, jogszabályán alapul.

¹⁾ Erre látszik mutatni Szt. Ágostonnak Sermo CCCXXXII. i. h. 1463. 1. . . . istis tabulis subscripsit episcopus.

²⁾ L. lent a VI. részben.

Ezen fejlődés összefüggő, egységes képet nyújt szemben a nyugati egyházban végbemenő fejlődéssel; ezért állapíthatjuk meg kevesebb nehézséggel ezen fejlődés határozó vonásait s vezető eszméit.

A fejlődés alapját és kiindulási pontját a római jogi alapelv, a consensus facit nuptias szabálya képezi, a melynek formátlan kifejezésével járó zavarok vezettek a változó jogi szabályozásokhoz, a melyekben mindenütt kifejezésre is jut azon törekvés, hogy ezen consensus igazolása céljából megfelelő eszközök, formák állapíttassanak meg.

II. Theodosius és III. Valentinian 428-ik évi rendeletekben még nem kivannak egyebet a házasság érvényességéhez mint azt, hogy a házasulok megegyezésüket tanúk előtt jelenték ki; ellenben nem érinti annak érvényességét a donatio ante nuptias, a dos-rendelés s a házassági szertartások s ünnepélyességek elmaradása.¹⁾

Ezen rendelkezés elégtelen volta következtében adta ki Justinian 537-ben 74-ik novelláját, a melylyel az általa meghatározott különböző osztályok házasságkötésére nézve eltérő formákat állapított meg.²⁾

Az első osztály tagjai írásbeli okmányt kötelesek kiállítani a dós és donatio ante nuptias felől, és a megfelelő külső ünnepélyességek megtartása mellett kötik meg házasságaikat.³⁾

A második osztályba tartozók nem kötelesek ily írásbeli szerződéseket, írásbeli okmányokat kiállítani, hanem e helyett a templomban, az egyház védője — defensor ecclesiae, *ἐκκλησιασ* *εὐ.Σίχοϋ* — előtt kötelesek kijelenteni a házasságra irányzott akaratukat; s azon egyháznak védője köteles saját maga és

¹⁾ 22. Cod. 5. 4 már idézett helyén felvéve; ezzel egyezőleg megerősíti ezen elvet Justinian 22. novellájának 3-ik caputja, a mely szerint: Nuptias itaque adactus alternus facit dotalium non egens augmento..., a mely rendelkezésre utal különben Justinian 74-ik novellájában.

²⁾ 4-ik cap.

³⁾ In majoribus itaque dignitatibus et quaecumque usque ad nostros est senatores et magnificentissimos illustres ... sit omnino et dós et antenuptialis donatio et alia omnia quae bonestiora decet nomina.

még legalább három vagy négy pap által aláírt igazolványt kiállítani s azt a felek kívánatára részükre kiadni, ellenkező esetben pedig azon egyház irattárába elhelyezni.¹⁾

És végül a legalsóbb osztályú személyek minden forma megtartása nélkül is érvényesen köthetnek házasságot.²⁾

Ezen formátlan consensus elve már igen rövid idő múlva újra szélesebb körű érvényesülést talál, a mennyiben Justinian már az 542-ben kiadott 117-ik novellájában csak a legmagasabb állású személyek tekintetében tartja fenn az Írásbeli szerződés kiállításának követelését, a melylyel szemben minden más — ide értve még a főrangú barbár alattvalókat is — formátlanul köthet házasságot.³⁾

Az egyházi fejlődés hatása alatt új forma járul az eddig találtak s megállapítottakhoz, a mennyiben Izauri Leó és Constantinus Copronymus 740-ben kelt rendelkezésükben az egyházban végzett megáldást is felállítják a házasságmegala-

1) *Quantum vero in militiis honestioribus et negotiis et omnino professionibus dignioribus est, si voluerint legitime uxori copulari et non facere nuptialia documenta, non . . . sine cautela effuse et sine probatione hoc agatur: sed veniat ad quendam orationis domum et fateatur sanct. illius ecclesiae defensori, ille autem adhibens tres aut quattuor exinde rev. clericorum attestacionem conficiat declarantem, quia sub illa indictione. . . venerunt apud eum in illam orationis domum ille et illa et conjuncti sunt alterutri. Et hujusmodi protestacionem si quidem accipere volunt . . . et hoc agant et subscribant ei et sanct. eccl. defensor et reliqui tres aut quantoscumque voluerint, non tamen minus trium, litteris hoc significantibus. 2. Sin vero etiam hoc illi non egerit, ille tamen talem reponat chartam venerabilis illius ecclesiae defensor in ejusdem sanct. eccl. archivis . . .*

2) *... in vilibus personis [et] in militibus armatis obscuris et agricolis licentia sit eis et non scripto convenire et matrimonia celebrare inter utroque . . .*

3) *4-ik cap.... Reliquos autem omnes praeter eos qui maximis . . . dignitatibus decorati sunt, cujuslibet sint dignitatis aut militiae aut studii, si quidem voluerint aut potuerint, non prohibemus cum dotalibus instrumentis ducere uxores; si autem etiam hoc non custodierint, et ex solo affectu celebratas nuptias firmas esse sancimus . . . Hanc autem legis subtilitatem concedimus subjectis nostrae reipublicae barbaris, licet dignitatibus hujusmodi decorati sint, ut etiam nudo affectu possint ipsi volentes contrahere nuptias.*

pítás bizonyítékaként, a melyet írásbeli szerződés hiányában épen úgy bizonyít ezen megáldás, mint a tanúbizonyítás.¹⁾

Az itt említettől eltérő jogi megítélést és szerepet nyer végül az egyházi áldás Bölcs Leónak 893. évi 89-ik novellája által, a mely az egyházi áldást egyenesen kötelezővé és érvényességi kellékké teszi, a melytől nyeri a házasság létrejöttének erejét és bizonyítékát.²⁾

S ez képezi ma is a keleti egyház házasságkötési jogának alapelvét és a házasság megalapításának határozó szabályát.³⁾

Ezzel a keleti egyház részére meg lett állapítva az egyház előtt és az egyház közreműködésével végzendő házasságkötés mint kötelező, s később kizárólagossá lett, házasságkötési forma és jogi szabály.

Ezen forma lényege pedig a házasságra irányzott consensus kifejezésében s az egyház részéről az áldás adásában áll, a nélkül hogy abban az egyház részéről más jogi jelentőségű tény, például a házasok összeadása is, helyet foglalna.⁴⁾

1) Ἐκλογή τῶν νόμων ... II. tit. 3. 8. Zachariaenél. Collectio librorum juris Graeco-Romani ineditorum. Lipsiae. 1852. **Ἐὶ δὲ κατὰ στένωσιν ἢ δια ταπεινώσιν μὴ δυνήθη τις εὐπρολήπτως καὶ ἑτρείφως ποιῆσαι τάρου, καὶ ἀγράφως συνίσταται γάμος ἀδόλως συνακάνεισι τῶν συναλλασσάντων προσώπων καὶ τῶν τούτων γονέων, εἴτε ἐν ἐκκλησίᾳ τοῦτο δι' εὐλογίας ἢ καὶ ἐπὶ φίλων γυναικῶν.** — Zhisman i. m. 158. 1. s. S. Brassloff. Zür Kenntniss des Volksrechtes in den romanisirten Ostprovinzen des römischen Kaiserreiches. Weimar. 1902. 79. 1. az áldást az ismertetett házasságkötési formával azonos házasságkötési formának mondja; helyesebb Hörman i. m. 193. 1. 1) jegyz., mely abban az írásbeli házassági szerződés pótlását s az affectio maritalis bizonyítékát látja.

2) Közli C. E. Zachariae-Lingenthal. Jus Graeco-Romanum. Lipsiae. 1857. III. r. 185. 1. ... **οὕτω δὴ καὶ τὰ συνοικέσια τῆ μαρτυρίας τῆς ἱεράς εὐλογίας ἐρρῶσθαι κελεύομεν, ὡς ἐνθα γε μὴ ὄρψτο τοῖς συνοικεῖν βουλομένοις τοιαύτη διακτώσα ἀρμογή, οὐδὲ τὴν ἀρχὴν ῥηθήσεται συνοικέσιον, οὐδ' ἐπιτεύχεται τῶν τοιούτου δικαίων ἢ τοιαύτη συμβίωσις.** — Az nem érinti a kérdés lényegét s itt figyelmen kívül hagyható, hogy Leó rendelkezése csak később lett kiterjesztve a jobbágyokra — 1. Zhishman i. m. 159. s köv. 1. —. Leó rendelkezésének lényegére nézve 1. különben még Hörmann i. m. 221. s köv. 1.

3) L. a következő jegyz.

4) L. pl. Zhishman i. m. 669., 684. s köv. —, s 689. s köv., főleg 694. 1.; A. Schaguna. Compendium des kanonischen Rechtes. Fordította A. Seitz. Hermannstadt. 1868. 66. 1.; F. Knie. Die Russisch-Sehismati-

A fejlődés ezen eredményének magyarázatát két tény adja.

Az egyik tény azon zavarokkal függ össze, a melyek a consensus formátlan kifejezésével együtt jártak, s szükségessé tették oly formák s oly eszközök megállapítását, a melyek a consensus megtörtént kijelentését hitelesen bizonyítsák.

Ezen ténnyt a fölemlített szabályozások mindenike kifejezésre juttatja.¹⁾

Ezen törekvés irányát adja meg azután — az itt határozó másik tény — azon viszony, a melyben a keleti egyház a világi uralkodókhoz állott.

Az egyház ugyanis Keleten, épen úgy mint Nyugaton, kezdetben a világi jog által szabályozott házasságkötés jogi érvényének érintése nélkül, csak a külső formásokban igyekezett tért nyerni, a mely törekvés érvényesítését képezi azon követelése, hogy a házások jöjjenek az egyházhoz házasságuk megáldása végett.

Az egyház ezen követelését egyházi szabályivá tette, a mely a gyakorlatban is széles körű alkalmazást talált.

Később azonban, a mikor az egyháznak már nem volt kellő ereje arra, hogy ezen szabályát keresztülvigye s érvényesítse, akkor és ezen hiányzó erő pótlása végett lépett be a világi hatalom a keleti császárok képében.

Az egyház ezen törekvése s befolyása azonban találkozott ezen ponton a világi hatalom — már kimutatott — azon törekvésével, a mely a consensus megtörtént kijelentését s maritalis voltát tanúsító formákat keresett.

S ezen világi hatalom, a mely még dogmatikus kérdé-

sche Kirehe. Ihre Lehre und ihr Cultus. Graz, 1894. 88. s köv. 1.; N. Milas. Das Kirehenrecht der Morgenlandischen Kirehe. Ford. A. R. Pessié. Zara, 1897. 513. s köv. 1.; említi R. Sohm is Zűr Trauungsfrage. Heilbronn, 1879. 10. 1.

¹⁾ Különösen jellemzően szól e részben Justinian 74-ik novellájának 4. cap. bevezetése s indokolása: Quia enim et antiquis promulgatum est legibus et a nobis ipsis sunt haec eadem constituta, ut nuptiae et extradotalia documenta ex solo affectu valeant et ratae sint, séd falsatis contractibus nostra ex hoc est completa respublica (nam introeunt testes sine periculo mentientes, quia vir vocabat dominam cohaerentem et istum illa similiter nominabat. et sic eis finguntur matrimonia non pro veritate onfecta) hoc aestimavimus oportere secundum naturales definire leges . . .

sekbe is beleavatkozott s egyházi ügyekre vonatkozó terjedelmes törvényeket alkotott, utóbbi törekvésének megvalósítását összekapcsolta az egyháznak nyújtandó szolgálattal, az egyházi szabálynak adandó állami, világi jogi sanctióval; s ezen alapon tette kötelezővé a nyilvános egyházi házasságkötési jogot.

Bölcs Leó novellája nem hagy kétségben az iránt, hogy nemcsak a nyilvánosság biztosítása s valamely házasságkötési forma megállapítása képezte célját, hanem egyenesen és kifejezetten az elhanyagolt és mellőzni kezdett egyházi szabálynak megerősítése s jogi sanctióval való támogatása is.¹⁾

Az egyházi szabály mellőzésének s elhanyagolásának különös fölemlítése s hangsúlyozása egyszersmind nyomatékos érvet nyújt azon téves állásponttal szemben, a mely szerint ezen szabályozás azon összeütközést s ellentétet akarta kiegyenlíteni, a melyet az egyház idézett fel az által, hogy a még csak megkötni szándékolt házasságnak nála történt bejelentése után megáldotta a feleket, s ezen megáldott viszonyt azután egyházi szempontból házasságnak tekintette, holott az a világi jog szerint, a nőnek hazavitele s később a házassági szerződés megtörténte előtt csak eljegyzésnek volt tekinthető.²⁾

Kétségtelen, hogy ily összeütközés felforgása esetében a világi hatalomnak, a császárnak nem lett volna oka a panaszra a miatt, hogy a házasságot az előirt egyházi szabály ellenére s az előirt szertartások nélkül engedik megkötni.

¹⁾ L. 28. 1. 2) jegyz. i. h. — A novella bevezető sorai: **Ἐπερ τὰ τῆς υἰοθετήσεως πράγματα πρὸς τὸ ἀδιάφορον διακείμενα παρεῖδεν ἡ ἀρχαίότης, ἢν χωρὶς εὐχῶν καὶ τελετῆς ἱερᾶς τελείσθαι νομιζουσα οὐδὲν ἐδόκει ὀλιγωρεῖν, οὕτως εἶκοι καὶ τὴν ἀκριβῆ τῶν συνοικεσιῶν παρεωρακέναι κατὰστασιν καὶ δίχα τῆς νανομισμένης εὐλογίας αὐτὰ συγχωρεῖν.**

²⁾ Ezen álláspontot foglalja el Hörmann i. m. 191. s köv. —, s 205. 1.; habár ő is említi azon tényt — 193. 1. — hogy a nyilvános és határozott forma szükséglete is vezette a világi hatalmat ezen egyházi szertartásnak — kezdetben más formák mellett — facultativ formaként való elfogadására s később Bölc's Leó rendelkezésére; és említi azon tényt is — 207. 1. —, hogy Leó ezen novellájában panaszkodik és rendelkezése egyenesen azon gyakorlat ellen irányul, a mely az addig is szokásos s alkalmazásban levő megáldást a házasságkötéseknél mellőzte; a mely tények pedig kétségtelenül legerősebb czáfolatát képezik az általa elfoglalt álláspontnak.

Különben láttuk már, hogy maga a kiindulás is téves, mert a nő hazavitele sem előzetes eljegyzéssel kapcsolatban, sem ilyenek hiányában nem alapítja meg a házasságot; hiszen az említett császári rendeletek által megállapított s felsorolt házasságkötési formák között erről említés sincs téve.

Az egyház pedig az áldást mindig a már megkötött házasságra adta, akár formátlan consensussal, akár valamely meghatározott formában kötött meg a házasság; ezért találja például az Izauri Leó és Constantinus Copronymus rendelkezése ezen megáldást alkalmasnak arra, hogy a házasság létrejöttét bizonyítsa.

S hogy épen a vallási momentum értékesítése s felhasználása s az egyházi szempont érvényesítése volt egyik célja a rendelkezésnek, azt azon körülmény is támogatja, hogy a császári törvényhozás ismerte a nyilvános házasságkötésnek oly formáját, a melynek általánosítása alkalmas leendett a nyilvánosság s hitelesség sok biztosítékát magában hordó házasságkötési forma megállapítására, a nélkül hogy abban az egyházi szertartás igénybevételének jogi kötelező erő adatott s az egyházi jurisdictionnak tér nyílt volna.

Pedig Justinian itt szóban levő rendelkezése ¹⁾ az egyház felügyelete alá helyezte azon házasságok megalapítását, a melyek körül az egyház védőjének közreműködését állapította meg; mert az egyház védője, a ki rendszerint papi személy, ezen minőségében általában az egyház érdekeinek védelmével volt megbízva.²⁾

Azonban az egyház védője ezen házasságok körüli eljárásában még sem azon egyház papjaként szerepel, s egész eljárásában sem egyházi szertartás, sem pedig az egyháznak mint ilyenek valamely jellemző ténykedése nem jut kifejezésre.³⁾

¹⁾ L. a 74-ik novellának fent 27. 1. 1) jegyz.-ben közölt részét.

²⁾ L. Friedberg Ekeschliessung i. m. 15. 1. 3. jegyz.; P. Hinschius System des katholischen Kirchenrechts. Berlin, 1869. I. k. 377. 1.

³⁾ Ezt hangsúlyozza Binterimmel szemben Friedberg is Eheschliessung i. h.; így Beauchet is i. m. 21. s köv. 1., a hol helyesen emeli ki azt is, hogy már azon okból sem lehet ezen rendelkezésben az egyházi házasságkötési jog megállapítását találni, mert az abban megállapított formát Justinian a házasságoknak csak kis részére állította fel.

Sőt épen ezen berendezésre van alapítva azon nézet is, hogy a consensusnak az egyház védőjénél eszközendő kijelentésére vonatkozó justiniani rendeletben kell látnunk a polgári házasság első példáját,¹⁾ a mely nézet viszont azt hagyja figyelmen kívül, hogy a házasságkötések itt mégis csak az egyház felügyelete alá lettek helyezve, s hogy ezen rendelkezés csak egyik, jogi természete szerint nem különböző nyilvánulása az addigi fejlődésnek, a mely nem ismerte s nem is állapította meg az egyházi és polgári vagy állami házasságkötés közötti ellentétet; hiszen csak a fejlődés további folyama vezetett itt — mint láttuk — az egyházi házasságkötési joghoz.

Ezen egyházi házasságkötési jogot megállapító szabályozás teljes határozottsággal állapítja meg a házasságot megalapító s érvényességi kelléket képező actust, épen azért a házasságkötés lényegének s kellékeinek felderítése céljából nem követel meg figyelembevételt azon fejlődés, mely a megáldott és meg nem áldott eljegyzés közötti különbséget s ezeknek a házasságmegalapításához való viszonyát kifejlesztette.²⁾

IV.

A keleti egyház házasságkötési jogát megalapító ezen egységes fejlődéssel szemben a nyugati egyházban végbemenő fejlődés a legváltozatosabb alakulatokat mutatja fel.

A nyugat római népelemei s lakosai, különösen Dél-Franciaországban, Itáliában, például Róma, Nápoly, Genua s főleg Romagnában már a személy szerinti jog elvénél fogva is a római házasságkötési joghoz alkalmazkodtak; déli Itáliában a normann uralom megalapítása előtt találkozunk a byzanci jog alkalmazásával, mely még a normann jogalkotást is befolyásolta; ezzel szemben az V. század második felében és végén az egyházzal érintkezésbe jutó germán népek saját házasságkötési jogukat és szokásaikat alkalmazzák, a melyek a lényeges

¹⁾ Így Friedberg Eheschliessung i. h.; s Kirchenrecht i. m. 443. 1. 7. jegyz.; erre látszik utalni Beauchet is i. m. 21. 1.

²⁾ L. különben ezen kérdésre nézve különösen Hörmann i. m. 223. s köv. 1., ki itt s több helyen is részletesen foglalkozik ezen kérdéssel s annak irodalmával.

elemek azonossága daczára még sem mutatnak minden törzsnél egységes és minden részletben megegyező jogállapotot.¹⁾

Ezekhez járulnak ezen jogrendszerek egymásra gyakorolt kölcsönhatása; a világi jogfejlődés és az egyház által kifejlesztett új elemek s érvényesített elvek, a melyek a fejlődés változó szakai szerint változó mértékben és alakban veszik az átalakítás munkáját.

Ezen fejlődési folyamatban igen sokáig megvan a különböző házasságkötési jogoknak s eljárásoknak önállósága, a melyet

¹⁾ Az ide vonatkozó széleskörű irodalomból I. A. Pertile. *Storia del diritto italiano*. Padova, 1873. I. köt. 6. §. s itt különösen 59. I.; R. Fresquet. *Précis d'histoire des sources du droit français*. Paris, Aix, 1881. IV. fejt. 44. s köv. 1. —, főleg 52. 1.; J. Ficker. *Über die Entstehungsverhältnisse der Exceptiones Legum Romanorum*. Mittheilungen für Osterr. Geschichtsforschung. Innsbruck, 1886. II. pótköt. 1. füz., s itt főleg 1. s köv. —, 46. s köv. —, 52. s köv. 1.; H. Brunner. *Deutsche Rechtsgeschichte*. Leipzig, 1887. I. köt. 34. §. s itt főleg 266. s köv. 1.; Grundzüge d. deutschen Rechtsgeschichte. Leipzig, 1901. 12. §.; A. Gaudenti. *Le vicende del mondo nei territori longobardi deli Italia Meridionale*. Archivio Storico per le Province Napoletane. Napoli. 1888. XIII. fejt. 1. füz. 95. s köv. 1.; J. Flach. *Études critiques sur l'histoire du droit romain au moyen âge*. Paris, 1890., főleg 97. s köv. s 102. 1.; Hajnik I. *Egyetemes európai jogtörténet*. Budapest, 1891. III. kiad. III. fejt. 5—7. §§.; M. Conrat. *Geschichte der Quellen und Literatur des Römischen Rechts im früheren Mittelalter*. Leipzig, 1891. I. köt. s főleg II. r. 4. s 5. fejt.; G. Salvioi. *Manuale di Storia del diritto italiano*. Torino, 1892. 43., 44. s köv., 79. 80. s köv. 1.; L. Stouff. *Étude sur le principe de la personnalité des lois*. Paris, 1894., s itt pl. 19. s köv. —, 38. s köv. —, 82. s köv. 1.; Fr. Brandileone. *L' intervento dello stato nella celebrazione del matrimonio in Italia*. Napoli, 1894. 37. s köv. —, 45. s köv. —, 50. s 54.1.; *Nuove ricerche sugli oratori matrimoniali in Italia*. Torino, 1895. 24., 29. s 47. 1.; *Il contratto di matrimonio*. Torino, 1898. 5. s köv. s 21. 1.; *Note ad un instrumento matrimoniale deli' anno 1216*. Siena, 1899. 19. s köv. s 24. s köv. 1.; *Die »Subnrratio cum anulo«*. Deutsche Zeitschrift für Kirchenrecht. Tübingen und Leipzig, 1901. X. köt. 3. füz. 321. 1.; F. Ruffini. *Per la storia del diritto matrimoniale*. II Filangieri. Milano, 1894. XIX. foly. 8. s köv. sz. 743. 1.; F. Patetta. *Contributi alla storia delle orazioni nuziali e della celebrazione del matrimonio*. Studi Senesi. Torino, 1896. XIII. köt. 1—2. füz. 32., 50. s köv. 1.

az egyház respectai, daczára annak, hogy megvan a házasságot megalapító actus tekintetében saját álláspontja.¹⁾

Ezen körülmény magyarázza meg például azon sok félreértésre alkalmat adó jelenséget, hogy I. Miklós pápa a Lothar és Theutberga közötti házassági vitás ügyben követeihez 863-ban intézett iratában oly tények felderítését hagyja meg, a melyek a frank házasságkötési jognak körében bírhattak jelentőséggel, míg ezzel szemben a 866-ban a bolgárokhoz irt híres levelében tisztán a római jogból recipiált házasságkötés képét és házasságkötési jog elveit közli, mint a római egyházban érvényes és követendő házasságkötési jogot.²⁾

¹⁾ Helyesen emeli ki ezt A. Esmein. *Le mariage en droit canonique*. Paris, 1891. I. köt. 98. 1.

²⁾ Előbbinek ide vonatkozó részei — felvéve a c. 4. C. XXXI. qu. 2. — ... inquirite, etsi. . . regem . . . Gualdradam premissis dotibus, coram testibus, secundum legem et ritum, quo nuptiae celebrari soient, . . . inveneritis accepisse ... Si verò minime probatum fuerit Gualdradam uxorem fuisse legitimum, neque nuptiis more celebratas, per benedictionem scilicet sacerdotis . . . Lotliario extitisse conjunctam ... — Ezzel szemben a bolgárokhoz irt, már említett s alább részletesebben ismertető levél szintén a világi jogra utalva említi, hogy sufficiat secundum leges . . . consensus stb. — Dieckloff i. m. 65. 1. 92) jegyz. ellentétet lát a két levél között; R. Sohm korábban *Trauung und Verlobung*. Weimar, 1876. 60. s köv. 1. 3) jegyz. alapfelfogásának megfelelőleg a középkorban — szerinte — uralkodó egyházi felfogásnak a germán jog szabályait tartva, a bolgároknak irt levelet úgy fogja fel, hogy abban a pápa egyáltalában nem nyilatkozik a házasság lényeges kellékeire nézve; ellenben később R. Scherer alább említendő munkája megbeszélésében, *Zeitschrift für Kirchenrecht* XVII. köt. 174. 1. 2) jegyz. s Scherer nézetének helytelenítésével és saját korábbi nézetének helyesbítésével azon nézetnek ad kifejezést, hogy az egyház ekkor még mindkét világi jogot érvényesnek fogadja el, s csak később tér el attól önálló házasságkötési jogával; Scheurl. *Entwicklung des Eheschliessungsrechtes* i. m. 51. s köv. 1. szerint a Lothar és Waldrada közötti ünnepélyes házasságkötés lehetőségének feltételezése a pápa részéről csak ironia lehet; R. Scherer. *Über das Eherecht des Benedict Levita und Pseudo-Isidor*. Graz, 1879. 23. 1. 3) jegyz. a bolgárokhoz irt levélben a pápa az ünnepélyes házasságkötést és a házasságkötés lényeges kellékét írja le; ellenben a Lothar ügyében nem arról szól, hogy mit tart a házasságkötés lényeges kellékeinek, hanem csak azon állítások tisztába hozatalát rendeli el, a melyek alkalmasok leendettek arra, hogy a Lothar hívei által állított nyilvánosság között végbement házasságkötést igazolják;

És a fejlődés végső eredménye összefüggésben is áll az egyház ezen magatartásával, mert az akként figyelembe vett házasságkötési szokások, eljárások formális befolyása és hatása az egyház házasságkötési jogának körében kétségtelenül felismerhető és megállapítható.

Azonban a nélkül, hogy az egyházi házasságkötési jog lényeges és alapelvei ide lennének visszavezethetők.

Ezen tétel czáfolatát képezi azon kétségtelenül egyoldalú és téves álláspontnak, a mely szerint ezen fejlődési folyamat egyik része és eleme, a germán népek házasságkötési joga, mint egységes és egységesítő jogrendszer jelentkezik, a mely egyúttal az egyház házasságkötési jogának kialakító s formáló anyaga is lesz.¹⁾

Pedig még az egyháznak a házasságkötésre vonatkozó önálló s összefüggő törvényhozói működése korában, a XII. században sincs a házasságkötésnek valamely egységes és egyetlen formája; hisz maga az egyházi törvényhozó is ismételten utal ezen időben a különböző helyek eltérő házasságkötési ünnepélyességeire s eltérő szokásaira.²⁾

S e mellett különösen fontos és jellemző tanúságot nyújtanak erre vonatkozólag a személyük szerint eltérő jog alá tartozó személyek közötti házasságkötések tekintetében alkalmazandó s érvényesülő jognak kérdései, a melyek mind több

Kováts G-yula. A házasságkötés Magyarországon. Budapest, 1883. 4. 1.

1) jegyz. részben Schererhez hasonlóan arra utal, hogy a vizsgálat elrendeléséből nem következik az, hogy a bizonyítás tárgyát képező tény-körülmények mind a házasság érvényességének kellekeit képezték, s nemcsak a consensus megtudását segítették-e elő? Freisen i. m. 136. s 142. s köv. 1. arra fektet súlyt, hogy a pápa következetlenség nélkül említette külön-külön minden népnek külön házasságkötési formáságait, mert ezek nem érintették a házasságkötés érvényességét.

1) Ez különösen Sohm említendő állásfoglalásának s követőinek is álláspontja; 1. erre nézve pl. R. Sohm. Das Recht der Eheschliessung aus dem deutschen und canonischen Recht geschichtlich entwickelt. Weimar, 1875. 146. 1., a melylyel szemben elegendő itt említeni a Ficker Exceptiones Petri i. m. 1. s köv. 1. kifejezett helyes álláspontra vonatkozó megjegyzéseket.

2) 3. X. 4. 4.

házasságkötési jog és forma érvényben és alkalmazásban léte-re mutatnak.¹⁾

Az egyház ugyan visszautasította azon elvet, hogy ily házasságkötések esetében mindkét házасuló félnek jogát, például a frank és szász jogot, alkalmazni s érvényesíteni kell; azonban ezzel nem utasította vissza egyúttal ezen több találkozó jog egyikének vagy másikának alkalmazását; s a hol a jogélet, például a római s a longobard jogok ily találkozása esetén, a konkrét esetben találkozó jogok valamelyikének előnyt s túlsúlyt szerzett, ott is ily kivételtől eltekintve s általában a több jog és forma önállóan érvényesült.²⁾

Ezen jogok, szokások, eljárások, szertartások sok irányú találkozása természetesen nem maradhatott kölcsönös hatás és nyom nélkül, a mely befolyás és hatás a germán házasságkötés jogát és formáit sem hagyta érintetlenül, a minék példája a házасuló személyek, s így a nő személyiségének s consensusának, személyes hozzájárulásának mind teljesebb érvényre juttatása.

Azokban a fejlődés ezen szakaszai nemcsak a germán jogok és formák egységes és egységesítő jellegének hiányát tanúsítják, hanem annak is bizonyítékát nyújtják, hogy ezen germán házasságkötési jogok és formák nem képeznek az egyházi házasságkötési jog fejlődésében teljesen új, az eredeti alapok helyébe lépett s gyökeres átalakítást jelentő alapokat.

8 ezt annál is inkább lehet hangsúlyozni, mert a házasság-megalapítás lényeges kellékei tekintetében a germán házasságkötési jog tényleg nem is áll oly határozó és éles ellentétben az egyház által már korábban elfoglalt s alkalmazott elvi alappal, mint azt a fentebb érintett álláspont képviselői fel-tüntetik.

¹⁾ L. 33. 1. 1) jegyz.-ben említett irodalmat.

²⁾ A 895. évi triburi zsinat 39. cap. — felvéve 1. X. 4. 1. —: De Francia nobilis . . . mulierem de Saxonia lege Saxonum duxit in uxorem . . . Verám quia non eisdem utuntur legibus Saxones et Francigenae, causatus est, quod eam non sua, id est Francorum lege desponsaverat . . . Diffinit . . . sancta synodus, ut ille ... a secunda conjuge separetur, et ad priorem redire cogatur. — Különösen utal e rendelkezésre Pertile i. m. I. köt. 59. 1. 26) jegyz.; Fresquet i. m. 52. 1.; Brunner. Rechtsgesehichte i. m. 267. 1.

Ez utóbbi tétel igazolását fogja nyújtani a germán házasságkötési jog igazi tartalmának s az egyházi házasságkötési joghoz való viszonya szempontjából figyelembe veendő kérdéseinek vizsgálata.

A germán házasságkötési jognak rendszeres, állandó s jogilag is értékesíthető alakját a nő, illetőleg a nő feletti mundium vétele képezi szemben a legrégebb házasságmegalapítási formának állított nőrablással.¹⁾

Eladatunk czéljából nem bír nagy jelentőséggel azon teljesen tisztázottnak nem tekinthető kérdés, hogy a házasságot megalapító ezen vétel eredetileg valóságos nővétel-e, a melyben a nő tárgyként szerepel, vagy pedig ezen vételnek tárgya kezdetről fogva csak a nő feletti hatalomnak, a mundiumnak megszerzése-e?

Azonban már a népjogok, a VI. század óta keletkező

¹⁾ Kérdésünk szempontjából nem bír közvetlen jelentőséggel a kezdetleges jogállapot, a melyre nézve éppen azért elég csak érinteni, hogy a nőrablás sohasem lehetett a házasságmegalapítás kizárólagos módja és formája; továbbá azt, hogy a későbbi házasságkötéseknél szolgáltatott vételarra nézve nem tekinthető bizonyítottnak, hogy az a nő elrablása által okozott sérelemért szolgáltatott compositióból fejlődött volna ki; s végül érintendő még az, hogy a későbbi fejleményeknek — alább érintendő. — azon alakulata, a melynél a nőnek beleegyezésével, azonban a felette mundiummal rendelkező személy hozzájárulása nélkül eszközölt elvétele, ú. n. elrablása házasságra vezet, a nő beleegyezésében, consensusában találja a házasságmegalapító erőt, s nem abban, hogy a nőrablás képezte valamikor a házasságmegalapítás első és egyedüli módját. — R. Hildebrand. *Recht und Sitte auf den verschiedenen wirthschaftlichen Kulturstufen.* Jena, 1896. I. r. 7. s köv. 1. megfordítva azt találja, hogy a nővétel volt a korábbi s a nőrablás a későbbi alakulat. — Az egész kérdésre felvilágosítást nyújtanak pl. L. Dargun. *Mutterrecht und Raubehe und ihre Reste im germanischem Recht und Leben.* Breslau, 1883.; A. Heusler. *Institutionen des Deutschen Privatrechts.* Leipzig, 1886. II. köt. 277. s köv. 1.; Brunner. *Rechtsgeschichte i. m.* 72. s köv. 1.; Sehling *i. m.* 29. s köv. 1.; Óvári K. *Régi magyar házassági jog.* Magyar Igazságügy. Bpest, 1888. XXIX. köt. 1. füz. 16. s köv. 1.; Salvioi. *Manuale i. m.* 309. s köv. 1.; K. Amira. *Recht in Pauls Grundriss der Germanischen Philologie.* Strassburg, 1893. II. köt. 2. r. 142. 1.; R. Schröder. *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte.* Leipzig, 1894. II. kiad. 67. 1.

leges barbarorum, nem a nőt tekintik a vétel tárgyának, hanem a nő felett gyakorolt hatalmat, a mundiumot.¹⁾

A nő ugyanis, mint védelemre szoruló, ezen korban állandó

¹⁾ Itt is elegendő arra utalni, hogy a valóságos nővétel lehetőségét nem lehet azon érveléssel megczáfolni — mint azt pl. Scherer teszi Kirchenrecht i. m. 233. l. 9. jegyz., s Benedict Levita i. m. 16.1.1) jegyz. —, hogy dolgok nem állottak soha gondnokság alatt s hogy fogalmi képzelenség lenne, hogy ily benső viszony a benne élő személyek akarata nélkül, sőt az ellen is létesülhessen; a mely érvelés a mai kifejtett jogviszonyokat s jogelvek logikáját alkalmazza helytelenül azon korra, a mit különben Schererrel szemben A. B. Schmidt is kiemelt i. m. ismeretében, Göttingische gelehrte Anzeigen. Göttingen, 1893. I. köt. 455.1. — Magára a kérdésre l. F. Rive. Die Vormundschaft im Rechte der Germanen. Braunschweig, 1862. I. köt. 103. s köv. 1.; Friedberg. Eheschliessung i. m. 17. s köv. 1.; Löning i. m. II. köt. 578. s köv. 1.; H. Habicht. Die altdeutsche Verlobung in ihrem Verhältniss zu dem Mundium und der Eheschliessung. Jena, 1879. l. §. 1. s köv. 1.; Sohm. Eheschliessung i. m. 22. s köv. 1.; Trauung i. m. 15. l.; Trauungsfrage 11. l.; K. Lehmann. Verlobung und Hochzeit nach den nordgermanischen Rechten des früheren Mittelalters. München, 1882. l. §. 7. s köv. 1.; Kovács Gy. i. m. 14. l.; F. Scaduto. Il consenso nelle nozze stb. Napoli, 1885. 85. s köv. 1. az egyes jogok feltüntetésénél; Brunner. Rechtsgeschichte i. m. 74. s köv. 1.; Hajnik i. m. 78. s köv. 1.; F. Tudichum. Geschichte des Deutschen Privatrechts. Stuttgart, 1894. 290. s köv. 1.; Salvioli Manuale i. m. 310. s köv. 1.; E. Huber. System und Geschichte des Schweizerischen Privatrechts. Basel, 1893. IV. köt. 315. s köv. 1.; F. Pollock and F. W. Maitland. The history of English law. Cambridge, 1895. II. köt. 362. l. — A mundium-vételre mutatnak a mundium, mundsket kifejezések; s ezért találkozunk pl. Rothar Edictumának 165., 184., 187., 188., 190., 191., 215. cap. —, vagy a Leges Liutprandi 114. XI., 126. X., 127. XI.-ben a »mundium facéré« szóhasználattal, a melyre nézve a Rothar Edict. 215. cap. még említi, hogy »reddant praetium, quod pro mundium ipsius mulieris datum est«, vagy a lex Alamannor. Hlotarii cap. LIV.-ben a »mundium adquirere« szóhasználattal ezen szolgáltatás jelzésére — l. ezeket Monumenta Germaniae Historica. Ed. G. H. Pertz. Legum Tom. III. s Ilii. Hannoverae, 1863. s 1868. —; vagy pl. a Rothar Edictuma 182. cap.-hoz irt Expositio szerint a Liber Papiensis-ben Pertznél i. m. IV. köt. olvassuk: ». . . Martinus huné caballum, solidos 20 valentem Andree dat pro mundio Cristine uxoris suae et Andree filie ... Et tu, Andrea, pro hoc eaballo, solidos 20 valente, Cristinam, filiam tuam, cum rebus omnibus ad eam pertinentibus sub Martini mundio mitte, mundium et caballum sibi ad proprium trade . . .

védelem, állandó gyámság alatt áll, a mely mundiumnak nevezetik.¹⁾

Ezen mundiumnak megszerzése nélkül a házasság viszony természetesen nem lehetett teljes és minden jogi következményekkel felruházva, miután nem a férjet illették meg a nő felett a mundiummal járó jogok és kötelességek, hanem valamely más személyt, a ki még azon joggal is hirt, hogy a nőt bármely időben visszakövetelhetette férjétől, mindaddig, a míg ez a neje feletti mundiumot is meg nem szerezte.²⁾

Mert a mundiumot még a házasság megkötése után s a már megkötött házasságnak fennállása alatt külön is meg lehetett szerezni és lehetett még azután is elveszíteni.³⁾

Mivel azonban a férj a házasság megalapítására való tekintettel a legtöbb esetben és rendszerint megszerezte a mundiumot, hogy teljes jogkörrel rendelkezék nejevel szemben, azért a mundium megszerzésének formáit — úgy mint a rómaiaknál a manus megszerzésének formáit — a házasság megalapításának formái gyanánt tekintették, és nem keresték azt, hogy a házasságot tényleg ezen formák teremtik-e meg, vagy hogy kizárólag ezen formák szükségesek-e ahhoz, hogy a házasság létrejöhessen és megköthető legyen?

Itt tehát a házasságkötés formája és lényeges kellékei beleolvadnak a mundium megszerzésének formájába s nem jutnak önálló kifejezésre.⁴⁾

¹⁾ A mundium, id est dominium, Munt stb. mint hatalmi s védelmi viszonynak lényegére, tartalmára, annak a római jogi manushoz, mint közös gyökből is származó fogalomhoz való viszonyára nézve l. különösen Heusler i. m. I. köt. 20—29. §§.; l. még Friedberg Eheschliessung i. m. 17. s köv. 1.; Pertile i. m. 102. §.; Salvioli. Manuale i. m. több helyen, így 243., 339. s köv. 1., 352. s köv. 1.; a mikkel szemben azonban l. Rive i. m. munka sokban és lényeges alapkérdésekben is eltérő fejtegetéseit.

²⁾ Habár, mint az alább közlendő forráshelyek mutatni fogják, nem minden jogrendszerben illette meg a mundiummal rendelkező személyt ezen visszakövetelési jog.

³⁾ Ezen pontra is felvilágosítást nyújtanak az alább közlendő forráshelyek.

⁴⁾ A mi nem zárja ki azon előrebocsátott tényt, hogy a házasság a mundium megszerzése nélkül is megalapítható; a mit s az ezzel kapcsolatos s fentebb is érintett további tételeket különösen hangsúlyoz s

Az ily házasságmegalapítással kapcsolatos, illetőleg a házasságra való tekintettel eszközölt mundium megszerzése s ennek formája alatt a házasság megalapítása eredetileg akként ment végbe, hogy a vevő férfi a nő, illetőleg a mundium árát lefizette, s ezzel egyidejűleg a nő gyámja átadta neki a nőt, átruházva ezzel a nő feletti mundiumot is a férjre.

Később a viszonyok, az erkölcsi és jogi gondolkozás változása itt is oda vezetett, hogy az eredetileg egyesített elemek időbelileg is szétválasztassanak, úgy mint az más jogrendszerekben is jelentkezik; vagyis különválnak a mundium átruházása s ezzel kapcsolatban a házasságmegalapítás tekintetében eszközölt előzetes megegyezés, a nő tényleges átadása, a mundium átruházása- s a házasság tényleges megalapításától.¹⁾

Ezen különválásnak megfelelőleg a házasságmegalapítással kapcsolatos mundium vételnek első actusa az eljegyzés, desponsatio, Verlobung, Vermählung, festar, festamál, trolofningen, fästningen stb.²⁾

igazolni kivan Freisen i. m. 105—119. 1. — különösen utalva Habichtra is i. m. 9. s 34. 1. —; azonban Freisen a helyes előzményekre teljesen téves következtetéseket alapít, a midőn a házasságmegalapítás jogi elemeit teljesen különválasztja a házasságmegalapításra való tekintettel eszközölt mundiumszerzés formaságaitól, s az affectio maritalissal eszközölt copulában látja azt. — Szintén ezen alapgondolattal függ össze, azonban megfordítva éppen a mundiumszerzés tekintetében téves Kive i. m. 258. s köv. 1. nézete — a melylyel szemben I. K. Amira ezen munka ismertetésében, Kritische Vierteljahresschrift. München, 1875. XVII. köt. 438. s köv. 1. —; s 0. Opet. Geschlechtsvormundschaft in den fränkischen Volksrechten. Mittheilungen für Osterr. Geschichtsforschung, 1890. III. pótköt. I. füz. 1. s köv. 1. azonos következtetési! nézete, a mely szerint a salifrank és ripuari jog szerint a nő nem állott nemi gyámság alatt s e részben tehát nem függött az azzal járó hozzájárulásoktól. — L. különben ezen kérdésekre még Scherer Kirchenrecht i. m. 234. 1. 12. jegyz.

¹⁾ L. Löning i. m. II. köt. 578. s köv. 1.; Kováts Gy. i. m. 157. 1.:

Brunner. Rechtsgeschichte i. m. I. köt. 74. 1. ; Salvioli. Manuale i. m. 311. 1.; Schröder i. m. 69. 1.

²⁾ Az ily formális házasságmegalapítás actusainak ezen szétválasztása nem képezi vita tárgyát; azonban eltérés van ezen actusok tartalma, továbbá azoknak egymáshoz való jogi viszonya s a házasságmegalapításra vonatkozólag azokat megillető jelentőség tekintetében. — Az erre vonatkozó kérdéseknek önálló s újabb szempontok alapján eszközölt vizsgálatát

Az eljegyzés a férfi és a nő feletti mundiummal rendelkező személy között létrejött előzetes szerződés, a melylyel a

R. Sohm vezeti be *Recht der Eheschliessung* i. m. Solim tanítása — az ú. n. *Verlobungstheorie* — szerint a germánjogi eljegyzés által köttetik meg a házasság, a melynek következtében a házasság jogviszonya meg van alapítva; ezen szerződés alapján dologjogi hatálylyal beállanak a házasságnak negatív hatásai — a házassági hűségi viszony —; a házasság pozitív hatásai — korábban a férjet illető hatalmi viszony — az átadással állanak be. a mely a dologjogi birtokbaadás, investitura analógiájaként csak kiegészítése, végrehajtása az eljegyzésben jelentkező jogügyletnek, később a teljes házassági közösség viszonyának megalapításához, a házassági s rangközösség megalapításához ezenkívül még az elhálás is szükséges; — H. Brunner, *Sohm. Trauung und Verlobung* megbeszélésében «*Tenaer Literaturzeitung*. Jena, 1876. 32. sz. 499. s köv. 1., később *Grundzüge* i. m. 192. s köv. 1. is, s *Löning* i. m. II. 581. s köv. 1. ezen gondolat alapulvételével azon eredményre jutnak, hogy az eljegyzés szükséges része a házasságkötésnek, a mely előbbi szerint a házasság jogviszonyát csak belső oldalára nézve létesítette, míg harmadik személyekkel Szemben, tehát kifelé azt az átadás állapítja meg, s a mely két actus kapcsolatát mutatja, hogy gyakran az eljegyzéssel symbolikus átadást s az átadással symbolikus eljegyzést kapcsolnak össze; utóbbi szerint pedig az eljegyzés oly szükséges eljárás, mely a házasság megalapítása nélkül, a házasság törvényessége tekintetében határozó jelentőségű; míg a házasságot azon jogi tény — átadás, együttélés — alapítja meg, mely az eljegyzés alapján a nőt a férj hatalmába viszi át; *Heusler* i. m. 282. s köv., főleg 288. 1. szerint törvényes házasság csak eljegyzés és átadás által jöhet létre, a mely a mundiumot is átviszi a férjre, azonban a felbonthatlan jellegű kapcsolatot annak a copula carnalis adja meg, a tulajdonképi értelemben vett házasságot tehát ez létesíti. — Ezekkel szemben *Friedberg. Verlobung und Trauung*. Leipzig, 1876 — *Das Recht der Eheschliessung* i. m.-tól eltérőleg már tisztán megkülönböztetve az eljegyzés és átadás actusait —, majd *Kirchenrecht* 1889. III. kiad. 387—390. 1., az eljegyzést kötelmi jogi pactum de matrimonio contrahendo-nak tekinti, míg a házasságot a mundium átvitelét eszközlő átadás köti meg, a melynél a felek beleegyezésének alapul kell feküdnie, s a mely consensuson alapul a házasság — ez az ú. n. consensualis, megegyezési elmélet —; s épen azért sem az eljegyzés, sem az átadás nem lényeges kellékei a házasságmegalapításnak, hanem csak a mundium megszerzésének, a nielv nélkül a férfi és nő közötti kapcsolat nem tekinthető a jog által elismert kapcsolatoknak. A consensus itt kifejezésre jutó házasságkötő erejének gondolata, ezen gondolattal kapcsolatban, habár nem ily formulázott alakban, érintve van már *Scherer. Benedict Levita* i. m. 15. 1. s *Beauchetné!* i. m. 27. s köv. 1. — S végül *Eriksen* i. m. 103. s köv. —, főleg 119. 1. szerint különbség teendő a mundium megszerzése s a házasságkötés

férfi arra kötelezi magát, hogy a megegyezés szerinti, később a törvény által meghatározott összeget, a mundium áráként, a mundiummal rendelkező személynek megfizeti, s az átadandó

között; előbbi az eljegyzés és átadással szereztek meg, utóbbi egyéb lényegtelen formások mellett az elhálással megy végbe — az ú. n. copula-elmélet. — Az észak-germán jogokra nézve eltéréseket állapítanak meg K. Amira. Nordgermanisches Obligationenrecht. Leipzig, 1882. I. köt. 533. s köv. 1.; 1895. II. köt. 659. s köv. 1.; Das Recht in Paul's Grundriss i. m.; Lehmann i. m. 143. 1.; L. Beaubet. Formation et dissolution du mariage dans la droit Islandais du moyen âge. Paris, 1887., a mennyiben ezek szerint ezen jogrendszer a római usus-házassághoz hasonló alakzat mellett, a szerződési házasságkötés aetasai között nem ismerik az átadást, hanem itt az eljegyzést és a tulajdonképi házasságkötést kell megkülönböztetni, a mely utóbbinak több formasága közül felemlíthető a nő hazavitele s a symbolikus elbálás; az eljegyzés előzetes szerződés, a melyben a menyasszony nőül adása és nőül vétele ígértetik; kötelmi jellegű, azonban a törvényes házasságmegalapítás szükséges eleme, mely már bizonyos jogokat állapít a jegyes részére. — Az eljegyzési elmélet alapján állanak F. Wyss sen. Die Eheschliessung in ihrer geschichtlichen Entwicklung nach den Rechten der Schweiz. Zeitschrift für schweizerisches Recht. Basel, 1877.; Dieckhoff i. m. 66. s köv. 1.; Huber i. m. 316. s köv. 1.; a magyar jogra nézve is értékesítve Kováts Gy. i. m. s főleg 157. s köv. 1.; Felelet Br. Roszner Ervin. Régi magyar házassági jog ez. munkájára. Budapest, 1887. 10. s köv. 1.; Br. Roszner Ervin válaszára. Budapest, 1888. 15. s köv. 1. —, a germánjogi alaptól függetlenül Szilágyi Márton tanítása az eljegyzésről 1690-ben. Budapest, 1885. 38. s köv. 1.; Hajnik i. m. 78. s köv. 1.; A Gaudenzi. Le vicende del Mundio i. m. 109. s köv. —, főleg 111. s köv. 1.; Pollock és Maitland i. m. II. köt. 362. 1. 1. jegyz. szerint, a többek által irt Essays on Anglo-Saxon Law. Boston 1877. című munkában E. Young is Sohm elméletét alkalmazza az angol jogra, bár módosításokkal. — Löning álláspontját teszi magáévá Soheurl Eheschliessung i. m. 35. s köv. 1., s Das germ. d. Eherecht i. m. 43. s köv. 1.; Schröder i. m. 297. 1.; Salvioli. Manuale i. m. 311. s köv. 1.; Brandileone. Il contratto di matrimonio i. m. 6. s köv. 1. — A consensualis-elméletet teszi magáévá Sehling i. m. 30. s köv. 1.; Scherer. Kirchenrecht i. m. 168. s 234. s előző 1.; A. Yal de Lièvre. Launegild und Wadia. Innsbruck, 1877. 149. s köv. 1. szerint is az eljegyzés — bár szükséges — pactum de contrahendo; Roszner E. Régi magyar házassági jog. Budapest, 1887. 29. s köv. 1. s több helyen. — A copula-elméletet illetőleg Freisen álláspontja mellett — melyet Freisen maga elejtett i. m. II. kiad. 1893. — nyilatkozott Ficker. Exceptiones Petri i. m. 70. 1., Sokas J. A házasságkötés stb. Győr, 1898.; nem tartoznak ide, a kik azt hangsúlyozzák, hogy a házasság egyes, főleg vagyonjogi következményei csak a copulával állnak be.

nőt s az a feletti mundiumot átveszi, a melylyel szemben viszont a mundiummal rendelkező személy arra kötelezi magát, hogy a nőt és az a felett fennálló mundiumot a férfinak átadja.¹⁾

Az eljegyzés tartalmát képező egyes elemek fokozatosan változásokon mennek át, a melyek végül teljesen átalakítják annak tartalmát; azonban a nélkül, hogy ez az annak helyébe lépő ügylet lényegében, a házasság megalapításához való viszonyában változást jelentene.

Eredetileg az eljegyzést a jegyes a mundiummal rendelkező személylyel köti meg, a ki — az özvegytől eltekintve — a nő megkérdezése nélkül, sőt akarata ellenére is megkötötte ezen előzetes szerződést; ennek helyébe lép a nőnek mind teljesebb önállósága, személyiségének teljesebb érvényesülése, s főleg az egyház befolyása folytán azon elv gyakorlati alkalmazása s megerősítése, a mely a nőnek személyes hozzájárulását, consensusát követelte meg ezen ügylethez.

Ezzel függ össze azon jelenség, hogy az eljegyzés csak a nő beleegyezésével, kifejezett consensusával történhetik; majd hogy a nő maga köti meg az eljegyzést, a gyám s a rokonok hozzájárulásával.²⁾

¹⁾ L. pl. Edict. Rothari 178., 179., 181—184., s ezekhez Liber Papiensis — Pertznel i. m. IV. köt. —

.1 A kapcsolatos fejtegetésekben nyújtandó adatokon kívül érintettek itt pl. az Edict. Roth. c. 195. — i. h. — Si quis mundium de puella libera aut muliere potestatem habens, *excepto pater aut frater... invitam ad maritum tradere voluerit.. . ammittat mundium ipsius ...* Leg. Liutpr. 12. VI. ... Pater autem aut frater potestatem habeant, cui aut in quali etate voluerit, dandum aut sponsandum filiam aut sororem suam; quoniam iste licentia ideo dedimus, eo quod credimus, quod pater filiam aut frater sororem suam doloso animo aut contra rationem cuiquam homini dare non debeant. U. o. 119. III. Si quis filiam suam aut sororem sponsare voluerit, habeat potestatem cui voluerit, liberó tamen hominem, sicut anterior continet edictus. TI. o. 120. Ilii. Continet autem anterior edictus de fream suam, qui earn male tractaverit, ut ammittat mundium ipsius . . . Insuper et addimus, ut nec ad liberus hominis earn ad maritum absque ejus voluntatem dare presumat, quia pejus tractata esse non potest, si ilium verum tollit, quem ipsa non vult. — L. ezekhez a megfelelő cap.-nál az Expositio Liber Papiensis is. — L. továbbá Cnutes doinas. Leges sacculares 74. cap. — kiadja R. Schmid.

Határozó befolyást gyakorolt e részben a VI. század óta beállott azon változás, a mely a mundiummal rendelkező személy részére eszközendő vételár reális fizetése, illetőleg ezen teljesítés kötelezése helyébe a vételárnak a nő részére való átengedését, illetőleg a jegyes azon kötelezését helyezte, hogy a nő részére az özvegyi tartására szolgáló szolgáltatást biztosít.

Ezen változással természetesen a nőért vagy a felette fennálló mundiumért járó vételár fogalma is átalakul és helyét a nő ellátásának biztosítása foglalja el.¹⁾

Ezzel kapcsolatban a vételár reális szolgáltatásának szük-

Die Gesetze der Angelsachsen. 1858. II. kiad. — Et nunquam cogatur virgo vel femina ad eum qui sibi displiceat, nec pro pecunia detur, nisi idem aliquid sponte sua dare velit; s ehhez VI. függelék De sponsalibus contrahendis. — Leges Burgund. Lex Gundebeti — Pertz i. m. III. köt. — C. Quaecumque mulier Burgundia vel Romana voluntate sua ad maritum ambulaverit, jubemus ut maritus ipse facultate ipsius mulieris, sicut in ea habet potestatem, ita et de omnes res suas habeat. — Az özvegyre nézve Edict. Roth. 182. Si quis filiam suam aut quamlibet parentem in conjugium alii dederit, et contegerit easus ut ille maritus moriatur, potestatem habeat ille vidua, si voluerit, ad alio marito amboldandi. liberó tamen ... L. még ezen kérdésre nézve Friedberg Ehesohliessung i. m. 18. 1.; Habicht i. m. 23. s köv. 1.; Löning i. m. II. köt. 581. 1. s 3) jegyz.; s az északi jogra nézve I. Rive i. m. I. köt. 99. 1.; Lehmann i. m. 24., s 41. s köv. 1.; Beauchet. Formation etc. dans le droit Islandais i. m. 5. s köv. 1.

¹⁾ L. pl. Sohm. Recht der Ehesohliessung i. m. 33. s köv. 1.; Wyss sen. i. m. 94. 1.; Löning i. m. II. 579. s köv. 1.; Heusler i. m. 283. 1.; Schröder i. m. 291. s köv. 1.; Friedberg. Kirchenrecht i. m. 443. s köv. 1. — Az átmenetet képező Lex Burgundionum LXVI. s L XXXVI. szerint pl., ha atya s fivér nincs, a ki szabadon rendelkezik ezen ú. n. wittimon-ról, mely csak bizonyos részeket köteles átengedni a rokonoknak abból, így . . . tertiam partem patruus accipiat et alteram tertiam sorores stb. A későbbi jogállapotnak megfelelő források közül 1. pl. Formula Salic. Lindenbrog. 7. — közölve K. Zeumernél Formuláé Merovingici et Karolini aevi. Hannoverae. 1886. Monumenta Germ. Ilist. Lég. Sect. V. — Igitur dum taliter apud pares vel parentibus nostris utrisque partibus conplacuit atque convenit, ut ego tibi solido et denario secundum legem Salicam sponsare deberem; quod ita et feci. Similiter conplacuit nobis atque convenit, ut de rebus proprietatis meae tibi aliquid in dotis titulum condonare deberem . . . Idcirco per hanc cartolam, libellum dotis, sive per festucam atque per andelangum dono tibi stb.

séges és kötelező volta is háttérbe szorult, s helyét a foglaló, például a frank egy solidus s egy dénár, s az özvegy eljegyzésénél három solidus s egy dénár, vagy a vételár valamely symboluma foglalja el;^{x)} s még általánosabb lesz az eljegyzésnek tisztán formális jogügylet alakjába öltöztetése, a melynél a szerződő személyek, a megállapodás, a megegyezés megerősítésére jótállókat, kezeseket állítanak, vagy esküt s kézadást alkalmaznak; vagy valamely symbolum használata és esetleg büntetés kikötése mellett eszközük az eljegyzést.²⁾

Természetes, hogy az eljegyzés tartalmának változásával az alkalmazott symbolumok is a vételárra való utalás helyett más gondolat kifejezésre juttatására is szolgálhattak; így például a gyűrű a személyiség lekötése, a hűségre kötelezés jeléül szolgálhat.³⁾

¹⁾ L. előző jegyz.

²⁾ Az ide vonatkozó gazdag forrásanyag tekintetében elég itt utalni az Edict. Roth. 182. cap.-hoz irt formulára a Liber Papiensisben . . . Tunc dicatur sponso: da Andree wadium, quod tu Cristine filie sue omnium que modo habes aut inantea acquirere poteris, que sunt, portionem quartam facies, et, si te retraxeris, auri libras 100 compones. — Tunc wadium a fideiussoribus accipiat. Dehinc patri dicatur: Andrea, per hunc nesciam et wantonem istum sponsa Cristinam filiam tuam. — Ipso affirmante, dicatur sponso, ut eam accipiat. — Dehinc dicatur: Andrea, da wadium Martino, quod filiam tuam ei trades uxorem, et eam sub mundo cum rebus ad eam pertinentibus mittes; et tu, da wadium. quod tu eam accipies; et si quis nostrum se subtraxerit, componat pars parti fidem servanti penam auri libras 100. — Antifacti et morgincaph cartule lecte sponse a sponso tradatur. Tunc pater, qui mundaldus est, per manum dexteram tradet eam marito. . . . További részletekre s forrásutalásokra nézve l. különösen Val de Lièvre i. m. 130. s köv. 1., s az Edict. Roth. 178. cap.-ban használt »fabola firmata«-ra nézve is u. o. 213. s köv. 1., Schröder i. m. 293. s köv. 1.; Brandileone L' intervento i. m. 7. s köv. —, 19. s köv. 1.; Die »Subarrhatio cum anulo« i. m. 322. s köv. 1.; l. még Brunner Jenaer Literaturzeitung i. m. 499. s köv. 1.; s az egész átalakulásra Sohm. Eheschliessung i. m. I. fejt.

³⁾ így Brandileone Die »Subarrhatio cum anulo« i. m. 335. s köv. 1. — a későbbi időre nézve helyesen —; a mely nézet már korábban is kifejezést talált, a mit felemlít Hofman. Yerlobungs- etc. Ring i. m. 35. s köv. 1. — Az uralkodó nézet a germán jogokra nézve a gyűrűt a szinleges vételárnak, illetőleg a vételár részének tekinti — így Sohm.

Azonban az egész változás nem rontja le a házasságkötés eredeti alakjának vételi jellegét, a mit a nyelhasználat — emere uxorem, pretium puellae, kaupa kona, kona mundi keypt stb. — és főleg a források kétségtelenül igazolnak.

Nagyon kevés valószínűség van ezzel szemben azon felfogás mellett, a mely itt nem vételt, hanem a nőnek a férfi részére eszközölt oly átengedését, átadását látja, a melyért ellenszolgáltatásul a férfi ajándékot ad a rokonok hozzájárulásának elismeréséül s viszonzásul, azért, hogy kérésének eleget tettek; vagy más formulázás szerint a nőt a férfi részére aján-dekozták s átengedték családi hozzátartozóul.¹⁾

Azonban ezen felfogás különben sem adja a fejlődésnek vagy a házasságmegalapítás lényeges kellékeinek más magyarázatát, mint az előbbi.

Így nem jelent eltérést az eljegyzés jogi lényege tekintetében sem.

E részben eddig csak azt láttuk, hogy az eljegyzés a jövőre szóló, jövőre irányuló előzetes szerződés.

Azonban van az eljegyzésnek több hatása s oly következménye, a mely a házasság rokon irányú hatásához hasonló.²⁾

Ezen hatások és következmények azonban határozott megkülönböztetéssel az eljegyzést mint ilyent illetik meg, és e mellett nem azonosak a házasság következményeivel.

Eheschliessung i. m. 54. s köv. 1. —, vagy azzal rokon szolgáltatásnak, launegildnek, a szerződés perfectiója jelének is — Friedberg. Eheschliessung i. m. 26.1. 3. jegyz.; Hofman. Verlohungs- etc. Ring i. m. 30. s köv. 1. —. A gyűrű ezen rendeltetésének igazolására mindezen helyeken arra is történik utalás, hogy ezért szerepel az eljegyzésnél csak egy gyűrű, a melyet a jegyes ad a menyasszonynak, mert csak ő tartozik a vételárral, illetőleg azzal rokon szolgáltatással s nem viszont a nő is.

¹⁾ Az ajándék-elméletet követi az észak-germán jogokra nézve Rive i. m. I. 103. s 119. 1.; Amira. Obligationenrecht i. m. I. 533. s köv. 1.; II. 669. s köv. 1. arra utalva, hogy a házasságkötésre vonatkozó házastársul adás, gefa kono manni, gífta kono stb. terminológia is erre mutat; így Recht in Paul.s Grundriss i. m. [142. s köv. 1.; helyteleníti ezen álláspontot Lehmann i. m. 8. s köv. —, s 59—79. 1. részletesen tárgyalva az észak-germán jogok szempontjából ezen kérdést. — Fenti elméletre nézve általában 1. még Hildebrand i. m. 7. s köv. 1.; s behatóan Lefebre i. m. 354—379. 1.; érinti Brandileone. Il contratto i. m. 8. 1.

Ezek a házasságnak Sokm által ú. n. negatív hatásai.

Az eljegyzés ezen következményei abban állanak, hogy az eljegyzett nő köteles az eljegyzés által megállapított s feltetelezett hűségi kötelezettséget megtartani, és hogy az eljegyzésnek a meghatározott okok nélkül egyoldalú felbontása, büntetési sanctio alatt, tiltva van.

Ha az eljegyzett nő eljegyzésének tartama alatt mással folytat nemi viszonyt, akkor a népjogok szerint büntetésnek van alávetve, úgy ő mint azon férfi is, a ki az eljegyzett nőt elcsábította; az eljegyzett nőnek elrablása, vagy esetleg a nőnek hozzájárulásával is valamely harmadik személy által eszközölt elvétele esetén pedig részben visszakövetelésnek s büntetésnek van helye.¹⁾

¹⁾ L. pl. az eljegyzés jogtalan felbontására, megsértésére szabott büntetés tekintetében Extravagant. Leg. Salieae A. I. — H. G-effeken. Lex Salica. Leipzig, 1898. — Si quis filiam alienam sponsaverit et se retraxerit et eam noluerit prindere, solidos LXII. cum dimidio culpabilis judicetur; Lex Hlotar. Lili. Si quis filiam alienam dispensatam dimiserit et aliam duxerit, componat eam quod dispensavit et dimisit, cum 40 solidis ... — Az eljegyzés tartama alatt folytatott nemi viszony büntetésére nézve I. pl. Edict. Roth. 179. Si dixerit sponsus de sponsa sua, quod adulterassit postquam eam spunsatam habuit ... Et si parentes . . . eam mundare non potuerint de ipso crimine, tunc sponsus recepiat res suas quas dedit, et illa patiatur pena adulterii, sicut in hoc edictum constitutum est; Lex Rurgund. LII. De mulieribus desponsatis, quae ad aliorum consortium adulterii instigante libidine transierint, mindkét félre nézve rendeli, hogy »capitis amissione plectantur«. — Az eljegyzett nőnek elrablása s esetleg hozzájárulásával eszközölt elvétele esetére megállapított visszakövetelés s büntetés példájaként I. Lex Bajuvariorum (Textus primus) VIII. 16. Siquis sponsam alicujus rapuerit vel per suasionem sibi eam duxerit uxorem, ipsam reddat et cum 80 solidos componat. — A további utalásokat s azok magyarázatát is I. különösen Rive i. m. I. 241. s köv. 1.; Sohm. Eheschliessung i. m. III. fejj.; Trauung i. m. I. fejj.; Brunner. Jenaer Literaturzeitung i. m. 500. s köv. 1.; R. Löning. Der Vertragsbruch im deutschen Recht. Strassburg, 1876. 21—23. §§.; Geschichte des Kirchenrechts i. m. II. 584. s köv. 1.; Priedberg. Verlobung i. m. III. fejj.; s Kirchenrecht i. m. 444. l. 15. jegyz.; IV. E. Knitschky. Sohm könyvének ismertetésében Kritische Vierteljahrsschrift 1876. XVIII. köt. 408. s köv. 1.; Habicht i. m. 5—7. s 9. §§.; Lehmann i. m. 102. s köv. 1.; Scaduto i. m. igen részletesen 83—215. l. — azonban eltekintve a szerzetesi fogadalomra stb. vonatkozó közbeesőleg tárgyalt részekről —; Beauchet. Formation dans le droit Islandais i. m. 16. s köv. 1.; Freisen i. m. 106. s köv. 1. — Sohm

Az előbbi esetben a megállapított büntetések a legtöbb népjog szerint eltérnek a házasságtörés büntetéseitől; s különben is az eljegyzéssel kapcsolatos s az által feltételezett hűségnek megsértése nem is szerepel kifejezetten mint házasságtörés, hanem mint önálló minősítéssel bíró büntetendő cselekmény¹⁾

A mi mellett még azon tényt is figyelembe kell venni, hogy az el nem jegyzett hajadonoknak elcsábítását s azoknak házasságon kívüli nemű érintkezését szintén ily büntetésekkel sújtották a népjogok, a mint hasonlóan gyakran jelzik mindkét természetű cselekményeket az adulterium kifejezéssel is.²⁾

Annak sehol sincs nyoma, hogy az eljegyzés által feltételezett hűségnek megsértését azért büntetnék, mert ez által a házassági jogok, a férjnek jogai sértetnének meg; hanem büntetés van megállapítva azért, mert azon hűség lett megsértve, a melyet a népjogok az eljegyzett nőtől mint ilyentől követelnek meg.

Vagyis ebben is csak azon erkölcsi kötöttség és bensőbb kapcsolat védelme jut kifejezésre, a melylyel például a római jogban is találkozunk.

A mi több és erősebb sanctiója van az eljegyzésnek a germán jogokban, az azon körülménnyel függ össze, hogy védelem nyújtassék azon másik, nagy jelentőségű családjogi jogügylet tekintetében létrejött megállapodásnak s ez által is feltételezett kötöttségnek, a mely a mundium átruházására vonatkozik.³⁾

az említett — általa általánosított — ezen következményekre alapítja az eljegyzés házasságkötő erejét, a kettőnek azonosságát; a melytyel szemben áll az itt említett összes irodalom.

¹⁾ Knitschky i. m. 409. s köv. 1., így Habicht i. m. 51. s köv. 1. kimutatják ezen büntetések közötti különbséget; azonosság csak a Lex Wisig., a Lex Burgund. s látszólag az Edict. Bothar. szerint áll fenn; az eltérésre l. pl. Lex Salica XIII. 10. Si quis sponsam alienam tulerit et eam sibi in conjugio copulaverit . . . solidos LXII. cum dimidio culpabilis judicetur; ezzel szemben XY. Si quis . . . uxorem alienam tulerit a vivō marito . . . solidos CC. culpabilis judicetur.

²⁾ L. pl. Lex Salica XXV. De adulteriis ancillarum s ehhez Delieken i. m. 135. 1.; Lex Burgund. XLII. De adulteriis puellarum et viduarum; Edict. Roth. 196.; Lex Lintpr. 95.

³⁾ Löning. Vertragsbruch i. m. 158. 1.

Ezzel függ össze azon szabályozás, a mely az eljegyzett nőnek a jegyestől különböző más harmadik személy általi elrablása s általában elvétele eseteire van megállapítva.

Itt ugyanis a mundiummal rendelkező személy által eszközölt új eljegyzés vagy a jegyestől különböző személylyel való házasságkötés esetén a mundiummal rendelkező személy az első jegyesnek kártérítéssel tartozik, azonban a jegyes az eljegyzett nőt vissza nem követelheti.¹⁾

A mundiummal rendelkező személy hozzájárulásának hiányában, azonban esetleg a nő beleegyezésének fenforgása esetén is, különböző változatokban s alakban a nő visszakövetelésének s a mundiummal rendelkező személy és a jegyes részére fizetendő kártérítésnek s büntetésnek, később csak ez utóbbiaknak, van helye.²⁾

Példaképen említhető ezen szabályozások köréből a szász jog, a mely a mással eljegyzett nőnek, a mundiummal rendelkező személy akarata ellenére, azonban a nő hozzájárulásával eszközölt elrablása esetére a nő elrablóját arra kötelezi, hogy úgy a mundiummal rendelkező személynek, mint a jegyesnek 300—300 solidust fizessen; azonkívül a mundium áráként szintén 300 solidust volt köteles fizetni.³⁾

¹⁾ Edict. Roth. 192. Si páter filiam suam aut fráter sororem aut aliqui ex parentibus puellam alii spunsaverint et postea cum alio extraneo arte conludium. ficerint, aut fraudem eonsenserint cum illō, qui eam aut violenter aut ipsa consentiente dúcát uxorem: tune ipsi parentes, qui huj us conludium fraudis eonsenserint, componant spunso qui eam sponsatam habuit, simili poena ut supra in dupla meta quae tune dicta fuerat in diae sponsaliorum, et postea spunsus amplius adversos eos aut fidijussoris calumnia non requiratur.

²⁾ Ily szembeállítás van pl. Brunnernél Jenaer Literaturzeitung i. m. 501. 1.

³⁾ Leges Saxonum 49. — Pertznel i. m. Y. köt. — Qui feminam ab alio desponsatam rapuerit, 300 solidos solvat patri puellae, 300 sponso componat, et insuper 300 solidis emat eam . . . Ezen rendelkezés kapcsolatban áll a 40 cap.-tal, a mely arról szól: Uxorem ducturus 300 solidos det parentibus ejus, si autem sine volúntate parentum *puella tamen consentiente* ducta fuerit, bis 300 solidos parentibus ejus componat; si vero uec parentes nec puella consenserunt, *id est vi rapta est*, parentibus ejus 300 solidos, puellae 240 solidos componat, *eamque parentibus resti-*

Vagyis itt annak bizonyítékát látjuk, hogy a mással már eljegyzett nőt nem kellett visszaadni, s liogy a férfi — itt már férj — ily esetben is megszerezheti azután a mundiumot, ba annak árát a mundiummal rendelkező személynek kifizeti, a mely árt a mundiummal rendelkező személy köteles is elfogadni, s a helyett nem követelheti vissza a nőt, a ki felett pedig megvan nála a mundium.

Ezen jogszabályban kifejezést nyer az, hogy az eljegyzést akár a mundiummal rendelkező személy, akár a nő ily úton megszüntetheti, s az új eljegyzésnek vagy házasságnak nem állja útját a jegyesnek valamely erősebb joga.

Különben kiegészíti az itt kifejezésre jutó gondolatot még az is, hogy az eljegyzés felbontásának megengedett okai a legtöbb jog szerint szintén eltérnek a házasság felbontásának okaitól.¹⁾

De az eljegyzés, az eddigiekben figyelembe vett következményeken kívül, a jegyes részére nem állapít meg sem családi, sem nemi, sem vagyoni, sem másféle positiv jogot.

Az eljegyzés alapján a jegyest csak a követelési jog illeti meg a mundiummal rendelkező személy, illetőleg a másik szerződő fél ellen, hogy végezze, eszközölje azon ügyletet, a mely a nőt s a nő feletti mundiumot hatalmába, valóságos jogkörébe adja; tehát a jegyes az eljegyzés alapján nem magát a nőt s a nő feletti mundiumot követelheti, hanem csak az említett jogügylet eszközlését.²⁾

tuat. — Hasonló a Lex Salica XIII. 10., 48. 1. 1) jegyz.-ben közölt rendelkezése; Lex Hlotarii LII. 1. Si quis sponsatam alterius contra legem acciperit, reddat eam et cum 200 solidos componat. 2. Si autem reddere noluerit, solvat eam cum 400 solidis . . . ; Edict. Roth. 190. Si quis puellam aut viduam alterius sponsatam, illa tamen consentiente, tulerit uxorem, componat parentibus mulieris, vel ad quem mundius . . . pertinuerit, anagrip solidos viginti, et propter faida aliüs viginti. et mundium ejus, qualiter steterit. faeiät; említhető még itt Aethelbirht törv. 83. cap. is — I. Schmidnél i. m. 8. s 9. 1. —

¹⁾ L. e részben a forráshelyeket jelezve pl. Habicht i. m. 59. s köv. 1.; Lebmann i. m. 103. s köv. 1.

²⁾ Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezen teljesítésre, ténykedésre jogilag érvényesíthető, akár végrehajtható igény léteznék; mert a mint pl. a Lex Salicának a 47. 1. 1) jegyz.-ben közölt Extragansából látható,

Ezen követelési jogot tárgyalanná teheti — mint láttuk — a mundiummal rendelkező személy vagy az eljegyzett nő, s érvényesítését kizárhatják az eljegyzés felbontásának a nő részére megállapított jogos okai; például azon jogok szerint, a melyek értelmében a jegyes két év alatt köteles a nő átadását igénybe venni, ezen batáridő után már nem érvényesítheti követelési jogát.¹⁾

Mindez azt mutatja, hogy az eljegyzés a germán jogok szerint sem több és más mint pactum de contrahendo, a házasság jövőben eszközöndő megalapítására vonatkozó előzetes szerződés, a mely azonban nem is elmaradhatatlanul szükséges előzménye a házasság megalapításának, a mennyiben a nőnek a mundiummal rendelkező személy hozzájárulása nélküli elvétele esetén is létesülhet házasság, a melyhez csak a teljes családjogi hatalom megalapítása céljából kell a mundiumot is utólag megszerezni, a melyre nézve azonban a fejlődés végül a mundiummal rendelkező személy hozzájárulása hiányában elvett nő visszakövetelését is kizárta.

Itt is jellemző voltánál fogva például szolgálhat a szász

az eljegyzés által megállapított kötelezettség nem teljesítése helyébe a büntetés —, illetőleg kártérítési kötelezettség lép; vagy I. a mundiummal rendelkező személy kötelezettségére nézve a 49. I. 1) jegyz.-ben említett forráshelyet. — L. különben Löning Vertragsbruch i. m. 143. s köv. 1.; Schröder i. m. 296. I. — Azonban az észak-germán jogokra nézve kereseti s végrehajtási jogot tanítanak Lehmann i. m. 106. s köv. 1.; Amira Obligationenrecht i. m. I. 137. s köv. —, 535. s köv. 1.; II. 662. s köv. 1.

¹⁾ L. Edict. Roth. 178. Si quis sponsaverit puellam liberam aut mulierem, et post sponsalias factas et fabola firmata duó annis sponsus neglexerit eam tollere, et dilataverit nuptias exequi: post transactum biennium potestatem habeat páter aut fráter, vel qui mundium ejus potestatem habét, distringere fidejussorem. quatinus adimpleat métám illám, quae in diae sponsaliorum promisit: postea leciat eos ad marito alii dare, liberó tamen . . . : Lex. Liutpr. 119. III. . . . Xam posteüs eam (filiam, aut sororem) sponsaverit, non habét potestatem alteri homini eam ad maritum dandi ante bienni tempus. — Ezen két évi határidőt általánosítja Rive i. m. I. 241. I.; ellenben Löning Vertragsbruch i. m. 143. s 150. I.; Oeschichte des Kirchenrechts i. m. II. 596. I.; Habicht i. m. 29. I. szerint az csak a longobárd s a nyugati góth jogban van meg; s tényleg ezen határidő csak kivételes s más jogrendszerben még határozott határidőhöz sincs kötve az eljegyzésben foglalt ígéret teljesítése.

jog, mely azt állapítja meg, hogy a ki a mundiummal rendelkező személy hozzájárulása nélkül, azonban a nő beleegyezésével, veszi el azt, az a 300 solidus kétszeresét köteles fizetni a a mundiummal rendelkező személynek.¹⁾

Ebben kifejezést nyer azon szabály, hogy a nő beleegyezése, *consensusa* alapján minden más *actus*, így az eljegyzés hozzájárulása nélkül is törvényes házasság jön létre.

A nőnek ezen beleegyezése, *consensusa* az, a mely az előzetes eljegyzéssel szemben, s annak daczára is, lehetővé teszi a jegyestől különböző személylyel való házasság megalapítását s létrejöttét.

S ebben kell keresnünk a mundium megszerzésére irányuló eljegyzésnél is azon jogi alapot, a melyen a házasságnak a jövőbeni megalapítására vonatkozó kötelezettség alapul.

Ezen *consensust* pedig a nő, különösen a fejlődés későbbi fokán s szakáiban, maga juttatja kifejezésre, vagy pedig a nő különös megkérdezése nélkül eszközölt mundium-vételnél a nő hallgatag beleegyzőnek tekintetik, ha nem tiltakozik, holott ezt megteheti, sőt ellenzését — mint láttuk — *practikusan* is érvényre juttathatja, az által hogy az eljegyzés daczára tényleg máshoz megy nőül.

Ezen határozó jogi momentum különben később, a mundiummegszerzés szükségének háttérbe szorulásával, határozott kifejezésére is jut.²⁾

¹⁾ L. 49. 1. 8) jegyz. — L. továbbá még a *Lex Salicának* 48. 1.

1) jegyz.-ben közölt XIII. 10. szabályát; *Lex Frisionum* Tit. IX. 11. — *Pertz*nél i. m. III. köt. — *Si (quis) liberam foeminam extra voluntatem parentum ejus, vel eorum qui potestatem ejus habent, uxorem duxerit, componat tutori ejus solidos 20. . . . ; Edict. Roth. 188. Si puella libera aut vedua sine voluntatem parentum ad maritum ambolaverit, liberó tamen, tune niaritus qui earn acceperit uxorem, componat anagrip solidos viginti et propter faida alius viginti ... — Pollock és Maitland i. m. 363. 1. 5. jegyz. is utal e részben Aethelbirht törv. 82. cap.-ra — melyet közöl Schmid i. m. 8. s 9. 1. —, mint olyanra, a mely szerint eljegyzés nélkül is érvényes házasság jöhet létre.*

²⁾ A mundium megszerzéssel kapcsolatos eljegyzésre vonatkozólag az *Edict. Roth.* már ismertetett 182. s 195. cap.-hoz irt formulák a *Liber Papiensis*-ben pl. mutatják az özvegy közvetlen megkérdezését s

Ezzel függ össze az is, hogy a mundium megszerzése nélküli házasság megalapításához semmi egyébre: sem eljegyzésre, sem átadásra nincs szükség, mint arra, hogy a felek a házasságra irányzott megegyezésüknek. valamely módon kifejezést adjanak.

S később, a nő személyiségének teljesebb érvényesülésével s a nemi gyámság eredeti tartalmának megszűnésével, szintén a maritalis consensus határozott kifejezésre juttatása marad a házasságkötésnek határozott eleme s formája is.¹⁾

Azonban a mundiummal rendelkező személy által eszközölt, mundium-vétellel kapcsolatos házasságmegalapításnál a házasságkötés ezen eleme nem áll ily tisztán előttünk.

Itt a házasság megalapítása a házasságkötésnek eredetileg

nyilatkozatát s e mellett a mundiumra vonatkozó ismert eljárást: . . . interroga emu, qui vult ipsam feminam: vis accipere ad conjugium legitimum eam? — Volo, Deo volente. — Et tu, mulier, vis eum accipere ad legitimum conjugium? — Yolo, Deo volente. — ... Tu, páter feminae, da wadium ei, quod tu des ei eam ad uxorem, et mittas sub mundio; et tu wadium da, quod eam accipias ... A 195. cap. formulájában a leányhoz nem intéznek erre vonatkozó kérdést, miután ő épen azért jön panaszzsal, mert a mundiummal rendelkező személyt akarata ellenére akarja férjhez adni s a kérdés csak erre vonatkozik; s csak a férfőhöz intézik az említett kérdést; l. Így a Cartularium Langobard. 16. — Pertznel i. m. IY. köt. — ... Hoc facto . . . debet mulier inquiri, an eligat eum virum de quo sit placitum sibi. Quod cum mulier affirmaverit, tunc debet páter sponsuri interrogari, si filio suo consentit . . . A gyakorlati élet közvetlen jelenségeit tanúsító munkák — eposok, elbeszélések stb. — tekintetében l. pl. 0. Hartung. Die Deutschen Alterthümer des Niebelungenliedes und der Kudrun. Cöthen, 1894. 276. l.; E. Spingatis. Verlobung und Vermählung im altfranzösischen volkstümlichen Epos. Berlin, 1894, 12. s köv. l. — Ezen kérdéstről még alább is lesz szó.

¹⁾ Sohm Eheschliessung i. m. 52. l. kizárólag a nemi gyámság megszűnésével hozza kapcsolatba ezen változást, a mivel szemben Heusler i. m. II. 286. l. 1. jegyz. helyesen utal arra, hogy ezen magyarázat az atyai hatalom alatt álló leányok eljegyzésének esetére nem alkalmazható. — Csakhogy mindkét szempont jelentőséggel bír itt, mert a nemi gyámság gyengülése, majd megszűnése találkozik a nő személyiségének teljesebb érvényesülésével s önállósulásával, a mi főleg az egyház befolyásának eredménye; a mely befolyás a nemi gyámság átruházására vonatkozó formások helyébe a házasságkötő akarat formálisabb megjelölését s érvényesülését helyezte.

egységes s a már említett különválasztás folytán időbelileg is önállóan jelentkező része, az átadás, *traditio puellae*, *Traung* alakjában megy végbe.¹⁾

Az átadás lényege abban áll, hogy a mundiummal rendelkező személy a nőt a jegyesnek tényleg átadja, a ki a nőt viszont átveszi; egyszersmind a jegyes lefizeti az eljegyzéskor kötelezett vételárt, illetőleg a nő részére biztosított döst biztosítja, így az erre szolgáló okmányt részére átadja.

Az átadás a hatalom jelvényeinek, a kardnak, kalapnak s hasonló symbolumoknak kíséretében történik; s némely, különösen észak-germán jogok szerint összekapcsolták azzal a nőnek hazavitelét a férj házába, valamint a testi egyesülés symbolikus szertartását.²⁾

A nemi gyámság jogi sorsának változása az átadás körül is lényeges átalakulást okozott, a mely azonban megtartotta a házasságmegalapítás körül előforduló eljárások, jogi és szerződési actusok ezen részének jogi jelentőségét.

Az átadásnak jogi jelentősége pedig abban áll, hogy annak alakjában megy végbe a házasságot megalapító jogügylet, a melylyel beállanak a házasságnak positiv hatásai, s annak tartalmát képező jogok és köteleességek, házassággal kapcsolatos, némely másodlagos jelentőségű, például vagyonjogok kivételével,

¹⁾ Ezen szétválásról s annak jogi megítéléséről 40. l. 2) jegyz.-ben részletesen volt szó.

²⁾ L. Sohm *Eheschliessung* i. m. 59. s köv. 1., a hol kiemeli, hogy ezen átadás, a *traditio puellae*, az angolszász *gifta*, a melyről szól Schmid i. m. 603. l., a személyátadásnak, a kölcsönös hűséget megállapító átadásnak egyik esete, a melyet a germán jogok a dologátadás mellett ismernek; l. még erre nézve Brunner *Rechtsgeschichte* i. m. I. 75. s 266. l.; Schröder i. m. 294. l.; Salvioi *Manuale* i. m. 315. l. — A használt formalításokra mutat pl. a fent 45. l. 2) jegyz.-hen említett formulában alkalmazott symbolikus átadás; hasonlóan a Brunner által *Jenaer Literaturzeitung* i. m. 449. l., s H. Loersch und R. Schröder *Urkunden zur Geschichte des Deutschen Rechtes*. Bonn, 1881. I. 61. l. közölt eljegyzési formulában előforduló ily átadás . . . Unde . . . per baculum ipse Petrus ipsa fiba sua mihi legitimam uxorem tradidit.; pl. szolgálhatnak a Pertz-nél i. m. III. 150. l. 82) s 151. l. f) jegyz.-ben közölt formulák, illetőleg feljegyzések. — Az észak-germán jogokra nézve l. pl. *Amira Obligationenrecht* i. m. I. 536. s köv. — , s itt 539. s 540. l.

s a mundium is megilleti a férjet; s ezután már nem hiányzik semmi ahhoz, hogy a házasságot véglegesen megkötöttnek lehessen tekinteni.¹⁾

Ezt nemcsak azért kell hangsúlyozni, hogy ezzel az eljegyzéssel szemben kifejezésre jusson az átadás házasságmegalapító ereje és jogügyleti jelentősége, hanem azért is, mert ez által kifejezést nyer az is, hogy a nő hazavitele, a testi egyesülés

¹⁾ L. pl. Edict. Roth. 184. Si quando pater filiam suam aut frater sororem suam alii ad uxorem tradiderit, et aliquis ex amieis, accepto exenio, ipsi muliere aliquid dederit, in ipsius sit potestatem, qui mundium de eam fecit . . . ; Lex Liutprandi 127. XI. Si quis Romanus homo mulierem Langobardum tolerit et mundium ex ea fecerit . . . quia, posteüs Romanum maritum se copolavit, et ipse ex ea mundio fecit, Romana effecta est... A Cartular. Lang. 16. formulája szerint . . . orator dicat: »o Seneca, tu per hanc crosnam mitte sub mundio hanc cum omnibus rebus mobilibus et immobilibus seu familiis, que ei legibus pertinent, et mundium et crosnam trade ad proprium Fabio«; a Sachsen-Spiegel III. könyv, 45. ez. 3. §. Die man is ok vormünde siner wives tohand als sie ime getrüwet wert — J. Fr. Ludovicinek 1750. évi fordítása szerint, a melyet 1895-ben Lipcsében kiadott C. Müller: ... Der Mann ist auch Vormunde seines Weibes zu hand als sie ihm getrauet wird — Részletesen l. e pontra nézve A. Agricola. Die Ge wer e zu Rechter Vormundschaft. Gotha, 1869. 192. s köv. 1.; Pertile i. m. 109. s 110. §§.; Sohm Eheschliessung i. m. 92. s köv. 1.; Lehmann i. m. 87. l. az észak-germán jogokra nézve, a kitől eltér Amira Obligationenrecht I. 540. 1.; s II. 674. 1.; s Heusler is kiemeli s hangsúlyozza ezt i. m. 287. l. — Ezzel szemben kétségtelen, hogy némely jogok szerint bizonyos vagyonjogok, részben az állásra s rangra vonatkozó jogok teljessége az elhálással állott csak be; l. pl. a már említett szász-tükör i. h. ... dat wif is ok des mannes genotinne tohand also sie in sin bedde trit — Das Weib ist auch ihres Mannes Genossin aller der Ehren und Würdigkeit, die der Mann hat, zu hand als sie in sein Bette tritt . . . — Ezen kérdésre nézve l. Agricola már i. h.; Rive i. m. I. 262. 1.; Friedberg Eheschliessung i. m. 29. s köv. s 64. l. s itt 2. jegyz.; s ezen munka ismertetésében P. Hinschius Kritische Vierteljahresschrift. 1867. IX. köt. 7. l.; Sohm i. h. 95. s köv. 1.; Lehmann i. m. 87. s köv. 1.; Heusler i. m. II. 287. s köv. 1.; Freisen i. m. 117. s köv. 1.; Scherer Kirchenrecht i. m. II. 171.1.; Huber i. m. 320. 1.; Schröder i. m. 700. l. 116. jegyz.; s l. még M. Hanauer. Coutumes matrimoniales au moyen age. Nancy, 1893., a hol ezen actus symbolicus formáságait is tárgyalja, tekintettel arra, hogy a tényleges elháláshoz kapcsolt jogi következmények körén kívül is, ezen elhálás symbolikus actusa több jogrendszerben a házasságmegkötés formáságaiként szerepel.

symbolikus szertartásai s maga a testi egyesülés nem képezik a házasságmegalapítás lényeges kellékét.

Hiszen a házások épen csak a házasságnak már perfect megkötése által nyernek jogot arra is, hogy egymással testileg egyesülhessenek, holott a jegyeseknek egymással házasságon kívüli egyesülését egyes jogok stuprumnak tekintik s mint ilyent büntetik is,¹⁾ a mi kizárja azt, hogy a jegyesek első testi egyesülése mint büntetendő cselekmény a házasság megalapítását constituáló vagy kiegészítő jogi tényt képezzen.

Kern áll ezzel szemben azon jogi álláspont, a mely a jogi közmondásokban például ily alakban nyer kifejezést: »Ist das Bett beschritten, ist das Hecht erstritten«, vagy »Wenn die Decke über dem Kopf ist, so sind die Eheleute gleich reich«.

Mert e szerint csak a házassági vagyoni jogok teljessége van függővé téve a házasság elhálásától, a melylyel ezen vagyoni jogok is beállanak a már megkötött házasságon belül.²⁾

Azonban egyes népjogok viszont egy év és egy nap lefolyását vagy egy gyermeknek születését kívánják meg a házassági vagyoni jogok teljességének beállításához,³⁾ a nélkül hogy e miatt akár ezen határidő lefolyását, akár a gyermek születését a házasságmegalapítás kellékeinek lehetne tekinteni.

Épen oly kevésbé bizonyít a testi egyesülés házasságmegalapító ereje és minősége mellett az usus-házasságnak azon

¹⁾ Lehmann i. m. 99. 1. említi a Gulathingslög 51.; a Frostthinglög. III. 13., s Westgothalagen Giptar bök. 6. 1. §. ily értelmű rendelkezéseit.

²⁾ Erről már az előző 1. 1) jegyz.-ben volt szó. — A szövegben foglalt jogi közmondáshoz hasonló jelentőséget juttat kifejezésre: Wem ich meinen Leib gönne, dem gönne ich auch mein Gut; vagy Au coucher, la femme gagne son douaire; Femme gagne s'on daire á mettre son pied au liet; Dofí aire est acqui si tót, que le mariage est fait et aecomply, et que les mariants ont couché ensemble, et non autrement; a mely közmondásokat közli s magyarázza C. Ph. Hoffmann. Discursus historico-juridicus de die ac nocte nuptiali. Regiomonti et Lipsiae. 1720. 61. s köv. 1. — Ezen közmondások magyarázatára nézve 1. még pl. J. F. Eisenhart. Grundsätze der deutschen Rechte in Sprüchwörtern. Helmstädt, 1759. 123. s köv., 125. s köv., s 128. 1.

³⁾ L. Sohm Eheschliessung i. m. 99. 1.; Schröder i. m. 301. s köv. 1.; Richthofen a Lex Saxonum VIII. 48.-hoz irt magyarázatban Pertznel i. m. V. 74. 1. 28) jegyz.

germán formája, mely a harminczévi együttélésen alapuló viszonyt a törvényes házasság minőségével ruházta fel; ¹⁾ mert itt nem a testi egyesülésnek, hanem a hosszas együttélésnek van az együttélést a házasság jellegével felruházó ereje, kétségtelenül azért, mivel ezen magatartás a házasságra irányzott akaratra enged következtetést ott is, a hol ez mint ilyen nem juthatott határozott kifejezésre.

Mindezen negatív eredmény csak teljesebb bizonyítékot nyújt arra nézve, hogy a házasságot az átadás alakjában végbe-menő jogügylet alapítja meg.

Itt a mundium átruházására vonatkozó ügylet²⁾ a házasság megalapítására irányzott akarattal találkozik.

Az első időkből ugyan nincs adatunk arra, hogy a jegyesek az átadás alkalmával kifejezetten kijelentették a házasság megalapítására irányzott consensusukat, megegyezésüket.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a más irányban gyakran kiemelt ezen consensus itt fölösleges lett volna, hanem csak azt jelenti, hogy a házasság megalapítására irányzott akarat vagy szavaknak használata nélkül az átadással kapcsolatos eljárások s ténykedések formájában jutott kifejezésre; vagy a mundiummal rendelkező személy ténykedése pótolta a jegyesek consensusának formális kijelentését.³⁾

Azokban a már említett átalakulás változást hozott he az átadás formájába s azzal kapcsolatos eljárásokba, a mennyiben

¹⁾ Az usus-házasság ezen formáját említi Lehmann i. m. 60. 1.; Amira Recht in Paul's Grundriss i. m. 143. 1.; s érinti Obligationenrecht i. m. II. 32. 1.

²⁾ Maga az átadás sem pusztá birtokbahelyezési tény, valamely korábbi jogügyletnek, az eljegyzésben jelentkező és befejezett jogügyletnek végrehajtása, a melyben semmi jogügyleti elem nincs, hanem csupán a már megszerzett jognak birtokába helyezés factuma foglaltatik — mint ezt Sohm Eheschliessung i. m. 91.1. tanítja —; mert a személy-átadást eszközölő jogcselekmények mindannyian már külső structurájukban is feltüntetik a jogügyleti jelleget; a mely minőséget kérdésünkre nézve már az előző fejtegetések igazolták.

³⁾ Ez annál kevésbbé okoz nehézséget vagy zavart, mert a consensus már kimutatott jelentősége daczára. az első időkből arra nézve sem igen vannak adataink, hogy az eljegyzésnél maguk az eljegyzett személyek határozott formában s szavakban fejezik ki ezen eljegyzési akaratukat.

még a mundium átruházása mellett is kifejezetten s formálisan előtérbe lép a házasságmegalapítás jogügylete.

Vagyis az átadással kapcsolatban állandóan határozott szavakban nyer kifejezést mindkét házasuló személynek a házasság megalapítására irányzott akarata, illetőleg megegyezése.¹⁾

A nemi gyámság s a mundium átruházásának megszűnése csak azon változást okozta, hogy fölöslegessé tette a mundium átruházásának, a nő átadásának actusát, a mely azután csak ünnepélyességi szertartásként maradt meg némely összedási rituáléban.²⁾

¹⁾ Már fentebb az 52. l. 2) jegyz.-ben közölt formulákban látjuk a felek házasságmegalapításra irányzott consensusának határozott kifejezését, a mi mellett a mundium átruházása az erre jogosult személyek részéről önállóan megy végbe. — Az egyház közvetlen közreműködésével kapcsolatban végbemenő eljárásokról itt még nem szólva, csak példaképpen elég utalni azon forrásokban gazdag feldolgozásokra, a melyek Brandileone, Patetta stb.-nél ezen közreműködéstől függetlenül illusztrálják ezen tételt; Patetta pl. i. m. 65. s köv. 1. még 1273., 1295., 1301-ből közl. okmányokat, a melyek igazolják, hogy a mundium-átadás mellett, a házasulok házasságmegalapító consensusának határozott kifejezése szerepel, a mire nézve l. pl. az onnan átvett következő helyet — az 1273. évi okmányból —: . . . Interrogatus fūit dictus Baldus a me Jacopo notario infrascripto, si volebat dictam Innotatam in suam uxorem et in eam consentire tanquam in suam legitimam uxorem; qui respondit et dixit quod volebat eam in suam uxorem, et in eam consentire tanquam in suam uxorem legitimam. Et dicta Innotata similiter interrogata fūit etc.; quae respondit et dixit etc. Et tunc Bonincontrus pater dictae Innotate apprehendens dictam suam filiam per manum dextram extraxit eam de suo mundio et potestate et misit ipsam in mundium et potestatem dicti Baldi con (scil. cum) frea et anagrip et omni lege sua et tunc dictus Baldus quodam anulo argenteo anulavit eam et in suam uxorem legitimam recepit. — Ugyanezt tanúsítják a Friedbergnél Eheschliessung i. m. 26. s köv. 1., s Kirchenrecht i. m. 447. s köv. 1., s Sohm Eheschliessung i. m. 69. s köv. 1. jegyzeteiben említett emlékek.

²⁾ Például szolgálhat az angol egyház rituáléja, a melyben még ma is a menyasszony atya, vagy valamely barátja átadja őt a házasságkötésnél közreműködő papnak; a mit felemlít Dieckhoff i. m. 81. l. 117) jegyz.; Kováts Gy. Házasságkötés i. m. 17. l. 1) jegyz.; F. Thaner. Venetianische Fürsprecher. Zeitschrift f. Kirchenrecht. 1881. XVI. köt. 226. s köv. 1.; J. E. Bingham. Christian Marriage. New-York, 1900. 74. l.; 174. l.: The Minister receiving the Woman at her father's or friend's hands ... — Nem indokolt Dieckhoff i. h. azon nézete, hogy

Azonban ezen actus kiesése s az arra vezető változás lényeges átalakulást jelent.

Mert az alapul szolgáló jogi tartalom megszűnésével szükségképen meg kellett szünnie annak, hogy a nő a férfinak, a férjnek átadassák.

Még pedig nemcsak azért kellett annak megszűnnie, mert hiányzott a gyámi hatalommal rendelkező személy, a ki az átadást eszközölje, hanem főleg azért, mert nem lett volna az átadásnak jogi alapja.¹⁾

Vagyis nem megfelelő arról beszélni, hogy a nő rendelkezési jogot nyerve ezzel jogot nyert arra, hogy szülőinek hozzájárulásával önmagát adja át a jegyesnek; sőt még azon formában sem megfelelő a nő egyoldalú átadásáról beszélni, hogy a korábbi átadás helyén a nőnek házastársul adása maradt meg.²⁾

Mert hiszen a mundium megszűntével mindkét jegyes a házasságmegalapításnak egyenjogú s egyenlő jelentőségű tényezője, a kiknek átadása csak kölcsönös lehetett, a mennyiben a jogélet ragaszkodni kívánt azon ünnepélyes formához, a melyben a hosszas fejlődés folyamán át a házasság megalapítása s a nőnek házastársul adása is végbement.

Ezen különben is csak részben alkalmazott forma azonban nem komályosítja el az átalakulás s a változás lényegét; épen úgy nem érinti az átalakulás lényegét a felek összeadása, összekötése, mely egyházi eredettel bíró forma az előbbi formával különben azonosnak tekinthető.³⁾

ebben csak a szülői hozzájárulás formájának fenmaradását kereshetjük; mert hisz az átadást végezheti más harmadik személy is; a mely körülmény különben tárgyatalanná teszi Thanernek azon érvelését is, hogy, ha ezen átadást valóságos átadásnak kellene tekinteni, akkor azon következtetést kellene abból vonni, hogy Angliában nem szűnt meg a nemi gyámság.

¹⁾ Ezen gondolatot értékesíti Thane is i. m. 224. s köv. 1.

²⁾ E. Így Sohm Eheschliessung i. m. 67. s köv. —, s 72. 1.; Kováts Gy. i. m. 17. 1.

³⁾ Sohm Eheschliessung i. m. 73. 1. nem tudja ezen összeadásnak, összekötésnek érthető magyarázatát adni; innen van az, hogy szerinte azért adja a választott gyám. a »gekorener Vormund« a jegyest is a menyasszonynak, s nemcsak a menyasszonyt a jegyesnek, mivel végered-

Az átalakulás lényege pedig abban áll, hogy a házasuló feleknek a házasság megalapítására irányzott *consensus*a marad meg az átadás formájában végbement jogügyletből, mint a házasságmegalapítás lényeges eleme.

Ennek megjelenési formái a házasságmegalapítás nyilvánosságának biztosításával függnék össze, s a már említett kölcsönös átadás, összeadás s összekötésen kívül is rendszerint valamely harmadik személy közreműködésével vannak összekapcsolva.¹⁾

ményben mindkettővel szemben egyenlő állást foglal el, s ezért a menyasszonynál és a jegyessel szemben fennálló viszonyának különbsége elmosódik.

¹⁾ Tacitus. *De origine situ moribus ac populis Germanorum Liber* — Ed. Halm. Lipsiae, 1874. — 18. cap.-ban olvassuk: *Dotem non uxor marito, séd uxori maritus offert. intersunt parentes et propinqui et próbaút munera ...* A *Cartular. Langob.* — különben még érintendő kivételes jellegű — 16. formulája szerint . . . *adsint novem homines, quorum trés sunt actores et trés rei, et trés ut testes bujus omnís rei. . .*; *Lex Romana Curiensis Lib. III. VII. 3.* — Pertz i. m. V. köt. — *Qui se in matrimonium conjungunt . . . licet ipsorum, si se ambo voluerint, inter parentes aut judices vel bonos vicinos conjunctionem facéré; ezzel függ össze az I. Miklós pápa által Lothár s Thietberga ügyében írt már említett levélnek azon lielye, a mely szerint meg kell vizsgálni, liogy az állítólagos házasságkötés Waldradával . . . coram testibus . . . jött-e létre? — Ezt tanúsítják a Friedbergnél *Eheschliessung* i. m. 24. l., s így a Spürgatisnál i. m. 14. l. a jegyz.-ben említett emlékek; pl. Gudrunban a 769-ik versszakban Gudrun kijelenti Hartmut király követeinek — l. H. A. Jungbaus fordítását Leipzig, 1894. —: *Das kann nicht geschehn, Dasz der kühne Hartmut sollte bei mir steben Vor unser beiden Freunden ...*; l. továbbá II. András magyar királynak Beatrixszal 1234-ben kötött házasságára vonatkozó — s G. Salvioli által *La benedizione nuziale tinó al concilio di Trento. Bologna, 1894. 8. l.* említett — okmányt, a mely szerint a házasságkötésnél: *Interfuere testes Dmu. Rumbertus etc. et alii testes quamplures — közli L. A. Murati. Déllé antichità Estensi ed Italiane. Modena, 1717. I. r. 421. l. —; Salvioli i. m. 5. s köv. l. közül egy konkrét házasságkötésre vonatkozó tanúvallomásokat, a melyek ide vonatkozólag azt tartalmazzák: . . . Aldobrandinus desponsavit . . . Aidám cum anulo secundum consuetudinem civitatis istius, presentibus parentibus et consentientibus . . . et plus quam duoentis viris et mulieribus et secularibus. — Említhető itt még a Pippin 775. évi capitularéjaként ismert *Capitulare Vernense 15.* — Pertznel i. m. I. köt. —: *Ut omnes homines laici publicas nuptias faciant, tam nobiles quam ignobiles; habár a közvetlen***

Ezen harmadik személy közreműködésének lényege a házasság megalapítására irányzott consensus fenforgásának s annak alapján a házasság létrejöttének tanúsításában s annak kijelentésében áll; ezért találkozunk itt rendszerint azzal, hogy az ily személy kérdést intéz a házasulókhoz arra nézve, hogy házasságot akarnak-e kötni, s a consensus megfelelő kijelentése alapján szóval vagy írásban tanúsítja, hogy azon személyek kijelentésükkel a házasságot megkötötték.¹⁾

Az ekként közreműködő harmadik személyt szabály szerint a házasuló személyek választották, s azzal már a mundium átadása idejében is találkozunk akkor, a midőn már a házasság megalapítására irányzott consensus kifejezett kijelentése, a mundium átadása tényével szemben, előtérbe lép,²⁾ úgy hogy itt, a mundiummal rendelkező s az átadást végző személy mellett, a házasságmegalapító consensus fenforgásának megalapítása s tanúsítása céljából bármely szabadon választott személy, így az ú. n. orator, a házassági eljárás vezetője is szerepel,³⁾ a

egyházi befolyás alatt álló rokon jogi szabályozásokról még külön lesz szó alább; 1. erre nézve különben Scherer Benedict Levita i. m. 17. s köv. 1. — Kern hagyható azonban említés nélkül, hogy téves azon nézet, mely a Gemahl kifejezés alapul vételével azt tanítja, hogy a házasságot a »mallus«-ban, a bírói gyülekezet előtt kötötték; a mivel szemben Sohm Eheschliessung i. m. 62. s köv. 1. kimutatja, hogy a mallus alapértelme a beszéd, a Gemahl s Gemahlin az eligért, Versprochener, Versprochene, a mely nézet —, és a mahal, mái kifejezésekkel egyező fabula alapul vételével Brandileone. L'Intervento i. m. 6. s köv. 1. szintén így; ezzel szemben a Lex Salica XLIV. 1.-ben az özvegy újra elvétele esetére megkövetelt ily bírói gyülekezet szükséges volta, »debet ut thunginus aut centenarius málló iudicant«, a melylyel függ össze a Cárt. Langobard. említett 16. formulája, s a melyet általánosít Friedberg. Eheschliessung i. m. 24. 1., csak kivételes jelentőséggel s rendeltetéssel bír. — A nyilvánosság követelményének a házasságkötési eljárás elemeként való előtérbe lépését kiemeli Brandileone. Il contratto i. m. 20. 1.

.) L. fent 52. 1. 2) jegyz. s az 58. 1. 1) jegyz.-ben közölt helyeket, a melyekkel rokon okmányok egész sorát közlik, részben említik Brandileone, Patetta, Ruffini i. m.

²⁾ L. az előbbi jegyz.-ben említett helyeket.

³⁾ L. erre nézve Friedberg. Eheschliessung i. m. 25. s köv. 1.; Verlobung i. m. 13. s köv. 1.; s Kirchenrecht i. m. 447. 1.; Sohm Eheschliessung i. m. 67. s 71. s köv. 1.; Thaner i. m.; Brandileone, Patetta s Ruffini i. munkái, főleg Brandileone. Oratori matrimoniali, Nuove

mennyiben a házasuló személyek nem a mundiummal rendelkező személyt ruházták fel ezen ténykedéssel.

Később, s főleg midőn a teljes átalakulás folytán a mundium-átadással kapcsolatos nyilvánosság is elvesztette alapját, a házasságmegalapítás nyilvánosságának biztosítására önálló jogi szabályozások történek.

Általában csak a rokonok, jó barátok s más tekintélyes emberek, ezek között hivatalnokok jelenléte szolgálja ezen célt; ¹⁾ azonban egyes jogi szabályok, például némely itáliei

ricerche sugli oratori matrimoniali i. m. — Például említhető itt a Cartul. Lángoló. 16. formulájából már fent 55. l. 1) jegyz.-ben említett orator; a Schmid i. m. 390. l. közölt angolszász formulában használt »forsprecan*, Schmid fordítása szerint Fürsprecher, paranymphi kifejezés, a mely viszont Schmid glossariuma szerint u. o. 581. l. advocatus, patronus vel interpellator, forspreca vel mundhora. — Nem kell itt túlságos súlyt fektetni Sohm Eheschliessung i. m. 71. s köv. l. azon kifogására, a melyet különben magáévá tett Brunner is Jenaer Literaturzeitung i. m. 501. l., hogy Eriedberg »orator«-a, »Eürsprecher«-je nem lehet az összeadást végző közeg, mert ő csak a felek megbizásából s helyett vezeti az eljárást; mert hisz ezen közeg közreműködésének lényege — mint láttuk — nem is erre irányul, hanem csak arra, hogy formálisan s nyilvánosan kifejezésre juttassa a felek consensusát, s garantiát nyújtson az eljárás helyes, kifogástalan lefolyásáért s a consensus kifogástalan kijelentéséért, a mivel szemben az esetleges összeadás — mint szintén láttuk — nem lehet a gyámi hatalom átadása, vagy a nem létező gyámi hatalom helyébe lépő önátadás; ha pedig az önátadás lehetőségét elfogadjuk, akkor ezt a nő —, illetőleg a felek, a jelenlevő fél képviselőtére szolgáló orator, furisprecho, causidicus — l. Schröder i. m. 374. l. — által teljes joggal eszközölhetik, mert ennek funkciója éppen az, hogy a jelenlevő felek helyett s részére végezi azoknak jogi tényeit.

¹⁾ Már volt szó a Lex Romana Curiensis azon helyéről, a mely szerint a házasságkötés »inter parentes aut iudices vel honos vicinos« megy végbe; máshol más formában jut kifejezésre ezen kellék, l. pl. Brandileone. L' Intervento i. m. 46. s köv. l.; így II. András házasságkötésénél — Muratori i. h. — a tanukon kívül, a mantuai püspök van jelen s működik közre, még pedig állásának tekintélyénél fogva, mert a házasság — mint erre Salvioli. La benedizione i. m. 8. l. helyesen figyelmeztet — nem az egyház előtt s nem egyházi szertartásokkal kapcsolatban megy végbe; Eriedberg. Eheschliessung i. m. 24. l. 4. jegyz.-ben említi, hogy egyes városok külön szabályokat állapítottak meg a házasságkötésnél szereplő tanúkra nézve; a nála közölt prágai statútum szerint, a házasuló felek: »von paiden tailen ir frund bitten oder ander piderb

statútumok, a jegyző s tanúk jelenlétét s közokirat felvételét is előírják; s a jogélet tényleg tanúsítja ezeknek s bírácoknak, hivatali személyeknek közreműködését a házasság megalapításánál.¹⁾

Ebben azonban még sem lehet az államnak a házasságkötésnél való közreműködését látni; ²⁾ mert eltekintve attól, hogy nem igazolható, hogy a germán népek a házasságot eredetileg az összegyűlt nép vagy a nép valamely formális gyűlése előtt kötötték volna, sehol sem jut kifejezésre az állami közreműködés elve;³⁾ a kijelölt személyek nem mint az állami közreműködés közegei, hanem mint állásuknál s helyzetüknél fogva a nyilvánosság s hitelesség biztosítókaival felruházott s a házasságmegalapítás feltételeinek ismeretével is bíró személyek jelent-

gesessen leute zu heirezleuten, und daz sint recht heirezleute, vor den das gelüb geschicht«.

¹⁾ Brandileone. L' Intervento i. m. 48. s köv. 1. közöl ily szabályokat s 62. 1. (2) jegyz. ide vonatkozó okmányokat; a melyek közül pl. érínthető Cesena statútumának Brandileonetól átvett következő helye, a mely büntetést állapít meg arra nézve, a ki házasságot köt, »sine praesentia quinque vel plurium fidedignorum testium, adhibito etiam notario, qui de contractu conficiat publicum instrumentum«. — Itt már a fejlődés azon alakjával állunk szemben, a melynél a felek a consensust esetleg harmadik személy részéről jövő megkérdézés nélkül, akár kölcsönös személyes megkérdéssel kapcsolatban, akár e nélkül is juttatják kifejezésre.

²⁾ Az ellenkező álláspontot képviseli különösen Thaner i. m. 220. s köv. 1.; Tamassia i. m. 25. 1.; Brandileone. L' Intervento s későbbi i. munkáiban, szerinte a közreműködő személy az állam képviselője — L' Intervento i. m. 91.1. s több helyen —, a kinek helyébe lép azután esetleg később bármely szabadon választott személy — Note ad un istrumento matrimoniale i. m. 18. s köv. 1. — Ezen álláspont s Brandileone ellen különösen Patetta s Ruffini i. m.

³⁾ L. fent 60.1. 1) jegyz.; azonkívül már Val de Lièvre i. m. 134.1. 3) jegyz.-ben említi, hogy a bíró nemcsak jurisdictionális jogkörében, hanem más tanú mellett tanúként is résztvett magánjogi jogügyletek létesítésénél; Löning i. m. II. 602. 1. 2) jegyz. kiemeli, hogy a Lex Romana Curiensisben a bíró említése nem mutat annak hivatalos ténykedésére. hanem arra, hogy az ünnepélyesség emelése végett vesz részt a házasságkötésnél; Ruffini szerint i. m. 747. 1. az okmányokban ezen közeg más tanúval vegyesen említetik: »ante praesentia A. iudice et ante alii testes«; Patetta i. m. 43. 1. szerint itt legfőleg a magán tanúnál nyomatékosabb tanúskodásról lehet szó; másként látszik ezen közreműködést felfogni K. Zeumer Pertznel i. m. V. 333. 1. 1) jegyz.

keznek, a kik egyúttal a több helyen szintén megkövetelt hiteles tanúsító okmány felvételére is hivatottak s a kiknek helyét a fejlődés folyamán szintén bármely szabadon választott személy is elfoglalhatja.¹⁾

S e mellett ezen közreműködés sehol sem képezi a házasság érvényességének kellékét,²⁾ a mi épen úgy bizonyít az állami közreműködés ezen minősége ellen, mint a szabályozások változatos képe.³⁾

Különben is a jogi szabályozásoknak ezen területileg is kisebb kör mellett sokkal általánosabb még ezen formánál is a házasuló felek teljesen szabad választásának érvényesülése,⁴⁾ s a fejlődés azon eredménye, a melyben az egyház közege jelentkezik, már igen korán mint ezen feladat és tevékenység viselője.

Ezen forma kifejlődésének alapja, bárki legyen a közre-

¹⁾ Különösen nyomatékosak Ruffini i. m. 747. 1. azon észrevételei, hogy a házasságmegalapítás lényegét nem érinti, annak kellékévé nem lesz azon rendelkezés, mely csak a házasság létrejöttét tanúsító okmány felvételét utalja a jegyző hatáskörébe, érintetlenül hagyva a házasság érvényességét azon esetre is, ha ily okmány felvétele elmaradt; az egész szabályozás célja a titkos házasságok veszélyei ellen lévén irányozva.

²⁾ L. Ruffininek az előző jegyz.-ben említett észrevételét; s főleg 63. 1. 1) jegyz.-ben említett Cesena statútumának azon rendelkezését, mely a házasságkötést tanúsító okmány felvételének elmulasztása esetére büntetést állapít ugyan meg, azonban hangsúlyozza: »liceat matrimonium tale de jure valeat«.

³⁾ Friedberg Brandileone. L' Intervento i. m. ismertetésében Zeitschrift für Kirchenrecht. III. foly. IV. köt. 355. 1. ezt nem tartja akadálynak annak felvételére, hogy itt valóságos polgári házasságok esetei forognak fenn, a mivel szemben Ruffini i. m. 752. 1. utólagos megjegyzésében helyesen maradhatott meg ellenkező álláspontján, eltekintve a Friedberg által i. h. ismételt, s Eheschliessung i. m. 30. I, majd Kirchenrecht 1. pl. III. kiad. 396. 1. 1. jegyz. említett —, s Scherer. Kirchenrecht i. m. II. 219. 1. 246. jegyz. részben helyesebben formulázott azon gondolattól, hogy a középkor nem ismerte a polgári házasság fogalmát, helyesebben, hogy ekkor még az egyházi és állami házasságkötési jog közötti ellentét fogalma fel nem merült.

⁴⁾ Ruffini i. m. 743. s köv. 1. különböző helyekről több okmányt említ, a melyek egy része említést tesz a bíró jelenlétéről, a melyek más részében csak más tanúk vannak jelen a házasságkötésnél.

működő személy, kétségtelenül az, hogy a mundium átadásával mint a nő akaratótól független, sőt a felett álló actussal szemben határozottan megállapítsa s hitelesen tanúsítsa a házasságmegalapítás szempontjából egyedül határozó consensus fenforgását, s ezzel azt, hogy nem a mundiummal rendelkező akarat alapján jön létre a konkrét házasság.

Ezt a consensus fenforgása megállapításának s tanúsításának módja s azon tény igazolja, hogy valamely harmadik személynek ily célhól való közreműködése a mundiummal rendelkező személy és annak ténykedése mellett is előfordul; s hogy ezen helyen igen korán s igen széles körben az egyház közegével találkozunk, miután épen az egyház befolyásának tulajdonítható a consensus házasságmegalapító erejének és jellegének hangsúlyozása s érvényre juttatása;¹⁾ s mindenek felett pedig igazolja ezt azon tény, hogy a hol a mundium átadása nem fordul elő, ott ezen forma nem fejlődik ki, s ha a mellette érvényben levő gyakorlat következtében kis mértékben alkalmazást is talál, ez nem érinti az ily jogterületen vagy jogrendszer körében uralkodó azon szabályt, hogy a házasság megalapítására irányzott consensus bármely módon való kifejezésre jutása elegendő a házasság megalapítására.²⁾

Mert a házasságmegalapításnak a germán jogok körében kifejlődött ezen alakja, s általában a germán jogoknak a házasság megalapítására vonatkozó alakulatai s az ezekre vonatkozó jogi szabályozások s gyakorlat — mint már érintve lett — az általános jogfejlődésnek csak egyik részét képezi, a melylyel szemben főleg a római joggal élő népek körében s a római házasságkötési jog alapján, illetőleg annak hatása s befolyása alatt, végbement párhuzamos fejlődés hír határozó jelentőséggel.

¹⁾ Erről alább lesz szó.

²⁾ Erről is alább lesz szó részletesen; itt érinthető, hogy Brandileone. Note ad un istrumento matrimoniale i. m. 5. l. a római jog uralma területein —, illetőleg az alá tartozó személyek házasságkötését »conclusionone del matrimonio per stipulationes«-nek nevezi, szemben az eddigiekben említett s általa »conclusionone del matrimonio per interrogationes«-nek nevezett házasságkötési formákkal.

A római jog uralma területein s a római jog szerint élő népek körében tulajdonképen csak az egyház által eredetileg elfogadott házasságkötési jognak további sorsát látjuk.

A középkorban érvényben és alkalmazásban állott római jognak forrásai köréből példaképen a XI. századból való Petri *Exceptiones legum romanorum*-ot tekintve látjuk, hogy az változatlanul tartalmazza a római házasságkötési jog azon elvét, hogy a házasság megalapítására irányzott akarat s megegyezés, consensus létesíti a házasságot, és nem a vendégség, sem a donatio propter nuptias, sem a házasság megáldása.¹⁾

A jogélet jelenségei pedig még ezen időszakon, a XI-ik századon túl is tanúsítják ezen elv érvényesülését, valamint

¹⁾ Petri *Exceptiones Legum Romanorum*. Függlék F. C. Savigny. *Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter*. Heidelberg, 1816. II. köt. 297. l.-tól kezdve. — L. 50. cap. Non convivia, non testes, non dós, non propter nuptias donatio, non sacerdotalis benedictio, séd sola destinatio animi viri et mulieris, et parentum consensus, quorum in potestate sunt, faciunt nuptias; testimonium tamen et mentionem nuptiarum faciunt; így a legmagasabb állásúakra vonatkozó kivétel felemlítése mellett kifejezésre jut ezen elv a 30. cap.-ban: Comites, duces, reges, si sine dote et propter nuptias donationes ducant uxores, non erunt nuptiae, quamvis in personis aliorum, qui minoris sunt dignitatis, vel qui nullam habent dignitatem, sufficit solus consensus viri et mulieris in contrahendis nuptiis. Ezzel áll kapcsolatban a 45. cap. következő helye: . . . Si tamen ante supradictam aetatem sponsalia vel nuptias contraxerunt, et, postquam ad hanc aetatem venerunt, sponsalia vel nuptias laudaverint, scilicet vel specialiter confirmando, vel in jure sponsalium aut nuptiarum permanendo, ita firmitatem obtinent, quemadmodum si ab initio in aetate legitima omnia essent facta; hasonló az 50. cap.: . . . si veró usque ad legitimam aetatem nuptiarum duraverit illa talis conjunctio, et ad aetatem producti rátám babuerint, stando scilicet in matrimonio, nuptiae . . . rati habitione sunt effectae legitimae. — A laudare, laudare verbis kifejezések értelmére nézve l. Conrat i. m. 448. l. 1) jegyz.; Brandileone. *Nuove ricerche* i. m. 26. l. (1) jegyz.; Note ad un istrumento matrimoniale i. m. 21. l. — Az *Exceptiones Petri*-re nézve kérdésünkre való tekintettel l. különösen Eicker i. m., a ki szerint — 75. l. — az Romagna-ban, valószínűleg Ravennában a XI. század közepe táján keletkezett. — A római jog érvényben s alkalmazásban létének egyéb forrásaira nézve l. Savigny, Flach, Conrat i. m.

annak érvényesülési formájaként azon tényt, hogy ezen consensus bármely formában érvényesen jöhetett kifejezésre; a consensusnak szavakkal való kifejezését pótolta a dós és donatio propter nuptias megállapítása, a házasságra irányzott akarat symbolumát képező gyűrű és a csók adása; legalább a konkrét házasság megalapítását tanúsító okmányok ezen tények tanúsítása mellett fölöslegesnek tartják annak felemlítését, hogy a házasulok a consensust szavakban is kifejezték.¹⁾

A consensusnak szavakban való kifejezése formájaként — mint érintve lett — kivételesen találkozunk valamely közreműködő harmadik személy által a házasulókhöz intézett kérdésre adott válaszban foglalt kijelentéssel, és azon formával, a melyben a házasulok a nyilvánosan s kölcsönösen egymáshoz intézett kérdésre adott válaszban fejezik ki megegyezésüket;²⁾ azonban ezek egyike sem képez érvényességi kelléket s lényeges formát.

S e részben még különösen fontos és értékes bizonyítékul áll rendelkezésünkre I. Miklós pápának 866-ban a bolgárokhoz irt levele, mely az egyház álláspontjával kapcsolatban nyújt

¹⁾ L. Brandileone. Die »Subarratio cum anulo« i. m. 336. 1. s ott a 2) jegyz.-ben említett forráshelyek; jellemzők a Tamassia által i. m. 24. l., s Brandileonál L'Intervento i. m. 40. l. említett 1193. s 1207-ik évi veronai házasságkötések, a melyeknél a házasulok professiót tettek »se lege vivere romana« s a dós és donatio propter nuptias megététele után ». . . ipse ille illam sponsam suam wadiavit et affectu uxoris eam hosculatus est*, a mely formulát Tamassia régi római hagyományokon alapuló s gyakorlatban állott formulaként emel ki.

²⁾ L. a Brandileone által Note ad un istrumento matrimoniale i. m. tárgyalvt 1216-ik évi sienai okmányt i. m. 4. l., a mely szerint a jegyző jelenlétében . . . interrogavit Iklibrandinus dictam Ágnesem: si vellet ipsurn Ildibrandinum in suum legiptimum virum? Que in continenti respondit quod sic. Et dicta Ágnese versa vice interrogavit etc. Et sic . . . inter se predicti J. et A. comuni concordia matrimonium legiptimum contraxerunt. Et misit . . . J. ... A. anulum argentenum in digitum annullarem ipsius A. in manus destre. Similem verő interrogationem, ut praedicta firmiorem kabeant effectum, ego infrascriptus nótárius de dicto matrimonio feci in continenti post interrogationem praedictorum J. et A., petens a dicto J.: si vellet dictam A. in suam legiptimum uxorem per verba de presenti? Qui respondit quod sic. Et eodem modo interrogavi dictam A. etc. Et. . . legiptimum matrimonium contraxerunt coram me notario et testibus infrascriptis.

adatot s felvilágosítást ezen római házasságmegalapító lényeges jogalap tekintetében.

A pápa levele válasz a bolgároknak hozzá intézett kérdéseire, a melyekben a római egyház viszonyai, szabályai s ezek között a római egyház házasságkötési joga tekintetében is felvilágosítást kérnek tőle.¹⁾

Ennek megfelelőleg I. Miklós pápa ezen levele nem tartalmaz valamely új jogi szabályozást, hanem csak megismertetni kívánja a bolgárokkal azon szokást, a melyet a római egyház a házasságkötésre nézve régi időktől fogva elfogadott, és a mely a válasz kelte idejében is érvényben és alkalmazásban volt.²⁾

Ezen czélból közli velők a házasságmegalapítással kapcsolatos és a körül előforduló jogi és ünnepélyességi eljárásokat és szertartásokat, a melyeknek jogi elemei mind a római jognak sajátjai.

Mert a levél szerint a házasságkötést megelőző eljegyzés a jövődő házasság megkötésének Ígérete a tiszta római jogi eljegyzés; ³⁾ magának a házasság megalapításának pedig egyetlen lényeges kelléke a házasulok megegyezése, miután a római jog s annak alapján létesült jogszabályok értelmében, a melyeket a levél »leges« kifejezése jelez, elegendő azoknak megegyezése, a kiknek házasságkötéséről van szó, s ezt nem is pótolhatja semmi, még a testi egyesülés sem.⁴⁾

¹⁾ L. Migne i. m. CXIX. köt. 978. s köv. 1.; a házasságkötésre vonatkozó III. r. 979. s köv. 1.; egyes részeit e. 2. C. 27. qu. 2.; a c. 3. 0. 30. qu. 5. — Miklós pápa ezen levelét különösen részletesen tárgyalja Dieckloff i. m. 47—60. 1.

²⁾ Már érintve volt fent 7. 1. 1) jegyz. — A levél szerint . . . carptim morém, quem sancta Romana susecipit antiquitus, et hactenus in hujusmodi conjunctionibus tenet Ecclesia, vobis monstrare studebimus.

³⁾ . . . séd post sponsalia, quae futurarum sunt nuptiarum promissa foedera. quaeque consensu eorum qui haec contrahunt, et eorum in quorum potestate sunt, celebrantur, et postquam arrhis sponsam sibi sponsus per digitum fidei a se annulo insignitum desponderit, dotemque utrique placitam sponsus ei oum scripto pactum hoc continente coram invitatis ab utraque parte tradiderit. . . ambo ad nuptialia foedera perducuntur. — Teljesen igazolhatlan nézet az, a melylyel Scheurl. Entwicklung der Eheschliessung i. m. 42. 1. itt a német jogélet képét látja, mely a római jogra való emlékezés nyomait viseli magán.

⁴⁾ . . . ac per hoc sufficiat secundum leges solus eorum consensus,

Különösen kell hangsúlyozni azt, hogy ezen consensus nemcsak szükséges kelléke a házasságmegalapításnak, hanem elegendő olyképen, hogy minden más formaságnak elmaradása érintetlenül hagyja a házasság érvényességét, s a levélben felsorolt formaságok mellőzését még bűnnek sem tekinti a római egyház, főleg ha azok igénybevétele a felek szegénysége miatt nehézségbe ütközik.¹⁾

S ezzel szemben viszont az egyházi szertartások s köztük az áldás igénybevétele daczára nem jött létre a házasság, ha hiányzott a consensus, a mely hiányozhatott, ha a kijelentés például kényszer vagy félelem hatása alatt tétetett.²⁾

de quorum conjunctionibus agitur. Qui consensus si solus in nuptiis forte defuerit, caetera omnia etiam eum ipso coitu celebrata frustrantur. Toanne Chrysostomo . . . testante, qui ait . . . : Matrimonium non facit coitus, sed voluntas. — Dieckhoff i. m. 54. l. 79) jegyz. ezen helyre nézve megjegyzi, hogy a Chrysostomnak tulajdonított kijelentés nem Chrysostomé, hanem a római jog ismert szabálya, a melyet a pápa ezen egyházi tekintélylyel való kapcsolatba hozatal által nyomatékosabbá tett.

1) Haec sunt iura nuptiarum, haec sunt praeter alia quae nunc ad memoriám non occurunt, pacta conjugiorum solemnia: peccatum autem esse, si haec cuncta in nuptiali foedere non interveniant, non dicimus, quemadmodum Graecos vos astruere dicitis, praesertim cum tanta soleat arctare quosdam rerum inopia, ut ad haec praeparanda nullum his suffragetur auxilium. Ezzel van azután kapcsolatba hozva a consensusra vonatkozó s az előző jegyzetben közölt hely. — Sohm. Eheschliessung i. m. 147. l. azon nézetet fejezi ki, hogy a pápa itt csak azt mondja, hogy a consensusnak nem szabad hiányoznia, azonban nem mondja azt is, hogy a consensus elegendő lenne; a mely nézettel szemben áll azon tény, hogy a levél szerint elegendő, »sufficit« a házasság megalapítására a consensus, a mi mellett nemcsak nem jogi kellék egyéb szertartások, eljárások alkalmazása, hanem még csak nem is bűn azok mellőzése. — L. erre még Dieckhoff i. m. 53. s köv. l.; maga Sohm. Trauung i. m. 61. l. 3) jegyz. azzal akarja kikerülni a levélből folyó ezen következményt, hogy — szerinte — a pápa egyáltalában nem mondja meg, hogy mi szükséges a házassághoz, mert hisz — az ezen jegyzetben foglalt — megjegyzésével mindent fölöslegesnek tüntet fel; azonban már Scherer. Benedict Levita i. m. megbeszélésében Zeitschrift i. m. 174. l. 2) jegyz. Sohm is a helyes állápontra helyezkedik.

2) L. az előző l. 4) jegyz.-ben közölt helyet, a mely egész általánosságban szól arról, hogy a consensus hiányában minden egyéb, »caetera omnia« hiába való; hogy az egyházi szertartások igénybe vétele daczára hiányozhatik a consensus, vis vagy metus fenforgása esetén, azt helyesen emeli

Különben Miklós pápa irata nem szól arról, hogy a consensust valamely határozott formában vagy épen szavakban kell kifejezni; e részben is a világi jog szabályozásai lévén irányadók.¹⁾

A consensus kifejezése a levélben foglalt s a házasságkötéssel kapcsolatban alkalmazni szokott, s a templomban végbenemő egyházi szertartások s eljárások között elő nem fordul; s a pápa nem is tesz erről említést, holott az eljegyzésnél határozottan felsorolja azon ténykedéseket, a melyekben s a melyek által a felek akarata külső kifejezésre jut.²⁾

Általában ezen jogi és lényeges kellékeket úgy sem képező szertartások nem részei a házasságmegalapításnak; s itt még a fejlődés azon alakjával találkozunk, a midőn az egyházi szertartások csatlakoznak a már megkötött, megalapított házassághoz, s a házasság megalapítása még nem történik az egyház előtt s az egyház közegének közreműködésével.³⁾

A fejlődés ezen alakjának tartalmát, annak jelentőségét és a házasságmegalapításhoz való viszonyát annak az általános fejlődés keretében eszközlendő ismertetése fogja felderíteni.

ki Dieckhoff i. m. 51. 1. s ott 76) jegyz.; így Kováts Gy. is Házasságkötés i. m. 3. 1.

¹⁾ L. Dieckhoff i. m. 55. s köv. 1.

²⁾ L. a 68. 1. 3) jegyz.-ben közölt helyet, a melyhez kapcsolódva következik: *Et primum quidem in ecclesia Domini cum orationibus quas offerre debent Deo per sacerdotis manum statuuntur, sicque demum benedictionem, et velamen coeleste suscipiunt, ad exemplum videlicet quod Dominus primos homines in paradiso collocans benedixit . . . Si quidem et Tóbiás antequam conjugem convenisset, oratione eum ea Dominum orasse describitur. Verumtamen velamen illud non suscipit, qui ad secundas nuptias migrat. Post haec autem de ecclesia egressi coronas in capitibus gestant ... Et ita festis nuptialibus celebratis, ad ducendam individuum vitam Domino disponente de caetero diriguntur.* — L. különben ezzel kapcsolatban még a következő jegyzetet.

³⁾ Ellenkező álláspontot foglal el Scheurl. *Entwicklmg des Ehe-schliessungsrechtes* i. m. 44. 1.; *Das germ. deutsche Eherecht* i. m. 57. 1.; Dieckhoff i. m. 52. s köv. 1.; Kováts Gy. *Házasságkötés* i. m. 26. 1.; Freisen i. m. 136. 1. — Ezzel szemben 1. 73. 1. s 1) jegyz.

VI.

Már említve volt, hogy az egyház a legelső századokban megkívánta híveitől, hogy a megkötni szándékolt házasságot jelentsék be nála, annak megvizsgálása s megállapítása végett, hogy nem ellenkezik-e az az egyház elveivel és szabályaival?

Az egyházi szempontból is megfelelő házasság megkötése után a házások feljárnálással járultak az egyházhoz, mely a házasságot megáldja.

Az ezt tanúsító feljegyzésekben nincs adat arra nézve, hogy a házasságkötés maga az egyház előtt ment volna végbe, s erre vonatkozólag semmiféle szertartás nincs feljegyezve.

Az egyház közreműködésének súlypontja a már megkötött házasság megáldásában, a benedictio adásában fekszik, a melylyel az egyház a házasság erkölcsi jelentőségét emelni s az áldás megtagadása által híveit az egyház álláspontjával s elveivel ellenkező házasságok kötésétől visszatartani kívánta.¹⁾

Az áldás rendszerint a templomban, a rendes isteni tisztelettel kapcsolatban adatott a házásokra, azonban előfordulhatott az otthon is, a hová a papot elhívták, s a ki itt a házásokat és a nászúgyat megáldja, a mire utal például a

VII. századnál nem régebb megáldási formula, mely Benedictio thalami super nubentes feliratot visel.²⁾

¹⁾ L. fent 24. s köv. 1. — Itt említhető, hogy az egyház közreműködésével kapcsolatos házasságkötési eljárások képét kívánja nyújtani Klee i. m. XIII. fej. 127. s köv. 1.; így a IV. és V. századra nézve F. Probst Die ältesten römischen Sacramentarien und Ordines. Münster i. W. 1892. 27. §., 130. s köv. 1.. azonban a kialakulás menete s az egyes elemek értéke s súlya ezen alapon alig állapítható meg. — L. azonban E. Martene. De antiquis ecclesiae ritibus libri très. Antverpiae, 1763. I. könyv. II. köt. IX. fej. 120. s köv. 1.; s Friedberg. Eheschliessung i. m. 8. s köv. —, 35. s köv. —, 59. s köv. 1., s több más helyen.

²⁾ Martene i. m. II. 123. 1. említi a Bollandennél közölt S. Amatoris episcopi Autissiodorensis Acta-ból: Cum autem definitus nuptiarum dies secundum pastorum qualitatem inter se habiturum adventaret, invitatur de more cunctorum nobilium familiáé, exornatur aedes, thalamus intra aedium splendidissima spatia rite construitur . . . Invitatur de more religiosorum ad introitum thalami illico Valerianus episcopus, ut conjunctionis eorum auspiciam Dominicis invocationibus confirmaret. — Ezzel

A templomban végbement tisztán szertartási actusok kezdetben a rendes istentiszteletnél bemutatott misében, a házásokért mondott imákban s áldásadásban állanak; a mit később felváltottak a házások részére rendelt misék, missae pro sponsis.¹⁾

Ezen misékben, melyek a régi sacramentariumokban vannak fentartva, szintén nem foglaltatik egyéb, mint a házásokért mondott imák, az áldozat felajánlása s a házások megáldása.²⁾

Itt a miséző papon kívül senki sem szerepelhet, s a miséző papnak ténykedése is csak a mise bemutatására szorítkozik, és sem kérdéseket nem intézhet senkihez, sem nyilat-

függnek össze azon megáldási formulák, a melyek »Benedictio thalami super nubentes« feliratot viselnek, s a melyeket közül L. A. Muratori. Liturgia Romana Vetus etc. Venetiis, 1748. II. köt. 956. 1. Sacramentarium Gallicanum név alatt; említi ezt Löning is i. m. II. 603. 1. 1) s 2) jegyz. — Ezen Benedictio thalami super nubentes később a legkülönbözőbb rituálékban szerepel; I. pl. a Martennél i. m. II. Ordo III. 129. 1.; Ordo IV. 130. 1.; Ordo V. s VI. 131. 1. stb. közölt galliai rituálékat; a Kováts Gy. által Házasságkötés i. m. közölt Pray-codex házassági miséjében a 22. 1.; így a Freisen által közölt rituálékban Xordisches kirchliches Eheschliessungsrecht im Mittelalter. Archiv für Kirchenrecht. LXXVIII. köt. pl. 492. s köv. 1. — Ezen benedictio otthon történt, erre vonatkozik Kováts Gy. észrevétele Felelet i. m. 36. 1.; Roszner E. válaszára i. m. 32. s köv. 1. — A thalamusnak a velamennel való azonosítása ellen — melyet érint Friedberg is Eheschliessung i. m. 8. 1. 4. jegyz. — I. Scherer Benedict Levita i. m. 21. 1. 3) jegyz. —

¹⁾ L. Friedberg Eheschliessung i. m. 8. s köv. 1.; Sohm Eheschliessung i. m. 157. 1.

²⁾ A házassági miséket tartalmazó legrégebb sacramentariumok, az I. Leó, Gelasius és I. vagy II. Gergely pápákról nevezett Sacramentarium Leonianum, Gelasianum s Gregorianum, a melyek a legnagyobb valószínűség szerint az V. században s részben az azutáni időben keletkeztek; a mire nézve I. különben pl. Probst i. m. 8—12., 32 — 37. s 72. §§. — Ezen házassági misék állandó alkalmazásban állottak s lényegükben hasonlóak. — Ezen házassági miséknek ide vonatkozó részeit közli Muratori i. m., még pedig a Sac. Leonianumból Incipit velatio nuptialis felirattal I. 446. s köv. 1.; a Sac. Gelasianumból Incipit actio nuptialis felirattal I. 721. s köv. 1.; s végül a Sac. Gregorianumból Ad sponsas benedicendas felirattal II. 244. s köv. 1.; közli továbbá azokat H. A. Dániel. Codex Liturgicus. Lipsiae, 1847. (I. köt.) 257—261.1. — A Sac. Gregorianum miséjének ide vonatkozó részeit közli Dieckhoff is i. m. 36. s köv. 1.; s Kováts Gy. Házasságkötés i. m. 2. s köv. 1.

kozatokat meg nem hallgathat, sem pedig valamely ténykedést nem végezhet; legalább ez nem bizonyítható.

Itt példaképpen Miklós pápa levele nem említi a papnak ily ténykedését; nincs itt például gyűrűadás, kezek összetűzése vagy más hasonló actus, holott az eljegyzés körül előforduló ténykedések részletesen vannak ismertetve, míg a házasságkötésre vonatkozó formaságok, szertartások tekintetében csak a házassági misének azon szertartásai vannak felemlítve, a melyek a régi sacramentariumokban foglalt házassági miséknek szertartásai.¹⁾

Tehát csak arról lehetne szó, a mire már kora századok írói is utalnak, hogy a házasság az áldás és az imák által köttetik egybe.²⁾

Ezen szempontból vizsgálva a házassági miséket, azt látjuk, hogy az ily mise semmi egyéb, mint a házasoknak megáldása és a házasságnak boldogsága, fennállása, termékenysége stb. érdekében bemutatott áldozat.³⁾

¹⁾ Erre s az ezzel kapcsolatban még ki fejtelemzőkre kell utalni az előző 70. l. 3) jegyz.-ben említett írók ellenkező álláspontjával szemben, a mely nemcsak I. Miklós pápa levele alapján, hanem az azzal kapcsolatba hozott, s itt szóban levő házassági misékben is a házasságkötés végzését látja, így Dieckhoff i. m. 37. l.; Kováts Gy. Házasságkötés i. m. 3. l.; Scheurl Das gem. deutsche Eherecht i. h. — Brandileone Die »Subarrhatio sub anulo« i. m. 320. l. 3) jegyz. tévesen hozza fel Sohm ellen, hogy szerinte — Eheschliessung i. m. 55. l. 68) jegyz. s 157. l. — a most szóban levő régi sacramentariumokban már előfordulna a »subarrhatio anuli«, holott Sohm szerint éppen úgy, mint a Brandileone által vele szemben említett Scherer Benedikt Levita i. m. 21. l. szerint ezen házassági misékben semmi sem történik, a mi a házasság jogi oldalára vonatkoznék; itt csak az isteni tisztelettel állunk szemben, a melyben a megkötött házasságra való tekintettel a házások megjelennek, hogy hálát adjanak, imádkozzanak s áldást kérjenek. Így fogják fel ezen házassági miséket Roszner. Régi magyar házassági jog i. m. 93. l.; Rajner L. A rituale-kérdés Magyarországon. Bpest. 1901. 221. s. köv. l.

²⁾ L. pl. a Dieckhoffnál i. m. 32. l., s a Probstnál i. m. 131. l. említett helyeket, a melyek azonban nem jogi jelentőségű összekötésre utalnak, hanem imák s áldások által közvetített benső lelki, erkölcsi kapcsolatra, a melyet pl. az ezen helyeken említett Chrysostom szerint »*τῆς εὐλογίας συναφίζουσα*«, i. különben így Zhishmant is i. m. 157. l.

³⁾ Pl. a Sac. Leonianum szerint: Exaudi nos, omnipotens et misericors Deus: ut quod nostro ministratur officio, tua benedictione

Az imákban előfordult kifejezések azt mutatják, hogy az egyház azon házasságot, a melynek megáldása végett a hívek hozzá jöttek, úgy tekintette, mint a mely Isten akarata szerint jött létre, a mely a mennyben kötöttet, s a melyet maga Isten kötött össze s melyet maga Isten erősít meg.

Ezen imákban lehetetlen jogi jelentőségű, jogi fogalmakat s jogi következményeket kifejező constructiókat találni; itt, a hol a hívó lélek annak akar kifejezést adni, hogy, mint mindennek, úgy a megáldandó házasságnak szerzője is Isten, a kitől azt kéri, hogy az ő kegyelmével erősítse és áldja meg azon már megkötött frigyet.¹⁾

Ezenkívül a ténykedés minősége is kizárja azt, hogy a

potius impleatur . . . Suscipe Domine quaesumus pro sacra lege conjugii munus oblatum, et cujus creator es operis esto dipositor . . . Hanc igitur oblationem famulae tuae (illius) quam tibi offerimus pro famula tua (illa) quaesumus Domine placatus adspicias. Pro qua majestatem tuam supplices exoramus, ut sicut eam ad aetatem nuptiis congruentem pervenire tribuisti, sic consortio maritali tuo munere copulatam, desiderata sobole gaudere perficias atque ad optatam seriem cum suo conjuge provelias benigne amorem stb. A mise végét az áldásért mondott ima képezi: Péter, mundi conditor stb. s végződik: Sit verecundia gravis, pudore venerabilis, doctrinis coelestibus erudita. Sit feeunda in sobole, sit probata et innocens, atque ad coelestia regna perveniat. — így más berendezéssel s némely eltérésekkel a Sac. Gelasianum s Gregorianum is.

¹⁾ Jellemző voltuknál fogva kiemelhetők a következő kifejezések; a Sac. Leonianumból: benigne assiste: ut quod te auctore jungitur, te auxiliante servetur; et quos legitima societate connectis, longaeva pace custodi; sicut eam ad aetatem nuptiis congruentem pervenire tribuisti. sic consortio maritali tuo munere copulatam, desiderata sobole gaudere perficias; ilyen a Sac. Gelasianumban: nuptias eorum sicut primi hominis confirmare dignare — exoremus; qui foedera nuptiarum blando concordiae jugo et insolubili pacis vinculo nexuisti; super famulam tuam opem tuae benedictionis infunde: ut in jugali consortio affectu compari, mente consimili, sanctitate mutua copulentur; conjunctiones famulorum tuorum fovere digneris; a Sac. Gregorianumban: ut eam propitius cum viro suo copulari digneris; Deus, per quem mulier jungitur viro; respice super famulam tuam, quae maritali jungenda est consortio. — Dieckhoff i. m. 37. l., s Kováts Gy. Házasságkötés i. m. 3. l. a »quod legitima societate connectis«, »nuptias eorum confirmare dignare«, »quam perducere dignatus es ad diem nuptiarum«, »quod te auctore jungitur«, »quae maritali jungenda est consortio« kifejezésekben látják a házasság tényleges megkötését a mise folyamán.

házasság létrejöttét lássuk abban, hogy a pap áldást kér a házasokra s értők imádkozik, azonban a nélkül, hogy akár ő, akár pedig a felek valamely kijelentést tennének vagy valamely ténykedést végeznének, a mely a házasság megalapítására irányzott akaratot kifejezésre juttatná.

Pedig általában s főleg azon korban nem képzelhető az, hogy a házasság létrejöhesse, ha az annak megalapítására irányuló, s az egyház által is alapul vett akarat s megegyezés valamely módon kifejezésre nem jut.

Megerősíti ezen álláspontot a későbbi fejlődés is, a mely külön, kezdetben a templom előtt végbemenő eljárást állapít meg a házassági misével, s annak tisztán egyházi szertartásokból álló tartalmával s alakjával szemben, hogy abban a házasság megalapítása eszközölhető legyen, s a melyben erre való tekintettel a házasság megalapítására irányzott akarat kijelentésének, s házasságkötési szertartásoknak is helye és tere van.

S ezen alakulat által nyújtott érv annál fontosabb, mert lehetetlen, hogy a pap most már kétszer, a templom előtt és a templomban adja össze a házasulókat s hogy a házasság kétszer köttessék meg; vagy hogy a templomban végbement házasságmegalapítást az egyház befolyásának erősbödésével a templom elé vigye.

Holott kétségtelen, hogy ezen házassági misék előbb és utóbb is csak arra szolgálnak, hogy a már megkötött házasságok megáldassanak s a házasokért imák mondassanak.¹⁾

¹⁾ A mi — mint látni fogjuk — nem zárja ki azt, hogy a házasság a házassági misén kívül, egyházi személy előtt, vagy annak közreműködésével jöjjön létre. — Ezért helyesen emeli ki különösen Dieckhoff i. m. 74. 1.; s Sohm Eheschliessung i. m. 162. 1. s 158. 1. 15) jegyz., hogy a Judit és Ethelwulf angolszász király között 856-ban végbement házasságkötésnél alkalmazásban állott azon rituálé — közli Pertz i. m. I. köt. 450. s köv. 1. Benedictio super reginam, quam Edelfulfus rex accepit in uxorem felirattal —, a mely szerint a pap is résztvett a házasságkötésnél — Dieckhoff i. m. 72. 1., s Sohm i. h. szerint az átadásnál s az azzal kapcsolatba hozott eljegyzésnél —, csak kivételes, ezen esetre készített rituálét képez, másfelől a házassági misétől eltérő eljárásokat s megáldásokat tartalmaz, miután Juditnak mint özvegynek új házasságát nem is lehetett megáldani. A papnak ezen rituálé szerinti ténykedését jellemzik a következő helyek: Benedic, Domine has dotes,

A házasságok megáldása s általában a templomi szertartások nem képeztek érvényességi kelléket, a minék legjobb példája a folyton ismételt azon szabály, hogy az özvegynek újabb házasságát nem is szabad megáldani.¹⁾

Azonban úgy az egyház mint a világi hatalom ennek daczára nagy súlyt helyez arra, hogy a házasságok egyházilag megáldassanak.-)

Mert a házasságok megáldásának hangsúlyozásával, mint ez például Nagy Károly capitulareiból élesen kitűnik, főleg két nagy jelentőségű cél volt összekapcsolva; még pedig az, hogy a házasságok megalapításának, létrejöttének nyilvánossága ez által előmozdítottassék s megerősítettessék, s hogy lehetővé tétessék az egyház közreműködésének igénybevételével annak megállapítása, hogy nem forog-e fenn a megkötni szándékolt házasság ellen valamely akadály, s hogy az áldás megtagadása által is megakadályoztassék az akadályba ütköző házasság megkötése.³⁾

et accipientes tua benedictione dotare digneris; accipe anulum, fidei et dilectionis gignum. atque conjugalis conjunctionis vinculum; despondeo te uni viro futuram conjugem; Benedictio reginae; Coronatio. —

1) L. pl. fent I. Miklós pápának a bolgárokhoz irt levelét 70. 1. 2) jegyz.

2) Ezzel nem áll ellentétben — legalább a házasságmegalapító actus lényege szempontjából — I. Miklós pápának a bolgárokhoz irt ismertetett levele, mert abban a pápa az egyházi szertartások említése mellett a súlyt a házasságmegalapító jogi actusra, a consensusra fekteti, a melynek mikénti kifejezésre juttatása a világi jogok szerint különféle formákhoz lehet kötve, a mely világi jogok a házasságkötéssel kapcsolatos más célok s feladatokra való tekintettel más irányú szabályozásokat is tehetnek, mint fent a szövegben is látható. — Dieckhoff i. m. 54. s köv. 1. állásfoglalása I. Miklós pápával szemben nem indokolt, tekintve a bolgárokhoz intézett levél célját.

3) L. Karoli Magni Capitularia. Capitulare Aquisgranense a. 802. 35. eap. — Pertznel i. m. I. köt. — . . . ut incestis nuptiis et se ipsos et caeteros maculare audeant, conjunctiones facéré non praesumat, antequam episcopi presbyteri cum senioribus populi consanguinitatem conjugentium diligenter exquirant; et tunc cum benedictionem jungantur ... — A nyilvánosság követelésére nézve már láttuk fent 60. 1. 1) jegyz. Pippin capitularéjának rendelkezését. — Nagy Károly capitularejával szemben nem látszik indokoltnak azon irányban keresni az érveket, hogy az a házasság egyházi megáldását akarta kötelezővé tenni — 1. Priedberg Eheschliessung i. m. 59. 1.; Dieckhoff i. m. 62. s köv. 1.;

Ezen czélok megvalósítására irányuló törekvések s az egyház növekvő befolyása azt eredményezték, hogy a házasságmegalapítás nyilvánosságának részévé tették a pap közreműködését, a ki hivatva volt annak vizsgálatára, hogy nincs-e akadálya azon házasságkötésnek, és a ki hivatva volt utóbb a megkötött házasságot megáldani.¹⁾

Ezért lehetséges az, hogy a római jog uralma körében a papnál bejelentett házasságot előtte meg is kötik, és látjuk

Scherer Benedict Levita i. m. 23. l.; Salvioli. La benedizione nuziale i. m. 13. s köv. 1. —; mert a tulajdonképi czél az egyháznak a szövegben foglalt feladatok érdekében való igénybevétele; l. így Solim. Eheschliesung i. m. 181. s köv. 1.; Beauchet i. m. 30. s köv. 1.; s részben így Desforges i. ni. 101. l.

¹⁾ Ezzel függnek össze a Benedictus Levita és Pseudo-Isidor gyűjteményének ide vonatkozó részei is, a melyekről részletesen szólnak Scherer Benedict Levita i. m. főleg 23. s köv. 1.; Beauchet i. m. 31. s köv. 1.; Desforges i. m. 103. s köv. 1.; Sohm is Scherer i. m. ismertetésében Zeitschrift i. m. 173. s köv. 1. — A hol itt az áldás követelésén nagyobb súly fekszik, ott ez is főleg az említett czél érdekében történik, a mit jellemzően igazolnak ezen helyek közül azok, a melyek az özvegyekre vonatkoznak, s azokat szembeállítják az első házasságokkal, a melyekkel szemben az özvegy házasságának az egyház által kizárt megáldását mellőzik; l. erre nézve Benedicti Capitularium Liber III. (az eredeti munka jelzése szerint VII. könyv) 463. tit. — Pertznel i. m. II. köt. — ... Aliter enim legitimum, ut a patribus accepimus et a sanctis apostolis eorumque successoribus traditum invenimus, non fit conjugium, nisi . . . suo tempore sacerdotiler, ut mos est, cum praecibus et oblationibus a sacerdote benedicatur, et a paranimfis, ut consuetudo docet, custodita, et sociata a proximis, et tempore congruo petita legibus detur et solemniter accipiatur . . .; a melylyel megegyez a Pseudo-Isidor-gyűjteményben a III. Pseudo-Evaristus II. cap. — P. Hinschius. Decretales Pseudo-Isidorianae et Capitula Angilrammi. Lipsiae, 1863. 87. s köv. 1. —; s főleg l. Bened. Lev. i. k. 179. tit. . . . Sancitum est, ut publicae nuptiae ab his, qui nubere cupiunt, fiant . . . prius conveniendus est sacerdos, in cuius parochia nuptiae fieri debent, in ecclesia coram populo. Et ibi inquirere una cum populo ipse sacerdos debet, si ejus propinqua sit an non, aut alterius uxor vel sponsa vel adultera. Et si licita et honesta omnia pariter invenerit, tunc per consilium et benedictionem sacerdotis et consultu aliorum bonorum hominum eam sponsare et legitime dotare debet . . . Séd postquam ista omnia probata fuerint, ét nihil impedierit, tunc si virgo fuerit, cum benedictione sacerdotis, sicut in sacramentario continetur, et cum consilio multorum bonorum hominum publice et non occulte ducenda est uxor . . .

már a X. században, a germán jogok jogterületein is azt, hogy a papnak jelen kell lennie a mundium-átadással eszközölt házasságkötésnél, a melyet ő azután megáld.¹⁾

Ez utóbbi eljárás és közreműködés nem a templomban s nem a házassági misével kapcsolatban megy végbe, hanem bárhol, a hol a mundium-átadást eszközölni szokták.²⁾

¹⁾ Fent 62. l. 1) jegyz.-ben említve volt II. András királynak házassága Beatrixszal, a melynél a házasság, a közreműködő mantuai püspök előtt, a templomon kívül, s minden egyházi szertartás nélkül kötött meg; Salvioli. La benedizione nuziale i. m. 8. s köv. l. még több esetet említ annak illusztrálására, hogy az olasz házasságkötési szokások szerint egyházi személy és többek, tehát a nyilvánosság előtt eszközölt consensus kijelentéssel is lehetett házasságot kötni, a nélkül, hogy ahhoz kezdetben akár a házasság megáldása, akár a házassági mise járult volna; a mely nézetet akként lehet helyesbíteni, hogy az egyházi személyt a nyilvánosság s hitelesség garantiájával felruházott személynek tekintették, a ki előtt szintén lehetett házasságot kötni, azonban miután a házasságot nem a mise keretében kötötték meg, azért a házasságkötésről szóló leírásokban ezen esetekben szükségtelemnek tartották a házasság megáldását, s a házassági mise alkalmazását külön felemlíteni, a melynek alkalmazására s igénybevételére nézve l. pl. Friedberg. Eheschliessung i. m. 76. l., a hol közli Roger siciliái királynak Pertile i. m. III. köt. 259. l. (70.) jegyz. által is közölt Constitutióját, a mely az egyházi áldást előírja, meghagyva »solemnitate debita et sacerdotali benedictione matrimonium solemniter et publice celebrari* — természetesen az özvegyre nézve kimondva, hogy »hujus necessitatis vinculum relaxamus«; l. még a későbbi időre nézve Brandilione. L' intervento i. m. 102. s köv. l. s itt a jegyz.-ben közölt helyeket; s magánál Salviolinál is i. m. 23. s köv. l. —A mundium-átadással eszközölt házasságkötésnél való jelenlét említeni szokott példái közül — mellőzve itt a Sohm. Eheschliessung i. m. 162. l. által legrégebbnek jelzett emléket, a Judit s Ethelwulf már érintett házasságkötését — felemlíthető a X. század első feléből fennmaradt angolszász házasságkötési formula, a melyet közöl Schmid i. m. 390. s köv. l. s utána német fordításban Friedberg. Eheschliessung i. m. 35. l.; Sohm. Eheschliessung i. m. 315. s köv. l.; Dieckhoff i. m. 69. s köv. l. Ezen formula ide vonatkozó 8. pontja szerint a nő átadásánál »Huic dationi debet interessé presbyter, qui cum Dei benedictione debet eorum consortium adunare in omnem sanctitatem«, a mivel kapcsolatban a 9. pont szerint »Bonum est etiam providere, ne ex aliqua consanguinitate sibi pertineant, ne juste postmodum separentur, qui sceleratis nuptiis convenerunt«; l. még ehhez Schmid i. m. 562. l.; s Dieckhoff i. m. 71. s köv. l.

⁴⁾ Sohm. Eheschliessung i. m. 317. l. a papnak még az előző jegyz.-ben említett. angolszász formula szerinti szereplésében is a közép-

Miután azonban, főképen az egyház befolyása következtében, a házasságok személyisége,¹⁾ s ezzel a házasság megalapítására irányzott consensusnak jelentősége és szükséges volta, a mundium átruházásával s a mundiummal rendelkező személy akaratával szemben előtérbe lép,²⁾ ezen consensus megállapítását s ezzel a házasság nyilvános megalapítását, a szintén megkövetelt megáldással olyképen hozták kapcsolatba, hogy a mundium átruházását s ezzel kapcsolatban a házasság megalapítását a templom elé hozták, a mely actusokhoz csatlakozott azután időbeli összefüggésben is, az ekként megalapított házasságnak megáldása a templomban, a házassági misében.

Az átalakulás ezen alakját tanúsítják a különböző rituálék, a melyek a házasságmegalapítás ezen alakját tovább is fejlesztik és mind általánosabbá is teszik.

Kezdetben — így a XI. században — ezen eljárás részletes befolyására nézve a következőket látjuk.³⁾

korban általában szokásos templom ajtaja előtti átadásnál való közreműködését látja, a mi azonban közelebről nem igazolható.

¹⁾ Az egyház ezen szempontból elfoglalt álláspontjára, működésének irányára, annak fejlődésére s hatására nézve, egyes forráshelyekre való utalással l. különösen Scaduto i. m. 117—167. §§-nak a házasságra vonatkozó részeit; l. még Sehling i. m. 34. s köv. 1.; Esmein i. m. I. 154. s köv. 1.

²⁾ L. fent 64. s köv. 1.

³⁾ Jellemzők e pontra nézve a Martene által i. m. közölt francia rituálék, a melyek közül a — szerinte körülbelül a XI. század kezdetén alkalmazásban állott — rennesi rituálé i. m. II. 127. s köv. 1. Ex mser. missali Redonensi. a következő felvilágosításokat nyújtja: In primis veniat sacerdos ante ostium ecclesiae indutus alba atque stola cum benedicta aqua: qua aspersa interroget eos sapienter utrum legaliter copulari velint et quaerat quomodo parentes non sint, et doceat quomodo simul in lege Domini vivere debeant. Deinde faciat parentes sicuti mos est dare eam, atque sponsum dotalitium dividere, cunctisque audientibus legere. Ipsumque suae sponsae libenter dare. Anulo quoque benedicto in nomine sanctae Trinitatis, eam in dextra manu sponsare faciat, atque honorare auro vel argento, pro ut poterit sponsus. Postremo benedictionem inibi faciat quae in libris continetur. Qua finita, intrando in ecclesiam, missam incipiat. Sponsus autem et sponsa, candelas ardentis in manibus tenentes et offertorium, missam audientes offerunt, et antequam Pax Domini dicatur, ante altare sub pallio vel alio quolibet opertorio, sicuti mos est, eos benedicat: ad ultimum praedictus sponsus pacem de presbytero

A pap a templom ajtaja elé — ante ostium ecclesiae — jön albával és szentelt vízzel, a melylyel meghinti a házasulókat, a kiket egyúttal megkérdez kázusulási akaratauk felől.

Ezután a pap vezetése mellett a szülők átadják a leányt a jegyesnek, a ki a dos-t biztosítja, s adja a menyaszonyoknak.

Egyúttal a házassági hűség jelét képező megáldott gyűrűvel kötelezi, s arannyal vagy ezüsttel megajándékozta a nőt.

A templom előtti eljárást befejezi a papnak a házasokra adott áldása.

Ezen eljárás után a házasok a templomba vonulnak a mise hallgatása végett, a hol a pap újra megáldja őket.

Itt még találkozik a házasság megalapítása a mundium átruházásával.

Az utóbbi tisztán világi jogügylet, a melyet a mundiummal rendelkező személyek végeznek s a melyet nem lehetett a templomba bevinni.

Ellenben a tulaj donképeni házasság megalapítását, mely a házasulok consensusának kifejezésében, a dotatióban, a gyűrűnek átadásában és az arria nyújtásában megy végbe, a házasulok maguk végzik, még pedig a papnak vezetése s áldó tevékenysége mellett.

A mely közreműködésében a pap már itt a templom előtt, albával és szentelt vízzel, egyházi személy minőségében vesz részt, s a míg a mundiummal rendelkező személyek a

accipiat, suaque sponsae ipse ferat. — Az u. o. 128. I. közlött XII. századi lyrei rituale. Ex mscr. Pontificali monasterii Lyrensis némely eltéréssel egyezik az előbbivel; így kiemeli, hogy a házasulok »sub testimonio plurimorum« jönnek »ad januas ecclesiae«, s a gyűrű megáldásával kapcsolatban pedig »hic accipiat sponsus anulum et una cum sacerdote in tribus digitis dextrae manus sponsae imponat, etc.« Ezen rituálékat felhasználják, részben közük Eriedberg. Eheschliessung i. m. 61. s köv. 1.; Sohm. Eheschliessung i. m. 159. s köv. 1.; Dieckhoff i. m. 77. s köv. 1.; Kováts Gy. Házasságkötés i. m. 15. s köv. 1.; Salvioli. La benedizione nuziale i. m. 11. s köv. 1. — utóbbi azon hozzátétellel, hogy nem mondható, hogy Olaszországban ezen formákhoz alkalmazkodtak volna a XIV. századig, mire nézve azonban l. a 78. 1. 1) jegyz.-et, a melylyel kapcsolatban még arra is kell utalni, hogy az olasz források folyton említést tesznek az »in facie ecclesiae« »in conspectu ecclesiae« végbement házasságkötésekről —.

mundiumot ruházzák át, addig a pap isten áldásával magát a házassági frigyét köti össze.¹⁾

Ezen összekötés azonban még nem tényleg végbemenő, reális összeadás, hanem csak azon áldásban és imákban jut kifejezésre, hogy isten kösse össze a házasokat.²⁾

A templomban végbemenő szertartásokban már semmi jogi tartalom nincs ezen időszakban; az semmi egyéb, mint a házassági misének bemutatása és a házasoknak ismételt megáldása.³⁾

Az eddigiekben ismertetett eljárásban változást idéz elő a nemi gyámság megszűnése, a minek következtében megszűnik ezen eljárásban a mundium átruházására vonatkozó rész.

Ez az oka annak, hogy a templom előtti eljárásban többé nem találkozunk a világiak általi átadással, s hogy miért tiltja az egyház általában a világiak általi összeadást⁴⁾

¹⁾ L. különösen így Dieckhoff i. m. 78. s köv. 1., a hol helyesen emeli ki Sohm ellenkező álláspontjának téves voltát, a melyre nézve l. Sohm. Eheschliessung i. m. 161. s köv. s 163. 1., a hol figyelmen kívül hagyja, hogy a házasságra vonatkozó actusokra itt a templom előtti eljárásban a szülők semmi befolyással, semmi részvétellel nem bírnak.

²⁾ Ezt juttatják kifejezésre az említett rituálékban foglalt s a templom előtti eljárásban a felekre adott áldás szavai: »Deus Abraham etc., ipse vos conjungat,«

³⁾ Ezen rész, pl. a rennesi rituálékban a »Missa sponsi et sponsae« felirattal jelzi ezt.

⁴⁾ Igazolja ezt főképen több németországi zsinat — a melyekre utal Friedberg. Eheschliessung i. m. 30. 1. 1. jegyz.; Sohm. Eheschliessung i. m. 70. 1. 34) jegyz.; Dieckhoff i. m. 166. 1. 236) jegyz.; Kováts Gy. Házasságkötés i. m. 17. 1. 2) jegyz.; Scherer. Kirchenrecht i. m. 237. 1. 23. jegyz. — s a melyeket közölt J F. Schanat — J. Hartzlicim. Concilia Germaniae. Coloniae Aug. Agripin. III. köt. 1760.; IV. köt. 1761.; V. köt. 1763.; így Conc. Trevirensis prov. 1227-ben V. can. — III. köt. 529. 1. — . . . prohibemus . . . ne Laici, quicumque sint, autoritate sua sine Sacerdote aliquos matrimonialiter audeant conjungere; Statuta Joannis Episcopi Leodiensis an. 1287. IX. cap. V. — u. o. 695. 1. —: Excommunicavimus . . . Sacerdotes, Clericos, sive laicos, vel etiam mulieres et quoscumque, qui aliquas personas clandestine . . . praesumpserint copulare; Syn. Pragensis an. 1355. I. cap. — u. o. IV. 397. 1. —: . . . Laici sub excommunicationis poena nubentes non audeant

Azonban ezen változás daczára sokáig megmarad a templom előtt végbe menő eljárás, a melyben azonban most már csak a pap szerepel.

A pap a rituálék tanúsága szerint a templom ajtaja előtt, s ha senki akadályt nem jelentett be, megkérdezi a házasuló kát a házasságkötésre vonatkozó akaratuk felől.¹⁾

copulare; Conc. prov. Magdeburgense an.] 370. XXXII. — u. o. 424. 1. — s ezzel egyezően a Conc. Prov. Magdeburg. an. 1403. — u. o. V. 705. 1. — . . . statuimus, ne quis laicus . . . presumat, aliquos matrimonialiter copulari in domibus, vel extra etiam in Ecclesia, utóbbinál azon indokolással: cum laicis Sacramentorum administratio penitus sit interdicta. — Említhető még a Brandileone. L' Intervento i. m. 108. s köv. 1. a jegyz.-ben közölt, 1571. évi aleriai egyházmegyei zsinat határozata . . . molti laici et notarii . . . presumono di voler essi celebrare matrimonii . . . per tanto commandiamo sotto pena di scomunica, da essere ipso facto incorsa, che niuno laico ardisca di volere celebrare matrimonii. — Ezen tilalmak magyarázatára nézve 1. az előbb említett m. és h.

¹⁾ Az átalakulás fokozatos menetét tanúsító s az átalakulás kifolyását képező eljárásra vonatkozó nagy számú rituálé közül különösen jellemző a XIV. századbeli roueni rituálé — Martennél i. m. II. 132. 1. Ex mscr. missali eccl. Rotomagensis — a mely szerint a pap a templom ajtaja előtt francia nyelven kijelenti, hogy a házasulókra vonatkozó kihirdetés három vasárnapon eszközölte, s miután akadály nem merült fel, jelen alkalommal ismétli azt. Et si tunc aliquod impedimentum non intervenerit, det eam marito. Et primo inquirat nómén utriusque, nisi sciverit. Postea dicat verbis Gallicis, primo ad virum: N. Veux-tu avoir N. a fémmé et epouse, etc. Tunc vir respondeat, Yolo, aut Ouy. Postea dicat viro. Que lui baille tu? Vir respondeat. Ma foy. Tunc pari forma quaerat a muliere omnia et singula supradicta. et respondeat mulier sicut vir. Tunc sacerdos dicat eam viro, dieens verbis latinis: Et ego conjungo vos in nomine Patris, et Filii et Spiritus sancti. Ámen. — Deinde benedicatur annulus. . . . Hic sponsus capiat annulum etc. et faciat tangere annulum ad universos digitos mulieris: primo ad pollicem dicendo verbis Gallicis: X. de cest anel te epouse, et de mon corps te honoure, et cest argent te doue etc. — A XV. századi párizsi rituálé szerint — Martennél i. m. 134. s köv. 1. Ex mscr. missali eccl. Parisiensis — a gyűrű átadása után »sponsus per mamim sacerdotis primo ponat in pollice sponsae post presbyterum dieens ista verba etc.« — Az amiensi rituálé szerint pedig — Martennél i. h. 133. 1. Ex mscr. Pontificali eccl. Ambianensis — a házasulók consensusának kijelentése után, a pap kijelenti: » Jean je vous donne Marié. Marié je vous donne Jean.« — A chalonsi rituálé szerint — Martennél i. h. 135. 1. Ex vetusto Rituali eccl. Cata-

A mint a házasulok ezen kérdésre szóval, illetőleg a hűsre kötelezés symholumát képező. gyűrűadással¹⁾ s más arrha

launensis — a pap kijelenti: Et ego affido vos in nomine Patria etc.; egy Dieckhoff által i. m. 105. s köv. 1. Selden után közölt straszburgi rituáléban a pap a következő kijelentést teszi: Ideo matrimonium per vos contractum confirmo ratifico et benedico. In nomine Patris etc.; az angol egyház ma is alkalmazásban álló házasságkötési rituáléja szerint pedig — a mit Sohm. Eheschliessung i. m. 176. l. 49) jegyz. is kiemel — a pap csak azt jelenti ki a felek megegyezése alapján, hogy a házasság még van kötve — l. pl. Binghamnél i. m. 166. l. —: Forasmuch as M. and X. have consented together in holy wedlock, and have witnessed the same before God and this company, and thereto have given and pledged their troth either to other, and have declared the same by giving and receiving of a Ring, and by joining of hands; I pronounce that they be Man and Wife together. In the Name of the Father etc. — A fenti rituálékat felhasználják, részben közük Friedberg. Eheschliessung i. m. 62. s 95. 1.; Sohm. Eheschliessung i. m. 165. s köv., s 174. s köv. 1.; Dieckhoff i. m. 77—107. l. s főleg 77. s köv., 89—93., 103. s köv., s 105. s köv. 1.; Kováts Gy. Házasságkötés i. m. 17. s köv. 1. s 24. l. 4) jegyz. s 25. l. 1) jegyz.; a 29. l. arra is utal, hogy az ante fores ecclesiae eljárás Magyarországon sem volt ismeretlen, azonban abban nem érvényesül a traditio, a c.opulatio, miután a jogfejlődés itt nem a mundium-vétellel kapcsolatos házasságmegalapításból indul ki, illetőleg nem áll azzal kapcsolatban; a Freisen által közzétett észak-német rituálékban i. m., továbbá Manuale Curatorum secundum usum eccl. Rosckildensis. Paderborn, 1898. 15—22. l.; s Liber Agendarum eccl. et diocesis Sleszwicensis. Paderborn, 1898. 61—68. l. szintén a templom előtti oly eljárások foglaltatnak, a melyekben a pap részéről nincs összeadási, vagy hasonló kijelentés, pl. az aabói rituálé szerint: Cum autem venerint ad hostium ecclesie benedicendi interroget sacerdos utriusque voluntatem sic dicendo. Vis tu X. ipsam recipere in uxorem etc. Tunc sponsus respondens sacerdoti vertens se ad sponsam dicat. Ego te recipio X. exnunc mihi in uxorem in nomine domini. Postea interroget sponsam etc. Item benedictio annuli . . . Tunc . . . accipiat sponsus anulum de sacerdote dicente et incipiente etc. Hie introducuntur in ecclesiam etc. Ennek magyarázata — úgy látszik — az, hogy itt az egyházi befolyás a mundium-átadástól függetlenül, már kifejlettebb eljárás formájában nyert tért; legalább erre engednek következtetni az egyházi befolyásra vonatkozó adatok; l. Lehmann i. m. 5. §.; Winroth i. m. 68. s köv. 1., s e pontra nézve különösen is 93. s köv. 1.

¹⁾ L. Brandileone — már említett ért. — Die »Subarrhatio cum ánuo« különösen 335. s köv. 1.; erre utal pl. a Judit és Ethelwulf házasságkötési rituáléjának már érintett azon helye: Accipe anulum, fidei et dilectionis signum, atque conjugalis conjunctionis vinculum.

nyújtásával is kifejezik a házasság megalapítására irányuló consensusukat, erre a pap — esetleg a kezek összefűzése mellett — szóval kijelenti, hogy a házasokat az Atya, Fiú és Szentlélek nevében összeköti; vagy kijelenti, hogy őket kölcsönösen egymásnak adja; vagy végül megerősíti, helybenhagyja és megáldja az általa megkötött házasságot.

A templom előtt — in facie ecclesiae — végbemenő ezen eljárás után a házások ekkor is a templomba vonulnak a házassági mise meghallgatása végett.

Ezen eljárásoknál is a súlypont a házasság megalapítására irányzott consensusnak kijelentésén fekszik.

Ezzel szemben a papi közreműködés lényege csak abban áll, hogy a házasság megalapítására irányzott maritalis consensus meglétét constatálja, és ezzel kapcsolatban akár megerősítse, helybenhagyja, akár csak egyszerűen tanúsítsa azt. hogy a consensus kijelentése alapján a házasság meg van kötve.¹⁾

¹⁾ A házasságkötésnél ekként közreműködő egyházi személy ezen közreműködésének s eljárásának alapjára nézve a szövegben kifejtettéktől eltérőleg a következő nézetekkel állunk szemben: 1. Sohm főképen Ehe-schliessung i. m. 67. s köv. 1., kapcsolatban 167. L fejt ki és formulázza azon álláspontot, hogy a nemi gyámság megszüntével, s a nő személyi önállóságának beálltával, a nő önmaga adja át magát a jegyesnek, ezen ú. n. Selbsttrauung abban áll, hogy a menyasszony, vagy a felek szabadon választanak bárkit, a kinek hűségére bízza magát a nő azon célból, hogy őt a jegyesnek átadja, illetőleg őket összeadja; ez a választott gyám, a »gekorener Vormund«; a pap is ily megbízott, a ki mint választott gyám segíti a nő önátadását; ténykedése világi tartalmú családi hatalomnak gyakorlásában áll, jogalapja a kapott megbízás, a nyert traditio: így nálunk Kováts Gy. Házasságkötés i. m. 16. s köv. 1.—2. Friedberg. Eheschliessung 25. 1. s ezzel kapcsolatban 93. s köv. 1.; majd Kirchenrecht i. m. 447. s köv. 1. szerint az egyházi személy a régi orator, Fürsprecher helyébe lép, helyesebben ennek minőségében jár el, mint oly személy, a ki vezeti az egész eljárást, kérdést intéz a házasságkötés házassági akarata felől, megállapítja a consensus fenforgását, kapcsolatba hozza a házasságkötést a nyilvánossággal, ezen alapon össze is köti a házásokat a jelen levő személyek, illetőleg a pap az egyház garantiája alatt; az orator működése nem lényeges, megbízatása akár a családtól, akár a jegyesektől indulhat meg, s ő a gyámi hatalom birtokosa s annak ténykedése mellett is eljárhat. Ezen felfogás körén belül Thaner i. m. 222. s köv. 1. különös súlyt helyez arra, hogy az itt szóban levő orator nemcsak egymás között közvetíti a felek kijelentését, hanem a nyilván-

S ha valamely rituálé szerint a pap a házásokat szóval, illetőleg valamely symbolikus ténykedéssel összeköti, összeadja, akkor is csak a házasulok consensusának kijelentése alapján létrejött házasság létrejöttét juttatja kifejezésre s erősíti meg a felbonthatatlan kapcsolat, a kölcsönös odaadás megalapításának kifejezésével, a melynek semmi köze sincs a germán átadáshoz, a puellae traditio-hoz, hanem a házassági misékben s az egyházi Íróknál ismétlődő azon gondolattal áll kapcsolatban, hogy a házásokat isten köti össze egymással a házasságban.¹⁾

A mit különben legjobban bizonyít azon tény, hogy ezen összeadás, összekötés nem constitutiv része, nem szükséges kiegészítéssel, az államhatalommal is összekapcsolja azt, kérve a polgárság, a közszervezet hozzájárulását, a melybe az új házaspár be akar lépni. —

3. Brandileone főleg 1' intervento i. m. XIII. 91.1.-től kezdve, s Jíote ad un instrumento matrimoniale i. m. 16. s köv. 1. szerint eredetileg az állam képviselője, a közhatalom közege működött közre a házasságkötésnél, a mely közreműködés utánzatát képezi bármely más személynek belépése ezen helyre, a melyet az egyház is úgy vett igénybe, hogy erre az előzmények nem adnak igazolást. — 4. Scheurl. Eheschliessung i. m. 113. s köv. 1. s Das gem. deutsche Elierecht i. m. 57. s köv. 1. szerint a pap összeadási tevékenysége a házasság megáldásából fejtett ki, mint olyan eljárás, a melyben a pap Isten helyetteseként kifejezésre juttatja, hogy a házásokat Isten összekötötte, s egyúttal a házásokat a tényleges életközösség folytatására egymásnak átadja; a mivel szemben Dieckhoff szerint i. m. 72. s 80. 1. az egyház itt a régi egyház megáldott eljegyzését kapcsolja a nő átadása világi actusához, s ezzel a házasság emberi egybekötéséhez az isteni egybekötést kapcsolja; s végül Scherer. Kirchenrecht i. in. II. 237. 1. 24. jegyz. — a fejlődés alakzatainak érintése nélkül — hangsúlyozza, hogy az összeadó lelkész sem nem gyám, sem nem copulator, hanem az egyház közege, a kinek tevékenysége a házasulok consensusával kapcsolatos declaratorius tevékenység.

¹⁾ Ennek sok példáját nyújtják az ezen dolgozatban említett s közölt szent atyáknak, pl. Tertulliánnak s a házassági miséknek ide vonatkozó helyei; ezzel áll kapcsolatban az is, hogy az egyházi eljárásn kívül is állandó használatban áll — a világi források tanúsága szerint — az ezen gondolatra való utalás; 1. pl. a Formula Salica Lindenbrogiana. 7. Libellum dotis — Zeumernél. Monumenta Germ. Histor. Formulár. Hannoverae, 1886. 722. 1. — . . . quandoque dies nuptiarum evenirit et nos Deus insimul conjunxerit; s említik annak több példáját Brandileone s Patetta i. m. — L. különben ezen gondolatra nézve Scheurl. Eheschliessung i. m. 114. s köv. 1.; s Das gem. d. Elierecht i. m. 57. s köv. 1.; Dieckhoff i. m. 71. s 79. 1.;

szításé a házasságmegalapításnak, a mely nélkül épen azért a házasság az ezen eljárást megállapító rituálék alkalmazásban léte idejében is érvényesen jöhetett létre.

Ezen házasságkötési forma csak közvetlenebb kapcsolatba hozza a konkrét házasságkötést az egyházzal, a melynek garantiája alá helyezi azt a házasságmegalapítás nyilvánossága, a consensus fenforgásának biztosítása s tanúsítása, s a házassági akadályok megállapítása s lehető megelőzése szempontjából.¹⁾

S az egyház ezen helyről a legközvetlenebbül s legnagyobb sikerrel vihette tovább a fejlődés munkáját, s — mint láttuk — ezen helyről alakította át a germán házasságkötési jog korábbi alakját.

Mert az egyház már a XII. század második felében, mint egységes házasságjogának törvényhozó rendezője s szabályozója, ezen törvényhozói alkotásaival fejezi be az addigi fejlődés menetét, s a további fejlődést már csak ezen egységes és egységesítő házassági jog további szabályozása és érvényre juttatásának története képezi.

¹⁾ L. Friedberg, Kirchenrecht i. m. 447. s köv. 1.

A
**TÁRSADALOM ERKÖLCSI
PROBLÉMA**

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

F Ö L D E S B É L A
R. TAGTÓL

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1903. április 6-án tartott
ülésén)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1903

Budapest, az Atheuacum részvény társulat könyvnyomdája.

A TÁRSADALOMERKŐLCSI PROBLÉMA.

Széket foglalván mint rendes tag, első sorban köszönetét mondom az akadémiának a nekem juttatott kitüntetésért, melynél teljes ~~szellemi~~ tudományos bűvárkodásért az Akadémia nem nyújthat. Szívesen fogom az ezen kitüntetésből reám háramló kötelességeket teljesíteni. Azóta, hogy mint fiatal gymnasista e palota ünnepélyes felavatásánál jelen voltam, itt látván először szellemi életünk vezéralakjait, a magyar akadémiához kegyeletes érzelmekkel ragaszkodom. E ragaszkodás táplálja munkakedvemet is, melylyel hazai tudományunkat szolgálom, melynek felvirágzásánál és abban bármily szerény mértékben való részvétnél nagyobb örömet alig képzelhetek.

Mai előadásom tárgyát tudományunk egyik alapvető kérdése — képezi. E kérdés: az egyéni és társadalmi elv viszonya a társadalmi életben általában és különösen a gazdasági életben.

I. FEJEZET.

A TÁRSADALOM.

Az egyéni és társadalmi elv viszonya egymáshoz a társadalmi tudományra nézve alapvető jelentőséggel bír. Az egyéni és társadalmi elv talán először szállnak egymással szemben *Platónnál*, *Aristotelesnél* és *Zénónál* egyfelől. *Hippodamosnál*, *Lykophronnál* és a *cynikusoknál* másfelől.¹ *Xenophon* is inkább védi az egyéni elvet. A két elv között a küzdelem újból megindul a középkorban az antik világ újjászületésével. Vallási, művészeti, gazdasági, erkölcsi mozzanatok erősítik az individualismus védőit, kik között egy Petrarcat, később La Boétiet találjuk. A földre lehozott Isten is jóformán csak az emberi egyén tökéletesebb kiadása. A művész eszménye is az emberi egyén. A gazdaság terén is a felszabadítás a középkor testületi békéiből a jelszó. Ezen irányzattal szemben a társadalmi elv ereje egy ideig gyenge. Különösen a társadalmi gazdaságtan helyezi magát egészen az egyéni elv álláspontjára. Az egyén érvényesülése, az egyén magára hagyása, az egyén korlátlan önérdéke az energiák, melyekkel dolgoznak. A politikai élet felfogása szerint a társadalom az egyéni akaratból származik, az egyének szövetkezése, az egyének szerződése.

Ezt tanítja *Hobbes*. És ezen felfogás átmege az életbe. A régi korlátok ledőlnek és az egyén érvényesítheti souverain akaratát. De az egyéni akarat az erősekben monstrummá válik, önzővé, igazságtalanná, rombolóvá. Egy-egy egyén érvényesülése ezer meg ezer más egyén pusztulását idézi elő.

¹ Lsd. Pöhlmann, Geschichte des antiken Kommunismus u. Socialismus (München, 1893).

Az elv átsap ellentétjébe, abszurdummá válik. Nagy érdekek veszélyeztetnek, a megbízhatatlan őrszemet fel kell váltani. A társadalmi elvhez fordulnak. Ezen küzdelem jelenlegi fázisával akarunk a következőkben foglalkozni.

Az erkölcsi eszme ma is éppúgy foglalkoztatja a gondolkozó embert, mint régente. *Solocrates* nem volt az első, ki azt kutatta, sem *Nietzsche* az utolsó. Ha csak a keresztény világot nézzük, azt látjuk, hogy az erkölcsi eszmét előbb az Isten akaratában keresték. Az isteni parancsok szerinti élet képezte az erkölcs tartalmát. Lassanként átalakul az emberi gondolkozás, az ember a magához közelebb fekvő forrásokból akarja azt az erkölcsi törvényt felismerni, első sorban az észből. Ez iránynak egyik határkövén Kant kathegorikus imperativusa van bevésve, egy másikon Bentham utilitarismusa. A természet-tudományok fejlődése vezet az evolutionismus moralelvéhez. Yégül a gazdasági élet talajából fakad az erkölcsi elv materialistikus, jobban mondva ökonómiai felfogása, tulajdonképp az amoralismus. Nem vizsgáljuk ezen rendszereket különböző válfajaikkal, a materialistikus felfogás régibb és ifjabb fázisát, az egyéni és általános evolutionismust stb., mivel itt az erkölcsi elvnek csak egy tünénye érdekel, annak érvényesülése a társadalmi életben, míg az egyéni élet erkölcsi jelenségei vizsgálati körünkön kívül esik. Tehát nem keressük az ethikai elvet általában, hanem csak társadalom-ethikai alakját.

Mit kell tehát társadalom-ethikai elv alatt érteni? Némi-kép ez a kifejezés »társadalom-ethika« olyan pleonasmus-féle. Mert az ethikai elv szemben a társadalommal éppen abban rejlik, hogy mi a társadalom létét felismerjük, annak valóságát elismerjük és annak megfelelően levonjuk a következtetéseket. Az ethikai elv tehát egyebet nem követel, mint hogy magunkat az élő társadalom élő részeinek tekintjük és a szerint cselekedjünk. Első sorban tehát arra kell felelnünk:

Valóban élő lény-e a társadalom?

Mihelyt az emberek kilépnek az elszigeteltségből, egy varázskor képződik körülöttük, mely őket egyesíti, egyiket a másikhöz köti. Az egymáshoz vonzódás okai igen különbözők: a közös származás és kegyelet, a közös vallás és nyelv, a közös gazdasági érdek, a közös szellemi kultúra és egység stb.

Végre képződik a közös jogi és állami kapocs. Azonban az állami egység és a más életkörökben mutatkozó egység között egy nagy különbség mutatkozik: az állami létben az egyén szabadságának egy részét feláldozza, míg a többi életkörökben az egyén szabadságát, illetőleg függetlenségét megóvjaa. Azzal a különbséggel találkozunk, melyet némely újabb jogi író az uralmi és szövetkezeti viszony különbségével fejez ki. Amott az alárendeltség, itt a szabadság, amott a hatalommal felruházott jog, itt az érdek, amott az egyenlőtlenség, emitt az egyenlőség, amott a tekintély, emitt a közös akarat képezik a jellemző vonásokat. A társadalmi összességben az egyén legkevesebbet áldoz egyéniségéből, mert valamit itt is áldoz, az állami összességben legtöbbit. Ezt a különbséget a társadalmi kutatók korán felismerték, tudniillik azt, hogy a társadalomba lépett ember szabadságának egy. részét az államnak feláldozza, a többi részét pedig a társadalomban érvényesíti. Hibát csak abban követtek el, hogy a társadalomnak egyes alakjait — és itt az általános nyelvszokással is ellentétbe helyezkedtek — tekintették a társadalomnak, a helyett hogy abban a társadalmi elv csak egyes megnyilvánulásait látták volna. E helyen nem foglalkozom ennek bővebb kifejtésével. De talán mások is érezték a Mohl-Stein-féle és hasonló társadalom-fogalom olvasásánál, hogy itt a rész áll az egész helyett, a foglalkozás, a vallás, a nemzetiség áll a társadalmi közösség általános alapjával szemben, mely egyszerűen abban áll, hogy általában az emberi lényeg alapján képezünk társadalmat másokkal. Mert emberek vagyunk más emberekkel szemben, első sorban ezért képezünk velük egy társadalmat és e társadalom határai magukba foglalják az egész emberiséget. Azonkívül vannak, hogy úgy mondjam, partialis, részleges társadalmi képletek, vallás, foglalkozás, műveltség, stb. alapján. Társadalom tehát az összetartozók egysége, összetartoznak pedig mindazok, kik egy időben élnek; a kortársak képezik a legtágabb értelemben véve a társadalmat, a Civitas Deit, a letűnt nemzedékek nélkül, melyek Szt.-Ágoston szerint szintén hozzátartoznának.

Ha a társadalom lényege iránt folytatott vizsgálódásokat nézzük, azt látjuk, hogy azok két eltérő felfogáshoz vezettek. Az egyik felfogás szerint, melynek egyik első hirdetője *Aristoteles*,

a társadalom a természet egy sajátos terméke és mélyen gyökerezik az ember lényében. Ugyanazt hirdeti *Aquinoi Tamás*, *Franciscus Patricius*, a híres *Mariann* stb. Ezen felfogást hirdeti később *Spinoza*, míg végre a sociologia, *Comte* és *Spencer* befolyása alatt, e nézetet uralkodóvá teszi. A másik felfogás szerint a társadalom az emberi művészet szüleménye, nem a természet alkotása, hanem az ember műve. E nézetet képviselik *Hobbes*, *Locke*, *Rousseau*, A német filozófia e téren is közvetítő szerepre vállalkozik. *Kant* és különösen *Hegel* a társadalomban egyesítve látják a természeti és művészi elemet.

A társadalmi lét a lét oly általános alakja, mely a természet jóformán minden fokozatán ismétlődik, mint ezt a biológia és különösen a zoológia újabb kutatásai kétségbevonhatlanul bizonyítják. Egyetlen élő lény, mondja *Espinas*,¹ sem él egyedül... A társadalmi élet az állatvilágban nem a véletlen szüleménye, nemcsak itt-ott, alkalmilag és mintegy szeszélyszerűleg lép fel, nem is, mint gyakran hiszik, egyes az állatvilágban elszigetelve álló fajok előjoga, hanem ellenkezőleg, egy normális, állandó, általános tény... A társulás az élet fenntartásának és megújításának szükséges feltétele. Ez egy biológiai törvény. Sőt mi több, az állatvilág legalsóbb fokozataitól kezdve föl a legmagasabbakig, a társadalmi szokások fejlődésében, ha nem is egyenletes, de folytonos haladás konstátálható. És ezen állati társadalmakban — hadd legyen ez mindjárt itt megjegyezve — az erkölcsi elv is uralkodik, egy az önérdéken túl menő, illetőleg azt legyőző, bizonyos fokig öntudatos, ha nem is hosszú reflexión alapuló impulzus, mely nem alakú kényszerré, hanem, habár csak kisebb mértékben, az ellentállás lehetőségével, egy a maga kedvéért gyakorolt *sympathia*, mely a tiszta jóssággá vagy lemondássá nemesbül.²

A társadalom önálló létét rendszeren azon okból szokták kétségbe vonni, mert benne egyebet nem akarnak látni, mint a társadalmat alkotó egyes embereket. Pedig a társadalom fogalmát nem alkotják azok az egyes egyének; ezek csak az

¹ Thierische Gesellschaften 4. 1.

² U. o. 536. 1.

egyéni elemet képezik. Azonkívül van a társadalomnak tárgyi eleme, azon intézmények, melyek a társadalom szervezetét képezik, a család, az iskola, a gazdasági rendszer, a védelmi rendszer stb. A társadalom más mint annak egyes részei. A ház áll téglákból és vakolatból és fából, de azért a ház mégis lényegileg más mint ezek, és nem a téglá szabja meg a stylusát, hanem ez amazok választását és elhelyezését. A szó, a fogalom is egészen más mint az egyes betű. Az egyes betű egyebet nem jelez, mint a hangot, de a szó fogalmat jelent, eszmét. Hogy a társadalmi összefoglalások tényleg önálló léttel bírnak, azt még olyan laza egyesülések is mutatják, mint az egyeseknek összefoglalása például egy színházi vagy templomi audióriumban, hol az egyesek jóformán egy egészszé forrnak össze. Minden szem egy irányba szegződik, minden fül egy irányban figyel; együtt érez az egész, együtt sír, együtt nevet,, együtt vesz lélegzetet egy szünet alkalmával, együtt tapsol, együtt rosszal, még köhögni is együtt köhög. Hogy a társadalom nem egyszerűen az egyesek összetétele, az abból is látszik, hogy a társadalom ellentétbe helyezi magát az egyessel, kényszerrel alkalmazhat az egyessel szemben és túléli az egyest.

A társadalom előbb létezik mint az ember, az ember beleszületik a társadalomba és az rányomja bélyegét. Még mielőtt egyén vagyok, már is — legalább virtualiter — vagyok:

1. x állam polgára,
2. x egyház tagja,
3. x község tagja,
4. x nemzetiség tagja,
5. x kulturállapot hordozója,
6. x politikai helyzet áldozata vagy élvezője,
7. x intézmények alanya stb.

Az illető egyén még magáról nem is tud és mi, a társadalom felnőtt tagjai, mi róla már mondhatjuk, ez ilyen és ilyen adókat fog fizetni, ilyen és ilyen nyelvet fog beszélni,, ilyen meg ilyen iskolákat fog látogatni, ilyen jogokat fog gyakorolni stb., még nézeteinek alakulása, hivatásának választása. sőt még egészsége, életkora stb., a társadalom függvénye. Tehát a társadalom szabja meg az egyén viszonyait, nem megfordítva, valamint a gobelinben nem a fonal szabja meg

annak mintáját, hanem a minta szabja meg a fonal választását és elhelyezését.

A társadalmi létet tehát nem lehet olyannak tekinteni, mint egy a testemre szabott ruhát, az lényünk egy része, mely tőle elválaszthatatlan. Az ember csak mint társadalmi lény képzelhető. »L'homme proprement dit — mondja *Comte* (*Philosophie positive* VI. kötet 590. l.) — n'est an fond qu'une abstraction, il n'y a de réél que rhumanité.« Ugyanazt fejezi ki *Natorp* következő állítása: »Das Individuum ist so gut eine Fiction, wie das Atom« (idézve *Wolf. Sociale Ethik* 42. l.) *Paulsen* is igen jól fejezi ki a társadalom természetét, azt mondván:

»Ein Volk ist nicht ein fingierter Körper, dessen fingierte Glieder die Individuen sind, sondern es ist wirklich ein einheitliches Wesen, zu dem sich die Individuen in der That wie die Glieder zum Leibe verhalten. Wie die Glieder vom Ganzen hervorgebracht werden und nur in ihm Leben haben, so werden die Individuen vom Volke hervorgebracht und haben nur in ihm Leben und Bethätigung, sie figuriren als seine Glieder, sie sprechen seine Sprache, sie denken seine Gedanken etc.« (*Ethik*, I. 349 l.)

Spencer és mindazok, kik a társadalom magyarázatában tovább nem jutottak, mint hogy a társadalmat organismusnak nevezték,¹ azok a társadalom fogalmát tökéletlenül formulázzák. Mert azzal, hogy az organismusok közé helyezik a társadalmat, csak lefelé határolták meg, tudniillik annyiban, a mennyiben a társadalom természetesen nem tartozik az anorganikus lét körébe. Különben még így is a társadalom összehasonlítása az organismussal tulajdonkép egy nagyon keveset mondó kép. Azonban nem-e különbözik a társadalom a természet által alkotott organismusoktól? Hiszen ebben rejlik éppen a sajátsága; *Spencer* nem is ment odáig, mint némely túlbuzgó híve az organikus elméletnek, hogy a társadalmi és a természeti organismusok között különbséget nem talált volna. Azonban mi a különbséget nagyobbak találjuk

¹ There are two great classes of aggregates with which the social aggregate may be compared: the inorganic and the organic. A society is an organism (*Prine. of sociology* I. 436 l.)

mint Ó. Nem bocsátkozván e helyen a kérdés részletes kifejtésébe, csak a következőkre utalunk. Mindenesetre abban különbözik a társadalmi organismus más organismusoktól hogy alkotórészei önálló organismusok, a társadalmi organismus tehát organismusok organismusa, hatványozott organismus, mondjuk synorganismus. A társadalmi organismus továbbá abban különbözik a többi organismusoktól, hogy az erkölcsi világ körébe tartozik, tehát egy ethikai természetű, egy erkölcsi organismus.¹ Végül különösen abban különbözik a társadalom a többi organismusoktól, hogy nem egyszerűen természeti produktum, hanem a természet és az emberi ész alkotása, természeti és művészeti alkotás. Az ember szervezi a társadalmat, társadalmi lényének megfelelően.

Stammler, miután úgy *Spencer*, mint mások felfogását visszaütasította, arra az eredményre jut, hogy a társadalom sajátosságát emberek együttléte, ezen együttlétet irányító, emberektől származó szabályok mellett képezi.² Alig hiszszük, hogy a kérdést kielégítően oldotta meg. A szabályozás csak következmény, mely már a lényegét feltételezi, azt a lényegét, mely éppen a társadalmat mástól megkülönbözteti. Hiszen az egyéni életnek is vannak szabályai és így a szabályozás nem képezi a distinciót. A társadalom igenis emberek együttléte, melynek a sajátossága az, hogy ezen együttlétben és abból származó viszonyokban az egyén, mint a társadalom ellentéte, önállóságát elveszíti és mint rész szerepel, mint a társadalom eleme. Ez nem a szabályok által éretik el, mert a szabályok csak következményei a társadalom szervezetének, hanem az egyén alárendelése, ezen alárendelés módjai következménye a társadalmi kötelék természetének. Az emberek együttléte bizonyos társadalmi alkotót létesít és ezen alkotóból folynak azon szabályok, melyeknek az egyén magát alárendeli. A társadalom sajátossága, hogy az külön válik, részben ellentétbe helyezkedik az egyénnel, sőt uralmat gyakorol az egyén fölött.

¹ *Costa-Rosetti* is használja e kifejezést: erkölcsi organismus. *Allgem. Grundlagen d. Nationalökonomie. Beitrag zu einem System der X.-ö. im Geiste der Scholastik, Freiburg iB. 1888. 26. 1.*

² *Wirthschaft und Recht 85 1.*

II. FEJEZET.

AZ EGYÉNI ÉS TÁRSADALMI ELV.

Társadalmi és egyéni lét egymást átszövik, egymást kiegészítik. Egyik a másik előfeltétele, egyik a másik biztosítéka. A legteljesebb egyetemlegesség elve érvényesül a kettőnek egymásközi viszonyában. A társadalmi elvnek megvannak a maga határai, épúgy mint az egyéni elvnek. Azonban a tudományos kutatásoknak ellentétben mozgó haladása azt mutatja, hogy majd az egyéni elv, majd a társadalmi elv kizárólagos jogosultságát vitatták. Az egyéni elv, vagy az individualizmus, a társadalmi elv, vagy az általános értelemben vett socializmus, történetének főbb mozzanatai a következők.

Érintettük már, hogy az egyéni és társadalmi elv tusája már az ókorban igen erős volt. Legerősebb kifejezést talál a társadalmi elv *Platónál*. De azért éppen nem hanyagolja el az egyéni elvet, sőt egyéni és társadalmi elv között összhangot tételez fel: a jól felfogott egyéni érdek összhangban áll az egész érdekével.¹ Ez *Aristoteles* felfogása is.² A középkor vége felé, az újkor elején túlsúlyra vergődnek az egyéni elv hirdetői.

Az individualizmus egyik első képviselőjét *Spinozában* találjuk. Pedig Spinoza, épúgy mint Hobbes, egyenesen a társadalmi lét szükségességét bizonyítja, az pedig az individualizmus megszorítása nélkül nem is képzelhető. Hobbes szerint az emberre nézve a társadalmi lét annyira szükséges, hogy

¹ Lsd. különösen Pöhlmann i. m. I. 371. 1.: Die Koincidenz von Socialismus u. Individualismus im platonischen Staatsideal.

² U. o. I. 593. 1.

annak kedvéért magát a zsarnokság karjaiba veti. Spinoza szerint az ember — igaz — csak azt nézi a mi neki hasznos, azaz mi életfentartására hasznos. De Spinoza szerint a hasznosság jellegét az ész határozza meg, nem pedig a vak ösztönök. Az ész törvényei szerint kell élni. Ebből következik, hogy az ember a neki a természetből jutó jogokat — a mi pedig semmi egyéb, mint ereje, hatalma — a társadalomra ruházta át. Így kollektíve használva, nagyobb haszon éretik el, mintha a jogok egyénileg használtatnának.

Az erkölcsi elvet az ésből vezeti le. Mindenki, ki az ész parancsa szerint él, azt a jót, mit magának óhajt, másnak is kívánja,¹ mert az a vidámságát is fokozza. Különbösen is szem előtt tartandó, hogy Spinoza szerint a tudomány feladata nem annak kutatása, hogy mi legyen, hanem az, mikép vannak a dolgok, mert csak ezen tárgyra lehet az ő szigorú matematikai módszerét alkalmazni. Sőt egy helyen² a tudósoknak épp azt a szemrehányást teszi, hogy az embereket nem úgy veszik a hogy vannak, hanem a hogy lenniök kellene és azért a gyakorlat terén nem válnak be.

Spinoza individualismusa mindamellet nem zárja ki a társadalomerkölcsi elv elismerését. Sőt a társadalomerkölcsi elv talán legmagasabb képletét éppen Spinozánál találjuk, ki azt az értelemre vezeti vissza. Az ember igaz és örök élete, az ember legmagasabb java az értelemben rejlik, csak az jó, a mi szellemi életünknek jó, csak az rossz, a mi annak árt. A gondolkozás egy vallási és erkölcsi aktus, a legmagasabb szabadság és önmegtágadás aktusa, a gondolatoknak és érzelmeknek tisztulása minden hiútól, minden negatívától, minden subjektívától, az énnel legtisztább odaadása, lemondása minden külön érdekről és különösségektől, melyek az embert az embertől elválasztják, egyiket a másikkal ellentétbe hozzák, mely elválasztás és ellentétbe helyezés minden rossznak, minden erkölcstelennek kútforrása, melyek azonban a lét gondolkozásában, mint bűn, semmis dolgok eltűnnek. Ez által a gondolkozás egyúttal az egyedüli pozitív és valódi, egyúttal érzelem, szeretet, a leg-

¹ Ettük (IV rész, 205. 1.) Kirchmann-féle kiadás.

² Politische Abhandlungf (Kirchmann-féle kiadás, 51. 1.)

magasabb erkölcsiség és vallásosság aktusa. Az ész legmagasabb erénye az Isten megismerése és ezen erény egyúttal maga a boldogság. Az erényesnek legmagasabb jószága tehát az összes embereknek közös és mindenki egyformán élvezheti, mert az észben rejlik. Az emberek legmagasabb jószága tehát egyúttal minden emberé, mert az észben gyökerezik és az ember nem is képzelhető ama képesség nélkül, hogy e legmagasabb jót magának megszerezhesse. Ez Spinoza felfogása az erkölcsi elvről. A legmagasabb talán, melyet emberi ész megalkotott, csak egy hibája van, hogy egy Spinozát tételez föl, hogy valóra válják.¹

Comte Ágoston az individualismus forrását az egyéni szabad bíráló dogmájára, melyet a protestantizmus felállított, vezeti vissza. Ez képezi forrását a következő századok kritikai szellemének, — bármilyen legyen a megjelenési módja — és a Comte által úgynevezett forradalmi metafizikának. Mert a szabad egyéni bíráló a társadalmi rendszerre alkalmazva vezet később az emberek egyenlőségének eszméjéhez. Az egyének ezen erkölcsi szuveránitása vezet azután a tömeg uralmához. A későbbi századok története tehát az egyéni szabad vélemény — liber arbitrium — elvében gyökerezik.² Az individualismus tehát a protestantizmus műve, de a protestantizmusban e szerint benne rejlik az individualismus orvossága. A katolicismus ugyanis azon percztől kezdve, hogy a lelki hatalom előbbi politikai sílyát elvesztette, mindinkább alárendeli magát a világi hatalomnak és azok képviselőinek; a protestantizmus ellenben az individualismus nyomán eljut az egyenlőség és a népsuveránitás dogmájához és követeli az összes társadalmi hatalmak morális alárendelését a közérdek alá. Különben megjegyzendő, hogy Comte szerint az individualismus csirája már a katolikus egyház tanításában is annyiban benne rejlik, hogy az egyéneknek a földön túl jutalmat Ígér és ezen individualistikus erővel buzdít a becsületes életre.

A társadalmi és egyéni elv legerősebb összeütközését *Stirner* és *Feuerbach* felfogása képviseli. Igen jellemző, hogy

¹ Lásd Feuerbach sämmtl. Werke. IV. kötet.

² Comte. Philosophie positive V. kötet, 448. 1. és 462. 1.

az individualizmus őrjöngésig fajult hirdetése és az értelenség dythyrambikus dicsőítése ugyanazon filozófiai rendszer talajából fakadnak. Vizsgáljuk közelebbről a két álláspontot. Legcizélszerűbb lesz a két felfogást legjellemzőbb nyilatkozásaiban megszólaltatni. Stirner álláspontját főleg következő tétel jellemzi, melyek »Der Einzige u. sein Eigenthum« című munkájából¹ merítvék.

Stirner főtételei:

Csak akkor, ha egyszer valósággal megszerettük magunkat és magunkban, úgy a hogy vagyunk, örömet találunk, csak akkor van személyes, azaz egoistikus érdekünk. (21. 1.)

Mit képzelsz te az egoista alatt? Oly ember az, ki a helyett, hogy egy eszmének, vagy valami szellemnek élne és ennek saját előnyét áldozza, ez utóbbinak szolgál. (40. 1.)

Te azért veted meg az egoistát, mert a szellemit alárendeli a személyesnek és magára gondol, holott azt óhajtanád, hogy egy eszmének hódoljon. Abban különböztek, hogy te a szellemet, ő azonban maga magát teszi központtá. (41. 1.)

Az erkölcsiség durva keze nagyon kegyetlenül bánik az egoizmus nemes lényével. (69. 1.)

Nagyon sokat vélnek azok mondani, kik az embereket önzetlenségre tanítják. Mit értenek ez alatt? Talán valamit, a mi hasonlít az önmegtagadásra. De ki az az ön, kit meg kell tagadni, hogy haszna ne legyen? Úgy látszik, te magad. És kinek hasznára ajánlják neked az önmegtagadást? Megint a saját hasznadra. Magadnak használj úgy, hogy hasznodat ne keresd. (74. 1.)

Ki az önfeláldozó? Teljesen mégis csak az, a ki egyre, egy célra, egy akaratra, egy szenvedélyre mindent tesz. És ezek az önfeláldozók nem önzők, nem egoisták. (91. 1.)

Minden cselekedetetek csak be nem vallott, titkos, elrejtett egoizmus. Egoisták vagytok és nem vagytok, mert tagadjátok. (194. 1.)

Szabadságomat a világgal szemben abban a mértékben biztosítom, a mint a világot magamévá teszem, bármely hatalommal. (195. 1.)

¹ Idézve a Reclam-féle kiadás után.

Mivel a kereszténység képtelen volt az egyest mint egyedülít érvényesülni engedni, csak függőségben tudta képzelni, tehát tulajdonképp csak egy társadalmi elmélet volt..., azért minden önöst kellett rossz hírbe hozni. (199. 1.)

Nekem, az egoistának, ezen »emberi társadalom« jóléte nem fekszik szivemen, nem áldozok neki semmit, csak felhasználom; de hogy helyesen felhasználjam, tulajdonommá teszem, teremtésemmé, azaz megsemmisítem és helyébe szervezem az egoisták egyesületét. (210. 1.)

Én a hangsúlyt magamra teszem, nem arra, hogy ember vagyok. Az ember is csak mint tulajdonságom (tulajdonom) valami. (212. 1.)

Az ember, ez az utolsó rossz szellem vagy babona. (215. 1.)

Mint a görögöknél, úgy akarnák az embert egy zoon politikonná tenni, állampolgárrá, a mint soká a mennyország polgára volt. De azzal, hogy a népet boldoggá teszik, minket boldogtalaná tesznek. Népboldogság — az az én boldogtalan-ságom. (271. 1.)

Tulajdonjog az az enyém! Tulajdonjog polgári értelemben annyit jelent, mint szent tulajdont olykép, hogy a te tulajdonjogodat tisztelnem kell. Másképp áll a dolog egoistikus értelemben. A te és a ti tulajdontoktól nem lépek vissza, hanem mindig a magaménak tekintem, melyben semmit sem kell tisztelni. Tegyétek ugyanazt azzal, mit én magam tulajdonának nevezek. (289. 1.)

Ne legyen élő részvétem másnak személyén, az ő öröme, az ő jóléte ne feküdjék szivemen, ne érjen nekem az élvezet, mit neki szerzek, többet, mint más saját élvezetem? Ellenkezőleg Hiszen saját örömet, boldogságomat teszi, hogy az ő öröme és boldogságának örülök. De magamat, önönmagamat nem áldozom érte, hanem egoista maradok és élvezem őt. (341. 1.)

Én is szeretem az embereket, nem csak egyeseket, hanem minden egyest. De szeretem őket az egoismus tudatával. Szeretem őket, mert a szeretet engemet boldoggá tesz. Szeretek, mert az nekem természetem, mert az nekem tetszik. Nem ismerem el a »szeretet törvényét«... Ti szeretitek az embert,

azért az egyest, az egoistát kínozzátok: a ti emberszeretetek az emberkínzás. (340. 1.)

Az egoista szeretete patazkiz az egoismusból, folydogál az egoismus medrében és ömlik ismét az egoismusba. (344. 1.)

Különbség van vajjon evg társadalom által csak a szabadságom, vagy az önösségem korlátoltatik. Ha csak az előbbi történik, akkor az egyesülés, egy szerződés, egylet; de ha az önösség pusztul, akkor az egy hatalom magában, egy hatalom fölöttem. Az önösségre vonatkoztatva, a különbség állam és egylet között igen nagy. Amaz az önösség ellensége és gyilkosa, emez fia és annak társa. (359. 1.)

Az eddigi világ másra nem gondolt, mint az életet megnyerni, csak az életre gondolt. A ki arra gondol, hogy éljen, ezen gond fölött könnyen elfelejti az élet élvezetét. De hogyan élvezzük az életet? Azzal, hogy elhasználjuk, a mint a gyermtyát elhasználjuk azzal, hogy égetjük. Életélvezet az az élet elhasználása... Mit tett a vallásos világ? Az életet kereste. Miben áll az igazi élet, a szent élet, stb.? Hogy lehet azt elérni? Mit kell az embernek tenni, hogy igazán élő legyen? Hogyan, teljesíti hivatását? Ezek és hasonló kérdések mutatják, hogy az ezt kérdezők magukat keresték, magukat a tulajdonképi értelemben... Ez a halandók feladata, a kik hálnak, hogy feltámadjanak, élnek, hogy haljanak, élnek, hogy az igazi életet találják. Csak akkor, ha bizonyos vagyok bennem, ha magamat tovább nem keresem, akkor igazán tulajdonom vagyok: magamé vagyok, azért használom, élvezem magamat. De nem örvendhetek magamnak, a míg azt gondolom, az igazi életet még csak keresni kell, hogy odáig kell jutnom, hogy nem én, hanem Krisztus bennem éljen, vagy más. valami szellemi, kísérteties én, pl. az igazi ember, az ember lényege stb

Az ember önönmagát keresi, tehát még magát nem találta, valami után törekszik, a mi ő még nem, a minek lennie kell. ... Vágyódásban él és évezredeken át abban a reményben élt... Röviden élethivatása van, életfeladata, élete által valamit meg kell valósítania, valamit, mire életünk csak eszköz, valamit, a mi többet ér, mint az élet... Az embernek semmi hivatása, semmi feladata nincs, semmi rendeltetése, ép úgy, mint a növénynek, az állatnak nincs hivatása... Valamint a rózsa

kezdettől fogva igazi rózsza, a csalogány kezdettől fogva igazi csalogány, úgy én is igazi ember vagyok nemcsak akkor, ha hivatásomat teljesítem, rendeltetésemnek élek, hanem kezdettől fogva »igazi ember« vagyok. Ha pedig az ember én vagyok, akkor minden igazi ember az enyém. (374—383. 1.)

Igaz az, a mi az enyém, nem igaz az, a mié én vagyok: igaz pl. az egylet, nem igaz az állam, a társadalom... Csak magammal törődöm... Az igazság kritériuma én vagyok. (416.1.)

Ha a vallás azt a tételt állította fel, mi mindannyian bűnösök vagyunk, úgy ezzel szemben én a másikat állítom fel: mi mindannyian tökéletesek vagyunk. Mert mi minden perczen azok vagyunk, a mik lehetünk és nem is kell, hogy több legyünk... Ha csak magamnak kell megfelelnem, úgy nem vagyok bűnös. A mit a vallás bűnösnek nevez, azt a humanitás »egoistának« nevezi. Ha pedig nem szükséges, hogy másnak feleljek meg, akkor nem dőreség az egoista elnevezés? Mindannyian tökéletesek vagyunk és az egész világon nincs egy ember, a ki bűnös volna!... Nincs bűnös és nincs bűnös egoismus... Azt mondom neked, soha sem láttál bűnöst, csak álmodtál. (420—422. 1.)

Mindig azt gondolták, hogy a saját énem kívül fekvő rendeltetést kell nekem adni, úgy, hogy végre azt kívánták, hogy az emberinek feleljek meg, mivel én = ember. Ez a keresztény bűvös kör. Fichte énje is ugyanaz a lény kívülem, mert mindenki egy én és ha csak ezen ének vannak jogai, úgy ez »az én« nem én. De én nem vagyok egy én más ének mellett, hanem én vagyok az egyedüli én: én egyedül vagyok. És csak mint ezen egyedüli én, mindent elsajátítok, mint a hogy csak mint ezen én érvényesítem és fejlesztem magamat. Nem, mint ember, és nem az embert fejlesztem, hanem, mint én fejlesztem én magamat. (423. 1.) ,

A kereszténynek a világtörténelem a magasabb, mivel Krisztus vagy »az ember« története; az egoistának csak saját története bír értékkel, mivel csak saját magát akarja fejleszteni, nem az emberiségi eszmét, nem Isten tervét, nem a gondviselés szándékait, nem a szabadságot, stb. Nem tekinti magát az eszme eszközeknek, vagy Isten edényének, nem ismer el semmi hivatást, nem gondolja, hogy az emberiség haladásáért

van itt és ahhoz hozzá kell járulnia, hanem kiéli magát, nem tekintve azt, hogy az az emberiségnek jó vagy rossz Micsoda, azért vagyok a világon, hogy eszméket valósítsak meg? Hogy polgárságom által hozzá járuljak az »állam« eszméjének megvalósításához, vagy a házasság által mint férj és apa a család eszméjét megvalósítsam? Mi közöm ilyen hivatáshoz? Oly kevésbé élek egy hivatásnak, mint a hogy a virág nem nő és illatoz egy hivatás szerint. (428. 1.)

Alig kell e felfogás jellemzésére bővebben kitérni. Oly túlzása az egy egészséges elvnek, hogy egyenesen merem állítani, hogy a »Der Einzige und sein Eigenthum« a legveszedelmesebb könyvek közé tartozik, melyek Íródtak. Áttérünk most a Stirner ellenlásására, Feuerbachra. Az ő jellemzésére is egyszerűen neki engedjük át a szót.

Feuerbach főtételei:

Az ember összes cselekedeteit a szeretetből lehet levezetni, minden tetteiben azt megtalálhatjuk és felismerhetjük. Lehetetlen, hogy az ember magános legyen; ha az üres, tartalom nélküli magábanlételet és magát elviselhetné, akkor a legtűrhetlenebbet, a semmit eltűrhetné: egy merő magábanlételet a semmitől nem tudnók megkülönböztetni. Lenni annyit jelent, mint viszonyokban diísgazdagság, mint tartalomteljes összeköttetés, a legkülönfélébb összefüggések kimeríthetetlen méhe; a mi van, szükségkép másokkal van, másokban van, másokért van; lenni az közösség, magában lenni az elszigeteltség, közösségtelenség; de a semmi is a legközösségtelenebb, legelszigeteltebb, legtársastalaDabb, a mi csak a világon létezik, ha ugyan a semmi úgy létezhetnék, mint a hogy a fák és halak léteznek. Az ember szeret és kell hogy szeressen. De az ember szeretete igen különböző, és igazsága és értéke a szeretetnek tartalmától és terjedelmétől függ. Mentői mélyebb a tartalma, mely szeretetének tárgya, annál nagyobb a terjedelme is; és a szeretett tárgy ezen terjedelméből a szeretet értékét meg lehet határozni; mentől többet feláldozol saját énedből, annál nagyobb és igazabb a szereteted. Mert szeretni nem lehet a nélkül, hogy az ember magát feláldozza; mert szeretvén, beleélem magamat egy másikba; nem magamba helyezem magamat, lényemet, hanem azon tárgyba, melyet szeretek; léteimet oda-

kötöm másnak a létehez; csak a másikban, a másikkal, a másikért vagyok; nem szeretvén magamért vagyok, szeretvén másokba helyezem magamat, nincs saját magambalétem, a másiknak léte az én létem. Az ember, ha nem szeret, csak magában van, csak egy természeti lény, léte természetszerűen önálló, nem közvetített; de az ember emberi, erkölcsi lénye éppen az, hogy a merő természeti önlétét feladja, létének okát találja, más által legyen, másnak a léteben saját létének okát találja.¹

Az új bölcsészet a szeretet igazságára, az érzelem igazságára támaszkodik. A szeretetben, az érzelemben ismeri el minden ember az új bölcsészet igazságát. Az új bölcsészet: az értelemmé vált ^{szív} . . . Ha a régi bölcsészet azt mondta, a mit nem gondoltunk, az nincs, úgy az új bölcsészet, a mit nem szeretünk, nem szerethetünk, az nincs ... A hol nincs szeretet, ott nincs igazság. Csak az valaki, a ki valamit szeret, nem szeretni és nem létezni, az identikus.³

Az egyes ember nem bírja az ember lényegét sem mint erkölcsi, sem mint gondolkozó lény. Az ember lényege csakis a közösségben van, az emberek egységében az emberrel — egység, a mely csak az én és te különbségének a realizálásában rejlik. Az egyedüliség az végesség és korlátoltság, a közösség szabadság és végtelenség. Az ember magában véve ember (bizonyos értelemben); az ember emberrel, az én és te egysége az Isten. Az abszolút bölcsész mondta vagy gondolta legalább .. . magáról, természetesen mint gondolkozóról, la verité c'est moi. Az emberi bölcsész pedig: a gondolkozásban is, mint bölcsész is ember vagyok emberekkel. A szentháromság volt a legmagasabb mysterium, az abszolút bölcsészet és a vallás központja. De ennek titka ... a közös, társadalmi élet titka, a »te« szükségességének titka az én számára, az az igazság, hogy egy lény sem, legyen az ember vagy Isten, vagy lélek, vagy én, magában véve az igaz, tökéletes, abszolút lény, hogy az igazság és tökély csak a hason-

¹ Sämtliche Werke, III. kötet 13. 1.

² Sämtliche Werke II. 324. 1. (Grundsätze der Philosophie der Zukunft).

lényü lények összeköttetése, egysége. A bölcsészet legmagasabb és utolsó elve tehát az embernek egysége az emberrel.¹

Egyénnek lenni mindenestre annyit jelent, mint egoista lenni, de egyúttal és pedig nolens volens annyit is jelent, mint kommunista lenni.²

Nemcsak erkölcsileg, hanem még érzékileg, időbelileg és térbelileg korlátolva érezzük magunkat . . . Hol szabaduljunk ezen korlátoltsági érzéstől, ha nem a korlátlan faj gondolatában, azaz más emberek, más helyek, más boldogabb idők érzetében? A ki tehát nem a fajt teszi az Istenség helyébe, az hézagot hagy az egyénben. Csak a faj képes az Istenséget, a vallást megszüntetni és egyúttal pótolni. Valakinek nincs vallása, az annyit jelent, mint csak magára gondolni; vallással bírni, annyit jelent, mint másokra gondolni. Es ez a vallás az egyedül maradandó, legalább addig, míg nem csak egy ember él a földön: mert ha csak két ember van, férfi és nő, már vallásuk is van. Kettő, különbség, ez a vallás forrása — a te az én Istene, mert az én nincsen a te nélkül; az én függ a tetőit; ha nincs te, nincs én.³

Az ember az ember Istene!⁴

Nincs más gyakorlati és szerves, a tárgyban magában rejlő átmenet, az Isten birodalmából az ember birodalmába, mint a szeretet, mert a szeretet a gyakorlati atheismus.⁵

Minden szeretet annyiban egoistikus, mert nem szeretetem azt, a mi nekem ellentétes; csak azt szeretem, a mi engemet kielégít, a mi boldoggá tesz, azaz nem szerethetek mást a nélkül, hogy egyúttal magamat szeressem. Mindamellett van egy alapos különbség a között, a mit önző és a között, a mit önzetlen szeretetnek neveznek . . . Az önző szeretetben feláldozom a magasabbat az alacsonyynak . . . Az önzetlenben az alacsonyabbat a magasabbnak.⁶

¹ Grundsätze der Philosophie der Zukunft II. 344. 1.

² Sämtliche Werke I. kötet 348. 1. (Über das Wesen des Christenthums in Beziehung auf den »Einzigen und sein Eigenthum«).

³ U. o. 351. 1.

⁴ U. o. 353. 1.

⁵ U. o. 356. 1.

⁶ U. o. 357. 1.

Sem materialista, sem idealista, sem identitási bölcész Feuerbach (mondja magáról). Hát mi? Ő gondolatban az, a mi tettben, lélekben az, a mi húsban, lényegben az, a mi érzékekben — ember; vagy inkább, minthogy az ember lényegét a közösségbe helyezi; — közületi ember («Gemeinmensch»), kommunista.¹

Hogy mi az elvem? Ego és alter Ego. »Egoismus« és »Communismus«, mert mind a kettő olyan elválaszthatatlan, mint a fej és a szív. Egoismus nélkül nincs fejed, communismus nélkül nincs szived. Az első kötelességed, magadat boldoggá tenni. Ha te boldog vagy, akkor másokat is boldoggá fogsz tenni. A boldog csak boldogokat láthat maga körül. Ha te az »egoismust« föltétlenül elítéled, akkor következetesen a másokhoz való szeretetet is el kell ítélned. Szeretni annyit jelent, másoknak jót akarni, másokkal jót tenni, azaz másoknak egoismusát elismerni. De akkor miért akarnád magadban megtagadni, a mit másoknál elismersz?²

Stirner és Feuerbach legjobban jellemzik az egyéni és társadalmi elv legvégsőbb következményeit. Azonban egyúttal mutatják azt is, hogy még ők sem tudták magukat az ellentétes elv elismerése alól teljesen kivonni.

Az újabb filozófusok álláspontjának jellemzésére csak még a következőkről legyen szabad megemlékezni.

Wunclt a kérdést következőképp intézi el:

Szerinte ma is az individualistikus felfogás az uralkodó, mely főleg a XVII. és XVIII. század rationalistikus rendszereiben nyerte kifejezését. Bacotól Kantig egyetlen filozófus sem tudott tőle szabadúlni. Amaz időben az individualismus fontos missiót teljesített. Oly korban, melyben az egyének milliói egyesek által kizsákmányoltattak, annak hirdetése, hogy az állam az egyesekért van, nem az egyesek az államért, mentő tett volt. Az összakaratnak az antik világ korlátolt humanitásán is túlmenő felfogása csak az egyén felszabadítása után foglalhatott helyet. Az összes írók végig tulajdonképp csak az egyéni aka-

¹ U. o. 358. 1.

² Sämtliche Werke II. 413. 1. (Fragmente zur Charakteristik meines philosophischen Curriculum vitae.)

ratnak tulajdonítottak valóságot és mindenféle hypotliesisek alapján abból levezették a társadalmi akaratot. Ezen felfogás hibája onnan ered, hogy az egyént eredetileg elszigetelve képzelték. pedig az ilyen elszigetelt ember sehol nincs és kétségtelenül soha nem létezett. Az embert csak mint társadalmi lényt ismerjük, mely egyformán az egyéni és összakaratnak engedelmeskedik, és semmi sem bizonyítja, hogy az összakarat csak az egyéni akaratból fejlődött. Sőt az egyéni akarat önállósítása már csak a későbbi fejlődés eredménye, mint azt a gyermeknél észlelhetjük. Az ember a társadalmi indifferencia állapotából kiemelkedik egyéni létre. Valamint az egoistikus cselekvés magyarázatánál nem kell messzefekvő érveket keresni, úgy a közérdekű cselekvésnél sem. Az utóbbi elveszténé teljesen jellegét, ha az előbbiből le kellene vezetni. Saját öntudatunknak a környezetünk is képezi elidegeníthetetlen részét. Ezzel el van ismerve, hogy az altruistikus érzelmek épp oly eredetiek, mint az egoistikusak, és el van ismerve specifikus sajátságuk, a mivel megszűnik minden törekvés arra, hogy egyiket a másikból levezessük. Ha az altruismus csak egy módosított egoismus volna, akkor mivel sem lehetne magyarázni, hogy az eredeti és erősebb érzelem legyőzetik. A lélektani individualismus szükségkép az etlikai egoismushoz vezetne.¹

Újabban a leghatalmasabb képviselője támadt az individualismusnak *Nietzschében*. Nála az individualismus, a nagy egyén, paroxismussá fajul. Azonban ne hagyjuk magunkat szavak által tévútra vezetetni. Milyen irányt ad a cselekvésnek Nietzsche előkelő morálja? »Az előkelő moral mellett előtérben áll a gazdagság, a hatalom érzelme, mely túláradni akar, a nagy feszültség boldogsága, a gazdagság tudata, mely ajándékozni, adományozni akar: az előkelő ember is akar segíteni a szerencsétlennel, de nem számalomból, hanem inkább amaz ösztönből, melyet a hatalom bősége okoz. Az előkelő ember magában is becsüli a hatalmást, azt is, kinek hatalma van maga fölött, a ki beszélni és hallgatni is tud, a ki kéjjel gyakorol magával szemben is szigorot és keménységet, és tisztelettel viseltetik

¹ Ethik. 450. 1.

minden szigorral és keménységgel szemben.«¹ Továbbá: Az egoismus hozzá tartozik az előkelő lények lényéhez, értem azt a megingathatlan bitet, hogy oly lénynek, mint »mi vagyunk«, más lények a természetnél fogva alávetvék. . . Bevallja magának bizonyos körülmények között, kezdetben vonakodva, hogy vannak vele egyenjogúak; mihelyt ezen rangkérdéssel tisztában van, ezen egyenlők és egyenjogúak között a szemérem és gyengéd tisztelet ugyanazon biztonságával mozog, melyet a magával való érintkezésben tanúsít . . . Egoismusának ez egy újabb része, ezen finomság és önkorlátozás az egyenlőkkel való érintkezésben; magát becsüli másokban és azon jogokban, melyeket azoknak átenged.²

Ezek az előkelő természetek ellenségei az ön télén jégnek, de éppen ezek értenek csak ahhoz, hogy másokat becsüljenek, hogy mások iránt hálásak legyenek. Ez tehát nem egy társadalomellenes elv, csakhogy a társadalmi viselkedés forrásává a hatalom, a duzzadó erő és egyéniség tétetik. Nietzsche ellensége a gyengének, s csak a győzelmes egyénekben látja az emberiség üdvét. Azért a gyenge, a hitvány képviseli nála a rosszat, az erős a jót, míg az asketikus, zsidó-keresztény, vagy az általa úgynevezett rabszolga morál szerint a jó, a gyenge, kitől nem kell félni, a rossz az erős, kitől félni kell. Ezt a hamis becsülését az egyéni cselekedeteknek visszavezeti a zsidókra, az általuk eszközölt rabszolgazásadásra a morálban, mely az erkölcsi értékek átértékelését okozta az elnyomott, a gyenge, a beteg, a siránkozó értelmében, mely átértékelés azonban új átértékelést követel. A régi asketikus eszmény pedig Nietzsche szerint azoknak a találmánya volt, kik egy katonai, hősi társadalomban, katonai tulajdonságok nélkül, szintén joggízmet akartak szerezni a félelemre. Nietzsche nagy tévedése onnét származik, hogy az erő jelének tekinti az egoismust és a gyengeség jelét látja a társadalmi érzékben, a szeretetben mások iránt, a részvétben,- vagy akárhogy nevezzük. Tehát gyengék voltak azok az emberek, kik magukat másokért feláldozták, kik a saját egoismusokon túl helyezték magukat.

¹ Jenseits von (tút und Böse (Nietzsche's AVerke I. Abth. VII. Bd. 240. I.

² U. o. 252.

Mily tévedés a társadalmat általános elgyengüléstől, hogy úgy mondjam, asszonyi elpityergéstől félteni, az altruistikus érzelmek terjedése esetére.

Végül néhány szóval meg kell emlékeznünk *Spencer* álláspontjáról.¹ Más helyen szólunk az egoizmus és altruizmus viszonyára nézve kifejtett nézeteiről, itt csak individualismusára vonatkozólag megjegyezzük azt, hogy *Spencer* álláspontja a korunkban mutatkozó kormányzati túltevékenységgel függ össze, mely az individualizmust veszélyezteti. Tehát az ő individualismusa nem abszolút individualizmus, csak relatív individualizmus, meg akarja menteni az individualizmus számára annak jogos területét, szemben a kormányzati tevékenység túlterjeszkedésével. Az állami tevékenység túlterjeszkedése elnyeli az egyént, mert abból a téves tanból indulnak ki, hogy az állam minden bajon segíthet és mindenkin tartozik segíteni. Pedig sem az egyik, sem a másik nem igaz. Az államnak nincsen hatalmában, hogy mindenkin segítsen, azután nem is érdemli minden ember, hogy rajta segítsenek, mert önokozta hibája miatt szenved. De az állam túlterjeszkedése még ha egyik tekintetben üdvös, más tekintetben új bajokat szül, mit észre nem akarnak venni. Abban is téves szerinte ez a tan, hogy a társadalmat úgy tekinti, mint oly anyagot, melyet tetszés szerint lehet gyúrni, holott a társadalom bizonyos szervezeti törvények szerint fejlődik, melyeknek hatását megváltoztatni nem lehet. Látjuk ebből, hogy *Spencert* nem tekinthetjük olyanoknak, mint a ki egyáltalában a társadalmi elvet tagadja, csak fél annak túlhajtásától és az individualizmus egészségtelen összeszorításától.

A sociologusok közül vessünk pillantást *Gidding* felfogására. Az individualizmus és socialismus közti különbséget *Gidding*² arra a sajátságára vezeti vissza, hogy a társadalmi szervezetben az individualizmus és az állam egyformán végezhetik ugyanazon funkciókat. Szükség esetében az állam is láthatja el például a gazdasági vagy pénzügyi feladatokat? viszont anarchia esetében magántevékenység útján lehet gon-

¹ Lásd különösen »The man versus the State« és *Essays* (főleg *Overlegislation.*)

² *Principles of sociology* (New-York 1899), 191. és 399. I.

doskodni az állami feladatok teljesítéséről. Csak ennek szemmel tartásával lehet Gidding szerint a két elvről Ítélni. Igazuk van a socialistáknak, ha azt állítják, hogy, ha kívánatos, az állam végezheti a társadalmi feladatokat, igazuk van az individualistáknak, ha azt mondják, hogy a társadalom elérheti céljait kormány nélkül. Azonban egyiküknek sincs igazuk, ha azt hiszik, hogy normális társadalmi fejlődés mellett az egyik vagy másik előfordulhat. A functiók felosztása a magán- és nyilvános közegek között változik a viszonyokhoz képest, de e tekintetben működik egy önkorlátozó elv, mely az egyensúlyt védi, és minden, a mi az egyensúly megzavarásával akár a magán-, akár a köztevékenységet túlzásba viszi, veszélyezteti a társadalmat. Azonban bizonyos korszakokban túlnyomóan érvényesülhet az egyik vagy másik irány.

A társadalomerkölcsi eszme sikeres kifejezésére, az egyéni és társadalmi elv kibékítésére az újabb időben egy új irány keletkezett, mely tanait az eddigi kifejezések elhagyásával a solidarismus, egyetemlegesség nevével jellemzi.¹ A solidarismus, mint azt *Croiset* mondja, csakugyan a modern collectív gondolkozás egy új alkotása, melynek előnye irodalmilag is, hogy újdonsága következtében kifejezésteljes és a használat által még nincs elkopva. Szükségessé tette az új kifejezést ama kettős törekvés: a collectivitást az egyének helyébe tenni, és annak szem előtt tartása, hogy a társadalom különbözik az egyésegtől, melyekből össze van állítva. A solidaritas tiltakozás a túlságig vitt individualismus ellen. Az egyetemlegesség kifejezése — azt találják — jobban is jellemzi azt, a mit az eddig használt kifejezések akartak megértetni és lassanként e szóval összekötik mindazokat a követelményeket, melyek a társadalom erkölcsi elv következményei gyanánt korunkban mutatkoznak. A társadalmi egész iránti solidarismus célja az egyének jogait összhangba hozni az egyén kötelességeivel, a mit *Bourgeois* egy nézetünk szerint nem szerencsés, de lassanként elterjedő kifejezéssel »la dette sociale«-nak nevez. A társadalom iránti kötelességek következményei a társadalom részéről

¹ Lásd a solidarismus iránt különösen: *Croiset et Bourgeois: Essai d'une philosophie de la solidarité* (Paris 1902).

élvezett jótéteményeknek. A társadalmi solidarizmus és az ezen solidarizmus következtében szerzett jótétemények képezik alapját annak, hogy mindenki köteles ezen társadalmi egész érdekében működni és iránta kötelességeit teljesíteni. Az egyetemlegesség Bourgeois szerint egy leszámolás-féle az egyén és a társadalom között; az egyén, a mit a társadalmi összefüggésnek köszön, azt ismét a társadalom javára fordítja. A »társadalmi lény« elnevezés csak akkor igaz, ha az egyén ezen kötelességét elismeri. A solidarizmus jelenti az emberek egyesülését szemben az emberek versenyével és jelenti az egyéni és társadalmi élet helyes elválasztását, szemben a socializmussal és szemben az individualizmussal. *Különben megjegyzendő, hogy a solidarizmus hirdetése a francziu tudományban nem új; régi siboletlje ez a franczia írónak.*

Ezen felfogáshoz közel jár *Fourniérej* ki tagadja, mintha egyén és társadalom között ellentét volna: L'individu est un produit social — la société est un produit des individus (passés et présents). Az Individualizmus végső következménye az individualizmus megsemmisítése. Szerinte az egyéni élet a cél, a társadalmi élet az eszköz. A helyes socializmus célja sem lehet más, mint a társadalmi individualizmus, sőt csak is a socializmus képes azt megvalósítani.

Az individualizmus képviselői közé számítják egyikét a legnagyobbaknak is, *Goethét*. Saint Simon tanairól volt szó, melyeket Eckermann a következő tételben foglal össze, hogy mindenki az egésznek boldogságáért köteles fáradni, ez által saját boldogságát mozdítja elő. Erre Goethe azt mondja:² »Ich dächte, Jeder müsse bei sieb selber anfangen u. zunächst sein eigenes Glück machen, woraus dann zuletzt das Glück des Ganzen unfehlbar entstehen wird . . . Meine Hauptlehre ist aber vorläufig diese: »Der Vater Sorge für sein Haus, der Handwerker für seine Kunden, der Geistliche für gegenseitige Liebe und die Polizei störe die Freude nicht.«

Azonban másfelől sokszor nyújt annak kifejezést, hogy az egyén magában véve csekély, alkotásának legnagyobb részét

¹ Essai sur l'individualisme (Paris 1901).

² Eckermann's Gespräche, III. 236. 1.

másoknak köszöni. »Im Grunde aber sind wir alle kollektive Wesen.«¹ Ép úgy individualistikus irányzata nem fosztotta meg annak látásától, hogy a természettől kezdve felfelé gondoskodva van a gyengékről. »Da stehen wir allerdings vor etwas Göttlichem, das mich in freudiges Erstaunen setzt. Wäre es wirklich, dass dieses Füttern eines Fremden als etwas Allgemein-Gesetzliches durch die Natur ginge, so wäre damit manches Räthsel gelöst.«²

És most, mondjuk meg, milyen viszonyt látunk mi a két elv között: Az egyéni és társadalmi elv nem ellentét, hanem a szervezett emberiség hét egymást kiegészítő, egymást feltételező elve. A legkezdetlegesebb állapotoktól eltekintve, sehol nem találjuk az egyiket a másik nélkül. Mindkét elv mélyen gyökerezik az ember természetében. Mindkét elv constitutív eleme az emberi létnek, melynek alakot és tartalmat ad. Azonban egy bizonyos, tudniillik az, hogy a társadalmi elv kellő érvényesítésére rendszeren több biztosítékot követel,³ mint a közvetlenebbül jelentkező egyéni elv. A társadalmi elvet tagadni annyit jelent, mint tagadni az ember társas lényét.

¹ U. o. III. 252. 1.

² U. o. III. 149. 1.

³ Az állami és katonai fegyelmi eszközök egész serege mutatkozott mindig szükségesnek és alig elegendőnek, hogy a társadalomellenes ösztönök lánczra főzessenek. Gondoljunk csak Spártára. a hol a lykurgi fegyelem, hacsak legkisebb mértékben lazult, valamint azon tereken, melyeket egyenesen nem vont be körébe, e célra elegendőnek nem bizonyult. És az egész szenvedélyes hazaszeretet, a mint az a tágabb családias közösségből kifejlődő államokban szükségszerűen jelentkezett, nem volt elegendő, hogy a szülőváros elleni árulást visszatartsa ott. a hol erre egy szokatlanul erős kísértés a polgár elé lépett. Nem másképp állott a dolog a bírák ritkán legyőzött megvesztegetésével, a pártoknak a szélsőségektől sem visszariadó pártdühével . . . Az egyén teljesen szabad és gazdag kifejlődése és az embertársai jólétét veszélyeztető ösztönök megzabolázása — mindkettőt egyenlő mértékben megvalósítani, ez úgy látszik az emberi természetnek meg van tagadva. (Gomperz, Griechische Denker II. 330. 1.)

III. FEJEZET.

EGOISMUS ÉS ALTRUISMUS.

Az egyéni és társadalmi elv kérdése a nemzetgazdaságtanban az egoizmus és altruizmus jogosultságának kérdésében élesedett ki. Az egyéni elv merev képviselői az egoizmust, a társadalmi elv merev képviselői az altruizmust teszik az emberi cselekedetek egyedüli rugójává. Nézzük e két elv jelentőségét közelebbről.

Már az ókorban egymással szembe száll az egyéni és társadalmi érdek és erős összekocczanásokat, sőt végpusztulást idéz elő. A gazdasági élet fejlődésével, a vagyonok összehalmozásával, a társadalmi ellentétek kiélesedésével, az egyesek között az öldöklő verseny kitörésével már az ókorban hirdetik az egoizmus elméletének föltétien helyességét, melyet az egyéni célok souveranitása igazol. Az államban, a társadalomban csak egy érdek ismertetik el: az egyén érdeke. Az állami és társadalmi eszme teljes negaczióban részesül.

Hosszú éj ereszkedik le az emberi kultúrára. Új erők alkotják meg a középkori társadalmat. A védelem, a vallás, még a kezdetleges gazdasági élet is kötelékek alkotásához, az egyén alárendeléséhez vezetnek. Későbbben itt is a középkornak az egyént gyakran feszélyező testületi szellemével szemben a kultúra haladásával az egyén jogait, az egyéniség eszméjét, az individualizmust kezdék sűrűbben hangoztatni. Az egyén feszélyezve, békóba verve érezte magát a középkori társadalmi szervezetek által. A haladást mindenesetre az Individualizmus vonalán kellett keresni. Lassanként ezt nemcsak lényeges erőnek, hanem egyedül elegendőnek tekintették az egyéni és a társadalmi feladatok teljesítésére, mely

nem követel semmi kiegészítést, semmi módosítást. Nem szükséges, hogy más erő által szabályoztassék, sőt maga az összes többi erők szabályozója. Nem fáradnak ki annak dicsőítésében és a gondviselés egyik legbölcsebb és legjótékonyabb berendezésének tartják. Engedjete nekik szabad tért és a legnagyobb jólét lesz következménye. Mint az eső, úgy áldást hoz jámborra és bűnösre egyaránt. Az embernek csak vakon kell követnie saját érdekét és biztosan szolgál másoknak.¹ Az egoista maga ellenére az emberi nem legnagyobb jóltevője.²

Az egoismus és altruismus tanának bölcséleti vizsgáldását főleg *Spencer*³ tette feladatává. Hallgassuk okoskodását. Minthogy azon cselekedetek, melyek az egyes egyének életének fentartását czélozzák, minden egyéb cselekedetnek előfeltételei, azért az egoismus megelőzi az altruismust. A történeti evoluczió törvénye is azt hirdeti, hogy minden egyén annál tökéletesebben tölti be életét, mentői jobban alkalmazkodik a körülményekhez és így az alkalmazkodás, az adaptatio is első sorban az egyén előnyére válik. Ez is a mellett szól, hogy az egoismus az altruismust megelőzi. Ezt a körülményt nem lehet káros hatások nélkül megzavarni. Minden rendezkedés, mely megakadályozza, hogy a kiváló élvezze kiválóságait és a fogyatékest megóvjá hibáinak következményeitől, minden rendezkedés, melynek hatása az, hogy épp oly jó kiválónak vagy jelentéktelennek lenni, ellenkeznék a haladással. Azért az egyéni boldogság az első föltétele az általános boldogságnak. Egoismust követel az utódokra való tekintet, mert csak az egészségesnek van egészséges progeniturája. De az egoista, ki saját egész-

¹ Már a nyelv is az egoismussal bizonyos elfajulást jelöl. (Lásd *Ihering*, *Zweek im Recht* II. 7ö. 1.) Az egoismus alatt itt mindig az anyagi érdekeket értjük. Ha az egoismust azon értelemben vesszük, mint *Ihering*, hogy t. i. egyértelmű a megelégedéssel, akkor a vita természetesen tárgyatalan, mert az ember minden tettének megelégedést kell szülnie, ez magától értetődik. De a . megelégedés eszköze nemcsak az anyagi előny.

² *Syme*. *Industrial Science* 32. 1., ki egyúttal arra figyelmeztet, hogy ha csakugyan a társadalomra nézve oly jótékony az önérdék, akkor minden más indok és elv fölösleges.

³ *The principles of ethlics* vol I. part 1 . the data of ethics, 187. 1. s. k.

ségét, életét előmozdítja, a környezetnek is okoz örömet és képes is lesz altruistikus működésre, míg az, ki önmegtagadás által magát sanyargatja, mások kedélyére is nyomást gyakorol és képtelen lesz mások jólétét előmozdítani. Amannak boldogsága épp oly ragadós, mint emennek szomorúsága. Példákkal megvilágítja, hogy egy anya, ki teljesen megfeledkezik magáról, egy apa, ki ugyanazt teszi, tulajdonképp mennyi bajt okoz. De az egoizmus túlhajtott alárendelése az altruizmus alá épp az egoizmust szüli, mert a túlzott altruizmus másokban épp az egoizmust fokozza, mint például a helytelenül üzött jótékonyág. Az által is csökkenti a túlhajtott altruizmus az altruizmust, mert az altruisták, a magukat elhanyagolók el fognak pusztulni.

Azonban ha egyfelől az altruizmus függ az egoizmustól, viszont az egoizmus függ az altruizmustól. Ezt mutatja első sorban a fajfentartás. A legalacsonyabb fokon az altruizmus csak automatikusan pszichikai, a magasabb fokon válik öntudatosná. Az altruizmus imperatív jellege tehát nem csekélyebb mint az egoizmusé. Ha az egoizmus elhanyagolása, mint azt Spencer fentebb mutatta, képtelenné tesz altruizmusra, viszont az altruizmus elhanyagolása sérti az egoizmust is, mert a nem eléggé altruistikus faj nem fogja magát fenntartani, elpusztul és így hátrányára van az egoizmusnak. A haladást az öntudatlan altruizmustól az öntudatos felé követi az öntudatos családi altruizmusé a társadalmi altruizmus felé. Itt is sok esetben az egyéni jólét függ az egész jólététől, az egoistikus hajlamok kielégítése az altruistikus követelmények kielégítésétől. Már a társadalmi együttlét legprimitívebb alakjának föltétele, hogy az egyén a másokkal való együttélésben, tehát mások érdekeinek elismerésében több hasznot lásson magára nézve is, mint az elszigetelt állapotban. A társadalmi állapotban ismét mentői kevésbé támaszja az egyén mások érdekeit, tehát azokat elismeri, annál inkább találunk saját érdekei is elismerést. És így tovább halad az egyén eljut azon belátáshoz, hogy az, a ki mindig csak saját érdekeivel foglalkozik, azoknak is árthat, míg, ha a közérdek előmozdítása körül fáradozik, saját érdekeit is előmozdítja, mert a társadalom állapota reá is visszahat. Az altruistikus

viselkedésben az egyéni boldogság egy jelentékeny forrása is rejlik.

Spencer ezek alapján azon következtetéshez jut, hogy sem az nem lehet szabály: élj magadnak, sem az: élj másoknak. Hanem egy *compromissum* szükséges a két álláspont között. Ezt bebizonyítja annak a vizsgálata alapján, hová vezetne akár az egyik, akár a másik elv, ha kizárólag találna alkalmazást. A vizsgálat eredménye, hogy egoizmus és altruizmus összetartoznak, coexistentiálisak. Minthogy pedig az egyéni boldogság nem az egoizmus útján éretik el, sem az összesség boldogsága az altruizmus útján, ebből azon következtetés vezetetik le, hogy az egyéni boldogságot részben az összesség boldogsága útján kell keresni, viszont az összesség boldogságát az egyéni boldogság útján. Az emberiség haladása is mutatja, hogy az egyéni boldogság kifejlődése karöltve jár a társadalmi boldogság emelkedésével. A társadalom haladásával a társadalmi összefüggések szaporodnak, így tehát az altruizmusra nagyobb szükség lesz; minthogy pedig Spencer szerint minden szükséges funkció betöltése örömet, az ellenkező bánatot okoz, szükségkép az altruizmus, több örömet okozván, megerősödik. És ha ekkép az altruistikus egyénekben az altruizmus egoistikus érzelmekkel jár, ezek lassanként elnémulnak és az egyén tényleg tisztá altruizmusból cselekszik, azért hogy másoknak használjon, a nélkül hogy magára gondolna. De a haladás kíséretében jár azon eredmény is, hogy az altruizmusra kevesebb szükség lesz, mert kevesebb lesz a nyomor stb., sőt a túlságig vitt altruizmus ellen az egyének védekezni fognak. Az altruizmus fejlődésével az emberek kénytelenek lesznek másoknak az altruistikus örömetek átengedni, épúgy mint átengedik ma az egoistikus örömetek; akkor másoknak altruistikus sphaeráját ép úgy nem szabad megszorítani, mint ma az egoistikus sphaeráját. Az altruizmus kevesebb körben fog érvényesülni, de abból nem következik, hogy egészben kevesebb alkalmazást talál. Senki sem engedvén, hogy valaki altruistikus határát túllépje, mindenki érdekeit kielégíti, a nélkül, hogy egoizmusában túlságig menjen.

Talán Spencer az, ki legmélyebben fogta fel az egoizmus és altruizmus viszonyát. Spencer tana ellen csak a következő

főbb ellenvetéseket akarjuk tenni. Először azt, hogy szerinte is végre az altruizmus az egoizmusban gyökerezik, tehát tulajdonképpen csak más megnyilvánulási módja az egoizmusnak. Továbbá nem csatlakozhatunk azon optimistikus felfogáshoz, hogy az altruizmus valaha annyira elharapódzhatik, hogy ellene korlátokat kellene majd felállítani. Talán ott legjobban közelíti meg az igazságot, a hol az egoizmust és altruizmust coexistenciálisnak mondja.

Az egoistikus és altruistikus ellentét újabban különösen két bölcsező felfogásában jut kifejezésre: *Schopenhauerében* egyfelől, *Nietzscheiben* másfelől. Schopenhauer magát az etikát az altruizmusra vezeti vissza, mások szenvedéseinek átszenvedésére. Azonban az »Übermensch« fogalmában ittassá vált bölcsező felfogásában is könnyen lehet olyan elemekre akadni, melyek a hétköznapi értelmzett egoizmussal ellenkeznek. A kinek az eszménye az emberiség egy magasabb foka, a ki a mai emberben csak átmenetet lát egy magasabb emberfajhoz, ki a fanatizmus legtüzesebb szavaival arra inti az embereket, hogy gyermekeiknek jövője az ő jövőjük, gyermekeiknek jövődöbéli hazáját tekinték saját hazájuknak, az — mint már kifejtettük, — nem sorozható pure et simple az egoizmus apostolai közé.

El kell ismerni, hogy a gazdasági tevékenység egyik rugója az önérdék, még pedig oly rugó, mely rendkívül sok hasznot tesz a közösség szempontjából is és melyet alkalmasint soha teljesen nélkülözni nem lehet. Csak arra kell gondolni, mily óriási tevékenységre viszi az önérdék az egyéneket, mennyi szolgálatot köszönünk az önérdék csekély kielégítésének, mit a barátság, a közérdek, a jótékonyosság már jelentékeny áldozatnak tekintene. Mind a mellett a történelem tanulságából is merítjük azt a tant, hogy a társadalom berendezése és gazdasági élete egyedül arra nem alapítható. Ezt már az a körülmény mutatja, hogy a munkamegosztás alapján az önérdék vezetése mellett is mindenki más számára dolgozik. De a társadalmi összlet szempontjából a közérdek elvének elfogadását is követelnünk kell. Az egoizmus a társadalmi gazdaságban alig játszik nagyobb szerepet, mint az emberi tevékenység akármely terén. Az embernek minden működése a

tudományban, a művészetben abban találja indokát, hogy az egyén saját életének bővítésére, nemesítésére is czéloz; ha akarjuk, ez is egoismus. A gazdaság továbbá azért sem alapszik tisztán csak az egoismuson. mert találunk a történetben, különösen a kultúra alacsonyabb fokán, sok példát arra, hogy a gazdaság közös érdekek vagy egyoldalú érdekek alapján van szervezve. A gazdaság feladata abban áll, hogy a külső természetet az emberi czélok valószínűsítésére alkalmassá tegye; az ez által nyert jószágok eloszlása történik történetileg alakult politikai mértékek szerint. Az egoismus megfelel a bellium omnium contra omnes, de nem a polgárosult állam eszményének. A gazdasági tevékenységben is jelentkeznek az emberi tevékenység összes rugói, és ha a legtöbben csak kenyérkereset végett dolgoznak, úgy még sem szabad elfelejtenünk, hogy a rómaiaknál a mezőgazdaság nobile officium volt és hogy a máii időben is, különösen gazdagabb országokban, sokan vannak, kik csak képességük és vagyonuk érvényesítésére e tért keresik föl, úgy mint mások talán a tudományt, a műkedvelést, a dolce far niente-t.

A tisztán nyereszkedő egoismus, azon egoismus, mely csak az anyagi javak szaporítására törekedik, még mai nap sem valósult mindenütt. Az alsóbb osztályokat nem vezeti tisztán számoló kereskedői szellem; még a cseléd sem választja gazdáját tisztán csak a bér magassága szerint. Különösen vidéken találjuk a fáradozás és élvezet, a munka és szorgalom, az önérdek és közérdek, az élvezet és önmegtadadás, az utilitarianismus és jótékonyosság összhangját. Egészén hamis, akár csak az üzleti életet, a melyben pedig a szigorú gazdasági szempontok leginkább érvényesülnek, az egoismusra visszavezetni. Még a kereskedő is, kivételektől eltekintve, nem a korlátolt önzés által vezeteti magát és kartársai között ez megrovásra adna okot. A kereskedő is a tisztesség határai között törekszik jövedelemre szert tenni és akárhány esetben szívesen fogja a vevőnek könyveit felmutatni, hadd lássa, hogy a megengedhető, sőt szükségképen neki nyújtandó nyereségnél többet nem, igen gyakran kevesebbet keres; ő is funkcióját úgy teljesíti, mintha az nem kereset, hanem nyilvános hivatal volna.

Az egoismus abban is találja korlátait, hogy már a hivatás választásánál nem lehet, de nem is szoktak csak ezen

elvnék kódolni; abban is, hogy sok foglalkozásnak a jutalmazása előre és állandóan meg van állapítva; abban, hogy számos foglalkozás kevés érintkezést nyújt a forgalmi étellel; hogy már a családi élet az első iskola, mely az egoizmus megfékezésére tanít stb. Van elég ember végre, kit nem is vezet legyőzhetetlen vágy gazdagság után, hanem csak a törekvés előnyös anyagi helyzetbe jutni és annak elérésével a gazdagodási vágy és általában az anyagi javakra irányuló egoizmus heve lohad. Az egoizmus szétrobbantaná a társadalmat, ha féket nem találna. Féket talál pedig abban, hogy az emberek nem követnek vakon és ösztönszerűleg egy indokot, hanem cselekvényeik több-kevesébbé összhangzatos eredményei különböző, egymást kiegészítő, fékező, ellenőrző impulzusoknak, melyeknek egy része lényöknek alsóbb, de másik része annak magasabb természetéből foly.

Különben az egoizmussal is úgy vagyunk, hogy álláspontunk ingadozása a jelenség nagy változatosságában rejlik. Nagy különbség van egoizmus és egoizmus között. Általában mondhatjuk, van legitim és illegitim, egészséges és beteges, és így hasznos és káros egoizmus. Van továbbá velünk született egoizmus és a külső körülmények által okozott egoizmus, mint például az orvosok által úgynevezett tropikus egoizmus, a trópusokban élő és sajátos körülmények behatása alatt álló kivándorolt európainak egoizmusa, melyet a pszichiatria betegségként kezel. Van továbbá egyéni egoizmus és családi egoizmus. A faji, a nemzeti egoizmus is más fajokkal, más nemzedékekkel szemben egoizmus, de az egyéni önérdek uralmával szemben altruizmus.

Az egoizmus és altruizmus kérdése természetesen csak azért bír fontossággal, mert az egyik ember egoista, míg a másik altruista. Mert ha minden ember egoista volna, azaz csak saját érdekével foglalkoznék, a máséval nem, az eredmény ugyanaz volna, mintha mindenki altruista volna, azaz mindenki a más érdekével foglalkoznék, a magáéval nem. Különben bizonyos az, hogy az élet legfontosabb viszonyaiban az egoizmus és altruizmus egyenlő úton haladnak. A családalapítás, a gyermeknevelés, a hivatás fontos életmozzanataiban az egoizmus és altruizmus karöltve járnak. Pedig az egyéni élet legfontosabb mozzanatai jóformán e jelenségekben kimerülnek. Hogy

pedig a társadalmi érintkezés, a közhez való csatlakozás és annak életében való részvétel altruizmus nélkül nem képzelhető, az a dolog természetéből következik, habár ide is az egoizmus be tud csempészkedni.

Az altruizmus elnevezése a tudományban gyors elterjedést nyert és nehéz volna e szót, mely mindenestre mint ellentét sokat mond, kiirtani. Azonban a társadalomerkölcsi elv alapos felismerése érdekében szem előtt kell tartani, hogy az egoizmus és altruizmus között vannak közbeeső állapotok és hogy az altruizmus különböző fokozatokat mutat. A nélkül, hogy a kérdés kimerítő tárgyalására törekednénk, a társadalomerkölcsi elv ismertetése okából mégis a következőket kell megjegyezni. Az egoizmushoz legközelebb álló alakja az altruizmusnak az egoaltruizmus, vagyis azon altruizmus, melynek érvényesülése azon alapszik, hogy az egoizmus teljes kielégítést talál. Ez jóformán a Smith-féle egoizmusnak felel meg, mely belátja, hogy céljait csak úgy érheti el, hogy a társadalmi érdekekkel párhuzamosan működik. Ezt hasznos altruizmusnak is lehet nevezni. Egy másik alakja az altruizmusnak az, melyet mutualizmusnak, hemeizmusnak, solidarizmusnak is elneveztek. Itt már a társadalom is tekintetbe jön, de az én is. A legmagasabb foka az altruizmusnak az alloizmus, vagy a tulajdonképeni altruizmus, mely csak mások érdekét tartja szem előtt. Ez ismét lehet indifferens altruizmus, a mennyiben az egyéntől nevezetes áldozatot nem követel, vagy olyan, mely nevezetes áldozatot okoz. Az altruizmus megnyilatkozása a társadalmi és életkörüket irányait követi. Leginkább megnyilvánul azokkal szemben, kik hozzánk közelebb állanak és ismét azokkal szemben, kik hozzánk legközelebb állanak. Így mindenekelőtt működik a családban, aztán többnyire az ugyanazon felekezethez tartozók között, az ugyanazon nemzetiséghez tartozók között, az ugyanazon hivatáshoz tartozók között, a község, az állam, az emberiség egyéb tagjai között. Arra is kell figyelmeztetni, hogy az altruizmus bizonyos része minden szervezett társadalomban, jogi vagy egyéb szabályok által, biztosítva van és nem függ többé az egyének akaratától. Az altruizmus ezen része mintegy intézményekben van megtestesítve.

Az altruizmus ereje legnagyobb oly viszonyokban, melyek nem bírnak gazdasági jelleggel, legkisebb ott, liol az egyének csak gazdasági érdekeik alapján érintkeznek. Az egyén mint a társadalom, az állam, a felekezet tagja, nem létezhetik altruizmus nélkül és e viszonyokban rendszerint legtisztábban érvényesül az altruizmus. Ugyanaz áll a családról. Ellenben a gazdasági téren igen nagy az egoizmus szerepe. De itt sem kizárólagos. A termelés terén mindenki azt a munkát, melyet élethivatásának választott, már önérteténél fogva jól akarja elvégezni. A forgalom terén, az áralakulásnál, a jövedelemszerzésnél nagyon érvényesül az önérdék, de itt is váltakoznak ezerféle árnyalatokban egoistikus és altruistikus jelenségek. Csakhogy persze az individualistikus társadalomban mindig kell hogy az egoizmus valamivel erősebben működjék mint az altruizmus, legalább azon egyéneknél, kiknek a létért küzdeniük kell, míg az altruizmus azoknál lehetne túlyomó, kiknek anyagi boldogulása nem függ annyira az anyagi javakért vívott tusának eredményeitől. Amazoknál azt lehet mondani, hogy

az egoizmus működik x atmosphaerával,

az altruizmus működik $x-n$ atmosphaerával.

A társadalomerkölcsi elv, az alárendelés és mellérendelés mások irányában, e szerint igen különböző módon, igen különböző erővel működik. A társadalmi kapocs és az abból folyó különböző nagyságú áldozatok szükségességének elismerése képezik lényét a társadalomerkölcsi elvnek.

Az egoizmus és altruizmus viszonyának kérdése oly fontos a társadalmi gazdaságtanra nézve, hogy azt egyenesen »problémájának« nevezték.¹ A kérdés a történelem tanulmányozására utal, mely mutatja, hogy egoistikus és altruistikus korszakok egymással váltakoznak. Hogy mennyit képes az egyik, mennyit a másik, azt nem tudhatni, minthogy egyik sem volt soha teljesen keresztülvive, de mindegyik mutatott történelmi érvényesülésében hibákat; az altruizmus nem mindig ethikai, az egoizmus nem mindig antiethikai, és a mi a gazdaság feladatát, a szükségletkielégítést illeti, azt az altruizmus nem mindig

¹ Dargun, Egoizmus u. Altruizmus. (Lipsee, 1885.) 91. 1.

mozdította elő jobban mint az egoismus.¹ Ha ezt egyfelől elismerjük, másfelől ismét el kell ismerni, hogy csak az individualismusnak az altruismus által való korlátozásával kezdődik, mint Rodbertus mondja, a társadalom. Az altruismust bizonyos paradoxonnal a társadalom egoismusának lehet nevezni. Ugyan kívánatos, hogy az egyénben is legyen altruismus, de ha nincs, akkor a társadalom vele szemben képviseli és érvényesíti az altruismust. Az altruismus szervezeteinek fellépése az emberiség legfontosabb lépését képezte.² Egyelőre csak az altruismus több téren és szélesebb alapon való alkalmazását lehet óhajtani, a nélkül hogy azért a helyesen értelmezett egoismus működéséről le akarnánk mondani.³ Az egoismus tana Smith szellemében azt mondja, hogy a felvilágosodott egoismus nem jön ellentétbe a közérdekkel és azonkívül a verseny ellenőrzése alatt áll. De megfordítva is okozhatunk, kiindulva az altra ;sinusból. A közérdek teljesítése is az önérdék hasznára válik, ha pedig az altruismus tulságig menne, az egyéni érdek majd korlátok közé szorítja. Széchenyinél ehhez hasonló eszmemenetet találunk.⁴ Helyesebb megoldást találtak azok, kik az egoismussal szemben a mutualismust, a kölcsönösséget ajánlották. Némelyek megkülönböztetik az altruismust egyesek iránt, mely egyéni hajlamokból származik, és az altruismust az egész iránt, ismeretlenek iránt, haza iránt stb., továbbá — mint említettük — az egoaltruismust, azaz az altruismus által fékezett egoismust. Syme az emberi indokokat következőkép osztályozza: 1. az egoistikus indokok, 2. a hemeistikus indokok, melyek reánk és másokra is vonatkoznak; 3. az allostikus indokok, melyek csak másokra vonatkoznak. Az elsők a legerősebbek, az utolsók a leggyengébbek. Ezen nemesebb indokok érvényesülnek abban, mire a családi kötelék, a barátság, a becsvágy stb. az embe-

¹ Huxley: Sem az önérvényesülés, sem az önuralom elvét nem szabad túlozni. (Sociale Essays, Weimar. 1897. 245. 1.)

² Dargun, Egoismus u. Altruismus. 94. 1.

³ A természetes kiválasztás elve. mondja Ammon (D. Gesellschaftsordnung u. ihre natürl. Grundlagen, Jena, 1895. 25. 1.). létesíti a csodálatos egyensúlyt egoismus és altruismus között és lenyesi mindig a túlhajtásokat.

⁴ Lsd. Adó és két garas 19. 1.

leket viszi. Minden ember becsülésben akar részesülni, de arra csak úgy tehet szert, ha tettei becsülésre érdemesek.¹ Azonban bármiképp is nevezzük a rugókat, az ember összhangzatos természete egyfelől, a társadalmi együttlét másfelől, arra utalnak, hogy az egyes jólétének föltételei lehetőleg az összeség jólétének föltételeivel találkozzanak, és ez elérhető az érdekek egyetemlegességének elismerésével, mely a társadalmi együttlét sarkpontja.²

A történelem is mutatja, hogy sem az önérdék, sem az élvezetek hajhászata alapján nem fejlődik a társadalomgazdasági jólét, és hogy éppen ezzel ellenkező okok teszik azt virágzóvá. Hogy csak egy példát idézzünk, a hanza-városok virágzása csak addig tartott, míg az egyes városok a köznek alárendelték egyéni törekvéseiket, és azon percztől fogva, hogy minden város csak a maga előnyét kereste, a hanza nagy hatalma alászállt. Hasonlóképp volt a gazdagok élvezethajhászata az, mely Velence hanyatlásának, a római birodalom bukásának, az arab birodalom tönkrementének okai közt szerepel. Mindenütt, a hol az élvezethajhászat nagyobb a munkánál, ahol a fogyasztás nem párosul az önuralommal, az önérdék a közérdekkel, ott a gazdaság tartós virágzása lehetetlen. Az önérdék zabolázását különösen ott kell hangsúlyozni, hol az a közérdekkel érintkezésbe jön, a mi napjainkban mindinkább szabálylyá válik. Hogy a közérdek az önérdéknek áldozatul eshetik, arra a régi országgyűlések, fájdalom, igen sok példát nyújtanak.

Az egoizmus ellen már az is szól, hogy hovatovább nehéz a magánéletet a nyilvánostól megkülönböztetni, mindig több és több ember kereseti tevékenységében az állammal érintkezik, és ha magánügyekben az önérdéknek szabad féket engedni, akkor a közérdek terén is ugyanaz fog történni.

De a társadalomerkölcsi elvet a gyakorlati életben soha nem is zárták ki, hanem minden időben és mindenütt, a hol a társadalom még romlásnak nem indult, a jótékonyság, a

¹ Blanc a point d'honneur akarja az önérdék helyébe tenni.

² Ez elvet talán senki szebben nem fejezte ki, mint Seneca, mondván, hogy az egyén nem élhet magának, ha másoknak nem él. (Pöhlman, Der antiké Socialismus I. 116. 1.) Ugyanez Spinoza egoizmusának is az értelme; saját kedvéért szereti a többieket.

családi szeretet, a honszeretet a gazdasági élet hatalmas rugói gyanánt jelentkeznek. A szigorú gazdasági elv pedig — a mint azt előbb értelmezték. — oda vezetne, hogy a gyermekeket kitegyük, az aggastyánokat kiéheztessük, mi első sorban az egész erkölcsi életet, de később az emberi nem fentartását is veszélyeztetné. Az emberi élet nem a puszta élvezet, hanem az önfejlődés iskolája, és ezen célznak kell hogy a gazdaság is szolgáljon.¹

A társadalomerkölcsi elv szükséges korrektúráját is képezi a tisztán chrematistikai irányban működő cseregazdaságnak.² Bármily tökéletes legyen is az, és ha magasabban is állana minden más gazdasági rendszernél, mégis az emberi intézmények azon általános jellegét osztja, hogy magában véve nem elégséges. A cseregazdaság módjára berendezett társadalom a legnemesebb ösztönöket nélkülöznél, az ember legmagasabb feladatairól lemondana és, a mi fő, az erkölcsi világnak csak azon másodrendű erőit fejlesztené, melyek, mint pontosság, rend s mások, inkább alaki, külső, mint anyagi, belső jelentőséggel bírnak. A mi a puszta cseregazdaság alapján nem fejlődik, azt az ethikai elv által áthatott gazdaság fölemeli magához és céljaihoz juttatja. Minden ponton előállanak a cseregazdaságban sűrűlódások, fennakadások, dispersiv és destructiv erők; az ethikai gazdaságban azok eltávolíthatnak és így nemesbítették a folytonos harcz a létért.

Paulsen szerint olyan társadalom, melynek minden tagja csak egoismusát követi, elgondolható; oly társadalmat, melyben mindenki csak az altruismust követi, még gondolni sem lehet. Gyakorlatilag egyik épügy nem képzelhető mint a másik. Viszont áll az, hogy az emberi élet sem a sympathiko-altruis-

¹ Hume (idézve Bemarnál Phil. and pol. ec.: 116. 1.) The avidity of acquiring goods and possessions, for ourselves and our nearest friends is insatiable, perpétuui, universal, and directly destructive of society, unless turned against itself by justice!

² Spencer szerint a társadalmi mechanizmus idővel oda fog fejlődni, hogy valamint a testben a reflex hatás következtében az egyik tag érzi a másik fájdalmát, úgy a társadalomban is az egyik érezni fogja a másiknak okozott fájdalmát és a self interest common interestté fog válni. Ezt újabban is hirdetik. (Stein, Die sociale Frage im Lichte der Philosophie. Stuttgart, 1897. 104. 1.)

tikus, sem az egoistikus rugók nélkül nem képzelhető. »Mindkettő együtt szükséges, hogy az egyesek élete és az összesség élete lehetségessé váljék.« A két hamis erkölcsi elv egy hamis anthropologia, a régi rationalistikus individualismus következménye. Az egyén és az egész közötti viszony folyamánya pedig az, hogy az egyén viselkedése az én és nem én különbségét túllépi; az élet ily elszigetelést nem ismer és úgy az indokok, mint a cselekvés alapjai túlterjednek azon vonalon, melylyel az egyéni és társadalmi érdekkört elválasztani kívánják. Az ellentét egoistikus és altruistikus indokok és határok között kivétel, szabály az összhang, az ember cselekvése nem egy, hanem több indok eredménye, mely indokok között rendszert egoistikus és altruistikus természetűek szerepelnek.¹

Foglaljuk tehát itt is össze az eredményeket. Ha az erjoismust és altruismust mint egymást kizáró ellentétet fogják fel, akkor ennek ép úgy ellent kell mondanunk, mint az individualismus és socialismus ellentétbe helyezésének. A két rugónak együttműködése az egyedüli helyes állapot, mely a társadalom létét és fejlődését biztosítja. Az emberiség jelenlegi fázisában azonban a társadalom egy magasabb fokot csak az altruismus erőteljesebb kifejlődésével érhet el, erre pedig a társadalomerkölcsi elv tökéletesebb érvényesítése szükséges.

¹ Paulsen. Ethik (Berlin 1894.) I. 348. 1.

IV. FEJEZET.

A TÁRSADALOMERKÖLCSI ELV FORRÁSA.

Nem mellőzhetjük e tanulmányban egészen azt a kérdést, hogy mi képezi a társadalomerkölcsi érzelmeknek a forrását. *Protagoras* szerint az altruistikus érzelmek az ember keblébe vannak plántálva, a kinél pedig hiányzanak, azt mint egy pestis beteget az államból ki kell űzni.¹ *Aristotéles* szerint is az emberi természetben gyökerezik a *φιλία*. A legfontosabb kísérletek, melyek e tekintetben a magyarázat terén tettek, a hedonizmusból, illetve utilitarizmusból indulnak ki. A legegyszerűbb elmélet, a mely az önérdék és közérdek identitásán épül fel és melynek egyik főképviselője Smith is, azt állítja, hogy a jól felfogott önérdék kielégítését abban az irányban fogja keresni, hogy összhangba helyezi magát a közérdekkel. A jól felfogott önérdék által vezérelve mindenki he fogja látni, hogy akkor lesz a legjobb dolga, ha mint ügyvéd, mint orvos, mint szabó stb. a legkitűnőbb lesz, mert akkor mindenki hozzá fog fordulni.²

¹ Beloch, Griechische Geschichte I. 624. 1.

² Ennek dacára Smith Ádám, a ki pedig a gazdasági életben nagy szerepet juttat az egoizmusnak. tiltakozik az ellen, hogy a sympathia. mint ő nevezi, egoistikus alapra fektetessék. »Le système, qui déduit toutes nos passions et tous nos sentiments de l'amour de soi, système (pii a fait tant de bruit dans le monde, mais qu'on n'a, ce me semble, jamais bien développé, n'est que le système de la sympathie pris dans un sens - contraire an sens véritable. « Xem azért dicsérjük Catót és elítéljük Catilinát, mert arra a jóra. illetőleg rosszra gondolunk, melyek esetleg ránk származhattak volna működésükből. Aztán részvétünk sem származik abból, mert arra gondolunk, hogy mennyire fájna nekünk, ha az a baj minket ért volna. Így a férfi sajnálhatja a szülés fájdalmaiért szenvedő nőt, pedig ez a fájdalom őt soha sem érheti. Théorie des sentiments moraux (francia fordítás 373. 1.)

Ezen felfogás szerint tulajdonképp altruistikus érzelmekre nincs is szükség, de ez legjobb esetben csak a termelés terén igaz, ott is a munkamegosztás és verseny feltételezése mellett. Az altruizmus itt tehát inkább okos egoizmus, más alakja az egoizmusnak, mint azt Epikurtól Benthamig sokan hirdették.

Egy másik felfogás szerint a hedonizmus álláspontjából az altruizmus abban találja magyarázatát, hogy az altruistikus érzelmek az egyéni boldogság egyik elemét képezik. Itt is tehát az altruizmus az önérdékből fakad, de míg az előbbi elméletben attól voltaképpen áldozatot nem követel, itt már képzelhető, hogy áldozatokat is követel. Élünk embertársainknak, mert ebben saját boldogságunkat is fogjuk lelni. Egy harmadik felfogás az altruistikus érzelmeket, melyeknek forrását tovább nem keresi, a szokásra vezeti vissza. A bizonyos körülmények által előidézett altruistikus érzelmek ugyanis ismétlődés, szokás, hosszabb gyakorlat, eszmetársítás által önálló létet nyernek és egoistikus alapjuktól elválnak. A fejlődési tan alapján e felfogásnak újabban *Gomperz*¹ azt az értelmezést adja, hogy a közület erősbödésének kedvező dispositiók a nemzedékek bosszú során át fokozódtak. Gomperz itt néhány példát hoz fel az állati életből, melyben az önfeláldozásig menő altruizmust észlelhetni.

Annál meglepőbb azonban, hogy Gomperz nem ad kategorikus feleletet arra a kérdésre, vajjon az altruistikus érzelmek elsődleges vagy másodlagos érzelmek? A hedonisták majdnem kivétel nélkül az utóbbi értelmezés mellett foglalnak állást, bármily szabadelvűén fogják is fel némelyek a hedonizmust vagy utilitarizmust. Nézetünk szerint azonban biztos alapon csak akkor állunk, ha elismerjük, hogy az altruistikus érzelmek ép oly elsődleges érzelmek mint az egoistikus érzelmek. Elsődleges érzelem pétiig az altruizmus azért, mert az ember, ez kétséget nem szenved, társaságban élő lény, társaságban pedig nem élhetne, ha nem birna már eredetileg is altruistikus érzellemmel. Ha a társas lét csak mesterséges alkotás volna, az ösphaenomen pedig az egyedül élő ember lenne, akkor az altruistikus érzelem elsődlegessége inkább volna problematikus; így

¹ Griechische Denker II. 186. 1.

azonban az embernél az altruistikus érzelem csirája mélyen benne fekszik a társas lény természetében.

Wundt nagy szerepet tulajdonít az altruistikus érzelmek keletkezésénél az egoismusnak és az azzal összefüggő különböző indokoknak, így például a gáncstól való félelemnek. De azért látjuk, hogy önzetlen indokok is igen korán érvényesülnek, melyek lehetetlenek volnának, ha az emberi szív az önzetlen feláldozást nem ismerné és az csak az egoismus leplezett alakja volna. Az erkölcsi érzék szerinte erkölcselőtti, de nagyon fejlődésképes csirákból keletkezett. Sem a faji érzékből, mely közös ember és állat között, sem a védelmi szükségből, melyet az ember nagy mértékben érez, nem keletkezett az erkölcsi érzék, a rokonszenv. hanem az emberi önértetnek átviteléből a környezetre, a törzskötelékre. A törzsrokon öröme és fájdalma az ember saját érzelmének tárgyiasított nyilvánulása. Az idegen érzelmek átérzése pedig ugyanazt a törekvést szüli, mint a sajáté, tudniillik az öröm érzetét fokozza, a fájdalom érzetét csillapítja. És ha ez sikerül, akkor a rokonszenv újabb forrásai nyílnak meg, a segélyezettnél a hála, a segélyezőnél a jöttevés élvezete. A rokonszenv megerősödésének egyik hatalmas eszköze pedig az a harc, melyben az az önértékkel jut,

De ezen harcot is csak úgy érthetjük, ha lehetségesnek tartjuk, hogy az ösztön, embertársunk bajait enyhíteni és örömeiben osztozkodni, az emberi kedély egy eredeti képességét képezi. Kezdetben a rokonszenvben is talán önző motívumok szerepelnek, azonban idővel az önmegtágadással járó élvezet önálló indokká válhatott, mely ezentúl már az egoistikus motívumok segítségével nélkül is a rokonszenv eredetileg mindenestre gyengébb ösztönének a győzelmet biztosítja. Csak az olyan különböző ösztönök harca teszi megérthetővé, hogy indokok, melyek mindegyike egoistikus színezettel bír, mégis oly eredőt hoznak létre, mely attól szabad. Az összindokok egoistikus tényezői egymást megsemmisítették és így a tisztult ösztön egyedül marad. De hogy most már ez utóbbi fogna mindig vagy akár csak számos esetben érvényesülni, ezt ezért még nem szabad remélni. Az ösztönök mindig váltakozó sikerrel fognak egymás ellen küzdeni. De az önzetlen indok

léte eléggé mutatja magát abban, hogy az erkölcsi öntudat tisztulásával annak uralma mint követelmény lép föl.¹

Az evolutionistikus morál az erkölcsi tényezőt a követelményekhez való tökéletesebb alkalmazkodásra vezeti vissza. *Spencer* szerint a társadalmi lét az emberi fajnál az életcélok tökéletesebb elérését biztosítja, a társadalmi lét pedig kifejleszti az erkölcsi magaviseletét mint bizonyos intézményeknek és kényszerítő szabályoknak eredményét, melyek azokat a cselekedeteket követelik, melyek a társadalmi létre és az egyéni létre hasznosak. Az erkölcsi elv tehát az evolúció eredménye, mely az életküzdelem magasabb és magasabb alakzataihoz vezet. Az erkölcsi elv analogonja azon elveknek, melyek a fizikai természetben az életcélok legtökéletesebb elérését biztosítják. Az erkölcsi elv forrása pedig az alkalmazkodás.

Spencerrel ellentétben *Kidd* centrális jelenségűnek tartja azt a tényt, hogy a társadalom és az egyén érdekei egymással homlokegyenest ellenkeznek. Azért hibás mindazoknak törekvése, kik az embernek a társadalommal szemben való viselkedését a dolgok természetéből akarták magyarázni. Ez egy logikailag lehetetlen feladat, Erre hiába törekednek a görög bölcsészek, hiába Spinoza, Kant, Hegel, Comte, hiába az utilitáriusok. Az altruistikus érzelmet az észből nem lehet levezetni, mert az egyént az ész csak saját énjének a teljes kielégítésére vezeti. Az egyén érdekei a társadalom érdekeivel ellenkeznek. De a társadalom magasabban áll mint az egyén és a fejlődés követeli, hogy az egyén a társadalomnak alávettesék. De ez az ész alapján nem történhetik, mert ez az egyént csak saját érdekeinek előmozdítására serkenti. *Kidd* szerint itt mutatkozik a vallás nagy világtörténeti jelentősége. Ugyanis szerinte csak a vallásnak sikerült az ember cselekvése számára az észen túl nyúló imperatívumokat, normatívumokat felállítani. A vallás az egyedüli, mely az észen túl terjed, mi egyúttal az úgynevezett észszerű vallásrendszerekre irányuló törekvések helytelenségét bizonyítja szerinte. Mert e szerint az észszerű vallás egy lehetetlenség, minden vallásnak a sajátjaga kell, hogy az legyen, hogy az észen túl halad.

¹ Wundt. Ethik 197. 1. (II. kiadás).

Kidd szerint tehát a vallás feladata, hogy az egyén cselekvésére az éssen túl menő szabályokat állítson fel oly esetekben, melyekben az egyén érdekei a társadalom érdekeivel ellentétbe jutnak. Az altruizmus forrása tehát szerinte csak a vallás lehet. Ezen felsőbb sanctio viszi az embert arra, hogy individualistikus céljait mindinkább alárendelje a köznek. Ezen alárendelés képezi az igazi haladást, ezen alárendelés fokozza a társadalmi szervezet erejét, mely lényegét képezi a haladásnak. Mert tévesen fogják fel a haladást azok, kik azt a szellemi téren keresik, mely talán nagyon csekély, míg az emberiség igazi nagy vívmányai a társadalmi szellem erősítésévei fügnek össze.¹

Történeti szemmel vizsgálva a kérdést, azt látjuk, hogy az erkölcsi tényezők között évezredekken keresztül jóformán csak kettő szerepel: vallás és fajszeretet. Vallás és hazalás — mondja Lecky² — képezik a történelem fonalán a legfőbb erkölcsi rugókat, sőt talán azt lehet mondani, az emberiség erkölcsi történetének egyedüli alapjait. Az ókorban majdnem egyedül a hazalás nyugszik az erkölcsi világrend, a kereszténység terjedése óta egy évezrednél tovább a valláson. A két erkölcsi rugó ma egymás mellett működik akkép, hogy egyes társadalmakban még a vallás elég erős erkölcsi rugónak bizonyul, főleg az emberek egymás közötti viszonyaiban, azonban kétséget nem szenved, hogy erőben, illetőleg hatásban jelentékenyen meggyengült. Viszont a liazafiság, mely az államoknak egymás közötti viszonyokban hatalmas rugóként bizonyul, az emberek egymás közötti viszonylataiban kevés hatással van; itt a vallási érzület gyengülésével más erőre van szükség és az nem lehet más mint a társadalomerkölcsi elv, mely eredménye annak az egyszerű felfogásnak, hogy az ember magasabb céljait csakis a társadalomban érheti el, tehát egyéni érdekeit ezeknek alárendelni tartozik.

Visszatérve az egoistikus és altruistikus érzelmek egymásbozi viszonyára, előttünk bizonyos, hogy ha az egoistikus és

¹ Érdemes itt arra figyelmeztetni, hogy az újabb írók között Fustel de Coulanges is annak a nézetnek hódol, hogy az uralkodó eszme az emberi társadalmakban a vallás (Cité antique. 431. 1.). Hasonló felfogás Summer Mainenél.

² Geschichte d. Aufklärung II. 77. 1.

altruistikus érzelem közül az egyiknek okvetlenül elsődlegesnek kell lennie, a másiknak másodlagosnak, akkor az altruistikus az elsődleges, az egoistikus a másodlagos. Mert a faj, az egész magasabban áll mint az egyén, a rész, annak fenntartása fontosabb mint emezé és így az altruistikus erő fontosabb mint az egoistikus. Az egyén csak »ein Theil des Theils«, melynek jelentősége abban áll, hogy az egésznek szolgál. Mikor az egyén megjelen az élet színpadán, és lelép onnét a nélkül, hogy nyomot hagyna, feladata csak az: a nép, a faj folytatását biztosítani. Azért tehát az altruistikus érzés az eredeti, mert a rész kénytelen beleilleszkedni az egészbe. Csak a mennyiben ezen funkciója azt megengedheti, lehet ő egoistikus, lehet ő egy önálló én, egy külön világ, egy mikrokosmos. Az egoistikus érzelem első sorban csak azért van, hogy biztosabban éressék el a cél, az egésznek fenntartása.

A természet legáltalánosabb törvénye a faj fenntartásának törvénye. A propagatio oly erőkészletre támaszkodik, mely sokszoros biztosítást nyújt, hogy a leghevesebb küzdelem, a legkedvezőtlenebb körülmények dacára a faj fenntartása veszélyeztetve nincs. Ellenben az egyén fenntartása oly erős biztosítékokkal nincs körülvéve; sőt tömeges halál vár az egyénre számos fajnál, hogy kevés kedvezőbb helyzetben levő a faj fenntartását biztosítsa. Ezzel a ténnyel szemben lehetetlen azon rugóknak, melyek a faj fenntartása érdekében működnek, és ezek közé tartozik első sorban az altruismus, csak másodlagos jelentőséget tulajdonítani és az egoistikus rugók válfajának vagy utólagos hajtásának, mellék reflexének tekinteni. Inkább az ellenkező következtetéshez juthatnánk. Minthogy ugyanis a faj fenntartása biztosítandó, a faj érdekében az egyéni létről is kell gondoskodni. Az egyén a fajért van, nem a faj az egyénért. Mindenesetre azonban áll az, hogy a faj fenntartásáért működő rugók nem kiegészítői az egyéni létért működő rugóknak. Az altruismus egy módosított alakja a faj fenntartására szolgáló rugóknak és így legalább alárendeltségről vagy leszármazásról az egyéni rugókkal szemben nem lehet szó. E felfogás visszavezet a stoikusok tanítására, kik talán legtisztábban ismerték fel a társadalomerkölcsi elv gyökerét. A stoikusok szerint az általános világrénd tör-

vénye, hogy minden faj legfőbb functiója az önfentartás saját lényének megfelelően. Az ember saját lénye pedig abban áll, hogy észszel felruházott és társas lény. Axióma az, hogy az ember csak mint társas lény létezhetik. Ha az ember az ész-től kér tanácsot, az világosan és imperative utalja arra, hogy embertársaival együtt éljen. Maga az ész társadalminak nevezetik (λόγος πολιτικός). Az ember cselekvésének társadalmi célja van és embertársainak javát szolgálja. Minden cselekvés, a mely nem ezt a célt szolgálja, lázadás. A társas jelleg az ember természetében a lényeges. És azért, hogy ahhoz hű marad, nem várhat semmi jutalmat, valamint a szem nem vár azért hogy lát, a fül azért hogy hall.¹

¹ Pollock. Stoic Philosophy (Essays in Jurisprudence and Ethic London, 1882).

V. FEJEZET.

A TÁRSADALOMÉ« KOLOSI -ELV KÉRDÉSÉNEK JELENLEGI ÁLLÁSA.

a) Támadások a társadalmi gazdaságtan szempontjából.

Az első küzdelem az egyoldalú egoizmus ellen már a görög bölcsészet terén folyt le.¹ Ott is egyéni és társadalmi rendszerek állanak egymás ellen. Az individualizmust különösen a cynikusok képviselték, azonban az egoistikus mellékiz nélkül. Újból kitör a karcz a reformáció idejében.² Az újabb időben az erkölcsi szempontot hangsúlyozták igen számosan. Így *Targot, Hume, Necker, Edmonds, Sismondi, Tracy, Say, Ficlite, Lauderdale, Chalmers, Rae, Atkinson*, továbbá *Mill, Stein. Lángé, Minghetti*, főleg *Hermann és Tliünen, Carlyle* a régi írók között, az újabbak majdnem kivétel nélkül:³ *Schäffle, Wagner, Schmoller, Leslie, Ingram, Sidgwick, Syme, Rogers, Toynbee, Ruskin, Cunningham, Marshall, Goselien. Loria, Gide* stb. *Smith* tana is erkölcsi alapon nyugszik, mert szerinte, mint *Hasbach*⁴ mondja, az igazságosság követelményeit tisztelő önérdék a gazdasági élet lélektani tényezője; azért *Smith* ez író szerint egyenesen az ethikai irány egyik főképviselőjének tekintendő.

¹ Pöhlmann, Der antiké Kommunismus. I. 156. 1.

² Pauli. Denkschriften. 3. 1.

³ A tudomány ezen újabb fejlődésére való tekintettel mondhatta Ihering: A társadalmi gazdaságtan jó példával előre haladt, a mennyiben az erkölcsi erő társadalomgazdasági értékét elismerte. (Zweck im Recht, II. 126. lap.)

⁴ Die allgemeinen philosophischen Grundlagen der von Quesnay und Smith begründeten politischen Ökonomie. (Lipscse, 1890. 90—91. 1.)

Az erkölcsi elv hangsúlyozásának fontosságát mindinkább elismerik. Mutatják ezt a következő, csak taláalomra néhány újabb író munkájából kiragadt tételek:

Clark: Ha a »mindenki csak magáért«-féle elv a cselekvés elismert elve volna, akkor a társadalom ugyan szintén emberekből állana, de teljesen az emberi természetből kivétellektől. A társadalom egy collectiv állat volna. (Philosophy of wealth 133. 1.)

Joy nice: Az önérdeket az önfeláldozásnak kell követnie, különben a társadalom felbomlik. (Industrial Revolution 250. 1.)

Syme: Az egy eszmének hódoló ember baj, de az egy indok által vezetett ember pestis a körülötte levőknek, és ilyen egyénekből álló társadalom pestis önnönmagának. (Industrial Science 23. 1.)

Schmoller: Az egoismus hasonlít a gőzhöz; hogy mit eredményez, azt csak akkor tudom, ha tudom, mily nyomás alatt dolgozik. (Einige Grundfragen des Rechts in der Volkswirtschaft 260. 1.)

Stanton: Fontos, hogy a moral és a gazdaság közötti igazi viszony helyesen felismertessék. (A recent contribution to pol. econ. Fortnightly Rev. 1874. Nov.)

Legjellemzőbb *Marshall* tétele: A létérti harcban azon fajok maradnak fenn, melyekben az egyén leghajlandóbb magát környezetéért feláldozni. (Principles 302. 1.)

Bolles: Wherever economic and moral science touch, the principles of human conduct prescribed by each are seen the same. (Pol. Econ. chap. I.)

Wayland: The principles of pol. econ. are so clearly analogous to those of moral philosophy, that almost every question in the one must be argued on grounds belonging to the other. (Chapters of pol. econ. 4. 1.)

Gronlund: Political Economy will be for ever »dismal and accursed« if it does not change. (Our destiny 4. 1. London, 1891.) stb.

Az újabb időben mindinkább győz az a tudat, hogy az egoismus korlátolandó és hogy az altruismusnak több tér engedendő. Comte szerint a társadalomnak átmenete a positiv korszakba magával hozza az altruismus győzelmét. Spencer,

ki különben az erősebb győzelmét látja természettörvénynek, reméli, hogy a gyengéekkel a rosszak is fognak elpusztulni (merész ábránd) és hogy a létérti harc következtében egy magasabb emberfaj fog fejlődni, melyben az altruistikus érzelmek fokozatosan erősödni fognak. Kidd. ki szintén híve a Darwin-Spencer-féle elméletnek, szükségesnek tartja az altruistikus tényezőket és azoknak erősbulését, — mint láttuk — a vallási érzék erősbulésétől várja.

Azonban úgy látszik, mintha a társadalomerkölcsi elvnek még újabb csatákra kell elkészülni. Újabb támadásokkal találkozzunk; vizsgáljuk ezeket közelebről.

Egyik legnagyobb antagonistája a társadalomerkölcsi felfogásnak *Marx*. Szerinte nem is létezik moral, avagy, a mennyiben létezik, az, mint minden egyéb, csak visszahatása a gazdasági állapotoknak. Valamint pedig a gazdasági struktúrának alkotó eleme a termelési technika, úgy a morálnak is. Azért a termelési technika változásával változik a moral is; minden gazdasági rendszernek, minden kornak más a morálja. A moral, a mennyiben létezik, csak osztálymoral; az uralkodó osztály képviseli mindenkor az egoizmus, az elnyomott osztály az altruizmus morálját. A mit rendesen morálnak neveznek, az semmi egyéb, mint szemfényvesztés abból a célból, hogy az elnyomott osztály megadással viselje azokat a terheket, melyeket az uralkodó osztály rá rak. Mihelyt tehát a socialistikus államban ez az elnyomás megszűnik, az osztálykülönbség eltűnik, szétfoszlik a morálnak nevezett ideológia is. Ezen átalakulást is nem az erkölcsi elvek viszik keresztül, hanem az osztályküzdelen. A vagyoni és jövedelmi különbségek növekedése szükségszerűen visz reformok felé, melyekben a morálnak semmi szerepe nincs. A munkások föllépése idézte elő az újabb időben a nagy társadalmi reformokat, nem a moral, sem a liumanizmus. Azt hiszem, hogy *Marx* rendszerének leggyengébb pontja az ő úgynevezett amoralizmusa, mely különben tanítványai sorában is kevés pártolást talált. Nem is bocsátkozunk *Marx* felfogásának czáfolgatásába, mely ezen ponton is egy észlelet egyoldalú túlzása. Különben *Marx* álláspontjának subjektív igazolására legyen megjegyezve, hogy az leginkább abban találja *Masaryk* szerint magyarázatát, hogy

ő a morált, humanismust, felebaráti szeretetet egyenlőnek vette a sentimentalizmussal, a melytől pedig irtózott.

Azonban, ha Marx tagadta is a morált, viszont távol állott az individualismustól. E tekintetben teljesen Feuerbach álláspontján áll. Az ő objectivismusa csak a külső létet ismeri el, az egyéni öntudat pusztá képzelődés. A társadalom előbb létezik mint az egyén. A marxismus — mint Masaryk mondja — az individualismus elvi tagadása. Így tehát Marx bölcsészete nem a morálra appellál az egyéni akarat túlkapásai ellen, a mennyiben azt egy magasabb erkölcsi elvnek aláveti, hanem az egyént tagadja és fölébe helyezi a társadalmat.

Más álláspont az, melyet *Somlait* elfoglal.¹ Ő ellenzi az ethikai szempontot azért, mert ezzel a társadalmi politika egy idegen körből veszi az irányeszmet. Ezen heteronomiával szemben a tudomány autonómiáját akarja visszaállítani. Igazat ad az ethikai felfogásnak annyiban, hogy bizony a gazdasági cselekvés — még a szög beverése is — az erkölcsi élet körébe tartozik; hogy az nem exterritorialis az egoismus alapján, mint azt állították. Abban is igazat ad az ethikai iránynak, hogy a nemzetgazdaságtan régi kalmárszerii felfogását megczáfolta. Azonban ebből nem következik, hogy a nemzetgazdaságtan az eszményét az ethikából kénytelen venni. Azért, mert az utolsó cél egy ethikai, azért nem szükséges, hogy minden tevékenység ethikai szempontoknak hódoljon. Az orvos nem gyógyít ethikai szempontok szerint, a tudós nem kutat ethikai szempontok szerint, a művész nem alkot ethikai szempontok szerint. Az ethikai szempont lehetősége különben még nem szól annak czélszerűsége mellett. Már pedig az ethikából vett eszmény, Sombart szerint, nem czélszerű, mert nem biztos. Kifogásolja az ethikai irányt azért is, mert az többnyire reakzionárius, a haladástól fél; fél a kapitalizmustól, tehát rajong prákapitalisztikus állapotokért. Sombart, a ki erős híve Marxnak, nem a gazdaságot akarja az ethikától, hanem természetesen az ethikát a gazdaságtól

¹ Ideale der Socialpolitik (Archiv f. sociale (jesetzgebung X. kötet, I. füzet, 1.1.)

függővé tenni. Az egész emberi lét alapja a gazdaság. Ebből következik, hogy a gazdaság által megszabott kereten belül lehet csak az ethika követelményeit kielégíteni. A reakziótól való félelem az, mely főokát képezi Sombart antiethikai álláspontjának, mert csak a haladásban rejlik az emberiség jövője. Míg azonban Sombart azon felfogásért küzd, hogy a társadalmi politika berendezése más mint gazdasági szempontoknak ne vetessék alája, nem tartja a gazdasági életet végcélznak és elismeri, hogy a társadalompolitikai eszmény egész élet- és világi elfogásunk eredménye. Sombart védelmezi magát, mintha ezzel mégis a társadalompolitikai eszmény önállóságát feláldozta volna. A társadalompolitikai célok nem abszolutok, de autonómok, tehát keresztülvételük ilyen szabályoknak nem vetendő alája. Az ethikának egyfelől, a társadalmi politikának másfelől önállósága a különböző célok elérését legjobban biztosítja, a mennyiben egy szélesebb alapon nyugvó gazdasági állapot legjobban engedi az ethikai és vallási eszmények megvalósítását. Ha vájjon? Sombart túlságosan bízik a gazdasági haladásban, a mennyiben meg van győződve, hogy a gazdasági haladás mindig ethikai haladást jelent, a mi pedig igen könnyen megczáfolható.

Sombart felfogása, különösen pedig a német társadalompolitikai egyletnek boroszloi gyűlésén tett azon kijelentése »Sittlichkeit auf Kosten des ökonomischen Fortschritts sei der Anfang vom Ende« — felszólalásra bírta egyik kiváló német kollégáját, *Mayr* Györgyöt¹ Münchenben. Szerinte a békés társadalmi élet kettős alapon nyugszik, melyek a pusztán egyéni erő érvényesülését szabályozzák, a jog és az erkölcs. Az erkölcs minden korszakban új fogalmakat, meggyőződéseket és törekvéseket szül, melyek a társadalmi szükségeket kifejezésre hozzák és a jog ujjaalkotását befolyásolják. A jog és erkölcs követelményeinek megfelel az egyén kötelessége, azoknak megfelelően cselekedni. Ilyen erkölcsi kötelességek természetesen a gazdaság terén is léteznek. Részletesen ismerteti azután azon gazdasági jelenségeket, melyeknél az erkölcsi

¹ Die Pflicht im Wirtschaftsleben, Tübingen. 1900. 64 l. — Sombart ellen még *Walter*: Sozialpolitik u. Moral (Freiburg 1889.) és Die Profeten in ihrem socialen Beruf (Freiburg 1900.)

felfogásnak szerep jut. A gazdasági élet is alá van rendelve magasabb eszményeknek: Isten, király, haza, család, szabadság stb.; ezek oly eszmények, melyekről semmi körülmények között nem akarunk lemondani, bár ez által a javak mennyisége vagy azok olcsóbb előállítására nyerne. Aztán részletesen fejtegeti az erkölcsi kötelességérzet nagy szerepét a gazdasági élet minden körében, a termelés, a fogyasztás, a jövedelemeloszlás terén.¹

Azokhoz, kik a társadalmi érzeteknek igen kevés jelentőséget tulajdonítanak, sorakozik újabban az orosz *Issajeff*.² Ez különben nála egészen természetes, mert ő híve a materialistikus történelemfelfogásnak, mely minden ideológiának ellensége. Issajeff szerint Smith álláspontja volt a helyes, az ellene folytatott polémia pedig teljesen terméketlen, mert az altruizmusnak csak nagyon alárendelt szerep jut. Ellenben jelentősége van az osztályérekévé kialakult egoizmusnak, melyet már Smith említ és mely semmi egyéb mint a hasonló érdekek alapján társulok önérdelke, melynek leghatalmasabb fegyvere az osztályharc. Nem tagadja egészen az altruizmus szerepét, nem osztja Loria extrem álláspontját, ki mindent, a mi a munkások érdekében történt, a tőkének jól felfogott önérdelkére vezet vissza. De azért mégis az altruizmusnak oly csekély szerepet tulajdonít, szemben az egoizmus titáni erejével, hogy az a társadalmi élet egyenletében valóban »quantité négligeable«. A tiszta altruizmus annyira kivétel a mai társadalomban, eredménye a sok nyomorral szemben oly csekély, hogy azt az egoizmussal egyenrangú tényezőnek elismerni nem lehet.

¹ *Mayr* a következő szép szavakkal zárja be fejtegetéseit: »Die Wertung wirtschaftlicher Verhältnisse vom ethischen Standpunkte aus schafft die Möglichkeit dauernder Hochhaltung der wirtschaftlichen Pflicht. Hierin einer einseitigen ökonomischen Verwilderung der Menschheit entgegenzuarbeiten, ist eine Hauptaufgabe der Gesamtheit jener Massnahmen der Überleitung der Kulturerrungenschaften von den weggehenden zu den herankommenden Generationen, die wir die Erziehung des Menschengeschlechtes nennen. In der Familie muss der Grund zur Erkenntniss sittlicher Pflicht auch im Wirtschaftsleben gelegt werden, gleiche Aufgabe fällt allen socialen Gebilden zu . . . Ein sociales Gebilde, das die sittliche Pflicht im Wirtschaftsleben bei Seite zu schieben trachtet, ist kulturfeindlich.«

² Socialpolitische Essays. Stuttgart. 1902.

Az altruizmus csak azon pontig hat, a míg érezhető áldozatot az egoizmusból nem követel. Issajeff kevésli a jótékonyság eredményeit; rámutat a borzasztó nyomorra, melyet főleg a nagyvárosok magukban rejtenek. De hiszen erkölcsi elveknél a múlt nem bizonyítja, hogy a jövőben nem érhető el az erkölcsi elv erősebb kifejlődése. De szabad-e arról megfelelkezni, hogy az a körülmény, hogy csak nagyon kevesen képesek az anyagi jólét magasabb fokát elérni, azt is bizonyítja, hogy, daczára a nagy technikai és ökonómiai haladásoknak, még mindig nem tudunk annyit termelni, a mennyi az összes emberek szükségleteinek kielégítését lehetővé tenné, és e tekintetben nem használna semmit, ha ama törpe minoritás, mely kedvezőbb helyzetben van, előnyeiről lemondana? De arról sem szabad megfelelkezni, hogy sok nyomor nem az altruizmus hiányából támad, hanem az altruizmus céltalan küzdelméből javíthatatlan bűnös vagy káros hajlamokkal, az önokozta nyomor ezer fajtáival.

Igen sajtászerű az az álláspont, melyet *Reinhold Die treibenden Kräfte der Volkswirtschaft*« elfoglal. O teljesen hódol az egoizmusnak és a nemesebb rugók erejét nem ismeri el. »A brit nemzetgazdaságtan elvont individuum a igazi ember. Az őszinte vizsgálódás előtt a szép emberi természet homokba esik.« (VIII. 1.) »Az ember az ellentétek rendszere; csak egy pontban az ember mindig ugyanaz, mindig összhangban van önmagával: hogy tőle semmi jót nem várhatunk, hogy cynikus egoista, de hogy ezt örökké tagadni fogja.« (IX. 1.) »A bölcsészeiben, a természettudományban, a jogban szerzett belátás az akarat lényegéről, minden illúziót az ember áldozatképességéről és önmegtágadásának lehetőségéről leront. A klasszikái brit nemzetgazdaságtannak az önérdék uralmáról szóló tana a tiszta igazság. — A lelkiismeretes és bátor kutatásnak ki kell mutatnia a régi igazságot, hogy az ember, társadalom, állam atomistikus felfogása az igazi természetnek megfelel.« (23. 1.) — »Az önérdék kölcsönös feszültsége egyensúlyt, isopolitiát okoz, sőt korlátozott mértékben még a hírhedt érdekösszhangot. A valóságban az érdekek összhangja úgy jelentkezik mint szükségjog, mely a rablás, az erőszak, az önérdék világában oly rendet

teremt, mely nélkül a rablás sem jut el az élvezethez.« (24. 1.) És mindamellet Reinhold magát idealistának tartja, sőt munkájának jeligeje a Schelling-féle: »Bármennyire tiltakoztok, ti mégis mindannyian javíthatlan idealisták vagytok.« Csak-hogy nála az idealismus az a bizonyos pont a világon kívül, melylyel a világot sarkaiból ki lehet emelni. Beinbold ugyanis lényegileg azt akarja bizonyítani, hogy eszményekre van szükségünk, ilyen a vallás, a nemzetiség, a szabadság, a szépség. Be kell továbbá látnunk, hogy a túlfeszített követelmények és remények, melyeket különösen a socialismus ébreszt, elérhetetlenek.

De ez az idealismus honnan fakad, ha nem az ember ethikai felfogásából!

Felfogásunkkal ellenkezik *Menger*¹ álláspontja is, ki az ethikai irányt mégtámadván, azt csak egy nagy tudományos tévedésnek tartja. Az elméleti nemzetgazdaságtan terén az ethikai iránynak nincs értelme, mert a tudomány csak azzal a feladattal foglalkozik, a lét egyik oldalát felderíteni, így tehát az exakt módszer mellett az ethikai iránynak semmi jogosultsága, semmi helye nincs, az empirikus módszer mellett pedig a nemzetgazdaságtan ethikai mozzanatainak tekintetbe vétele magától értetődik. A mi pedig a gyakorlati nemzetgazdaságtant illeti, itt az erkölcsi szempontok tekintetbe jönnek, mint minden gyakorlati cselekvésnél. De épp azért itt sem nagyobb mértékben mint más gyakorlati téren, sőt ebben az értelemben nincs is egyetlen gyakorlati tudomány, mely nem volna ethikai. Bármennyire lenézi e szerint Menger az ethikai irányt, tulajdonképp kénytelen mégis azt elismerni, mert hiszen nem jelent az ethikai irány egyebet mint azt. hogy ott, hol a nemzetgazdaságtan erkölcsi értékű Ítéleteket mond, ott, hol eszményeket állít fel, azok a társadalmi együttlét erkölcsi követelményeit juttatják kifejezésre. Ez tehát semmi egyéb mint tiltakozás azon iránnyal szemben, mely az egész gazdasági életet csak a csereértékek mechanikájának nézte és nem vizsgálta annak visszahatását az emberi és társadalmi érdekekre. Ez az irány okvetlenül egy elméleti optimis-

¹ Untersuchungen über d. Methode der Social Wissenschaften 288. 1.

nmslioz vezet, mely helyeselni tud mindent; azt is, ha a gyermekeket gyárakba hurczolják, hol elcsenevészednek; megengedi az életviszonyok oly eltorzulását, mely minden emberi érzést megsért, mely helyeselni tudja, hogy a nép pusztul, egész termelési ágak tönkre mennek, a nemzeti erő kivész, csak a csereértékben legyen meg az egyensúly.

Igen érdekes azon álláspont, melyre legújában *Nicholson* helyezkedik az erkölcsi elvvel szemben. Külsőleg azokhoz csatlakozik, kik a nemzetgazdaságtan tárgyalásába nem akarják az erkölcsi szempontokat belevinni. Azonban munkájának végén kijelenti, hogy ebből nem szabad nála erkölcsi pessimismusra következtetni, mert szerinte a nemzetgazdának is bitvallomását azzal kell kezdenie: Credo in unum Deum. És most már alkalmazva e felfogást a gazdasági élet fontosabb kérdéseire, kimutatja, mit követel a kereszténység a család, a munka, a fogyasztás, a forgalom, a vagyon, a jótékonyosság tekintetében. Lényegében tehát az eredmény ugyanaz, csak methodikus szempontból fontos az elválasztás, mely azonban csak *Nicholson* sajátos tudományos álláspontjának következménye. *Nicholson* ugyanis a nemzetgazdaságtant szigorúan positiv tudománynak nevezi, azaz oly tudománynak, mely bizonyos társadalmi tényeket leír, csoportosít, bonczol, tehát nem állít fel szabályokat az emberek és társadalmak viselkedésére nézve, míg épp az ethikának a feladata, megmondani, mit kell tenni. Azt pedig: mit kell tenni, szerinte nem lehet a tapasztalatból levezetni, mert minden nagy haladás erkölcsi téren azzal kezdődött, hogy a fennálló renddel ellentétbe jött. De indokolja álláspontját azzal is, hogy az ethikai világ követelményei túlhaladják a gazdaság határait. Az ethikai világ követelménye embertársainkkal való érintkezés, sőt még azontúl a világszellemmel való érintkezés, mihez csak egy út vezet, a vallás.¹ *Nicholson* felfogása téves, mert a nemzetgazdaságtan nem egyszerűen descriptiv tudomány; a nemzetgazdaságtan oknyomozó, és így meg nem állhat az erkölcsi okok előtt, melyekkel a legjelentéktelenebb gazdasági jelenségekben találkoznak épúgy mint a legjelentősebben. A nemzetgazdaságtan

¹ Principles of political economy. London. 1901.

továbbá irányelveket állít fel és itt az összeegyeztetést kell keresni a gazdasági és első sorban erkölcsi követelmények között. Hiszen különben oda jutunk, hogy minden jó, úgy a hogy van. Ez a helyes álláspont a csillagászatban, mert ott úgy sem segíthetünk, ott bele nem nyúlhatunk. De azt csak nem vehetjük egyszerűen tudomásul, ha egyszerre nyugaton, keleten, északon, délen látjuk a népességet megindulni és hazáját elhagyni, mert hiszen minden esetre ez semmi egyéb mint működő okok eredménye? Azt nem vehetjük egyszerűen tudomásul, ha a parasztosztály eltűnik, elszegényedik, ha a közép-birtokososztály pusztul, mert tekintve a működő okokat, az másképp nem is történheték?

Vannak, kik az erkölcsi elv alkalmazását azért helytelenítik, mert attól tartanak, hogy az a javak csökkenését fogja maga után vonni. Ha az emberek nem engedelmessé válnak vakon a vagyonszerzési ösztönnek, a gazdasági tevékenység lázassága, mely korunkat jellemzi, csökkenni fog. Ezzel szemben azonban a következőkre kell utalni. A társadalmi gazdaságtan tudományos művelésének kora összeesik a technikai tudomány óriási fellendülésével. Az ember uralma a természeti erők fölött eddig nem sejtett mértékben emelkedett. Jóformán minden évet egy-egy új találmány jellemez, mely forradalmat idézett elő a javak termelésének technikájában. Csoda-e, hogy ily korszakban annak a felfogásnak hódoltak, hogy csak mentői többet kell termelni, mert ha óriási mérvben szaporodik a javak mennyisége, lehetetlen, hogy ne jusson mindenkinek, lehetetlen, hogy szükségletek kielégítetlenek maradjanak. De a világ kiábrándult a termelés egyoldalú bálványozásából, mert csakhamar tapasztalták, hogy a javak mennyisége és a javak szaporulásának képessége napról-napra növekedik, és mégis sokak legsürgősebb szükségletei nem találnak kielégítést, sőt a szegénység és az emberi anyag kiaknázásának oly visszataszító alakjai keletkeztek, melyeket a legsötétebb korszakok sem ismertek. Ez az állapot annyira jellemzővé vált, hogy voltak, kik egyenesen a gazdasági haladás és a társadalom jóléte között ellentétet találtak: a haladást tették felelőssé a szegénységért. De még egy tanulságot nyújtott a gazdasági eszközök nagymérvű fejlesztése, azt tudniillik, hogy

még az anyagi jólét is — nem is szólva az ember belső boldogságáról — nem annyira a javak túlnagy mennyiségben való előállításától, hanem a fogyasztás észszerű alakulásától függ. A termelés, a javak mennyiségének egyoldalú dicsérete tehát helyet enged egy észszerűbb felfogásnak, mely a javak termelése mellett hangsúlyozza a javak helyes megoszlását, — ebbe már belejátszik a társadalmi igazságosság komoly akkordja, — hangsúlyozza azonkívül a javak helyes felhasználását. Ha tehát az erkölcsi elv hangsúlyozása az emberiségnek az anyagi javak előállítására irányuló lázas tevékenységét csökkentené, a mellett azonban a javak megoszlása, a javak felhasználása észszerűbbé tétetnék, a gazdasági érdek csorbát nem szenvedne. Nem is tekintve azt, hogy ha az erkölcsi tényezők érvényesítése a javak előállításának beteges hypertrophiáját leszállítaná, ezt ellensúlyozhatják más erkölcsi motívumok, mint a társadalmi egyetemlegesség mélyebb átérzése, avagy a munkára való kötelesség evangéliumának terjesztése. És itt nem is vagyunk tekintettel arra, hogy a termelés lavinaszerű növekedése sok káros hatással van összekötve, hogy e növekedésnek és az arra irányuló ösztönöknek is határt kell szabni, mert különben egészségtelen irányokba terelődnek, mi nagy társadalmi, nemzeti és nemzetközi érdekek veszélyeztetését okozhatja. A csakis a vagyonszerzési motívumoknak engedelmessékedő egyén monstrum és ha képzelhető volna, hogy egy egész társadalom, egy egész nép ilyen monstrumokból állana, ez a legnagyobb veszedelem volna az emberi kultúrára nézve. Azért nem tartok azon visszahatástól, melyet az egoizmus fékezése a javak világában okozna.

b) Támadások a fejlődéstan szempontjából.

Legerősebb támadást intéztek az újabb időben az altruizmus ellen, a felebaráti, keresztény morálnak nevezett felfogás ellen a modern természettudomány nevében, a melynek legfontosabb elve a Darwin-féle kiválasztása az alkalmasabbaknak. A felebaráti, keresztény morálnak nevezett felfogással, a Nietzsche e Sklavenmorállal ellentétbe helyezték a fajmorált, az erősek

morálját, a Nietzsche-féle »Herrenmoralt« A felebaráti morál az egyeseket, a gyengéket, a nyomorékokat támogatja, azzal rontja a fajt és ellentétbe helyezi magát a természet főtörvényével, a kiválasztás törvényével, mely szerint a gyengék sorsa a pusztulás, hogy a faj javuljon. Ezen felfogást ugyan még oly kiváló természettudós mint *Huxley* is visszautasította, mondván, hogy az ember feladata a természet fölé emelkedni és hogy e szerint a társadalomban, az erkölcsi életben a természettörvények nem érvényesülhetnek vakon. Elfogadjuk a fajmoral álláspontját, mely adott körülmények között az egyént a fajnak feláldozza, de figyelmeztetünk arra, hogy éppen a faj fentartása szempontjából a sociális ösztönök — a cohaesio, attractio analogonja —, az altruismus erősítése a legnagyobb fontossággal bír. Csak a társadalmi összetartás alapján tudott az emberi faj oda fejlődni, a hová fejlődött. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a fajenthusiasmusnak azért is kell határt szabni, mert végre évezredek tanulsága mutatja nekünk, hogy az emberi faj leglényegesebb tulajdonságaiban, még a gondolkodást sem véve ki, nem mutat határtalan fejlődésképességet. Az okoskodás, a bölcsesség akkora erejét lehet a kezdetleges népeknél találni, mely magas műveltséggel bíró népeknek is becslétre válnék.

A fajmorálnak is gyakorlati alkalmazásában frigyét kellene kötni a felebaráti morállal, különben visszaesnék az emberiség a legsötétebb barbárság korába. Egyes hasznos tanításait a fajmorálnak az altruistikus morál is elfogadhatná és el is fogja fogadni, mint a hogy az például a Malthus-féle népeségi politikában kifejezésre jut.

Az ellen is kell védekezni, mintha az altruismus teljesen contraselectorikus volna; mert a faj fenntartását leginkább azok fogják előmozdítani, kikben erős társadalmi ösztönök működnek, míg viszont a fajmoral is vezethet antiselectoricus eredményekhez. Ploetz, a fajjavítás túlzó barátja, kénytelen bevallani, hogy a fajharczban az altruismus a legfontosabb tulajdonság. Wallace pedig, a selectio elméletének Darwinnal együtt legkiválóbb képviselője, egyenesen örvendetes jelenségnek mondja az altruismus erősödését.

A faj- vagy fejlődési morált nagy tudományos tévedésnek kell tartani, legalább abban a szövegezésben, a melyben

apostolai ma tanítják és talán innen van, hogy kénytelenek a körükből még *Darwint* és *Spencert* is kizárni, mert ezek erkölcsi felfogása még egy lábbal az anyyira lenézett humánus moral süppedékeiben maradt. De nézzük csak közelebbről, mit tanít ez a felfogás?

Tanítja először azt, hogy a morált nem a jelenbe kell helyezni, hanem a jövőbe. Azonban ez is inkább szó-játék, mert az ember viselkedését a környezetére gyakorolt hatásból kell megítélni. De talán szintén azt akarják mondani, csakhogy a morál vezéreszméjét abban látják, miféle eszményből indul ki. Már most a fajmoral eszménye a fajjavítás, egy magasabb emberfaj létesítése. Nem-e ugyanezt tanították eddig is az összes moral bölcselek, csakhogy e célra más eszközöket ajánlottak P A fajmoralisták eszköze a gyöngye elnyomása és másodsorban annak erősítése. Ez utóbbit elfogadhatjuk, az előbbit csak annyiban, a mennyiben végre a régi morálfelfogás mellett is elfogadták. Milyen nehéz annak megítélése, ki gyöngye, ki erős? Amaz orvosi szaktestület előtt, melynek Ploetz szerint a gyermekekre nézve e kérdés el kellene döntenie, Newton és Goethe és sok más talán mégis csak »erős« ember áldozatul esett volna. De különben is ez az úgynevezett fajmoral legfeljebb a házasságkötésnél, a gyermeknevelésnél szerepel, de ezzel az emberi viszonyok nincsenek kimerítve. Milyen elv irányadó a többi emberiségre nézve és az ember számtalan egyéb viszonyaiban? De még az említett viszonyokban is nehéz az elv keresztülvitele. A statisztika mutatja, hogy gyenge gyermekek kedvező anyagi vagy egyéb körülmények között jól fejlődnek és erős gyermekek kedvezőtlen körülmények, súlyos anyagi helyzet következtében elpusztulnak. De az anyagi helyzet nem is valami stationär állapot. Azok a szülők, a kik ma gazdagok, holnap elszegényedhetnek és megfordítva. Akármely oldalról vizsgáljuk tehát ezt a nevezetes új moralrendszert, azt fölötte hiányosnak kell jellemeznünk. Ebből az egész fajmoralból csak annyit lehet elfogadnunk, hogy a fajjavítás egy fontos érdek, mely azonban nem képezheti a moral alapját. El lehet továbbá fogadni azoknak, kik a moral számára nem transcendental is igazolást, hanem természettudományi, mondjuk anthropologiai igazolást

keresnek, hogy azt természettudományi, illetőleg anthropologiai alapon is fel lehet építeni, és hogy azon esetre, ha a morálnak vallási alépitménye rothadásnak indulna, az alépitményt meg lehet újítani az emberi természetből vett építőanyaggal. És e felfogásban teljes egyetértésben vagyunk még Darwinnal is, a ki, mint láttuk, az emberi természetből vezette le az erkölcsi érzéket.

Különbén akár fajmorálnak, akár egyházi morálnak nevezik a végső forrását és czélját az erkölcsi érzelmeknek, nagyjában és egészben a fajmorálnak is ugyanazt kell jónak és rossznak nevezni, mit az úgynevezett felebaráti morál. Csak egyes kérdésekben lehet eltérés, de ilyen eltérés még azok között is mutatkozik, kik az úgynevezett humanistikus morál álláspontján vannak. Mert az annyira hivatkozott példa, hogy a fajmoral nem fogja helyeselni, hogy egy nyomorék ember nősüljön, mert rontja a fajt, azt az uralkodó humanistikus morál alapján sokan ma is helytelenítik. Tényleg tanúságot tesz erre *Darwin*, ki a faj fenntartása és javítása, a kiválasztás érdekében körülbelül ugyanazon erények fontosságát emeli ki, melyeket a mai morál is olyanoknak ismert el.

A fajválasztás, a fajmoral felfogása egy túlzásból származó elmélet. Csak nem lehet azt a Nietzsche-féle szemrehányást komolyan venni, hogy minden más faj egy magasabb faj keletkezésére alapul szolgált, hogy tehát ugyanaz kell hogy az embernek feladata legyen. Mert az a magasabb faj megvan, tudniillik a társadalom, az állam, az emberiség mint egész. Száz elefánt együttvéve is csak száz elefánt, de sok ember együttvéve újat alkot, az a társadalom és az összes társadalmak együttvéve képeznek ismét egy magasabbat, az emberiséget. Az emberi faj is bizonyára javulni fog egyesekben és egészben is. De szűk határok között. Mert sem fizikailag, sem szellemileg a tér nem határtalan. Még leginkább remélhetni erkölcsi haladást. Azonban az nem teszi szükségessé; hogy azokkal az erkölcsi elvekkal szakítsunk, melyek ma az egyéni önkénynek határt szabnak és melyek a gyengék iránti kiméletet tanítják. Itt a modern természettudományi felfogás még önönmagával is ellentétbe jön, mert hiszen e felfogás szerint az egyesek gyengesége és ereje nem egyéni, hanem

társadalmi befolyások, a körülmények, az úgynevezett milieu működésétől függ. Tehát a fajmorál is kénytelen lesz közeledni a mai humanistikus fölfogáshoz, a mint a humanistikus morál is a fajmorállal lényegileg nem állhat ellentétben, mert mindegyik helyesen felfogva, a részszel szemben védelmezi az egészet, az egyénnel szemben az emberiséget.

A következőket fajmoralisták — lásd Tillét¹ — nagyon vigyáznak, hogy valamiképp az erkölcsi elv, a felebaráti morál be ne csempéztessék és azért Spencert is kiközösítik, ki a faj fenntartása szempontjából a társadalmi érzéknek fontosságot tulajdonít. A felebaráti szeretet a fajjavításnak ugyanolyan rossz szolgálatot tesz szerintök, mint a szegény ügy a nemzeti vagyonosodásnak.² A párhuzamot nem találjuk szerencsésnek, mert azt talán nem is állítja senki, hogy a szegénysegélyzés emeli a nemzeti vagyont. És ha a felebaráti szeretet a fajjavításnak egyes esetekben árthatna, úgy bizonyára más esetekben előnyére válik.

A fajmorál által impregnált és Nietzsche okoskodásában megrészegedett Írók legnagyobbja) félelme az, hogy a keresztény morál következménye az lehetne, hogy az egész föld egy kórház, az egész emberiség nyomorékká tétethetnék. Daczára annak, hogy természettudományi alapra építenek, a természet befolyásával nem számítanak, mintha nem első sorban a természet biztosítaná, hogy nem csupa nyomorék hozatik világra, hogy azon a felebaráti morál magát érvényesítse. A fajról is nem a morál, hanem a természet gondoskodik és így nem kell a moráltól féltetni a fajt. Ha egyszer a humánus morál a fajt veszélyeztetné, akkor ideje volna a fajmoral tanaihoz folyamodni; egyelőre attól nagyon távol állunk. Aztán olyan bizonyosak a fajmorál eszközei? Nagyön kételkedünk abban. Hányszor látunk gyönyörű progeniturát satnya szülőktől és satnya progeniturát gyönyörű szülőktől? Hányszor látjuk, hogy gyengék, nyomorékok, betegek óriási tevékenységre képesek. kik kellő támogatás nélkül elpusztultak volna és erős egyéneken viszont semmi tetterő nincs. Könnyen lehetne a faj-

¹ Von Darwin bis Nietzsche. (Lipsee, 1895.)

² U. o. 91 l.

entuziaszták számára egy jegyzéket összeállítani olyan emberekből, kik nélkül az emberi fejlődésben nagy hézag mutatkoznék, kiket pedig a fajmoralisták mind kivétel nélkül halálra ítélték volna.

Nevezzük tehát akár faj morálnak, akár asketikus, altruistikus, keresztény, felebaráti morálnak, ha a fajmoral következményei, illetőleg tanításai messze elvezetnének attól, mit az altruistikus morál — helyesen felfogva — követel, akkor tanításait vissza kell utasítani.

A fajmoral tévelygéseit legjobban ismerjük fel, ha szem előtt tartjuk, hogy a modern orvosi tudomány számos kegyetlenkedései, így a vivisectio is, a fajmorallal menthető. A fajmoral álláspontjából egyáltalában az orvos belátásától és akaratától függ, vajjon valamely betegét érdemesnek tartja az életnek megmenteni vagy sem. De épp a Spencerek és Darwinok hazája mutatja meg súlyos bírói Ítéletekben, hogy a fajmoral ilyenén alkalmazása tűrhetetlen.

Azt az engedményt azonban tehetjük a fajmoral képviselőinek, hogy azokra az áldozatokra, melyeket a társadalom-erkölcsi elv az egyéntől követel, az buzdítja, hogy elismeri, miszerint az egyén tartozik magát az egésznek alárendelni és hogy ezen viselkedése által az emberiség haladását, emelkedését előmozdítja. A felebaráti morál is tehát fajmoral, csak hogy nem ismeri el, hogy az a nemesebb ösztönök, az ember-szeretet elnyomását követeli, nem ismeri el, hogy az embereket, az emberiséget csak úgy szerethetjük, ha épp azt az embert megsemmisítjük, a ki leginkább rászorul a mi támogatásunkra.

Inductiv alapon a fajmoral jogosultságát csak a történelem alapján ítélni lehet, de itt alig találunk arra elég erős támpontot. A haladást igen szűk határok közé látjuk szorítva. De elfogadva a fajmoral álláspontját, a fajmoral nemcsak egoistikus magyarázatot enged meg, hanem altruistilcüst is. Az egoistikus magyarázat azt mondja: »Tedd magadat erőssé, a többieket pedig taposd el.« Az erősebb győzelmével így győz a faj. Az altruistikus magyarázata a fajmoralnak pedig azt mondja: »Tedd a társadalmat erőssé és ezzel a faj tökéletesbedését előmozdítod.« A fajmoral altruistikus alakját elfogadjuk, egoistikus alakját azonban visszautasítjuk.

A fajmorál csak áthatva és nemesítve a társadalom-erkölcsi elv által állhat meg, a nélkül az erkölcsi imperativus selectionalis karikatúrája, egy darwinistikus ízű ethikai aberratio.

Nem is áll, hogy az evolucio mint természeti jelenség egyúttal okvetlenül alapja az etikának. Állíthat bizonyos követelményeket az etikával szemben, melyek azután az etliika sajátlagos követelményeivel megegyeznek vagy nem: ez utóbbi esetben konfliktusok támadnak. Az is természettörvény, hogy minden élő elpusztul, hogyan lehetne erre egy külön erkölcsi rendszert felállítani? Bármilyen általános a fejlődés törvénye, mindent abból le- vagy arra visszavezetni nem lehet.

VI. FEJEZET.

EREDMÉNYEK.

A társadalomerkölcsi elv fejlődésének lényegét a következőkben foglalhatni össze: Az individuális felfogás helyreigazításával mindinkább tért foglal a társadalmi felfogás, mely a jelenségek alakulásában lényeges elemnek ismeri a társadalmat. A társadalmi elem elismerésével viszont az individualistikus ethika társadalmi ethikává válik. Van és marad örökké az ethikának egyéni oldala, egyéni sphaerája is; ez vonatkozik az egyén életének azon körére, melyben az a többiekkel nem érintkezik, melyben mintegy subjectum és objectum egyaránt. Azonban az ethika ezen oldala mellett találjuk a társadalmi etbikát, mely az egyént összefüggésben vizsgálja embertársaival, talán azt lehetne mondani, hogy ez az ethika kát' exochen. A társadalmi ethika köréhez tartozó egyéni viselkedésnél fellép a követelmény, hogy az egyén magát az egésznek alárendelje. Ezt az alárendelést nevezik altruismusnak, bizonyos részét — mint láttuk — ego-altruismusnak, mutualismusnak, tuismusnak stb., szemben az egoismussal. Már most szükséges, hogy az egoismus és az altruismus határmegyéje megállapíttassék. Mert sem azt nem lehet kívánni, még kevésbé remélni, hogy az egoismus egészen letűnjék az altruismus kedvéért, sem azt nem kívánják az egoismus legelfogultabb dicsérői, hogy az altruismus minden nyilvánulása megszűnjék. Továbbá a társadalmi béke érdekében az sem kívánatos, hogy egoismus és altruismus egész spontaneitásban működjenek, mert így különösen az altruismus hatása veszélyeztetve volna. Ebből tehát az következik, hogy az altruismusnak nevezett követelményei a társadalom-

erkölcsi elvnek intézmények által, intézményesen biztosítandók. Ez által kivétnék az egyéni cselekvés önkényszerűségének szeszélyes működése alól. Erre példát szolgáltatnak az újabb kor munkástörvényei és mindazon törvények és intézmények, melyek a gyengéket az erősekkel szemben védeni akarják. Ezen intézményekben meg van testesítve a társadalom-erkölcsi elv, mely ilyképp nem függ többé az altruizmus véletlen megnyilvánulásától, hanem a törvény ércztalapzatán nyugszik. Ezen intézmények sánczai mögött a társadalomerkölcsi elv ellentállkat az egoizmus legerősebb ostromának. Tehát *intézményes* altruizmus, ez az, mit a társadalomerkölcsi elv követel mindaddig, míg az emberiség az erkölcsi megnevesülés egy magasabb színvonalára nem emelkedik. Az altruizmusnak leg-hatalmasabb közege napjainkban az állam; de közegei az egyház, az egyletek, alapítványok stb. Addig, míg állam, egyház, egyletek, intézmények és törvények altruistikus vagy jobban társadalomethikai funkciójukat teljesítik, addig az egyéni altruizmusnak csak kisegítő, pótló, subsidiár szerepe is lehet.

A társadalomerkölcsi elvet gazdasági alapra is vezethetjük vissza. A szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyensúlyának gazdasági törvénye is parancsolja, hogy mindenki a társadalom iránt teljesítsen szolgálatot, mely társadalomtól maga is annyi szolgálatot fogad el. A társadalmi kötelességek tanának ez mintegy ökonómiai alapvetése.

A társadalom erkölcsi törvény tekintetbevétele nem hiú ábránd, hanem ez képezi éppen jellemző vonását korunk gazdasági életének. Az egész munkástörvény hozás csak így érthető. A nagyjelentőségű szövetkezeti ügy háttérében erkölcsi tényezők, sőt vallási törekvések szerepelnek. A patriarchalizmus, egyik hasznos eszköz a társadalmi béke létesítésére, erkölcsi motívumokból indul ki. A tisztességtelen verseny, az uzsora elleni hadjárat ugyancsak erkölcsi rugóknak engedelmeskedik. A nemzeti eszmének hódítása a gazdaság terén erkölcsi reflexiók eredménye, holott a kosmopolitizmus ezekkel szemben teljesen indifferens. A vasárnapi munkaszünet, a munkakamrai intézmény, mindmegannyi példa, mely mutatja, mily erővel kezd a gazdaság terén a társadalomerkölcsi eszme érvényesülni; ugyanaz áll a szegénységélyezés újabb rendszereiről, a

népességi politikáról, a munkásbiztosításról, a progressív adóról, az örökösödési adóról, a létminimum adómentességéről. Jóformán az egész modern eszmekor a gazdasági és pénzügyi politika terén érthetetlen marad, ha nem vetünk számot az erkölcsi eszme követelményeivel és azoknak mindinkább fokozódó érvényesülésével. A társadalmi igazságosság ethikai princípiuma oly erővel dolgozik ma az. elmékben, hogy annak minden más szempont alá van rendelve és így a nemzetgazdaságtannak az szabja meg az irányát; az a tudomány tehát, mely ennek elismerésétől elzárna magát, nem volna képes a jelenségeket megérteni és magyarázni. Jellemző a társadalomerkölcsi gondolkozás hódításaira, hogy a múlt év végén Eszakamerikában a munka és tőke között kitört világraszóló harcokról beszámoló és a köztársaság elnökéhez intézett jelentését *Carroll Wright* a következő szavakkal zárja be: »the conclusions stated. . . may not lead to the millennium, but I believe, they will help to allay irritation and reach the day when the anthracite coal regions shall be governed systematically and in accordance with yreater justice and higher moral principles . . . «

A társadalomerkölcsi szellem egyik első megnyilvánulását Rómában észlelhetjük.² Egy nagy mozgalom indult meg az alsóbb osztályok érdekében, melynek irodalmi főképviselője Seneca volt, mely azon kor irodalmában mindenfelé visszatükröződik. Seneca tanítja legelőször a felsőbb osztályok kötelességeit az alsóbb osztályokkal szemben. És az államhatalom is kezd tétlenségéből felocsúdni. Nero, Claudius, Antoninus és Hadrian szabályozzák a szolgáló osztály viszonyait, az urak hatalmát a rabszolgák fölött sokfeleképp megszorítják és, a mi nevezetes, külön hatóságokat szerveztek, melyeknek feladata volt, a rabszolgák panaszait megvizsgálni.

A társadalomerkölcsi elv az egyedüli alap, melyen a társadalom békéjét biztosíthatni. Hirdessétek az egoismust és vége a társadalmi békének. Örök harc fog dúlni. Azok az elméletek pedig, melyek a harcot hirdetik, kezdve Heraklit-

¹ Bulletin of the Department of Labor. Nov. 1902. 1167 1. Report to the President on Anthracite coal strike.

² Ld. Lecky, Geschichte der Aufklärung. II. 187. 1.

tói. ki mindent **πολεμός**-ra, vezet vissza, egész Darwinig, nagy tévedésben vannak. A harc pusztulással jár, igazságtalansággal, az emberi faj többnyire rosszabb tulajdonságait fejleszti. A legegyszerűbb tapasztalat mutatja, hogy a küzdelem, a verseny csúnya jelenségeknek szülője. — A társadalomerkölcsi elv elhanyagolása pedig ez eredményeket idézi elő. Ha pedig a társadalomerkölcsi elv uralkodik, akkor túlsúlyra vergődnek a humanistikus érzelmek. A társadalomerkölcsi elv soha nem fog egyedül uralkodni, de ha csak azt akarjuk, hogy a maga helyén alkalmazást találjon, nem lehet eléggé annak tanulmányozásával foglalkozni. Az emberi nem története szigorú törvények szerint megy végbe. Mi annak irányát meg nem változtathatjuk. De az ész segítségével felismerhetjük az uralkodó erőket és ezek között *jelenleg a társadalomerkölcsi elv küzd nagyobb érvényesülésért.*

A társadalomerkölcsi elv lényegét a következőkben találjuk: Az erkölcsiség lényege az áldozat; az áldozat lényege a szeretet, az altruizmus; az altruizmus az áldozatot élvezetivé teszi. Áldozat és élvezet összekötve, a szeretet, az altruizmus által, — ez képezi az erkölcsi értékek alapját, ez képezi tehát az erkölcsi világ értéktörvényét. De éppen úgy szól a gazdasági életnek általam annak helyén ¹ kimutatott értéktörvénye, mely tehát az általános értéktörvény egy speciális esete. Az értéktörvény így átkarolja az egész erkölcsi világot.

Az evolúció a haladást követeli. A haladás törvénye az emberi világban újat létesít. Ez az új az erkölcsi rend. Az erkölcs lényege az áldozat. Az áldozat élvezetté válik és az értéktörvény az áldozat és élvezet egységét hozza kifejezésre. Az áldozat a Te, az élvezet az Én. Az erkölcs nem részvét, nem sajnálkozás, az erkölcs szeretet, altruizmus. A szeretet mélyen gyökerezik az emberi természetben. A szeretet csak akkor teljes, ha áldozathoz vezet, ha magamból kivétköztetve, másba helyezem magamat.

Még egy szó az áldozatelmélet magyarázatára. Ha szigorúan veszszük értelmét, akkor az egy tisztán aristokratikus moralrendszer volna. Mert hiszen ki tud áldozatot hozni?

¹ Társadalmi gazdaságtan I. kötet. Harmadik kiadás 120. 1. s. k.

Csak az, kinek helyzete kedvező, míg a legtöbb ember nincs abban a helyzetben, hogy áldozatot hozhasson. Szolgálatot azonban mindenki tehet, ki helyesen fogja fel viszonyát a társadalomhoz, még a legszegényebb is. Az áldozatelmélet tehát egyúttal a szolgálat elmélete. Mindenki a társadalom szolgájának tekintse magát. Szolgájának tekintse magát nem egoizmusból, nem az egyetemlegesség címén, mert e tekintetben nem tudom elfogadni a különben annyira fontos egyetemlegességi elméletet, sem a fajmoral szempontjából, hanem egyszerűen azon igazság alapján, hogy az egész magasabban áll mint a rész. És így a társadalomerkölcsi elv lényegét összefoglalhatjuk ezen egy szóban: Szolgáljunk!¹

A társadalom léte magában véve követeli az egyéni elv megszorítását a társadalmi elv követelményeivel szemben, melyeknek jogosultsága végső elemzésben erkölcsi természetű. Az individualistikus, egoistikus társadalom contradictio in adjecto. Ennek tiszta felismerése az út a társadalomerkölcsi probléma megoldásához.

¹ Immer strebe zum Ganzén, und kannst Du selber kein Ganzes Werden, als dienendes Glied, schliess' an ein Ganzes Dich an.

Schiller.

VII. FEJEZET.

VÉGSZÓ.

Jelenlegi dolgozatom feladata az volt, hogy a társadalom-erkölcsi problémát első sorban a társadalomgazdaságtan szempontjából megvizsgáljam. Mikép értelmezünk itt a társadalmi vagy nemzetgazdaságtant? Ha ugyanis közelről nézzük a nemzetgazdaságtant, akkor azt látjuk, hogy az két lényegileg különböző részből áll. All egy elméleti, bölcseleti részből és áll egy gyakorlati, technikai részből. Ez utóbbi a tanítás gyakorlati követelményeinek akar megfelelni, de annak lényeges tartalma üzleti, technikai természetű. A kereskedelemről szóló tanok inkább a kereskedelem tudományának vagy technikájának képezik a testét, a bankokról, biztosító intézetekről, vasutakról stb. szóló tanok inkább a bankok, biztosító intézetek, vasutak tanát vagy technikáját alkotják stb., a mezőgazdaságról, bányászatról, erdészetről stb. szóló tanok a mezőgazdaság, bányászat, erdészet technikáját képezik. E tanok gyakorlatilag igen hasznos tanok, de magasabb tudományos jelleggel nem bírnak. A gazdaságtan tudományos, bölcseleti része ezen tanoktól lényegesen különbözik; ez a gazdasági élet alaperőit, alapjelenségeit vizsgálja, keresvén abban azon törvényeket, melyek ezen téren működnek. A kérdés, melylyel foglalkozunk, főleg ezen tudomány szempontjából vizsgálendő, mert habár még Sombart is kénytelen elismerni, hogy még technikai és üzleti eljárásoknál, pl. még a szeg keverésénél is, ethikai mozzanatok kizárva nincsenek, a probléma csak a gazdasági jelenségek filozófiai vizsgálatánál dől el.

Vannak egyszerű, alapvető tudományok, mint a matematika, a logika stb. és vannak összetett magasabb fokú tudományok. Az összetett, magasabb fokú tudományok sorába tar-

tozik a bölcséleti, elméleti nemzetgazdaságtan. Ezen tudományokban a kutatás érdekében lehet bizonyos abstractiókkal élni. Így pl. leket a társadalmi gazdaságtant azon kypotkesis alapján tárgyalni, leket abból a szempontból tárgyalni, hogy minden gazdasági jelenség az egyéni szabadság alapján jön létre. Azonban akkor az így felépített tudomány liypotketikus jellegével is tisztában kell lenni. Ha pedig összetett alakjukban nézzük a jelenségeket, akkor a képből egy fontos szín kiányzanék, ka az erkölcsi törvények, illetőleg mozzanatok befolyásáról megfeledkezünk.

Minden tudomány, mely az emberrel mint erkölcsi, társadalmi lényvel foglalkozik, kénytelen az erkölcsi törvényeket tekintetbe venni. Leket-e jogelveket felállítani az erkölcsi törvények tekintetbevétele nélkül? Nem. Ha meg akarjuk állapítani a családjogot vagy az örökösödési jogot, kénytelenek vagyunk azoknak erkölcsi természetéből kiindulni. Leket-e az állami szervezetről okoskodni erkölcsi elvek nélkül? A nők politikai jogairól, a parlamentek berendezéséről, választási jogról, inkompatibilitásról lehetetlen törvényeket, alkotni az erkölcsi elvek iránytúje nélkül. Hogy nem hangsúlyozzuk különösen, hogy a jogtudomány ethikai tudomány, az államtan erkölcsi tudomány, az csak azért történik, mert fölösleges, mert mindenki tudja, mert soka olyan egyoldalú az erkölcsstől abstraháló elveket nem állítottak fel, mint a nemzetgazdaságtanban. De mert itt e szempontot elhanyagolták, mert a nemzetgazdaságot úgy tüntették fel, mintha itt az egoistikus szörnyetegek képeznék a gazdasági alanyok mintaképét, azért kellett itt ismét visszavezetni azon tiszta felfogáshoz, hogy a gazdasági téren is érvényesülnek az erkölcs törvényei, sőt hogy egészben véve nemcsak a két irány között ellentét nincs, hanem teljes összhang olyképp, hogy a gazdasági boldogulás maximumának föltétele az erkölcsi parancsok iránti engedelmesség. Nincs egy pontja a gazdasági életnek, sem a termelés, sem a vagyon- és jövedelemszerzés, sem a fogyasztás, melyen tartósan azé a társadalomé a diadal, melyben legtöbb az egoistikus szörnyeteg. Csak a felületes, a dolgok mélyére nem ható felfogás vezethetett ahhoz a balhiedelemhez, hogy a gazdasági élet erkölcsi exterritorial-

tással bir és hogy a gazdasági boldogulás azé a nemzeté, mely az erkölcsi törvény fékét nem ismeri. Ellenkezőleg, a történelem majdnem mindenütt azt tanítja, hogy a gazdasági élet ott indul virágzásnak, a hol az erkölcsi rugók erősek, a hol önfeláldozás és odaadás az egész iránt a társadalmat áthatja. Ez áll még a javak szerzésére is, mely pedig magában véve nem meríti ki a gazdasági boldogulás föltételeit.

Hogy a gazdasági jelenségekbe beleszövődnek erkölcsi motívumok, azt tagadni nem lehet. Az anethikai társadalmi gazdaságtanhoz tehát csak úgy juthatnánk el, ha azt mondjuk, az erkölcsi reflexiók a gazdaságiaktól idegenek, azoktól tehát távol tartandók. A gazdaságtan tehát eliminálna minden kérdést, mely az erkölcsivel összefüggésben áll, illetőleg csak azon pontig kísérné, a hol a tiszta gazdasági elem fenntartható. Akkor a nemzetgazdaságtan a legtöbb kérdésnél tartózkodnék annak tárgyalásától, mi a helyes és helytelen? Akkor a társadalmi gazdaságtan az alkoholismusról, a fényűzésről, a lakásügyről, a munkásvédelemről, a gazdaság nemzeti követelményeiről és ezer más kérdésről nem mondhatna semmit, a mi a rideg kalkulust meghaladná. Féltő, hogy akkor tudományos értékének is nagy részét elvesztené, magasabb böleseleti jelentőségét majdnem egészen. Akkor meg jött volna a sociologia kora, mely a társadalmi jelenségeket egészökben vizsgálja meg, mely nem szakítja szét ezer élettelen darabra, hanem azok szövödményét vizsgálná mindazon irányokban, melyek abban kifejezésre jutnak.

Téves az a felfogás, mintha a társadalmi tudományokban a vizsgálati köröket egymástól oly szigorúan lehet elválasztani mint más tudományokban. A természettudomány terén lehet szigorúan elválasztania testek vegyi tulajdonságainak vizsgálatát a fizikai tulajdonságok vizsgálatától. De ez a társadalmi tudományok terén nem vihető keresztül. Avagy lehetne-e a társadalmi gazdaságtanban, kiindulva abból, hogy mindenképp a termelési költségek csökkentésére kell törekedni, helyeselni, hogy felnőtt, kifejldött munkások helyett gyermekek alkalmaztassanak, testi fejlődésük koczkáztatásával, egész nemzedékek sorvasztásával, mint az Angliában történt, míg azt a munkásvédőtörvények meg nem tiltották? Vagy

lehet-e, ugyancsak a termelési költségek csökkentésének érdekében, helyeselni, hogy női munkások elégtelen béreket kapjanak azzal a vigasztalással, hogy majd a prostitúció szegénybérével a hiányt kiegészítik, a mint az tényleg még ma sokszor az eset, miért is a mai bérrendszert a női munkások szempontjából csak a prostitúció kiegészítésének tekintik? Avagy lehetne-e, ugyancsak a termelési költségek csökkentésére irányuló törekvés alapján, helyeselni, hogy a kuli, kínai bevándorlása a hazai népanyagot kiszorítsa? Nem folytatjuk a példákat, mert azt hiszem, el kell ismerni, hogy a gazdasági kérdéseket nem lehet úgy tárgyalni, mint a mechanikai törvényeket. Mindig szem előtt kell tartani minden gazdasági jelenségnél, minden gazdasági intézménynél, hogy kritériuma az emberiség erkölcsi eszménye.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Lapszám
I. Fejezet. A társadalom	2
II. Fejezet. Az egyéni és társadalmi elv	9
III. Fejezet. Egoizmus és altruizmus.....	26
IV. Fejezet. A társadalomerkölcsi elv forrása.....	39
V. Fejezet. A társadalomerkölcsi elv kérdésének jelenlegi állása.....	46
<i>a)</i> Támadások a társadalmi gazdaságtan szempontjából.....	46
<i>b)</i> Támadások a fejlődéstan szempontjából.....	56
VI. Fejezet. Eredmények.....	63
VII. Fejezet. Végző	68

NÉPESEDÉSÜNK KÚTFORRÁSAI A MÚLT SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

THIRRING GUSZTÁV

LEVELEZŐ TAGTÓL

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1903. április 6-án tartott ülésében)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1903

Budapest, az Athenaeum részvénytársulat könyvnyomdája.

NÉPESEDÉSÜNK KÚTFORRÁSAI A MÚLT SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN.

I. Bevezetés.

A midőn e helyet elfoglalom, az első szó csakis a hála szava lehet, a mélyen tisztelt Akadémia azon, rám nézve annyira kitüntető és megtisztelő határozatáért, melylyel engem tagjai sorába megválasztani kegyeskedett. E megtisztelő választást úgy kell tekintennem, hogy ez nem annyira elismerése a statisztika terén kifejtett eddigi szerény működésemnek, mint inkább kifejezése annak, hogy a mélyen tisztelt Akadémia azt az *irányt*, melyben eddigi működésem haladt, helyesli s ezen a téren tőlem még fokozottabb tevékenységet vár. Ily értelemben a mélyen tisztelt Akadémia választása biztatás rám nézve, hogy ama statisztikai, de különösen demográfiai kutatásokat, melyeket némely irányban megkezdettem volt, tovább folytassam s ezt a biztatást a legnagyobb örömmel fogadom azért is, mert magam is érzem, hogy demográfiai ismereteink egyik-másik irányban még nagyon fogyatékosak és továbbfejlesztésükre valóban nagy szükség van. Legyen szabad csak arra utalnom, hogy a népesedésünk múltjára vonatkozó, tehát történelmi irányú demográfiai kutatás hazánkban csakis a legújabb időben indult meg, miért is ebbeli ismereteink tekintetében még messze mögötte állunk a külföld legtöbb állama mögött. Ennek az iránynak Magyarországon eddig jóformán egyedüli képviselője *Acsády Iynác*z tagtársunk, ki számos idevágó dolgozatában, de különösen *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában* című nagy munkájában nemcsak e vizsgálatok forrásait és módszereit jelölte meg, de egyúttal

népességünk képét történelmünk különböző korszakaira vonatkozólag sikerrel rekonstruálta is. Említett munkája népesedési viszonyainknak a XVIII-ik század elejéről való képét állította szemünk elé s így alapú és kiinduló pontul szolgálhat azon vizsgálódásoknak, melyeknek célja népesedésünk fejlődését a törökök kiűzése óta tanulmányozni. A XVIII-ik századból levéltárainkban már meglehetősen bő, oly anyag maradt ránk, mely a népesség állapotának és mozgalmának vizsgálatára többé-kevésbé megbízható bázisul szolgálhat; de mindeme összeírásoknál és egyéb feljegyzéseknél becsesebbek az 1785—87. években végrehajtott ama nagyszabású műveletek, melyeket *II. József-féle népszámlálások* neve alatt ismerünk. A magyar birodalom népességének első, rendszeresen keresztülvitt s eredményeiben is teljesen megbízható számlálásával állunk itt szemben, mely a statisztika mai fejlettségének megfelelő népszámlálásoktól ugyan nagyon távol áll, de egyébként az akkori népesedési és társadalmi viszonyok megismerésére igen bő anyagot teremtett elő, miért is nagyon sajnálatos, hogy e népszámlálásnak csak főeredményei maradtak ránk, közzétéve azokból is alig van valami, a felvételek rendkívül becses eredeti anyagából pedig alig lelhető fel valami kevés vidéki levéltárainkban.

II. Józsefnek az a terve, hogy a népszámlálás évenként ismételtessék, sok más reformjának sorsára jutott; vele nemcsak a rendszeres népszámlálások eszméje szállt sírba, de — úgy látszik — a népszámlálás jelentősége s keresztülvitelének az állam szempontjából való fontossága iránti érzék is kiveszett. Mert egy félszázadnál jóval hosszabb időn keresztül, egészen 1850-ig, általános népszámlálást nem rendeztek Magyarországon s így népességünknek a XIX-ik század első felében való fejlődését mindeddig csak azon magánúton egybegyűjtött adatok alapján ítéltük meg, melyeket hangyaszorgalmú statisztikusunk és geográfusunk, *Fényes Elek*, ezen korban kiadott számos munkájában közzétett. Bármennyire becsesek is ezen adatok, még sem teszik nélkülözhetővé hivatalos összeírások eredményeit, mert *Fényes Elek* népesedési adatainak gyűjtésében nagyobbára csak a felekezeti és nemzetiség megállapítására szorítkozott, a szorosabb értelemben vett demogra-

fiai viszonyok kutatása ellenben nem volt módjában. A XIX-ik század első felének népesedési viszonyai tehát hálás tárgyat szolgáltatnak a kutatónak, és így azt hiszem, nem végzek fölösleges munkát, ha népesedésünk ez időbeli kútforrásainak vizsgálatába bocsátkozom. Teszem ezt annál szívesebben, mivel az országos levéltárban, valamint vidéki levéltárakban végzett kutatásaim folyamán sikerült e korszakra vonatkozó rendkívül terjedelmes, gazdag és becses népesedési anyagnak nyomára akadnom, melynek tüzetes feldolgozása alkalmas lehet arra, hogy e korbéli népesedésünk fejlődését egészen új világításban mutassa be s népesedéstörténetünkben azt a nagy űrt, mely a II. József-féle és az 1850. évi népszámlálás között tátong, teljesen kitöltse.

Az említett anyag alatt azon *népösszeírások* anyagát értem, melyek elsejét hazánkban az 1802. évi II. törvényczikk rendelte el s melyeket azután — bár törvényhozási intézkedés nélkül, de az uralkodó parancsára — egészen 1847-ig majdnem minden évben megismételték. Ezekről a népszámlálásokról eddig nagyon keveset tudunk, még az egykorú írók is, mint Fényes Elek, csak ritkán említik s azon megokolással, hogy az összeírások a nemességre nem terjeszkedtek ki, mellőzik eredményeik közlését. Miként a József-féle népszámlálások eredményeit, úgy kétségkívül ezen összeírások eredményeit is titkolni igyekeztek, miért is néhány elszórt adaton kívül, melyet egyes egykorú munkákban olvashatunk, a népösszeírások eredményeiből semmi sincs közzétéve s az összeírások természetéről és rendszeréről, de még általában létezéséről is alig történik az irodalomban említés. Még az 1804—5. évi első összeírás eredményét sem idézik a szakmunkák, bár ez mindenben méltón csatlakozik a József-féle népszámlálásokhoz, melyektől csak abban tér el, hogy a nemességet és papságot nem öleli fel. Ezen összeírás főeredményei, törvényhatóságokénti összeállításban, a bécsi cs. és kir. udvari levéltárban őriztetnek, egy másolata pedig az egri érseki levéltárban van meg.

Az 1802. évi II. törvényczikk csak egy ily népösszeírás keresztülvitelét rendelte el és a Karok és Rendek, a midőn hosszas tárgyalás és ellenkezés után a törvényt megalkották,

távrolról sem sejtették, hogy efféle népszerűírásokat többször is kell majd ismételnük. Annál nagyobb volt a megütközés, sőt felháborodás, mikor 1808-tól kezdve a Helytartó Tanácstól oly rendeletek érkeztek, melyek az összeírásoknak évről évre való ismétlését, illetve kiigazítását, helyesebben a népességnek állandó nyilvántartását követelték. A legtöbb törvényhatóság tiltakozott ezen törvénytelen összeírások ellen, sok vármegye egyenesen megtagadta az összeírás keresztülvitelét és se hossza, se vége nem volt a sérelmet felpanzló feliratoknak egyfelől, a szigorú, sőt fenyegető leiratoknak másfelől. Az összeírások főeredményeit a Helytartó Tanácshoz kellett felterjeszteni, mely azokról országos föösszesítést (generale summarium) készített s azt a nr. k. Udvari Cancelláriának terjesztette be. A törvényhatóságok ellenállásának az volt az eredménye, hogy az összeírás, melyet *nemtelenek népszerűírásának* (populáris conscriptio ignobilium) neveztek, tényleg nem hajtották végre minden évben, sőt némelyik törvényhatóság éveken keresztül sem tett eleget a király parancsoló rendeletéinek, minek folytán az országos föösszesítések csak nagyon elkésve, gyakran pedig egyáltalában nem kerültek az Udvari Cancellária elé. A mennyire eddigi kutatásaim alapján megállapíthatom sikerült, az 1805-től 1847-ig terjedő időszakban *huszonegy évről* készült ily országos föösszesítés, de ezeknek némelyikéből is hiányzott néhány törvényhatóság kimutatása. Felterjesztett pedig országos föösszesítés a következő évekről:

1805, 1816, 1818,¹ 1819, 1820,² 1821, 1822, 1823, 1824.³
1825,⁴ 1826, 1829,⁵ 1830, 1831, 1832, 1833, 1838, 1840,
1841, 1842, 1843.

¹ Az 1818. évi föösszesítésben hiányzik Turócz, Vas, Sopron és Veszprém vármegye.

² Az 1820. évi föösszesítésben hiányzik Sopron és Veszprém vármegye.

³ Az 1824. évi föösszesítésben hiányzik Bars, Bereg, Vas, Komárom, Krassó, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Sáros, Szepes, Somogy, Szabolcs, Temes és Veszprém vármegye. Bazin, Kaproncza és Pozsega városa.

⁴ Az 1825. évi föösszesítésben hiányzik Nyitra vármegye és Libetbánya városa.

⁵ Az 1829. évi föösszesítésben hiányzik Vas, Nógrád. Nyitra és Sáros vármegye, Lócse, Libetbánya és Pozsega városa.

Ezen összeírások főösszesítése azonban — sajnos — korántsem maradt meg minden évről; az országos levéltár a conscriptiókra vonatkozó akták nagy tömegét őrzi, a felterjesztés kísérő iratai is megvannak nagyobbára, de az országos főösszesítés táblázata maga csak kilencz évről van meg, u. m. 1821-ről, 1823-ról, 1830-ról, 1831-ről, 1838-ról, 1840-ről, 1841-ről, 1842-ről és 1843-ról; ezekhez tizedikül csatlakozik az 1805. évi népösszeírás, melynek eredményei a bécsi cs. és kir. udvari levéltárban őriztetnek, végül felemlítendő még az is, hogy a népesedés mérlegét feltüntető és a felterjesztésekhez mellékelte összehasonlításból (Bilans) az 1820. és 1822. évi népesség főösszegének törvényhatóságokénti eloszlását ismerjük, de egyéb részletezés nélkül. Az áttanulmányozott anyag ezzel azonban koránt sincsen kimerítve, mert az országos levéltárban nagy tömegben vannak egyes törvényhatóságoknak egyes évekre vonatkozó summáriumai, még pedig sok esetben nemcsak a törvényhatóság végeredményei, hanem a járásoként i, sőt nem ritkán a községeként összeírás eredményei is fennmaradtak. Végül az egyes törvényhatóságok levéltáraiban is találhatóak oly évekre vonatkozó összeírás eredmények, melyek az országos levéltár gyűjteményében hiányosak. Az alább közölt 32. számú mellékletben részletesen tüntettem ki, hogy az összes törvényhatóságokban eddigi tudomásom szerint mely években hajtották végre a nemtelenek összeírását és mely évekből maradtak fenn ezen összeírás eredményei. Itt ezen kimutatásnak csak végeredményét közlöm, kitüntetve azt, hogy 1805-től 1847-ig minden törvényhatóságra vonatkozólag hány évből birjuk az összeírás eredményeit s megjegyezve azt is, hogy az eredmények hány évből állanak rendelkezésre járásokénti vagy községekénti részletezésben.¹

Vármegyék: Pozsony 14 (ebből jár. 2), Nyitra 11 (jár. 1), Trencsén 13 (jár. 1, közs. 1), Mosony 13 (közs. 2), Győr 12, Komárom 12 (jár. 1, közs. 2), Árva 13 (közs. 1), Liptó 13 (közs. 3), Turócz 27 (közs. 19), Bars 18 (jár. 1, közs. 6), Zólyom 12 (közs. 2), Hont 10 (jár. 1), Pest 12 (jár. 1, közs. 1), Nógrád 10, Heves 11 (jár. 1), Esztergom 13 (közs. 3),

¹ jár. = járásoként, közs. = községeként.

Fehér 12 (jár. 1), Osongrád 13 (közs. 2), Csanád 11 (közs. 1), Arad 11 (jár. 1), Békés 13 (közs. 3), Jász- és Kúnkerület 13 (közs. 2). Ahauj 14 (jár. 2, közs. 1), Zemplén 26 (közs. 21), Sáros 9, Szepes 23 (jár. 2), Torna 11 (közs. 1), Gömör 13 (jár. 1), Borsod 13 (jár. 3), Ung 12 (közs. 2), Bihar 10 (jár. 1), Máramaros 10 (közs. 1), Szatmár 15 (jár. 1), Szabolcs 13 (jár. 2), Ugocsa 12 (közs. 1), Bereg 11 (jár. 2), Hajdúvárosok kerülete 13 (közs. 2), Sopron 13, Vas 10, Zala 11 (jár. 1), Veszprém 10 (jár. 1), Baranya 10 (jár. 1), Somogy 13, Tolna 12 (jár. 2), Bács-Bodrog 11 (jár. 1), Temés 12, Torontál 11, Krassó 12 (közs. 2); Szerém 13 (közs. 3), Verőcze 11 (közs. 1), Pozsega 15 (közs. 3), Zágráb 11 (közs. 1), Körös 16 (közs. 5), Varasd 13 (jár. 2); Tengermellék 11 (közs. 1).

Városok: Pozsony 13, Nagyszombat 16, Szentgyörgy 12, Bazin 11, Modor 14. Szakolcza 13, Trencsén 16, Győr 14. Komárom 14, Körmöcbánya 17, Újbánya 33, Besztercebánya 15, Breznóbánya 19, Libetbánya 14. Zólyom 13, Selmecz- és Bélabánya 11. Bakabánya 13, Pest 32, Buda 13, Eger 1. Esztergom 13, Székesfejérvár 15, Szeged 14, Arad 6, Kassa 17, Eperjes 12, Bártfa 16, Kísszeben 11, Lőcse 17, Késmárk 18, XVI szepesi város 10, Debreczen 13, Szatmár-Németi 18, Nagybánya 13, Felsőbánya 26, Sopron 12, Kismarton 11, Ruszt 12, Kőszeg 14, Pécs 13, Szabadka 12, Újvidék 13, Zombor 13, Temesvár 16, Eszék 14, Pozsega 11, Zágráb 12, Károlyváros 8, Körös 16, Kaproncza 11, Varasd 15; Fiume 11, Buccari 8.

A 32. számú mellékletből, valamint a fentebbi felsorolásból kitűnik, hogy a 43 év folyamán Magyarország (az anyaország) és Horvát-Szlavonország területét alkotó 55 vármegyei¹ és 54 városi,- összesen tehát 109 törvényhatóságban (külön-külön-számítva minden egyes törvényhatóság minden végrehajtott népösszeírását) nem kevesebb mint 2637 esetben foganatosították a nemtelenek összeírását és ezek közül 1440 összeírás eredményeit bírjuk, úgy hogy átlag 14 össze-

¹ Köztük 2 kerület (Jász- és Kúnkerület, Hajdúvárosok kerülete), s a magyar Tengermellék.

² Köztük a 16 szepesi város, melyet egy városi törvényhatóságnak számítottunk.

Írást bírunk egy-egy törvényhatóságról, de van olyan is, a hol a 43 év alatt húsznál többször, sőt Pest városában harmincz-kétszer írták össze a nem-nemes népességet.

Kétséget nem szenved, hogy további kutatások arról győznének meg, hogy az összeírást más években is ismételték és valószínű, hogy a vidéki levéltárakban, melyeknek egy része rendezetlen állapotuk miatt ez irányban még nem volt átkutatható, még újabb gazdag anyag fog előkerülni; az eddig tudomásomra jutott 1440 törvényhatósági összeírás azonban már magában véve is oly gazdag kútforrását képezi a népesedési viszonyok ismeretének, hogy eredményeiknek feldolgozása elé érdeklődéssel lehet nézni. Ez alkalommal azonban nem szándékozom az eredmények vizsgálatába bocsátkozni, hanem szorítok tisztán arra, hogy a nemtelen népösszeírások keletkezésének történetét, az összeírások szervezetét és természetét, elrendelésük és keresztülvitelük módját és eszközeit és végül tudományos értéküket vegyem taglalás és bírálat alá s ekként megállapítsam ezen összeírások jelentőségét és értékét népesedési és társadalmi szempontból.

II. A nép összeírásra vonatkozó 1802. évi törvény létrejötte.

A népszámlálás, melyet II. József 1785-ben és folytatólag 1786-ban és 1787-ben végrehajtatott, az egész ország ellenkezését idézte fel; és habár tagadhatatlan, hogy egyes privilegizált társadalmi osztályok a számbavételnek — mint jogaikra nézve sérelmes műveletnek — eszméje ellen tiltakoztak, mégis leginkább a művelet absolutisztikus elrendelése képezte a nemzet sérelmének okát. A nép megszámlálásának czélszerűségét, sőt szükséges voltát a nemzet maga is elismerte s már az 1790—91-iki országgyűlésen hosszas tárgyalások¹ után létrejött az 1791. évi XXXIII. törvény czikk, mely

¹ Naponként való jegyzései az 1790-ben... Magyarország gyűlésének. Buda 1791, 263. 290—293. lap; továbbá: Budán 1790-ben tartott országgyűlésének alkalmatosságából írásba benyújtott és köztanácskozással átvett dolgok és munkák. 485. lap.

kimondja, hogy »a közigazgatási és katonai összeírás már eltöröltetvén, az ezentúl foganatosítandó népösszeírás tervét egy kiküldendő bizottság fogja kidolgozni és azt a legközelebb tartandó országgyűlés elé terjeszteni«. ¹ Az 1802. évi országgyűlésen a magyar ezredek kiegészítésének (»a seregek pótlásának«) kérdésével egyetemben a népösszeírás kérdése is aktuálissá vált, mert ezen összeírásnak kellett a hadsereg kiegészítésére a megfelelő alapot előteremtenie. A tizenharmadik ülésben (június 21-ikén) az e célra kiküldött bizottságnak (deputatio) »a népesség számlálásának módja iránt tett vélekedése« olvastatván fel, először is az a kérdés merült fel, vajjon a számlálás a nemességre is terjesztessék-e ki, mint II. József idejében, vagy nem. Bár egyesek akként érveltek, hogy régebben is megszámlálták az egyházi rend és a nemesek személyeit és az 1791-iki törvény is »csak a hadi rend által tett számlálást«, vagyis az összeírásnak az uralkodó parancsa által való elrendelését s a katonaság vezetése alatt történő végbevételét törölte el, az országgyűlés által eszközözendő számlálásokból azonban a nemeseket nem rekesztette ki: mégis túlsúlyra vergődött az a felfogás, hogy »a nemesi személyes szabadság szintén oly becses, valamint a birtokok tulajdonsága; valamint tehát kiki sérelmesnek tartaná, ha vagyona feljegyeztetnék, úgy a nemes személyeknek megszámlálását veszedelmesnek, sőt sérelmesnek is lenni Ítélték.« ² Így történt, hogy a Karok és Rendek a József-féle általános népszámlálás helyett csakis a nem-nemesek, vagyis — az akkor dívó kifejezés szerint — a *nemtelenek népösszeírását* határozták el, azzal a megjegyzéssel, hogy ez a számlálás a dicális, vagyis adóösszeírás alkalmával a vármegyék tisztviselői által s a lelkipásztorok közreműködése mellett vitessék végbe, a bizottság által készített felvételi táblázatba pedig a honoratiorok

¹ A törvény szövege a következő: *Articulus 33. De animarum conscriptione politico-militari.* Conscriptio politico-militari jam sublata, suscipiendae dehinc animarum conscriptionis ideám, deputatio ordinanda elaboravit et proxime celebrandae diaetae referet.

² Naponként való jegyzései az 1802. esztendőben ... Posony szab. kir. városában ... rendelt... magyar országgyűlésének. Pozsony 1802. 108—109. lap.

(»a tisztesebb lakosok«) számára, kik közé az uraságok tisztjei is számlálandók. külön rovat állíttassák be.¹

Az erre vonatkozó *repraesentatio junius* 26-ikán terjesztett fel 0 Felségéhez. Az ebben ajánlott felvételi minta azonban semmiképen nem felelhetett meg a kívánt czélnak és valóban csudáim lehet, hogy az országgyűlés által kiküldött bizottság, mely előtt a régibb összeírásoknak sokkal jobb felvételi ívei nem lehettek ismeretlenek, miként állapodhatott meg ily kevésbé megfelelő mintában. Már a minta tervezése, mely egy egyénenként haladó lajstromban minden egyes név mellett kívánta a lakóhely jellegének (város, mezőváros, falu, puszta) megjelölését s ezen négyes rovatot az »*Animae Christianorum*« főrovata alá sorozta be, igazolja, hogy a minta tervezője, ki különböző régibb összeírási mintákból kiragadott egyes rovatoknak szerves összefüggés nélkül egymás mellé való állításával vélt feladatának eleget tenni, sem az efféle minták szerkesztésében s az összeírások technikájában nem volt járatos, de még az összeírás tulajdonképeni céljával sem volt tisztában. Célja lévén ugyanis az összeírásnak a hadsereg kiegészítésére alkalmas népesség számának megállapítása, szükség lett volna egyrészt a katonai szolgálatnak megfelelő kor, másrészt a katonai szolgálat alól bármely okból felmentett társadalmi rétegek pontos megállapítása. A Karok és Kendek által felterjesztett táblázat azonban az összeírandó egyének korát egyáltalában nem kérdezte meg, hanem csak kiskorúakat (minorenes) és a felnőtteket (adulti) különböztetett meg minden közelebbi kormeghatározás nélkül; a társadalmi állás tekintében pedig négy rovatot különböztetett meg, u. m. polgárokat (cives), honoratorokat és uradalmi tisztviselőket (honoriatores et officiales dominales), a nemesek szolgáit (servitores

¹ A határozat szövege a következő: »Mivel a népesség számláié, sának tárgya a nemesekre való nézve, sem az Ő Felsége Fel-adásaival (propositionibus), sem pedig a Seregek pótolásával semmiképen egybe-kapcsolva nincsen, ettől a SS. és RR. általlyában elállanak. A mi pedig a Nemtelenek megszámlálását illeti, abban egyeztek meg: hogy ez a Deputatio által kidolgozott rend szerint, közben férkeztetvén a tisztesebb személyeket, a Dicalis Conscriptio alkalmatosságával a Lelki Pásztorok jelentésekbe a Tiszt-viselő személylyek által vitessen végbe.« (id. m. 108—109. lap.)

nobilium conventionati) és mesterembereket (opifices), s e rovatok mellé helyezte a családi állapotra vonatkozó rovatokat (uxorati, vidui, viduae, caelibes, utóbbi nem szerint ketté választva), sőt egy a házasságkötésekre (contracta matrimonia) vonatkozó rovatot is. Amennyiben pedig ezen rovatok némelyike még a nemet sem kívánta megállapítani (p. o. az uxorati rovat), semmiképen sem nyújthatott oly alapot, melyen a hadi szolgálatra alkalmas és köteles népességet pontosan megállapítani, vagy akár a népesség demográfiai állapotát megismerni lehetett volna. Megjegyzem még, hogy külön rovatok vonatkoztak a népesség gyarapodására és fogyására, még pedig úgy a természetes népmozgalom eseteire, mint a vándorlásokra s a katonai szolgálatba való belépés s az alól való felszabadulásra vonatkozólag, a minek célzata egyáltalában nehezen érthető, mivel az országgyűlési tárgyalások folyamán, valamint a később létrejött törvényben egyáltalában nem volt szó a népesség nyilvántartásáról.

Nagyon természetes, hogy egy ily tervszerűtlenül készített minta, mely a József-féle népszámlálás felvételi íveinek szerkesztésétől nagyon messze elmaradt, de még a régebbi alkalmi összeírások (mint p. o. az 1777. vagy 1782. évi összeírás) mintáit sem közelítette meg, nem nyerhette meg a király és az Udvari Cancellária jóváhagyását. Julius 12-ikén kelt resolútiójában hangsúlyozza is a király, hogy mivel az összeírás a katonaság kielégítése céljából fogatosítandó és így a katonai teher megállapítására kell hogy alapú szolgáljon, a legnagyobb mértékben bírja a király érdeklődését s ez okból fenntartja magának a jogot, hogy ha az országgyűlés által készített felvételi táblázatot a célnak kellőleg megfelelőnek nem találná, azt mással helyettesítse, egyúttal az egész összeírás ügyének intézését magának tartsa fenn. Hangsúlyozza továbbá, hogy mivel a legfelsőbb kormányzás természetéből folyólag a népesség ismerete úgy mennyiségileg, mint minőségileg a királyi jogokhoz tartozik, a mostani összeírás, melyet az országgyűlés állapít meg, semmiképen se praejudikálhasson a király említett jogának.

A Karok és Kendek ezzel szemben augusztus 24-ikén kelt felterjesztésükben hangsúlyozták, hogy már az 1791. évi

33. törvénycikk is az országgyűlés teendői közé sorolta a lélekösszeírást, minek folytán csakis az országgyűlési határozatok végrehajtása tartozhatik a dicasteriumok hatáskörébe. Felkéri tehát a királyt, hogy a népösszeírást ne másképen mint törvényes formában, az országgyűlés által rendeltesse el. 0 Felsőge szeptember 23-ikán kelt rescriptumában királyi jogainak épségben tartása mellett hozzájárult az összeírásnak foganatosításához, de az országgyűlés által bemutatott felvételi minta helyett egy a czélnak sokkal jobban megfelelő új mintát küldött le elfogadás végett. Ez a minta lényegesen különbözött a Karok és Rendek tervezetétől, mert rajta nemcsak az élőbbemnek hibái teljesen ki voltak küszöbölve, de úgy a foglalkozási, illetve társadalmi rovatok, mint a vallás és kor rovatok akként voltak szerkesztve, hogy a katonakötelezettségre vonatkozó speciális tájékoztató adatokon kívül egyúttal az egész népesség demográfiai megismerését is lehetővé tették. Amennyire az országgyűlési iratokból tudjuk, a Karok és Rendek a királyi resolútióhoz teljességében hozzájárultak, az új felvételi mintát is elfogadták s erre vonatkozólag csak egy pont körül fejlődött ki vita. Szóba került ugyanis az a körülmény, hogy a király által megállapított tabellában a kor szerinti részletezés az összes népességre vonatkozik, ezen rovatokba tehát a zsidók is bele foglalandók; mivel pedig az utóbbiak nem katonakötelesek,¹ szükséges, hogy ezek kor szerint külön rovatokban mutattassanak ki, mivel különben olyan vármegyékre, melyekben sok zsidó van, nagyobb katonai teher rovatathatnék

¹ A zsidók hadkötelezettségére vonatkozólag a seregek pótlásáról szóló 1802. évi I. törvénycikk tárgyalásai között a következőket olvassuk; A Karok és Rendek (a június 21-iki ülésen) elhatározzák, hogy a zsidók az évenként előforduló katonapótlásra most még ne köteleztessenek. azonban esetleges háború idején ezen teheről menteknek ne nézegessenek. Felemlítették, hogy az utóbbi években rend felett elszaporodtak a zsidók, úgy hogy Ung vármegyében a népességnek */is része zsidó. A zsidókra pedig azért nem lehet a hadkötelezettséget kiterjeszteni, mivel akkor esetleg a polgári jogokban való részesedést, sőt talán a nemeseknek szabadságát is megkívnának, továbbá »mert esetleg idővel fel-tisztségeket is érdemelhetnének, azoknak parancsolataitól pedig a hazafi katonáknak függeni kedvetlen és nem épen illendő dolognak látszatna.« (id. m. 104—109. lap.)

ki, mint a minő keresztyén lakosságának arányában megillet-
hetné. Az országgyűlés ezen észrevételek jogosultságát elismerte
s ily értelemben átiratot intézett a főrendekhez.

Az 53-ik ülésben (október 9-ikén) tárgyalás alá vétetett
»a nemtelenek új feljegyzéséről vagyis conscriptiójáról« szoló
törvényczikk maga. A törvényczikk lapidáris rövideggel
ekként szólt.

Articulus II De populari Ignobilium conscriptione.

»Popularem Ignobilium Conscriptionem juxta Formulám
diaetaliter stabilitam SS. et OO. Sua Majestate Sacratissima
Salvo Jure Eegio annuentes, peragendam decernunt.«

Az országgyűlés elfogadta a törvényczikk szövegezését,
de a Karok és Rendek a »Salvo Jure Régió« szavak kihagyá-
sát kívánták. E fölött három napig tartó vita folyt közöttük
és a főrendek között.¹ Amazok veszélyt láttak e szavakban,
melyek alapján a király esetleg a törvényhozás elkerülésével
is rendelheti el az összeírást s kiterjesztheti a nemesekre is;
hangsúlyozták továbbá, hogy nem is lehet tudni, voltaképen
mi értendő ezen szavak alatt, tanácsosabb tehát azokat egés-
zen kihagyni. Ezzel szemben a főrendek az eredeti szöveghez
ragaszkodtak, mely a király resolútiójában is már benne fog-
laltatott és épenséggel nem magyarázható az ország jussainak
kisebbitésére, vagy valamely veszedelmére. Végül a nádor és
a főrendek is hozzájárultak a Salvo Jure Régió szavak kiha-
gyásához és október 13-án helybenhagyták a királyhoz kül-
dendő repraesentatiót, melyben a királyi resolútiót mindenben
elfogadták s csakis a zsidók kor szerint való részletezésének
kitüntetését kérték. O Felsége ehhez október 24-ikén kelt
válaszában hozzájárult, egyúttal megküldötte az ennek meg-
felelőleg most már véglegesen megállapított felvételi mintát,
melyet Magyarországra nézve elfogadandónak kinyilatkoztatott,
felhíva egyúttal az országgyűlést, hogy úgy a csapatok kiegé-
szítésére, valamint az összeírásra vonatkozó törvény szövegét
mielőbb terjessze be. Az október 29-iki ülésben fel is olvas-
tatott a törvény szövege, »a mi iránt a concertatióban semmi

¹ Id. m. 397—406. lap.

változás nem esvén, az mint volt, megmaradt.«¹ Szövege, a fent említett három szó kivételével, az eredeti fogalmazással mindenben egyezik.

III. A népösszeírás ismétlésének törvényes volta körüli harcok.

Az országgyűlés által elrendelt népösszeírás az 1802. évi II. törvénycikk alapján, de csak 1804—1805. években hajtatott végre s mivel alkotmányos úton batároztatott el, keresztülvitele semmiféle akadályba nem ütközött. Ez a törvénycikk semmiféle olyan rendelkezést nem tartalmazott, mely az összeírásnak időszakonként, vagy éppen évről évre való ismétlését előírta volna s csakis a népösszeírás végrehajtása ügyében Bécsben 1802. évi december 29-ikén kiadott, s úgy látszik, a törvényhozás tudtán kívül létrejött részletes Utasítás írta elő az összeírás ismétlésének kötelezettségét. Nagyon természetes tehát, hogy, midőn a Helytartó Tanács Ő Felseje rendeleti folytán 1808-tól kezdve sürgette az összeírás ismétlését, a törvényhatóságok nagy meglepetéssel vettek erről tudomást. Általában az volt a törvényhatóságok felfogása, hogy, mivel az 1802. évi országgyűlési tárgyalások folyamán a Salvo Jure Régió szavakat, melyek a királynak jogot adhattak volna a népösszeírás elrendelésére, a törvényből kihagyták, az összeírás csakis törvény által rendelhető el s nem a király parancsa által; még általánosabb volt pedig az a felfogás, hogy mivel az összeírás csak a magyar ezredeknek rendes kiegészítése czéljából rendeltetett el, az 1807. évi I. törvénycikk pedig az 1802-ben csupán három évre és csak próbaképen felvállalt katonapótlás kötelezettségét ismét elejtette s a régi szabad beállásra tért vissza, ennél fogva a conscriptio keresztülvitelének kötelezettsége is megszűnt. Így vélekedett p. o. 1808-ban Csongrád és Nógrád vármegye,² és ez a felfogás domborodik

¹ Id. m. 450. 1.

² Az erre vonatkozó iratok az országos levéltár helytartótanácsi osztályában (fons 14. szám alatt) őriztetnek; minden forrásidőzet erre a nagy gyűjteményre vonatkozik, melyet 1802-től 1847-ig kutattam át.

ki a következő húsz év folyamán számos más vármegye, nevezetesen Baranya, Somogy, Sopron, Veszprém és Bereg felterjesztéséből is. Ennek alapján számos törvényhatóság azon kérelemmel fordult a Helytartó Tanácshoz, mentené őket fel a conscriptió alól (Baranya, Sopron), de midőn ezen felterjesztésekre állandóan az a stereotyp válasz érkezett, hogy az összeírás Ő Felsége határozott parancsa folytán (positivo altissimo jussu régió) fogatosítandó s attól semmi szín alatt eltérni nem lehet, a törvényhatóságok egy része a conscriptió ügyének törvényhozásilag való rendezését sürgette, mások ellenben az összeírásnak egyenesen ellenszegültek s annak végrehajtását kereken megtagadták. Baranya vármegye már 1808. augusztus 10-ikén kelt feliratában¹ kijelenté, hogy a Helytartó Tanácstól 1808. évi márczius 22-ikén 6422. sz. a. érkezett rendeletnek nem engedelmeskedik, mivel ez az ország törvényeibe ütközik, s míg az országgyűlés ezen ügyben nem határoz, összeírást nem eszközöltet. Hasonló értelemben szólaltak fel Ung, Arad, Somogy és más vármegyék is. Vas vármegye 1813 június 8-ikán kijelentette², hogy követeit utasította volt, miszerint az összeírás iránti sérelmet »a múlt országgyűlésen« előadják, de mivel ezen országgyűlés más teendők miatt ezt a sérelmet nem orvosolta, hanem a következő országgyűlésre hagyta, az összeírás teljesítésére hatalma nincsen. Veszprém és Sopron vármegyék évről évre hosszú felterjesztésekben tiltakoztak a conscriptió ellen; 1815 április 7-ikén kijelenté Sopron vármegye közgyűlése, hogy »ezen munkát az ország törvényének világos értelme ellen véghez nem vitethetjük«³ s ezt később is többször ismétlé. Baranya vármegye, mely már 1809. márczius 7-ikén kijelentette volt, hogy a populáris conscriptiót »hazánk sarkalatos törvényei ellenére lenni véli«, 1816. december 10-ikén újból kereken kimondja, hogy az »ez iránt költ felsőbb parancsolatot nem teljesíthették, úgy egyszersmind az abból származott sérelmeket a jövő országgyűlésén ismét előterjeszteni« fogja.⁴ Annak a felfogásnak

¹ Orsz. levéltár, fons 14, 1808. 62.

² Orsz. levéltár, fons 14, 1813. 53.

³ Orsz. levéltár, fons 14, 1815. 115.

⁴ Orsz. levéltár, fons 14, 1818. 48.

jellemzésére, melynek a törvényhatóságok hódoltak, Bereg vármegyének 1818. június 1-én kelt feliratát kivonatban közlöm:¹

»A nemtelen népességnek összeírását megállapító 1802. évi II. törvényczikket az azt megelőző I. cikkelylyel természetes összeköttetésbe ne venni lehetetlen. Az elsőben ugyanis a magyar katonaság hijánosságának pótolását három esztendőkre vállalván az ország magára, szükséges volt ennek könnyítésére eszközt és segédelmet feltalálni. Nemtelenekből ajánltatott a katouapótlás, mi volt tehát szükségesebb, mint hogy ennek alkalmasokban lehető teljesítésére azoknak száma, kikből ez ajánltatott, tudva legyen . . . Maguknak az összeírás módjára kiadott példázatja! azt mutatják, hogy főleg a katonaságra alkalmas egyének összeírása volt szükséges . . . Ha tehát bizonyos az, hogy a katonapótlás mint cél, a népesség összeírása mint amarra vezető eszköz úgy vétethetik: hasonló igazság leszen az is, hogy megszűnván a cél, el kell enyészni az eszköznek, mert az ezek közt levő összeköttetés igen természetes. Azon három esztendő, melyekre a katonapótlás ajánltatott, nem csak régen eltelték már, hanem az 1807. I. törvényczikkben a helyett a katonaszedésnek 1802. esztendő előtt gyakorolt módja, vagyis az úgy mondatott Yerboung által való katonapótlás hozatott vissza. Ezen törvény a nemtelen népesség összeírását ugyan világos szavakkal el nem törli, de midőn azt, a mi célnak vétethetik, elrontja, ugyanakkor annak eszközét, a népesség összeírását is eltörli. Valamint tehát ezen előadott okokból, úgy azon tekintetből is, hogy ezen összeírás folytatása minden esztendőben 2000-en fellyül lévő summát viszen ki honnyi pénztárunkból, szegény adózó népünknek felette nagy terhére vagyon; rendszerént való tisztviselőinknek pedig a naponkint nevedő hivatalos tárgyak temérdeksége között ezt is kötelességül tenni a többieknek hátráltatása nélkül nem lehetne . . .«

A Helytartó Tanács a törvényhatóságok ezen erélyes felterjesztéseivel szemben kényelmetlen helyzetben volt. Inga-

¹ U. o. 1818. 316.

dozó felfogása, melyet ezzel szemben is, mint a conscriptió ügyében általában tanúsított, azt mutatja, hogy maga is meg lehetett győződve az ellenszegülés jogos voltáról, de a legfelsőbb parancsokkal szemben nem hunyhatott szemet az ellenszegülő vármegyék eljárása felett. Eleinte még kevés sülyt fektetett az aggályoskodó vármegyék felterjesztéseire s azokat egyszerűen »ad cumulum« tenni rendelte.¹ De midőn az engedelmességet megtagadó vármegyék száma évről évre növekedett s az összeírások törvényessége iránt már nemcsak aggodalmakat tápláltak, hanem azokat egyenesen törvénybe ütközőnek jelentették ki: a Helytartó Tanács is komolyabbra vette a dolgot. Kijelentette, hogy az összeírás 0 Felsége parancsa folytán hajtandó végre s ellene semmiféle előterjesztésnek helye nincsen;² majd — látva, hogy a törvényhatóságok nem sok ügyet vetnek e leiratokra — »felelet terhe alatt« utasította azokat a conscriptió foganatosítására.³ Veszprém vármegyének p. o. a Helytartó Tanács és a nádor megparancsolta, »hogy ha ezen parancsot tüstént végre nem hajtja, a főispán és az egész tisztviselői kar legszorosabb számadás alá vettetik«;⁴ felelőség terhe alatt meghagyta Sopron vármegyének is,⁵ hogy az összeíráshoz azonnal fogjon hozzá és haladásáról kéthetenként tegyen jelentést. Veszprém vármegyét a Helytartó Tanács már 1817-ben megfenyegette,⁶ hogy ha parancsainak nem engedelmeskedik, a késedelmes tisztviselőket állásuktól és fizetésüktől meg fogja fosztani; de a vármegye (1818. márcz. 18-án) azzal válaszolt, hogy »az csak azon esetre értetődhetik, ha mi ezen kegyes parancsolatot elfogadván, annak megváltoztatását alázatos felírásunkkal nem könyörögnénk. Mert minekutána tisztviselőinket mi másként nem tekinthetjük, mint velünk egy morális testet, mint velünk egyesülve egy törvényes hatalmat, a kiknek kötelességük az egésznek végzéseit végrehajtani: egész hazánk alkotmánya

¹ Orsz. levéltár, fons 14. 1808. 35.

² U. o. 1810. 155.

³ U. o. 1812. 221.

⁴ U. o. 1812. 104.

⁵ U. o. 1815. 54.

⁶ Helytartó Tanács leirata 1817 december 16-án, 36954. sz. a. (Orsz. levéltár, fons 14. 1817.)

felbomlana akkor, ha tisztviselőink különös parancsolat által kormányoztatnának, ha ők büntetés alá vettetének akkor, midőn az egész törvényes végzéseit teljesítik.«

A törvényhatóságok ezen ellenszegülésükben teljesen a törvény és jog álláspontján álltak. Nem vezérelte őket semmiféle más indító ok, legkevésbé az összeírások intézménye elleni ellenszenv, mert ismételve kijelentették, hogy csak azért nem hajtják végre a conscriptiót, mivel nem törvényes úton rendeltetett el, pedig a népösszeírások elrendelése az országgyűlés jogai közé tartozik. Ismételve documentálták, hogy ellenkezésük csakis elvi jelentőségű, nem irányul sem a Helytartó Tanács, még kevésbé Ő Felsége a király személye ellen. Ez okból a Helytartó Tanácssal folytatott legelkeseredettebb polémiáknak is rendszerint az lett a vége, hogy miután a Karok és Rendek törvényben gyökerező elvi álláspontjukat kifejezték s azt a végletekig megvédték, a conscriptiót végül mégis csak fogadatosították, nehogy ellenkezésüknek az a látszatja legyen, mintha az a király ellen irányulna s a királyi parancssal vagy kívánsággal szemben tanúsított engedetlenségből eredne. Igaz, hogy némelyik törvényhatóságnak sikerült az évekig tartó huza-vonával a conscriptió keresztülvitelét annyira elodázní, hogy a Helytartó Tanács végre is lemondott a már idejét múlt összeírás további erőszakolásától; de számos eset azt bizonyítja, hogy a törvényhatóságoknak nem ez, hanem törvényes jogaikon alapuló elvi álláspontjuk documentálása volt a céljuk. Ennek az elvi álláspontnak s törvényes joguk megóvásának hangsúlyozásával a törvényhatóságok azután rendszerint eleget tettek Ő Felsége szigorú parancsainak s az összeírást elrendelték; de álláspontjukat mindig szükségesnek tartották felterjesztésükben világosan kifejezni. Érdekes e tekintetben Nógrád vármegyének 1808. évi június 21-én kelt felterjesztése, mely a többek között így szól:

»Az adózó nép egybeírásának folytatása iránt a f. é. 6422. sz. a. kelt rendelkezésnek következtében alázatosan jelentjük: hogy mi ugyan ezen egybeírást főképen a magyar katonaezredek betöltésének elősegélyezésére tartván eszközül szolgálni, annak folytatásától annyival is inkább megszüntünk, minthogy a legközelebb tartott országgyűlésen ezen állítás helyébe a

régi szabad beállítás visszahozattatván, annak az ország gyűlése által feltett célját is megszűntnek lenni állítottuk; ugyan csak azonban Felséges Fejedelmünknek mind a haza és a monarchia megtartására célzó intézeteit tehetségünk szerint előmozdítani óhajtván, a rendelt egybeírást azzal az Ő Felsége atyai szívében és gondoskodásában helyheztetett bizalommal fogjuk tovább is folytatni, hogy Ő Felsége azt semmi olyan következésekre, a melyek a haza sarkalatos alkotmányával ellenkezének, kiterjeszteni nem kívánja.«¹

Sopron vármegye 1815-ben kijelenté, hogy bár az összeírás törvényes végzés által elrendelve nincs, 1811-ben még egyszer végrehajtotta, azon reményben, hogy az többször nem is kívánatik.² Ugyanily indokolással 1818-ban Veszprém vármegye is elrendelte a conscriptiót, de nagy meglepetésére az 1802. évi összeírástól eltérő táblázatokat kapott, holott csak úgy vállalta el a népösszeírás eszközését, ha az 1802-iki táblázatokat kapja meg, ehhez ragaszkodik s »csak akkor fogjuk teljesíteni, a midőn feliratunkhoz alkalmaztatott táblák fognak küldetni«. (1818. november 9-én.) Végre a vármegye elrendelte az összeírás foganatosítását, de midőn a Helytartó Tanács két évvel reá újból követelte a népösszeírás ismétlését, hosszas sürgetés után kijelenté, hogy »most egyszer s minden következés nélkül és fennhagyván a következő országgyűlésre ezen országos sérelem orvoslását«, eleget tesz a felsőbb parancsnak.

Hont vármegye szintén egyike volt azon törvényhatóságoknak, melyek a népösszeírások végrehajtását erélyesen ellenezték; 1819. december 20-án felír a Helytartó Tanácshoz, hogy mivel most az 1802. évi törvény által »az összeírásra zsinórmértékül fogadott tabellától különböző tabella szerint teendő összeírás következéseitől méltán lehetne tartani«, azt semmikép effectuálni nem fogja, sőt az alispán által már megkezdett összeírást félbeszakítván, a tisztviselőket annak folytatásától eltiltotta. A Helytartó Tanácsnak igen szigorú leiratai következtekben 1820. február 3-ikán kelt újabb felter-

¹ Orsz. levéltár, fons 14. 1808. 26.

² U. o. 1815. 54.

³ U. o. 1820. 239.

jesztésében a vármegye sajnálatát fejezi ki, hogy »mentségeit« felsőbb helyen nem fogadták el, azután ekként folytatja: mivel Ő Felsége az összeíráshoz ragaszkodik és »minek utánna jöreményeink és szabadságaink fenntartására mind azt, a mi mint törvényhozó testnek része hatalmunkban állott, odáig teljesítettünk volna, hogy ezen felől se jelenvalóképen, se maradékinkra való nézve a szemre való hányástól nem félhetünk, hogy ezúttal ismét új próbáját adhassuk koronás fejedelmünk iránt viselt tántoríthatatlan hívségünknek és engedelmisségünknek, a megparancsolt összeírást végrehajtottuk«; egyúttal kéri a Helytartó Tanácsot, hogy a királyt országgyűlés összehívására kérje fel, melyen ezen országos sérelem orvosoltassék.

Veszprém vármegye, melynek hosszas ellenszegüléséről már említést tettem, 1818-ban »csak azon esetre ajánlotta meg és azon könyörgéssel ajánlotta meg a nemtelenek összeírását«, ha a Helytartó Tanács a királynak az országgyűlés összehívását, »melynek törvényes ideje úgyis már régen elhaladt«, minél előbb kieszaközölni fogja. Sopron vármegye, mely már 1815-ben is csak nagy nehezen vállalkozott az összeírás eszközésére, 1819-ben »és egyedül csak az 1819. esztendőre« ajánlotta meg az összeírás eszközését, de mivel Ő Felsége neheztelését magára vonni nem akarta, a nemtelen népesség összeírásának megigazítását 1821-re is elrendelte. Ugyanígy tett Hont vármegye is, mely nem akarván Ő Felsége »megváltozhatatlan kegyelmes parancsolataival ellenkezni,« 1823-ban is összeíratta a nemtelen népességet. Számptalan példa bizonyítja tehát, hogy a törvényhatóságok csakis alkotmányjogi aggályoktól vezéreltetve gördítettek nehézségeket a népösszeírások foganatosítása elé.

Ebben az időben a törvényhatóságok folyton sürgették, hogy az országgyűlés törvény által szabályozza a conscriptió ügyét, de 1826-tól kezdve ezen feliratok, valamint általában az összeírások ellen való felterjesztések megszűntek. Veszprém megye volt, úgy látszik, az utolsó, mely 1826. december 4-én ez ügyben felterjesztést intézett a Nádorhoz, hangsúlyozván, hogy »mivel magának a törvényhozó hatalomnak esmérete, és így hazánk alkotmányának lelke azt kívánja, hogy minden törvény,

következésképen a nemtelen népesség összeírása módjáról való is, közös megegyezéssel a törvényhozó test által alkottasson, és így az ország gyűlése elhatározás alá tartozó tárgy lévén, és mi ez iránt kérésünket az eleibe is adván, még e részben elhatározó törvényes intézet nem tétetik, reményijük, Cs. és K. Herczegséged és a nagymélt. kir. Helytartó magyar Tanács tőlünk a kérdéses összeírás teljesítésének kötelességét követelni nem fogja«. ¹ Azonban daczára ezen felterjesztésnek, Veszprém vármegye később is összeíratta nemtelen népességét.

Bár a törvényhatóságok jogos és törvényes álláspontjához nem fér kétség, mégis tagadhatatlan, hogy az évtizedekig tartó ellenkezés, melyet egyesek a népösszeírások végrehajtása körül tanúsítottak, az összeírás műveletének keresztülvitelét nem mozdította elő, s általában nem vált az összeírások ügyének javára; ellenkezőleg, bizonyosra vehető, hogy a folytonos ellen-szegülés szelleme a törvényhatóságok terméből kiáradt a vidékre s az elégtelen elemek ezt felhasználták az összeírás keresztülvitelének megakadályozására, vagy legalább megnehe-zítésére. Több ízben akadunk annak nyomára, hogy az összeírás békéltenségekre, sőt zavargásokra adott okot. De sehol sem élesedtek ki a viszonyok annyira, mint a pozsonyvármegyei Malaczkán, a hol 1820-ban Veisz Antal, herczeg Pálffy detrekői uradalmának inscriptionalistája, a ki már korábban is azzal ijesztgette a népet, hogy az összeírók földjeiket kisa-játítják, fellázította a lakosságot, mely az uradalmi kastélyt megostromolta, kirabolta, a fegyvereket, ólmot s egyéb szer-zszámokat elszedte s az összeírást minden áron lehetetlenné akarta tenni. A zavargás oly nagymérvű volt, hogy 7000 főnyi katonaságot kellett a rend helyreállítása céljából kirendelni.

Más jellegűek és sokkal ártatlanabbak voltak azok a súrlódások, melyek az összeírások végrehajtására hivatott különböző hatóságok hatáskörének összeütközéséből állottak elő. Ily összeütközésekre többnyire a szabad királyi városokban került a sor, a hol ugyanis a nemesek szolganépességének összeírására a vármegyei hatóság tartott igényt — s tényleg rendszerint össze is írta azt, — a mi által a városi conscrip-

¹ Orsz. levéltár, fons 14, 1827. 7.

torokkal jutott ellentétbe. Ily eset történt többek között 1824-ben Selmezbányán, melyre vonatkozólag Hont vármegye november 24-én elpanaszolja,¹ »hogy minek utána az azon summás táblákban érdeklett megyénkbeli két sz. k. városok közül Selmezbánya városának tanácsa a kebelében lakozó nemeseknél szolgálatban levő nemtelenek összeírásában az illető tisztviselőinket gátolta, és ugyan azokat alkalmasint maga irta volna össze, ezen említett Selmecz városi tanácsnak azt, hogy az efféle egyenesen a mi hatalmunk alá tartozó nemeseknél szolgáló nemtelen személyek összeírásában ennek túlmunkálódó tisztviselőinket ne akadályoztassa, kegyesen megahagyni méltóztasson.«

IV. Az összeírások szervezete, alapelveik jellemzése s tudományos értékök.

Az összeírásra vonatkozó utasítás, mely Becsben 1802. december 29-én kelt. az összeírás célját abban foglalja össze, hogy abból az országban élő nem-nemes népességet úgy szám szerint, mint minősége szerint kellően meg lehessen ismerni, úgy hogy abból a közigazgatás minden viszonyai között kellő »politikai calculust« lehessen vonni. Voltaképeni kifejezett célja azonban az volt az összeírásnak, hogy a katonai szolgálatra alkalmas és kötelezhető néprétegek számát állapítsa meg. Az összeírás lényegében a *tényleges népesség* elvére volt alapítva, úgy hogy az összeírás helyén nemcsak az ott született s állandóan letelepedett népességet, de az ott esetleg csak ideiglenesen tartózkodó vidékieket és külföldieket is kellett összeírni. Túlment azonban a *tényleges népesség* keretén annyiban, hogy a családhoz vagy háztartáshoz tartozó távollévőket is fel kellett venni. A *tényleges* és a *rendes népesség* fogalmának ezen összekeverése folytán a népességnek egy része az összeírásban kétszeresen szerepelt; a mennyiben azonban a foglalkozás, a kor és hitfelekezet szerinti részletes feldolgozásból úgy az idegenek, mint a távollévők kihagytak, a

¹ Orsz. levéltár, fons 14. 1815. 15.

népösszeírások tüzetes eredményei csak a tényleg jelenlevő hazai lakosságra vonatkoztak.

Az összeírás eredményei három, lényegben azonos mintában foglaltattak össze, de magának a népességnek felvételére csak egy primár felvételi minta szolgált, még pedig egy összeírási lajstrom, melynek tervezője a minta megszerkesztésekor kétségkívül a József-féle népszámlálás mintáját tartotta szeme előtt, a melytől azonban több tekintetben s elég lényegesen, de nem mindig előnyére eltért. Ebbe a lajstromba, melyet *individuais lapnak* (vagy *A* mintának, *Formulare A*) neveztek, az összeírás alá eső minden nem-nemes egyént, lett legyen az férfi vagy nő, felnőtt vagy gyermek, adófizető vagy nem, egyaránt be kellett vezetni, még pedig úgy, hogy minden egyén bejegyzésére egy-egy sor szolgált. Be kellett írni az egyén családi és keresztnévét, születésének évét, a családfő foglalkozását s a többieknek a háztartás fejéhez való viszonyát; erre a három kérdőpontra konkrét válaszadással kellett felelni. A felvételi minta többi rovatai egyrészt a férfinépességnek foglalkozás, illetve helyesebben társadalmi rétegek szerinti részletezésére, másrészt ugyanannak három korcsoport és öt hitfelekezeti szerint való kimutatására, nemkülönben a távollevő egyéneknek, a kiszolgált katonáknak és a jelenlevő idegeneknek kitüntetésére szolgáltak; a mennyiben azonban itt a kérdésre adandó válaszok külön-külön rovatokban már elő voltak nyomatva, a kitöltés csak egy-egy vonásnak, illetve *egyének* (1) a megfelelő rovatokba való bejegyzése által történt. Mind e részletezések azonban csak a férfinépességre vonatkoztak, míg a nőktől a három első főrovaon kívül semmiféle más részletes adat bevallását nem követelte az utasítás.

A felvétel alkalmával minden család külön ívet nyert, de ha a család kevés tagból állott, több családot, esetleg egy egész ház népét is egy lapon lehetett összeírni, olyformán azonban, hogy minden egyes család után az idő folyamán bekövetkező növekedés bejegyzésére elegendő üres helyet kellett fenntartani. Az összeírás alapja tehát a *család*, illetve a *háztartás* volt. Ebben a tekintetben annyiban nem volt az utasítás következetes, a mennyiben egyfelől a családhoz tartozó, de távollevő gyermekeket is felvétette, viszont másfelől a család

részét nem képező, de a háztartáshoz tartozó idegen elemeket (cselédek, tanoncok stb.) is számba vette, úgy hogy a család és a háztartás fogalma folyton összegyűl. Amennyiben azonban, mint említettem, a távollevők nem szerepeltek a tényleges feldolgozásban, ez lényegében mégis a háztartás elvén alapult. Egy háztartáshoz tartozónak vétettek mind azok, akik a családfővel közös kenyéren (communi victu) éltek, míg a külön kenyéren élők (si jani in separato pane vivunt) önálló (külön) háztartást képezőknek tekintettek még akkor is, ha különálló egyes egyénekről volt csak szó. A háztartás fogalmának meghatározása megfelelt a József-féle népszámlálás felfogásának, mely a háztartáshoz számította mindazon egyéneket, kik nem főztek külön (»welche nicht für sich selbst kochen«), hanem a családfővel közös asztalon és kenyéren élnek.

Az összeírás a nemesek házaira nem terjedt ki, de az azokban élő nem-nemes népességet azért össze kellett írni. Ily esetben a nemesek házai a tábla fejében nem számmal, hanem betűvel jelöltettek.

A beírás az egyéni ívekbe a következő alapelvek szerint történt. Első sorban a háztulajdonost kellett bevezetni, ha a házban lakott és nem volt nemesember, azután a házban lakó családokat egymásután, folyószámmal ellátva. A családon belül először a családfőt kellett beírni, azután a feleségét, majd a fiukat és leányokat, de a nőket minden egyéb részletezés nélkül. Ha valamely fiú már családos volt, neve után közvetlenül a nejét és gyermekeit kellett beírni, de ezeket valamivel beljebb, hogy külsőleg is szembeötlő legyen, hogy itt szorosán véve egy második családról van szó. A családfő leányai után következtek a családban lakó rokonok, üzleti segédek, tanoncok, szolgák, idegenek és végül a női cselédek. Papokat, szerzeteseket és tényleges katonákat szintén be kellett írni, de mivel ezek részére külön rovat nem létezett, jellegüket szóval kellett beírni s ezek az elemek az összesítésben sem foglaltak helyet. Özvegyasszonyokat férjük neve alatt, de leánynevük megemlékezésével, gyermekeiket apjuk neve alatt kellett beírni. Névtelen elhagyott gyermekeknek az összeírás alatt adtak nevet s ezt az illetők később is megtartották.

A kort a születés évének bevallásával kellett feladni, tehát a József-féle népszámlálás felfogásától eltérőleg és nála megfelelőbben; szükség esetén a lelkészek megkérdezésével (az egyházi anyakönyvekből) vagy becslés alapján kellett a kort megállapítani. Kivétel nélkül minden egyes egyén korát állapították meg, a mi nagy haladás a József-féle népszámláláshoz képest, mely a papok, nemesek, honoratorok, valamint az összes zsidók és az összes nők korát nem kérdezte.

A következő rovat (*qualificatio individuorum*) nagyjából megfelelt a modern népszámlálások azon kérdőpontjának, mely azt állapítja meg, hogy mi címen lakik valaki a lakásban. Ebbe a rovatba be kellett írni a családfő foglalkozását, a háztartás többi tagjainak a családfőhöz való viszonyát, itt kellett továbbá megjegyezni az esetleges távollétet annak megjelölésével, hogy az illető hol van távol, végül az egyházi rendhez való tartozást és a katonaságtól való esetleges felmentést. Idegeneknél a szülőhelyet (község és ország) is ebben a rovatban kellett kitüntetni. Az idegenekre nézve a következő szabályok állottak érvényben: idegennek nem tekinthető az, a ki már tíz év óta él Magyarországon, vagy a kinek bizonyos határozott keresete s foglalkozása van; az uóbbiakat azonban, mivel ezek a katonáskodás alól rendszerint bizonyos ideig fel voltak mentve, nem volt szabad a férfiak részletes osztályozásába belefoglalni, hanem az idegenek rovatában a letelepedettek (*domiciliati*) között kellett kimutatni. A tíz év leteltével az idegeneket a belföldi népességhez kellett áthelyezni. Külföldi nők házasság által megszerezték a magyar honosságot.

A férfiak osztályozása (*classificatio masculorum*) című főrovat hat alrovatra oszlott, u. m.: hivatalnokok és tisztességek (*officiales et honoratores*), polgárok és kézművesek (*cives et opifices*), nemesek szolgái (*servi nobilium*), pórok (*rustici*), lakók és másodlakók, földművelők, különféle foglalkozásúak (*in- et subinquinini, hortulani, promiscuae conditionis*) és családtagjai (*filii familias*).

E rovatokba mindenki egy egyesnek a megfelelő helyre való bejegyzése által íratott be, de olyformán, hogy mindenkinek csak egyszer volt szabad itt szerepelnie, még ha foglal-

kozásánál fogva esetleg két rovatban is foglalhatott volna helyet. E rovatok összegének a nem-nemes férfinépeség számával egyeznie kellett, ez okból idegent nem volt szabad itt kimutatni. E rovatok a József-féle népszámlálásból vétettek át, csak a »nemesek szolgái« részére nem volt abban külön kategória és elmaradtak mindazok a speciális rovatok, melyek a József-féle népszámlálásban tisztán katonai érdekűek voltak.

Társadalmi szempontból nagyon becsesek a népszerűírások azon eredményei, melyek a férfiak osztályozására vonatkoznak. A fentemlített hat osztályt az utasítás a következőképen definiálja.

1. *A hivatalnokok és honoratorok* osztályába tartoznak mindazok, kik valamely királyi hivatalt foglaltak el, továbbá a polgári tisztviselők, ha állandó hivatalt viseltek, a tulajdonképem értelmiség, mint: orvosok, jogtudorok, tanárok, gondnokok (procuratores), ügyvédek (agentes), a kiválóbb uradalmak tisztjei, mint kamaratisztek, az uradalmak igazgatói, előjárói, ügyészei és gondnokai.

2. *A polgárok és kézművesek* rovatába soroltattak: városokban a háztulajdonosok, a polgárok, kik bármely mesterséget űznek, gyárosok s nagyobb iparosok, sóbányák és hámorok tulajdonosai. A falusi kisebb mesteremberek azonban, kik mesterségüket minden felszerelés nélkül űzik és czéhekbe sem tartoznak, a vegyes foglalkozásúak közé veendőek.

3. *A nemesek szolgái* közé tartoztak a nemesek cseléd-ségén és szolgáin kívül az alsóbbbrangú uradalmi tiszttek is, mint ispán, kulcsár stb.

4. *A pórok* közé volt számítandó az összes jobbágyság, t. i. mindazok, a kik egész, fél, negyed vagy nyolczad jobbágytelket bírtak, a vinczellérek is.

5. *A lakók és a másodlakók, földművelők s különféle foglalkozásúak* rovatába voltak sorolandók a czímben említettekén kívül a falusi kisebb mesteremberek, vagy a kiket a többi rovatokba nem lehetett besorozni, mint hegyi lakosok (monticolae), sóbányamunkások, a hajózásnál, útépitésnél és favágásnál alkalmazott napszámosok.

6. *A családátya fiai* rovatába tartoznak az előbb felsorolt öt rovatban foglaltak fiai vagy ezek hiányában a vők vagy

egyéb rokonok, kik majdan atyjuk vagy eltartójuk üzletét vagy keresetét fogják átvenni s a kik otthon nélkülözhetetlenek.

A *nők* állapotukra való minden tekintet nélkül jegyeztettek be, és pedig úgy a belföldiek, mint a külföldiek. A családból kilépett nők azonban (mint a házasságra lépett leányok) már nem soroltattak fel atyjuk háztartásában, hanem saját háztartásukban.

A következő rovatok (Ex praedictis masculis sunt) a férfinépességnek kor és hitfelekezet szerinti részletezését, továbbá a távollevők és kiszolgált katonák kimutatását adják. E rovatokba csak azokat az egyéneket volt szabad felvenni, kik a férfiak osztályozásában is helyet foglaltak, ennél fogva az idegenek e kimutatásokban nem szerepeltek.

A *kor* részletezése csak három nagy csoport szerint történt, t. i. 17 éven aluliak, 18—40 évesek és 40 éven túliak csoportja szerint. Minthogy a 18—40 évesek kategóriája az ország védelmére legalkalmasabb elemeket foglalja magában, ennek lelkiismeretes megállapítására a legnagyobb gondot kellett fordítani; ez okból az ide tartozó egyének családi állapota is kimutatott, még pedig egyrészt a házások, másrészt a nőtlenek és özvegyek rovatában. Külön NB (notabene) jegyzei kellett továbbá ezen korcsoporton belül azokat feltüntetni, kik az országgyűlés határozata folytán a katonai szolgálat alól fel voltak mentve, vagy a kik már kiszolgált katonák voltak.

A *hitfelekezet* ötfelé részleteztetek, ú. m. katolikusok (még pedig úgy római, mint görög katolikusok együtt), ágostai evangélikusok, evang. reformátusok, görög nem egyesültek, végül zsidók. Az utóbbiakat, mint hadviselésre nem köteleztetek, kor szerint és a 17—40 éveseket családi állapot szerint éppen úgy részletezték, mint az összes férfinépességet.

A *Távollevők* gyanánt csak azokat kellett kimutatni, kik hosszabb idő óta voltak távol, p. o. a vándorúton levő mesterekények, az egyetemeken tanuló ifjak, a munkakeresés céljából eltávoztak stb. Ideiglenes távolíét számba nem vétetett. A távollevőket a szerint mutatták ki, hogy az országon belül, azon kívül vagy ismeretlen helyen voltak-e távol.

A *kiszolgált katonák* (Capitulantes emeriti) rovatába azokat kellett felvenni, kik katonai kötelezettségüknek már eleget tettek; ezeket két alosztályba foglalták: házasok és nőtlenek.

A hetedik főrovat az *idegeneket* (külföldieket) mutatta ki, még pedig a szerint, hogy már végleg letelepedtek-e (domiciliati) vagy csak rövidebb idő óta tartózkodnak az országban (commorantes). Az előbbi alrovatba olyanokat soroltak, kik ugyan még nem tartózkodnak tiz év óta az országban, de mégis olyan foglalkozást űznek, mely az országban való maradásuk szándékát nyilvánítja. A kiknek ilyen határozott foglalkozásuk nem volt, azok az itt időzők közé osztattak be. Ezeket semmiképen nem volt szabad a belföldi népességhez hozzászámítani.

Végül a *megjegyzések* rovata arra volt való, hogy abba az időközben, illetve évről évre beállott változások irassanak be, úgy hogy ezeknek alapján meg lehessen állapítani a növekedést vagy fogyást. E rovatba tehát bejegyezték az előző népösszeírás óta született, elhalt, be- és kivándorolt egyéneket. A bejegyzés akként történt, hogy az újszülötteket és a bevándorlottakat a beirt családtagok után külön sorokba vezették be, míg az elhaltakat és kiköltözőtötteket a lajstromból egyszerűen törölték; a megjegyzések rovatába pedig minden il}. eset után egy-egy megfelelő betűt írtak be, ú. m.: X (Xati), M (Mortui), E (Emigrantes), I (Immigrantes). E bejegyzések voltak a nem-nemes népesség nyilvántartására hivatva s kellő pontosság mellett e bejegyzések alapján a népesség számát és összetételét minden egyes évre vonatkozólag nagyobb nehézség nélkül lehetett volna megállapítani. Ezen elvnek gyakorlati kivitele azonban nagy nehézségekbe ütközött, a mint azt később látni fogjuk.

A fentebbiekben részletesen ismertetett *egyéni lap* (Phyllera A) a népösszeírások alapját képezte. Az egyéni lapok összesítéséből állott elő a *községi összesítés* (Summarium loci. Formulare B), melybe a házaknak és a családoknak sorrendjében és folytatólagos számozással bevezették az egyes családokra vonatkozó végösszegeket. E táblázat az A) táblával teljesen egyezik, csak két eltérő rovatja van: az egyének neve helyett

ugyanis a ház folyószáma szerepel, a Qualificatio rovat helyett pedig a családok folyószáma. Új rovat továbbá a nők rovata után a Summa praedictorum rovat, mely az egy-egy családot alkotó különböző személyek számát összegezi. Az évről-évre való változásokat a községi összesítésbe is be kellett vezetni, de már csak számbeli eredményöket, mely célra négy külön rovat szolgált, a tábla jobb szélén: a születések, bevándorlottak, elhaltak és kivándorlottak rovatai.

A községi összesítést a conscriptornak, a papnak és a községi bírónak kellett aláírnia és pecsétjével ellátnia. Az így lezárt és hitelesített összesítést a község a vármegyének küldötte be, mely a községek összesítéseiből a *vármegyei összesített* (Sumarium Comitatus, Formulare C.) készítette el. Ebben minden község főeredményei foglaltattak, a község neve után pedig jellegének feltüntetésére (sz. kir. város, mezőváros, falu, puszta) voltak rovatok, továbbá egy-egy rovat a házak és családok számának beírására. A gyarapodás és csökkenés négy rovata itt is megvolt, a megjegyzések rovatában pedig kitüntették a hadviselés alól felmentett (NB-vel jelölt) egyének számát családi állapotuk szerint.

Rövid összefoglalásban ez volt a népösszeírások rendszere s azon főbb szempontok, melyek alapján a felvétel megtörtént. Az összeíró egyének kötelességei közül felemlítem, hogy nekik minden egyes házba és lakásba be kellett menniök s a felvételt közvetlen szemlélet és kikérdezés útján kellett eszközölniük. E célból sorra látogatták a házakat s azokat számozásuk sorrendjében Írták össze, a hol pedig a házak számozva nem voltak, azokat egyúttal számokkal kellett ellátniök. Az összeírási ívekben szorosan ragaszkodni kellett a számozáshoz, mely a házakra nézve később is érvényes maradt.

A conscriptoroknak maguknak kellett a felvételi ívet kitöltteniök, mert a közönségtől nem lehetett a terjedelmes táblázatoknak kitöltését követelni, mely az utasítás ismerete nélkül lehetséges sem volt.

Ha ezek után azt a kérdést vetjük fel, hogy ezen népösszeírások *tudományos értéke* mekkora és mily niveaun állottak a modern népszámlálásokhoz viszonyítva: úgy azt kell mondanunk, hogy ezen összeírások a fölvetett kérdőpontok gazdag-

sága tekintetében határozottan magas színvonalon állottak. Nagy előnyük volt mindenekelőtt, hogy névszerint haladó, valóságos népszámlálások voltak, melyek nem a népességnek egy töredékét ölelték fel, mint a régibb adóösszeírások, hanem — természetesen a nem-nemes népesség keretében — minden egyes élő egyént számbavettek s nemcsak kész számbeli eredményt nyújtottak, hanem valóságos népleírást. Az így előállott népesedési anyag eszerint sokkal magasabb fokon áll és sokkal értékesebb mint azok az egyéb források, melyek — mint az egyházi felvételeknek a schematismusokban közölt adatai, — csak számszerinti eredményeket adnak s melyeknek eredetéről, megbízhatóságáról s így értékéről sem mondhatunk véleményt.

A statisztika mai fejlettsége mellett a népszámlálások keretébe felvett kérdőpontok közül a múlt század elején a nem, kor, háztartás fejéhez való viszony, foglalkozás, családi állapot, hitfelekezet, illetőségi hely és távliét kérdése voltak az összeíró mintába felvéve, míg a jelenleg kötelezően előírt egyéb demográfiai szempontok közül hiányzik: a jelenlét tartama, a nemzetiség és a műveltségi fok, mely utóbbiakat azonban ma sem kérdezi minden állam népszámlálása alkalmával. A múlt század összeírásai e szerint igen gazdag anyagot hoztak napvilágra, mely a népesség azon korabeli fejlődésének jellemzésére és megítélésére megbecsülhetetlen és szinte kimeríthetetlen kutforrást nyújtana, ha ezt az anyagot tényleg napjainkig megőrizték vagy legalább akkoriban intenzíve feldolgozták volna. Hasonlóképen nagyon előrehaladottnak tekintendő a népösszeírások azon szándéka, hogy ezen összeírási anyag községenként őriztessék és a népmozgalmi esetek bejegyzése által állandóan nyilvántartassák.

A népösszeírások művelete azonban e mellett nagy hibákat is rejt magában, melyek értéküket nagyban leszállítják. Főhibája a műveleteknek, hogy a gazdag felvétel nem az egész lakosságra, hanem csak a nem-nemes népességre terjesztett ki, tehát a nemesek és a papság kihagyásával. A papok és katonák ugyan összeírást névszerint, de személyes viszonyait — a koron kívül — nem vették figyelembe és az összesítések eredményeiből úgy a nemesség mint a papság hiányzik. Hibája továbbá a felvételnek, hogy az összes kérdések csak a

férfiakra vonatkozólag vétettek fel, ellenben a női lakosságtól, a koron kívül, semmiféle más életviszonylatot nem tudakoltak.

Nem kevésbé sajnálandó továbbá, hogy az összeírási anyagnak feldolgozása éppenséggel nem áll ama magaslaton, mint a felvétel keretei. A sok felvételi rovatnak ugyanis csak kis része dolgoztatott fel tényleg, olyannyira, hogy az összeírás eredménye maga voltaképpen csak az egyes szempontokat tünteti fel, de ezeknek egymással való kombinációja teljesen hiányzik. Az összeírások ebben a tekintetben teljesen a II. József-féle népszámlálások nyomdokain haladtak, melyeknek tervezői szintén igen gazdag anyagot tudtak előteremteni, de értékesítésére és kiaknázására érzékők vagy tehetségek egyáltalában nem volt. Népösszeírásaink azonban tökéletesebbek a József-féle népszámlálásoknál annyiban, hogy az összes népesség korát állapítják meg, míg amazok alkalmával a papok, nemesek, tisztviselők, zsidók és az összes nők korát nem kérdezték; továbbá tökéletesebbek abban is, hogy a hitfelekezeteket egyenként különböztetik meg, míg II. József csak keresztyéneket és zsidókat különböztetett meg, végül hogy a társadalmi rovatok konkrétan vannak körülhatárolva mint amott és nincsenek más jellegű kérdőpontok felvétele által zavarva.

A sokféle szempont közül egyedül csakis a kor van a családi állapottal némi kombináció alá véve, de a korkimutatás is csak a katonai szolgálat szempontjából fontos három nagy csoportot különbözteti meg, semmiféle más kombináció nem létezik. A zsidók kimutatásában a három korcsoport ugyanúgy van a családi állapottal összevetve, mint az egész összlakosság. Az eredeti anyag mindezen szempontokat egyenként mutatja ki és így a legbecsesebb kombinációk egész hosszú láncolata állhatna elő; lehetővé tenné továbbá a kereső és eltartott néprétegek egymáshoz való viszonyának kiderítését s a demográfiai viszonyoknak a foglalkozással való kapcsolatát, tehát csupa oly szempontokat világíthatna meg, melyekre a modern népszámlálások alkalmával kiválóan nagy gondot fordítanak.

Sajnos azonban, hogy, a mennyire az országos levéltárban végzett kutatásaim alapján, valamint a vidéki törvényhatóság-

gok levéltáraiban történt tudakozódásaim alapján mondhatom, sehol sem maradtak fenn eredeti felvételi ívek, úgy hogy ez a rendkívül gazdag népesedéstörténelmi ősananyag elveszettnek tekinthető. A mi pedig a vármegyei, járási vagy községi összeállításokból ránk maradt, az magában véve ugyan igen becses, és különösen azon vármegyékre nézve, melyekből a községenként! összesítések fennmaradtak, nagy fontosságú is, de mégis csak halvány képet nyújt a rendelkezésre állott eredeti ősananyag rendkívüli gazdagságáról.

Hogy ezen becses ősananyagot a maga idejében oly kevésbé értékesítették és merítették ki, az ama kor szellemében található okát, mely nem látta czélszerűnek a népszámlálások eredményeinek, mint általában statisztikai adatoknak közzétételét. Hogy pedig a feldolgozás nem áll a felvétel gazdagságával semmi arányban, az nagyrészt a statisztika múlt századbeli technikai hiányosságában találja okát, nevezetesen abban az elhibázott felfogásban, mely azt hitte, hogy a felvételi mintának egyúttal feldolgozási mintául is kell szolgálnia. Már a József-féle népszámlálások is ebben a hibában leiedzettek s tőlük vették át a hibát a múlt század népösszeírásai is. Ebből a téves felfogásból kiindulólág a felvételi minták tartalmazták egyúttal mindazon rovatokat is, melyeknek a feldolgozás eredménye gyanánt kellett volna létrejönniük. Ennek következménye az is, hogy a felvételi minta egy terjedelmes táblázatot képez, melynek fejében a kérdőpontok hosszú sorát találjuk, de mely egyébként üresnek látszik és tényleg üres is, mivel a sok sorok közül természetesen csak egy pár vonatkozhatik minden összeírt egyénre s így csak kevés helyen találunk egy-egy egyest (1) beírva, és a mely táblázat azért sem lehet jó, mivel a válaszadásnak itt előírt módja minden választ belekényszerít egy előre megszabott s ki nem tágítható rovatba, akár megfelel az neki, akár nem. A mit a felvételi mintában nyolcz kérdésnek feltevése által könnyen lehetett volna elérni, annak megtudására a népösszeírások tervezői 30 rovatot állítottak fel, és midőn ezáltal egyrészt nehézkessé és bizonytalaná tették a minta kitöltését, addig másrészt az anyag kiaknázhátását a minimumra redukálták.

Mindennek daczára azonban kétségtelenül dús kincs rejlik a népösszeírásokban, mivel ezek az egyházi anyakönyveknek nehezen kiaknázható anyagán kívül az egyedüli kútforrások, melyekből a múlt század első felének népesedési viszonyait, különösen a nem és kor tekintetében, tüzetesebben megismerhetjük. De becses az anyag azért is, mivel úgy a hitfelekezetek, mint a társadalmi osztályok megoszlására és életviszonyaira igen élénk világot vetnek, melynek fénye mellett mély bepillantást nyerünk társadalmunknak egy évszázad előtti összetételébe, úgy demográfiai mint gazdasági tekintetben. Becsesek továbbá az országban tartózkodó idegenek és a külföldön távollevő magyarok viszonyaira vonatkozó adatok¹¹ elvek népünk vándormozgalmának és népcseréjének kutatásál teszik lehetővé, tehát oly irányban derítenek fényt, mely eddig a múltra vonatkozólag kevésbé foglalkoztatta kutatóinkat. Végül ama összeírások, melyek községenkénti eredményeket adnak, helytörténelmi és localstatisztikai szempontból elsőrendű kútforrásoknak minősítendőek még akkor is, ha eredményeik — mint említém — csak halvány képet adnak az eredeti ósananyag rendkívüli gazdagságáról.

Nem szabad azonban felednünk, hogy a becses anyag értékét a beszerzése körüli eljárás némileg csorbíthatja. Miként minden ily tömeges felvételnek, a modern népszámlálásnak is, értéke az összeírás conceptióján kívül leginkább a művelet eszközlő közegek lelkiismeretességétől függ, úgy a múlt századbeli népösszeírások megbízhatósága és így tudományos értéke is nagy részben a conscriptorok munkájának minőségétől függ. Ez a munka nem volt mindig kifogástalan és az összeírások gyakori ismétlése is hozzájárulhatott ahhoz, hogy helyenként kevésbbé lelkiismeretesen hajtották végre, mint a hogy demográfiai kutatásaink érdekében óhajtandó volna. Ámde ez közös hibája minden régebbi, a töineges összeírások gyermekkorában létrejött conscriptionnak, melyben bizonyos hibaforrás mindig megvolt. A múlt századbeli népösszeírások megbízhatóságának fokát azonban nem nehéz megállapítani, és pedig egyrészt azért, mivel a rendkívül gazdag levéltári anyagból megtudjuk állapítani az egyes összeírások körül felmerült nehézségeket s az azokból eredő hibák természetét is megismerhetjük, más-

részt pedig mivel az egymást sűrűn követő összeírások egyrészt maguk között ellenőrzik egymást, másrészt az 1787., 1805. és 1850. évi népszámlálásoknak teljesen hitelesül elfogadható eredményeiben egy másik ellenőrzés lehetőségét bírjuk, mely úgy visszafelé, mint előre meglehetősen pontossággal megállapítja azon keretet, a melybe a közbeneső összeírásoknak bele kell illeszkedniük. De még ha fel is tesszük, hogy az összeírásokból a népességnek egy töredéke kimaradt, a mi minden oly összeírásnál előfordulhat, a mely nem az egész népességet öleli fel: akkor is csak oly hibával állunk szemben, mely sokkal kisebb és jelentéktelenebb, mint a középkori népesedési viszonyok megbecslésére a külföldön is mindenütt felhasznált partiális összeírásoknak ama lényegbeli fogyatékosága, hogy ezek az összeírások egyáltalában nem voltak szoros értelemben vett általános népszámlálások, hanem csakis a népesség bizonyos kisebb-nagyobb töredékének összeírásai. Múlt századbeli népösszeírásaink valódi értékét nem is keresem számbeli abszolút eredményeikben, hanem sokkal inkább abban a tényben, hogy több mint négy évtizeden keresztül végrehajtott oly műveletek eredményeit bírjuk bennök, melyek a népesség túlnyomó nagy zömének, átlag mintegy 10 millió főnyi néptömegnek, demográfiai és társadalmi összetételébe és felépülésébe oly mély bepillantást engednek, minőt ily sűrűn ismétlődő egymásutánban történetünk egyetlen korszaka sem tesz lehetővé. Múlt századbeli népességünk eme életviszonyainak beható vizsgálata egy másik dolgozatomnak tárgyát fogja képezni. Ez alkalommal a mélyen tisztelt Akadémia figyelmét csak népesedésünk ezen eddig kevésbé méltatott s alig ismert kútforrásaira óhajtottam felhívni, melyeknek keletkezését, szerzését és tudományos értékét röviden megismertetni kívántam.

V. A népösszeírások keresztülvitelének módja.

Az 1802. évi II. törvényczikk csak a népösszeírás elrendelésének elvét mondotta ki, a keresztülvitel módjára — eltekintve az országgyűlésileg elfogadott felvételi minta megállapításától — egyáltalában nem terjeszkedett ki. Maga az ezen

tárgyban 1802 december 29-én Becsben kiadott Utasítás (*Instructio*) is, melyet teljes szövegében a Függelékben (11. sz. alatt) közlök, inkább csak a minta kitöltésére vonatkozó szabályokat foglalja magában, az összeírásnak tényleges keresztülvitelével azonban nem igen foglalkozik. A keresztülvitelre vonatkozó intézkedések felsőbb helyről történtek, még pedig egyrészt közvetlenül a bécsi m. k. Udvari Cancellaria részéről, másrészt ennek meghagyásából a Helytartó Tanács részéről. Az összeírásra vonatkozó összes rendeletek, utasítások, sürgetések és felvilágosítások onnan jöttek s nagyon jelentékeny az ezen tárgyban kiadott rendeletek és utasítások száma. A Függelékben a jelentékenyebb rendeleteket és utasításokat eredeti szövegökben közlöm; a népösszeírások keresztülvitelének megismerésére azonban szükséges, hogy az ezen ügyben kiadott összes rendeleteket — a mennyire azokról tudomásom van — röviden átpillantuk. E célból időrendben közlöm a népösszeírások ügyében kiadott rendeleteket és utasításokat, tartalmuk rövid jelzésével.

1802 december 29-én. *Instructio pro Ignobilium Conscriptio* (30 folio lapra terjedő nyomtatott füzet), a Függelékben 11. szám alatt közölve.

1803 szept. 6. (17.270. sz.). Helytartó Tanács rendelete a népösszeírás megkezdése tárgyában (1. a Függelékben 12. sz. alatt).

1804 április 24-én (8739. sz.). Ht. T. utasítása a népösszeírás ügyében (1. a Függelékben 12. szám alatt.)

1804 június 26-án (13.928. sz.). Ht. T. az összeírásokra külön egyének félfogadását engedélyezi.

1804 augusztus 13-án (18.869. sz.). Ht. T. rendelete a nemesek szolgálainak összeírása ügyében. (L. a Függelékben 14. sz. a.).

1805 január 2. (270. sz.). Rendelet a népösszeírás ügyében.

1806 augusztus 8. (7486. sz.). Legfelsőbb leirat az idegenek lajstromának felterjesztése ügyében.

1808 márczius 22-én (6422. sz.). Ht. T. leirata a népösszeírás ügyében. (Ld. a Függelékben 15. szám alatt.)

1808 december 12-én (25.651. sz.). Ht. T. sürgeti a népösszeírást és megengedi, hogy conscriptorokul napidíj mellett

külön egyének fogadtassanak fel, ha a tisztviselők nem végezhetik az összeírást.

1809 január 25-én (1601. sz.). Udvari Cancellária leirata a népösszeírás ügyében.

1809 március 28-án (6832. sz.). Ht. T. körrendeleté a népösszeírás tárgyában. (Lásd a Függelékben 16. sz. alatt.)

1810 január 23-án (1696. sz.). Ht. T. rendelete a külföldről bevándorolt egyének bejelentését rendeli el.

1810 június 19-én (12.253. sz.). Ht. T. újabb rendelete a népösszeírás egységes keresztülvitele ügyében. (Lásd a Függelékben 17. szám alatt.)

1812 január 21-én (1663. sz.). Ht. T. sürgeti a népösszeírást.

1812 április 18-án (4166. sz.).

1812 május 12-én (11.701. sz.).

1813 szeptember 21-én (22.590. sz.). Ht. T. sürgeti a népösszeírást.

1814 január 4-én (200. sz.). Ht. T. rendete az 1814. évi népösszeírás ügyében. (Lásd a Függelékben 19. szám alatt.)

1815 június 27-én (18.493. sz.). Ht. T. felterjesztése O Felségéhez az összeírási minta módosítása ügyében. (Lásd a Függelékben 19. sz. alatt.)

1815 október 10-én (28.105. sz.). Ht. T. »kemény felelet terhe alatt« meghagyja a népösszeírás eszközlését.

1817 december 16-án (36.954. sz.). Ht. T. sürgeti az 1815—17. évi összeírások beküldését s elrendeli az összeírás műveletének évről évre való ismétlését; a késedelmeskedő tisztviselők állásuktól és fizetésüktől felmentendők, a késedelem oka igazolandó.

1818 június 16-án (16.535. sz.). Ht. T. kérdést intéz a törvényhatóságokhoz, mennyire vannak a népösszeírással.

1818 szeptember 15-én (25.947. sz.). Ht. T. Borsod vármegyének megengedi, hogy az összeíróknak külön napidíjat fizethessen ki.

1819 február 26-án (2481. sz.). Legfelsőbb leirat (decretum aulicum), mely szerint a népösszeírások külön napidíjra való igény támasztása nélkül készítendőek el.

1819 március 9-én (6387. sz.). A külföldről bevándorlónak ügyében.

1819 október 17-én (26.770. sz.). Ht. T. rendelete a népösszeírások folytatása, illetve kiigazítása ügyében.

1819 november 30-án (33.343. sz.). Ht. T. sürgető körrendeleté.

1820 február 22-én (5152. sz.). Ht. T. rendelete értelmében a népösszeírást a törvényhatósági tisztviselők tartoznak elvégezni.

1820 december 5-én (30.662. sz.). Ht. T. rendelete a be- és kivándorlók jegyzékei ügyében. (Lásd a Függelékben 20. szám alatt.)

1821 július 2-án (17.559. sz.). Ht. T. rendelete.

1823 márczius 4-én (5283. sz.). Udvari Cancellaria leirata, mely szerint a népösszeírásokat nem szabad napidíj mellett elvégezni.

1824 szeptember 28-án (24.503. sz.). Ht. T. rendelete a német tartományokból eredő s itt hosszabb ideig tartózkodó egyének összeírása ügyében.

1825 május 27-én (7093. sz.). Legfelsőbb leirat a népösszeírások felterjesztése tárgyában. (L. a Függelékben 21. szám alatt.)

1826 április 18-án (9930. sz.).

1830 február 3-án (3064. sz.).

1832 december 13-án (14.655. sz.). Legfelsőbb leirat a Ht. T.-hoz a népösszeírások ügyében. (Lásd a Függelékben 22. szám alatt.)

1834 december 27-én (16.011. sz.). Legfelsőbb leirat a Ht. T.-hoz a népösszeírások elmaradása tárgyában. (Lásd a Függelékben 23. szám alatt.)

1835 január 20-án (1953. sz.). Ht. T. felterjesztése a fentebbi leiratra. (Lásd a Függelékben 24. szám alatt.)

1835 márczius 5-én (2737. sz.). Legfelsőbb leirat a Ht. T. fentebbi felterjesztésére. (Lásd a Függelékben 25. szám alatt.)

1836 július 7-én (9215. sz.). Legfelsőbb leirat a Ht. T.-hoz a népösszeírások végrehajtása ügyében. (Lásd a Függelékben 26. sz. a.)

1836 július 26-án (23.105. sz.). Ht. T. rendelete értelmében a népösszeírás a rovatos (adó-) összeírással együtt készítendő s mindig novemberben terjesztendő be.

1836 július 31-én (22.499. sz.). Ht. T. felterjesztése a 921 ö. sz. legfelsőbb leiratra. (Lásd a Függelékben 27. sz. a.)

1837 október 4-én (33.844. sz.). Hofkammerdekret, a népösszeírások ügyében.

1838 márczius 13-án (8868. sz.). Ht. T. rendelete a népösszeírások ügyében.

Ezek után áttérek immár a népösszeírások tényleges keresztülvitelének módozataira, melyeknek ismertetésével világos képet nyerhetünk a műveletek végrehajtása körül felmerült nehézségekről is.

A Helytartó Tanács rendeleti, illetve a legfelsőbb helyről jött utasítások értelmében a népösszeírást évenként kellett megismételni, de a Helytartó Tanács még sem tartotta szükségesnek évről évre teljesen új összeírások fogantatását, hanem kezdettől fogva azt az álláspontot fogadta el, hogy elegendő, ha az egyszer megejtett összeírásnak a hatóságoknál őrzött eredeti felvételi ívei az időközben előfordult változások figyelembe vételével az újabb időpontra vonatkozólag helyesbítetnek, olyformán, a mint ez már II. József idejében is történt. Ez az eljárás, mely mellett célszerűségi okok szólnak, megfelelő lett volna, ha a törvényhatóságok a rectificatiót tényleg évenként eszközük. De a mennyiben ezt elmulasztották s némelyik törvényhatóság 4 — 5, sőt több éven át nem törődött vele, a helyesbítés lehetősége sok esetben teljesen megszűnt. Már 1809-ben jelentették Csongrád vármegye conscriptorai,¹ hogy mivel öt év óta nem történt összeírás, az eredeti anyag teljesen elavult s a lakosságnak sűrű költözködése, a családoknak szétszakadozása, valamint a nevekben történt változások folytán helyesbítésre annyira nem alkalmas, hogy inkább egészen új összeírást eszközöltet, mivel ötven családot is lehet újonnan összeírni azon idő alatt, a mennyibe a régi felvétel alapján csak egy családnak felkutatása kerül; hozzájárul továbbá az is, hogy a népességnek társadalmi állás szerinti megoszlása ezen idő alatt annyi változáson ment keresztül, »hogy egyedül ennek leendő rendes elhelyeztetése sok időt és új munkát megkíván«. Hasonló értelemben irt fel

¹ Szegváron, 1809 márczius 8-ikán (Orsz. levéltár. 1809 fons 14. 65.)

1810-ben Szerem és Békés vármegye, 1812-ben Zala vármegye, 1819-ben Sopron és Veszprém vármegye, mely utóbbiakban 1811, illetve 1804 óta nem történt összeírás; Hont vármegyének 1818. évi január 19-én tartott közgyűléséből kiküldött bizottság pedig, melynek feladata volt, hogy »ezen összeírás megigazítására végezhető módokat kifürkészse: minden kitelhető próbatételek mellett« is lehetetlennek találta a kívánt megigazítást, mivel — mint jelenti — »abba a helyzetbe jutottunk, hogy első elmulasztásunkkal a többiekre való nézve is végrehajthatlanná tettük az összeírásbeli igazítást«,¹ mi okból a Helytartó Tanács sürgetése folytán egészen új összeírást kellett eszközölnie. Az összeírásnak ezen rectificatiója már azért is lehetlenné vált, mivel egyes törvényhatóságok az 1805. évi első összeírás eredeti íveit nem őrizték meg, a mint jelenti ezt p. o. Máramaros vármegye 1812-ben s Nógrád 1810-ben, mely utóbbi különben kifogásul hozza fel az 1805. évi összeírásnak hibás voltát, holott valamennyi conscriptio közül ez volt a legkövetesebb.

A törvényhatóságok közül egyesek tényleg törekedtek is arra, hogy a conscriptióknak kiigazítását lehetővé tegyék, de fáradozásukat nem sok siker kísérte. Győr vármegye 1818 február 5-én jelenti,² hogy az 1814. évi összeírás alkalmával a községek elöljáróságainak olynemű utasításokat adott, hogy a népesség állapotában beálló változásokat jegyezzék fel és évenként terjeszszék be a szolgabíráknak; »azonban e jó szándék a megkívántató alkalmas tagoknak fogyatkozása miatt fogamat nélkül maradván«, 1818-ban egészen újonnan kellett az összeírást megcsináltatnia. Bihar, vármegye 1809-ben, tekintettel a négy évig nem folytatott összeírás rectificatiójával járó nehézségekre, »addig is, míg jövőben annak jobb módját találhatná, oly rendelést tett, hogy minden gazda készítsen magának egy könyvecskét, melyben a helybeli pap az accrescentiát és decrescentiát időről-időre, valamint a matriculába írja be, a helység nótáriussá pedig ugyanazon kis könyvecskébe a bíróval egyetértőleg írja a családok változását

¹ Hont vármegye felterjesztése 1818 febr. 23-án (u. o. 1819. 14. 14.).

² Országos levéltár 1818. fons 14. 47.

és minden idegeneket, melyről különös protocollumot is tartani kötelees, hogy így, midőn a conscriptor megyen, ezen könyvecskéből és a papok által esztendőnként készíteni szokott animarum conscriptióból és matricáiból az egész rectificatiót könnyebb móddal megtehesse«. ¹ Mennyire valósult meg a vármegyei hatóságnak ez a terve, nem lehet megállapítani; kétségtelen azonban, hogy itt a népesedés nyilvántartásának oly érdekes kísérletével találkozunk, mely a XIX-dik század elején kívánt meghonosítani népesedési regisztereket, a minők a külföld egyes államaiban (mint Belgiumban, Xémetalföldön) csak félszázaddal később indultak meg s ugyanott máig is érvényben vannak.

A Helytartó Tanács egyes esetekben, midőn az eredeti összeírás anyaga már nem volt meg, tényleg megengedte, hogy a vármegyék egészen újonnan írassák össze a népességet mint p. o. 1809-ben Csongrád, 1810-ben Nógrád vármegye, egyébként azonban mindig azt az álláspontot foglalta el, hogy az újabb összeírások a réginek megfelelő kiigazítása által könnyen előteremthetők s ez összeírások ellen felhozott indokok ürügynél nem egyebek. 1820-ban p. o. azt írja Ung vármegyének, hogy kifogása »tekintetbe nem vétethetik, mivel majdnem minden, következésképen a legnépesebb vármegyék is a nemtelen nép összeírásáról elkészített sommázatjaikat a rendelt módon már régen beküldötték és eszerint megmutatták, hogy a tisztviselők ezen munkát a felsőbb parancsolatok teljesítésében bizonyított buzgóságoknál fogva csakugyan véghez vihették; mind pedig azért, mivel magát is a munkálkodás módját tekintve, csak a már megtéetett összeírást kellek megigazítani, esztendőnként pedig minden familiában változások történni nem szoktak, és azok, a melyek törtétek, könnyen feljegyezhetők, hogyha a be- és kiköltözött személyeknek megtudása végett a helységek elöljárói, a szülöttek és meghaltakra nézve pedig az egyházbéli előadások segítségül vétetnek. világos, hogy ezen munka a hivatalos foglalatosságoknak illendő és előllátó elrendelése után könnyen véghez vitetthe-

¹ Bihar vármegye felterjesztése 1809. febr. 20. (Orsz. ltár 1809. 14. 40.)

tik.«¹ Van azután még arra is eset, hogy a Helytartó Tanács egyik vármegyének (Varasd) megengedte, hogy az 1839. évre szóló összeírás eredményeit 1840-re is beküldje, mivel a vármegye lakosságában változás alig állott be.²

A Helytartó Tanács tehát nem ismerte el s — úgy látszik — sohasem értette meg kellőleg azon nehézségeket, melyek a népösszeírásoknak lelkiismeretes keresztülvitelével okvetlenül együtt jártak. Évről évre ismétlődtek ama panaszok, hogy a szolgabírák, kikre a nemtelenek összeírásának végrehajtása bízva volt, e munkát egyéb elfoglaltságuk mellett nem győzik. Számos törvényhatóság panaszodik, hogy a dicális vagy adóösszeírások s az időnként előforduló egyéb összeírások mellett³ lehetetlen még a népösszeírásokat is véghezvinni; Bereg vármegye 1819-ben éppen kijelenti, hogy »minden dolgoknak ollyatén módjai és határai vágynak, melyeken túllépni ártalmas. A teher is, a mely mértékben szaporodik, bizonyos, hogy az erő szinte azon mértékben kevesedik: méltán lehet azért félni, hogy szolgabíráink kötelességei szerfelett sokasítatván, a közdolgok folyamatja egyszerre elmetszetik«,⁴ miért is kéri, hogy ha e részben fogyatkozás fog tapasztaltni, a felelősség alól felmentessék. A legnagyobb nehézség abban rejlett, hogy az összeírások eszközzésére rendelt szolgabírák vagy esküdtek a rájuk rótt munkát nem győzték, miért is már az első években beállott annak szüksége, hogy a törvényhatóságok más fizetett egyénekre bízzák az összeírások végrehajtását. Ez az intézkedés s a Helytartó Tanácsnak ezzel szemben való ellenállása a súrlódások s a recriminációk végtelen láncolatát idézte fel, mely nem egyszer az összeírások intézményének teljes megghiúsulásával fenyegetett, mint erről még alább tüzetesebben lesz szó.

¹ A Ht. T. leirata Ung vármegyéhez, 1820. márcz. 7-én 6224. sz. a. (u. o. 1820. 14. 123.)

² Orsz. levéltár 1843. 14. 98.

³ Sok helyütt az volt a szokás, hogy a különféle összeírásokat egy időben párhuzamosan végezték el, így p. o. Pozsony vármegyének egyik felterjesztéséből kitűnik, hogy minden járásban a főszolgabíró végezte a rovásos vagy adóösszeírást, az egyik alszolgabíró a népösszeírást, a másik pedig a taksások összeírását. (Orsz. levéltár 1844. 14. 8.)

⁴ Felterjesztése 1819 június 21-én. 1098, sz. a.

Az összeírások végrehajtására alkalmas személyzet hiánya mellett még számos más gátló akadály merült fel; Sopron vármegye p. o. azt jelenti 1814-ben,¹ hogy a rendkívüli víz-áradások az utakat nagyon megrongálták s ezeknek megcsináltatásával a szolgabírák annyira el vannak foglalva, hogy »a nemtelenek összeírását, mely most szintén annyi munkába kerülne, mint mikor legelőször kezdődött, lehetetlen elvégezni«; Csongrád vármegye pedig 1819-ben arra hivatkozott, hogy Hódmező-Vásárhelyt a nagy sár akadályozza az összeírást, mivel ott kocsin járni lehetetlenség. A Helytartó Tanács nem fogadta el ezen kifogásokat, hanem »szoros felelet alatt« meghagyta az előbbi vármegyének,² hogy »félretétén minden; helytelen marasztalást és késedelmességet«, az összeírást azonnal hajtassa végre. Még az 1838. évi nagy árvíz sem fogadta el Pest városa részéről mérséklést, bár ez arra hivatkozott, hogy az árvíz okozta nagy pusztítások folytán a város tisztviselőire a hajléktalanná vált lakosság elhelyezésével és gondozásával oly nagy teher hármlóit, mely idejőhet teljesen igénybe veszi.³ Csakis kivételesen történt, hogy a Helytartó Tanács a vis major fellépését felismerve, az összeírások végrehajtásától elállott; ez történt p. o. 1831-ben, a midőn a kolera pusztításai folytán az ország északi és keleti részében több vidék körül lévén zárva, az összeírás keresztülvitele lehetetlenné vált.⁴ Tudomásunk van arról, hogy a Helytartó Tanács a 16 szepesi várost, Szatmár és Liptó s több más vármegyét az összeírás alól magasabb cs. k. parancs folytán felmentette, de jellemző, hogy e felmentés csak négy évvel később (1835) történt, oly időben, midőn az 1831. évre való összeírási anyag előteremtése ügyis merőben lehetetlen lett volna.⁵

¹ Sopron vármegyének 1814 szept. 24-én kelt felterjesztése. (Orsz. levéltár 1814. 14. 206.)

² 1814 október 2-án, 28.282. szám alatt.

³ Pest város felterjesztése 1838. július 14-én. (Orsz. levéltár 1838. 14. 68. a.)

⁴ 1814 október 2-án, 28.282. sz. a.

⁵ Szatmár vármegye 1835 márczius 5-én 734. sz. a. jelenti, hogy mivel »a dühösködő epemirigy ragadó nyavalya uralkodása mellett minden közösülések szorosan elzáratván és így tisztviselőink azon esztendőben (1831) az adózók népessége összeírását meg nem tehetvén, a kívánt

Ilyen nehézségek mellett a népszéírások eredményeinek sok esetben fogyatékosoknak kellett lenniök. Nemcsak az összeírások első éveiben, de később is gyakoriak voltak az összeírásokba becsúszott hibák és a Helytartó Tanács nem egyszer volt kénytelen a felterjesztett summariumokat helyesbítés céljából visszaküldeni. A leggyakrabban kifogásolt hibák voltak a családok és házak, kivált pedig az előfordult születések és halálesetek számának hiánya, a katonáskodás alól felmentett egyénekre vonatkozó jegyzetovat (Notabene) kitöltetlen volta, a férfiak részletezésének a bitfelekezet és kor szerinti kimutatástól való eltérése stb. Borsod vármegye 1819-ben jelentette¹ a Helytartó Tanácsnak, hogy a beérkezett összeírásban oly tetemes hibákat fedezett fel, melyek mellett tökéletes suminiariumot elkészíteni nem lehet; minthogy pedig a hibák éppen azok és olyanok, melyek miatt a Helytartó Tanács az 1810. évi összeírást visszaküldte volt, intézkedett, hogy a hibák az egyéni táblák előkeresésével igazítottassanak helyre. A negyvenes években foganatosított összeírások ellen gyakran merült fel panasz és kétségtelennek látszik, hogy ez időben az összeírások ügyét lanyhábban kezelték. Érdekes világot vet erre Bereg vármegye főjegyzőjének, Komán Ferencznek, 1842 december 12-ikén az alispán elé terjesztett bosszú jelentése, melyben az 1840. évi összeírásra vonatkozólag a következő hibákat konstataálta: a felvidéki járásban az egyesült görögöket kimutatták ugyan, de a többi járásokban nem, a katolikusok száma — tudomása szerint — a kelleténél magasabbra van kimutatva, a férfiak egyes rovatainak összege nem egyezik a főössszeggel, ez pedig »a vármegyét compromissióba hozhatja, mert hiszen a rendeknek kell örködniük egyes tisztviselőik felett.« Hivatkozik arra, hogy a Tiszaháton 1040 ház és 963 család van kimutatva s a népesség összege mégis 20.827. »Ez tehát — írja — páros a hihetlenséggel, és vájjon nem kedvetlenül érintetik-e és nem árnyékoldalról tekintethetik a megye, midőn

összeírásnak most már 1835. esztendőben lehető kiegészítletése nincs tehetségünkben.« mire a Helytartó Tanács felmentette az összeírás beküldése alól. (1835. 14. 44.)

¹ Felterjesztése a Helytartó Tanácshoz 1819. november 15-ikén 4445. sz. a. (1819. 14. 347.)

mégis 1841-ben már a házak száma 3646, a családoké pedig 4143. Hiszem ugyan, hogy a népesedési összeírás csak felületes, szójáték; de mégis az ellenkezőségek tárául vétetni és nevetség tárgyául tenni nem óhajtanám.« Az alispán ezen jelentés folytán szigorú intézkedéseket tett a hibás összeírás kiigazítása céljából, a rossz felvételt »lovaskatonával« rögtön visszaküldte a járási főszolgabírónak, a ki új felvételt eszközölt. Ily komolyabb természetű hibákról — ez egy eseten kívül — nem igen találunk említést az egykori iratokban; de ez az egy eset is arra int, hogy az ezen időből való összeírások eredményeit óvatossággal fogadjuk s csak akkor fogadjuk el helyeseknek, ha úgy magukban véve, mint az előző összeírásokkal való megegyezés alapján magukon hordják a megbízhatóság bélyegét.

Az összeírások végrehajtásának egyik nagy nehézsége és akadálya abban rejlett, hogy a törvényhatóságok nem rendelkeztek megfelelő összeíró egyénekkel, sem pedig az nem volt végleg megállapítva, hogy tulajdonképen kinek -kell az összeírást végrehajtania. E kérdés körül végtelen hosszú tárgyalások folytak s a törvényhatóságok és a Helytartó Tanács között se hossza, se vége nem volt a súrlódásoknak. Okozta e súrlódásokat és ellentéteket az a körülmény, hogy a Helytartó Tanács maga sem foglalt el e kérdésben következetesen ugyanegy álláspontot, hanem ismételten változtatta nézetét. Az első népösszeírás alkalmával ugyanis 1803 szeptember 6-ikán kelt 17.270. számú és 1804 június 26-dikán kelt 13.928. szánni rendeleteiben megengedte, hogy az összeírásra a törvényhatóság rendes hivatalnokain kívül más egyének is alkalmaztatassanak, nevezetesen hogy a főispán elnöklete alatt minden járásra 2 — 2 conscriptor választassák, ki munkáját napidíj mellett együttesen (nem külön-külön) végezze. Mi sem természetesebb, mint hogy a törvényhatóságok a későbbi összeírások alkalmával — hivatkozva az idézett rendeletekre — ugyanígy akartak eljárni. A Helytartó Tanács azonban egyszerre megváltoztatta korábbi álláspontját s hivatkozva arra, hogy a népösszeírás évről évre ismétlődő közigazgatási művelet, a leghatározottabban kijelentette, hogy az összeírások végrehajtása a törvényhatósági hivatalnokok rendes teendői közé tartozik s

ez okból a törvényhatóságok házi pénztárát külön összeíró személyzet költségeivel megterhelni nem szabad. Hiábavalók voltak a törvényhatóságok felterjesztései, melyekben többek között (mint Sopron vármegye) hangsúlyozták, miszerint a jövőre nézve amúgy is intézkedtek, hogy a járásbeli szolgabírák a népesség változásait feljegyezzék, de mivel most (1808-ban) több év változásait kell feljegyeztetni és ezen munka sok időt igényel, a szolgabírák egyéb hivatalos teendőik mellett nem képesek a népösszeírás végrehajtására, engedné meg tehát a Helytartó Tanács, hogy ez alkalommal más, felfogadott egyénekre ruházhassák az összeírás tisztét;¹ a Helytartó Tanács hajthatatlan maradt. Midőn azonban mind gyakoriabbakká váltak a törvényhatóságok egyértelmű jelentései, hogy a tisztviselők nem képesek az összeírás eszközzésére s az összeírás műveletének sikere koczkán forgott: a Helytartó Tanács 1808 december 12-én 25.651. számú rendeletében kimondotta, hogy »a populáris conscriptió a magistratualis tiszteteknek rendes kötelességéhez tartozik és így szükség, hogy azok által vitetessen véghez a dicalis conscriptio alkalmatosságával és csak azon esetben biztathasson másokra mérsékelt diurnum mellett, hogy ha azok teljességgel reá nem érnének, ezen rendkívül való körülállás pedig azonnal bejelentettessen.«² E rendelet következtében 1809-ben tömegesen jelentették a törvényhatóságok, hogy tisztviselőik — a nemesi felkelés okozta rendkívüli megterheletésöknél fogva is — nem képesek a conscriptio végbevételére, minek folytán a Helytartó Tanács kénytelen volt (1809 márczius 28-án 6832. sz. a. kelt rendeletével) számos törvényhatóságnak megengedni, hogy 3 forint napidíj mellett külön összeírókat fogadjanak fel, utóbb azonban Borsod vármegye eljárásával szemben, mely a táblabírákat és tiszteletbeli esküdteket küldte ki összeírókul, hangsúlyozta, hogy e munkára »kevesebb számú napi fizetésekkel kiküldendő személyeket is lehetne igénybevenni.«³ A Helytartó Tanács e mellett csak azt kötötte ki, hogy az

¹ Sopron vármegye felterjesztése 1808 június 20-án. (Orsz. levéltár 1808. 14. 29.)

² Országos levéltár 1809. 14. 40.

³ U. o. 1809. 14. 20.

összeírás gyorsan fejeztessék be és hogy történjék gondoskodás arra nézve, nehogy a conscriptorok napidíjaik szaporítása czéljából munkájukat indokolatlanul nyújthassák. Ebben a tekintetben érdekes Bihar vármegyének felterjesztése,¹ melyben tudatja, hogy úgy mint 1804-ben, most is (1809-ben) 50 családnak »conscribálását vagy rectificatióját veszi egy diurnumba s attól fizet a conscriptoroknak 3 forintot«; a Helytartó Tanács ehhez hozzájárult, sőt beleegyezett abba is, hogy Sopron vármegye 1811-ben, a nagy drágaságra való tekintettel, 4 forintot szavazzon meg összeíróinak.

Ilyformán érhető, hogy az összeírások költségei egyes vármegyékben, melyek jobban fizették conscriptoraikat, tetemes összegre rúgtak. Még Bereg vármegyében is, mely 1811-ben csak 2 forintnyi napi diurnumot fizetett a kiküldött hét deputátusnak, 2792 forintra rúgott a költség, mivel az összeírás 698 munkanapot (mindegyikre két egyént számítva) vett igénybe. Ez okból a vármegye azon kérelemmel fordult a Helytartó Tanácshoz, engedné meg, hogy ezentúl hat tábla-imét nevezhessen ki ezen összeírásokra, állandóan 300 forint fizetéssel, mi jelentékeny költségmegtakarítással járna. Hasonló előterjesztéssel járult 1815-ben Pestmegye is a Helytartó Tanács elé², azt kérelmezve: »hogy az Ő Eelsége által a conscriptorok számára kegyelmesen resolvált diurnumok helyett minden járásbeli conscriptornak inkább áltáljában valami summa exassignáltathasson és részökre minden járás számára 500 forint oly formán fizettessék ki, hogy 400 fit maguknak a conscriptoroknak, 100 forint pedig a melléjük veendő Íróknak adattassanak«, a mi az egész vármegyére nézve 2500 forintnyi költséget okozna, tehát kevesebbet, mint a mennyire az eddigi napidíjak rúgtak. Borsod vármegye még tovább ment Bereg és Pest vármegyéknél; kimutatván ugyanis, hogy az összeírás négy év alatt 9363 forintba került,³ egyenesen azt javasolja, hogy az összeírás okozta munkatöbbletre való tekintetből a

¹ 1809 április 10-én. (1809. 14. 97.)

² 1815. december 18-án. (1816. 19. 14.)

³ Még pedig az 1808/9. évi összeírás 2653 firtba, 1809/10. évi 3292 firtba, az 1813/14. évi 378 firtba és az 1814/15. évi 3044 firtba. (Orsz. levéltár 1816. 14. 43.)

tisztviselők száma szaporíttassék, nevezetesen járasonként egy alszolgabíróval és egy fősküdttel több választassák.¹ A Helytartó Tanács azonban egyik javaslatához sem járult hozzá, mivel a felterjesztésből úgy vette ki, hogy a tisztviselők egészen el akarják magukról háritani az összeírás munkáját, melyet pedig csak azon esetben volna szabad más egyénekre bízni, ha a tisztviselők egyáltalában nem győzik e munkát; mivel pedig nézete szerint a már meglevő összeírásnak a jövőben való kiigazítása annyi munkát nem okozhat, »hogy azt a tisztviselők, kiváltképen ha a dicális conscriptio munkájával egyetemben vennék elő, végbe ne vihették«,² minden ily szervezéstől megtagadta a jóváhagyását.

Hogy a népösszeírás egyes vármegyékre mily tetemes költséget rótt, a következő adatokból ítélhető meg: Pozsony vármegyében 1819-ben 912 napi munkát okozott az összeírás, a mi 2 és 3 forintosapidíj mellett 4680 forintnyi költséget igényelt. Csongrád vármegye ugyanakkor 8 személylyel Íratta össze a megyét, kik párosán együtt dolgozván, 1628 napi munkát végeztek 4884 forint költségen. Csanád vármegye 1819-ben 1491 forintot fizetett conscriptorainak. Temes vármegye 1818-ban 6687, 1819-ben 7125 és 1820-ban 3606 forintapidíjat fizetett ki. A Helytartó Tanács ezen nagy költségeket nem ismerte el. A törvényhatóságok hiába hivatkoztak az 1809. évi 6832. sz. és az 1814. évi január 4-kén kelt 200. számú rendeletre, melyek külön összeírók félfogadását engedélyezték s a melyek alapján egyes vármegyék (mint p. o. Sopron) mindigapidíjak mellett végeztették az összeírásokat. A Helytartó Tanács egyenesen a már kifizetettapidíjak visszatérítésére utasította a törvényhatóságot s midőn ez az utasítás sok eredménynyel nem járt, a közgyűlés elnökét tette felelőssé s kötelezte a megtérítésre, a kinek elnöklété alatt a törvényhatóság különapidíjakat megszavazott.³ Helyesen jegyezte meg erre Heves és Külső-Szolnok vármegye, hogy »gyűléseink előlülői velünk együtt egy testet formálván, tőlünk semmiképen

¹ 1819. május 18-án 1720. sz. a. (1819. 14. 281.)

² Borsod vármegye felterjesztése 1816. febr. 13-án 4206. sz. a. (1816. 14. 43.)

³ Helytartó Tanács leirata 1823. márcz. 4-én 5283. sz. a.

el nem választathatnak, különben is pedig nekik hatalmukban nem állana, hogy a közakarattal megállapíttatni kívánt végzéseket egyes voksaikkal meggátolhassák, de egyébiránt is ezen kegyelmes parancsolat a vármegyéknek törvényes hatalmát megszorítaná¹, miért is ezen rendelet megváltoztatását kéri. A Helytartó Tanács ennek daczára is szigorúan ragaszkodott ahhoz, hogy a conscriptió a tisztviselők rendes munkái közé tartozik, melyet a házi pénztárnak minden megterhelése nélkül kell elvégezni s ezt 1819. évi február 26-án kelt 2481. számú, valamint 1820. évi február 22-ikén 5152. sz. a. kelt rendeletében újból hangsúlyozta, a Királyi Cancellária pedig 1823. márczius 4-ikén 5283. sz. a. ugyanily értelmű rendeletet bocsátott ki.

Részint a felmerült tényleges nehézségek, részint az összeírások törvényessége iránti aggodalmak s egyes törvényhatóságok ellenállása következtében az összeírások rendszerint elkésve érkeztek a Helytartó Tanácshoz, mely is ismételve szigorú rendeletekben utasította a késedelmes törvényhatóságokat köteletségük teljesítésére. Hogy a dorgáló leiratok nem voltak indokolatlanok, kitűnik abból, hogy p. o. 1812 elején még 36 vármegye és 16 város volt hátralékos az 1810. évi összeírás beküldésével, 1813. szeptember 12-dikén pedig az 1810. évről még 30 vármegye és 12 város, 1811-ről 45 vármegye és 40 város, 1812-ről 45 vármegye és 43 város összeírása hiányzott. Efféle 3—4 évi s hosszabb késedelmek később is gyakoriak voltak, sőt megtörtént p. o., hogy a Helytartó Tanács 1836-ban sürgette — bár tévesen — Fejér vármegye 1822. évi conscriptiójának beküldését, Hont vármegyétől pedig 1837-ben követelte be az összeírásokat 1831-ig visszamenőleg. Ezekre a meddő sürgetésekre az Udvari Cancellária kényszerítette a Helytartó Tanácsot, mely ily késelem esetén a maga részéről szívesen lemondott volna a már alig elkészíthető összeírások beküldéséről, sőt 1835-ben egyenesen azzal a kérelemmel fordult O Felsőgéhez, hogy állna el az 1830. évi summariumok

¹ Heves és Külső-Szolnok vármegye felirata 1823. jún. 30. (Orsz. levéltár 1823. 14. 250.)

bekérésétől; de a király nem fogadta el a Tanács érveit és tovább is követelte a hiányzó főösszesítés felterjesztését, mely végre csakugyan el is készült. Később maga az Udvari Cancellária is belátta, hogy ily idejökét múlt s immár el sem készíthető kimutatások sürgetése mennyira czéltalan, a miért is ebből kifolyólag a Helytartó Tanács 1840-ben ¹ az 1838-iki összeírás beküldését, »melynek most már hasznát venni sem lehetne, többé nem kívánván,« csak az aktuális 1840. évi eredmények felterjesztését követelte.

A pirongató rendeletek, melyekben a Helytartó Tanács az összeírások beküldése tekintetében késedelmeskedő törvényhatóságokat köteleységük teljesítésére szorította, sokszor rossz vért szültek azért, mert nem egyszer oly törvényhatóságok is részesültek ily megfeddésben, melyek kötelezettségüknek amúgy is pontosan megfeleltek. Tolna vármegyétől p. o. 1831-ben követelte az 1829. évi összeírás eredményeinek beküldését, holott a vármegye azt már két ízben is beküldötte volt;² Fejér vármegyének 1827. évi 6299. sz. a. azt írta a Helytartó Tanács, hogy az összeírás alól fel nem menthető, holott a vármegye sohasem kérte ezt.³ 1823. július 29-ikén 19.124. sz. a. rendeletével megfenyegette a Helytartó Tanács a törvényhatóságokat, hogy, mivel az 1821. évi conscriptio sommázatában a népesség szaporulatát és fogyását feltüntető rovatok több törvényhatóság részéről üresen hagytak, a hanyag tisztviselők »hivataluktól és fizetésüktől való felfüggesztés fenyéttéke alatt« szoríttassanak nagyobb pontosságra. Zala vármegye erre 1824. február 16-án kelt felterjesztésében ⁴ jogos megütközését fejezte ki azon, hogy »ilyes csekély hibáért« ily súlyos büntetés alkalmaztassák, annál is kevésbbé, mivel a vármegye által beküldött kimutatás hibátlan lévén, a dorgálás őt meg sem illeti, — a mit a Helytartó Tanács is kénytelen volt elismerni.⁵ Hasonló

¹ 1840. okt. 20-án 34.135. sz. a. (Orsz. levéltár 1840. 14. 128.)

² Helyt. Tanács leirata. 1831. évi 9811. sz. és Tolna vármegye felterjesztése. (Orsz. levéltár 1831. 14.. 48. és 71.)

³ Orsz. levéltár 1827. 14. 125.

⁴ U. o. 1824. 14. 126.

⁵ Helyt. Tanács leirata 1824. ápr. 22-én 9485. sz. a. (u. o., 1824. 14. 126.)

felháborodás vezethette Borsod vármegyét, midőn 1826. augusztus 21-ikén 2796. sz. a. arra kéri a Helytartó Tanácsot: »hogy felsőbbi meghagyással öszveköttőtt pirongattatást, véteknek vagy hibának kelletvén megelőzni, a semmi vétet vagy hibát el nem követett Jurisdictiók pedig megpirongattatást tsak ugyan nem érdemelvén, az elkövetett, vagy ezután elkövetendő hibák eseteiben, tsak az azon hibát elkövetett Jurisdictiók, nem pedig általyában minden Jurisdictiókat méltóztasson megfed deni.«¹

Az összeírások alapjául szolgáló felvételi vagy összeíró ıvek latin nyelven voltak kiállítva és az összeírás művelete egészben latin nyelven eszközöletett. A törvényhatóságok nagy része azonban már a XIX-ik század elején magyar nyelven levelezett a Helytartó Tanácssal, mely válaszait is részben latin, részben magyar nyelven küldötte le. 1832-ben látjuk elöször, hogy egyes törvényhatóságok az összeírasi ıveket is magyar nyelven kívánják kiállítatni. Borsod vármegye volt az első, mely 1832. november 23-án 3794. sz. a. felír a Helytartó Tanácshoz: »hogy mivel az utöbbi országgyölésen eszközöletett és a nemzet érzéseit tolmácsoló törvény értelme a hazai nyelvnek a közigazgatás minden ágaiban való behozatalát megengedte, annak mentöi szélesebbre leendő kiterjedését a nemtelenek népessége és az adöbéli tárgyak összeírásaira szolgáló táblák, jegyzékek deák felülírásainak magyar nyelvre leendő általtétele kegyelmesen kegyesen leendő elrendelésével is hathatósan elömozdítani és azokat eszerént elkészítve, hozzánk leküldeni méltóztasson.«² A Helytartó Tanács azzal válaszolt, hogy a magyar nyelvü táblázatok már munkában vannak, addig is azonban, míg ezek elkészölnek, szabadságára hagyja a törvényhatóságnak, hogy a latin táblázatokba is magyar nyelven iktassa be a népességet.

A magyar nyelvü táblázatok azonban — úgy látszik — soká nem készültek el, mert 1835-ben Veszprém vármegye is megsürgette a magyar táblázatokat, és 1836. márczius 15-ikén Szatmár vármegye a következő felterjesztésben szorgalmazta

¹ Orsz. levéltár 1826. 14. 234.

² U. o. 1833. 14. 7.

a latin tabellák kiküszöbölését: »Megyénkben mind a köz-kormányt, mind a törvénykezést illető tárgyak egyedül magyar nyelven folytatnak; mint ez magyar létünkéből és törvényeinkből természetesen következik. Ily körülményben néminemű tarkaságot okoz dolgainkban, hogy a népösszeírás, rováskulcs, himlőoltás stb. tabellái mind eddig latin nyelven készítve küldettek hozzánk. Tartozó nagy tisztelettel kérjük ezért cs. kir. Fenségedet és a nagyméltóságú Helytartó Tanácsot, hogy jövőre magyar nyelven készítendő tabellák leküldésével bennünket megörvendeztetni méltóztasson.«¹ Tényleg csak 1836. és 1837. évektől kezdve találunk magyar nyelven fogalmazott népösszeírási táblázatokat, de ezek mellett latinok is fordulnak elő, sőt egyes helyeken német nyelven szerkesztett felvételi minták is vannak használatban.

Az összeírásokhoz szükséges mintákkal a Helytartó Tanács látta el a törvényhatóságokat a szükségletnek megfelelően, de sokszor késedelmesen küldötte el a kívánt mintákat, úgy hogy egyes törvényhatóságok azzal védekeztek, hogy minták hiánya miatt nem foganatosíthatják az összeírást. Volt rá eset, hogy még a bécsi Udvari Cancellária is szükségét látta annak, hogy a Helytartó Tanácsot a felvételi íveknek kellő időben való szétosztására figyelmeztesse, nehogy a törvényhatóságok a minták hiányát használhassák fel ürügyül az összeírás megtagadására. Daczára ennek, a Helytartó Tanács nem mindig látta el a törvényhatóságokat annyi mintával, mint a mennyire szükségük volt. Vannak rá példák, hogy egyes vármegyék a kért példányszámnak csak a felét kapták meg, így p. o. Torontál vármegye 1837-ben 45.000 egyéni ív (Phylera A) helyett csak 24.000-et, Bihar vármegye 1815-ben 80.000 helyett csak 20 ezret kapott s a hiányzó példányokat csak jóval később vette kézhez. A minták késedelmes szétküldése arra indította Sopron vármegyét, hogy 1845-ben hajdúját, Kovács Jánost Budára küldje »a nép- és rovatos ívek átvételére«, hogy »biztos alkalom által« hozassa el a kívánt tabellákat.

A Helytartó Tanács — úgy látszik — azért takarékoskodott annyira a mintákkal, mivel azt hitte, hogy az össze-

¹ Orsz. levéltár 1836. 14. 46.

Írási ívek, melyek egyúttal a népességnek nyilvántartására is voltak berendezve, hosszabb ideig maradhatnak használatban. A gyakorlatban azonban az évről évre való javítások, törlések és pótlások folytán (az »evidenciális revíziók alatt«) az összeírási íveknek üresen hagyott részei csakhamar annyira megteltek bejegyzésekkel, hogy azokat újabb összeírásokra már nem lehetett felhasználni. Sok vármegye ki is jelentette, hogy könnyebben és szívesebben rendez teljesen új összeírást, mintsem hogy a régi nyilvántartási anyagból állapítsa meg a népesség számát.

A népösszeírások betérjesztésének módjáról a következőket említhetem:

Az 1802. évi II. törvényczikk által elrendelt első népösszeírás megbízható módon való keresztülvitele céljából az 1804. évi június 19-ikén 13.908. sz. a. kelt rendelet meghagyta, hogy minden vármegye egy-egy községnek, minden városi törvényhatóság pedig egy-egy városrésznél vagy utczáknál próbaösszeírását előzetesen küldje fel a Helytartó Tanácshoz, hogy ez meggyőződhessék arról, vajjon az összeírás helyes alapon indult-e meg és jól értelmezik-e az összeíró közegek az utasításnak elég szövevényes rendelkezéseit. A Helytartó Tanács számvevőségi osztálya ezen próbaösszeírásokat átvizsgálta, sok felfogásbeli hibákat talált bennök és ezeknek megmagyarázásával a felvétel eredményeit tartalmazó íveket ismét visszaküldte a törvényhatóságoknak. Csak midőn a Helytartó Tanács ily úton megbizonyosodott arról, hogy az összeíró közegek feladatukat helyesen fogták fel, indult meg a tulajdonképeni felvétel. De a felmerülő nehézségek mellett, különösen a nagy kiterjedésű vármegyékben, az összeírás nem fejeződött be a rendeletileg megállapított határidőig, t. i. 1804. év végéig, hanem 1805-be is átnyúlt. Még ez évi február 2-ig csak négy vármegye és 16 város küldötte volt be az összeírás sommatát, miért is a Helytartó Tanács február 5-ikén 2837. sz. a. körlevélben sürgette a hátralékos törvényhatóságokat az összeírás beküldésére. De a törvényhatóságok kimutatásai oly lassan érkeztek be, hogy a Helytartó Tanács csak október 8-ikán terjeszthette fel Ő Felségéhez az országos föösszesítést.

A későbbi összeírások alkalmával ily próbafelvételek már nem történtek, de azért a már fentebb említett nehézségek

nem hiányoztak és a népösszeírások eredményeinek beküldése gyakran szenvedett tetemes késedelmet. Az összeírás eredményeinek felterjesztése egyébként később is oly módon történt mint 1805-ben. A legtöbb város és vármegye csak az összeírás végösszegeit — melyek a mintában egy sort foglaltak el — terjesztette fel, a vármegyék egy része azonban járasonként mutatta ki az eredményeket, sőt nem hiányoztak olyanok sem, melyek az összes eredményeket községenként közölték a Helytartó Tanácssal. Ezek az összeírások legbecsesebb eredményei. A városi törvényhatóságok egy része városrészenként, némelyek — mint Trencsén — utczánként, egyesek (mint p. o. 1811-ben Zágráb, 1844-ben Ruszt) éppen bázankénti kimutatásban terjesztették be az összeírás eredményeit. Ily bázankénti kimutatás maradt meg fővárosunk levéltárában Buda váráról az 1819. évből, melynek eredményeit már más helyen ismer tettem.¹

A Helytartó Tanács számvevősége (exactoratus) az összeírások táblázatait, illetve sommázatait, a népesség növekedését és apadását feltüntető táblával együtt vizsgálat alá vette s a mennyiben hibákat talált, azokat kiigazítás céljából visszaküldte. Ez a felülvizsgálat csak formális volt s tisztán a végeredményeknek maguk közt való egyezésére terjedhetett ki, mivel a számvevőség az eredeti felvételi anyagot sohasem látta s így az anyag érdemleges felülvizsgálatába nem bocsátkozhatott. A törvényhatóságok részéről beküldött be- és kívándorlók jegyzékei tárgyalás végett a Helytartó Tanács közigazgatási osztályához tétettek át. A számvevőség az összes beérkezett törvényhatósági kimutatásokból elkészítette az országos főösszesítést (generale summarium) s azt mellékleteivel együtt a Helytartó Tanácsnak mutatta be, egyúttal jelentést tett arról is, hogy az összeírás óta letelt évekből² mely törvényhatóságok kimutatásai nem érkeztek még be.

A Helytartó Tanács az országos főösszesítést Ő Felsőgéhez, illetve a M. kir. Udvari Cancelláriához küldte fel; s

¹ Dr. Thirring Gusztáv: Buda népessége a tizenkilencedik század elején. (Fővárosi Statisztikai Havi Füzetek, 334. szám. (1901. márczius.)

² Az országos főösszesítés t. i. mindig csak két-károm évvel később készült el, mint a mely évre a főösszesítés eredményei vonatkoztak.

ezzel együtt terjesztette fel az előző évi összeírással való összehasonlítás eredményét (Bilanx), a be- és kivándorlottak jegyzékeit, a törvényhatóságok területén tartózkodó külföldi honosok jegyzékét, végül pedig az összeírás éve óta esedékes összeírások beküldésével hátralékos törvényhatóságok jegyzékét. Ez az utóbbi különösen azért volt fontos, mivel a törvényhatóságok késedelme miatt az országos főösszesítés összeállítása mindig csak nagyon elkésve történhetett meg. Az 1805. évi összeírás az egyedüli volt, melyet a Helytartó Tanács még az összeírás évében terjesztett Ő Felsége elé; a későbbiek mindig csak két, három, utóbb négy, öt, sőt hat évi késedelemmel kerültek Ő Felsége színe elé, oly időben tehát, midőn az összeírások aktuális értéküket már teljesen elveszítették volt s jóformán már csak történelmi becsűvel bírtak. Az alábbi felsorolásban összeállítottam azon adatokat, melyeket az országos főösszesítéseknek a király elé való terjesztését illetőleg feltalálnom sikerült. Ezek szerint a Helytartó Tanács a király elé terjesztette:

az 1805. évi összeírás eredményeit	1805	október 8-án,
» 1818. » » »	1819	deczember 14-én,
» 1819. » » »	1821	április 10-én,
» 1820. » » »	1822	február 24-én,
» 1821. » » »	1823	június 3-án,
» 1822. » » »	1824	június 1-én,
» 1823. » » »	1825	április 19-én,
» 1824. » » »	1826	február 14-én,
» 1825. » » »	1828	február 2-án,
» 1826. » » »	1829	július 28-án,
» 1829. » » »	1832	május 19-én,
» 1831. » » »	1836	június 7-én,
» 1832. » » »	1838	május 1-én,
» 1838. » » »	1840.	év folyamán.

Arra vonatkozólag, hogy az Udvari Cancellária miként értékesítette ezen elkéssetten bemutatott összeírásokat, közelebbi tudomásom nincsen. Az összeírások eredeti rendeltetésöknél fogva a katonai szolgálatra alkalmas népesség számának meg-

állapítására voltak valók, de alig képzelhető, hogy azon nagy késedelemnél fogva, melylyel felterjesztettek, e célra gyakorlatilag értékesíteni lehetett volna. Az Udvari Cancellária leirataiból csak annyi tűnik ki, hogy O Felsege a felterjesztett kimutatást tudomásul vette s azután az iratokat a Helytartó Tanácsnak visszaküldette. Úgy látszik tehát, hogy az összeírások felterjesztésének gyakorlati rendeltetése nem volt s inkább csak az volt a célja, hogy a Király az ország népességének évről évre való alakulásáról, a növekedésről és apadásról és a vándorjelenségekről tudomást szerezhessen. Hogy vajjon ezen tudomásvétel alapjául szolgált-e a népesség javát célzó kormányzati intézkedésnek, arra nézve az átvizsgált levéltári anyag alapján nem nyilatkozhatom; csakis annyi konstatálható, hogy a be- és kivándorlottak jegyzékeit, valamint a külföldi honosok lajstromait megküldötték az érdekelt törvényhatóságoknak, melyek az elköltözött honosaikról nyilvántartást vezettek, s ezt az évenkénti újabb összeírások eredményei alapján évről évre helyesbítették. Az összeírásnak ezen független részei tehát tényleg közigazgatási célokra szolgáltak, magának a népösszeírásnak azonban csak számbeli végeredményei kerültek tudomásra, míg az egyénenként haladó eredeti összeírási anyag, mely a törvényhatóságok kezében maradt, közvetlenül nem szolgálhatott közigazgatási célok vagy feladatok megvalósítására.

VI. A népösszeírásokkal kapcsolatban végrehajtott egyéb összeírások.

A rendes nemtelen népösszeírással több kisebb összeírási művelet végrehajtása is volt összekapcsolva, mint az idegenek összeírása s a be- és kivándorlottak jegyzékbe vétele. Az *idegen honosok összeírására* vonatkozólag a Helytartó Tanácsnak 1805. évi márczius 26-án 7340 sz. a. és 1806. augusztus 21-ikén 19.830. sz. a. kelt rendeletéi adták meg a kellő utasítást. A népösszeírás természetserűleg kiterjedt az országban élő idegenekre is, de az említett rendeletek értelmében az idegeneknek még egy külön névszerinti jegyzékét kellett össze-

állítani és a Helytartó Tanácshoz felterjeszteni. Ebben a jegyzékekben fel kellett tüntetni az idegenek szülőhelyét (a községet, kerületet és országot), de mivel a törvényhatóságok egy része csak a születés országát vagy kerületét jegyezte be, a Helytartó Tanácsnak és az Udvari Cancelláriának ismételve kellett ez irányban utasításokat és rendeleteket kibocsátania; így 1807. évi július 14-ikén 14.760. sz. a.¹ és 1810. évi október 23-ikáti 22.808. sz. a., de az idegenek jegyzékének beküldése még sok kifogásra adott okot. Különösen gyakori volt az a panasz, hogy a jegyzékek néhány évi késedelemmel jutnak az osztrák tartományok kormányzókeinek birtokába, minek következtében alig lehet már hasznukat venni. Ilyen értelemben irt át 1827-ben a gráci gubernium is, melynek átiratát a Függelékben (28. sz. alatt) közlöm.² A Helytartó Tanács ennek következtében 1827. február 13-án kelt 4045. sz. körrendeletében újból sürgette a jegyzékek pontos és gyors beküldését, de nem sok eredménnyel.

Az idegen honosok lajstromai a szabályok értelmében latinul voltak fogalmazva, mivel a M. k. Udvari Cancellária e jegyzékeket a külső tartományi kormányzókekhöz küldte meg. Egyes törvényhatóságok azonban magyar nyelven készítették el a lajstromokat, melyeket az osztrák hatóságok meg nem értvén, a Helytartó Tanács útján visszaküldötték a vármegyéknek. A Helytartó Tanács ismételve szorgalmazta a jegyzékeknek latin nyelven való kiállítását és 1824. december 27-ikén az Udvari Cancellária is adott ki (16.546. sz. alatt) kegyelmes leiratot, mely ezen »consignationak« latin nyelven való megszerkesztését írja elő. Ezek a rendeletek ismételve adtak okot a törvényhatóságoknak, hogy ellenök felszólaljanak, még pedig főleg azért, mivel az osztrák hatóságok nem latin, hanem német nyelven leveleztek velők. Győr vármegyén kívül főleg Veszprém szállt síkra a magyar nyelv érdekében s 1825-ben ily értelemben irt fel a Helytartó Tanácshoz³: »Egész készséggel teljesítjük ezen parancsolatot, ha a szomszéd

¹ Circulare circa Consignationem Extraneorum in futuro exactius conficiendam.

² Orsz. levéltár 1827. 14. 51.

³ U. o. 1825. 14. 174,

örökös tartományok velünk is deák nyelven fognak levelezni. De nyelvünk, nemzetünk megalacsonyítása nélkül nem tehetjük azt, hogy amidőn ők anyai nyelvükön Írnak nekünk, mi akkor anyai nyelvünk el mellőzésével deák nyelven feleljünk nekik. Alázatosan könyörgünk tehát, méltóztassék azt kegyesen eszközölni, hogy ha nem akarják a szomszéd tartományok azt, hogy nekik anyanyelvünkön, melyet nem értenek, írjunk, ők is nekünk anyanyelvükön ne írjanak, melyet érteni nem tartozunk, hanem legyen köztünk egy diplomatica nyelv, a megholt, de eléggé nem becsülhető deák nyelv.« A Helytartó Tanács a vármegyének ezen óhaját a legmagasabb helyre fel is terjesztette (6963. sz. a.), de hogy milyen eredménynyel, erről tudomásom nincsen.

A törvényhatóságok az idegenek összeírását a nemtelen népösszeírás eredményeivel együtt küldötte fel a Helytartó Tanácshoz, ez pedig az idegenek lajstromát az országos főösszesítés bevárása nélkül egyenként terjesztette fel Ő Felségéhez. Ezen lajstromokkal együtt a *le- és kivándorlottakról* is készültek kimutatások. Ezek a jegyzékek név, foglalkozás, kor és hitfelekezeti szerint mutatták ki az egyes törvényhatóságok területére beköltözött vagy onnan elköltözött egyéneket és így becses adalékokat nyújtanak a hazánk és Ausztria közti népcseré ismeretéhez a XIX-ik század első felében. Egyes törvényhatóságokról ily jegyzékek nagy fasciculusokban maradtak fenn, de az egész országra vonatkozó főösszesítés is megmaradt néhány évről, így 1816, 1818, 1821, 1822, 1823, 1833, 1838, 1841, 1842 és 1843 évekről, még pedig törvényhatóságokénti részletezéssel. Ezen jegyzékek leginkább az örökös német és olasz tartományokból bevándorlottakra vonatkoznak, kik kétfelé választva vannak kimutatva: t. i. mint bevándorlottak és mint már hosszabb idő óta ott tartózkodók (commorantes).¹ A kivándorlók számbavétele — úgy látszik — már akkor is nagyobb nehézségekbe ütközött, erre enged legalább következtetni a kimutatott kivándorlóknak sokkal kisebb száma. A nehézségek leginkább azon sűrű hullámban rejlettek,

¹ Mint látható, a kettéválasztás nem felel meg a népösszeírás eredeti felvételi mintájának, melyben a letelepedettekkel (domiciliati) szemben a rövidebb idő óta ott tartózkodók (commorantes) állanak.

melyek egyes határszéli vármegyék népességében bizonyos külső okok befolyásánál fogva észlelhetők voltak. Mármaros vármegye p. o. 1818. július 17-én jelenti,¹ hogy mivel a több év óta folyton tartó és különösen a legutóbbi években erősen uralkodó éhínség (»kenyérszüki«) miatt igen sokan költöztek, de csak ideiglenes kenyérkereset céljából, Galicziába és Bukovinába, viszont ideiglenes bevándorlás is áll fenn: ennél fogva a ki- és bevándorlás tényleges nagyságát megállapítani alig lehet. Ilyenféle nehézségek miatt néhány törvényhatóság már korábban is adós maradt a kimutatásokkal, miért is az Udvari Cancellária 1815. évi szeptember 15-ikén 11.990. sz. alatt a Helytartó Tanácsot erélyesen utasította, hogy számvevőségével évről évre készíttesse el a be- és kivándorlók táblázatát.

1836-ban a be- és kivándorlók feljegyzésére új mintát léptetett életbe a Helytartó Tanács, még pedig magyar és latin nyelven (lásd a Függelékben a 29. és 30. szám alatt). Ez a minta az illető egyének vezeték- és keresztnévén kívül a származás helyét, korukat, vallásukat, családi állapotukat, foglalkozásukat (»életnemüket«), tartózkodásuk helyét és igazoló okmányaikat kérdezte ki és így igen becses és gazdag anyagot gyűjtött össze, mely a vándorló néprétegek személyes viszonyaiba mély bepillantást enged.

Végül még egy harmadik összeírási műveletről kell említést tennem, mely a népösszeírásnak mintegy kiegészítő részéül tekinthető, bár nem tartozott hazai törvényhatóságaink hatáskörébe: t. i. *a külföldön élő magyar honosok összeírásáról*. Az Ausztriában élő magyar honosokat évenként Írták össze, de az országos levéltárban csak néhány évről vannak meg az erre vonatkozó lajstromok, testes nagy csomókban. Az összeírások felölelték az illető egyének nevét, korát, foglalkozását, szülő- és lakóhelyét, de csak a férfiakra terjedtek ki, kiket leginkább a hadkötelezettség szempontjából tartottak nyilván. Az egyes tartományokban készült jegyzékeket az Udvari Cancellária a Helytartó Tanácsnak küldte le, mely azokat az érdekelt törvényhatóságokkal közölte. Az összeírások azonban sokszor hézagosak lehettek, mert ismételve jelentik törvény-

¹ Orsz. levéltár, 1818. 14. 63.

hatóságaink, hogy a lajstromokban kitüntetett egyének egy részét nemcsak a jelzett községben, de az egész vármegyében sem lehet feltalálni. Az összeírások katonai jellegét és rendeltetését mutatják a felvételi minta ama rovatai, melyek kizárólag a hadképesség és hadkötelezettség megállapítását célozták, u. m.: Minder Anwendbare; Gänzlich Unanwendbare; Anwendbare, még pedig: Ausgediente Kapitulanten (von den Regimentern; vom Fuhr- und Packwesen), Zeitlich Befreyte, Vorgemerkt zum Dienst (bey den Regimentern, beym Fuhr- und Packwesen), Reserve-Mannschaft, Landwehr-Mannschaft sth.

A nem-nemesek összeírásán kívül, vele kapcsolatban, időről-időre más jellegű összeírásokat is rendelt el a Helytartó Tanács, melyeknek taglalásába azonban itt nem bocsátkozom. Rendes összeírás készült, névszerinti lajstrom alapján, a bányásznépességről, melynek jegyzékei p. o. Szatmár vármegyéről, Felső- és Nagybányáról az országos levéltárban fennmaradtak. Ugyanott őrzik a zsidók összeírását Pest vármegyéből 1817. évről, a nemesek összeírását Újvidékből 1810. évről és több más különböző jellegű népösszeírást.

TARTALOM.

	Oldal
I. Bevezetés	3
II. A népösszeírásra vonatkozó 1802. évi törvény létrejötte.....	9
III. A népösszeírás ismétlésének törvényes volta körüli harcok	15
IV. Az összeírások szervezete, alapelveik jellemzése s tudományos értékek	23
V. A népösszeírások keresztülvitelének módja	35
VI. A népösszeírásokkal kapcsolatban végrehajtott egyéb összeírások.....	56